

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ДОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

157

1303 N 4 / OT 402 891 - 1540 K

46
...
...
...

34045

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

4-5

ХАРКІВ

1923

У Харкові виходить український громадсько-політичний
і літературно-науковий місячник.

„Червоний Шлях“

Редактор Г. Ф. Гринько.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, Акад. Багалій, Брандлер (Германія), Проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Ант. Головка (Полт.) проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, Ол. Дорошкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Р. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), Акад. Еварницький, проф. П. Єфремів (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. Жук (Чернігів), В. П. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), Капель-городський (Лубні), Єв. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, Копиленко, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Кучеренко, О. Кисіль, Ол. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. З. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Мануїльський, проф. Я. Мамонтів, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлів, С. Мазлах, Міяковський, Максимович, проф. З. Неедлі (Чехія), Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, А. Панів, проф. О. Підгаєцький, С. Пилипенко, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, Ол. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Г. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, Равич-Черкаський, П. Свашенко (Чернігів), проф. С. Семковський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський Ол. Слісаренко, М. О. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Як. Савченко, М. Семенко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), П. Тичина, проф. Тимофіїв, Акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. В. Фрунзе, М. Хвильовий, Гнат Хоткевич, Ан. Хвиля, проф. О. Хлюп (Чехія), Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), М. Чернявський (Херсон), Чубарь, П. Червоний, Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурупій, Ол. Шумський, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та інші.

Див. 3 стор. обіортки.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

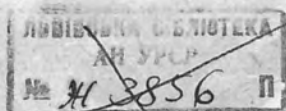
РЕДАКТОР Г. Ф. ГРИНЬКО

№ 4—5

~~31645~~

СЕРПЕНЬ

1923

44

Друкарня - Літографія
«КНИГОСПІЛКИ»
Харків, Нетеч. наб., 14.

ЗМІСТ

	Стор.
Г. Коляда—Демонстрація	1
І. Ю. Кулик—Фрагменти з поеми «Крим»	3
Л. Піонтек—Тобі.—Сонце	4
О. Слісаренко—«Уот Уїтмен»	5
П. Филипович—Мономах	5
О. Журлива—Металом горно диха знов	6
Ладя Могилянська—Купальські трави	6
Гео Шкурупій—Повстання (з Верхарна)	7
О. Соколовський—Поема одного життя	10
 А. Головка—Червоний роман	 31
С. Пилипенко—Афарбіт	62
М. Чернявський—Земля	70
Гнат Хоткевич—В Коршмі	78
 Х. Раковський—П'ять років Української Радянської влади	 88
Е. Квірінг—Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи	107
С. Пилипенко—Винниченко й Курах	113
 Ф. Дунаєвський—Професійний добір	 120
Акад. П. Тутківський—Подорож по Київщині	140
 О. Дорошкевич—Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка	 160
В. Гадзінський—Ще кілька слів до питання «форми і змісту»	174
Г. Гейне—Тип «буржуа» в драмі Штернгейма	180
Листи М. Драгоманова до Лесі Українки.—Подав І. Ткаченко	187
 Мирон—Життя українців у Канаді	 201
Г. Піддубний—Біржова вакханалія	215
Й. Вертгейм—Австрія, яко республіка	218
 Хроніка	 228
Бібліографія	267
 Листи до редакції	 288
Книжки, надіслані до редакції	291
Об'яви.	

ГР. КОЛЯДА.

ДЕМОНСТРАЦІЯ.

Дурнеє сонце нагорі.

А унизу:

бетон,

залізо,

брук.

...В столиці робітничій
розлягся гук:

— На площу!

— на майдан!

...майда-а-ан!

Ріки чорні—робітники
припали пилом металевим.

Плив човен попереду—
китайковий Стяг.

Ріки чорні—робітники
стискали серце масове...

Із міху Велетня—Титанів
стреміла буря в серце...

Роздувався жар!

Огонь спадав на них...

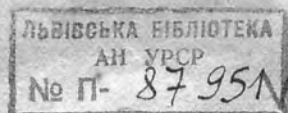
В очах блакить...

Немов присипаний росою, трояндовий бутон,
вид робітника блищав пилом вогневистим!..

Пожежно

горючою нафтою,

гукав «мільйон»:

— О, ми покажем їм—
західній сволочі в ціліндрах!
О, ми докажем їм,
що влада наша сильна та могутня,
що влада наша—
бетон,
залізо,
метал!..

Майдан...

Вже повні береги налляті чавуном бурхливим...
—Робітники.

Червоне військо кроком безупинним,
мов танка, врізалось
і
стало.

Барабан ударив дробом полохливим!
Барабан ударив дробом полохливим:

Смерть!

Смерть катам!

Натовп робочий
став на майдані.

Прапори гаркнули крик:

«Не останній!»

Червоні!

Червоні!

Червоні!

Коні метушились, бігли...

Червоні!

І. Ю. КУЛИК.

ФРАГМЕНТИ З ПОЕМИ «КРИМ».

Перекоп.

Роскішний, баєчний Криме!
В кожному кипарисі — кров і біль.
Цокотом зсохлих кісток, а не римами,
Пісню складати тобі.
Іх падало тисячі, тисячі
За волю майбутніх мільйонів:
Де ж той сницар, що з мармору висіче
Стільки надгробних колон?
Не пишть, не пишть епітафій,
Не гукайте гучної слави:
Де ж той поет, що потрафив би
Висловить цю славу словами?
Не вдягайте жалібних риз,
Не плачте над рваними ранами:
Де вони, ці океани,
Що вмістили б стільки сліз?
Тільки знаю: знов над окопами
Забуває буяний цвіт.
Та в аналах СРР Європи —
Житимеш, житимеш, Перекопе,
Мавзолей невмиручих мерців.

Севастопіль.

Панорама. Малахів курган.
І верхів'я братської могили.
Скільки їх, робітників і селян
Головами тут наложили!..
Одинадцять місяців бій...
Скільки серць нанизали багнети!
І панночка в сукні голубій
Висліпилась лорнетом.
І пече. Невблаганно. Наскрізь:
Жили й померли рабами...
— З якою б насолодою перегриз
Ваше горло, панночко, зубами!
Ні, не можу. Не знаю слів.
Панорама... Трагедія? Фарс?
— Пом'яніть усопших рабів
І божих і царських...

Крим, червень 1923 р.

Л. ПІОНТЕК.

Т О Б І.

Як перший дзвін після глупої півночі
сповіщає про народження нового Дня,
так наша Революція
несе душі людини
барвисто-радісну звістку
про майбутній Соціалізм.

С О Н Ц Е.

I

Кричав
голосний
сум,
наче вогняне море;
в тумані
страждала
схвильована далечінь;
з божевільним зойком
у соняшному погляді
чорна журба
кадила
стони.

А день
був
безхмарний,
яскравий,
але грізний,
і з димарів
хворим бредом
вилітав

дим.
Дзвони
кидали
вогні Повстань,
і кожду їх іскру
ковтала
ніч.

II

Залилися кров'ю білі далі,
радісно сміявся дощ веселих
куль,
танцювало все в кривавій
музиці Повстання.
Благословляємо
ми
велике Сьогодні,
що влило
в наші душі
революційну
міць.

III

Вулиці
гули
недавніми
згуками
краси
Безумства;
дзвони
орали
повітря
акордами перемоги.—
Ми перемогли,—
Ми!
Зійшло Червоне Сонце.

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО.

«УОТ УІТМЕН»

Я чоловік
Такий звичайний, що аж смішно—
Ріка кришталева у смердючих берегах.
Віки
Шелестять наді мною крилами.
Тремтіння і жах
Перетоплюю на сміливість у своїх гамарнях,
Слухаю шуми вітру, машин
і дихання коханої жінки;
Бачу хмари, землю, димарі,
звірів і людей;
Мацаю речі, нюхаю запахи.
Я такий звичайний, що аж смішно—
І день мій розцвітає, як лотос.

П. ФИЛИПОВИЧ.

МОНОМАХ.

Дивився з вежі
На темний бір,—
Там слід ведмежий
І вовчий зір,

Там бродять тури
Удалені,
А дуб похмурий
Ковтає дні.

Дививсь і зброю
Стиска хутчій,
Соколів двоє
Враз на плечі!

Бичача шия,
Мов камінь — крик!
Не Візантія—
До степу звик.

Залізна шкіра,
Серце тверде,
На роги звіра
Не попаде!

О, Мономаше,
Ти не навчай,
Що щастя наше—
Покора й рай.

Зійдуть на попіл
Бліді ченці,
А спис і сокіл,
В твоїй руці!

Гремить відвага
На всі віки,—
Той крик варяга,
Той стиск руки!

ОЛЕНА ЖУРЛИВА.

* * *

Металом горно диха знов,
з вогнем ковтає власний гнів.
Все ллється й ллється з пащі кров,
і грає спів, чугунний спів.

Біжать, хвилюються станки—
(невже станки згубили путь?):—
Хазяїн тут. З його руки
нитки до серця в такт ідуть.

Лунає спів скарбниць-машин:
«Ми—вічний рух, ми,—ритм юрби,
Господар в нас один, один—
Творець відваги й боротьби».

Металом горно диха знов,
колеса в ритм і ремні в біг...
Ніхто цю владу не зборов,
ніхто не переміг!

ЛАДЯ МОГИЛЯНСЬКА.

КУПАЛЬСЬКІ ТРАВИ.

Я не забуду, як ви співали,
Зелені трави в Купайлин день!
Було повітря у день Купайли
Все золотее від їх пісень...

Що ви робили цієї ночі?
Куди дивились, що ви—такі?
Яке це диво відбили очі,
Такі прекрасні, такі палкі?..

А за рікою вже нас стрічало
Привітом місто у злоті бань...
Повстаньте, люди, у день Купайли!
Прокинься, місто, в піснях повстань!

Е. VERHAEREN. *Les villes tentaculaires.*

ПОВСТАННЯ.

Вулиця в шаленому вирі ніг,
Тіл, плеч і голів,
Корчійно хапає за леза
Бажань, надій, млости й безуму,
Ридань і злости розпалених криць.
Вулиця кров'ю наллялася вщерть,
Спалахує золотом сліпучих зірниць.

Вся смерть

Встала в лякливих дзвонах дзвіниць,
Вся смерть, як сни, горілиць
Встала з вогнями, мечами,
З головами на вістрях рушниць,
Наче зі збитими без жалю квітками.

Кашель важких гармат,
Глушне гикання чорної рати
Лічать єдине гавкотіння годин.
Цифербляти на кривих перехрестях,
Наче очі заплющені віями,
Вибиті градом каміння:
Нема ні часу, ні хвиль
Для сердець божевільних і сміливих,
Для натовпу, що скинув свій хрест.

Сказ плигає, мов коні по преріях,
По купах каміння дикого.
Сказ розчинив усі двері з шаленими криками,
З бунтарською кров'ю в кожній артерії,
Блідий і запиханий
І такий страшний,
Що його момент натхнення
Вартий століть тяготіння,
Як варте доіння вагітне вим'я.

Все, що було в мріях колись,
Все, що сміливі голови
У майбутніх часах встановили,
Все, чим душі були озброєні,
Про що благали очі дідів,
Все, що розум людський загоїв,
Все, що мовчазно відкрив,—
Ці натовпи мілійонами рук своїх синів
Стопили в ненависть з силою.

Це святкують свято криваве,
Тут страх і радісний стогін змішався у лавах.
Люди проходять червоні і п'яні,
Люди проходять по мертвих тілах;
Салдати у касках блискучих, мов бані,
Забули, хто винен, хто правий;—скрізь жах.
Салдати втомились: спітнілі і мляві.
Народ химерний, жорстокий, завзятий
По купах трупів могутнім кроком
Невпинно рветься до нових перемог.

— Убивать, щоб творить, відновлять!
Нестримно, шалено хапать за мету
В момент божевілля і сказу.
Убивать, або жертвою впасти,
Щоб відкрити дорогу новому життю!—

Ось палають будівлі й мости,
Криваві фасади на чорнім, небеснім тлі.
У водах каналів палають відбитки пожеж,
Уходячи вглиб до дна,—без меж.
Химерні дзвіниці в сліпучих іскрах
Величезними тінями городять місто.
Вогонь відкриває підійняті до неба руки веж,
Весело кидає в морок золоті головешки.
І криваві жарини стрибками могутніми
Скажено летять в невідоме майбутнє.
— Чує-ш? Постріли!...

Смерть машинально й точно
Сухою стрільбою важких рушниць
Валить людей горілиць..
Трупами мури засипати хоче;
Люди рядами падають, наче снопи.
Морочне мовчання перерв робить важкими бої.
Трупи розірвані кулями, наче в поразках,
Оголені постаті показують скривавлені м'язи,
І танцююче полум'я пожеж лихих
Кидає маски кривавого сміху на всіх.

І чорні важкі джмелі в повітрі викликають горе:
Хрипкі й жорстокі звуки шалених мес
Лунають в одчайних криках до самих небес,
Які тремтять, як море.
Дзвони гудуть, кричать і б'ють на чвалу і страх,
Як люто б'ються серця в боях.
І як голос лякливий рветься раптом,
Дзвін, що скажено вив, наче вовк,
У своїй палаючій башті
Замовк.

Ось публичні старі палаци й зачинені входи,
Колись там сиділи вампіри й душили народ.
І натовпи, наче хвилі бурхливого моря, руками, ногами
Ламають, зривають залізні брами.
З дзвоном злітають замки й запори,
Із скринь вилітають добра цілі гори,
Де хоронились закони й відозви;
І смолоскипи загрозливі
Іх в чорне минуле вогнями погнали;
В той час, як грабують комори, підвали,
З морочних балконів скидають людські тіла
І тільки помітно, як майне у повітрі задубіла рука.

По церквах панує великий жаж:
Шибки оздоблених вікон, наче пір'я розсипав птах,
Лежать розбиті на землі.
Христос розіп'ятий в пітьмі
Вже зірваний з хреста
І на останньому гвіздку
Його підтримує пригводжена рука.
Чаші, де було миро,
Знищено кулаками й хулами повставшого звіря.
Хтось позмітав Святе з вівтарів
І стежку з нього до самого входу провів,
— Ось чистий сніг—хтось кинув причастя
Під ноги сказу й шаленого щастя.

Золото вбивств і негод
Сліпучо блищить під зоряним поглядом.
Місто горить
І палає межіпланетним світлом;
Місто на вечірньому тлі
Рветься вогняним вінком в далечінь;
Вся ніч і весь шал
Зворушили життя підвалів
Так сильно, що навіть земля задріжала.

— Убивать, щоб творить, відновлять
Або впасти і вмерти!
Відкрити, або чоло розбити об двері!
А потім, хоча б і для других—весна і зелені грона.
І вічно кріз біг хвилин нас буде тягнути
Кудись в далечінь, зриваючи пута,
Ця сила велика, червона.

Перекл. Г. Шкуруній.

О. СОКОЛОВСЬКИЙ.

ПОЕМА ОДНОГО ЖИТТЯ *).

ПОСВЯТА.

В бурях війни, в громовицях повстань,
В темряві мук,
В безумі страт
Ти перейшов віковичну грань—
Ти захитав світову тюрму,
Пролетаріят!..

Хай ще кріпкий заворожений мур—
Він затремтить,
Він упаде—
В громі руйнуючих бурь
Темряву вже освітив
Твій нездоланий день...

Вітаю його благовісні крила—
Вітаю твій порив,
Хоч... порвали вітри моє вільне вітрило,
І розбивсь корабель мій у грізному морі.

ВСТУП.

Вітаю вас, волошки сині,
В зеленім житі
Серед нив...
Я знову ваш... Навіки ваш однині,
Хоч кров'ю полита
Ота земля, що ви зросли на ній...
Я був у тих—
Що тут були убиті...
Але того, хто вбив їх, не клянусь—
Бо він
Оці лани засіяв житом
І щиросердно привітав весну...

*) Редакція містить цю поему, як характерне з'явище перелому в настроях де-яких кол української інтелігенції.

Поглянь, поглянь праворуч і ліворуч—
Зелені хвилі—в обрій голубий...
А чи давно в оцих ясных просторах
Кипів жорстокий бій?..
Колись он—там, де острів волошковий—
Червоний прапор захитавсь і впав...
Лише на мить—бо міцно й гордо знову
Його повстанець-велетень підняв...
Гармати радісно вітали рідний прапор,
І він послав їм огнений привіт
І знов полинув урочисто й радо
Над морем темно-сірих свит...
Нестримно йшли вони—всеможні хвилі моря
Вперед, усе вперед—на ворогів...
Змарнілі, в бруді... Але хто поборе
Колишнього раба непереможний гнів?...
Од лану панського, од страховищ заводів
Вони злились, немов річки живі
І степом цим пройшли, неначе повідь,
Вперед, вперед—за обрії нові!..
А ти zostавсь... Упав на лан безсило...
В смертельній тузі впав—лилася кров із ран,
Земля од бою довго стугоніла,
Стогнав зловісно вкритий трупом лан...
Чи ти згадав тоді—в останню мить, мій брате,
Світанок нашої жорстокої весни,
Коли з тобою в темну ніч царату
Ми поклялись іти на муки й страту,
Щоб стали вільними оці лани?...
Не скажеш...
Безум терору страшного
Тебе вжахнув, і у ворожий стан
Ти одійшов... Шукав чогось нового—
Невинного, безгрішного, святого...
А що знайшов?... Який покрив туман
Твою свідомість?... Як ти зміг іти
У чорних лавах зрадників, катів?...
А зміг... І вмер дочасно і безславно...
І кров'ю лани ці напоїв...
І там, де зраний на смертний лан упав ти,
Тепер жита і квіти польові...
Поглянь, поглянь праворуч і ліворуч
Зелені хвилі—в обрій голубий...
А чи давно в оцих ясных просторах
Кипів жорстокий бій?...
Зелене море тихо плеще в обрій,
Удалені біліють хмар вітрила...
Волошки в житі—наче сині зорі,

У світлій творчости земля спочила...
І легко так душі...
І знов я ваш, квітки, жита, лани,—
Хоч кров'ю чистою братів моїх полита
Ота земля, що ви зросли на ній.

На сході—в копальнях Сибіру—
За мурами вічних снігів—
Всеможе бажання і віру
В неволі ми берегли...
А захід здригався од грому
В пожежах кривавих палав...
Руїну країнам, народам
Війна смертодайна несла...
А в чорних майстернях заводів—
В сталевому гимні машин—
Лунало—«Повстаньте, народи—
Пролетарії всіх країн»!..
...Страшним і відрадним змаганням
Була наша грізна борня:
Ми вірили в свято повстання
В світанок сліпучого дня.
Ми вірили: владно і грізно
Ударять неznані громи—
І всі, хто закутий в залізо,
Із темної вийдуть тюрми.

...В ті дні
Страшні,
Коли земля стогнала
Від гуркоту гармат,
Від зойків і плачів,
Тоді,
Коли душив
І слав на смерть царат,—
В той грізний час
Недовго ти побув між нас:
Тебе судили і заслали...
Як метеор,
Ти промайнув,
Як блискавка, прорізав,
Глибоку темряву трівожних буднів...
І в розпачі і горі,
Коли дізналися, що ти в брудній тюрмі,
Що на ногах твоїх ланцюг залізний,—
Питали ми:
Чи знов ти з нами будеш?..
Але не час
Було тоді безсило сумувати—

Зачерствіла душа в страшній борні...
Немало, знав я, з нас
Про тебе починали забувати
В ті грізні дні...
Лише одна—
Глибокі темні очі—
Забути не могла...
В надлюдському змаганні
Сувора, самотна
Свій хрест важкий несла—
Глибокий темний роспач—
Тягар свого кохання...

Така далека і рідна—
Мрійна весняна березка...
То тиха, як рання молитва,
То гостра, як лезо...
...Встала. Сказала: «Прощайте—
Ранком—знову до Вас»...
Було весняно в кімнаті
Аж поки вечір не згас...

І тої ж самої ночі—
Ти спав так спокійно і кріпко—
Почулися кроки ворожі,
Залізна скрипнула хвіртка...
Шпиг прослизнув по сходах
І владно grimнув у двері—
Різнув повітря льокайський голос
Жандарського офіцера:
«Одченіть! Негайно! Іменем закону!»
...Згромоздились чорні у темі коридору—
Сталеві очі дивились суворо...

Наган! Наган—майнуло блисківнично,
І стисли пальці смертодайну сталь...
— Ех, високо прокляті вікна!..
— Ех, мало куль... замало куль, на жаль...

Зазнали, зазнали хорти царату
В ту грізну зловіщу ніч,
Що однині—за рану—рана,
Бо гнів наш гострий, мов ніж...

...Несподівано, боляче гостро
Просто в серце вдарила звістка—
Його полонили вчора
У ворожому злому місті...

...О, серце, серце дівоче—
Не час безсило ридать—
Подолай безнадійний респач,
Загартуйся в гарті страждань...
Без снів до ночі спав ти, як убитий.
Проснувся—місяць дивиться в вікно...
І спогадав чомусь, як там—на волі вітер
П'янив, як молоде вино...
Змагався цілу ніч—боров нудьгу й тривогу,
Нестерпно в серце бив злий брязкіт ланцюгів...
І важко так ступали скуті ноги,
Колись такі веселі й молоді...
Ходив, змагавсь до самого світанку,
Мов хижий звір об стіни бивсь німі...
І в вихорі думок лише рожевим ранком
Заплутавсь і знеміг...

Високі зловіщі мури.
Тюрма—як чорна мара.
Сторожа зла й похмура—
Жорстока, як сам царат.
Од стінки до стінки—сім кроків.
Під стелею темне вікно...
Заснути б... на цілі роки
Важким непробудним сном...
Настирливо грають куранти
На гранях нестерпних годин.
Тривожно б'ється об ґрати
Голуб, сивий як дим...
А поле таке зелене,
А троянди такі пахучі,
А поцілунки такі солодкі,
А весна—золотосиній сон.
Наречена жде нареченого,
Марніє, лле сльози пекучі...
А стіни в'язниці—холодні.
Грають куранти на похорон...
Змовкли... А голуб тривожно, зловісно
Крилами б'ється об ґрати.
Клаптик весняного неба глибокий і чистий,—
Годі змагатись...

В жандарським правлінні другого ранку
Полковник—старий Іуда—
Благає пожаліти себе і... зрадить,
А за це обіцяє розкути...

—Гаде брудний!.. вже висіло на ниточці
Гидке животіння твоє:
Жаль, що невлучно—у запалі—кинута
В голову Юди важке прес-пап'є...

Весело йти під конвоем
Знову—надовго—в тюрму...
Кинути виклик до бою—
Погляд в міщанську юрму:
«Ви, плазуни ненажерні,
Злота брудного раби!—
Я тільки іскра пожежі—
Вісник повстань світових»...

Конвой спинився коло брами.
Ти знов серед суворих стін...
О, скільки тут борців вмирало
За щастя нових поколінь!..
А ти—щасливий—вірив—прийде
Визволення, воно вже йде—
І ти роскутий вільно вийдеш
На свято волі молоде...

Тюрма-примара спить трівожно.
Розмірні кроки вартових...
А там далеко—паровози
Зовуть в простори степові...
І чути в їх залізнім зові
Пророкування нових днів,
Коли падуть важкі закони
Під молотом робітників;
Коли у пориві всеможнім
Раби збудують світ новий...
Тюрма-примара спить трівожно,
Розмірні кроки вартових...

Од світання до смеркання—
До вечірньої зорі
Чутно брязкання кайданів
На тюремному дворі.
Темна тінь суворих мурів.
Двір зловіщий, мов труна.
З брами чорної похмуро
Хвиля в'язнів вирина...
Сірі постаті похилі—
Наче скутий кожний рух,
Наче йти їм вже несила...
На ногах—важкий ланцюг.

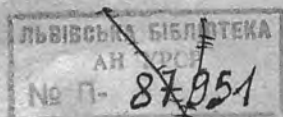
Хоровиті і землісті
Темні плями їх облич.
То уривна, то тяглиста,
Мов луна зітханнів, річ...
— Знов немає сонця... Хмарно...
— Ще раз... скоро вже кінець...
— І тоді я зник безкарно,
— Я—веселий мандрівнець!..
— Тяжко... Важко дихать грудям—
Мабуть це останній день...
— Там веселі завше люде—
Спіє жито золоте...
— Руки й ноги не закуті,
Нари—чисті і нові...
Хліба там дають два фунти...
Вартові - городові...
— І тоді я зник безкарно—
Грошей повний гаманець—
В чамайдані—цілі скарби:
Міліонщик був купець...
Ех, гуляй, моя Анюта!—
За грошима—не жалкуй—
Годі вже над шитвом гнутись:
Знайдеш долю не таку!..
Мов примара—ходить кара—
Ніч за ніччю, день за днем...
Не спішиться, не шукає,
А нікого не мине...
— Син—Омелько плакав-плакав:
Татка з дому не пускав...
Жінка хвора—вийшов з хати—
Ніч беззоряна-глуха...
— Я сказав—«немає бога».
Піп питає: «як се так?
Ось посидиш у острозі—
Не хулитимеш Христа»...
— У директора в палаці
Повно всякого добра—
На заводі—діти плачуть,
Люд із голоду вміра...
... Миша в камері втопилась
У параші, у багні...
А була швидка—уміла
Лазить в пазуху мені...
— Тихше, тихше: глянь, як грізно
Вартовий зирнув на нас—
Браму знов замкне залізну
Скаже—«вже до льогу час»...

Мов примара, ходить кара
Ніч за ніччю, день за днем...
Не спішиться, не шукає,
А нікого не мине...

Змовкли в'язні... Йдуть під муром,
Кожний тягне свій ланцюг...
Вартові вартують хмуро—
Помічають кожний рух...
Брязкіт злий важких кайданів
Б'є в знесилені серця...
Од світання до смеркання.
Вже назавше. До кінця...

Ти чув отой брязкіт не завше:
Ти якось до нього привик,
Бездонні страждання познавши
Зи довгий, за страдницький рік.
Та бачив, як гасли поволі
Широкі бадьорі серця,
Ти стежив, як холод неволі
Робив із людини мерця...
А смерти жорстокої жнива?
А страти криваві вночі?..
Невже пережити можливо
Те, що ти пережив?..
Щасливий!—ти міг одвернутись,
Як поруч товариш конав...
Ти міг—на хвилину—не чути
Прокльонів, благаннів, стогнань...
Душа твоя ніжна і мрійна
Не винесла б мук тих страшних.
Ти досі б став божевільним,
Як би одвернутись не міг...

А там—за мурами косила
Живі жита страшна війна,
І тихо плакала в безсиллі
Вдовиця молода—весна...
Руїни міст, колись рухливих,
Мов кладовища ті страшні,
Війна криваво окропила
І кинула... до нових жнив...
Ой, зійде божевільне збіжжя
На тій скривавленій ріллі—
Брат—брата, батька син заріже
За свято правди на землі...

В окопах, знесилені, в бруді
Сини світлосяйних країн...
Кому з них судилось вернутись—
Не згинуті в бурях боїв?..
Що-дня—серед них божевільні
Каліцтва і муки що-дня;
Війна—божевільний лицар—
На їх напустила коня...
І кінь той—велетень чорний—
Скаженим ударом копит
Руйнує мури і гори—
Означує лицарів слід...
І там, де скакне той лицар,
На чорнім зловіснім коні—
Кривавий лютує вихор
І хмари в пекельнім огні.

(Божевільні в окопах).

- Перший:* Знаєте, царь збожеволів—
Завтра не буде війни.
Скоро на панському полі
Наші брати і сини
Жито посіють на волі...
Другий: Христос, Христос
Прийшов на землю знов
І каже: «що се?»...
І каже: «Не убий»..
Я заповідав вам любов,
А ви...
Стривайте ж!—Всі, хто вас послав
На цю війну,—
Будуть негайно розстріляні!..
Я сам почну,
Хоч і ніколи не стріляв...
Прийдіть до мене
Усі нужденні
І знесилені»...
Офіцер: — Смирно! Що се за галас?
Цитьте! Росходьтєсь! Негайно!

В божевільнім місті—божевільне військо.
Бенкетує безум у кривавих шатах...
А за містом стогне поле-бойовисько,
Зранені смертельно не хочуть вмірати.

У ворожому злому місті
В божевіллі війни і страждань

Невміруща жевріє іскра—
Передтеча всесвітніх повстань...
Ой, задзвонять дзвони на свято
Нечуваної досі борні,
І ревнуть по-новому гармати,
Пророкуючи радісний бій...
Знаю—ждеш ти величнього свята,
Урочистих визволення днів,
Щоб ізнов кохання розп'яте
Встало з мертвих у серці твоїм...
І томління трівожне незмірно,
І важкий чекання тягар—
Ти тяжко, смертельно втомилась
Од надлюдських темних змагань...
Але кожного ранку, сувора,
Затаївши незмірну печаль,
Ти ідеш на роботу бадьора,
І твій погляд гострий, мов сталь.
На заводі, де темні обличчя,
Де зігнувсь пролетар у ярмі,
Ти таємно і з вірою кличеш
До останньої встати борні.
І у поглядах—тихих раніше—
Наче відблиск майбутніх пожеж
Помічаєш ти щось таємниче—
Хоч твоє—але вічно чуже...
Розгоряється в полум'я іскра
Од вітрів таємничих нарад...
І в трівозі залізне місто,
Жде червоних примар-барикад.

В тюрмі, на третьому поверсі,
В самотній башті ти—один.
Колись сюди з веселим серцем
Прийшов ти світлий, молодий...
Минули дні... Одноманітно,
Нестерпно довго линув час,
І пережив ти непомітно
Весну життя... Твій запал згас,
Гарячий погляд став суворим,
Високий стан немов зігнувсь...
Важку печать поклало горе
На ніжні риси свіжих уст...
Але незломна, як раніше,
Глибока віра. Як колись—
Ти ждеш—неволі тьму проріже
Огонь визвольних блискавиць,
Гроза зруйнує грізні мури,

Тюрма-примара упаде...
І після грому, після бурі
Настане тихий, світлий день...

Чому як вечір ледве світить,
Як другий входить мов мара,
Ти не питаєш—хто він, звідки,
Чому так в очі зазира?..
Чому від себе ти не гониш
Страшну примару?.. мов у сні
Ти чуєш нечувану мову,
Гориш в пекельному огні...

Другий: Ти знов про неї мріяв, брате?
Вона вже не твоя—залиш:
Жінки живуть, щоб забувати—
Сумління їх—гнучкий комиш.

Колись тобі всміхались очі,
Але тепер... Скажи мені,
Яка з жінок кохати схоче
Мерця у кам'яній труні?..
...Не віриш, думаєш—кохання
Не тільки в безумі обійм?..

Ти: — Мовчи, не муч мене... Бажаю
Спочити від зловіщих снів...
...Згадаймо хутір наш над світлими ставками
У затінку густих лісів...

Дитинство світле... тиху ніжну маму,
Квітки, що я їх хлопчиком носив...

Другий: — Квітки? А ти ж казав недавно,
Що ті квітки на трупах поросли...
А мати?.. Що їй бідній дав ти,
Окрім нестерпних мук і сліз?..
І хто заплатить за безсонні ночі,
За безнадійний сум душі її?..
Чи може ті, що ти їх вирвать хочеш
Спід темного ярма катів?..
А знаєш ти, що хутір ваш щасливий
Безумний раб запалить уночі,
І мати-страдницю, знесиленую, сиву
На ліжку розіпнуть скривавлені ножі?..
Немає діла до твоїх страждань?..
Без ліку душ прекрасних і невинних
Згорить на жертовнім огні повстань?..
І те життя, що виросте на трупах
Замучених—і грішних, і святих—
Невже ж воно прекрасним раєм буде?..
Невже в той рай безглуздо віриш ти?..

Ти: — Залиш мене, залиш безумний і жорстокий,
Твій отруті не мене труїть—
Людина я і проти зла боротись
Без одпочинку буду до труни...

...Глибока ніч... Тривожно б'ють куранти,
Ридає вітер... Б'є в вікно крилом...
В знесиллі, в розпачу на темне ліжко впав ти
І спиш без снів глибоким мертвим сном...

Ранкове небо ледве світить,
Тюрма ще спить тривожним сном,
А вартовий уперто кмітить,
Щоб ти не глянув кріз вікно.
Бо він помітив, щось тривожне,
Щось неможливе:

В ніжній млі

Червоний прапор хтось всеможній
Підняв на гострому шпилі...
І над примарами будинків
Майнув крилом червоний птах—
Послав могутній грізний виклик
І владний заклик—до повстань.
На заклик той залізним риком
Ревнув завод... І в той же мент
В тремтінні пострілів і криків
Нервово гавкнув кулемет...
...Ще мить—розбудить порив грізний
Тюрму, що спить тривожним сном,
А вартовий—безумний—кмітить,
Щоб ти не глянув кріз вікно...

...Ой, була юрма божевільна,
Була від захвату п'яна—
Як з труни стількох поколінь
Урочисто виходили в'язні...
Прапорів червоне вітання
І рушниць привітальний грім
Злились в невимовнім єднанні
У величний визвольний гимн...
І юрма одностайним рухом
У натхненім екстазі, у сні
Підняла на могутні руки
Арештантів сірих, брудних...
А за рогом шпиг рудовусий,
Що нагадував Юду Іскаріота,
Подивився, зітхнув... усміхнувся
І з призирством сказав: «ідіоти».

За лавами—лави могутні,
За рядом—залізний ряд—
Робітник урочисто святкує
Революції чисте свято...
Червоні прапори—мов птахи,
Немов зовуть вперед—на грізний бій летіти,
На урочисті лави з вікон і високих дахів
Дощем стоцвітним падають весняні квіти.
...Безвусий хлопчик до плеча рушницю тисне,
Бадьоро йде, від захвату сп'янілий,
А поруч в такт революційної пісні
Прямує дід у рабстві посивілий...
І він з рушницею, бо свято—святком.
А будуть ще бої, і кров не раз проллється,
І не тому, хто бачив світ, у рабстві умірати—
Хто хоче волі—нагостріть багнети...
...І йдуть вони бадьоро урочисто—
Одною волею живе могутній колектив,
Ясні обличчя, погляди огнисті...
...У хвилях лав, в єднанні з ними—ти...
Твоя душа—частина й разом ціле.
Ти хвиля серед хвиль в могутнім грізнім морі...
Величню, міцно линуть грізні хвилі,
І рух той, мов стихія—необорний...
...Весняне сонце лле потоки світла
І на багнетах зоряно горить...
Батьки і матері, діди і діти
Вітають рух визвольних прапорів.
... За лавами—лави могутні...
За рядом—залізний ряд—
Робітник урочисто святкує
Революції чисте свято...
Сяють багнетів леза,
Земля стогучно гуде,
І в душах в такт марсельези
Величня пісня росте:
«Хай падуть кордони і мури!
Війна смертодайній війні!
Світ новий народився з бурі,
Лад старий конає в огні...
Він загине від наших ударів
І не встане во віки віків.
Гей, вставай на бій, пролетарій,
На царів, на панів, на богів!..
Подолаєм насильство і смерть ми
У останній рішучій борні—
Хай живе свобода й братерство!
Війна смертодайній війні!»...

...Голубіє од пісні весінне небо...
Тануть на сонці прозорі хмари...
Сірий камінь будинків насупивсь вороже
І чекає гарматних ударів і крові...

На березі Дніпра самотня є оселя:
В дубовім гаї тихий світлий дім.
По урвищах ліси. За ними луг веселий,
Квітчастий степ під небом голубим...
А з Ганку прозір в далечінь глибоку—
Ген—на Дніпро, на золоті піски...
Габою ніжною покрив весняний спокій
На виднокрузі голубі гайки...
В прозорій тиші дзвоники блакитні—
Кує зозуля в присмерку гаїв...
Як те «куку»—безжурно й непомітно
Колись отут пройшли дитячі дні твої...

Ви тут зустрілись після довгих років
Безплідних поривів, змаганнів і страждань
І буйно розцвіло на берегах Дніпрових
Колись потьмарене, тепер ясне кохання...
Далеко—там в оновленому місті
Робочий мурував підвалини нові,
І світозорий стежив Будівничий,
Щоб новий дім повстав серед руїн...
А ви гуляли по зелених луках
Веселі, чисті, свіжі, молоді—
Неначе сном були колишні муки,
Неволею потьмарених годин...
Увечері, як захід червонився,
Як гасли в долині рожеві кораблі,—
На ганку тихому лиш вам щасливим снівсь
Далекий рай майбутньої землі...
А дім старий самотню думав думу,
На синьому Дніпрі вставав легкий туман,
І в ніжнім присмерку у тихім лісошумі
Було спокійно, легко й світло вам...

Ви тут були три дні. А на четвертий ранком
Гукнув бадьоро білий пароплав—
І знов замовк надовго світлий Ганок,
І дім немов схилився, немов старішим став..

На високій самотній башті
Нам чужі хвилювання земних перемог.
І п'яніє душа від пахощів
Неземних звабливих квіток.
Кохання світлою хмарою

Закриває шляхи земні,
Поцілунком немов потьмарений
Відгомін земної борні...
...І тобі в чарівнім сплетінні
Таємничих казок і мрій
Поволі стали чужими
Перехрестя земних доріг...
В світлосяйному сні кохання,
У казковій млі голубій
Ледве чув ти сурми повстання
Вже далекі, нерідні тобі...

«Любіться, мрійте, кохайтесь—
Уникайте смерти й борні—
Тільки нам на шляху не ставайте
Перешкод не чиніть!..
Бо назад нема повороту—
Позаду брама тюрми...
На жорстокість, на кров за свободу
Раз назавше зважились ми».

Об мури башти б'ється море грізне.
Серцям закоханим не чутний той прибій.
Весна умерла. В городі залізнім
Ось-ось ізнов спашне кривавий бій...
Бо світ старий не вмер, бо він іще проснеться,
Жорстокий ворог затаївсь і жде...
І знов земля скривавлена здрігнеться—
Потьмарить зрада свято молоде...

Весна пройшла, мов синій сон.
Страшне минуло літо.
За похороном—похорон:
Без ліку зраних і вбитих...
...Убито батька на війні,
А мати тяжко хвора...
Очиці хлопчика ясні,
Чому ви стали в-осени
Такі глибокі і суворі?...
Прокляття вам, парламенти і установчі збори!..
Прокльон тобі, скривавлена свободо—
За це дитяче невикупне горе—
За погляд хлопчика суворий і голодний!

«Ви кажете—ждати і ждати...
Ви кажете—крови не треба...
А нащо ж війну прокляту
Ще й досі ведем ми?...

Ви кажете—сил не стане...
То що ж?... І знов у ярмо?...
Краще всі до останнього
За волю життя віддамо»...

...В палацах співи голосні,
І чара житні повна вщерть...
А там, у полум'ї війни—
Непереможна смерть...
Пророкування світлих свят,
Червоні прапори,
А крихти хліба нігде взять—
Працьой—святкуй—умри...

...«Всі продалися ватажки—
Усіх купив їх ворог...
Пождіть же—гнів робітників
Спахне, як порох!..
На смерть усіх, що продались!—
Хай вибухне столунно—
Геть панський ваш соціалізм!—
Нехай живе Комуна!».

Тобі приснилася тюрма
І чорна варта біля брами.
Ти смерти ждав за чорними замками
І знов— визволення нема.
І снилось—в ланцюгах умер,
І смерть була немов сліпучий вихор
І від землі поніс тебе стокрилий вітер
У високості недосяжних сфер...

...Кружляли зорі в мрійному танку,
Огнистим птахом пронеслась комета...
І в захваті у блискавичнім леті
На мить забув ти розпач і тоску...
Лише на мить!..—кривавим самоцвітом
В тумані знов зажеврила земля,
І хвилі вершників огнем пожеж облиті
Потужно винеслись на Млечний Шлях...
Були вони усі на чорних конях,
Блищала грізно зброя золота...
А на шоломах їх—зірки червоні,
Огнистий серп і молот на щитах...
В натхненнім захваті, у пориві визвольнім
Іх вислала земля в незміряні світи...
І... в той же мент здригнулася од болю,
Огонь пожеж криваво засвітив...
І вибухи, і постріли, і стони,

І скрегіт зброї—регіт сатани—
Злились в одно... Благання і прокльони
Столунним вихором нестерпно загули...
І ти побачив сірий камінь міста,
Оплутаний дротами барикад—
У божевільний наступ чорне військо
Неслось по вулицях, мов стоголовий гад...
...Тендитну дівчину з волошками-очима
У ніжні груди вдарив злий баґнет—
І згасли вміть незміряні глибини,
І смерть потьмарила лице її ясне.
...Дітей під мурами—ридали сірі мури—
Розстрілював лютуючи салдат,
І безум помсти—необорна буря—
Гуляв обабіч барикад...
...А потім—грім... і зразу мертвий спокій—
Пройшлася смерть по борозні руїн...
І зникло знищене дощенту військо чорне—
Побідно вознеслись червоні прапори...
...І ти пройшов по вулицях кривавих...
І знов знайшов свою страшну тюрму—
Як і раніше—в'язні там стогнали,
Засуджені на вічну тьму...
З огидою і жахом над ворітьми
Червоний прапор ти раптово спостеріг
І в безумі прокляв ти владарів новітніх
На сірий камінь пав і в розпачу знеміг.
...І снилось далі—на страшних руїнах
Лежав самотньо твій счорнілий труп...
І ось почув ти мов якесь тремтіння—
Неначе вознесіння творчих рук...
Сліпуче сонце бризнуло промінням—
І розірвало чорний мур пільми.
Навколо глянув ти прозрілими очима—
І не було вже чорної тюрми.
На свіжій зелені блищали діаманти
Ранкової весняної роси,
І море трав спокійно хвилювало—
То був навколо степ величньої краси,
Небес високих голубе склепіння
І хмар прозорих тихий ніжний рух
Були неначе в перший день творіння—
В час вознесіння творчих рук...
.....
Стражданнів чара повна вщерт—
До бою, до повстання!..
Вони несуть нам жах і смерть
І владу злих тиранів...

Повстанці—хмари чорних страт—
Вони мов божевільні...

— Вони раби. Ім кожний брат,
Хто хоче бути вільним...

— Вони жорстокі і брудні,
Вони—новітні гуни...

— Вони повстали до борні
Під прапором комуни.

— Вони проллють невинну кров,
А ватажок їх—зрадник,

— Мета їх—ніжність і любов,
А засіб—барикади.

Немов імла над кратером вулкану,
Над велетнем-заводом—дим...

Ось вибухне огонь, мов гасло до повстання,
І лава потече потоком огневим...

Але мовчить вулкан, мов набирає сили,
Замовк завод—неначе гасла жде...

Які думки твій стан стрункий схилили?
Чому так тихо, так безсило йдеш?...

Поглянь на тих, що йдуть у двір з роботи—
З них кожен, як вулкан: хвилина промайне,

Ударить грім—і сили вибухові

З серцець їх вирвуться руйнуючим огнем...

Як лава в глибині могутнього вулкану,

Як у туманностях енергія тяжінє,—

Росла віками міць та нездолана

В серцях робочих поколінь...

І час настав—бо довго ждало людство,

Бо гнів рабів уже не знає меж—

Встає сліпучий день всесвітніх революцій,

Сконає гніт у вибухах пожеж...

Колись—давно!—ти ждав і вірив—буде—

Тепер—стоїш безсилий і чужий...

І несвідомий жах тобі стискає груди

Перед безмежністю стихій...

.....

Вони були мов божевільні.

Вони були, як повідь в час грози...

І, як громи, тобі у груди били

Обурені могутні голоси:

«І ти продавсь, і ти ганебно зрадив!..

Ти—той, що блискавкою був,

Що шлях нам показав кріз темряву царату

І перший нас позвав на грізну боротьбу...

Прокльон тобі, прокльон!—однині ти наш ворог!...

І стихло все на мить... Ти побілів, як сніг...

Були ворожі погляди суворі,
І ледве зміг ти їм сказати: «Ні—
Я не продавсь»...

І знов могутній вибух,
І знову голоси: «Продавсь!.. продавсь!..
І підійшов один... І ніж несамовитий
Як блискавка майнув... І ти упав...

...«Хай буде кров, і смерть, і муки душ невинних,
Нехай земля здригнеться знов і знов,
Хай буде кров і смерть, коли прийти повинно
Лиш після них братерство і любов»...

Довго не гоїлась рана.
Плакала мати, томилась кохана...
А за вікном осінь золотила ліси...
Що-ранку вкривав серпанок туманів
Дніпро, і лани, і жовті піски...
А в південь світило (не гріло вже) сонце
І тихо тужливо скрипіли віконниці
Од вітру, що ливув з осінніх степів...

Лежав ти і стежив, як бабине літо
Кружляло-літало за світлим вікном.
І море глибоке ясної блакиті
Таким недосяжним, далеким було...
Снувались і гасли, мов спогади давні,
Тривожні нерівні і тъмові думки...
Ти був у полоні кривавих туманів,
У путах німої, сліпої нудьги...
А в ніжній далекій осінній блакиті,
В прозорій спокійній ясній глибині
Літало-втопало бабине літо...
І мріяло знову в блакитному сні...

І вечір приходив, і слалися тіні.
В кімнаті густішала сіра імла...
Знесилений—чув ти знайоме тремтіння,
Мов рух невловимий чийогось крила...
І хтось велетенською кидав рукою
Тебе у пустелі гарячих пісків...
І трупом лежав ти безсилий і кволий,
І ніч була довга, як безліч віків...

Кохана була з тобою весь час
(Безсонні ночі, безнадійні),
Ії страждання і горіння,
Здавалось, ти не помічав...

І раптом раз—в ранковій млі—
Ти одповів на поцілунок,
Погладив ніжно білу руку
І щось сказав про чари злі...

...І з того дня
Суворий час погнав коня
На бій страшний, на герць останній,
Щоб одбулося з мертвих встання
І вмерла ніч од саява дня...

Встав ти з ліжка надто спокійно
І надто спокійно вийшов на ґанок...
Вкрили Дніпро осінні тумани...
Чутно, як стогнуть в змаганні хвилі...
...Довго сидів нерухомий на ґанку,
Очі суворо дивились в імлу непроглядну...

Другого ранку зібрався раптово до міста,
Довго благали кохана і мати...
«Ну бо, не плачте—сказав ти—чекайте—
Скоро подам вам про себе звістку»...
І пішов імлистими полями
На останній герць, на бій страшний,
Ой, впаде кохана у нестямі—
Мати стисне руки в розпачу німім...

Місто в темряві тоне.
Послухай—то не ридання:
То ледве чутно стогнуть
Залізо і камінь...
Остання ніч лягає вічною гранню—
Кордоном життя й смерти—
О, місто чорної влади кайданів!—
Завтра остання жертва...
Залізо і камінь стогнуть...
Доля-ніч нечутною ходою
Ходить по мурах і кропить,
Кропить місто мертвою водою...
Колишні владарі, засуджені на загибіль,
Стануть ранком на захист півмертвого міста
Сліпою безглуздою силою
Проти мечів огнистих...
І ти—колишній вісник встання із мертвих,
Переляканий громом руйнуючих бурь—
Падеш даремною жертвою,
Захищаючи мертвий мур...
Міркуй, міркуй над безглуздими планами

Припинить страшну тобі повідь...
Втішайся, безумний, що ти незаплямлений
Невинною кров'ю—
В темне—навіки—вікно твоє
Непереможно твердо
Дивиться ніч беззоряна—
Доля-смерть...
Залізо і камінь стогнуть...
Доля-ніч нечутною ходою
Ходить по мурах і кропить
Кропить місто мертвою водою...

Умри, згори, жовтоблакитний Київ!..
Палай, лютуй, пожежа світова!—
Вже шле свої вітри—війська революційні
Червоно-зоряна Москва...
Нехай дмухнуть потужно і криваво—
Нехай лютує животворча лють!
А всі, хто каже про любов лукаво—
Нехай умруть...

...А чого ж немає червоного прапора?..
— Що ж—на війні, як на війні:
Червоні—вони,
А ми білі... Так вже трапилось..
...Годі, годі..
Розмовлятимем потім—
До зброї!.. до бою!—
Ворог у наступ іде—
Гей!—
До зброї, до бою!..

На широкому, на розлогому полі—
Там, де Дніпро повертає на схід,
Помірялись білі з червоними
У жорстокій кривавій битві...
Білий змій був на смерть поранений,
А Червоний Лицар од бою виріс...
Багато червоних у змаганні загинуло,
Але ти? Скажи мені: ти?
Ті умерли під прапором рідним,
Ті—боролись за діло святе...
А ти... допоміг Змієві Білому
Змагатися зайвий день.

АНДРІЙ ГОЛОВКО.

ЧЕРВОНІЙ РОМАН.

I

Панський лан. Пек. (В жнива).

Важко виряжені в коси цугом по одному повзли ми, батуючи злотні скиби чужого збіжжя. Падали колоски і в шелестінні їх—брязкіт бокалів вина... Скигління голодної дітвори: хліба!.. Трояндовий сміх женщин-красунь... Тужне зітхання спід дрантя...

Падали колоски, важко гальмуючи коси. Рвалися м'язи під латками. А з-заді по ниві—краплі нашого поту—снопи...

Важко.

Ти зупинився. Помантачив косу і онімів—принишк.

— Чуєте?

— Що?

Прислухались.

Здалечі посеред ланів хвилястих—окономія. Вивернулася сита й пузата. Аж усі гуцики порозстібала. Обіч—сіре і вбоге село. У вибалочку. І степ—степ аж за обрій. На ньому чутно—чи шмелі над колосками, чи коники між стеблин—залізною деренчало-бренило щось.

— Жатки,—хтось сказав.

Ти похмурий злісно скривився.

— О, заклацали зубами. Лихо нам. І так ледве-ледве шматок хліба на піт де знайдеш, а тут на тобі! Непотрібні станемо ми. Один із сотні хіба щасливий до машин попаде в погоничі. А інші—здихати!

Похмурі рушили. Дзвеніли коси знов. Шелестіли падаючи колоски, а в голові моїй, як колоски в покоси, клалися думи.

... — Здихати тоді нам! А ну ж?—1000 панських десятин. На жнива—200 косарів, 200 в'язальниць=400. А то—два десятки жаток-самов'язок, ну хай до них пів сотні людей. А останні? Здихати тоді. Або ж...

У осінню ніч спатиме, обжершись з 1000 десятин окономія. За парканом пузаті комори. Товпа нас голодних.—Ей, а ну ножика в пузо! Брязь!—замки. Замість тельбухів

посиплеться зерно. На хури. Удосвіта запалають по хатах
огні. А вранці тільки печеним хлібом запахне—по шляху
заманячить сіре плямо. Ближче—росте. Карники...

Шляхом, здіймаючи куряву, сунулась товпа людей. Чутно
було:—Брязь... Брязь...

Наблизились. Ми стали і впилися очима.

Спереді—кілька мужиків. Брудні й обірвані. Де в кого
синяки. У товпі жінка. З золотим волоссям і променистими
очима. На всіх кайдани. Навколо—з голими шаблями сто-
рожа. Підійшли—зупинилися.

— А неси лиш води!—гукнув один з окардою.

Ти взяв тикву з водою. Підбіг.

— Призволяйтеся, г-н урядник. Куди це ви голубчиків?
Хе-хе! й напружено розхмарював брови.

— В міста не столь отдаённые. Потому не нада нам
таких: благоденствовать не дают. Революционеры. Ні царя,
ні бога не признают. Брата на брата нацьковуют...

Ти нахмурилась.

— Ич, сволочи!

Хутко очима оббiг товпу, стрибаючи з обличчя на
обличчя. На її зупинився, немов спіткнувся. Мовчав. Я бачив,
як очі твої налились раптом кров'ю і брови грізно ворух-
нулися.

— Крови тобі нашої? Шлюхи клапоть.

Хтось з товпи арештованих кинув:

— Сліпець ти. Хіба не бачиш ти крізь неї — вільних
ланів, себе й інших радісних на своїй роботі. Веселих і щасли-
вих дітей? Хіба не бачиш...

— Молча-ать!

І один з урядників підніс до його обличчя кулак.

— Я тебе...

Вона стояла зі скорботною усмішкою на вкритім пилом
обличчі. Очі променисто дивилися на нас і в них я вгледів
знайому ще з рожевих снів казку.

А за нею—степ злотний хвилястий. У соняшнім трем-
тінні далечинь всміхалася химерними палацями... садами
в цвіту... Дзвеніла блакитно-дзвонно...

— Сліпець ти,—казав хтось із товпи,—що тобі треба б
навколiшки кинутись. Зубами, аж искри щоб сипались, гризти
оці залізні пута!..

— Молча-ать!

Удар кулаком заюшив тому обличчя.

— Шагом марш!..

Товпа посунулась шляхом. Ще раз очі ясні бризнули
на нас промінням. Чув як серце раптом, мов обірвалося.
Далі—метнулося поривно, аж груди розривало.

А курява по шляху знялась — загорнула в собі ро-
жеві далі...

II

Увечері йшли ми додому повз окономію. Спітнілі й зморені.

З альтанки в саду брязчав хрусталь і срібло. Чувся гомін приправлений ситими кусками. Хтось реготавсь:

— Го-го! Так їм і треба, щоб не підіймали голів вище нашої підосви... го-го!..

Від ставу, що вправлений в рямця з кучерявих верб, розмальовані лататтям і лепехою—хлюпання весла. По сонній воді як самоцвіти хто сипле і грають вони, всміхаються до місяця крізь густі віти. Білі легкі, як тіні, постаті. Сміх бризковий. Хтось співав молоді й жагучо:

Задушу я люба
І с тобою умру!

Десь на шляху рипів немазаний віз.

Я підійшов до тебе.

— О, не життя, а рай! А навіщо ж ми з тобою, друже, в пеклі? І їх і нас вилупив Адам та Єва, і в них, і в нас тече по жилах червона кров.

— Так бог дав, — сказав ти. А в мозкові, не збите з ніг цією думкою, стояло питання: чому?

Я казав:

— Ні, так бог не дав. Він створив людей і сказав: живіть, плодіться і населяйте землю. (А сам заплющивсь і вуха клоччям позатикав). І була спершу вільна земля і вільні люди... Проходили віки. Десь хтось пролив і покуштував крові. Сп'яніла. І пішли літа, сотні-тисячі в чаду. Лилася кров... Судоржно пальці трусились, шукаючи горлянок, сплітаючи верьовки із людських жил, щоб було чим гнудати та впрягати поруч із шкапами подоланих в борні...

— І ми родилися уже в неволі?

Зітхнув ти.

— Так, в неволі родилися ми. На самому дні пекла. Пам'ятаєш?—Голодне й сумне обличчя матері! В кутку скорботні очі: «Прїїдїте ко мне всі труждающієся і обремененні і аз упокою ви»... Пахло яшником черствим, потом... Потім—у бур'янах з тобою, під тинами в дранті... За чужими вівцями... На роботі тяжкій, тай то як-як з голоду не здохнеш...

Зітхнув ти.

Ішли вже по улиці села. З боків обшарпані хати, з навислими на очі чубами стріх. В пилу улиці дівтора.

— Гуси, додому!

— Чого?

— Вовк за горою!

Ні, дітки, не за горою. За греблею зараз, за зубастим парканом. І не гуску, а долю вашу й батьків ваших обскубує з реготом, аж пузо хилитається.

Так думав я. А ти?

Мовчазний ішов ти з похиленою головою. І здавалося мені... Що? Ні-ні. Глянув на твої ноги, на свої. — Ніт же. Але ж так виразно чулося: брязь-брязь!..

Ішли мовчазні.

Тихо на селі. Лише роззявлені гнилі роти злиднів один по одному стулялись, ковтаючи зморених людей.

Рип... Рип...

III

Сон у хаті важко поваляв на полу—батька, матір біля припічку, посеред хати дітей...

Не спалося мені. Може тому, що за вікном таємничо про щось шопотіли осики (ах, підслухати б!). Може тому, що десь тужив сумний напів. Скаржно рвався до зорь... І обривався, падав тихим зітханням... Може...

— Ах, ноче зоряна! На що ти в сутіні ховаєш злидні?! Волошками і маками червоними долівку потрусила. Повні жмені сиплеш самоцвіти в помийницю, біля порогу!.. Ноче зоряна, нащо!? Згасне зірниця і згасне казка хвильова. А з кутків з огидним реготом повстануть тіні... Не треба ж! Коли немає казки назавжди, не треба й на мить!..

А з душі рвалося благання. До кого? А чи я знаю. І чого хтілося мені?—чи знаю я!

... Надо мною схилилось обличчя. Злотні кучері торкнулися моїх вій, а променисті очі пробігли по мені, шукаючи моїх очей...

— Ти хтів мене—я прийшла. Але—тс!

Палець поклала на уста.

— Навшпіньках я прийшла до тебе. Ти хтів мене, хтів казки ясної? Я прийшла, дивись.

Підвела до вікна.

— Глянь.

За селом туманом сповитий степ.

— Сіро. Я нічого не бачу!—зойкнув я.

Вона взяла мене за руку.

— Дивись: море житів-пшениць. Піт. Обшарпані, зморені люде... Шлях в далечінь... Дивись—по ньому хвилями лл'ється товпа. Трупи під ногами. Ідуть. З боків по шибеницях в агонії тіла. Кров'ю і мозком заляпаний спориш. Ідуть... З раною в живіт багнетом на бік шарпнулася, впала на землю... Пізнаєш?

— Мати?

— Тс! Чуєш—то дзвони в казці. Глянь, в промінні соняшнім блакитні простори. Сади в цвіту... Химерні палаці.. Німо. Але ще один крок—прорветься бурун людей... сміх радісний зіллється з соняшними дзвонами... Шум—ясно... Дивись, ще

лише один крок, ще он через отой труп, що хрестом розпластавсь на шляху.

— Хто ж то?

— Може ти.

— Жах. Випустив руку її—Зникло все. І лише дзвони далекі й акордні десь в далечі, сповитій туманами...

Тяжко ві сні зігнала мати. Я підійшов і довго дивився в її старе, пошарпане недолею обличчя... Було жаль. Було болюче. А в грудях вулканилось серце.

— Спи, мамо! Хай тобі присниться рай. Засяє сонце. (В житті тобі не сяяло воно, лише пекло). Хай уві сні уста твої всміхнуться й розхмариться смуток. Спи мамо!

Підійшов до дітей:

— І ви спіть. Хай присниться вам казка майбутня і полюбіть її. А в день дивіться на сонце, щоб серце в вас було таке ж ясне, як і воно, і такі ж променисті очі... Такі ж променисті, як бачив я.

— Ах, немає їх! Де ти? Пішла...

... В темряві ішов шляхом. З боків копи-копи...

Тут вони йшли. Отут стояла вона і глянула на мене... Прихилився до шляху. Ось, сліди її ніг... Ось... А далі? Поночі... А далі?

І повзав я в пилу, шукаючи слідів її ніг. Мацав руками—не знаходив. Тоді очима кидався в імлісту далечінь і в розпачі гукав:

— Де ти? Де!..

Тиша. А в серці—0⁰ по Реомюру.

IV

Ішов стернями. Межами поміж хлібів.

В ніч місяшну, як у мішурне убрання повія, нарядилася Земля. Серпанком з туманів обличчя негарне й підмальоване закрила. І роблено всміхалася, затаївши стогін у холодом сповитій душі... Пахло духами вабних далів і пахло ж брудними й пітними ногами в драних панчошках...

Журба і смуток залякли в твоїй повіє-Земле робленій усмішці.

Тоскно мені.

Ішов межами поміж хлібів.

У вибалку—село. Важкою сірою ковдрою туман укрит його. Убоге й стомлене.

— Спи.

А вранці коли прокинеться шлунок і болюче заскигле: їсти—роскрие його.

— А ну ж, вставай!

І підведуться люде брудні й потомлені роботою. Заспано кинуть очима, поведуть носами в повітрі, нюхаючи де воно хоч черствим яшником запахне...

Ах, тоскно мені!

... На обрії—могили. І лінія їх хвиляста, як на діаграмі „серцебієнія“ минулого. Перед очима ж Репін. Пімоненко... розкидали свої полотна.

... Тирса шелестить... (про що?)

... Хати біленькі в садках. На воротіх мати стара роскуйдовчине сиве волосся рве... Очима—в куряву по дорозі... Пісня козацька. Далі-далі... Тихо. Спадає пил...

... Сурми—бій. Ой не дві то хмари зійшлися... (Не одна мати затуже, не одна дівчина тополею стане!..)

... Ревуть-стогнуть гори-хвилі

В синесенькім морі...

Плачуть тужать козаченьки

В турецькій неволі...

... Байраки-яри кишат голотою. Серед темної ночі палали заграви. У крові купалися ножі...

Ах, скільки крові-крови. І все ж—на обрії—лише німі могили, а в вибалку у злиднях село...

Ах, як тоскно мені!..

Ішов похнюпино.

Обіч—хутірець. Тополі за хатою, вишневий садок. На калині біля ставу щебетав соловейко. Тиша. Лише біля рубленої комори брязчав цепом Сірко та в загоні ремиґали воли.

В садку біліли дві постаті. Чутно тиху розмову закоханих.

— Любо моя. Ах, коли б ти знала як я хочу тебе. Працюю на полі—стомлений, спітнілий у пилу, а згадаю тебе—забуду і біль у всьому тілі, не чую, що пересохло в горлі. Перерватись ладен, моя хороша. Ну коли ж?!

(Ага! Я зупинивсь—прислухався. Чув голос твій. Так, то був ти).

— Батько не віддасть.

Чутно—зітхнув ти.

— Бідний я, немає за що зачепитися... Ось піду на заробітки... Очі з лоба вилазитимуть—робитиму... А тоді поберемося.

Пригорнув дівчину. Мрійно:

— Хороше буде. Хутірець у нас, десятинок з 10 землі. Працюємо. Сами собі. Хороше ж?

— Тоді видно буде. А тепер я піду,—промовила і підвелася.

— Та посидь бо ще хоч хвилиночку!

— Ні-ні, тоді хай!

Я вийшов із-за кущів і засміявся тобі просто в лице:

— Тоді, як зігне тебе в три погібелі, як труситимуться твої руки, вона прийде до тебе, щоб кинути реготом тобі

в обличчя. Ходімо звідціль, і стежка хай заросте за нами. Нам іти великим шляхом, не повз цей хутір.

Ти не слухав, не чув мене. Тихо слідкував ти за нею аж до хати. Рипнули двері. Не стало її, а ти все стояв прихилившись до одвірка. Обличчя твоє залякло в скорботі.

Ах, як тоскно мені!..

V

Минали дні пітні й одноманітні...

Спустів степ. Скінчивсь концерт житних струн та сталевих смичків. Хіба де по шляху, важко повзучи з снопами, репів віз. Де-не-де чорніє мереження рілля. Виприсне вигук: — Гей, сірі!

Та зразу ж жадні простори й ковтали його. І знову тихо стане. Тихо, жовто й сумно...

А за обрієм глухо клекотів чорний шум. Ближче-ближче. І раптом бурею пронісся над селами, над ланами...

— ... «Божьей милостію, ми Ніколай II... в ружйю!».. Смерть прусакам!. Долой Германію!..

Пам'ятаєш?

... На воротіх, виражаючи нас, тужила мати. Сива, стара й безпорадна.

— А, годі. Стара слізьми лихові не запобіжиш. — Тішив батько, а в самого червоні повіки і з очей — кап, кап сльози й котилися по зораному зморшкам обличчю.

На селі — зойки, тужіння... По дорозі, здіймаючи куряву, майнула повозка, друга (з мобілізованими).

— Сідай! — гукнув хтось.

Мати метнулася. Сиве волосся вибилося пасмами спід хустки.

— Сину!..

І в торохтінні коліс онімів її крик.

... Позаду село. Навкруги степ. Десять здалечі бовкнув дзвін, пронісся степом і простори, як льодунчик, смоктали його і він танув, танув у їх роті...

Тиша. Лише колеса торохтіли під нами, з боків нас. Позаду на повозках співали пісні:

— Поливайте ой та доріженьку, щоб не курилася!

Розважайте дівчиноньку, щоб не журилася!..

І стогін рвався з молодих грудей із словами пісні.

Пам'ятаєш далі?

... Натоптаний нами ешелон скажено нісся на захід. З боків — хати, луки, стерні... сива далечінь... у вагоні пілікала гармошка. Ти мовчазний сидів у кутку, з тугою дивився заляклим поглядом у далечінь. А я з боєм дивився на тебе.

Вночі — осяйний вокзал. На пероні шум, метушня. Роскішно прибрані фігури... квіти, блискучі очі... Грала

оркестра. У павзах чутно—рявкали автомобілі ген за вокзалом по шумних і осяйних улицах і десь лунко гасало:— «Боже, царя, храни!»..

Твої очі, я бачив, заискрились. Ти хапно затаївся папіросою, що тільки що дала біла в золоті рука. А коли оркестра заграла «гімн»— витягся, взяв «під козирьок» і по грі з безліччю інших кричав: «ура!»

Уніч од'їхали. Темрява. У вагонах сотні тіл попере-плутувалися по долівці. Голова до ніг, зад до обличчя хропли. Де-хто ві сні зітхав. Внизу клацали колеса. Мла. А в душі, немов хто перебувся.

Потім... Та ти знаєш. Все. 1914—1917. Перші постріли по синіх фігурах у касках. Перші плями крові і мозку на наших багнетах... В землі, як черва, принишкли, а злий хтось з реготом шматує, рве шалено землю, калічучи нас, калічучи в катлету... З жахом в очіх—сотні верстов... хмари диму над палаючими селами. А під ногами по шосе—хаос з повозок, людей—біженців, з дітьми, із збіжжям... Осінь у лісі. Іде дощ. Сиро в окопах. У ночі—тривожно.

Так, було довго. Дуже довго. Вже, як у ві сні, згубився один край, а другий безкінцево тягнувся сірою смужкою в майбутнє. Вже посіріли наші обличчя, на нас сірі шинелі скривавлені й пошматані і в душі також сіро й пошматано...

... Напровесні. Де-не-де проривалося снігове убрання і нічим було латати його. Удень з-за хмар виглядало сонце, всміхалося. І усмішка його, як після сну, була ясна і ніжна. Пахло талою землею і ще чимсь...

Цілими годинами темними ночами дивився ти в темряву землянки. Угледіти хотів, що робиться десь, там... Марно. Тоді ти підповзав до мене і прихилився обличчям.

— Не спиш?

— Ні.

Помовчав. А потім прихилився ще ближче й пошепки:

— Я збожеволію, як і надалі так...

Не вірити тобі не можна було. Ти казав:

— Ах, як я хочу туди! Сонце над золотим степом... У садку хутірець... Дівчина, моя хороша... Удвох сиділи й марили... А може то лише снилося?

Змовк. У твоїм мовчанні я чув, як ворухивсь одчай. Потім ти одвернувся в кут. У повітрі, насиченім «махрою», брудними тілами, — чулося придушене твоє зітхання. А потім тихий і журливий спів...

Я чув його, як у ві сні дивився роспанаханими очима в ніч і бачив, як у тумані— село убоге... смутні обличчя... казки зоряної ночі. Десь на леваді співали дівчата тихо і журно. (Втекти!). Туман заколихавсь— зникло все, а нато-місць—ліс. Під сосною в шинелі хтось... Навколо сірі фігури... «за побег!» клац-клац затвори... Заплющив очі...

А там... в Петрограді бунт голодних. На червоних прапорах грізні крики: — Долой! Долой! Долой!.. «Царь отрьюкса от престола» «Временное Правительство»... В блискучому автомобілі, оточеному сірими окопниками, хтось у френчі «з іголочки» пишався своїм баритоном:

— Гражданє свободной Росії! Мощним взмахом разорвани цепі векового рабства! Но чу—слишіть? (бабахало по лінії), то куют новіє цепі врагі наші, врагі свободной Росії. Крепче ж вінтовкі в руках. Смерть Германії! Да здравствует победа!..

Бліде, не струнке «ура!»

А з товпи хтось кинув:

— Довольно крові! Хотя оні і в касках, а разве у ніх не такіє же мозолістіє руки?!

Лайкова рукавичка майнула в повітрі:

— Гражданє! не слушайте изменников Родіні! Вперьод, к победє!

Помчав автомобіль. Товпа клекотіла. Сірі обличчя розчервонілися і в очах заграли то грізні, то радісні огники.

— Мира!

— Додому!

— Землі!..

— Товариші, всю земну кулю ми заюшили братньою кров'ю. Годі!

Ти мовчки і якось хапаючись, застромив ївинтовку багнетом у землю й почав скидати патронташ.

— Що ти робиш? — гукнув я.

— Вона огідна мені!

— Але ж вона потрібна ще буде нам. Потрібна буде «там»!

Ти тільки махнув рукою.

Товпа бурлила... А потім ходили в ворожі окопи в гості. Палили по нас із гармат «наші». А ми кидали туди залпами. На другий день відкрили фронт.

VI

Місто на півночі. Жили десь на Сінній площі в червоних наче обідраних казармах, з побитими шибками. Цілими днями валялися «по нарах». Хто різався «в очко», хто латав білизну, хто мовчки дивився в стелю і смоктав цигарку. Де-коли, вечорами найчастіше, співали стиха й журно.

Иноді до нас приходив земляк наш, прапорщик Петленко. В каскетці з жовто-блакитною оковицею. Сідав у наш «хахляцький» куток і говорив цілими годинами.

— Сором нам. Сидимо на чужині, в той час, як наша ненька Україна в муках родить нове вільне життя. Більш за 200 літ неволі, годі з нас! Україна буде вільною і самостійною!..

— А кірпіча нажглі для кітайської стени? — хтось засміявся з другого кутка.

Очі Петленка налилися кров'ю.

— А, ви звикли гнітити нас! На, викуси тепер!.. Хай, хлопці, наша любовь до неньки-України буде тим мотузком...

— Что затягнеться на вашей шеє? Недаром же і фамілія твоя — Петля!

— Ні, хлопці, — тим мотузком, що звяже нас у величезний і грізний віник, яким виметемо все сміття з України. Кацапи — к чорту в Москву, жидів у Палестину! Усіх к чорту. Україна — українцям... Ох, хлопці. Хіба забули ви, чий ми діти?..

І оповідав він довго і нудно. Малював необглядний степ, травною вкритий, що в ній ховався кінь з вершником... Козацькі походи... Дідів із сивими оселедцями в червоних жупанах на баских огирях... Села в долині. У садках хати, як малюнки. На полі за плугом селяне (хоча б і ми) — штани широкі, стрічка в комірі, сірі круторогі воли... А увечері — місяченько білолиций, зорі... десь у садку щебече соловейко і співають дівчата хороші в намисті і в картатих плахах...

Я слухав, а очима дивився з 4 поверху на місто шумне й блискуче. На німі й грізні в своїм мовчанні корпуси заводів. На їх в погрозі піднесені над містом пальці коминів. Боліла голова. Здавалося, взяли її в лещета й тиснули з одного виска XVII сторіччя, а з другого XX.

А з кутка вже молоді голоси рвалися поривно кріз побиті шибки в ніч. Ревуть стогнуть... і в сутінях здавалося, що то справжні невільники в турецькому казематі закуті в кайдани... Стогін, зойки, зітхання і тиша тривожна й журна.

— Де ж ви хлоці, запорожці,

Сини слави — волі...

Шарпнувся крик із самої наболілої невільницької душі:

— Чом не йдете визволяти

Нас з тяжкої неволі?!

І чулося в крикові тому і роспач, і біль, і така нестримна жага вільних просторів, сонця...

Чом не йдете?

— Прийдуть, — думалося мені, прийдуть! Не в червоних жупанах і не в сап'янцях, не з шаблями, оздобленими самоцвітами, ні. А в драних сірих шинелях, в забруднених сажею блузах з гвинтовками багнетними в мозолистих руках. Прийдемо ми сами до себе і визволимо себе. Але... коли ж?

А ві сні бачив я її. Близьку й соняшну (в убранні з сонця). Радю заводи кричали їй «осанна»! і сиві м'ягкі килими з диму стлали під ноги їй. Ясні очі безлічи жадно ловили її усмішки і тіла в праці тремтіли м'язами.. А в степу — шум колосків під косами і крики гудків «осанна»!. І діти зі сміхом радісним кидали волошки і маки червоні під ноги їй...

Прокинувся перед світом. Поночі в казармі. На нарах хропуть тіла. За вікном тиша й смуток...

Немає її.

...Блукав улицями лункими й сонними. Нишпорив очима жадно з замерлим серцем...

Нема її! Бо бач, сірі бурковки. Де ж плями червоні—криваві слідів її ніг?! Не приходила ще.

Ах, де ти?!

VII

Жовтень...

Мітинг на заводі. Люде, колеса машин, червоні полотна... Тисячі огневих тіл злилися в одно величне і грізне тіло. З одним Везувієм замість серця і з безліччю стиснутих до болю в нігтях рук... Очі гнівно сипали іскри.

— Ми з голої земної кулі зробили Казку!—гремів грозовий голос.—Та не для себе. В гнилих підвалах родилися і вмірали ми. За хмарами диму не бачили сонця. З нас, як з каміння, мурували і потом нашим, як цементом, заливали фундамент для їхнього Раю тоді. Життя—нам! ми не боїмося калюж крові, що проллється з нашого серця, пірамід трупів... Нам нічого губити, хіба кайдани!

Голос блиснув і спалахнув, як фітіль:—

— До бою ж! Смерть або перемога!

Вибух, аж в колесах завило і прапори стріпнулися, як птиці огневі. Товпа в погрозі нащетижилась безліччю рук.

— Смерть, або перемога!

Плавиною бурлила, лилася в сполохану ніч...

Тиснули тіла—спереди—ззаду—з боків. Дзвеніло у вухах. І в грудях глухо гуло.

Хтось міцно в темряві схопив мене руками за серце й очима впився в мої.

— Прийшла я!

— Ти?

... На грузовику неслися збентеженим містом. В руках—гвинтовки... Тремтіли з боків будинки. Десь вже тріскотіли залпи й строчили кулемети...

Вона горнулася до мене. Очима заглядала у вічі мені. І мені забивало дух...

VIII

Над Зімовим палацом червоний прапор майорить, кличе: «Пролетарії всіх стран, єдіняйтесь!» На площах, по улицах—скривавлені трупи... Як маки червоні, що кидали під ноги їй...

А в далі туманні шляхи. Навхрест.

На північ.

На південь.

На захід.

На схід...

Ідемо ми.—З дороги ж!

IX

Перед нами снігом, як марлею, обв'язаний степ, села, хутори... Ось шлях знайомий, вщерть снігом занесений. Віє вітер в телеграфних дротах. Шпурляє, як склянним пилом, в обличчя...

Ідемо ми. Не шляхом, ні—тісно. Розлилися як в повідь по всьому степові, аж за обрій, і хвилями грізними котилися цепно через замети по кучугурах... Усе вперед—уперед...

Десь спереду з байраку бабахкали гармати. З хутора, спід ожередів соломи часто й зле гавкали кулемети і розхлябані залпи шарпно рвалися з-за кучугур... Поруч мене упав хтось. Устами просто до землі. І вмиць завмер в червонім поцілункові... Хтось стогнав кріз стиснуті зуби. Хтось проклинав... І зойки, прокльони кидали гарячим свинцем...

А село тихе й сумне. З-за кучугур лячно визирали хати, більмуватими віконцями (я бачив червоні узори на їх шибках). І чомусь я згадав тебе. Згадав, як колись ще напівночі, увечері прийшов у казарму, а тебе не було. А біля нар, на підлозі в «хахляцькому» кутку валялися клаптики з жовтої й голубої матерії. Було тоді мені тоскно й сумно. І зразу... Невже й він там?—Рука заклала на затворові.

А по леваді за селом—ропсатлений шум, перелякані крики і бліді постріли—сполохано—там-тут...

Клацнув затвор під моєю гарячою рукою. Вибухнув постріл, ще... і коли за кілька хвилин ми вимели село,—на мені теліпався порожній патронташ.

Тихо на селі. Помалу, прищулено і озираючись, з хат повиповзали сірі фігури. З насупиними на очі шапками, з загорнутими хустками обличчями—самі очі. З-за тинів великими очима дивилися на нас. В товпі їх, я впізнав і тебе. Зрадів.

— Аж, полекшало,—сказав:—тебе не було там.

— Ні.

І ти щільніш загорнувся в кожух.

— Хіба я без поняття, щоб значиться проти своїх. Хіба ми не розуміємо, що то за большевики? «Земля—трудящим, заводи—робочим!» це—гарно. Ми всім серцем...

Впустив очі під ноги, в сніг. Переступив з ноги на ногу...

— Конешно, що ото зморені ми дуже... Війна... дома—розвалено, і в грудях щось давить...

— Так ти й валяєшся на печі! Ех, товаришу! Укупі з тобою ми падали й стогнали під важкою підошвою старого життя. Укупі роскавучені й безсилі (колись) проклинали його і в безсилій злості погрожували йому кулаками... А тепер як зчепилися з ним руками до горлянок, ти—на піч. Нам ні від кого ждати рятунку!

За селом—чутно сурмили.

— Ідемо далі,—сказав я. А ти?

— Та воно, звісно, за нас хто? Самим треба за себе дбати. Та що ото ж розор такий і в мене. Хоча б трошки на ноги зіп'ястися... Я прийду.

Очі твої, як підцюкнуті моїм гострим поглядом, упали в сніг...

Ми розійшлися.

В бурхливій товпі ішов я, важко грузнучи в снігові по шляху. Грізна тиша. Аж ось—вибухнуло, зататакало, і ліс, що спереду, зареготавсь, застогнав...

— В цеп!

Немов хто міцно згріб нас у жменю і шпурнув уперед, і розсипалися ми по степу, захекано бігли—сунулись як титанські граблі, огрібаючи степ. Кожний зубок з огневим серцем, з гнівом, заклаквим в гострому багнеті. Коли ламався який, на тому місці в снігу займалась іскра. А потім несло чи снігом замітало? А ззаду з резерву вгоняли новий—і йшли—йшли ...Усе вперед—уперед...

Ти ж у кожух загорнутий з шапкою на самі очі стояв на воротіх і кріз левади дивився на нас... Що ти ловив голодними очима й ховав на саме дно душі? Що—може рев червоної хуртовини (ти—на—печі!)... Може тихий лоскіт синіх очей ...Очей? Чи садка вишневого, твоїх житів... (А по степу—искри-труп, займаються, гаснуть...) Може...

Потім ти якось аж зігнувся. Ще дужче насунув на очі шапку і тихо пачкавав понурий до хати...

X

За північ. Не спало село. Червоними огниками побліскували чорні сілуети хат. Уберезі—чутно—гризлися собаки над неприбраними трупами... Здалечі зза лісу немов хто у гарячці белькотів щось, від чого робилося і жасно й трівожно...

У зборні в блідому сяйві каганця, в хмарах диму з цигарок—спітнілі й розпалені селяне. Усе більш обірвані й похмурі. Галас важко тріпавсь в тісній хаті, тіннями дряпавсь по стінах, по стелі. Іноді виривавсь з нього хриплий крик і просто кидався до вікон, аж шибки брязчали...

Душа твоя вже повна була вщерть одним словом:—земля! «моя земля!» і будилися в тобі акордні шуми твоїх давніх мрій:—Ланок. По ньому—«гей, сірі!» Жита буйні, хвилясті.. Ось з них визирнуло рожеве лице й сині очі... Ти аж всміхнувся. Хутірець в садку тихенько зашелестів і раптом, наче буря набігла...—Оплески. Ще про щось кричали.

Ти знав про що.

— Гнобили нас.—Годі! Смерть буржуям! Уже під ногами повсталих пролетарів і нас бідноти повзають вони роскавучені... Смерть їм! На землі є місце лише нам. Земля—нам! Заводи—робітникам!..

— Земля—нам!

— Смерть!

— Виймайте ж із стріх винтовки, надівайте патрони і— гайда! чуєте?

У хаті на мент зацімло. З надвору глухо ревля гарматами ніч.

— Ми повинні бути там. Пам'ятайте: «Не ждять рятунок ні від кого!».

— Конешно, хто нас рятуватиме?!

— Але ж... ну що, як уб'є? От тобі й земля і воля!

Юхим крикун плігнув на ослона.

— Нє товарищі! Нікуда не гайда. Нада спервоначалу закріпить слободу, щоб вона, значиться, ні двиг! Ми революціонери, ми большевики на весь світ крикнули:—Смерть буржуям! Усьо—наше народнє. Ну, а тепер, що надо делать?.

Павза. Тиша.

— Мовчите? Нада бить буржуїв! Нада одібрати наше, потом нашим нажите!.. У окономію! Камня на камні не оставимо. І на розвалинах старого мира будемо строїти новий!..

Крики:

— Камня на камні не оставимо!

— Ми потом наживали!..

— У окономію!..

Дух тобі забило. Очі налилися кров'ю. В товпі кричав і ти, сам не чуючи свого крику. А потім ніч чорна й холодна ударила в лице тобі сніжно-гарячою долонею.

По улиці—галас. Вили собаки. А вдалечі ревля—стогнала червона хуртовина...

XI

Маєток спав. Німо. Покої, комори, сараї—змежили очі і що снілося їм під виття вітру, голих дерев у саду, під грізний клекіт боротьби серед тривожної ночі?

З села—шум. Линув—котився, ріс. Напер на паркан, на ворота—трісь і влився товпою крикливою в подвір'я.

Поночі. Чувся в темряві кріз галас і крики, брязкіт ломів об залізо. Забряжчали побиті шибки...

— Огню!—кричав хтось.

За сараями спалахнув ожеред соломи. Червоні фігури метнулися, забігали, як тіні химерні в тривожнім сяйві пожежі, в покої, до загонів, під вікна в сад... Чулося—грюкіт чимсь важким в двері десь у середині, торгання, скрегіт меблів, брязчання шибок і глухий гул...

— У... р... р...—і згодом у вікні блиснуло щось чорне й незграбне і важко похилилося вниз.

— Пускай!

Грюкнуло, аж завило, а потім все тихше—тихше... Вікна ригали поломаними кріслами, распанаханими перинами, купами посуду... А по снігу під віконню повзали фігури хапні й хрипло-шумливі.

Зайнялися сараї.

— Машини!.. Спасайте!..

В роззявлені двері блищали маховики, зуби й колеса жаток...

— Спасайте!—гукав хтось.

— Ти підійшов і заглянув до них (падала вже покрівля) і вищерився. А брови хмурні. Раптом схопив дрюка з лати й почав гепати по машинах, влучаючи, щоб найболючіше. Аж хрипів, коли ж не міг уже підняти рук, кинув і слоняючись подався до загонів...

Маєток палав. В чорному небі кружляли червоні птахи. Голе гілля дерева простягали в полум'я, немов намагалися хоть що-небудь вихватити з огню.—Марно, все пожеер.

Стихло на пожарищі.

А по дорозі на село котився гул. Вітер сердито кидався, шматував його і клаптя шпурляв у темряву... Рев худоби, крики хриплі... Десь за селом вили собаки...

XII

Минали дні.

Весніло. На чорних ріллях, як мурашки, повзали люде греблися в землі, зморені з слідами землі на руках, на обличчях. А очі ясніють, радісно гладять кожну латочку, кожну грудочку цілують:—

На своїй роботі!

Хтось сіяв. Набірав злотного зерна повну жменю й кидав поперед себе в чорну пухку постіль... —Роди на здоровля! Різало в плече і вся рука мов вивихнута. Та дарма:—(собі ж сіє!). Весело дивився на рожевий схід—сонце вставало, і згадалося чомусь—пожежа маєтку (10 сіялок згоріло тоді. А інших машин!).

Ти волами своїми, з економічних загонів, чесав свою ріллю. Прикипів налигач до руки, плечем торкався до плеча волового.

— Гей, сірі!

Всміхався в простори й жадно хапав легеньми весняне повітря, насичене пахом рілля, рожевих проростів... грою блакитних дзвіночків і криками радісними спід хмар.

— Кру... кру...

А увечері пізно повертався додому зморений, але ясний. Лише в'їзжаючи у двір похмурился на розвалену оселю й зітхнув.

Все—те ж. І хата убога напіврозвалена, і тіні в кутках... і мати стара, ні трішки не помолодшала, ще навпаки не одну жемчужну нитку вплело в її волосся.

Подала вечерю, а сама й до ложки не торкнулася. Зітхнула.

— Журно!—промовила,—все думається:—«а немов перевернеться, що буде! Та ще й сон такий бачила сю ніч: наче в церкві ти з молодого своєю і обоє у вінцях. В осяйній церкві, завітчаній зеленим віттям і степовими квітками, пахло степом і ладаном... Ти взяв її за руку й потягнувся устами до неї. В ту ж мить зблідла вона, похитнулася і рухнула на землю... Поганий сон, сину!

— Ах, не крикайте, мамо!

І все ж похмурился, і серце тобі вщипнув смуток. В трівозі вийшов з хати.

...Вздовж греблі шуміли верби. Над ставом у кущах сміялись солов'ї. Зоряно, тихо... Кущами прокрався ти до хати, до знайомого віконечка підійшов навшпиньках і тихо-тихо так: стук-стук!—Вийди, я жду!..

Тихо. Далі щось біле майнуло в темряві хати. Обличчям дівчина твоя наблизилась до шибки й хитнула головою. Згодом — рипнули двері.

— Ну, я прийшла,—кинула ліниво й спросоння потягнулася молодим і гарячим тілом. Спід рясних вій, як спід густих очеретів, глянула очима.—озерцями порослими ряскою. У ту ж мить набіг вітрець—стріпнулися вії...

— Ну?

Ти прихилився до неї, стиснув дужо і потону в синім тремтінні її очей. Палко устами шукав її уст. Тиснув... Раптом як під бурею тополя хруснув її стан.

— Ай!

Прочнулася й висковзнула з твоїх обіймів. Одбігши стала і злісно кинула:

— Ич, падлюко!

Ти збентежений стояв. А в грудіх—буря...

— Любо, ну я ж хочу тебе! А коли ж?—благав і в мольбі простягав до неї руки.—Коли ж!? На мойому вбогому подвір'ї ти ж бачила дубки з панського лісу—на нову хату! Збудую, уже й майстрів договорив, обсаджую тополями й вишнями. Старенькій матері звелю пократати навколо запашними квітками, для тебе ж... Любо!.. Ну ж!

Вона розсміялась зневажливо.

— Тоді ж і нехай! Та тільки, мабуть ніколи. Ти думаєш я піду до тебе у твій «совітський» рай. В казармі жити, з одного казана їсти. Може ще й любити «по совітському»—«в затилок?»

І зареготалася сухо й гостро.

— Не виглядай мабуть! Чи ти може віриш у свою хатинку з панських дубків?

— А хіба що?

— Ти й не чув нічого? Ех, ти. Война ж іде. А це брат одержав звістку від товариша свого отамана Петленка. Сподівайся — ідемо!—пише.

Ти засмутився.

Розійшлися мовчки, наче чужі.

XIII

Як тінь блукав ти хмурний і блідий. Робиш що, а очі стрілами пускаєш в далечінь тривожну. Линеш понад при-нишклими в тривозі ланами—селами з зів'ялими посмішками й гнилими трупами поза вгородами... Уночі довго не спав. Перевертався з боку на бік і не міг задушити зітхань.

А за стінами десь вдалечі рев чорних гроз. Глухе рипання штовхало нічну тишу і вона, важко слоняючись, падала, билась об хати, аж шибки бряжчали...

Перед «богами» мати навколшки. В беззубому шамотінні чутно—плутався жах і журба. Клала поклони й хрестами намагалась заколихати смуток.—Марно. Тінями химерними й патлатими він одривався од неї і падав додолу... Далі повз по долівці й принишк у кутку... Троїв повітря.

Тоді ти підвівся й почвалав з хати.

Гаснули зорі. Хтось дуго за обрієм надував губи та все: пху! пху! Гасив. І злорадо так реготався, аж волосся на голові ворухилось. Або ж сухенько хіхотів у кулак. А потім клацав зубами...

— Давай: пожру, пожру!..—чулося в глухом шумові. А може... Принаймні тобі так здавалося. Ти жаско приту-лився до одвірка. А перед очима в блакитному смутку сповиті—сіра напіврозвалена повітчина... хлівничок... Чутно—ремигали воли. Обіч—дубки, що думав на хату...

Зітхнув.

— Ех,—думав! Чого не думалося в ті медові дні, коли повітря підхмелене шрапнелним димом, кров'ю, весняними громами п'янило мозок і в серці розхрістані хотіння гасали, рвались, летіли... Бренів пропелер. Усе вгору—вгору (за хмари). І раптом зблідли вони і руки затремтіли на рулеві. Чому? Може, що сунулись чорнії хмари назустріч. Ось налетять—Трісь! А до землі, що внизу під ногами,—тисячі метрів!..

— У-ух!

Здвигнувся і заляк. Стояв на порозі, прихилившись до одвірка. Росплютано пускав очі по подвір'ю. І никали вони по всіх закутках, а поверталися голодні й залазили в тебе. А здалечі—шум, глухі крики...

— А-а-а!..

Ходив, як уві сні, і не знаходив місця. Виглянув за ворота вздовж ulиці—тихо і мертво. На луки за левади—туманні далі. У загоні ремигали воли. Зайшов.

— Ех, ви, мої сірі! Підете знов од мене.

І ніжно гладив їм голови, шиї...

XIV

На світанні сірі вужі обозів шумом і грюкотом збудили село. Заспані хати розплющили очі і в них глянули сполохані обличчя. Де-не-де рипнули хрипло спросоння. Немов питали:

— Що трапилось?

І питання це з холодом у душі блідими фігурами людей бігло за ворота, за тинами притаїлося.

— ?-?-..

— Большевики одступають.

Серце в тебе з болем стислось і заніміло. Схилившись на тин, ти тупо дивився під колеса на шлях. Раптом—(чому те згадалось тобі?)—пригадалось раптом обличчя прапорщика Петленка. Смугляве, з невеличкими вусами вниз. Пригадалось, як він казав бувало:

— ... Та земельки десятинок 20-30. Господарствочко. Воли круторогі, садочок... пчілки...—і хитро так підморгував та ворухив усом. А, нуж хлопці, співніть!

Хлопці співали:

Ще не вмерла Україна і слава і воля,

Ще нам—браття-казаченьки усміхнеться доля!..

Стукотіли колеса унизу під вами. Повз розчинені двері бігли назустріч—минали—станції, будки, мости, села... Ти як у тумані бачив те все. Бо жадно розмахнув і кинув очі в далечінь на південь, немов намагався побачити той свій ланок, сірі воли... себе за плугом...

— Хе, десятин 20—30. Це не жив, а раював би! О, тоді я не крався б навшпиньки до неї кущами під вікно. А сміливо в розчинені навстіж ворота уїхав би з старостами, з хлібом святим...

Улицею нісся вершник. Чути було крик його:

— До зброї товариші!...

Інші чулися крики, брязчання зброї, що розбірали з хурманок.

Пробіг вершник повз тебе. Кінь змилений став цапа, а з сідла суворо спід пилу й запеклої крові, червоногвардієць кинув до тебе:

— Чого стоїш? Бери гвинтовку!

Ти здвигнувсь і помнявся.

— Та я... ось удягнутись побіжу...

Побіг у хату. Зиркнув у шибку на улицу.—Пронісся вже.

— Ну, слава богу. Іч, «бери гвинтовку!» А може й «не жалаю!» Може я й сам знаю, коли мені гвинтовку брати!

З полиці дістав хліба, сховав у пазуху. Підійшов до матері на полу:

— Мамо, уберег їсти носитимете. Отам у коноплях...

Сутіннями прокрався на вгород, по картоплі в гичці повз, щоб ніхто не забачив. А потім—шмиг! у коноплі.

Сидів і кутуляв сухий хліб. Іноді спиняв щелепи і прислухався до клекоту боротьби за селом. Ближче. Вже инколи стьобали кулі по коноплях. Тоді ти хапно кидався і припадав до землі.

Чи чув ти, як тремтіла й гула вона повна криків скривавлених, стогнання кріз стиснуті зуби, й реготу хриплого...

— Чув! Та душа твоя була—зіпсований барометр...

XV

Надвечір мати прийшла уберег і покликала тебе. Ти, лячно озираючись, виліз із конопель брудний і заспаний.

— Хіба нема вже?

— Одступили.

І почала оповідати як тікали. А скільки набито їх під селом, та й по всьому шляху, що напівніч простягся. Не одна мати заголосе, шматуючи на собі сиве волосся. А скільки сиріт заплаче!

— А ці ж?

— Сила силенна. І німці, і гайдамаки, з торбинками біля шапок, і кадети в золотих палетах... Як гайворіння чорне налетіли на село, скаламутили і—далі в степи... У окономії штаб.

Мати зупинилася і лячна спитала:

— А тобі ж нічого не буде?

Ти зблід. Потім здвигнув плечима.

— Хіба що?—кинув сухо (в горлі пересохло одразу).

— Сердиті дуже. Комітетчиків били, поарештовували. Бабу Явтушку били: (де син?) Діда Панаса, що сказав «товариші».

— Ну, я ж що? безпартійний. Хто прийшов до нас—той і—наш!

— Гляди.

У хаті в сутінях ходив з кутка в куток, палив цигарку за цигаркою. Потім звелів матері з хижі принести новий картуз із «дутими» крисами й надів.

— Куди це ти?—не втерпіла мати.

— Вже ж не куди. Це вона вже виглядає досі...

Під вікнами загупали чобітьми. Грюкнули двері. У хату ввалилося кілька фігур. Чутно об долівку грюкнули приклади.

— Хто хазяїн?

— Я.

Голос твій затремтів і обірвався. А до обличчя прихилилися суворі очі, налиті кров'ю. І зуби блиснули в темряві.

— Ну, не знаєш чого нам треба? Спину дайoš!

Той що в погонах зареготавсь і почав вивинчувати шомпола:

— Ми вот подведьом ітогі твоєї революції!

— Та я ж... їй бо!..

Удар в лице звалив тебе надолівку. Чув, як зривали сорочку, а потім щось гостро впилося в спину й спекло всього... ще...

— Оце тобі земля та воля!... це—пограбована економія... це—панські дубки!.. це...

І знову із свистом шомпол впивався в тіло твоє, лишаючи по собі криваву смугу, ще... Ти кричав спершу, гадюкою звиваючись під гострими ударами. Далі—дико рів, бився головою об долівку, обличчям об брудні чоботи катів твоїх. Далі—заюшений кров'ю нерухомо лежав.

Тихо в хаті. Біля припічка чутно—тужила мати, глухо, як спід землі, упавши лицем в якесь ганчір'я... У скрині шкрябались три пари рук.

— Саме сміття!—кинув один сердито і відійшов до баби.

— Тобі заціпе? Ато так морду розквасю!

— Та дітоньки ж ви мої!..

— Молчі корга старая! А ти вставай, развалілся как барін! нежності...

Тупо вдарив прикладом твоє неприємне тіло.

— Уставай!

Побитого поволокли тебе з хати.

— А ти стара, воли у економію зразу ж оджени, і дубки, хоч на плечіх.

Пішли. Сполохано гавкали собаки на селі. По улиці де-не-де як тінь просковзне хто. По дворах—тиша, хіба де рипнуть двері і в ніч шарпнеться дикий нелюдський крик.

Ішов ти. Навколо—сторожа. Нило тіло побите й скригавлене, а ноги, як стопудові, ледве волочив по дорозі.

Вийшли за село. Ось—економія. За цегловим муром—чутно в зловісній тиші гасав чийсь розпатланий крик.

— А-а-а!..

Волосся на тобі ворухнулося і в грудях похолонуло.—«Це ж і мені!» У ворота вивели товпу обірваних і побитих селян. (Хто в сірячині, хто в шинелі, чи в самій сорочці й без шапки)

— У расход?—спитав один із сторожі.

— Да!

Сувора й німа пройшла товпа і зникла за цегловим муром. Тихо. Раптом гаркнув залп. Ще кілька пострілів... Жах охопив тебе.—Прищуливсь і—біля воріт уже був,—як раптом кинувся й побіг вздовж паркану вниз у береги. Крикнув хтось іззаду, вибухнув постріл, цьвохнула куля, друга в кущах... Ти все біг. Хруснув тин під тобою... грядки... У лозі над самою водою упав на вохку землю і принишк. Тихо. Лише з села чулося—гавкання собак, топін роз'їзду по улиці...

Унизу плюскотіла річка. Тихо шелестів очерет, і робилося страшно. (Може хто підкрадається). На тім боці чорнів мовчазний і похмурий ліс.

Ти підвівся й, лячно озираючись, покрався по-під кручею, шукаючи човна...

XVI

— Хто йде?

Ти шарпнувся в кущі й приникш. Чулося з темряви—
клацнув затвор і голось дужче і грізніш:

— Буду стріляти!

Ти впізнав. Вийшов назустріч.

— Та це—я. Свої.

Фігура в сірячині з гвинтовкою «на руку» ближче підійшла до тебе і впилася очима.

— А—ти? Утік? Ну топай же в яр. Наші там.

Лісом мовчазним, плутаючись поміж дерев у гущавині, довго йшов. Нарешті, спереду з темряви заманячили блідорожевими плямами дерева. Знизу глухо чувся гомін.

Підійшов ближче. В яру круг огнища росташувались утікачі з села. Хто в драній шинелі, хто в сірячині, хто простоволосий і в одній сорочці, як вирвався. Курили, жадно затягуючись й зловісно поблискуючи огниками цигарок. Говорили голосно всі одразу роздратовані й грізні. Забачивши тебе змовкли і хтось з товпи нетерплячо кинув:

— З села? Ну що?

— Погано.

І почав оповідати як били тебе. Як глухо стогнало село під шомполами. Про товпу заарештованих і залп за конюшнями.

Колюща постать схопилася з товпи й на огневому фоні грізно замахала руками.

— Буде. Так нам дурним і треба. Казано нам було:— бери гвинтовку і марш свій степ обороняти. Не слухали? Хай! Це нас дурних і вчить. А тільки не розхлябуйтесь, хлопці. Перемога буде за нами. Пождіть. Хвилями покотиться знову співночі Червона Армія. А тут ми скаламутимо їх тил. Пождіть! Всі байраки, яри закишать повстанцями... Ех, буде роботи! Не розхлябуйтесь ж, хлопці!

Змовк. А натовісць цілий акорд грізних голосів розпахав ніч. Чулися в ньому і грози криваві, й радість надійна, і дикий рев...

— Зразу ходімо!

— Чого ми сидимо? З наших батьків шкуру деруть!

Товпа нащитинилась багнетами й грізно завилала. Раптом хтось холодно кинув:

— Та їх же сила яка, а нас!..

На зігнутих ногах млявий сумнів пробіг по товпі. Кому каскетку на очі насупив, в кого вихватив і кинув гвинтовку додолу. Тиша. Тріскотіло гілля в огнищі. Схвильовані люде мовчки пихкали цигарками. А над головами чорні патлаті лапи намагались змести, позривати зорі...

XVII

Минали дні.

Ліс мовчав. У гущавині, по ярах припишкли повстанці. Зневірені й смутні. (Ех, доки ж це буде?! Прищулились по кущах, а там... Коли ж сміливі й непереможні кинемося на село... в степи...).

Так поскучали за ним. Що-днини в вохких сутінях ліщини і ярів, коли важкі повіки, як завіси, падали, заслоняючи зелений кошмар (листя, зелене листя... місяці цілі)—обірваним і стомленим людям снилося—степ... стайки кіп по ньому. Возять. Куди? У окономію? (Гарячково кидались люде ві сні). Ні, тобі прямо в рот. Ха-ха! І регітно вітер кидав в обличчя вкупі з колосками сум неоглядного степу—стерні, распач сірих сел..

Надвечір прокидалися в'ялі й роздратовані. А коли падала ніч і все сліпила—тінями блукали по лісі, по березі річки, по вгородах... шукаючи жадних стріч... де свист тихий умовний, де—у віконце—тук! тук! і крадуться, лячно озираючись, навшпиньках білі постаті... Зорі. Десь гавкають собаки...

Насвітанні, звичайно, ходили «на роботу». «Квиталися» з ким, або ж за контрибуцію з селян, або ж за пошматовану спину чиюсь. А як починало світати, тікали знову в ліс...

... Як сіре листя в-осени, обривалися й падали дні. Пройшла осінь. Пожовкнув ліс, припишк—засумував, як сухотник. А під ногами пляма крові з харкотиння... Потім у верхів'ї завив вітер, заплакало небо старечо, і падали його холодні дрібні сльози на сірі плями промоклих до кісток людей, на живе дрюччя тифозних. Ніч—день...

А сірого ранку зо всіх боків несподівано обгорнули «білі». І здіймаючи жажну тріскотняву чи гиллям, чи пострілами, зашморгували все тугіш, тугіш із себе петлю...

Бій. Прорвалися. Гублючи забитих і пораних кинулися з лісу. Грязькими шляхами гасали з села в друге, намагаючись замести за собою сліди—марно: всюди трупи і хорих губили...

Тоді кинулися до фронту. (Прорватися і злитися з Червоними).

Брали місто. Червоні хвилі сунулись просто з загорнутої у мряку долини. А місто ревло гарматами, клацало кулеметами. А в тил з холодним тремтінням шпурляло евако-ешелони.

Ти пам'ятав, як хряскіт рельси дряпнув тебе в грудіх—й горяча хвиля затопила тебе... Паровоз ріс. Раптом—трісь!—Хаос... Як зачарований дивився вниз, де під откосом, немов з обірваної жили—кров... кров...

А в долині громові крики.

— А-а-а!..

Хтось кинув:

— На ура пішли! братці, а ми ж?!

— Біжімо!

— Ура-а!..

Біг і ти з гвинтовкою «на руку». Кричав нестямно з іншими «ура!»—а очі зорбіті хмільно блудили. Ось наткнулись на «танки», що як черепахи під откосом лежали вкупі з потрошченими вагонами... (слов'янськими літерами стояло на одному: «Вітязь») на труп роскавучений у погонах...

XVIII

На розі улиць, де бурковки залиті кров'ю й заляпані мозком, ми стрілися. Схрестились поглядами й мовчки стисли руки, скривавлені й тверді.

— От і я!—сказав очима, що вмить такими гострими стали. А в куточках їх, в сутінях повік я бачив, як тінями припишкли й тремтіли з ляку жах і распач. І чомусь пригадалися мені села убогії. Ніч чорна... А навкруги в грозівім шумі брязкіт заліза... глухий гул... (Падали й розбивалися хмари)...

Радість, як вихор, налетіла й кинула нас вперед по бурковці, де в хмарах диму й стогнання кресали серця криваві искри, щоб день сірий запалити в соняшку казку...

Ти пам'ятаєш—серця наші загострилися в багнети... Падали трупом під ноги нам. На шинель мені, а тобі на сірячину бризнула кров і грала—мінилася червоними рубінами...

Пам'ятаєш?..

Нас—мільйони. Масою грізною, як лавина огнена, лились—сунулись степами. У ногу безліччю серць. І здавалося, що то б'ється одно серце величне, і немає—тебе, мене, їх, а є лише один Чоловік (і в ньому я, ти, вони...). Титан, головою над хмари, що кроками-верстами йде по земній кулі, з мітлюю багнетів. Під ногами, як іграшки—хати, хтось порозсипав тут—там, то купами, то поодинці... Пошматовані, латка на латці лани... Сірі, чорні... Мовчазні... Іде гігант—чоловік, а ззаду по слідам—кущами пишними квітнули маки червоні... А може... Ні, маки!..

XIX

Перекоп вив день-ніч. А Гнилим Морем—на конях... на конях... Прорвалися в тил. Обійшли. Збили... і вже до самого моря в шумі копитів, брязкоті кричі об маслаки тіл, неслися. Де-не де з повіток, з ожередів соломи стирчали голі помутині ноги. Товпами жаскі й обірвані до нас підіймали руки тремтючі й благали: не рубай! А на обрії в шпарочку між небом і землею морем пролізли, втекли пароходи «білих». Не стало й диму й зробилося тихо, синьо і так просторо...

Коли ти дивився на море, твої очі робилися такими ж синіми і блискала радість, як у птахів в блакитних просторах, а потім темнішали. Ти хмуриш брови й схилявся головою. Що думав ти тоді?

Пам'ятаю ранок—вартували. На кручі куняли гармати з позатиканими горлянками. Унизу плескалися об берег хвилі... Ти мрійно дивився в морську далечінь. Раптом нервово витяг кисета й скрутив цигарку. Затягся жадно й кинув не глядя на мене:

— Шахтйори їдуть сьогодні. На шахти в Донбас...

— Це гарно. Загупають знову під землею кайла, загукотять вагонетки з вугіллям,—кривавими шариками,—покояться, полл'ються жилами до всіх органів хорошого тіла. Задихають легені глибоко й легко, моторно забренить мозок і під шум заводів, в таємній тиші росту збіжжя на ланах—росквітне радісно й ясна усмішка в людини...

Глянув на тебе—похнюпений ти.

— Чому?—запитав.

— Так... згадався степ і колоски на ньому шу... ш...

Очі кинув у море (не потрібні). Ти й без них так виразно бачив.—Тихий степ... Хутірець у вишневім садку... і її—цілує шрам твій на обличчю, що ледве загоївся, і вся лине до тебе:

— Твоя ж я!... Бери!..

Твої очі були сині, як море. І в них як хвилі хлюпалось щось...

На другий день тебе не стало. У піраміді покинута стояла гвинтовка. А куди подівся ти?... І раптом виразно так я пригадав твої журні пісні учора вдень на кручі і гру хвиль у твоїх синіх очах...

XX

Чорна ніч низала перед тобою (сидів на буфері) разки з залізничних будок, освітлених станцій, телеграфних стовпів... Дихала в лице тобі степовими просторами, молодою землею...

Удень блукав по путях поміж вагонів, ховаючись од патрулів. Жадно прислухався до крику кожного паровозу і все питав у кого не попало:

— Це куди?

Вночі тільки виїхав. Притулився на криші між обіраних людей, між клунків і з замерлим серцем летів у темряву. На станціях жадно впивався в чорні слова на білій стіні й читав по літерах. А потім вираховував, скільки прольотів лишилося ще. (Недалеко вже).

Уночі й приїхав. Біля семафору зліз з криші на тормаз, на землю сплигнув і подався степом через ріллі...

Хутір спав. Голий садок журно шумів. У загоні ремиґали воли. З темряви з далечі десь на селі чутно—перекликалися собаки й гасало шмаття пісень...

Постукав у вікно. Було тихо. Потім кріз шибку глянуло її обличчя і довго пляміло на шклі.

— Та це ж я,—казав ти,—не впізнала?

Одчинила дівчина вікно й хмурна виглянула.

— Бачу що ти. Чого?

Схрестила на лутці руки й важко поклала на них розпатлану голову.

— Скажеш що?

Холодом обдало тебе, Дивився в її гострі очі і скривлені уста і скаржно казав:

— Ах, яка ти! Думав... Що думав!—Сама ти була думою моєю! На фронті під громи і крики смертні—я бачив тебе. В шумі моря, там, в Криму—я чув твоє дихання... Усюди завжди—сама ти!

— Ото!—і всміхнулася криво—любиш так? Не менеться мабуть нам і подружитися? Буду за тобою патронташі носити, рани перев'язувати...—І засміялася. Ти теж ніяково захікав.

— Ні, я кинув уже гвинтовку.

— Хіба вже кінець?—Замислилась і якось аж іскорчилась. Казала, як уві сні:

— Тоді в Совхоз у чорноробочі підемо. Будемо гнути спину, а нас за це годуватимуть кукургузою, а може й нагаями. Чув же ти? У економії Совхоз тепер? Добився—та не того, чого хотілося.

Змовкла. А ти кинувся. (Чув як похолонуло в грудях).

— Як не того, чого хотілося?

— А так. Хіба хотів ти бути кріпаном? Хіба бився за те, щоб на жидів робити? Земля ж тепер не наша, то дурили! А тепер—у комунію запишись, роби, як воляка, той живи. На яшниках та на сірівцеві. А хтось і масличко і яєчка підшамувати буде... Та тільки посміхуватиметься: «ото дурні»!

Ти скригнув зубами і стис кулака.

— А це що?!

Вона мовчала замислена. А потім тихо спитала:

— Так ти не за комунію?

— Ні.

— Любий мій!

Притягла руками до себе й гарячими губами впилася в твоє обличчя. Потім виплигнула у вікно і взявши за руку повела за собою до клуні.

Рипнули двері.

— Хто?

По куткам почулося шарудіння.

— Свої. Привела ось вам.

Руки не пускала. Стиснула дуже і прощопотіла:

— Як любиш мене, роби як вони.—Долой совєти! Не хочу я бути попихачкою у жидів та кацапів!

З темряви виринуло кілька фігур з обрізами. Ось знайома (полекшало).

— Петленко. Він підійшов і обличчям прихилився до твого.

— Так наш тепер?

Ти мовчки хитнув головою. І зразу знесилений одійшов у куток і впав на кучу соломи. Поруч тебе—сонні гарячі тіла. Несло від них перегорілим самогоном. З темряви од дверей чулися соковиті поцілунки.

Хотів ти підвести голову і глянути, і не було сили ворухнутися. Така втома! Повіки важко аж хряпнули. І не стало нічого.

Не чув ти в кутку на солоній шарудінні двох тіл оголених, важкого дихання їх, придушених скриків чи з болю, чи з радощів... А потім вона горнулася до нього і тихо казала:

— Це ж у нас буде дитина. Швидче роби своє, щоб не довелося підкидати його «совітам», а самій у попихачки йти!..

Петленків голос глухо гудів:

— Ні-ні. Це ще нас прибавилося. Тепер швидко. А тільки й ти не забувай свого. Підморгуй йому, брешти... де треба хай і лапне який раз...

І довго ще чулося шарудіння і тихій гомін в сутінках у кутку.

XXI

Насвітанні ти з ватагою бандитів нісся шляхом в бувшу окономію, тепер «Совхоз». Глухо гупали сотні копитів, збиваючи куряву, що жалібним серпанком слалась над зеленим хлібом. З долини од річки, як гурт сірих волів, сунувся туман. Тихо.

В розчинені ворота вїхали в знайомий двір.—Руїни. Самотно сірів у саду флігель. Посеред двору—купи дерева, свіжих дощок. Тут ж понівечений інвентар.

— Ич, рай на руїнах будують!—прошипів хтось і матюкнувся.

— Зліза-ай!—стиха почувалася команда.

Обхватили флігель. Брязнули шибки. Вибухнув постріл, ще... З кімнат почувлися крики і біганина. А потім в темряві заблискали сухі огники пострілів і над головами засвистіли кулі... Вибили двері—прорвалися. В темряві кімнат заплутано пручнувся шум. І чулося в ньому—брязкіт заліза, глухе гупання тіл і хрипле хрипіння...

Ти вартував з причілку надворі. Пильно розглядався навколо. А перед очима хтось сотнею пензлів малював картини.

...Палав маєток. Товпа ревла в шумі і грі полум'я... Гнав панські гуси. З-за огради пухкий панич стояв отут, на оцім самім місці,—висолопив язика і дражнивсь... І ще... ще...

Раптом щось біле гупнуло з вікна і повалило твої полотна. За мить схопилося і кинулося геть. Ти наздогнав. На ходу в спину ударив—проштрикнув багнетом і коли він упав, зіпивши зуби, ударив прикладом і разлушив череп. Потім придивився. Нахилився обличчям близько-близько над обличчям та так і заляк: Вилізли очі з орбіт і жаско дивилися на тебе. Великі німі жахливі очі. Горло здавило тобі неначе петлею. Прихилився ще нижче. Рукою намацав і почув, як під пальцями угрузли в мізок черепки...

Жах кинув і придушив тебе. Зігнутий стояв, не міг очей одвести, не міг віями ворухнути. Здавалося тобі, що так і скам'янієш, жах притиснув ще дужче. А ти напружився і почав тремтіти. Раптом випручавсь, змахнув і почав несамо-вито гепати гвинтовкою, як дрюком, труп... Гупало, чавкало... А ти все бив.

XXII

Того ж дня в селі забігли в «Совет». Порубали охорону. З-за столів повиятали членів Ради і тут же на очі поставили «к стенке» і розстріляли. Дістали списки «незможних»—гайнули по селу.

Пробігаючи улицею ти вгледів свою хату. У вікно кріз шибку визирнуло старе обличчя матері і чомусь серце тобі немов хто стиснув, аж пальці вгрузли...—Пронісся, не забіг.

Коли ж у спискові більшість прізвищ була закреслена то вдарами шабель, то шомполами—і зовсім кинули село. Шляхом поміж золотих під сонцем хлібів лиш закурило. Як вихор пронісся...

XXIII

Уночі в темряві лісу приникли між кущами. Обіч—на залізничному насипові вартував ти. Дивився на рельси розірвані й скривлені під откос. Думав: А скільки безневинних загине людей! Діти... Матері... Ніло в грудіх. І все ж—ти стояв. Тупо дивився перед собою, де в темряві губилися лінії рельс і раптом немов хто снігом сипонув тобі поза шкурою.

Прийишк—прислухався. Так,—спереду чувся далекий шум. Він ріс—наближався. Зиркнув червоними очима і гостро до болю встромився в тебе.

Від лісу почулася команда:

— Готу-уйсь!

Близько вже. Ти розумів, що треба бігти геть, і не міг. Здавалося небачний хтось бредно кричав щось шумне і схвативши руками за голову поволі прихилився налитими кров'ю очима до твоїх. Раптом, немов віями мигнув і гепнув під откос громами...

Згас ти, залитий хвилями з брязкоту й хряску вагонів, з криків-стогнання. Згас і темний та холодний [безтями гасав з шаблею скривавленою, толочучи крики і плач...

XXIV

А навколо пахло бруньками...

Степом, припишклим в радості родів, цокотіли маршрути з вугіллям з Донбасу. Загуркали-зашуміли заводи-фабрики. Пасма диму як величезні руки в степи простягали для привіту...

І жадно селяне, що сіяли по ріллях, вдихали пах їх вкупі з весняним повітрям:

— Оживаємо. Слава богу!

І повніш жмені набирали золотого зерна, а рука робила ширший розмах...

Озолотився степ. Бреніли коси від сонця до сонця. І згодом,—здавалося, якась чарівна швачка змережила степ стайками кіп химерними узорами...

Потім шляхом зарепіли вози, заторготіли кургони з продподатком на «зсиппункт» до станції...

«Батько» Петленко роздратовано скріб собі потилицю і зле матюхався:

— Ич, хліба пруть, гади!..

А з-за кордону все не чути було допомоги. Іноді вливалася сотня-друга шабель і тільки. Ночами іноді хтось приїздив до «батька». Щось довго пошепки гомоніли. Іноді й сам зникав кудись. А повертався зхвильований і роблено веселий.

— Ну, хлопці, не довго вже. Ось з заходу напруть. І Польща, і Франція і Румунія... Маж, комуністе, п'яти!

Весело сміявся він, та в сміхові тому ти чув неспокій і сплигував очима з його обличчя на землю. Думав: бреше! Далі не чув, що говорив той. Лише хмурився од болю, бо кожне слово його довбнею гупало тебе по тім'ї.

Чому сталося так?.. (Як довбнею по тім'ї). Чому, коли погляди ваші схрещувались, неначе чулося: брязь! і потім падали і його і твій, як вибиті з рук шаблі?..

Може тому, що вже занадто часто він їздив уночі в хутір, обсажений тополями й вишнями. А вранці повертався на похмілля, з кобурами біля сідла повні книшів, сала, самогону... А в кишені хустка з незграбними літерами: «Кого люблю—тому дарю».

Може, що вніч і день тебе душили кошмари чорних днів-ночей. То спід потрощених вагонів повзли розскавучені тіла, хватались руками за тебе... Повзли, хватались цілими хмарами. То шелест колосків обгортав тебе і наче остюками болюче дряпав по серцю...

— Ех, живуть люде!—заздро думав ти тоді,—зжав, одвезе продподаток—і житиме собі. А я? Хіба кинути? Амністія ж? І в ту ж мить пригадував, як казав Петленко:—«Десь сотня перейшла до комуністів, а їх усіх і розстріляно»?...

Почував себе таким стомленим. Так хтілося хати теплої, господарства, спокійного життя.

...А в темряві голос Петленків хрипло гудів:

— Одрізати Революцію од хліба—це наше завдання. А тут і з Заходу напруть. В три щоти виметемо Україну...

В туж ніч зробили наскок на «зсиппункт». Перебили сторожу, облили бензином пакгаузи і запалили. А коли полум'я плигнуло й поповзло по всіх будівлях, жадно червоними язиками лижучи її—вихором зникли в темряві.

Іхали—Петленко спереду, ти з іншими за ним. Гостро очима впився в його потилицю і з боєм солодким думав:

— Ех, полосонуті б шаблюкою! То-то—гори хліба на попіл звести!

Пригадувалося—товпа голодних шляхом «на врожай». Голодні й сині з холоду діти в халабудях, обшарпані жінки, чоловіки... і знову:—Ех, полоснути б!

Чорна постать «отамана» пляміла спереду. А ти похмурий тюпачив за ним. І в серці закипала злість.

В хуторах ночували. Постріли насвітання сполохали всіх. Кинулись до коней—оточили зо всіх боків, не прорватися. Тоді забилися по хатах і в вікна почали одстрілюватись.

Ти бачив у вікно, як у сутінях насувалися цепно червоні. Бачив червоні блиски їх пострілів. І остовпілий стояв з зарядженою гвинтовкою в руках.

— «Уб'ють!»—майнуло в голові,—і чорт його бери—хіба це—життя?!

Тупо дивився на разки фігур знадвору. А бачив—степ... свій ланок закріпленої на 9 літ землі... хатину свою убогу... Шум колосків з пахом горячої землі ударив тобі в груди, залив серце горячою хвилею...

— І уб'ють!.. уб'ють!..

Ти стріпнувся. Очима важко кинув у бік, де біля другого вікна за кулеметом сидів «батько» і затоптався поглядом на його простоволосій голові.

— Ех, ударити б! Тільки луснуло б!

Той заклав нову ленту і знову застрочив. Але в цю ж мить ти незграбно підскочив до нього і з усієї сили ударив прикладом по голові. Хряснув череп...

Знадвору—«ура!»...

У хату заскочило кілька червоноармійців. Ти стояв біля вікна зі схрещеними на грудях руками, під ногами валялася гвинтовка. Немов скам'янів. Навіть коли один багнет уперся тобі в груди, ти не схопився жажний за нього обома руками, а лише зблід.

— Де отаман ваш?

Ти мовчки хитнув головою.

— Фью-фю—свиснув один і нижче нахилився над проваленим черепом.

— Готов. Хто це?

— Я.

Очі суворі пильно глянули в твої. Сковзнули по всій фігурі аж до драних чобіт. А потім стрибнули й знов припали до очей твоїх. Багнет колихнувся і одхилився од грудей.

— Ти? Ну йди, там видко буде!

XXV

«Ревтріб» судив тебе й інших. Кого було присуджено до найвищої кари—розстрілу. Кого на 5—10 літ «принудительних работ». Тебе ж і ще кількох—за щире каяття, за подані відомості, що дали полехкість до ліквідації бандитизму (виявив склади зброї, сіль таємних організацій)—присуджено від сторожі звільнити.

Ти не вірив ушам своїм. І все ж хапно схопився з ослону і штовхаючись протискався до виходу. На дверіх—товпа. Якийсь гнилоротий дідок смоктав цигарку. Ти штовхнув його, далі—попрохав «бичка» і жадно затягнувся цигаркою...

Увечері підходив до села. Он і його хату в сутінях видно—підсліпувато блимає. Навпростець через вгороди подався. І лише входячи в двір, згадав про хутірець, про синьооку дівчину, і хапно потер лоба, немов намагався саму згадку про те задушити і роздавити, як муху...

XXVI

Поїзд шумно нісся степом, змереженням як спина мужича під «білим» шомполом—латки озимини, смуги рілля, пляма облогів. Навколо—роскидані хутори. Неначе аж губи понадували й поодверталися одне од одного. Де-не-де у вибалку—село. Убогі хати, повітки світять ребрами (покрівлею годують!) і в очі їх, підсліпуватих віконечках, така тиша. (Аж павутиною позасновані).

У душі моїй квилить сум.

Ах, чому мені так сумно в твоєму, земле, мовчанню! Коли над тобою дзвенить соняшно блакить, коли груди твої тремтять, рве їх буйна жага. А по тобі повзають мікро-люде, безсило шкрябають нігтями мікро-плугів твоє молоде тіло!..

Чому в душі моїй родяться...

Чоловіком з шакапою в ралові простори шпурнули в мене і обірвали думку. Помалу плентався він, пужалном перішучи кобильча. Підходяючи ближче обличчя заросле підвів.

Ти? Я впізнав тебе.

Ти придивився і замахав мені рукою. Щось кричав—не чув я... Нісся в далечінь, дивився на тебе—сіра пляма на чорній ріллі і раптом, як хвилі, набігли і затопили мене спогади-спогади...

... Степ панський. Пітні снопи. Шляхом—«брязь брязь!..» Вночі—по дорозі в казку з нею. Забувся. Шукав по шляху слідів її ніг і з криком розпачливим кричав:—Де ти? Де?!

... Сіримі тінями на фронті...

... Шум сірої товпи. Багнетом застромив ти гвинтовку в землю.

У сутінях казарм:—

Ревуть стогнуть гори-хвилі.

В синесенькім морі!..

Червона буря в Жовтні... Мовчазним степом грізно котилися... Падали трупи—займалися, гасли, як іскра... І все вперед—уперед...

Плескалися хвилі морські об берег. І в очі твоїх плескались хвилі...

За ралом на ріллі ген-ген плямів ти. Повз, як мурашка—ледве помітний.

Наздогнав тебе зіром. Обігнав (мій мозок в галопному ритмі мсторно бренив) і понісся в туманні далі, що вмент займалися химерним сяйвом. Повз мене, як верстові стовпи,—XX ст.—XXI... ще...

Дух забивало.

Ах, то була казка!

...Сонце. (Блакитні дзвони). Над ланами—шуми... Шуми... Гіганто-машини, як величезні жуки, повзають—«Гу-у!..»—жвакаючи збіжжя:—«Гу-у!..»

Ясні обличчя людей. Променисті очі в рожеву далечінь.

...Комуна тоне у дзонах-дзвонах... В розкішному саду—білі палаці. Обличчя радісні...

(Невже тут пахло колись кізяковим димом? Отут стояла «казьонка», тут—вигін, вітряки... церква... Невже то було?).

А комуна тоне у дзвонах, у дзвонах...

С. ПИЛИПЕНКО.

АФАРБІТ.

(БУВАЛЬЩИНА).

Я конче вирішив його вбити, цього капосного короля. Спочатку я довго вагався. Мій марксистський світогляд говорив, що особа в історії—ніщо, а індивідуальний терор є безглуздя. Але коли захорів тов. Ленін, і я пригадав, що це є до певної міри наслідок есерівської отруєної кулі, коли фашистський наймит Конрад в Лозані убив по-зłodіяцькому, іззаду, тов. Воровського, коли монархисти в Болгарії своїми бандитськими наскоками змусили виїхати звідти наше радянське посольство—терпець мені увірвався.

Треба помститися. Це—раз.

А по-друге: хіба особа, видатна особа, не є тим організаційним центром, круг котрого купчаться певні класові сили? Тим конденсатором, звідки йдуть проводи на слух'яну периферію, слух'яну тому, що в тім конденсаторі-особі втілено авторитет цієї класової групи? Гай-гай! Авторитарність ще така сильна, така глибока. Багато, багато комуністів, як захорів тов. Ленін, розгублено плакали: що ми робитимемо без нього?

Цей королік, що маю я його неодмінно вбити, ніякий геній, ніякий талант. Це сіра, звичайна людина. Але круг нього купчаться наші гетьманці, монархисти всіх кольорів, оргеші, фашисти, всяке контр-революційне сміття. Він—осередок їхнього мерзотного павутиння. Пірвати його—й всі липучі нитки розвіються, переплутаються. Доведеться плести наново.

Так. Я вже наважився.

Мій акт буде актом дезорганізації ворожого стану. Хоч на де-який час. Це—ніби на пиві бачимо налички «Баварія», «Трьохгорне». Я зірву наличку—хай підшукують иншу. Поки-то зазнайомлять із нею маси. Адже масам треба прапора, щоб маяв десь поперед колони. Нема прапора—за ким іти?

Я забув повідомити, де такі думки снувалися в моїй запальній голові.

Напівтемна «Bier-Halle» близько королевського палаца. Туди ходили піячити різні челядники. Там я міг довідатися про всякі королівські звички, щоб винайти слушний момент для атентату.

Вже не вперше я спускався в цей закислий льох. І не один метр пива вихилив із льокаями з королівських покоїв... Може ви не знаєте, як це пити пиво метрами? Напевно ні, бо метрична система ще в нас у проєкті. Так от, бачите, кельнер несе вам кружку пива, а під нею кружалко, сантиметр заввишки. Кричите:

— Ще кружку!

Наливає ще, а на стіл кладе друге кружалко.

— Годі. Рахунок?

Подивився:

— П'ять кружалків—п'ять кружок. Що це ви сьогодні мало п'єте?

— Мало? К чорту з вашими кружалками, крамарі дріб'язкові, катеринщики! Давай доброго кухля. Покажу, як колись наші прадіди-запоріжці гуляли.

Та й гульнув же! Показав—на свою голову, бодай не згадувати... А винен був отой стариганчик—фельдшер із королівської амбулаторії. Сам би я не пив, його хотів укачати. Довгий на язик був лисий німець, як уп'ється. Ото й сьогодні верзе й верзе:

— Що ви думаєте: я таки простий собі фельдшер? Ні, мій любий! Моє ім'я знатиме всесвіт. Незабаром мій афарбіт уквітчає мені чоло лаврами великої слави. Вже десять років я працюю в хемичній лабораторії королівського університету й мої досвіди мають неодмінний успіх. Ось бачите:

Він витаскав із кишені невеличкого слоїчка з якоюсь жовтавою рідиною, а з другої—маленький електрофікатор. Але відразу знов ісховав: до нас наближався кельнер, несучи два великих глиняних чоботи з пивом. Ставлючи на стіл, пояснив:

— Тут по десять літрів у кожному. Колись наші бурші випивали на заклад.

— Ого, кажу: це як за часи Петра Першого на асамблеях «кубок білого орла» фігурував. Ох, і п'янюга цей імператор пранцюватий був! Та й ці рейтарські чоботи саме на його ногу прийшлися б. Бач, здоровецькі! А ну бо, мій славетний винахідцю—за ваш афарбіт, чи як там його, хоч і не знаю, кому й на що він придатний?

— О! аж підскочив учений фельдшер: на що він придатний! На що він придатний! Юначе, юначе! Тільки ваша юність рятує вас від мого презирства й зневаги. Чи ви читали колись «Невидимого» Уеллса, цю чудесну казку? Ії нема, цієї казки. Вона стала дійсністю, як стають дійсністю всі казки наших прадідів, перетворені в реальне життя могутньою силою сучасної науки. Незграбні цяцьки колишні катапульти перед сучасними броневидами. Так і «Наутилус» Жюль Верна дитяча іграшка перед нашими підводними човнами. Цепеліни змусили почервоніти від сорому примітивні мрії давніх фантастів. А я, я—

королівський фельдшер, викину на смітник мізерну целсову макулатуру—його «Невидимого». Я реальними зроблю древні казки про шапку невидимку. Ось вона тут, у цьому слоїчку.

І він знов витяг із кишені свої препарати.

— Слухайте, пошепки продовжував німець, нахилиючись до мене: тільки вам, мій любий друже, я розповім уперше свою велику тайну, що криється в оцих препаратах. Я її сам ще не до кінця розгадав, але вже близько, близько...

Божевільні вогники блискали в його старечих очах. Ясне діло — мені трапився маніяк. То що ж: може й він знадобиться?

— Пиймо!

Ох, брати мої, товариші! Мабуть і запоріжці такими кухлями не бавилися, Аж ув очах замакітрилось...

А німець розповідав далі:

— Коли намастити щось оцим киснем і відразу пустити електричний ток з цієї машинки—матимемо реакцію, що перетворює ту річовину, робить її прозорою, як чисте скло. Ви Уеллса пам'ятаєте? Ви розумієте, чому це так? Вона після цієї реакції не одбиває променів спектра, але пропускає їх крізь себе. Мій афарбіт робить речі невидимими. І ви питаєте, на що це може знадобитися?

— О, я вже розумію, заперечив я: коли б знаття, яка штука сидить у вашій кишені, ми б не брали цих рейтарських кобіт. Хай би давали кружалки, а ви б їх потім наафарбітували. Так дешево можна піячити.

Німець розсердився, взявся був за капелюха й півником наскочив на мене:

— Я працюю не для цих кружалків. Коли моя практика обмежувалася досі клізмами для покоївок їх величностей, так це не значить, що я повік не переступлю цього становища. Ерліх уславився аж 606-им своїм препаратом, а далі був іще кращий—914-й. Я їх маю за ці десять років теж кількасот. І я досягну свого, чуєте ви, молодий неймовіро?! Ось Ейнштейн усю фізику догори ногами ставить своєю теорією. Рушиться думка про незмінність елементів. А я порушу цілий вигляд їхній. Я здійснию казки Шехеразادي і увіду невидимим у палац Аладина...

Несподівано думка майнула:

— А що, кажу: ви мені цього револьвера не зробите невидимим?

Німець підозріло глянув:

— Нащо вам невидимий револьвер?

— Та ні на що... Хочу вас перевірити, та й годі.

— Перевірити, Хомо невірний! Перста в мою рану вкласти хочете? А що як я вам докажу?

— Докажіть, а ну—докажіть, під'южував я, тим часом не забуваючи ковтати з мого чобота.

У льосі за димом і парою ледве можна було розглянути навіть сусідні столики. Але гамір уже вщухав: було запізно й кельнери загасили частину лампочок.

Наш куток здавався якимось кабінетом середньовічного алхіміка. Поставивши собі на коліна довжелезного чобота й умостившись глибше в драному фотелі, я поволі ссав кислувате пиво. А навпроти лисий німець у довгому лапсердаці порався коло мого револьвера. Машинка дзичала, шипіла, розкидаючи синенькі іскри, німець лаявся і знов починав мастити револьвера жовтавою рідиною з слоїчка, муркочучи щось у козячу борідку.

Мені здавалося, що він десь далеко, і я в якусь щілинку дивлюся на його поранку. А думка снувала мрії. От би справді мені таку «шапку-невидимку». А гей! І Петлюру б укоцав з усіма його присними й усіх кандидатів колишніх, сучасних і майбутніх на царів та гетьманів, і фашистським штабам переполоху наробив би, й жандарям спокою б не дав... Ех, ловко було б! Та тільки бреше старий мізкокрут порепана клізма німецька.

Ліниво думки перекочувались. Ліниво пиво ссалось. Ліниво очі дивилися...

Аж гульк! Що таке? Чи справді револьвера немає? Чи я осліп?

Ні ж бо. Я бачу. Ось німців афарбіт під самим носом у мене сторчить. Під самісіньким носом. Аж солодко й трохи моторошно мені стало. Го-го! Так—це мені знадобиться. Це знадобиться...

Користуючись тим, що новочасний алхімік за своїми маніпуляціями не забував і прикладатися і вже з денця ви-сьорбував, задравши чобота мало не по-під стелю,—я у мент, як він устроїв туди свою лису голову, притьом ісхопив я слоїчка й машинку й чкурнув через задні двері з «Bier-Halle».

Вихором примчав я на свою мансарду десь у глухому кварталі. Хе! Хай знайде. Та хоч би й знайшов—я вже буду невидимий.

Три хвилині—і я вже голий. І буду голий ходити. То Уеллсів дурень мав собі забінтовувати голову, натягати рукавички, начеплювати на носа чорні окуляри... К бісу все це! Заважає.

Ну, аби рідини вистачило. На ватинку—й обережненько мащуся. Тепер за електрофікатора. Тю, як лоскоче! Нічого, терпи, хлопче: як не отаманом, так славнозвісним терористом напевно будеш. Невидима кара! Треба буде скрізь записки лишати: «я, великий червоний месник, невидимою своєю рукою покарав цього контр-революціонера. Так буде й всім, хто насмілиться зняти блюзнірську руку на червоний прапор. Я скрізь і ніде. Нема рятунку від моєї руки. Бережіться невидимої кари».

Вони спочатку сміятимуться, гадатимуть, що це витівки якогось божевільного анархиста. Але низка безумно-сміливих атентатів у несподіваніші моменти і в негаданих місцях переконає їх, що тут справа не така проста. Шукатимуть пояснень і не знайдуть їх. А тут іскрізь ці зловісні записки... Надприродній містичний жах охопить їх. Він паралізує їхню свідомість, дезорганізує їхні лави, посіє внутрішню ворожнечу, недовір'я. Кожний замкнеться в собі й тікатиме від своїх спільників, бо не знатиме, де знайде його невидима рука червоного месника.

Го-го-го, старий німцю, я знаю, на що здасться твій хитрий витвір!

А машинка робила своє діло. Мої руки й ноги туманіли. Нахилившись, крізь свій живіт я бачив, що було позад мене. Я став прозорий. Я став невидимий.

Гей, чортова бідність! Чому в мене немає великого люстра? Хіба в це заляпане мушиним калом дзеркальце себе побачиш?

Та байдужки. Перевіримо це на вулиці. Чи бачитимуть? Ох, дурний: мало не почепив на невидиму голову бриля. Ти щеб галоші взяв!

Ну, гайда!

Гола людина завжди почуває себе якоюсь легкою, а мені здавалося, ніби я якийсь безплотний дух. Кортіло стрибати, танцювати, кричати на весь голос. Та й побавився я, нівроку!

Ота товстозада перекупка на розі здавна викликала в мені безмежний гнів. Це як у поета Юльяна Шпола зі збірничка «Верхи»:

Рили ми, рили...
Вистьобали весь піт із жил,—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,
Заялозила в сало
Обрійний порив.

Так, так товариші! Доки там на розі сидітиме ця баба-перекупка—не повірю, що настає соціалістична доба. Про це вже писав і ще писатиму. Бач, які очі свинячі на ряжці буряковій?

Ух, і затопив же я по цій ряжці! Аж перекинулась та спідницею накрилась, проти сонця задом виблискуючи. Закувікала свинею, заверещала, як тисяча грамофонів попсованих.

Стою і сміюся: не бачить. Ага, стерво! Так ось же тобі ще, а ось іще, та й ще, ще, та й ще ще та й ще ще... Годі. Одвів душу.

Хм... Оце геройський вчинок. Побив перекупку революціонер. Здорово! Може, думаєш, від того соціальні взаємини зміняться, скорше комунізм настане? Та-ак... Мій атентат, мабуть, того ж вартий.—Ет! знов вагатися? Гуляй далі, одводь душу...

Стрибонув в автомобіль: порожняком кудись перся. Не бачить шофер. Ну, вези. До театру? Добре. Подивимось. Що—«Фавст»? Гаразд. Там теж алхемія. Тільки професор Штейнах фавстів тепер инакшим способом робить і душ не купує.

Пішов проходом. Скинув брилика в якоїсь огрядної пані-непманки. Висмикнув із камзольки в когось годинника й кинув долі. Зірвав у генерала еполети. Сіпнув за бороду важного пужія. Дулею протяг по носі модника-джигуна. Кинув недокурка в декольте розмальованої цяці.—Го! Скрізь скандал, башкет, гвалт. Один на'дного нарікає...

Прямую далі—на сцену. Нехай в усі біноклі дивляться. Чорта зобачать! А з усіх боків так і лоскоче, так і кортить іще щось устругнути.

Співає:

Дозвольте вам подать,
Красуню любя, руку...

—От і не дозволю, дурню намащений! І вам там не дозволю спокійно баньки лупити, йолопи партерні! Невже ще й досі у ХХ сторіччі ця допотопна опера дає вам насолоду! Невже не винайдете иншого мистецтва, инших форм, достойних емоціональності нашої переходнової доби? Гробаки ви тлінні й гробацький смак ваш. із вашими дуетами любовними й аріями передсмертними. Вампуки на вас мало, одоробала опероманські...

Ще б і далі лаявся, сівши на суфлерську будку, так запнули завісу й по сцені забігали, шукаючи: хто це тут збожеволів?

Тоді опам'ятався: ну чи не дурень? Так же можна увесь свій план провалити. Знатимуть, що між ними є якесь невидиме створіння й будуть обережніші. Годі дитинчувати! Перевірку зроблено.

Пішов.

Ось королівський палац. Коло брами вартовий. Наближаюся і чхаю. Обернувся вусатий. Не бачить. У фіртку й до самого палаца. Довжелезні коридори. Два гвардійці стоять біля якихось дверей. У ківерах, наче з наполеонівської граюри минулого сторіччя. Гуркнув клямкою.

— Хтось хоче вийти.

Одчинили раптом, а я—туди. Бачу: заля, зеленим стола довженого вкрито. Навкруги у фотелях із різбляними спинками мастодонти лисі сидять. На грудях бинди різнокольо-

рові, хрести, ордени. Раду радять. А на чільному місці сам король, що його вбити мені треба.

— Ну, знищити цю блощицю, ще є час. Не втече нікуди. Відразу послухаю, що вони тут планують.

І сів у куточку на канапі, що під стінкою стояла, саме проти «його величності», самовільством великої.

А він таке промовляє до радників своїх:

— Московський Інтернаціонал розіслав своїх агентів іскрізь. Кожний наш крок вони стежать, прокляті. Ми непевні, що й тут, у цій залі нема їхнього шпигуна, що він не сидить десь на канапі...

Ой, лишенько! Мимоволі очі всіх перебігли стільці й канапи й опинились на мені.

— Чортів німець обдурив. Афарбіт нікуди не годиться. Збрехав панський підлизень і завів мене в їхні лабеті...

Я подивився вниз. Мої руки лежать, чую, на моїх колінах. Крізь їх бачу позлочені цвяшки на фотелі й зморшки на його зашкарублій шкірі. Ні, фельдшерське зілля ще ділає. Я—невидимий. Чого ж це всі так до мене придивляються?

Пересунувся в другий куток. Наче-б то заспокоїлись. А король каже далі:

— Їхні окремі агенти нам нестрашні. Хай собі роблять, що хтять. Страшно тоді, як повстають маси. А маси повстають не від агітації окремих людей. Їх агітує життя. Ми мусимо так поводитися, щоб голоса цієї агітації не було чути за іншими голосами. В цьому мудрість керовників держави. Хтось із тих комуністів сказав, що класи обдурити неможна. Але він сам може обдурити себе. І от я хочу мати провокаторів серед тих, хто загрожує тронові. Ми купимо тих, хто придурюється народніми приятелями. Хай брешуть пролетарям, хай показують не ті двері. І хай сидять тут, між нами, яко наші спільники. На оцій канапі близько нашого стола місце представникам соціалістів. Дати їм їхнє демократичне «загальне й рівне»...

Знов усі облізлі голови обернулись до мене і в очах у них замерехкотіло здивовання. Де-хто навіть підвівся, щоб краще придивитися. Примарою, видимо, здавався я їм.

— От тобі й наафарбітувався! Що його робити? Посеред цих генералів я голій голісінський. Без ніякої зброї. Це тобі не перекупка й не театр.

Тихесенько по-під стінкою почав пересуватися до дверей, оглядаючись на лисих опудалів. А вони дивились мені в очі чи то страшучись, чи то дивуючись. Де-хто виймав хустку й протирав окуляри. Товстий фельдмаршал підвівся й попрямував до мене, придержуючи шпагу. Олив'яні очі втопив просто в мої.

— Ге! Це я стуманів,—раптом блиснуло в мене, і я прожогом стрибнув до дверей, перекинув дужого гвардійця

й затупотів по сходах. Навздогін постріл. Дарма! Хвилина—і я на вулиці. Ще скількоś часу—і вдома...

Простерся на ліжкові, відсапуюсь і думаю—(дзеркальце в руці).

— Що за пригода? Ось я дивлюся—і мене немає. А вони помітили. Неясно, але помітили. Чи в їх очі не такі? Очі?

І раптом думка:

— Стривай, любий мій! А як *ти* їх бачиш? Значить—у тебе очі непрозорі? Значить—у них одбиваються образи? Значить твої очі видимі? Вони бачили мої зіниці десь у повітрі. А я, дурень зелений, повірив Уеллсовим казкам. Ех, мудродурче, разом із тим німцем безтямним.

З пересердя гепнув себе по лобі і... прокинувся.

Переді мною стояв кельнер і казав:

— Час пиварню зачиняти. Дозвольте за пиво одержати.

— А де ж мій товариш подівся?

— Хто? Той дури́світ невидимий, що з афарбі́том у кишені носиться? Він тут усім гостям набрид, тільки ви його, видимо, не знали. Вже давно вислизнув, мов та ящурка.

— Чортів фельдшер! лайнувся я.

— Хто фельдшер? заперечив кельнер: ви краще подивіться, чи все у вас по кишенях. Це ж агент його величності...

Справді: крім револьвера, бракувало моїх документів—і липових і справжніх...

Ви думаєте, що я випив цілий чобіт? Помиляєтесь. Він стояв мало не повнісінький.

Не сплутуйте афарбі́та з морфієм, бо будете, як і я тоді, заарештовані.

Москва 6/VIII-23 р.

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

З Е М Л Я.

ОПОВІДАННЯ.

— Ш-шарх!.. — Ш-шарх!..—почулось тихим раном ще в півсонному степу.

Стиснувши зуби, Стасюк підвівся споміж пшениці навколішки й обережно поглянув наоколо.

Через позлотисте море колосся він побачив, що знизу, від балки, зайшли косарі. Здалека до його ясно доносилось, як дзвенять коси:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Він знов ліг на своє логово. Через два-три дні на всьому степу не буде ніде пристановища. Все викосять. Проса?... Але вони низькі й рідкі. У їх не сховаєшся. Хоч провались крізь землю.

— Проклята!.. Через тебе пропало життя!..

Він з усього розмаху вдарив кулаком по сухій ріллі. Але його кулаки були такі малі й безсилі, а земля така нерухома й байдужа. Він вразив до крові руку й вибив тільки ледве помітну ямочку, що в їй і жайворонок не звив би собі гнізда.

Злість і відчай навалились на його. Шпурнув геть від себе рушницю й перевернувся на спину. Лежав і дивився в небо. Але й вранішнє небо, чисте й лагідне, дратувало його. Мусив зажмурити очі й лежав нерухомо, як труп. Тільки в висках, коло вуха, пульсували артерії.

Думав. Горів у думках—важко, покволом і все в тих самих думках, як сире поліно в печі. Стало душно. Розстібнув комір.

— Ех, земле, земле!.. Проклята ти, заклата на віки вічні! Через тебе пропало все, все!.. А ти мовчиш, німа й непочутна, тобі й жалю немає, що на тобі ллється кров!..

Маленький сірий коник несподівано кинув йому на обличчя своє тільки, мов грудочку сухого чорнозему. Змахнув його рукою. Перевернувся на бік і знов почув, як там, коло балки, дзвеніли коси.

Вони добіраються до його. Залізними зубами рвуть жовті сухі стебла й злосливо гукають, немов хотять, як птаха, спужнути його, вигнати з хліба:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Нічого, не злякають. Він сам вийде...

Кидав думки в один бік і в другий: де знайти захист?.. І не знаходив його. Тільки ніч темна була йому тепер захистом. Тільки рушниця зосталась його оборонницею. Тільки вона тепер вкупі з ним мстилась над ворогами, бо товаришів немає: тих убито, а ті порозбігались.

Але вже не вистачає набоїв. Скоро прийде час, коли його візьмуть голими руками.

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..—чує він далекий, але настирливий, невідстанний поклик.

Ліг на черево, підгорнув під лоба складені одна на одну руки й знов замлів. Згадалась довга-довга й така тепер далека стежка його короткого життя.

Як недавно все діялось і як давно!.. Тільки одружився—взяли на війну. Кидали з одного фронту на другий... Ганяли, мов босого по пожарищу, поки не попав з простреленим плечем до лазарету. Одужав—знов у пекло... А там прийшла свобода й на своїх киплячих хвилях принесла додому.

— Земля!.. Земля!..

Тільки й чути було ті слова по всіх усядах. Тільки про це й говорили скрізь по Україні.

І ось він—делегат від свого села на повітовому селянському з'їзді. І тут ті самі слова:

— Земля!.. Земля!.. Земля!..

Від кожного села виступали промовці і всі говорили в одно. Дійшла й до його черга. Було вже пізно. В театрі, де відбувався з'їзд, нічим було дихати. Але він не помічав того й, тільки чуючи, як у грудях молотом колотиться серце, вийшов на кін. Мов вітром підхопило його, й він задихаючись вигукував:

— Я, як представник од Вавиловської волости, від чотирьох тисяч селян!.. Як будучи на фронті в п'надцяти боях і ранений!.. Заявляю, що наша громада винесла одноголосну резолюцію: всі землі панські, казьонні й монастирські—одібрати й передати селянам у вічне володіння!.. Без викупу!..

Грім оплесків поклав його слова так само, як і всіх попередніх ораторів, що говорили ті самі слова, проводили ту саму думку.

— Доволі пили нашої крові!.. Буде вже драти з нас шкуру!..

І знов оплески й оплески. Хотів ще казати, але давно підібрані слова несподівано розбігались, і він тільки додав:

— Земля, воля й братерство!.. Смерть ворогам народнім!..

Вернувся додому. Йшов зі станції пішки. Земля горіла під ногами. Йшов і бачив, що скрізь по степу ходять люди: по одному, по двоє. Ходять, придивляються до землі, наглядають найкращу, щоб захопити собі... починати оранку.

Росповів на сході про те, що було на з'їзді.

Як тоді раділо все село! Які надії розцвіли в душах селянства! І які вдячні були йому, Стасюкові, мов через його йшло до їх щастя.

— Вся земля наша!.. Ні копійки викупу!.. Буде вже панам смоктати кров нашу!.. Все майно панське забрати й розділити між людьми!.. Все воно наше, нашими мозолями зароблене, нашим потом полите!.. Годі хилити голови лежням!.. Годі в ярмі ходити!..

— А-джа-джа!.. А-джа-джа!.. А-джа-джа!..—доноситься до вух Стасюка від балки. То косарі гострять коси, щоб скоріше добратися до його. Косять хліб панам, що колись селяне з такою вірою й радістю сіяли для себе.

— А-джа-джа!.. А-джа-джа!..

Так усе несподівано перевернулось на інше.

Прийшли німці, почались сікуції, вимагання контрибуцій. Знов на селі появились пани й управителі. Приїхав і їхній пан, Дудник. Привіз з собою тридцять німців і почав пороти селян. У першу голову схопили його, Стасюка.

— Він привідця й коновод! Він збив усе село! Він їздив на з'їзди! Він грабував худобу!

І сікли його, немилосердно сікли...

Досі ще неначе хто приском сипе по спині при спогаді.

— Коли так, то знатимете ж мене!—рішив він.

Узяв рушницю, зібрав товаришів і пішов бити панів і глитаїв. Де проходив, там палало панське майно, де попадався до рук пан,—одна була йому честь: куля або петля.

Пів повіту пройшов страшним месником Стасюк, поки не навели на його свої ж люде німецьку силу. Тепер нікого не зосталось від його товариства, й сам він, зацькований і загнаний, ховається від людей в останніх хлібах.

Покосять їх, тоді кришка.

Зараз прибився до рідного села; думав, може яку допомогу дасть жінка.

Бачився з нею в леваді, але ніякої надії не подала вона йому: усе село проти його. «Це він піддури нас. Через його загинула наша праця, через його пороли нас. Нехай іде, куди хоче, а ми покривати його не будемо! У кожного одна голова на плечах!» І більше всіх проти його говорить сусіда ближній, Панько Деркач, старий Деркач. Бо двох його синів били німці шомполами.

— Що ж тепер робити?..

Це питання вже кілька день стояло перед Стасюком, і він не міг підшукати на нього відповіді. Голова була порожня, як пляшка, що носив у їй воду. Узяв ту плискувату пляшку в руки, подивився й кинув на землю. Хотілось їсти й пити, й не було ні хліба, ні води. А сонце вже піднялось високо й пекло палючим жаром. Хиткий прозорий холодок

від сухих стебел пшениці не давав ніякого захисту. Вітерець пробігав десь вгорі і, тільки дратуючи, лоскотав сухий колос.

Стасюк лежав і несвідомо довбав пальцем землю. Червоне сонечко круглястою емалевою крапкою виповзло йому на руку й спинилось. Дмухнув на його, але воно не хотіло летіти. Збив пальцем.

Було скучно й важко лежати без руху. А там скреготали й скреготали коси, гострили зуби на його:

— А-джа-джа!.. А-джа джа!.. Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Пекло сонце. Шелестіли сухі колоски, а відчай глибше й глибше запускав свої гострі пазури в серце.

В ночі Стасюк прийшов додому. Нічого не кажучи, ні про віщо не розпитуючи, ліг спати. Спав довго й твердо, неначе після великої важкої праці. Ніхто не турбував його сна.

Прокинувся, коли сонце вже підбилося зовсім високо, умився й сів до столу.

— Ну, жінко, чим частуватимеш свого хазяїна?..

Хотів усміхнутись, але тільки скривив в усмішку губи. Очі zostались суворі й застигли, мов крига.

Молодиця з тривогою глянула на чоловіка. Був худий і чорний, оброслий бородою. Губи йому порепались, волосся пасмами звисало на плечі й лоба. На лівій щоці червонів новий шрам.

— Чим частуватиму?.. Що єсть, те й їстимемо.

Вона поставила перед ним миску, — поклала груглясту, з боку вищерблену, дерев'яну ложку й окраєць хліба. Потім вийшла в сіни й принесла глечик молока.

— А Андрійко ще спить?

— Спить.

— Збуди його. Будемо гуртом снідати.

Молодиця збудила сина. Хлопчисько років чотирьох протер кулачками очиці й боязько глянув на кудлатого й бородатого чоловіка.

— Татко!..—нарешті весело вимовив він, пізнавши батька. Обличчя Стасюка освітілось усмішкою.

— Йди сюди. А ти чого не сідаєш?

— Я вже їла.

— Сідай!

Мусила сісти до столу, бо в голосі чоловіка почувся приказ. І взагалі він сьогодні здавався жінці незвичайним. Стримана суворість холодила його палку вдачу. Немов він на щось наважився й таїть якісь думки.

Стасюк узяв сина собі на коліна, обережно притиснув лівою рукою до грудей і на хвилину приторкнувся обличчям до його м'якого й білого, як льон, вигорілого на сонці, волосся. Жінці здалось, що в його на очах залисніли сльози. Але він різко крутнув головою й прогнав їх.

— Будемо їсти.

Іли мовчки, не хапаючись. Стасюк їв сам і годував з своєї ложки сина. Клав її, підбирав з столу крихти товстими незграбними пальцями, повагом ніс їх до рота. Потім знов брався за ложку.

— Що каже батько?

— Нічого, мовчать.

Стасюк глянув на жінку, на її потуплені додолу очі й різко поклав ложку на стіл.

— Іж!

— Наївся вже. А мати?

— Мати жаліють тебе. Хотіли передати грошей і прохати, щоб ти десь поїхав, або в Одес, або в Миколаїв, щоб переждати який час.

Стасюк з полегшенням видихнув повітря з грудей.

— Грошей мені не треба... А люде?

— Що ж люде, як вовки!.. Дізнались, що ти вервувся, й кажуть: «піймаємо й видамо німцям». Найбільше Деркачі... Та й Ващенки, й Коцюби, всі багачі й біднота туди ж. Учора, ще ти не приходив, Василь Коцюба зустрів, питає: «Що? вернувся Петро?»—«Ні»—«Брешеш!»—каже.—«Тільки все одно—піймаємо. Годі дурити людей!»

Замовкли. Стасюк дивився в куток і тарабанив по столу товстим і довгим, обведеним чорним ободом, нігтем. Потім підвівся, спустив сина з рук додолу, став проти божниці й двічі перехрестився.

— Спасибі.

— На здоров'я.

Жінка прибирала з столу, а чоловік двічі пройшовся по хаті й знову сів до столу. Мовчав кілька хвилин, дивився, як вона замітає хату. Ждав.

— Сідай, побалакаємо,—сказав він, коли жінка поставила віника в куток.

Руки в молодиці упали, мов не свої. Вона так і ждала, що щось буде, що Петро не даром такий похмурий.

— Іди й ти, синашу, сюди! Щоб і ти чув...

Хлопець довірливо підійшов до батька.

Стасюк хвилину помовчав, немов набираючись сили.

— Говорю тобі, Зінько, як перед Богом, оце в останнє... Бажав я добра людям, не шукав для себе нічого, а вони тепер хочуть видати мене німцям... Мов на вовка збираються на мене...

Обличчя Стасюкове мінилось, тремтіли й смикались кінці губ. Йому було важко говорити, й він немов виривав слова з грудей, мов тирсу з цілини.

— Всі кинулись на землю... З-за неї ллється кров, з-за неї ворожнеча!.. А хіба біднота добилась того, щоб узяти її в свої руки?.. І була вона у багачів, і зараз у їхніх руках, у їх вона й зостанеться! А я з-за неї людей убивав...

— Що ти кажеш, Петре!..—жахливо скрикнула жінка й дивилась на чоловіка великими наляканими очима.

Люде говорили, що Петро убійник, але вона не вірила. Тепер він говорив сам.

— Еге, убивав!.. Убив власними руками Карпенка, Смілянських, Губчича... На цих руках кров!.. А для чого, а кому з того користь? Ті, кому хотів добра, ті, з-за кого душу занепастив, ті тепер мої найлютіші вороги! А все з-за землі!.. Будь вона проклята, та земля! Нехай вона тернами, бур'янами заросте, нехай піском та камінням візьметься!.. Он Деркач іде... Іди, йди сюди!.. Підходь ближче!.. Не бійся!

Стасюк бачив, як проходив повз хату Деркач і приглядався підсліпуватими очима в вікно.

— Я тут, тут!..

— Петре!.. Цить!..—благала жінка.

Сльози текли по її обличчю.

— Нічого, все одно!.. Нехай чує... Я не втечу, нікуди тікати! Нехай, що хочать, те й роблять!..

— Та може ж таки ти поїдеш до Одесу?..

— Не поїду. Не того я прийшов до дому. Прийшов прощатись. Прийшов подякувати добрим людям за їхню правду. Слухай, Зінько: мені вже не жити на світі! Зостанешся з Андрійком. Вчи його розуму, вчи, щоб був трудящий. Щоб ніколи нікому не вірив. Бо скрізь злоба й зрада. Живіть чесно. Може вийдеш заміж...

— Що ти кажеш, Петре? Нічого того не буде!

— Мовчи! Те, що я кажу, те й буде! А ти Андрійку...

Стасюк підняв сина врівев з своїм обличчям, глянув йому в ясні дитячі очі й мов поперхнувся.

— А ти...

Більше Стасюк не міг нічого сказати, бо не дали сльози.

Плакали всі троє.

Нещастя увійшло в убогу, чистенько прибрану хату й стало коло порога, темне, нерозважне. В малі підсліпуваті вікна дивився золотий пекучий день і плив незміряним морем у осяйну безвість.

Купаючись в тому пливучому золоті, червоний молодий півень, з зеленуватою шиєю й чорними крилами, злетів на тин коло причілку й голосно кукурікав, зажмурюючи від насолоди свої червоно-скляні очі. Але Стасюки не чули його крику.

Всі були на степу й село мов завмерло.

В сяєві пекучого дня Стасюк ішов по вулиці до волости. За плечима у його висіла рушниця. Що він там робитиме, він і сам не знав. Але серце його було повне образи й рішучості.

Він ішов, а за ним по розпеченій сонцем і розбитій їздою дорозі крок за кроком посувалася його сіро-синювата

тінь. Жінка залилась дома. Так він наказав їй і вона не насмілилась не послухатись його.

Ось майдан, ось волость. Стоїть, блищить на сонці білими стінами. Чорніють розчинені двері. З їх на двір виходе Панько Деркач. Побачив Стасюка й—назад. Злякався. Але передумав і пішов просто йому на зустріч.

Обличчя Стасюкове перекинулось злою усмішкою.

— Що, доніс, заявив?..

— Кому?.. Що?.. Нічого я не знаю!..

Деркач смертельно злякався й нижча губа в його засмикалась, а очі забігали, як у спійманого на шкоді пса.

— Брешеш, стара собака! Бігав до волости заявити, що я прийшов? Ну, й прийшов і не злякався!.. Беріть, коли хочете!..

Перший гострий момент зустрічі минув і Деркач уже не так боявся, тим більше, що знав, що зараз у волості збираються йти заарештувати Стасюка по його доносу. А він ось і сам прийшов.

— Хто тебе братиме?—гукнув він.—Іди, куди хочеш!.. То тобі мабуть Зінька казала... А я що?.. Про мене...

З дверей волости разом вийшла купа людей. По очах їх Стасюк побачив, що вони йдуть на його. Деркач, не оглядаючись назад, почув, що вони зараз заберуть Стасюка і в очах його гостро майнула думка про це.

Стасюк живо помітив те.

— Про мене—роби що хочеш!

— Брешеш, собака!—перебив його Стасюк і, в один мент вихопивши з за плеча рушницю, вистрілив.

Розмахнувши руками, Деркач упав на землю.

— Ну, тепер підходьте, ви!..—гукнув Стасюк до тих, що вийшли з волости.

Але вони кинулись назад у двері.

— Тхори прокляті—кинув їм у слід Стасюк.—Не бійтесь, не поженусь!

Повернувся й пішов на гору, туди, де між дерев біліла церква.

— Ловіть!.. Держіть його!..—гукали з волости, але ніхто не насмілювався йти за ним.

Стасюк одійшов трохи й спинився. В душі було порожньо й холодно, мов гробак виїв усю середину.

Глянув навколо. Церква... Колодязь коло неї. Свині риються в баюрі під коритом для водопою.

Згага пекла горло. Пити! Але на що?.. Все одно.

Несвідомо подивився вниз від церкви на село. Там подекуди поміж сірими стріхами хат ясніло золото стіжків і скірт. «З хлібом будуть»—майнула думка. У вікні попівського дому плямою вималювалось широке вигодоване обличчя й довга руда борода.

— Ага, й ти дивишся?.. Дивись!.. Дивись, коли не повилазило!..

І нічого більше не бачучи й нічого не відчуваючи, крім глибокої тяжкої образи й того, що йти нікуди й робити нічого, Стасюк раптом поставив рушницю на землю, притиснуло собі під щелепи й, не дивлячись, ударив ногою по замку.

Бабахнув постріл і він з розваленою головою упав на дорогу.

Свині злякано зарохкали й піднялись на передні ноги в своєму логові, але побачивши, що їм ніщо не загрожує, знов уляглись в холодне баговиння.

Сонце лило своє пекуче золото на їх і на Стасюка й почало пригрівати його роскиданий по распеченій сухій землі поміж камінцями й товарячими кізяками кривавий мозок.

В К О Р Ш М І.

«Манашка»...

Се собі жидівська коршма найпоследнійшого гатунку, звичайне пристановище керманичів. Тут вони пожадані гості. Коли там десь на Балтагулі, на Шибенім озері, на Перкалабі, за світами десь підіймають клявзу, Манашка зі своєв Суров студят холодці, печут хліби, готовлят всяку гуцулску снідь, бо будут керманичі сьогодні. Гуцул пожаданий гість в коршмі. Як має гріш—може увесь лишити; як не має гроша—кричить: «Шо? Ци моє слово у тебе не вартаєт?» І тоді лиш знай пиши, жиде, бо за слово гуцул тобі десять раз заплатит. Он дзьобні, тобівки, ремені, навіть сокири і швари на продаж у Манашки—се все покажчики гуцульського темпераменту.

Сам Манашка—старий сивенький жид. Страшно гречний. З кождим так витаєть ся, як з рідним татом, мов би сто літ не видів і зрадів неймовірно. Але я бачу, що ся Гречність дорого йому коштує: всю свою ненависть до Гоя, все призи́рство до хама, мужика, він мусить нараз перебирати в одіж Гречности і зносити солону, часом дуже солону лайку гуцула, мусить не дочувати багато річей, мусить терпіти навіть тоді, коли ображають його людське достоїнство, і на все, на все мати лиш одну відповідь: «Ну? Чого хочете?» Бо дійсно гуцул, вилаявши ся, зараз же скаже дати собі щось—руму, ци там чого ще.

Взагалі відбуваєть ся цікавий процес: гуцул часом відчуває попросту потребу над кимось позбиткувати ся, когось вилаяти, показати свою силу і, находячи відповідний об'єкт, позваляє собі на багато річей, але потім чуєть ся немов зобов'язаним надгородити за подіяну кривду і—от чи купує зайву флешу пива чи винаходить ще яку форму. А Манашка розуміючи ся на психольотії, терпеливо зносить все, за те потім, як гуцул підпивши бере чарку за чарков, флешу за флешов, доходить навіть до потреби зафундувати приятелеви «штири—три»—(так гуцул назвав собі шартрез)—тоді Манашка пише кредков на дверох довгі ряди крисок, сам мало рахуючи кілько він їх написав. І, дивлючись, як сей Грейцаровий торг іде собі нормальним шляхом, сьвіжий чоловік чуєть ся, що тут уже, коли не саме «дно», то в усякім разі близько него.

Але помимо того гуцули люблять свого Манашку.

— Се поренний жид—кажуть про него.

За те не люблять його жінки, Сури. Справді, вона вже цілком инакша: з видимою тяготою несе труди своєї професії, видимо тяжко зносить гуцульський жарт. Змовчати й вона змовчить, чому ні, але лиш тому, хто добре, занадто добре платить. З иншим—зуб за зуб і підіймає часто таку бучу, що аж шиби дзвенять. Тому гуцуци її не люблять і навіть рідко звертають ся до неї, все більше до покірного і всетерпеливого Манашки.

— Манашко, курва тебе породила! Ходи-но суда.

Манашка кудись вийшов; підходить Сура.

— Ну? Чого вам треба?

— Хіба я тебе кликав? Тебе? Забирай си пріч! Я з тобов ни маю нічьо до розмови. Манашку, на... у твоїй матери!

Віткилась безшумно появляється ся Манашка зі своєю незмінною фразою.

— Ну—ну?... Чого хочіте?

— Ти такий плохий, шо курки не загрозиш, не то свої жінки. Ти б її бив шо сабашу.

Тут же вештається ся похмура згорблена баба. Сиве засмоктане волосє вибивається, неладними космами з-під брудної хустки; кожух смердючий, підрана чорна сорочка і запаска гірша шмати. Страшна, за серце хапаюча картина...

Се гетера була колись керманицька. Ціле житє її минуло от у сім корчемнім чаду, серед п'яних, з обнаженими почуттями, грубих людей. Вони, тяжко наробивши ся, чули потребу тяжко випити, тяжко вилаяти ся і тяжко наситити себе до кінця. Сотні мужчин жадали її, отсеї старої тепер баби; жадали й здобували, а на ранок, кинувши кілька згрідливих слів, відходили назад, до своїх чистих жінок—а вона все лишала ся в сій задимленій горівчаній атмосфері, в сій духоті кріпких слів і звірячих почувань, все мусіла напивати ся до нестями, волокти ся душею по всякому бруді і що-вечера, щоночі бути готовою для нових, все нових керманичів. І так сьогодні і завтра... і так ціле житє... аж поки не прийшла старість...

І тепер вже ніхто її не бере. Ніхто не частує міцною горівкою, аби запаморочити і довести до потреби тішити похоть керманичівську брудними руками; ніхто не уводить за перегородку під град жадних очей, ніхто її не хоче, нікому вона не потрібна. І от мусить за тисячу дрібних послуг просити жидівської ласки—аби дозволили перебувати в теплій хаті, спати на голій запльованій підлозі, тулити ся десь в кутку тої самої корчми, якої може вона була найголовнішою принадою колись... А може була Газдівською дитиною... А може мріяла колись о щастю, о любови, о молодім коханім чоловіці, о діточках білоголових і тихій хатиночці десь на узгір'ю. І не дав того Бог нічого... От проволочив

по сміттевіках, поганю заліпив душу й уста і назвав те людським житом. Будь же ж справедливий, чистий Господе, на чистих небесах своїх—і дай же їй там иншу ясну долю!

Але ще низша єсть тут, у сій Вижницькій коршмі Істота. Та доки ж низько, у яке підземеле ідуть оті безконечні суспільні сходи?

Се вже щось... щось пів-людського. Молода, ще зовсім молода дівчина, але мов присаджена до землі чиеюсь mocnoю злібною рукою. Чоло заросло волосєм, лице безперестанно усьміхаєть ся страшним ідіотичним усьміхом, а сама вона, дишучи, переразливо харчить і хрипить. Мабуть проклята хвороба загніздила ся в ній.

Вона ще так молода, а її уже ніхто не бере, і кожний чим лиш може стараєть ся обидити, зневажити се подобіє людини. Я бачив сам, як оден молодий красивий гуцул от так собі, ні з того ні з сього, коли дівчина проходила мимо, плюнув їй з-заду на кожух. Вона тільки огленула ся і ще страшнійше захрипіла.

І так тяжко було се бачити. Він молодий, здоровий, свідомий того, що ще багато красивих жінок віддадуть йому своє тіло з охотою, от опльовує нещасну дівчину, на котру тепер не хоче й глянути. А звідки ти знаєш, гуцуле—може в темряві ночі шукати будеш пласких сих грудей, хотіти будеш сього Богом самим побитого тіла і не дослухаєш навіть страшного сего відтручуючого хрипіня?

Корчма наповняла ся керманичами. Мокрі, передряглі вони входили шумно, свобідно; шваркали швармами по лавицях, засідали за столами, розбували ся і вішали мокрі онучі коло печі.

Хата гула. Ішли, очевидно, в першу руку розмови про пригоди сьогоднішнього дня: кождому хотіло ся розповісти, що з ним ся трафило, як він мудро та хитро виплутався, чим йому поміг Бог. Ті, що потерпіли сьогодні, або мовчали, або зухвалили ся; їх обережно обходили і болючих питань не задавали.

Жид і жидівка і обі оті прислугуючі постаті увихали ся по-між гуцулами. То звідти, то звідти несли ся жаданя, поперед ще зовсім скромні: чарка горівки, таріль дреглів, кулеша, «штруцель», óгрок.

— Я, бра, за соленим óгирком гину. Мой, жидівко! Шо там у росолі руками бацькаєш? Та же то люде пют.

— То що? Хіба у мене руки які?

— Нно... Ту у коршмі ек си надивит чоловік на жидівське Господарство, то вже му всего си відхоче.

— Наймай собі палац коли так! Дивіт ци на него—пан який! За Грейцар хоче, аби му на золотім тарелі давали.

І шумить коршма одностайним шумом, тече невпинно ріка життя.

Але от перші потреби загірті ся й насититись заспокоєні. Досі не було жадної штуки: гуцул просить бриндзі—дай йому бриндзі, гуцул просить порцію горівки—дай йому порцію горівки. Але відтепер починаєть ся вже гра. І як зручно, як вираховано вона провадить ся!

Вже й Сура не огризаєть ся, нікого не лає, а коли їй в лице говорять образливі речі, то лиш сьмієть ся та жартливо хіба ударить гуцула по кожухови. Вся річ в тім, аби керманича підохотити, аби він когось почастував, відчув потребу когось пригостити. Віками вироблена коршемна практика дає певні для того способи—і скоро в коршмі не стає рук для подавання. Бігає Манашка, бігає Сура, бігає низенька, з сина червона їх дочка, бігає стара гетера, бігає молода, і ще якась дрантива баба, що дрова принесла—і та бігає. Дим від гуцульських люльок стелєть ся хмарами, шум невиразний стоїть в повітрі від гамору—приятельських бесід, покриків на жидів, звуків поцілуїв. Ледве блимають у задусі дешеві лямпи, стає ховзко і брудно.

— Ой Тимофійку, браччіку, бери-ко флоєру! І Тимофій лізе довжелезними своїми руками за вікно, витягає штук шість флоєр. Манашка кричить з другої хати:

— Там то-та, що хрестом помічена, то має бути найліпша.

Тимофій перепробовує їх усі, і оригінальне гудіне разом з тихими жалібними якимись звуками приєднуєть ся до всепоглощаючого шуму. Щось є в гуцульській флоєрі. Хто-б не взяв її до вуст—а мусить грати тужно, мусить по гуцульски говорити про скорбний спокій полонин пожовклих, про негоди осінні, про потоків немовчний шум і вічне глядіне в небо непорушних просторих верхів.

Якийсь низенький, підхмелений уже гуцулик дріботить сьпіваночками; то той, то той збоку підтягнуть, хтось засьмієть ся. Але скоро вже перестають задовольати звичайні слова, співаки починають добирати щось потужнішого—і при вдатнім присоленім римі вибухає коршма реготом, мов десь вистрілили з гармати поблизу.

Маленький гуцулик—він розсипав дарабу сегодне, тому чув незвичайну «охоту»—уже на середині коршми і гуляє, мягко притупуючи постільцями, дрібочучи трикутно. А в кутку двоє приятелів щиро признавали ся оден другому в вічній приязні і цілували ся mocno. Менше з тим, що за хвилину може увалити оден другого в писк, але поки що—приязнь і медяні слова.

— Парá! Парá! Ану-ко, ну-ко, — частує Василь Миколаєву жінку.—Знаєш шо? Одразу би хлопця вчінила, коби сеї си горівки напила.

Параска регоче. Сей Василь якийсь кривний далекий, від него жарт можна приймати.

— Ци чюєш, Миколайку? Ци чюєш? — термосит Параска чоловіка, але Миколай зайнятий поважною розмовою і лиш відмахуєть ся рукою.

— Миколайчику, ану!

— Шо там таке?

— Та ци чюєш шо Василь говорить? Шо я би одразу хлопця вчінила, коби лиш сеї горівки си напила.

Миколай усьміхаєть ся і мовчки простягає пугар Василеві. Бо Василь знає ек жертувати: Миколаєви з жинков Бог не дав дітей і се є жура їх гарного гармонійного подружжа.

А Маріка, як тільки Тимофій куда відвернеть ся, заводить фіґлі з його братом, Палійчуком. Палійчук, се кучерявий, повногубий хлопец, типовий сільський дон-жуан. Він жадник заходів коло жінок не робить, не ловить їх ні на гарне убранє, ні на причісанє волосє, а просто знає, що вони самі зловлять ся от на буйні, хоч і ростріпані кучері, на моцне хоч і давно немите тіло і взагалі на справність цілого молодого інвентаря.

Палійчук витяг з бесаг колач і простягає його Маріці, але сам не пускає з рук, тримаючи на пальці. Маріка собі зачепила палець і тягнуть колач аж поки розломили. У Палія лишила ся більша половина.

— Х-і-хі... А ек ми при слюбі ломили колач з Тимофієм, то в мене бирша половина си лишила.

— То з Тимофієм, а то зи мнов,— підморгуючи каже Палій і відходить від Маріки, хоч саме тепер нема Тимофія і хвиля спосібна. Се якась тонка природна вирафінованість, рахована на жіночу психольогію.

І доч Єви робить так, як роблять усі дочки Єви.

— Палійку, Палійку... йди зда...

— Чьо?

— Та йди...

Палійко підходить. Вона починає йому щось шепотіти на вухо, аж він сьмієть ся і бе її по грудях. Потім знов відходить, хоч вона тягне його за рукав.

Мене, очевидно, ся Маріка не вважає навіть за людину. От як древні матрони рабів. На дарабі, поховзнувши ся, вона ухопила ся аби не впасти за мене, а потім, не випускаючи руки, питала—ци пан жонаті?.. Я з сумом відповів, що жонатий і то ще моцно жонатий. Ся відповід сильно Маріку розчарувала і вона пустила мою руку. А коли відтак на друге питанє—ци й жинку зи собов куда-сте узели у гори?—відповід потакуючо—відвернула ся і більше мене не помічала.

І тепер, заводючи фіґлі з Палієм, не звертала на мене найменшої уваги.

— Ой чоловікови искажу! — пробував я вийти з нірвани.

— Невілно! — кокетливо усьміхаєть ся Маріка і грозить пальцем.

— Та ж то брат Тимофій.

То й добре, що брат. Не все одно—що Тимофій, що його брат? Одна кров,—регоче, здорова свободна самиця.

Тимофій прийшов.

— Хто се тобі колач дав?

— Палій.

Тимофій хмуристь ся.

— А що се з тобов Палій заходить?

Зимним, надзвичайно здивованим рухом здвигає Маріка плечі, абсолютно не розуміючи о що чоловікови ходит і недбано, крізь губи кидає:

— Дурень.

Тимофій мякне від сеї ласки.

— Та то я шуткую.

Але він уже трошка підхмелений і його дратує красота його жінки, його власности. Жадними очима він дивить ся на червоні губи, на распалахкочені щоки і чимось нетерпivement ся. Потім приймає солідний, діловий вид і поважно звертає ся до товариша.

— Ну, браччіку Міха. Онтам у кутку бесаги мої, сокири. Посокоти, браччіку.

— А ти де?

— А я ще маю справунки у місті. Іди, жинко.

Маріка підіймаєть ся і мовчки йде. По се ж і віз її Тимофій аж з Ростик, наражаючи на небезпеку. І вони уходять, молоді, сильні, здорові. А гуцули роблять вид, що ніхто нічого не помічає, ніхто ні очім ані на ніхоть не догадуєть ся.

Лиш хтось, нахиливши ся:—«Кгм!»!—кахикає в пугчар собі. А з другого кутка другий хтось: «Кгм!»! «Кгм!»!—відкашлав ся двічі. А третій хтось зробив підозрілий якийсь звук, а Палійко весь освітлений від здержуваного сьміху, ледве промовляє:

— Ек горобці—на льоту.

Але на тім і кінець. Скоро всі о тім забули і загуділа, загомоніла коршма одвічним своїм шумом історичним. Так само гуділа вона і за часів Володимира Святого, коли жид першу коршму отворив у Київі; так само гуділа під час татарського нашествія, коли Батисві орди звалили ся на коршемну Русь; і в козацькі часи так само гуділа, а козак висьпівував до неї:

Ой коршмо-княгине!

Чом у тобі добра козацького багато гине?

І сама еси неошатно ходиш,

І нас козаків-нетяг без свиток водиш.

Ось вони, сі козаки—нетяжища. Сидять в тій же самій коршмі, так само одурманюють ся і той сам жид прислугує їм, що прислугував триста літ тому назад. І вони ті самі, такі самі, і були, і єсть, і будуть іще багато часу.

На різні голоси гуде коршма. Ніч тікає звідси і ніхто не знає яка пора тепер на дворі, тут так шумно, так весело, що не хочеться знати щось о часі.

В двері просовується якась дивовижна фігура. Щось цибате, в довгій аж до п'ят свитині невиразного, якогось кольору — от неначе Злий Дух середньовічних трагедій. Капелюх обвис, в руках величезний костур і певно під полою тримає засвічену ліхтарню. Підійде до вибраної жертви, замогильним голосом скаже: «Іди за мною» — і поведе до якогось підземелля.

Я не дуже помилюся, бо се була дійсно страшна особа — поліціянт! Але він був в якимось добрім гуморі і нікого не освітлював ліхтарием і нікого не тяг в підземелля. І овшій — се була дуже мирно настроєна власть, хоча підсівши до мене і старався він запевнити мене в безграничності своєї могутності.

— Шо я можу, то я можу, а що я не можу, то я не можу. Бо є припис. На всьо є припис. Сказано, що світло мусити гасити о деветий годині — най си гасит, хочь би там не знати шо.

— Але я щось виджу, — диссонує я, — шо воно щось — довше ся світит троха...

— То правда, але на то-то дивити ся отак о!.. — і він розставляв перед лицем п'ять пальців. — Світити доки я позволю. А як скажу — гальт! — мусит погасити. Мусит, хоть би там ни знати шо. А якже! Мусит, бо я маю рехт. Шо вин гадає шо мене за два леви місячно купив? Чи як він собі гадає? А як у тебе шо станеться у коршмі? Кого тоди будут зараз чіпати? Мене! — і він гордо бив себе в груди. — Мене зара, будут чіпати! Мене! — «Ти, скаже, був тої ночі там і там? — Я! — А докив си світило? Ага!»

Дико і неспокійно ставало в коршмі. Один молодий сильний гуцул, уже зовсім п'яний, підходив до кожного і буквально кожного задирав. Але то не гонір тверезому з п'яним заходити, тому всі його збували як будь. Се ще більше непокоїло Франчукового, бо йому хотіло ся бити, рубати, а не було кого, не було що. І він ходив від стола до стола, тяжко відсапуючи, зачіпаючи ся до кожного. Десятки очей непомітно, але уважно стежили за ним, але ніхто спровокувати не дав ся. Мов згода мовчазна зайшла у коршмі — не дати Франчуковому ні до кого вчіпити ся.

От він підходить до якогось молодого, менше розважного гуцула. Хапнув його одразу за поперек і підніс д'горі. Се образа, отак хапати людину, як ковбок, але молодець не вириваєть ся, не хапаєть ся топорец, а висюючи в повітря, виспіває коломийку. Франчуків ставить його на землю і, безсмысленно поводячи очима, відходить.

Бойко сидить на лаві. Смирений тихий бойко. Чомусь гуцули взагалі не люблять бойків і навіть вважають за лайку, коли обізвати гуцула бойком.

Франчуків підходить і штовхає у бік.

— А-но прич, ти, бойку!

Бойко поводить по всій коршмі очима, але коршма не помічає його. Коли б що сталося—ніхто за бойком не стане. Сама гуцулія пєт.

І бойко покiрно встає, пересiдає на другу лаву.

— Ну, я вже й пішов. Що з того що я бойко? Як бойко то вже не людина?

Франчуків важко кидає мокру швару на те місце де сидів бойко, а сам iде знов крутити ся коршмов. Щось мов ирве ним, щось в нiм нуртує.

Казав дати собі порцію горівки. Тримаючи чарку в руках, підходить до Василя і стоїть кілька хвиль, важко сопучи і поводячи безсмысленими очима.

Василь робить вид, що не помічає, і говорить з приятелем.

Франчуків підносить чарку до уст, половину випиває, а половину випліскує. Василеви на кожух. Я бачу, як того всього пересмикнуло, але він стримав себе.

— Що ти лєш?

— А що?—Франчуків відповiдає борзо, мов не маючи часу чекати. А нiздри у него вже роздувають ся і рiт пiвроскритий важко дише.

— Я тебе питаю—що лєш?

— А що ти мині зробиш?

— Та я вже знаю, що я тї зробилю, лиш ти мині скажи, що ти до мене си чипаєш?

— А що ти ми зробиш?—і налізає на Василя усім толубом.

Вiдчуло ся напруженє в коршмі, от як перед бурею. Мимоволі всі якось притихли, хоч кождий старав ся показати, буцїм-то він зовсім тим не цїкавиться.

Але Василь потрафив стримати себе і відвернув ся. Його слова були такого рода, що його не понижали, а між тим не давали ворогови зачїпки. Відвернув ся і говорив до приятеля мов би нічого не зайшло. Навіть не обтер горівки на кожусі.

Франчуків ще стояв кілька секунд в вичікуючій позі. Потім злісно рвонув з лавиці всі свої причандали і вийшов пріч, хрюпнувши дверима.

— І жидови не заплатив.—почули ся окремі репліки.

— Жид за своє си не боїт.

— Прички собі питаєт.

— Найдєт, не бій си—найдєт.

Я глянув на Василя і—здивував ся. Я попросту не пізнав сього лагідного лиця. З хвилиєю як Франчуків ударив дверима, все лице Василя перекосило ся, він скрипів своїми дрібними зубами і так ударив по столі кулаком, що шклянка упала і розбилась. Шипів, блискаючи очима:

— Падло смердюче... Та що ти варт, спитати тебе, що ти варт? Та я ж ті зуби вірубаю...

Інтонації голоса були дивні і від них мороз ішов по-за шкірою. Я пробував якось заспокоїти:

— Дайте поки! Та же то пеній чоловік.

В відповідь на се Василь крикнув що було сили. Аж дзенькнуло:

— Пеній? Лізь у болото!

І довго ще потім втягав повітря в себе кріз зуби і руки його дріжали. Стара гетера закахила ся коло порога. Се мов прорвало Василя.

— Мой! ти, курво свинеча! Не кахикай, на... у твоїй матери в лице! Тебе сто волохів на ніч..., а тепер кахикати?

Приятьель теж заспокоював Василя, звертав розмову на те, як вони завтра, ек Биг допоможе вернут ид'хаті, але Василь відповідаючи додавав:

— А хтось нехай тогди ид'хаті зайдет, йк моя мама з гробу встане.

Тимофій вернув ся з жінков. Став посередині коршми і здрігнув ся усім своїм тілом.

І було в сім русі задоволенє, повне задоволенє самця, ситість якась. А вона, Маріка, ще жадна, ще більше розчервонена шукала блискучими очима по хаті і, причепивши ся не знати чого до Палія, лаяла його такими паскудними словами, що Сура, вже про-то обізнана з гуцульським диялектом, а спльовувала на бік і кричала на свою доньку по жидівськи, аби виносила ся пріч. А Палій регоче молодим розкоштистим реготом: чує в тій огидливій лайці зовсім інший підклад.

І знов флоєра, гуцулки, тупіт мягких постолів, і чад, і хмари міцного тютюнового диму. І так довго-довго, до пізної ночі.

Жидівка стеле. Витягає десь з-під запічків таке страшне запаскуджене лахмітє, що на нього і дивити ся боязно. Гуцули протестують, але для форми; жидівка їм відповідає, але також для форми. І та і друга сторона знають, що так буде, так мусить бути. Не одна сотня керманичів уже переспали свою ніч на сих лахміттях, не одна сотня й ще проспять. Бо руснак хам і свиня.

Дочка Манащина, узброєна в «луфко» пише прізвища всіх гуцулів в мельдункову книгу—і так якось смішно виглядає ся поліційна печаливість в сих передвічних стосунках. Коли жидівочка питає гуцула як він ся називає, гуцул ображаєть ся.

— То ти не знаєш, як я си називаю? Не знаєш? А гроші брати від мене знаєш. Чкай—будеш ти мене видіти у свої коршмі на другий раз.

Тимофій кладе жінку під стіною, сам лягає коло неї і обіймає під сорочкою. Палій лягає коло брата, а далі покотом, голова коло голови усе керманичівське населенє коршми.

Розмотують онучі і дух стає неможливим. Чухають ся немилосердно, кладуть усе своє добро під голови, але чересів не здоймають.

Я лежу на якійсь скрині—упривілейоване місце, але сон не бересть ся голови. Половина коршми ще не спить і бай іде на всі заставки. Чорний дух середньовічної трагедії підсідає до мене і завертає міні голову балаканєм о своїй всемогутности. Киває головою на Тимофія з Маріков і, широко посьміхаючись, каже:

— А я можу їх розділити.

— Невже?

— А можу! Я лиш потрібую одно слово сказати—та й авс. Фертик.

Я співчутливо причмокую губами.

— Лиш єк чоловік та жинка—тогда не можу.

— Тогда не?

— Ає. Тогда не можу.

Я вже ледве дочуваю, що він міні туркоче, а він не вгаває і просторо оповідає, як то у них у поліції все мудро вираховано і на все єсть свій спосіб. Чому, наприклад, не дають молодого, недосвідченого поліцаєа тудя, де є тільки коршми і такі інші подібні благозаведеня?

— Бо молодий—дурний. Йому хто скаже слово, а він зараз тєгне. А то по що? І собі й другому робота. А який розумний, то він отак-о дивить ся, отак-о.

Я уже дрімаю тяжко, бо то неможна назвати сном. Кріз дрімоту ніби чую, як дійстно поліціян хоче фактично доказати свою силу, приказуває гасити сьвітло, але його ніхто не слухає; потім здається троха його не били та скінчило ся лиш на тім, що викинули його за двері. Він іще бомборосить щос за дверима, стукає палицев, взиває в імени права, та я вже того не чую добре. Тяжко дрімлю. Коршма жие, і під звуки флор, дзвін чарок, гуцульські співи я потонув десь на якесь дно, ще низше ніж ся коршма.

П'ять років Української Радянської Влади.

(Промова тов. Х. Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської
Міськради від 16-го липня ц. р.).

Я не збираюсь робити відчит про ту роботу, якою я керував з доручення партії протягом мало не п'ятих років. Для того, щоб з того надзвичайно різноманітного й багатого досвіду, який нам всім разом довелося пережити на Україні, зробити більш-менш серйозні висновки, що мали б значіння для нашої будучої діяльності, для цього мало одного тільки дозвілля. Для того, щоб переглянути величезний матеріал, що є в розпорядженні партії й Ради Народніх Комісарів, вивчити й продумати його і тільки тоді зробити висновки, про які можна було б сказати, що ці висновки продумані і що ці висновки серйозні,— для цього потрібно не тільки часу, для цього потрібні, можливо, ще й інші обставини. Потрібно хоч трохи відійти од щоденної роботи, під гнітом якої перебуває кожний з нас. Ми інколи й не здаємо собі справи в тому, яку величезну по своїй різноманітності роботу довелося винести українському пролетаріатові, українському селянству, партії комуністів-більшовиків і Радянській Владі на Україні.

Географічне становище України, її господарське значіння, її історія,— все це разом зібралось для того, щоб зробити з України театр найінтенсивнішої й найрізноманітнішої боротьби. Ми всі знаємо, скільки разів Україна перебувала під різними окупаціями, скільки разів український робітник вдавався до рішучих засобів боротьби—страйків і повстань, щоб скинути з себе ярмо поміщиків і капіталістів, скільки разів українські ліси, українські гаї приймали під своєю тінню повстанчі загони, скільки чужоземних військ знайшло тут, на Україні, свою загибель і скільки разів революція знову й знову воскресала з пожеж і руїн українських сіл та міст.

Перед доповіддю, оскільки мені дозволив час, я зробив кілька висновків. Частина з них нічого нового не має в собі, але по них кожний зможе перевірити діяльність партії, наші помилки, наш баланс. Я занотував кілька загальних провідних ліній, кілька принципових, стратегічних і тактичних моментів, яких потрібно тут зафіксувати.

І. РОБІТНИКИ Й СЕЛЯНЕ ДОКАЗАЛИ СВОЮ ПОЛІТИЧНУ ЗРІЛІСТЬ.

Передусім, Україна, як і Росія, доказали, що історично пролетаріят визрів, щоб учинити те, що ми називаємо «експропріацією експропріаторів», т. б. скинути геть владу поміщиків і капіталістів. Пролетаріят визрів в світовому масштабі, бо наколи в такій відсталій в економічному, політичному і культурному відношеннях країні, якою була стара, царська Росія, робітничий клас за допомогою селянства зміг втримати владу на протязі п'ятих років, то цим самим питання про одержання політичної правоздатності робітничої класи розв'язується позитивно. Це надзвичайно важко. Тепер, після всього пережитого, нам здається, що, власне, тут і суперечок не мусило б бути. Подібно старому філософу, який для того, щоб довести існування руху, підвівся й почав ходити, робітничий клас для того, щоб довести, що вона політично здатна захопити владу, утримати в своїх руках і організувати державу,—зробила революцію. Значіння нашої революції з цього погляду колосальне. І сьогодні суперечки про те, чи були ми праві чи ні, коли поставили перед робітничою класою завдання захопити політичну владу, зараз, повторюю, ці суперечки, не дивлячись на те, що вони ще продовжуються в угодівській пресі,—втратили, звичайно, все своє значіння. І тепер меншовики й есери намагаються знов, не гидуючи брехнею й ошукою, піднести суперечки, що були в нас до революції і на перший час революції, про те, чи здатний вже пролетаріят до влади, чи ще не здатний. Звичайно, вони відмовляють в цьому праві російській робітничій класі. Треба сказати, що меншовизм, есерівщина, увесь опортунізм, каутскіянство і тепер стверджують—робітничий клас візьме політичну владу в свої руки в тій країні, де продукційні сили найбільш розвинені. Таким чином можна вважати за історичний порадок те, що робітники захопили владу в тій країні, яка і в політичному і в економічному відношеннях була дуже відсталою. Звідси у них і висновок, що цю владу робітничий клас не утримає в своїх руках. А між тим, буржуазія—бо оцінка у неї зрештою народилася швидче, ніж в угодівців—визнає, що ця спроба, де лабораторією була величезна територія, а лаборантами були 150 мільйонів робітників і селян—ця спроба вдалася.

ІІ. ТІЛЬКИ РАДЯНСЬКА ВЛАДА СТІЙКА Й ВИТРИВАЛА.

Радянська влада в сучасний момент є найміцніша й найвитриваліша. Досить тільки збудити минуле в своїх споминах, щоб з певністю сказати, що Радянська влада стійка й міцна. Скільки урядів протягом цих п'ятих років змінилось в буржуазних державах і не тільки в розумінні зміни осіб міністерств,

а в розумінню зміни самого ладу, режиму. Можна сказати, що єдиний голова Ради Міністрів, який довше від усіх інших лишився у влади—це Володимир Іл'їч Ленін. Він є декан всіх голів Ради Міністрів. І нехай мені не вважають нескромністю, коли скажу, що я вже $41\frac{1}{2}$ роки знаходжусь на цьому посту¹⁾. Що ми бачили протягом цих $41\frac{1}{2}$ років! Я пригадую, як що говорити про початок моєї офіційної діяльності, коли в 1918 році, ще до того, як я став Головою Ради Народніх Комісарів, я в Києві головував в мировій делегації, що мало не з півроку провадила переговори про те, хто мусить перемогти—Радянська влада, чи влада гетьмана, то за цей час я можу назвати багатьох осіб, що тоді відігравали важну політичну роль, а тепер зникли зі сцени політичного життя Європи. Пригадую, що в Києві довелося мені вести переговори з 2 найбільшими представниками німецького імперіялізму—один з них барон фон-Мум, який вже чотири роки проживає на березі Середземного моря недалеко від Генуї в Порто-Фіно, де він торік, під час мого перебування на Генуезькій Конференції запрохував мене до себе. Але наші ролі вже змінились. Німецький імперіялізм пішов на відпочинок, а Радянська влада пішла вгору. В-осени, того ж року, я поїхав до Берліну продовжувати ті ж самі переговори, що в Києві не дали ніяких наслідків. Оскільки зрештою гетьманська влада була німецькою владою, постільки було далеко краще вести переговори в самому Берліні. І я туди поїхав. По приїзді, через кілька днів, німецький уряд запропонував т. Йофе й мені покинути територію Німеччини. Іншими словами нас було вислано спеціальним потягом під охороною німецьких шпигів і жандарів. Але ми не встигли приїхати на нашу територію, як в Бориспіль, в Білорусі,—захопленій тоді німцями, одержали повідомлення, що німецький імператор, уряд якого нас вислав, Вільгельм 2-ий втік до Голандії. Хто не пам'ятає такої самої калейдоскопічної зміни урядів, що мала місце тут, на Україні? Центральна Рада, гетьманщина, в одній частині України німецька окупація, а в другій австрійська, директорія, французькі й грецькі війська на півдні, Денікін—це все змінювалось неймовірно хутко. Таку ж саму хиткість і нестійкість урядів ми помітимо, коли придивимось до змін, що відбулися в європейським масштабі. Для того, щоб навіч побачити невитривалість буржуазної влади, досить пригадати те, що було в Генуї. В Генуї були представники не тільки цілої Європи, але й цілого світу. І тепер, коли ми подивимось на те, які уряди лишилися з минулого року, з 20 травня, з моменту закриття Генуезької конференції, то побачимо, що лишилось дуже мало з тих, що були репрезентовані в Генуї.

Лойд-Джорж пішов. Факто—в той час голова італійського уряду, пішов. Пішов також голова французької делегації Барту,

1) Ці місця докладу т. Раковського було на зборах покрито гучними оплесками тисячів присутніх робітників, селян і червоноармійців.

(Прим. ред.).

хоча й Пуанкаре ще панує. Німецький уряд Вірта так само пішов. Коли підійти з другого боку до цієї Генуезької конференції, то треба сказати, що в сучасний момент бути на чолі буржуазного уряду не зовсім навіть безпечно. Професійний ризик буржуазних урядів в епоху війни й революції надто збільшується, і наколи були б товариства для страхування голів і членів урядів, то вони вимагали б величезні премії. Я починаю рахувати: голову ради міністрів Болгарії Стамбулійського, що брав участь на Генуезькій конференції—вбито, голову ради міністрів Греції—Гунариса й його міністра закордонних справ Балкадзі—вбито, голову Польської Республіки, другого делегата Польщі в Генуї—вбито, міністра закордонних справ Німеччини Ратенау—вбито. Не знаю, чи рахував я всіх бувших колег моїх на Генуезькій конференції, яких тепер вже немає на світі. Всі ці факти свідчать, що буржуазне суспільство, яке вихвалялось тим, що воно встановило добрий лад, порядок, цивілізацію й демократію—збанкрутувало. Добрий лад, порядок буржуазного суспільства—це періодичні вбивства, білий терор; демократія буржуазного суспільства—це фашизм, одверта, зухвала диктатура, яка ліквідує навіть все те, чим гордилась буржуазна демократія: пропорційне представництво, парламент,—все це після того, як голова ради міністрів одного уряду заявив, що він з парламенту зробить «бівуак» для своїх військ, коли депутати не будуть його слухатись, все це тепер в буржуазній лексиці стало словом як що не лайливим, то принаймні глузливым. А цивілізація буржуазного суспільства!—Ми її бачимо в центрі Європи, в Рурі, де вже більш від шістьох місяців провадиться заздалегідь намічене систематичне знищення колосальних цінностей, де велетні заводи, шахти, що своєю продукцією заповнювали ринки всього світу, вмерли, і тепер вони сіють навколо голод і злидні,—а все тому, що капіталізм говорить: «так наказує мій інтерес!», «так я хочу!». Треба зауважити цей бік для того, аби яскравіш могли уявити собі робітничі й селянські маси, що Радянська влада не тільки єдина стійка й витривала влада, але єдина, яка тепер може забезпечити справжній лад і порядок, лад без примусу, лад добровільної згоди, лад спільних інтересів широких мійських та селянських народніх мас. Тільки Радянська влада стійка й витривала. Радянська Влада—це єдина влада, яка може сказати, що в неї розвиток іде поволі, але вірно, й ніколи цей розвиток не дійде до сутички між одною й другою сторонами робітничих мас тому, що в радянській державі з державним соціалізмом нові лишки, новий прибуток, що одержуються в наслідок підняття промисловости, не підуть на зміцнення капіталістів і промислово-приватного капіталу, а підуть на збільшення заробітної платні, на відновлення заводів, на заміну їхнього обладнання, на підняття сільського господарства, іншими словами—підуть на піднесення добробуту всього народу. Суперечностей, що нищать і роздирають капіталістичне суспільство, у нас немає. Треба

пам'ятати про це й з інших міркувань. Ми часто в собі самі уловлюємо моменти деякого революційного романтизму, коли згадуємо про нашу роботу, і вважаємо за найкращі роки Радянської влади тяжку боротьбу, період громадянської війни, напруження всіх сил, поразки й перемоги, коли Радянська влада молода й горда вставала перед очами народніх мас, як влада, що несе їм з собою обітовану землю. Ні, це тільки були умови до мирної й повсякденної праці, яку ми провадимо сьогодні. Революції й війни потрібні були для того, щоб усунути перешкоди, що стояли на шляху нашого мирного будівництва. Наша мета—мета Радянської влади й комуністичної партії—піднесення добробуту широких народніх мас. Цей висновок можна прикласти однаково й до всіх радянських соціалістичних республік. Говорючи зокрема про Україну, я мушу підкреслити тут другий висновок, другий урок, що його ми одержали з нашої роботи. Про це ми мусимо завше пам'ятати.

III. СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК—ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ІСНУВАННЯ УКРАЇНИ.

— Урок тяжкої громадянської війни довів неможливість для радянських республік існувати поза своїм об'єднанням. Той, хто хоче сказати, що можливе існування окремих радянських республік, як існування окремих великих держав, той або дурний, або свідомий ворог робітників та селян. Наш урок довів нам, що коли б ми не мали за нашою спиною такої оборони, як Радянська Росія—Револуція на Україні загинула б. Радянська робітниче-селянська влада загинула б і тут знову панували б інтереси інших класів і була б інша влада. В 1919 році, напередодні нашого повернення на Україну, було складено тези що до українського питання. Вважаю за потрібне зачитати Вам першу тезу, бо в ній зформульовано щойно висловлену мною звичайну, елементарну істину: «Встановлення пролетарської диктатури на Україні з огляду на незначне число пролетаріату, відсутність розкладу серед селянських мас, незначний вплив комуністичної партії, а також особливе географічне становище України, що зробило її протягом двох років плацдармом імперіалістичного наступу на Радянську Росію і зрештою, з огляду на надто сильний розвиток професійно-повстанчого руху й національну боротьбу—можливе тільки за допомогою Радянської Росії й Російської Комуністичної Партії. Тільки в тісному об'єднанні господарсько-економічного апарату, тоб-то при централізації, обліку й розподілу матеріяльних багатств як Росії, так і України—забезпечена перемога робітників і селян України». Це положення є основною директивою Радянської влади на Україні, бо так звана орієнтація тільки на внутрішні сили не витримує критики. Тут не йде мова про характер об'єднання й характер союзу. Цей союз може бути більш централізований і менш

централізований, об'єднання таке може бути більш або менш тісне, форми можуть бути дуже різноманітні, але річ не в цьому. Мова йде про принцип. Ми тепер мусимо постійно цю істину нагадувати й постійно оновлювати в пам'яті робітника й селянина України. Передусім, що сталося би, коли б тут не запанувала Радянська влада? Яка б сила перемогла на Україні? Звичайно, сила білих генералів, це ясно, як два по два—чотири. Українська націоналістична влада, що не змогла витримати навіть натиску наших повстанчих загонів в 1919 р., тим більш не змогла б витримати натиску Денікіна. Частини петлюрівських військ не змогли дати опір тим незначним силам Денікіна, які він скерував проти них в той час, коли його головні сили були проти нас. А який програм Денікіна що до національної справи? Треба й це завше нагадувати робітничим масам. Тут у мене саме як раз є маленька виписка з того меморандума, з яким 12 квітня 1919 року Денікін звертався до представників держав Антанти, що перебували в його штабі. Я зачитаю тільки початок цього: «Прошу вас довести до сведения ваших правительств, какие задачи преследует командование вооруженными силами юга России в вооруженной борьбе с Советской властью. Во-первых—уничтожение большевицкого анархизма и водворение в стране правопорядка. Во вторых—восстановление могущественной единой и неделимой России». Ясно, не можна дорікати Денікіну в тім, що він ховав свій державний програм. Ясно й твердо «могущественная единая и неделимая Россия», т. б. смерть національному розвитку України, смерть національній культурі, смерть будь-якій українській державності, смерть українській мові, мові переважного числа людности на Україні. Таким чином, Радянська влада для України щасливо сполучається з її національними інтересами. Україна, як державна одиниця, зможе перемогти тільки як Радянська Республіка, т. б. тільки в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема з Радянською Росією. З цього я не раджу робити висновку, що коли Україна не зможе обійтись без Радянської Росії,—то Радянська Росія зможе обійтись без інших радянських республік і тому вона мусить бути в привілейованому стані. Ні—це був би великоросійський патріотизм, по адресі якого Володимир Іл'їч на восьмому з'їзді рад (як що не помиляюсь, з'їзд рад відбувся взімку 1921 р.) пригадав байку про гусей, що вихвалялись тим, ніби їхні предки врятували римську капітолію. Не треба, звичайно, забувати величезних послуг і жертв, які принесло російське робітництво й селянство. Коли рахувати віки мобілізованих під час громадянської війни в Росії, то їх було мобілізовано шіснадцять, а в нас всього сім. Те ж саме й з матеріальними жертвами. Але в той же самий час ясно, що коли б не було України, коли б не було Грузії, Азейберджана, Арменії, Білоруси, що прийняли на себе удари чужоземного наступу й втілили в себе ці сотні тисяч армій, як пісок вбірає в себе повідні річки, то важко

сказати, що сталось би з Радянською Росією й з Радянською Москвою, не кажучи вже про те, що тільки разом з цими республіками, разом з їхніми багатствами, їхньою нафтою, їхнім вуглем, їхнім хлібом, їхнім цукром, цілий Радянський Союз набирає тої господарської сили, що дає йому можливість розвою. Але тут же підкреслюю можливі ухили, з одного боку, а з другого, ще раз зазначаю наприкінці п'ятого року нашої спільної боротьби, що успіх робітничо-селянської України—в тісному, братерському союзі зі всіма Радянськими Республіками і, зокрема, з Радянською Росією.

IV. КЛАСОВІ ІНТЕРЕСИ—ПЕРЕДУСІМ.

Є ще один висновок. Його можна формулювати двояко: він має й позитивну й негативну сторону. І в тій і в другій його розуміння те ж саме—це перевага класового начала над груповим началом.

Нам доведеться й в нашій роботі в будучому натраплявати на постійні суперечності, що виникають у частини несвідомих робітників та селян, коли вони свої групові, кооперативні, професійні й інші інтереси протиставлять загально-класовим інтересам. Нерозуміння переваги загального над частковим, загально-класових над корпоративними й груповими інтересами може привести революцію до загибелі. І за розуміння цієї істини, за її відважне розв'язання (бо для того, щоб роз'яснити цю істину робітникам, треба мати мужність) наша партія заслуговує передусім поваги, співчуття й підтримки робітничої класи. Вона одверто, без остраху говорить робітничій класі, коли робітнича класа робить помилки. Вона не висовує приватній, груповий інтерес перед загальним, класовим. Наша партія гордиться тим, що її програм захищає не інтерес окремої групи, не інтерес групи робітників окремої нації, окремої держави, а постійний інтерес робітничої класи, взятої в цілому, не в національному, а в міжнародньому масштабі. Наша партія захищає інтереси соціальної революції.

Тут, на Україні, поділ між приватним, частковим и загальним інтересом найбільш помічається. Головним чином—серед селянства. Чому ми перемогли? Чому ми зрештою перемогли групівки вроді анархичних, ліво-есерівських і есерівських (я тут не роблю різниці, звичайно, між українськими есерами й російськими)? Тому що вони захищали тільки окремі сторони вимог селянства й робітників. У всіх інших відношеннях вони йшли разом з буржуазією. І хоча тимчасово вони могли мати успіх (ви знаєте, як важко було для нас інколи вести боротьбу з повстаннями, з повстанчими загонами, з Махном, з Григор'євим, куркулівською стихією), але зрештою все-таки ми перемогли, і власне тому, що в нас була класова точка погляду. Говорючи іншими словами, можна сказати, що інші політичні групівки репрезентували окремі елементи села та міста, а комуністична

партія проводила в своїй політичній діяльності загально-класову і тому державну точку погляду. Коли б тепер, наприкінці п'ятого року, ми себе спитали, на що треба було в минулій роботі більш від усього звертати увагу і що саме робило перешкоди в нашій роботі, то примушені були б відповісти, що найбільших труднощів зазнали ми від недостатнього розуміння цієї державности, загально-класової точки погляду. Я маю цікаве листування. Я говорю цікаве тому, що маю на увазі найбільш слабі сторони нашої дійсности. Це було під час Григор'євщини. Звичайно, ми мали сталий і постійний зв'язок з нашим Центральним Комітетом в Москві і зокрема з Володимиром Іл'чем. Григор'євщина, коли ви пам'ятаєте, почалась з 12 травня, і це листування відноситься до цього часу. Повстання Григор'єва швидко, на протязі трьох тижнів, ліквідували. Уже в першій половині червня Володимир Іл'ч телеграмою вітає нас за взяття Катеринослава, Олександрії, Лизаветграду і за знищення Григор'євщини. В той же самий час він говорить: «направляйте негайно всі вільні сили в Донбас». Центром всього був Донбас. Це проходить червоною ниткою у всіх його дальших телеграмах і директивах. Центром стратегічного становища був Донбас, куди в той час Денікін напірав всіма своїми силами. І тоді тут ми могли констатувати слабкі й сильні сторони української робітничої класи й українського селянства. Поки мова йшла про боротьбу з Григор'євим, ми перемогли й перемогли надзвичайно швидко. А небезпека була серйозна, небезпека була величезна, бо Григор'єв захопив головні магістралі. Центром повстання Григор'єва були Знаменка, Олександрія, Лизаветград, у нього було 20.000 чоловік, тяжка артилерія—біля 60 гармат, у нього було 14 мільйонів набоїв, у нього були бронепотяги, у нього було постачання, взяте з Одеси, звільненої в початку квітня, і він разом кинув усі свої сили по всіх напрямках, зайняв Кременчук, підійшов до Катеринослава і наближався до Києва; і в цей самий момент в Миколаїві повстання, в Одесі готується повстання, Зелений під Києвом, Струк на Чернігівщині. Як бачите, Радянська влада перебувала в тяжкому стані. Між тим, протягом 3-х тижнів Григор'єва розбили до ноги, знищили не тільки його осередок, але й всю армію, од якої лишилась невеличка банда, з якою він примушений був переховуватись в Знаменських лісах.

Але другого завдання, поставленого Іл'чем, ми не виконали. Коли справа пішла на те, щоб одправити тих самих робітників Одеси, Києва, тих самих селян, що йшли проти Григор'єва, далі від того місця, де вони мешкали, далі від їхньої хати, сем'ї, повіту, губернії, тут завдання Іл'ча було для нас не під силу. Скільки ми не перевозили людей, скільки мобілізацій ми не проводили на півдні, ми одержували телеграми, що від одправлених тисяч і тисяч мобілізованих на місце призначення доходив зовсім незначний відсоток; по дорозі всі розходились. Звичайно, апарат був поганий, нагляд слабкий, постачання неймовірно

погане, а до того ще й не було тоді міцного й потрібного звязку між робітниками й селянами, з одного боку, і Радянською державою—з другого.

Чому Махно в свій час мав такий успіх? Тому, що він знайшов привабливу формулу, яку кинув на село—він говорив: центральна влада не потрібна, кожна волость—вільна республіка. Звичайно, ця формула мала для тих селян, що пройнялися зневір'ям до робітничої держави, а саме для куркуля, багато привабливого. Це значить, що не треба було виплачувати державі податків, головне—не треба було давати продроскладки. Ця дрібнобуржуазна, куркулівська ідеологія була пануючою, але я мушу зазначити, що й тепер ми ще далекі від тої організації держави, яка нам потрібна. В цьому відношенні ми мусимо тепер працювати, іти далі в напрямку зміцнення держави, комуністичної держави, радянської держави, яка б об'єднувала всіх трудящих і захищала їхні постійні загальні інтереси, перед якими мусять схилитись приватні інтереси. Ось, власне, це ми мусимо мати на увазі в будучому. Зрозуміло, що за ці п'ять років центральний державний апарат, а також місцеві—губерніяльні, повітові й ин. значно покращали, тому що протягом останніх п'ятьох років ми зробили дуже багато, але цієї роботи ще на три четвертини лишилось невиконаної. Цікаво тут зазначити, як ці дрібно-буржуазні анархичні партії в певні моменти самі розуміли, що ті завдання, які вони собі ставили, вищі від їхніх сил, що спиратись на групові інтереси, на інтереси куркуля неможна і державну владу таким чином не захопиш. Я пригадую два невеличких епізоди, про які я тут хочу розповісти, бо вони кидають світло на тодішні настрої мас, на політичні сили дрібно-буржуазних партій і урядів. Перший епізод—це під час відступу наших військ, двох дивізій, 45 і 40, з Одеси. Треба признати, що це був один з героїчних епізодів нашої громадянської війни. Ви пам'ятаєте, що тоді вже Київ було занято; на захід до польського кордону простягався галицько-петлюрівський фронт, а на сході—денікинський, а наші обидві дивізії лишились, як в мішку, з якого вони мусили були вийти пішки, пробиваючи собі дорогу на південь, щоб з'єднатись з частинами, що одступали тоді на Чернігів. Дорогу загородив їм петлюрівсько-галицько-денікинський фронт. З другого боку, на півдні лишався Махно, який ще в травні місяці після Григор'євського бунту був проголошений по-за законом, але ми не мали потрібних сил, щоб його ліквідувати. Махно з власної ініціативи почав вести переговори з командуванням наших двох дивізій. Він хотів наші частини притягти до себе, об'єднавшись з нашими двома дивізіями. І от там, десь біля Вознесенську, почались було переговори. На другий день переговори раптом припинились, надвечір знов було чути телеграфний апарат. В чому річ? Махно відповідає: «прокляті куркулі перерізали дріт». Махно,—ідеолог куркулівства, мусив скаржитись на своїх куркулів. Другий

епізод мав місце в Кам'янець-Подільському. Туди прибув в кінці грудня 1919 р. тов. Попов—київський комуніст. Петлюрівський уряд узнав про це і замість того, щоб арештувати, хотів використати його перебування там для того, аби послати потім його нам до Москви (український уряд вже був в Москві) з пропозицією вести переговори. Т. Попов, коли не помиляюсь, вів розмову з Мартосом, відомим петлюрівським міністром. Останній йому говорив: «ми переконались, що з куркулем держави будувати не можна!». Між тим для української «народної» республіки, для петлюрівської влади, куркуль був ґрунтом, основною підвалиною існування. Таким чином в тодішніх обставинах виявилось, що найліпше й найтверезіш оцінили ситуацію комуністи-більшовики.

V. НА УКРАЇНІ СЕЛО ЧАСТО БУЛО АЛЬФОЮ Й ОМЕГОЮ НАШОЇ ПОЛІТИКИ.

Тоді ми й навчилися, звичайно, не без де-яких тяжких спроб, уроків і поразок, бути надзвичайно чулими й уважними до того, що робиться на селі. Ми, звичайно, й раніш розуміли соціальну структуру села і проводили розклад в ньому, але коли в 1919 році ми опинились серед вогню кулацьких повстань, коли ми, центральна влада, не могли добути десятку вагонів хліба з Умані, коли робітнича класа голодувала, армія голодувала—тоді ми зрозуміли дійсне значіння того, що значить мати за собою село. На Україні село було часто альфою й омегою нашої політики. Українське село треба було зрозуміти, треба було його опанувати, з його надзвичайно складною психологією, парадоксальністю й протиріччями. Я наведу для характеристики один з фактів тої епохи, який свідчитиме вам про те, як дивно й суперечливо виявлялася тоді селянська психологія. Волинь—це губернія, де чорносотенство було завше сильним. В початку червня в Житомирі на короткий речинець влада переходить до рук білих. Вони закликають у своїх відозвах до відновлення православної Росії, висувають вимоги певного монархічного характеру. Одночасно з цим в Житомирі скликається повітовий з'їзд рад селян. Програм з'їзду: проти комуни, проти надзвичайних комісій і за вільну торгівлю. Монархисти віражають на цей з'їзд рад селян делегацію, яка прохає селян,—щоб вони ухвалили наділити землею поміщиків на тій підставі, мовляв, що вони тепер стали так само біднотою, для чого й належить дати їм землю, як всякому трудящому. Але тут з'їзд вже починає іншу мову. «Ми—більшовики, землі поміщикам не дамо»—було відповіддю селян. Значить, проти комуни, проти надзвичайних комісій, за вільну торгівлю і в той же самий час—«більшовики». Мені доводилось з іншими членами уряду, коли перебували в Чернигові, об'їзжати Чернигівщину й бувати на селах. Я пом'ятаю в селі Грабовці, коли ми спитали одного

селянського хлопчика, що він таке, він досить сміливо й рішуче відповідав: «я большевик». А коли його питали,—чому, він так само сміливо відповідав: «тому, що я проти комуни».

Нам треба було знайти засоби, щоб внести в цю селянську психологію ясність, і це було зроблено за допомогою гасла, яке ми кинули на село.—Організація незаможників в комітети!—Це гасло кинули ми вже з початку 1920 р., але наслідки могли відчувати тільки в 1921 р. Як відомо, при переведенню цього в життя, в самій партії спочатку ми не знайшли одної думки. Харківська мійська, а також і губерніяльна конференції більшістю голосів навіть відхилили пропозицію про самостійну організацію селянської бідноти, але швидко було це визнано за помилку, і Всеукраїнська Конференція вже значно переважною більшістю ухвалила, як завдання нашої партії—Комітети Незаможних Селян. Тільки через це ми змогли на протязі трьох років 20—21 і 22 р. р. дати селу той революційний лад, який там і досі існує. Я гадаю, що комітети незаможних селян і надалі знайдуть підтримку партії, уряду й всієї робітничої класи. В новій державній системі ми введемо для районних комітетів незаможних селян дві платних посади. Група в тисячу шістсот чоловік, що складається з представників і секретарів районних комітетів незаможників, зможе за допомогою держави керувати армією більшою від півмільйону селян і селянок, які в цей час беруть участь в комітетах незаможних селян. Але не треба забувати, що під впливом нової економічної політики будуть час од часу виникати ліквідаторські течії, що відкидатимуть думку про потребу й значіння комітетів незаможних селян. Проти таких течій ми будемо боротись всіма силами. Тісно звязаною з зміцненням Радянської влади на селі є та робота, яку наша партія й Радянська влада провадить для підняття сільського господарства. Але ця робота в будучому,—тут я роблю висновок вже з одержаного досвіду,—підє трохи по іншій лінії. Ми вже тепер наближаємось до краю експансивного сільського господарства. Всі вільні, пусті землі, до певної міри в багатьох губернях, близькі до того, щоб бути використаними. Є губернії, де були вже переселення, наприклад, на Поділлі. На Україні вже з'являються ходоки до нашого Народнього Комісаріату Земельних Справ з проханням дати землю в інших губернях, в степовій смузі: Херсонській, Одеській і інших округах для того, щоб переселитись туди зі своїми родинами.

Таким чином, ми стоїмо перед завданням переходу від експансивного господарства до господарства інтенсивного, до кращої обробки землі, і ті спроби, що ми зробили, а саме: введення нових трудовістимих культур, якими є пшеничка й інші промислові культури, завершились успіхом. І такі спроби треба робити й надалі. В цьому заінтересовані не тільки Радянська влада, а й селянство, й робітнича класа, й комуністична партія. Це партія мусить засвоїти, повинна добре розуміти й розуміння

таке мусить стати одним з засобів союзу між робітничою класою й селянством. Одною з найбільш негативних сторін сільського господарства є відсутність землеустрою. Я мушу тут заявити, що цього завдання ми не виконали. Воно було вище від наших сил. А це найголовніше завдання, завдання, що має надзвичайно величезне й політичне й господарське значіння.

VI. ЗЕМЛЕУСТРІЙ—ПЕРШЕ, НАЙБЛИЖЧЕ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВИ НА СЕЛІ.

У нас є основний закон про землеустрій і землевикористання. Ми знаємо всі, що земля належить всьому народові, що вона націоналізована, що селяне юридично тільки користуються з цієї землі, а продавати її не можуть. Але устрій цієї землі і тепер лишився таким, яким він був за старого часу. Це можливо дивно, але це факт: у нас є повіти, де черезполосиця досягає до неймовірних розмірів, де селяне, що мають землю в 5—6 десятин, примушені обробляти її в 50—60 різних місцях. В Радомишлі у одного селянина є 59 шматків землі. В таких умовах селянин губить, звичайно, добру половину свого часу для того, аби бігати від одного шматка до другого, щоб обробити свою землю. Як-будь культурна обробка землі неможлива. Для обробки, наприклад, промислових чи пізніх ярових культур треба, щоб уся земля під цима культурами була по один бік, бо інакше неможливо охоронити її від худоби. Але при теперішній черезполосиці—це знов неможливо. Відсутність землеустрою має також і в політичному відношенні багато негативного. Відомо, що й досі землю поміщиків в де-яких місцях навіть не розподілено, і вона так і лишається цілими шматками. В інших місцевостях ці землі розподілено тільки між біднотою, і таким чином середняки й більш заможній селянин можуть завше сказати: «я не брав участі в конфіскації поміщицької землі, цю землю захопила біднота!» Коли б перевести землеустрій і змішати всю землю, і бідняк одержав би шматок, що раніш належав куркулеві, а куркуль одержав би за трудовою нормою землю з бувшої поміщицької,—то на селі утворились би інші взаємовідношення. У всякім разі це значно поліпшило б політичний настрій на селі. Я вважаю, що справа землеустрою є найбільш пекучою справою нашого села, нашого сільського господарства. Вона ще не розв'язана. Чому?—а тому, що розв'язання її вимагає сили коштів. Для того, щоб ці 40 міл. десятин (в грубих цифрах) розміряти не тільки між селами, але й в самих селах, для цього потрібно біля 20 міл. зол. карб, а може й більше. Держава, проте,—я дозволю собі звернути увагу на це, бо до цього питання нам часто доведеться звертатись,—держава для того, щоб зняти з себе відповідальність, не може сказати: «нехай селяне самі платять». Інакше, що ми матимемо? Багатий селянин, який має гроші, щоб заплатити агрономові, буде ділити землю так, як йому буде це

вигідно. І в Раді Народніх Комісарів ми часто підносили це питання—як бути? Зовсім недавно ми побачили уперше, що в нашій скарбниці є 14 трильйонів вільних грошей і от цю суму ми вирішили присвятити на утворення першого фонду для землеустрою.

Є ще багато негативного в нашій сільсько-господарській політиці. Досвід стверджує ці негативні сторони, але про них я говорити не буду. Взагалі треба пам'ятати що сільське господарство ще на десятки й десятки років буде підвалиною всього економічного розвитку. Тільки через сільське господарство ми зможемо відновити промисловість і не тільки тому, що збільшуємо для неї ринок збуту, але ще й тому, що через вивіз хліба ми одержимо з закордону ті знаряддя, ті обігові кошти, яких в цей момент не стає нашій великій промисловості.

VII. ПРОМИСЛОВІСТЬ І ФІНАНСИ.

Треба також признатися, що наприкінці п'ятого року Радянської влади питання про утворення для нашої крупної промисловости сприятливих умов для її дальшого розвитку лишається одкритим. Україна була краєм, звідки одержували більше заліза, більше чавуну, ніж у всій Росії, і де знаходилося 25% робочого населення Союзу.

Легко собі уявити ту силу, яку ці 25%, т. б. ціла четвертина робітників всього Союзу, змогла б дати революційному комуністичному рухові. Так само легко уявити собі, наскільки Українська Республіка прибрала б собі пролетарського обличчя, наскільки у всьому Союзі зросла б продукція, коли б ми відновили нашу промисловість, хоч би в довійськових межах. До цього завдання ми наближаємось, але виконати його ще не змогли. Промисловість, що знайшла збут на ринкові, більш-менш розвинулась, але важка індустрія, та, що може існувати тільки державними замовленнями, на жаль, перебуває в надзвичайно тяжкому стані. Тільки тоді, коли ми зможемо мати фінансову базу, збалансований державний кошторис, ми зможемо сказати, що ми забезпечені умовами для розвитку великої промисловости й для підняття на належний ступінь заробітної платні робітників.

І наш український досвід доводить те, що довів всеросійський досвід, а саме, що найближчим нашим завданням є стабілізація карбованця.

VIII. ЧЕРВОНА АРМІЯ.

Але коли ми згадуємо про п'ятилітню історію Української Радянської Республіки, я мушу сказати, що на $\frac{3}{4}$, коли не більш, вона є історією Червоної Армії. Увійходити в деталі розвитку Червоної Армії я не буду. Ми всі брали участь в громадянській війні і немає робітника чи робітниці, які б в тому чи іншому

відношенні не були причетні до оборони країни. Ми всі знаємо, як гостро ми переживали всі поразки й перемоги Червоної Армії. Треба пригадати, які були настрої у вас тут в 1919 р., коли Донбас захопили білі, коли вони захопили Катеринослав, Харків. В цей момент ми в Києві перебували в кращих умовах, були далі від фронтів і в нас ще тривала надія, що ми Києва не здамо, а навпаки Харків і Катеринослав звільнимо. Пізніше цю надію ми були примушені відкинути. Після героїчного захисту Полтави довелося віддати Київ, білі йшли на Чернігів і т. д. Але ні на один момент ми не губили надії, що не сьогодні, так завтра буде перелом на нашу користь, бо уся справа полягала в організації. Ми знали, що робітники й селяне не хочуть іти разом з Денікиним. Ми знали, що його сила була в офіцерському складі, в невеличких бойових одиницях, але добре зорганізованих, і що цими добре зорганізованими офіцерськими полками Денікин нас бив. Значить, уся справа полягала в тому, щоб протиставити йому добру організацію. А цього ми досягли й перемогли Денікіна. Перед нами тепер інше завдання. Армію треба підняти вже не до рівня якоїсь Денікинської армії, яка сама не бог знає на якому рівні була. Наше завдання—підняти Червону Армію до рівня кращих європейських армій.

Ми всі заховали в собі гарячі симпатії до Червоної Армії. Вони утворились під час війни, коли ми жили її радощами, її горем, тому я певен, що робітнича класа й селянство і в будучому на все підуть для Червоної Армії. Тим більш Червона Армія мусить бути дорога робітничій класі й селянству з двох причин. Червона Армія в нашій історії відіграла величезну роль не тільки тому, що вона відстояла країну, але й тому, що на організації Червоної Армії всі ми вчилися, як треба організовувати державу. Недавно вийшли замітки одного з кадетів, який після Жовтневої революції (я забув його прізвище) лишився бути чимсь вроді голови комітету міністрів в Петрограді. З одного боку, була наша влада, а з другого, старий уряд Керенського мав якийсь комітет міністрів, і ці пани засідали, збирались, і від них залежало певний час—тижні, як що не місяці—кому скарбниця видаватиме гроші. Він тепер друкує свої мемуари й говорить: «більшовики нас не займали, й ми вільно продовжували збиратись, засідати, звичайно, додержуючись певної обережності. Це правда. Інтерес тоді для нас зупинявся на двох, трьох державних апаратах—постачання, Чека, Червона Гвардія. На Червоній Армії ми передусім здавали іспит, чи здатні ми, як робітнича класа, керувати країною. На Червоній Армії пролетаріят складав іспит. Коли він спроможеться утворити апарат Червоної Армії, то це найкращий доказ того, що робітнича класа визріла взагалі для керування країною. І в цьому відношенні Червона Армія була доброю для нас школою. Ми самі вчилися в цій школі дисципліні; там ми вчилися струшувати з себе бюрократичну волокиту. Отже, Червона Армія нам всім дорога,

бо вона була початковою практичною школою для широких трудящих мас. Хто з більш свідомих робітників чи селян не був або комісаром або червоноармійцем? Всі в тій чи іншій формі брали участь в її організації або в безпосередній боротьбі Червоної Армії.

Друга причина, що буде завше робити Червону Армію армією близькою й дорогою для робітничої класи й для селянства—це її теперішній склад. Що уявляла з себе Червона Армія хоча б в 1919 р., коли ми тут, на Україні, організовували її? Вона складалась тільки в одній невеличкій частині з безпосередньо мобілізованих робітників і селян. Друга частина Червоної Армії набіралась зі старих салдат, добровольців, було тут багато чисто авантурницького елементу, було тут багато професіоналів війни, людей, що одвикли від будь-якого заняття, для яких було б за нещастя, коли б війна припинилась. І багато з них, коли припинилась війна, пішли організовувати банди. Хто з нас не знає тих отаманів, яких потім доводилось розстрілювати або амністувати і які раніше були в армії. Я сам знаю таких, яких в 1919 році я відвідував, як голова Ради Народніх Комісарів на фронті і знайомився з їхніми частинами, а потім в 1921 р. ми за ними гнались з загонами Червоної Армії і комнезамами й розстрілювали їх, як ворогів. У нас служили і Григор'єв, і Струк, і Махно, і Живодер, і інші,

Але згодом ми надали Червоній Армії іншого обличчя. Вона тепер є армією наскрізь просякнутою робітниками й селянами, людьми від станка й плуга.

ІХ. БОРОТЬБА ЗА ПИСЬМЕННІСТЬ І КУЛЬТУРНІСТЬ.

Наша партія й Радянська влада багато разів переводила організацію державного апарату, але багато є ще завдань, що лишились або наполовину, частково виконані, або зовсім ще навіть непорушені. До них належить завдання культурного й політичного виховання мас. Безумовно, за п'ять років робітники й селяне значно виросли. Їхній політичний рівень, їхній духовний рівень піднявся на досить високий ступінь. Але, звичайно, було б несправедливо, було б неправильно приписувати партії й Радянській владі це. За свою політичну освіту багатько чим робітнича класа й селянство обов'язані тому, я сказав би, «предметному навчанню», що давали їм без кінця окупаційні уряди, які чергувались на території України. Мабуть, що не знайдеться в Європі й в історії революції народу та країни, які бачили б перед собою стільки подій і змін, як ми тут, на території України, і ось це було способом революційного виховання робітників і селян. Те невдоволення, що цілком природно викликала в робітничих масах Радянська влада під час громадянської війни, в той період, коли вона не повинна була зупинятися ні перед якими заходами,

щоб перевести в життя свій програм, коли вона примушена була провадити мобілізації людей, мобілізації коней і продроскладку і т. інше,—багато в чому зникало потім, коли після тимчасового перебування Радянської влади з'являлася або влада білих і петлюрівців, або влада німців, греків і французів. Ніде, навіть в Сибіру, селянство не мало можливості робити стільки порівнянь, як у нас тут, на Україні. Я забув про польський наступ. Скільки він зробив на Правобережжі в розумінню політичного виховання селянства. Те селянство, що ставилось до нас неприязно й вороже, коли ми збирали продроскладку, це саме селянство, після звільнення Києва, після звільнення Правобережжя від польської армії, це ж саме селянство, яке вже було досить пограбовано ворожими військами, не чекало нашого закликів й доброхотів вносило продроскладку й чинило всебічну допомогу армії й Радянській владі. Це були наслідки того уроку, що селянство одержало від польської окупації. Але щоб остаточно позбутися неписьменности, неуктства, некультурности, що нагромадилось цілими віками царсько-поміщицької влади, під впливом духовенства, для того, щоб позбавитись всього цього—п'яти років мало. В цій галузі нам доведеться багато працювати, і в будучому треба буде ще більш працювати, з великим напруженням, з великою увагою, давати багато людей, давати багато коштів. Український селянин або український робітник, безсумнівно, вищі в багатьох відношеннях (я говорю про середнього робітника й середнього селянина) від робітника й селянина інших радянських республік, за винятком, звичайно, червоних столиць—Москви й Петрограду. Це є позитивна риса, яку ми мусимо підкреслити.

Х. АНТИСЕМІТИЗМ І КООПЕРАЦІЯ.

Але є й негативна риса, наслідок минувшини, з якою довелося стрінутися тут, на Україні, з перших же днів мого приїзду до Харкова. Уже в лютому 1919 року, пам'ятаю, довелося, окрім газетних статтів, дати особливий наказ по армії за моїм та товариша Межлаука, тодішнього Наркомвоєна України, підписом про росповсюдження в тодішніх частинах антисемітизм. Що в цьому смислі уявляла Україна під час Григор'євщини та білих і петлюрівщини, добре відомо.

Лизаветград, Олександрово, Фастів, Київ, Проскурів бачили таку величезну різню, такі жажливі знущання над жінками, старими й дітьми єврейського походження, пам'ятники чого й досі видно. Хто був у Фастові, той знає, що єврейська частина людности була спалена денікінцями. Нова економічна політика з іншими своїми негативними сторонами (звідси, звичайно, не треба робити висновку проти нової економічної політики, вона була потрібна й корисна, надзвичайно потрібна, історично необхідна) відбилася так само й на справі

антисемітизму. Розвиваючи вільну торгівлю, вона воскресила частину цих старих забобонів, що лежали під шаром інших революційних споминів. Це є одна з тих небезпек, що може загрожувати робітничому рухові на Україні й міцній спільці міста з селом, т. б. союзу пролетаріату з селянством.

В чому полягала сила української контр-революції в 1919 р.? Сила української контр-революції, починаючи з Махна і кінчаючи Денікіним, контр-революції всіх гатунків—і жовтоблакитної, й білої, й іншої—полягала в штучному протиставленню села—місту, православних—євреям, українців—росіянам. Цього ми ніколи не мусимо забувати. Тому біля спроб виявлення антисемітизму ми не можемо пройти мимо, обмежившись платоничним протестом. Ні! Антисемітизм—це величезне соціальне явище, яке заслуговує нашої уваги. Боротьбу проти нього треба провадити не тільки словами, а й ділом. Викорінювання цих помилкових поглядів, цього варварського почуття, цього виявлення середньовічного феодалізму—конче потрібне. Як це можливо? Треба знайти причини й коріння і вирвати з ґрунтям це лихо. Коли висувається роля містечка, роля купецького елементу, цим самим, що б ми там не казали, буде підгодовуватись расова ворожнеча. Тому разом з пропагандою на словах, яка мусить бути в нас в цьому відношенню інтенсивною, треба піднести, розширити й поглибити кооперацію.

Доперва було сказано, що ми недосить зробили для промисловости, для сільського господарства, зокрема для землеустрою, і я ще раз мушу признатись, що ми маємо й такий гріх: у нас, на Україні, не було до цього часу звернуто належної уваги на кооперацію. Кооперація це той засіб, який, передаючи помалу торгівлю до рук кооперативного апарату, до якого увіходять робітники й селяне, усуне причину антисемітизму, усуне ворожнечу між містом і селом, протиставлення одної нації другій. Розвивати кооперацію споживчу сільсько-господарську, розвивати її, як найшвидче, найінтенсивніше—це висновок, який я роблю з свого п'ятирічного українського досвіду. Я мушу сказати, що зі старших товаришів чи, краще сказати б, з наших учителів, краще й більш від усього звернув увагу на кооперацію Володимир Іл'їч Ленін. Я знайшов у себе записочку, яку він мені один раз послав під час засідання Політбюро ЦКРКП, коли я, боючись, що його пропозиція не пройде (адже траплялось, що розуміючи значіння кооперації, не всі однаково думали про кошти, і був час, коли треба було давати бій), з свого боку запропонував йому спосіб обійти аргументи тої сторони. Він мені відповів: «в разі, коли я одержу поразку, тоді скористуюсь вашою послугою». Це маленький факт. Іл'їч звернув особливу увагу на кооперацію. Не дарма Володимир Іл'їч в минулому грудні знову повертався до кооперації в надрукованій недавно його статті. Кооперація дасть нам можливість здійснити шляхом постійного впливу держави соціалізм, який

ми пробували здійснити один час шляхом, так би мовити, давління згори, організацією нашого державного апарату. До певної міри шляхом бюрократичних заходів ми це пробували зробити, але нам не вдалося і нам треба було йти, з одного боку, по лінії державного соціалізму, державної промисловости, державних залізниць, державної зовнішньої торгівлі, а з другого—зміцнюючи кооперацію. На Україні зміцнення кооперації, окрім того значіння, котре вона має в Росії, багато значить для розкладу й знищення оцих спеціально місцевих, шкідливих моментів: антисемітизму і т. д.

Ніде містечко, ніде те, що ми називаємо міщанством, не відігравало й не відіграє такої ролі в господарському житті, як на Україні.

ХІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ.

Почасти з тою ж самою метою, попередження спроб протиставлення села—місту, українців—росіянам, «хохлов»—«кацапам», протиставлення, що відіграло величезну роль в руках контр-революції і може кожен день знову стати перешкодою на дорозі нашої революції—ми повинні дати правильне розв'язання національного питання. Маю на увазі всі ті дебати, що мали місце на 12-ім партійнім з'їзді, на українській партійній конференції, а також союзне будівництво, котре закінчилося союзною конституцією.

Так, до національного питання робітнича класа мусить ставитись надзвичайно чуло тут, на Україні, де вона є в більшості російська. Російський робітник не відчував національного гніту і в цьому вся небезпека. Як про російську інтелігенцію, навіть партійну, котрій незрозуміло почуття протесту і гніву проти національного пригнічення, так і про російських робітників можна сказати: їм потрібно зробити над собою певні зусилля, аби зрозуміти психологію українською народу.

Росія панувала. Вона захоплювала, вона асимілювала, вона примушувала всіх так чи інакше проходити через російський казан. І Росія, як пануюча нація, не розуміла обурення пригнічених, підлеглих націй. А нам це треба зрозуміти своїм розумом і своїм чуттям. Я говорю про російську частину нашої партії. Вона мусить рахуватись з національністю як з фактом, який підлягає аналізу, але якого, як факт, не можна відкидати, як не можна відкидати те, що є дощ, що є блискавка, що є грім,—яким чином виникають ці явища—це інша справа, але самі по собі ці факти запереченню не підлягають. Таким самим фактом є й нація, мова, національне почуття. Махнути рукою на це й сказати, що цього нема, що ті, які говорять про це—вони не інтернаціоналісти й т. ин.—неправильно й небезпечно. Інколи під таким інтернаціоналізмом затаюється почуття людини, яка, належавши до нації, що пригнічувала, не знає національного

гніту. Це нагадувало б буржуазію, яка говорить, що експлоатації немає, але вона говорить так тому, що вона експлоатує, а експлоатацію відчуває той, кого експлуатують, т. б. робітники. Капіталіст завше буде говорити й навіть думати, що він зробив величезне благо для людства.

На цьому можна закінчити.

Тут—про що я ще спочатку прохав вибачення перед вами—не треба шукати підведення підсумків п'ятиліття. Коли від одної роботи мені доводиться безпосередньо переходити до другої, то в цей момент приготувати повний відчит за п'ять літ не можна.

Я тільки хотів би перед тим, коли мені доводиться лишити Україну після п'ятох років боротьби, вказати на те, що глибоко ввійшло у мою свідомість, що я вважав би, як старий російський і український революціонер, за потрібне, аби кожний з нас в своїй пам'ятній книжці зазначив для своєї щоденної роботи. Що до головної мети, то де ми не були б, тут—на континенті, чи за океаном, на Україні, чи в іншій якій-будь країні, ми продовжуємо працювати в інтересах трудящих мас України, трудящих мас Союзу Радянських Республік і трудящих мас всього світу.

Е. КВІРИНГ.

Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи.

ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ.

Багатьом товаришам здається, що в нашій національній політиці настав різкий поворот, що ми круто повернули в бік націоналізму, особливо в галузі національної культури. Це зовсім не так. Спілка Республік є тільки більш досконала форма використання права нації на самовизначення в умовах пролетарської диктатури. Спілка більш яскраво й повно здійснює це право в новозмінених господарчих умовах. Те ж саме й що до національної культури. Правда, ми робимо значний поворот, переводячи держапарат на українське діловодство, але цей різкий перехід став можливим лишень завдяки нашій попередній роботі. Кожен розсудливий націоналіст (українець) повинен визнати, що українізація, заведена по петлюрівському, була фікцією. Українську культуру кілька сот літ душив царат. Зрозуміло, що українська культура мусила відстати від культури російської. Як же зразу тепер змінити цю різницю сил? Піднести українську культуру за рік за два на височінь російської—очевидно неможливо. Потрібна була велика підготовча робота в шкільній галузі, і найперше в школі початковій, щоб широко розгорнути українську культуру.

Ми можемо сказати, що за роки Радянської влади в ділянці закріплення й розвитку української культури зроблено дуже багато. І якраз ця пророблена підготовча праця дозволяє нам зараз зробити найсильніший натиск у бік поширення й поглиблення української культурної роботи в усіх галузях.

Про це нам скаже пророблена шкільна й видавнича діяльність.

Ш К О Л А.

На жаль, точних відомостей про національний склад шкіл Соцвиху за 20—21 р.р. немає. І тому ми не можемо дати повної картини повільної українізації школи. Але вже й ті відомості за 20—21 р.р. і 22—23 р.р. дають досить красномовні

цифри. Не дивлючись на те, що загальна кількість шкіл Соцвиху в 23 році зменшилася порівнюючи з 22 роком—з 19051 до 17121, т. б. на 1.930 шкіл,—кількість українських шкіл збільшилася—з 8970 (47%) у 22 році до 10642 (62%) у 23 році. Другими словами: кількість українських шкіл збільшилася на 1672 школи, а кількість російських шкіл зменшилась з 6212 до 4419, або ж на 1783 школи. Зменшилась також кількість нацменів (з 1426 до 1055) і кількість шкіл мішаних (російсько-українських) з 2443 до 1005. Це свідчить про те, що в той час, коли за відсутністю засобів шкільна сітка значно скорочувалася за рахунок шкіл неукраїнських,—кількість українських шкіл продовжувала збільшуватися, складаючи 62%.

Який висновок з наведених цифр?

А той, що Радянська влада неухильно, рік за роком, рахуючись з професорськими силами, засобами й потребами населення, проводить українізацію нижчої школи, і що в цій українізації майже досягнуто цілковитого задоволення потреб українського населення. Відстали ще Донеччина та Харківщина, зате по Київщині 95—96% українських шкіл Соцвиху. Це в царині початкової школи. На вищих щаблях ми ще тільки-йно розпочали планову роботу, й тому там становище значно гірше.

ШКОЛА ПРОФОСВІТИ.

Вища школа іще, головним чином, школа російська. Із 42 інститутів—тільки 8 являються українськими, т. б. 20%, в них коло 7% загальної кількості студентів. Окрім цих 8-ми українських інститутів, іще в 7-ми інших інститутах є понад 10.000 студентів. Першими по українізації йдуть ІНО. З 8-ми українських інститутів—4 ІНО плюс 3 мішаних, що складає 50% усіх ІНО. Це свідчить про те, що українізація в вищій школі починається насамперед з підготовки вчителів.

Останнє особливо яскраво впадає в око на педкурсах, що готують учителів початкової школи.

З 72 педкурсів, з 11.682 слухачами, 32—цілком українські з 4.784 слухачами та 17 мішаних з 2.061 слухачем, що складає 45% українських курсів, а з міщаними, майже 70%. Ми готуємо вчителів української школи в українській школі, ось про що свідчать ці цифри.

На другому місці йдуть сільсько-господарчі школи. З 7-ми сільсько-господарчих інститутів—один український і один мішаний. Звичайно, що це мало. Краще стоять середні сільсько-господарчі технікуми. Тут з українським та мішаним навчанням є 15 технікумів з загальної кількості 35.

Інші вертикалі значно відстають. Мало це чи багато? Кожен русифікатор скаже, що це надто багато, бо це визнає планове, повільне захоплення вищої школи українцями

і звідси, очевидно,—вмірання російської вищої школи. І, навпаки, кожен шовініст-українець галасуватиме про примусову русифікацію аж до того часу, доки лишиться хоч один професор музики чи гістології, що читатиме лекції російською мовою. Комуніст—і російський, і український—мусить визнати, що ми, не хапаючись, перевели величезну роботу по українізації не лише початкової школи, але й середньої та вищої. Ніхто з нас не гадає, що українізацію школи можна обмежити тільки нижчими ступнями—для народу.

Але разом із тим мусимо знати, що українізація середньої та вищої школи є неодмінно довготривалий, поступовий процес, який вимагає великої підготовчої роботи що до утворення відповідних кадрів учителів та пролетарського складу студентства. Було б донкіхотством українізувати наші медінститути з кадрами старих професорів і міським міщанським студентством. Така українізація була б сміховищем. Інша справа, коли ми, дібравши вже тепер до сільсько-господарчих інститутів 49% студентів—селян, українців, почнемо викладати більшість дисциплін українською мовою.

Як би не квапились найщиріші українізатори, але цей процес вимагає ще не одного п'ятиліття. Проте, чи визначає це, що через де-кілька років всі вищі школи на Україні будуть українізовані і що російська мова буде мати для української науки таке ж значіння, як, скажемо, в Німеччині або у Франції.

Треба бути запеклим шовіністом, щоб ставити собі такий ідеал. Ми вважаємо, що російська та українська культура злучені остільки ж міцно, як і робітниче-селянські маси обох Республік, і що це єднання, з розвитком української культури, не буде слабшати, а зміцнюватися, й обидві культури стануть взаємно цінними. Ми мусимо прагнути того, аби зберегти за українським юнацтвом можливість однаково засвоювати досвід обох культур. А це визначає, що кожний освічений українець мусить остільки ж добре володіти російською, як і українською мовою, і всі досягнення російської науки мусять стати досягненням української і навпаки.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ШКІЛ ПРОФОСВІТИ.

В цьому відношенні нашим школам далеко ще до нормального стану, при чому—соціальний та національний стан учнів залежить один від одного.

Міська буржуазія та міщанство—то здебільшого євреї й росіяне. Українці складаються переважно з селян і лише незначний відсоток з робітників.

Дуже опукло це виявлено в різних вертикалях вищих шкіл.

	Селян	Українців
Індустр. освіта	15,7 ⁰ / ₀	15,5 ⁰ / ₀
Сільсько-господарч. освіта . .	48,6 ⁰ / ₀	49,0 ⁰ / ₀
Соц.-економічн. освіта	10,4 ⁰ / ₀	10,6 ⁰ / ₀
Художн. освіта	33,3 ⁰ / ₀	18,2 ⁰ / ₀
Р а з о м	21,4 ⁰ / ₀	25,2 ⁰ / ₀

Коли взяти на увагу, що робітників у вищих школах є тільки 12,3⁰/₀, то ми зрозуміємо, що поліпшення класового складу учнів, рівночасно визначає й поліпшення національного складу. Про це яскраво свідчать цифри по Робфаках. На 1-е січня 21 року в Робфаках було: робітників 57,4⁰/₀, селян—32,2⁰/₀, службовців—7,0⁰/₀ інших—3,4⁰/₀, з них росіян—25,6⁰/₀, українців—50,8⁰/₀, євреїв—19,0⁰/₀, інших—3,8⁰/₀. Це вже значне наближення до національного складу, як що мати на увазі відсоток населення України.

В технікумах національний відсоток теж досить добрий: росіян—24,4⁰/₀, українців—46,2⁰/₀, євреїв—26,6⁰/₀, і знов таки це відношення залежить від соціального складу, а саме: робітників—31,4⁰/₀, селян—28,1⁰/₀, службовців—23,4⁰/₀, інших—17,1⁰/₀. В технікумах розподіл по вертикалях дає також типову картину.

Сільсько-господарчі технікуми по соціальному складу:

робітників—41,1⁰/₀, селян—32,1⁰/₀, інших—26,8⁰/₀.

По національному складу:

росіян—13,4⁰/₀ українців—81,2⁰/₀, інших—5,4⁰/₀.

Педагогічні курси:

робітників—19,7⁰/₀, селян—52,7⁰/₀, інших—27,6⁰/₀.

З них: росіян—13,2⁰/₀, українців—75,2⁰/₀, інших—11,6⁰/₀.

Медицина вертикаль на всіх ступнях дає зовсім протилежну картину:

Медінститути:

робітників—9,4⁰/₀, селян—6,9⁰/₀, інших—82,7⁰/₀.

Національний склад:

росіян—14,3⁰/₀, українців—22,9⁰/₀, євреїв—60,5⁰/₀.

Медтехнікуми:

робітників—5,3⁰/₀, інших—94,7⁰/₀, селян не зазначено зовсім, можливо, що це помилка.

З них:

росіян—22,6⁰/₀, євреїв—77,4⁰/₀, українців не зазначено.

Про що кажуть ці цифри?

Перш усього про те, що соціальний склад наших вищих і середніх шкіл ще дуже далекий від робітниче-селянської більшості. Міське міщанство, стара й нова буржуазія переважає ще робітників і селян, а оскільки поміж міською буржуазією євреї займають домінуюче положення, то й відсоток їх у вищій школі досить значний. Тільки на протязі останніх років робітники та селяне починають здобувати вищу школу, й ця боротьба проходить з великим успіхом. Нові набори йдуть, головним чином, за рахунок пролетарських елементів, а це визначає, як ми бачили, зміну й національного складу.

МАЛЕНЬКИЙ ВІДСТУП.

Якою мізерною брехнею після оцих цифр є запевнення гром. Винниченка в його останній статті—Платформі—«єдиний революційно-демократичний національний фронт» у 1—2 ч.ч. «Нової України».

«Українська школа рішуче ліквідується, не декретом, але фактично, без гомону, систематичним зводжуванням її на стан «общерусской», з викладами російською мовою».

Справа, як ми бачимо, стоїть як раз навпаки. Без зайвого гомону, планово, методично ми проробили величезну роботу.

Українська школа росте від року до року. Росте не тільки школа Соцвиху, ростуть українські школи профосвіти. Ми поставили зараз зміцнити цей процес, українізувавши більшість ІНО і с.-г. інститутів, а гр. Винниченко, що сидить у Празі чи Відні, запевняє, що українську школу ми ліквідуємо.

УКРАЇНСЬКА КНИГА.

Такого ж характеру є міркування Винниченка й що до української книжки. Він каже:

«Української книжки на державний кошт майже не друкується, а приватню продукцію її всякими способами спиняється».

Подивимось, що видано Держвидатом на Україні, починаючи з 21 року. В 21 році, як відомо, книжка поширювалася в порядку державного постачання, й тому ринок не впливав на видавництво. З другого боку, виходила, головним чином, література масова—брошурочна. Отже, за рахунок держави для безплатного поширення Держвидатом України видано в 21 році:

Російською мовою	2.023.941 примірників	43,48%
Українською мовою	2.553.953	» 54,87%
Іншими мовами	77.526	» 1,65%

Може 43% російських книжок це багато? Але хто є в стані спростувати той простий факт, що сотні тисяч робітників Харкова, Донбасу, Катеринославу, Миколаїва й інших—це росіяне, які не знають української мови. Чи можна спростувати той факт, що значна кількість українців все ж таки стежать за всіма галузями російської літератури.

Перейдемо до 22-го року, коли в книжковій справі вже панував НЕП.

Цього року Держвидат видав:

Російською мовою	1.101.000 примірників	31%
Українською мовою	2.502.000	» 69%

Ці цифри також говорять про те, що не тепер, після XII З'їзду, ми розпочинаємо культурну українську роботу.

Яка ж література видавалася на українській мові?

По педагогіці й психології.

З 27 книжок—23 українських—з тиражем 1.389.800 і російських з тиражем—85.000, ц.-т. українських книжок по педагогіці видано 94⁰/₀. Це, головним чином, підручники, що видавались, звичайно, для української школи.

Дитяча література.

Українських 19 назв . . .	188.000 примірників	68 ⁰ / ₀
Російських 8 » . . .	87.000 »	32 ⁰ / ₀

Наші видання з цих двох груп особливо впадають в око. Старі спеціалісти починали русифікацію з дітей, а ми, «московські» комуністи, дали українській дитині перш усього дитячу книжку й підручник українською мовою.

Сільське господарство.

Українських 11 назв . . .	488.000 примірників	89 ⁰ / ₀
Російських 3 » . . .	11.000 »	1 ⁰ / ₀

Виходить, що й селянина ніхто не напихає російською літературою.

Історія.

Українських 7 назв . . .	148.000 примірників	85 ⁰ / ₀
Російських 2 » . . .	25.000 »	15 ⁰ / ₀

Отже історію, в тому числі й історію України, ми—більшовики—друкуємо майже виключно українською мовою.

Правда, що до медицини й ветеринарії, то справа стоїть гірше.

Тут надруковано українською мовою: 2 книжки—10.000 примірників—7⁰/₀; російською мовою 22 книги—127.000 примірників—93⁰/₀.

Я гадаю, що навіть при петлюрівцях довелось би дозволити ще кілька років викладати лекції з медицини й ветеринарії переважно російською мовою, як що, звичайно, припустити, що навіть за Петлюри чи гетьмана медицину треба було викладати. Та й слабенька ж, нарешті, русифікація. Адже не дуже багато людей займається медициною.

Гірше з книжками з боку соціального знання. В цій галузі на першому місці стоїть російська література, та й то, головним чином, тому, що Леніна й Троцького та інших всі читають в оригіналі радше, аніж в перекладі. Однак, це свідчить про те, що ми й досі ще не встигли зробити українську мову зброєю комуністичної пропаганди. Цей свій гріх ми знаємо й прагнемо його виправити, але я маю дуже великий сумнів, що це буде до вподоби панам шовіністам.

С. ПИЛИПЕНКО.

Винниченко й Курах.

(Документальна історія з коментарями С. Пилипенка).

Щойно зобачив Володимир Кирилович, сидячи там, у Празі, наш «Червоний Шлях», серце йому скипіло (між иншим: коли хто здивується, чому це ми так ласкаво його величаємо «по імені й по батькові», хай згадає відомий розподіл населення Радянської Республіки на «товаришів, громадян та Іванів Івановичів»). Так от «Червоний Шлях», в особі шановного Володимира Кириловича, придбав собі закордоном розкішного рекламахера й популяризатора. Ще б пак: європейська освіта... А стилем—куди тобі яцківський «Рідний Край»! Тут навіть «Земщина» й «Двуглавий Орел» згадується, і відома «більшовицька демагогія» стає ніжною лірикою. Нижче будуть дані тому докази, хоч доказом, власне, є вже цей початок нашої «документальної історії» (з ким поведешся, в того й наберешся). Отже, вдячні Володимирові Кириловичу за його популяризаторську роботу, ми маємо заплатити йому теж популяризацією його імені й діяльності, хоч, власне, громадянству й без того це досить відомо, а плати, як побачуть читачі далі, він сподівався б зовсім инакшого ґатунку.

Але перед цим дозволимо собі зазнайомити читачів із другим героєм нашої «документальної історії», що має ім'я, не так відоме серед українського суспільства.

Для того звертаємося до ч. 4 (серпень 1923 р.) журналу «Нова Культура», що видається у Львові і є разом із газетою «Земля і Воля» майже одинокими проявами соціалістичної думки в поневоленій польською шляхтою Галичині. Популяризуючи «Червоний Шлях», Володимир Кирилович, звичайно, не минає й «Нової Культури»—він же апологет «єдиного революційно-демократичного українського національного фронту». Отже, вдячна редакція «Нової Культури» в згаданім вище числі відповідає на теплі слова Володимира Кириловича й допомогу в справі боротьби з польсько-шляхетською окупацією такою заміткою:

«КРИТИКА» ЗА МИСКУ СОЧЕВИЦІ.

(Відповідь «Новій Україні»).

В Празі—Берліні виходить грубий, як груба кривда поневолених капіталом працюючих, журнал «Нова Україна». Фірма редакції говорить сама за себе, бо кому невідомі такі стовпи буржуазних політиків, як В. Винниченко й М. Шаповал? Це ті ж самі, що заключали союз з німецькими та французькими генералами та віддавали на поталу капіталу трудові маси України. Це ті, про яких на сьогоднішній новій Радянській Україні не гавкне навіть собака. Це ті, що були й соціал-демократами, соціалреволюціонерами, «комуністами», радянцями і вкінці—покірними рабами й приймаками європейської буржуазії.

Іх чорносотенний журнал «Нова Україна» виходить виключно за гроші, асигновані чеським «демократичним» міністром, за гроші, як слушно завважувала робітнича чеська преса, насильно стягнені з чеських робітників і селян, за податки. І ці продажні агенти буржуазії мають ще сміливість говорити про чесність, етику, соціалізм! Переглянути тільки яке-небудь число «Н. У.» і ясно стане все. Для чеського міністерства є постійно одна стаття про Чехо-Словаччину, а решта—скажена вулична лайка на Радянську Україну.

Але недавно приїхав в Прагу дрібненький, миршавий і тупоумний чоловічок, ім'я якому Михайло Курах. Вправді ім'я його нічого не говорить, бо ніхто не чув про нього, але діло в тому, що ім'я це сказало собі: «мушу бути відомим!» А щоб бути відомим, миршавеньке ім'я приступило до платної спілки Винниченко-Шаповал і К^о та почало пильно зачувати лексикон лайки згаданих продавників.

Курах—один з «отаманів» чи «полковників» Коновальця, колись загорілий самостійник, що ради самостійности У. Н. Р. не вагалися перед погромом професійних робітничих союзів у Києві. Потім—1920 року—цей бідний чоловік—вже «комуністом» і вертиться біля Радянського Уряду Галичини. Пізніше—він вже радикалом, а в 1922 р. у Празі—всевідомим шаповалівцем.

Перед випуском першого числа «Нової Культури» ми одержали листа від п. Кураха з Праги, в якому він прислав свої «твори» з проханням помістити їх в «Н. К.». «Твори» ці носили слідувачі наголовки: «Червоний легіон» (вірш, в якому кричаться: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся» і т. д.), «Перемога» (новелька) і інші «твори».

Розуміється, знаючи, хто такий п. М. Курах і зважаючи на безвартісну писанину його «творів», наша редакція їх не помістила й нічого спільного з таким типом не хотіла мати. І ось зараз ображений п. Курах «критикує» «Нову Культуру» і то—перше число, де немає поміщеної його писанини. Будучи на послугах М. Шаповала й Винниченка, які не тільки оплачують «зв'язкового» галицької радикальної партії Кураха, але й друкують з вдячності його бездумні слиняві вірші, п. Курах, теж з вдячності, за миску сочевиці—взявся «критикувати» «Нову Культуру»—розуміється, в «Новій Україні» (ч. 7—8). Полишаючи це, що жалюгідний тип Кураха надто тупоумний, щоб міг розбиратися в соціалістичних і літературних питаннях, ми звертаємо увагу на вірне копіювання спеціальної базарної «мови» його патрона М. Шаповала:

—«Не кажемо про «Землю і Волю», що тепер в руках групи москвофілів-більшовиків, бо що вона дає українському робітникові, крім дешевої фразеології, демагогії та вуличної лайки?»

Що дає «Земля і Воля», це можуть сказати самі українські робітники й селяне, в кожному разі «Нова Україна» є, власне, центром фразеології й вуличної лайки української контрреволюції й таких перевертнів, як Шаповал, Винниченко та бідний, нещасний тип Кураха.

Курах (що за нахабність!) береться критикувати твори Павла Тичини. При тому забуває, що цей великий поет сказав на адресу таких «національних героїв»:

...«Сконайте! Здохніть у пивних, щоб ваші кості перетрухли й поцвіли...Надієтесь? На тьму, на забобони мас? А звідки ж то річки, що ваші греблі рвуть?...Це ж ви Республіку пошили у брехню і безоглядно повтікали закордон»...

І так далі... Як бачимо, «Нова культура», як і ми грішні, теж «повелась і набралась». Що поробиш—на базарі, як на базарі, чи як там перекласти: *à la guerre, comme à la guerre?* ми, так само, як і вона, повторюємо:

«Дуже жаліємо, що даємо так багато місця на занотовування цієї «критики», але ж треба читачам знати, хто такий Курах і чого його ім'я стоїть поруч Винниченкового. Це через те, що він, як і шановний «пролетарський письменник і публіцист» Винниченко, страшенно ображений в своєму авторському гонорі. На те єсть документальні докази, а саме: «Заява» Винниченка, видрукована в № 7—8 «Нової України» на стор. 286-й.

Наводимо кілька уступів з цього цікавого документа, що є, без сумніву, один з найкращих літературних творів Володимира Кириловича. Так от:

З А Я В А.

Недавно (?!) я довідався про таку річ:

«П'ятий З'їзд Рад Робітничих і Селянських депутатів» оголосив мене «ворогом народу» й поставив «поза законом».

...Сим заявляю, що, дійсно, я—щирий ворог сеї банди, яка сміє називати себе представниками народу... охоче всею душею стаю поза його закон. І не тільки поза, але, й проти (підкреслення Винниченка—С. П.), як усі роки стояв проти закону всякої реакції...

Один із численних маленьких прикладів:

...оповістивши мене «ворогом народу», поставивши мене поза свій закон, непочекізм без мого дозволу видає мої літературні праці й краде мій авторський заробіток... Слідком за злодіями з «Держвидава» якесь видавництво «Рух» оповіщає, що воно видає п'ять томів моїх літературних праць, не питаючись у мене ні згоди, ні дозволу, себ-то простісінько крадучи.

Отже, заявляю, що всі мої книжки, видані «Держвидавом» і «Рухом», є речі крадені.

В. Винниченко.

Признаємось, насамперед, що в редакції «Червоного Шляху» були довгі суперечки й вагання: чи друкувати, чи ні оцю Винниченкову «Заяву», як також і другу, вміщену нижче—адже ми в нього дозволу на друк цих літературних праць не брали? Вирішили: літературної конвенції у нас з закордоном немає, а Володимир Кирилович сам заявляє, що він не тільки поза, але й проти наших законів—значить, можна. При тому він людина із страшенно нервовим, непостійним характером. Бачите: Курах сердиться, що його «творів» не друкували, а Володимир Кирилович—навпаки—що його «Рух» друкує. Може й цей раз ізнов навпаки буде. Тут до речі: невже він так само «недавно», як і про 5-ий з'їзд рад, довідався, що Держвидав його «Голоту» й «Голод» в «Універсальній бібліотечці» в Києві аж у 1920 році видав? Чого він гроші не взяв, як ото урядувати на Україну тоді був приїздив? От тепер Держвидав і не знає: чи платити, чи не платити (ще й проценти, мабуть, росли)?

Не знає й «Рух», що йому робити після цієї «Заяви»: чи чекати, поки 8-ий з'їзд рад верне Володимирові Кириловичу права громадянства, чи відомостей від чеського уряду про те, що празько-берлінського літературного заробітку Винниченкові не

вистачає? Паніку навів Володимир Кирилович і на Комсомол України—адже й він согрівив: видав «Федька Халамидника». Клянеться, проте, що «Чесности з собою» аж ніяк видавати не буде, ні з портретом, ні без портрета автора. КСМУ авторський гонорар хоче офірувати на притулок для дефективних дітей, а Винниченкові навзамін запропонувати видати закордоном «Комуністичний Маніфест» Маркса й Енгельса, нічого не платячи їхнім нащадкам.

«ЗНАМЕННА ПОДІЯ».

Нам уже давно кортить перейти на інший стиль, не псу-ючи загальний тон «Червоного Шляху». Спробуємо це зробити, звернувшись до того ж таки інцидента Винниченко—Курах. Обидва вони, як знаємо, величезні патріоти. В одному зі своїх згаданих вище чудових творів (не з тої, правда, серії, що був подавав він до «Нової Культури», але з тих, що вміщені в «Новій Україні», — див. ч. 7—8, стор. 134) Курах пише до своєї «Коханої»—

Я порву ці вінки, що плела ти мені
За кохання пісні, колись, в кращий ще час,
Я порву ці вінки, дам на волю вітрам—
Бо любови вогонь у мені вже погас.

Ще осталась любов десь у серці на дні,
До народу любов і до Батьківщини.
Инша вся прогула, инша вся розійшлась,
Як щезають уранці рожеві сні.

Маючи таких співробітників з верховин парнаських, разом із великим знавцем аграрної справи М. Шаповалом, а також славнозвісним драматургом Григор'євим-Нашим, Винниченко хоче придбати певний кадр письменників і публіцистів також з терену Радянської України¹⁾. Для цього він присвячує в ч. 6-му «Нової України» цілу статтю «Знаменна подія» (ст. ст. 8—27), де намагається доказати, який страшенний злочин роблять усі ті українські культурні сили, що беруть участь в «Червоному Шляху», замість співробітничати в «Новій Україні». Бачучи, як росте український радянський культурний фронт, він запевняє (як лис під виноградним кущем):

— «Участь цих співробітників має служити гальмом для консолідації українських демократичних сил (читай—винниченківсько-шаповалівській контр-революційній авантурі), має розбивати таку потрібну для нашої нації (читай...для кого? С. П.) єдність демократії, має вносити розклад, деморалізацію у здоровий

¹⁾ Де-кілька молодиків, як побачить читач із нашої літературної хроніки, на цей гачок таки були попались, а тепер приймають позу невинних жертв: пішли, мовляв, за літературною славою, а вгрузли в політичну справу. А Володимир Кирилович ще відому Криловську послугу робить, стверджуючи (див. примітку на стор. 32 № 7—8 «Н. У.»), що, мовляв, вони «органічного зв'язку з ним не мали»—в лапках.

визвольний, рух (читай...С. П.). Звичайно, старання даремні: ця група співробітників «Ч. Ш.»—люди в національно-політичному житті України незначні, маловідомі. Переважно ж вони зовсім не належать до політичних групувань, у масах не тільки робітництва чи селянства, але й інтелігенції вони ніколи ніякого впливу не мали» (ст. 14).

Але, не дивлячись на таке ка-зна-що, що бере участь у нашому «Ч. Ш.», Володимир Кирилович за всяку ціну хоче одбити в нього цю охоту й перетягти до себе. Як це вони наважились поставити свої імена поруч із Раковським, Фрунзе та іншими «чекістами»?

— «Люди тверді й послідовні в своїх переконаннях таких позицій похвалити не можуть. Ні під загрозою голоду, переслідувань, ні навіть самої смерті не можна йти в один табір із своїми ворогами»—навчас Винниченко (ст. 9).

Високий штиль цієї тиради конче змушує нас покинути попередній «новоукраїнський» тон. Ми цілком згодні з Володимиром Кириловичем—ні за що в світі не можна йти в один табір із своїми ворогами. Це абсолютно суперечить принципу чесності з собою. Навпаки—треба бути твердим і послідовним у своїх позиціях, як був завжди твердий і послідовний Володимир Кирилович, зосібна 1920 року, коли він побував на Радянській Україні. Це була остільки знаменна подія, що ми взяли на себе труд розшукати в архівах про це докладні відомості. Отже, в журналі ЦККП(б)У «Комуніст» (№ 5, 15 ноября 1920 г.) знайшли ми таку замітку—наводимо, не перекладаючи, в російському контексті:

ДВА ДОКУМЕНТА.

Недавнее назначение В. К. Винниченко заместителем Предсовнаркома и Наркоминделом, а вслед затем его от'езд из Харькова сначала в Москву, а потом за границу привели в законное недоумение значительную часть наших товарищей. Правда, многие из них были знакомы с некоторыми странными особенностями прошлой политической карьеры В. К. Винниченко.

Он сам об этом говорит подробно в книге «Відродження нації»—своего рода истории украинской революции.

Винниченко конца 1918 года—автор грозных выступлений против большевиков в печати и в Раде, чуть ли не инициатор войны с нами. И тем не менее, когда война разгорается всерьез, Винниченко сходит со сцены. Общее мнение таково, что он—противник приглашения немцев на Украину. Как рассказывает Винниченко в своей книге, в это время он воочию видит, что широкие массы украинского народа против Рады и за большевиков.

Но вот чуть ли не в самый последний день существования Рады Винниченко появляется на ее заседании и произносит горячую речь в защиту приглашения немцев.

После гетманского переворота он приглашает усиленно украинских социалистов идти в германский кабинет (об этом опять-таки можно прочесть в книге Винниченко); все время, как председатель Украинского Национального Союза, ведет переговоры с гетманским правительством и германским командованием.

И вдруг Винниченко—член повстанческой Директории—против гетмана на ее левом крыле с ориентацией к Советской власти, к большевизму.

С этой ориентацией в течение нескольких месяцев он является главарем правительства, ведущего войну с большевиками вонне и внутри страны, объединившего вокруг себя открыто контр-революционные элементы; многократно подает в отставку и берет ее обратно, пока, наконец, представители Антанты не приказывают Петлюре выгнать Винниченко и Чеховского из правительства, «как собак» (*chasser comme les chiens*).

Тогда кончается политическая карьера Винниченко, и он удаляется на покой...

А в начале 1920 года Винниченко снова выплывает на поверхность украинской эмиграции, уже как ожесточенный враг Петлюры, друг Советской Украины и Советской России.

Мы не имели и не имеем никакого основания сомневаться в искренности подобного превращения. Слишком их много прошло на наших глазах. И, несмотря на то, что Винниченко еще недавно был в рядах наших врагов, несмотря на то, что его политическое прошлое характеризовалось метаниями из стороны в сторону (из гетманской передней в ряды сторонников Советской власти), мы охотно приняли его услуги по борьбе с польской и петлюровской контр-революцией и предложили В. К. Винниченко ряд весьма ответственных постов.

Винниченко—все же достаточно яркая фигура на Украине, популярная в известных кругах. Несмотря на свой импрессионизм, он все-таки прошел известную школу политической борьбы. Наконец, ничто так не иллюстрирует полное банкротство Петлюры и падение идеи Украинской Народной Республики, как открытый переход к нам бывшего председателя Директории.

Правда, всего этого еще как-будто мало для назначения Винниченко на пост Наркоминдела, но, когда это назначение произошло, в наших руках был документ, свидетельствующий о полном согласии В. К. Винниченко с политикой КП(б)У и его желании вступить в число членов нашей партии.

Считаем необходимым предать гласности этот документ с первой строки до последней, чтобы каждый из читателей видел, насколько безоговорочно и полно разделялись В. К. Винниченко основные положения нашей политики (о программе нет речи, так как Винниченко много раз заявлял себя убежденным коммунистом). Вот он:

До Центрального Комітету Комуністичної Партії (Більшовиків) України

члена закордонної групи Українських Комуністів
Володимира Кириловича Винниченка

З А Я В А.

Коли весною біжучого року закордоном появилися перші чутки про намір польської й української контр-революції напасти на робітничеселянські Республіки Росії й України, закордонна група українських комуністів зараз же почала проти цієї злочинної, руйницької авантури найенергійнішу кампанію.

Одним із заходів цієї кампанії було вирядження мене на Україну для безпосередньої активної участі в обороні Української Радянської Республіки. Але участь мою в цій великій справі прийшлося відкласти більш, як на три місяці. Вважаючи питання національного визволення пригноблених націй актуальним і важливим питанням соціалістичної революції, вважаючи, що не тільки негативне, але й пасивне, неактивне відношення до нього шкодить успішному розвитку революції в країні пригнобленої нації,—я повинен був як слід зорієнтуватися в стані річей для того, щоб тим чи иным недосить обґрунтованим рішенням не пошкодити революції, а, з другого боку, щоб цілком свідомо, твердо, з чистим сумлінням комуніста-революціонера та члена пригнобленої нації прийняти в тій чи іншій формі участь у тяжкій справі соціального й національного визволення працюючих мас нашого народу, як одного з перших етапів всесвітнього визволення.

Я три місяці уважно вивчав сучасний стан України зо всіма її партійними, соціальними, політичними, національними й міждержавними відносинами. А в оцінці їх я намагався мати перед собою одну мету—інтереси революції, інтереси працюючих і пригноблених класів, не піддаючись тим чи іншим тимчасовим поверховим впливам.

Беручи відповідальність за своє вирішення не тільки перед самим собою, але й перед своєю організацією, котра вирядила мене з певними ідейними директивами, беручи відповідальність також і перед українськими робітниками, селянами та деякими колами української інтелігенції, які можуть поставитись з довір'ям до моїх висновків, я змушений був з більшою обережністю обмірковувати й прийняти остаточне певне вирішення. Ось через це саме, коли де-які явища приводили мене до певних висновків, а я в той час знайомився з явищами іншої категорії, що викликали в мені сумніви, то я намічене рішення тимчасово одхиляв і знову аналізував, зважував і перевіряв. Труднощі до правдивої швидкої оцінки особливо ускладнялися в тих обставинах, що складались на Україні завдяки частим змінам влади, складним взаємовідносинам міста й села, історично-національним відносинам і цілій низці інших умов, серед яких відбувається революція, в яких іще не вилились у сталі й тверді форми нові соціальні відносини, де можна вловити тільки ті чи інші нарисы й тенденції майбутнього, де в залежності од зовнішнього чи внутрішнього захисту радянського устрою, з'являються різні тимчасові фактори, що заважають правильній орієнтації.

Але в результаті трьохмісячної напруженої, часами болісної, оцінки й перевірки свого аналізу, я можу нарешті твердо, добросовісно констатувати слідує:

1) Дійсно, закінченого соціалістичного будівництва на Україні ще нема. Але тільки вбогі розумом, знанням і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги працюючих, можуть обвинувачувати за це керуючу комуністичну партію, або Радянську владу. Чотири роки світової імперіалістичної війни, три роки внутрішньої громадянської війни, безупинні напади капіталістичних держав і ріжно-національних контр-революцій,

блокада й відірваність од Європи—все це не тільки розхитало й привело до занепаду господарство України, але й зараз ставить величезні труднощі до його відбудови і до того ж відбудови в нових незвичайних формах.

До цього треба додати внутрішній опір, скажену сховану ворожнечу паразитичних класів і груп, у яких працюючі класи вирвали з рук панування, можливість ледарства й вільної експлуатації працюючих, треба мати на увазі свідомий і несвідомий саботаж дрібноміщанської інтелігенції, яку по охоті чи не охоті потягло до радянської роботи.

Все це й багато иншого сприяло тому, що процес нового, соціального будівництва розвивається поволі, з великими труднощами, не в тих крикливих, ефектних формах і в проявах, яких провокаційно вимагають вороги революційного пролетаріату та його керівниці—комуністичної партії.

Але не тільки послідовний марксист—кожен, хто не живе з чужої праці, мусить визнати, що тільки комуністична партія гарантує працюючим повне, рішуче визволення спід класового пригноблення, тільки вона немилосердно, без компромісів знищує в корені, в самих основах і зародках можливість класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового устрою, з яким ніякі буржуазні цивілізації з їх спокійними організаціями не можуть зрівнятися ні силою й розміром майбутнього розвитку продукційних сил людства, ані можливістю розквіту його духовних сил, порівнятися з грандіозністю й розмахом комуністичної, колективістичної цивілізації, цеб-то величезними можливостями всього того, що простою мовою зветься вічним і ще не переведеним в життя поняттям людського щастя.

2) Вищезазначені причини, що заважають соціальній перебудові України, стоять також на перешкоді й на шляху її державного будівництва. До тих причин треба додати ще причини історичного та національного характеру, які протягом всієї революції ускладняли—та ще й досі ускладняють—процес національного відродження українських працюючих мас у розумінні забезпечення його певними державними формами. Але на підставі цілого ряду фактів в результаті найширшого аналізу й перевірки я можу з певним переконанням констатувати, що з боку керуючих центрів революції немає не тільки ніяких тенденцій до знищення української робітничо-селянської державности,—навпаки: є яскрава тенденція до створення й розвитку її (як би там це не було неприємно русифікаторським реакційним елементом, що ще й досі мріють про «єдину-неділиму»), в розумінні внутрішньої самостійності й зовнішньої тісної федерації в першу чергу з РСФРР і далі з тими робітничо-селянськими Республіками, які з ходом революції будуть вступати в Соціалістичний Світовий Федеративний Союз. Оцінюючи правдиво непереможний хід стихійного процесу, що твориться серед працюючих мас України, ураховуючи правильну тенденцію української революції й ідучи назустріч її вимогам,—комуністична партія України проявляє дійсну правдиву активність у поступовій, але твердій тенденції до створення українських внутрішньо-самостійних центрів: економічного, політичного, державного й т. д. Ті явища й факти, що немов би суперечать цим тенденціям, явища, які ми спостерігали до цього часу в різних галузях життя і які іноді можуть дати підстави для протилежних висновків,—не являються результатом справжньої політики керуючого центру партії, вони являються результатом перш за все старих, ще не пережитих, винесених з часів царату ненормальних міжнаціональних стосунків, потім стану напруженої охорони Радянських Республік, а також наслідком того періоду, коли українська «демократія», яка, не зрозумівши нерозривного зв'язку між соціальним і національним ментом революційного руху, во ім'я національних вимог виступила проти соціальної революції, чим надовго посіяла ворожнечу й недовір'я в пролетарських і революційних масах України та Росії взагалі до національного, а зокрема до українського питання. Але в процесі революції передова частина міського пролетаріату

зрозуміла односторонність свого відношення до національного питання, зрозуміла необхідність найтіснішого об'єднання з працюючими масами села, де національний момент набрав особливо загострених форм, і вживає всіх заходів до усунення всіх перешкод на шляху тісного братерського об'єднання обох армій праці.

Розуміється, окремі факти окремих осіб іще довго будуть іти всупереч з цією політикою, іще довго й часто навіть у більш чи менш відповідальних окремих діячів революції в їхній діяльності будуть виявлятися пережитки старого відношення, невитривого комуністичним досвідом і свідомістю, але те, що партія, як організм, який направляє хід революції, вже певно й ясно стала на шлях організації внутрішніх революційних і державних сил країни, про це свідчить низка фактів із її діяльності й політики особливо останнього часу. Військовий стан, напружена організація всіх сил на захист самого існування Радянської Республіки не дозволяє органічному процесові набрати більш ясних і точно визначених форм. Тому декларована самостійність Української Радянської Республіки в федеративному зв'язку з Радянською Росією через ненормальні умови в деяких галузях державного життя тимчасово втрачає свої ознаки. Але, безперечно, що як тільки надійде час мирного будівництва, робітничо-селянська українська державність набере точних ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з робітничо-селянською Росією, дадуть можливість найбільш раціонально використати й розвинути всі революційно-творчі сили працюючого українського народу.

Ще один з факторів, які затримують українське державне радянське будівництво, це є недовіря деяких українських національних елементів, як із кол робітників і селян, так і з кол трудової інтелігенції, недовіря до політики керуючої комуністичної партії (не кажу вже про злосливий, соціально-ворожий опір куркулів та їх ідеологів, що являються в сучасний мент останньою підпорою й надією роздавленої великої буржуазії і світового імперіалізму). Але я переконаний, що як тільки ці працюючі елементи ясно побачуть згадані мною тенденції, недовіря щезне і трудовий процес будівництва соціалістичної держави буде значно полегшено їхньою участю. І чим скорше щезне недовіря, тим скорше ці елементи просякнуться свідомістю того, що тільки Радянська влада, тільки соціалістична революція цілком забезпечує національне визволення працюючих мас і гарантує державність українського народу, «народу селян і робітників», а з другого боку, чим скорше українська трудова інтелігенція визволиться од буржуазного погляду на державу, як на класово-буржуазний апарат пригноблення працюючих класів, як на засіб експлуатації державності для своїх особистих інтелігентсько-міщанських інтересів, чим скорше вона визволиться од свого хуторянства і дійсно просякнеться інтересами працюючих мас свого віками експлуатованого народу і, не ізолюючи його, а зв'язуючи з працюючими та експлуатованими класами усіх народів, активно, свідомо й самовідданно піде до будівництва робітничо-селянської радянської державності, тим скорше і легше щезнуть її нарікання й рештки старих непорозумінь.

3) Що ж до політики КП(б)У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії мусять визнати, що ні при якій владі на Україні, не виключаючи й урядів Української Народньої Республіки, для українських працюючих класів не розгортались такі широкі можливості, як за останній час при Радянській владі на Україні. Залишаючи на боці ті загально-економічні труднощі, які стоять на шляху Радянської влади в усіх сферах її будівничої діяльності, залишаючи на боці окремі факти, які носять на собі тавро старих непорозумінь, можна з певністю сказати, що дійсно тільки політика комуністичної партії, послідовно й точно переведена в життя, може в найбільшій мірі задовольнити всі вимоги духовного розвитку працюючих широких мас; можна сказати, що ніяка інша влада не може по соціальному характеру своєму так глибоко, так правдиво прийняти за освіту й розвиток найтемніших, найбільш пригноблених

верств нашого народу,—як влада Радянська, керовником якої являється комуністична партія.

4) Організаційні взаємовідношення між РКП і КП(б)У також, як і міждержавні відносини між РСФРР і УСРР, не мають точних твердо-зафіксованих формулювань. РКП є центром світової комуністичної революції. Доки вся вага і відповідальність за долю революції лежить на ній, до того часу їй належить керуюча роль в ідейнім відношенні всіма комуністичними молодшими організаціями; доки ж Комуністична Партія (б) України не має своїх власних надійних, випробованих сил, на які можна було б покласти все керівництво революцією, до того часу КП(б)У буде і організаційно стояти під безпосереднім керівництвом РКП. І знову,—чим скоріш українські революційні національні елементи візьмуть активну участь в організації й роботі керуючої партії, чим помітніше виявлять свою цінність, надійність і відданість в справі визволення працюючих її членами, тим скоріше й точніше визначаться і взаємовідношення між РКП і КП(б)У, тим з більшою самостійністю буде вона провадити революційну й будівничу роботу на Україні.

Такі мої головніші висновки трьохмісячного вивчення становища на Україні. Виходячи з цих висновків, цілком поділяючи такий програм, тактику й політику КП(б)У, я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в КП(б)У. Разом з тим я переконаний, що і всі члени моєї організації «Закордонної Групи Українських Комуністів», як в центрі її—Відні, так і всі її секції: в Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблонному й інших містах Європи,—ідейна позиція якої не розходиться з моїми висновками, коли одержать мій доклад, негайно вступлять в ряди КП(б)У.

З комуністичним привітанням.

В. Винниченко.

Харків, 6/IX—1920 року.

«САВЛОВО ПОСЛАНІЄ».

Що можна було відповісти на таку заяву «члена закордонної групи українських комуністів»?—Хай він буде вже незакордонним, хай із Савла стане Павлом. Це все, що могли були сказати ми. Ми вірили,—як було не вірити,—що заява Винниченка була не літературний твір імпресіоніста, а серйозний документ з аналізом стану марксовською метою. Адже згадує він і в «Заяві» про «крадіжку його творів», що «завжди був проти реакції» і належав до С.-Д.Р.П.

Інакше поставилася до цього акту еміграція. Вона не вірила. Згадуючи «новодобянську» пору винниченкових авантур, В. Валентин (тоб-то Олесь) у своїй збірці сатиричній «Перезві» пише на Винниченка таку епіграму:

Помилуй, господи, овечку,
Прости її, дурну рабу,
За те, що вскочила у гречку,
В «Нову Добу».

А в примітці пояснює: «вскочити в гречку»—зрадити. Але в тім випадку, коли вскакується й одразу вискакується, це не є зрада, а тільки легковажність».

Отак зразу вскочив і відразу вискочив Винниченко з нашої гречки... Але дурній овечці ми вірили, й тов. Раковський навіть написав був таку статтю:

Лист Винниченка.

Боротьба Винниченка проти Петлюрівщини має величезну вагу, на цьому листі слід зупинитись. Він вказує на той неминучий перелом, який мусить наступити в кожного, хто щиро бажає волі й незалежності українському народові.

Винниченко — один із представників українського націоналізму, примушений визнати, що національна політика, буржуазна національна Українська держава, ц.-т. так звана «Українська Народня Республіка» не може забезпечити незалежності й національно-культурного розвитку українському народові. Він змушений визнати, що «Українська Народня Республіка» являється лише формою, під якою на Україні фактично продовжували б панувати російські й польські поміщики та капіталісти або нова, щойно формується, українська буржуазія, поруч з міжнароднім імперіялізмом, який взяв би в свої руки все господарське, економічне й політичне життя країни. А народні маси й надалі zostавалися б рабами, як і під час царського уряду. Панування української мови було б лише зовнішнім, бо робітники й селяне через брак економічної незалежності позбавлені були б можливості одержувати освіту, духовно розвиватися. Сама народня освіта носила б характер буржуазний, і український націоналізм так само затуманював би класове чуття, як і в усіх інших націоналістичних буржуазних державах. Винниченко визнає далі, що тільки радянська форма уряду, більшовизм, як він говорить, може забезпечити національний розвиток українських народніх мас, ц.-т. може забезпечити їх мову, їх культуру, їх духовний розвиток.

Те, що тепер говорить Винниченко, українські комуністи-більшовики говорили давно. Але особливо яскраво це було підкреслено в декларації про державні взаємовідносини України й Росії, яку вироблено було Центральним Комітетом Комуністичної Партії України по згоді з Центральним Комітетом Російської Комуністичної Партії. В пунктах 4-му і 5-му цієї декларації сказано:

«Фактичне здійснення права самовизначення для робітників і селян можливо лише разом зі знищенням класового панування і класової держави, разом зі звільненням робітників і селян од експлоатації й ярма поміщиків та капіталістів, із завоюванням ними політичної й економічної свободи та незалежності, інакше кажучи, з утворенням справжньої Робітничо-Селянської влади.

Тільки радянська форма держави, яка виключає владу привілейованого й експлоататорського класу, яка має підпорою диктатуру пролетаріату й трудового селянства, утворює ті умови, при яких робітники й селяне стають господарями не тільки свого політичного й економічного, але й свого національно-культурного життя.

Буржуазно-націоналістичні держави, не дивлячись на свою націоналістичну вивіску, не тільки держать в економічному й політичному рабстві робітників і селян своєї країни, але ще й штучно затримують національно-культурний розвиток широких мас. Національна ж агітація, яка ведеться немов би від імені загально-національних інтересів, являється тільки засобом за допомогою самих робітників і селян во ім'я так званої національної солідарності зміцнити владу національної буржуазії й поміщиків над ними».

За прикладом не треба далеко ходити. Відомо, що Центральна Рада виявляла собою панування німецько-австрійського імперіялізму та німецько-австрійської окупації і разом з тим відновлення влади російських кадетів, октябристів і чорносотенців при уряді Скоропадського. Сучасне прагнення Петлюри «звільнити» за допомогою Польщі Україну може привести тільки до пограбування частини її території й до відновлення в цій останній території влади Бобринських, Радзівілів, Потоцьких, Терещенків і решток російсько-польської буржуазії.

Ошукані всімакими українськими націоналістами селяне повинні зрозуміти, що їх вели неправильним шляхом, що за їх допомогою для

них самих копали могили, що вся націоналістична агітація, яку провадить ще багато народніх учителів, у яких ще живий дух петлюрівщини, кооператори й інші представники українських націоналістичних організацій, являється цілком контр-революційною, як з точки зору економічних, так і з точки зору національних інтересів українських народніх мас¹⁾. Відповідно до цього необхідно змінити й увесь характер української народньої школи, яка з огнища контр-революції й отаманщини повинна стати огнищем комуністичної освіти.

Х. Раковський.

КАЗКА ПРО ЗОЛОТУ РИБКУ.

Все, як бачимо, гаразд. Хоч т. Раковський і «чекіст», але м'ягше пише, ніж Володимир Кирилович у своїй заяві до ЦККП(б)У.

Але раптом щось скоїлось. Винниченкові дають вагончик— і він із гречки триумфально виїздить знов закордон і наличку «українського комуніста» з себе здіймає, а там поволі скочується в «Нову Україну» (коли вона припиниться через якусь там хоробу пана Массарика то-що, так до послуг апологета єдиного національного фронту лишиться ще донцовський «Літературно-Науковий Вістник»—дуже поважне, солідне видання).

Що ж, бува, тоді скоїлось? Чому Винниченко через два-три дні після своєї першої заяви пише на прощання другу, кожний рядок якої спростовує твердження першої (її читачі знайдуть у тому ж таки числі «Коммуниста»), а ще за якийсь тиждень опубліковує в «Новій Добі» низку пашквілів на Радянську владу й комуністичну партію? Може знов не надрукували якогось його твору чи там не заплатили гонорару?

Ні, цього разу справа серйозніша, хоч, як порівняти, нагадує відому казку про золоту рибку.

Тоді ж, у коментарях до другого листа Винниченкового, де він засуджує політику КП(б)У в противність твердженням першої своєї заяви, «Коммунист» (стор. 89) пише:

— «В. К. Винниченко дуже добрий митець-белетрист, але, на жаль, дуже поганий політик. Імпресіонізм у художній творчості—річ гарна, але імпресіонізм у політиці зовсім не прикрашує політичного діяча. Навіть навпаки.

Але митець різниться від звичайної людини тим, що чуйніше переживає все, що коїться навкруги, в дійсності. Винниченкові це почуття іноді бува в вищій мірі.

Будьмо ж сподіватися, що в решті решт воно візьме гору в натурі великого українського письменника й прищепить йому не хвильові комуністичні настрої, що дивно переплутуються то з відрижками петлюрівщини, то з неїстивною тюрею ідей

¹⁾ Стаття писана в 1920 р. Як не раз зазначалося на сторінка нашого журналу, зараз серед української інтелігенції намітився певний ерелом в справі співробітництва з Радянською владою.

меншовизма й анархизма, то з блискучим феєрверком слів, замість думок і понять—прищепить тверді комуністичні переконання. Не можна ж до без кінця хитатися».

Як бачимо, ще й тоді не йнялося віри, що таки ми мали діло не більше, як з «гречкою».

Якого ж, справді, гонорару йому бракувало?

О, великого!

— «Не хочу бути столбовою дворянкою, хочу бути царицею морською і щоб золота рибка мені служила»...

— «Не хочу бути наркомом закордонних справ і замісником голови народніх комісарів, а, займаючи тверді й послідовні позиції й не хочаючи сидіти поруч ворогів своїх ані перед страхом голоду, ні переслідувань, ні самої смерті—хочу бути членом політбюро комуністичної партії більшовиків України, того бюро, що обирається всеукраїнською партійною конференцією—і то хочу бути негайно. Хай з Москви наказ буде».

Так, здається, Володимире Кириловичу, ви тоді говорили?

І опинилась забаванлива старуха біля розбитого корита...

Сидить тепер коло нього й смердючі ганчірки твердо й послідовно перемиває.

КУРАХОМ КІНЧИТИ ТРЕБА.

З Кураха почали, Курахом і кінчити треба. Слів для того багато не знадобиться. Читачі й так бачуть, що й там і тут справа не так гонорова, як гонорарова. Обидва хочуть бути відомими. Обидва в гречку скачуть і звідти вискакують, обидва біля радянського уряду були. От тільки Володимир Кирилович віршів не складає, а треба було б у того Кураха навчитися:

Як кохання пісень не забула ти ще,
І любови вогонь у тобі ще не згас,—
Плети нові вінки, їх сльозою зриси,
І на гробі моїм покладеш в слухний час.

Думаємо, що цей слухний час надійшов, і співробітникам «Нової України» треба заздалегідь подбати так про вінки, як і про традиційні сльози.

Без жартів: доля «Нової (?) України» ввижається нам в образі криловської жаби, що перед волом-Массариком дметься, поки не лусне. А про долю Винниченка М. Сердицький в органі празького студентства «Український Студент» (ч. 1-2, травень-червень 1923 р.) пише:

«Люди, котрі вже раз запропастили народню справу, мусять зійти зі сцени політичного життя й повинні одійти на склад манекенів».

І справді: що зробить Винниченко своєю новою авантюрою—отою «Новою Україною» з її «єдиним фронтом» Курахів, коли еміграція устами «поворотовця» А. Харченка («Нова Громада», ч. 1, липень 1923 р., ст. 17) заявляє:

— «Для чогось знов збираються недобитки революції, будуються нові емігранські «єдині» фронти і для чого вони, ці мертворожденні новотвори, коли увесь час серед розвалу всіх ріжноманітних емігранських фронтів, об'єднань, партій,—незмінно й постійно існував і існує єдиний проти революції фронт надзвичайної одностайності й страшної в своїм отупінні постійності та вірності старим політичним забобонам, фронт законсервованих емігрантів!»

І кличе (*ibidem*, ст. 22):

— «Час додому! Великі завдання стоять тепер перед Україною і перед кожним вірним сином її. Всі додому, бо ще ніколи не було так мало всіх наших сил для нового життя, як мало їх тепер! Всі до роботи, бо ще ніколи не стояли так глибоко й певно та близько до здійснення всі культурно-національні й політично-світові проблеми української нації».

Винниченкові це байдужки. Він кличе до саботажу радянської влади й до спільного фронту з курахами.

Винниченко й Курах. Крапка.

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ.

Професійний добір та його соціальне значіння¹⁾.

III

ОСНОВНІ ТРУДНОЩІ.

В основі професійної орієнтації лежить поняття «здатности», як якоїсь потенції, що протиставиться «пізнанням» та «навичкам» і що мірою своєю визначає засади того, що приступно тій чи іншій людині не тільки в розумінні виконання професійних функцій, але навіть в розумінні можливості надбання професійної «виучки».

Позаяк «здатностей» набувати не можна, завдання професійної орієнтації полягає в тому, щоб: 1) одхилившись від усіх спеціальних пізнань та навичок, яких вимагає та чи інша професія, встановити сукупність необхідних для неї природних здатностей, інакше кажучи, встановити для кожної професії її «професійний склад» — психологічний, фізіологічний і т. д. (орієнтаційна професіографія); 2) встановити методику такого дослідження людей, що виявило б знов-таки не їх пізнання й навички, а їх природні здатності (методика діагностики здатностей).

Оскільки була б збудована орієнтаційна професіографія та встановлена методика для діагностики здатностей, праця професійної орієнтації полягала б, здавалось, лиш в тому, щоб прикладати одержані дані й методи для визначення професійної долі людей.

Однак, неважко помітити, що як обидва зазначені попередні завдання професійної орієнтації, так і само розуміння «здатностей», на якому вона базується, сполучені з рядом досить істотних труднощів.

Труднощі, зв'язані з пристосуванням поняття «здатности», починаються з питання про саме існування їх, себ-то про існування таких властивостей душевних і фізичних, котрі не можна надбати чи розвинути ніякими вправами й ніякими іншими засобами. Питання, інакше кажучи, в тому, до якої

¹⁾ Див. ч. 3 «Черв. Шл.».

міри наша професійна доля наперед визначена нам вже від природи.—Питання, з приводу якого, як відомо, відбувались дуже палкі суперечки на протязі десятків віків.

Оскільки, згідно з духом точної науки, питання це мусить бути розв'язане не метафізично, а шляхом експерименту, тут потрібні були б спеціальні й дуже складні та довгі досліді відносно умов розвитку й походження здатностей. Але як що ми навіть довіримося загальновідомим життєвим спостереженням, не будемо мати ніяких сумнівів що до самого існування природних здатностей, то це питання стане перед нами знову, як тільки ми захочемо в'яснити, в якій мірі являється природньою і в якій мірі підлягає вправам та чи інша здатність.

Наприклад, як що навіть встановлено, що для якоїсь професії А потрібна пам'ять і увага певної височини й певного характеру, і як що далі дослідження виявить, що якийсь N має пам'ять і увагу в меншій мірі чи іншого характеру, то цього ще не досить для певної постановки професійного прогнозу. Для цього потрібно було б ще з'ясувати, чи не можна потрібний ступінь і тип уваги та пам'яті виробити вправами і як що навіть вони не можуть бути вироблені вправами у всякої людини, то й цього ще не досить, потрібно ще з'ясувати, чи вказані ступені і типи уваги та пам'яті недосяжні як раз для N, бо надросток здатності, що досягається вправами, залежить, як показали досвіди, так від початкової її висоти, як ще й від якихсь досі нез'ясованих індивідуальних умов.

Як би можна було сказати: N має увагу й пам'ять такої міри й такого характеру і це, в зв'язку з іншими даними про його особу, дозволяє припускати, що вправи піднесуть ці здатності до такої й такої висоти,—тільки тоді ми мали б право судити, оскільки увага й пам'ять у N будуть задовольняючими для певної професії.

Однак, на жаль, сучасний стан психології далеко не дозволяє ставити питання з такою суворістю. Після класичних дослідів над вправами, переведених Крепеліном, стала відомою низка спроб в тій же галузі, переведених Мейманом відносно вправ пам'яті й уваги, Старчем й Уіплом—відносно вправ при рисуванні з свідчадом, Гельгорном, що до механічної уваги й инш. Мейман прийшов до висновку, що вправами можна розвивати здатності майже безмежно, і як що практично ми не можемо розвинути кожну людину до одного й того ж рівня, то це пояснюється не принциповими утрудненнями, а дуже великою кількістю часу, потрібного для розвитку кожної окремої здатності та надто великою кількістю окремих здатностей, що довелось би розвивати. Подібного ж погляду тримаються індійські йоги, що у вправах й тренуванні бачуть єдину методу еволюціонування, навіть в різних ступенях обдарованості добачають продукти різних вправ в попередніх існуваннях, що по їх релігійній концепції мала кожна істота до народження.

Експерименти Старча, Уїпла й Гельгорна ніби-то привели до протилежних висновків, а саме—як швидкість, так і правильність рисування з свідчадом досягали ніби-то межі на 90-й день, швидкість і правильність викреслювання літери після Гельгорна через 25 – 30 день. При цьому всіми дослідниками було помічено, що високість акції при початку вправ зовсім не визначає наперед високість акції наприкінці. Навпаки, особи, що стояли першими в поспіхах спочатку вправ, іноді були майже останніми наприкінці вправ і навпаки.

Так само не маємо однозначної відповіді й на питання—нівелюють чи диференціюють вправи, себ-то впливають вони в бік зменшення чи збільшення різниці людських здатностей.

Як би ми не оцінювали наслідки цих експериментів, все ж вони дали матеріалу дуже замало для розв'язання названої проблеми, остільки замало, що на другому конгресі по професійній орієнтації Клапаред примушений був поставити проблему константності здатностей, що залучає до себе й проблему про вправи, цілком наново, як одно з основних попередніх завдань для визначення самої можливості професійної орієнтації.

Складність проблеми полягає не тільки в тому, що потрібно зібрати величезний матеріал для встановлення різниці в індивідуальних межах та в індивідуальному темпі вправи. Складність проблеми навіть не в тому тільки, що кожна окрема здатність може давати (і, здається, дає) різні картини при вправах,—головна складність в тому, що само дослідження вправ, більш менш можливе відносно функцій нижчих, стає майже неможливим по відношенню до функцій вищих.

Так, можна було б простежити вправи механичної пам'яті чи уваги або елементарної спритності (що робили для практичних цілей Christians в Бельгії та Шульте в Німеччині).

У всіх цих випадках повторення все одного й того ж завдання означає повторення тої самої функції. Досить звеліти повторювати багато разів одну й ту ж працю (напр., рахування, запам'ятання слів чи чисел, проколювання дірок, викреслювання літери з тексту і т. д.), щоб крива швидкості й точності послідовних розв'язань виявила характер вправи. Аналогічним буде й експеримент з свідчадним письмом, де потрібно досягнути одвичку від простої координації між сприйняттям і рухами та замінити її звичкою противної координації.

Цілком інакше справа стоїть там, де від того, кого експериментують, вимагають не говорить щось відоме, але, навпаки, найти щось нове, коли дослідженню піддають функції комбінаційні, як, напр., в тих текстах, що вживаються для дослідження технічної конструктивної здатності (Меде, Christians). Тут завдання, раз розв'язане, вже перестає бути придатним для дальших іспитів тої ж особи, бо оскільки розв'язання її вже відоме тій особі, дальніше повторення експерименту може дати

дані лиш для здатности запам'ятання, але не здатности розв'язування. До де-якої міри підходом до усунення цього утруднення може бути проектування значної кількості завдань однакової трудности, себ-то різних по змісту й таких, що вимагають кожного разу не згадування, а розв'язання наново, але в той же час однакової трудности для розв'язування. Спробою такого підходу є т. з. кіноскопична метода, яка розроблена Харківським Інститутом Праці і повинна підлягти перевірці в масовому масштабі при майбутніх іспитах учнів заводських шкіл. Однак, і в цьому випадку дуже важко відрізнити вправу формальної комбінаторної функції від збагачення пам'яті готовими частковими комбінаціями, що зробили б розв'язання послідовних завдань лекшими за перші, не дивлячись на їх формальну рівнотрудність. Як що навіть трудність цю й пощастить перемогти, у всякому разі ми стоїмо тут лиш на початку довгої й складної праці.

Між тим, як раз що до здатностей комбінаторних було б важливо встановити можливості й межі для вправ, як через те що про них звичайно думають, ніби вони вроджені й вправам не піддаються, так і тому, що як раз ці здатності є найважливіші й рішачі не тільки для кваліфікованих професій, але й для всього прогресу культури взагалі.

Доки ці досліди не пророблено, нам залишається розв'язувати їх навмання, по вражінню на око, по життьових спостереженнях, які функції відносяться до вроджених, а які до придатних для вправ, або приймати їх всі за природні, як на практиці й роблять зараз майже всі професійні орієнтатори цілої Європи (як що не брати згаданих вже Christians'a та Шульте, котрі також здатними до вправ вважають тільки декілька найпростіших функцій). Таке розв'язання питання, проте, дуже заплутує саме дослідження й дає результати, які важко визнати переконувачими.

IV

По відношенню до професійної орієнтації спостерігаємо один з тих своєрідних в історії науки випадків, коли не готовий стан науки визначає собою її практичне пристосування, а навпаки, вимоги практичного пристосування ставлять науці завдання, не зважаючи на її дійсні ресурси. Таке становище дуже утруднює працю вченого, надаючи їй темп не завжди корисний для пильної праці, штовхаючи на вживання не завжди дозрілих метод. Однак, в цьому становищі є й корисне, оскільки настирливі вимоги життя додають дослідженню енергію й оточують увагою, котрих без того не було б.

Однак, це своєрідне становище зобов'язує також і до особливої обережності в оцінці досягнутого й до особливої суворости у вирахуванні утруднень.

Як що навіть погодитись, що життя не може ждати, доки наука нагромадить матеріялу що до вправ й навчиться розрізняти вроджені здатності й надбані, як що навіть визнати, що необхідно й можливо стати до практичних спроб, тимчасово ігноруючи труднощі, сполучені з самим поняттям «здатності», то це не визволить від найсерйозніших утруднень, сполучених з кожним кроком подібної діяльності на практиці.

Так уже перше попереджаюче практичне завдання професійної орієнтації полягає, як уже було зазначено, в складанні орієнтаційної професіографії. Складання такої професіографії вимагає спеціальної аналізи кожної окремої професії.

Однак, при першій же серйозній спробі такої аналізи виявляється, що процес професійної диференціації ще далеко не можна вважати закінченим, що він продовжується на наших очах і йде не тільки в ширину—народження нових професій, але й в глибину—якосна спеціалізація серед одної й тої ж професії.

Проглядаючи класифікації професій недавніх часів, ми можемо знайти там такі наївні протиставлення як торгівля, промисловість, транспорт, або хліборобство, промисловість, торгівля, урядування і т. д. (Fantegne, Dunkman).

• Ще Ліпман, Штольценберг, Гейландт та Меде вважали можливим говорити про «кваліфікованого робітника металової промисловости».

Кроком вперед до де-якої міри були класифікації де-яких бюро für Berufsberatung, що розрізняють в середині галузі промисловости окремі професії, напр., коваля, токаря, слюсаря і т. д. (напр., директор Бордоського бюро Manverzin, бюро при Страсбурській біржі праці і т. д.).

Російський список професій, складений для розробки перепису 1920 р., що налічує до 5000 професій, стоїть майже в тій же стадії деталізування.

Однак, найближче ознайомлення з професією в умовах конкретної роботи дуже швидко виявляє, що в середині одної й тої ж професії можуть існувати праці, що вимагають здатностей, цілком неоднакових, а іноді навіть різних.

Так, вивчення професії ковалів, переведене Харківським Інститутом Праці, виявило, що спеціалісти практики різко відрізняють ковалів придатних до масової повторної роботи (зі штампами, наприкл.) й ковалів здатних виконувати роботи нові, небувалі, по креслениках. Далі, також різко відрізняються ковалі в залежності від складности праці, що їм можна довірити, та від характеру начиння, на якому доводиться працювати. Дуже добрий коваль на звичайному ковадлі, що цілком вільно справляється зі звичайними і навіть незвичайними наковками, виявляється іноді безнадійно безпомічним під п'ятитонним паровим молотом, а іноді й навпаки. Далі, бувають ковалі мало помітні в загальній роботі, але дуже видатні, коли їм пощастить витреніруватись на якійсь одній спеціальній операції (напр.,

зварювання ланцюгів, закалка, нагрів і т. п.). Нарешті, можлива така організація ковальського діла, де самі важкі функції (напр., проектування наперед послідовності процесів праці, як в складних наковках) виконуються окремими видатними майстрами чи робітниками і іншим лишається виконувати роботу, продиктовану у всіх її основних деталях.

В залежності від всіх цих варіацій можуть виявитися дуже відмінними й професійні склади здатностей. Так, загальної інтелігентності, комбінаційної здатності в сфері форм та рухів, — цієї центральної здатності для коваля, що веде складні наковки, може цілковито не бути у коваля—штамповщика буферних тарілок (особливо, коли він вже придивився до цього процесу, сто чи тисячу разів допомагаючи майстрові). Гостра сприйнятливість до тонких й швидкозмінливих барвних нюансів, чіткість й швидкість реакцій, а іноді й особливе специфічне «чуття металу» необхідне гартувальникові, не обов'язково потрібне ковалеві на пресах. Так само й темперамент жвавий й швидкий для коваля ручного повинен бути навпаки спокійним й урівноваженим для пресовщика і т. п.

Проф. Weugauch вивчив професію інженера й розрізняв в ній окремі види її, напр., теоретиків, інженерів-рахівників інженерів по розвідках чи досвідах, інженерів-конструкторів в виробництві чи будівництві, інженерів техніків-комерсантів і т. д. Кожний тип вимагає особливих здатностей. Так, напр. фантазія в галузі конструкцій й понять абсолютно необхідна після Weugauch'a для інженерів-теоретиків й конструкторів, цілком зайва інженерам підприємств, а навпаки, психологічне чуття, необхідне для останніх, мало потрібне для перших і т. д.

Інакше кажучи, наближуючись до професії, ми перестаємо бачити її чіткі й певні контури і наражаємося на ту ж зростаючу гру відтінків, що характеризує собою все живе, коли ми хочемо затиснути його в нетерплячі клітки понять. Оскільки питання це не виходило б за межі філології чи технічної умовності термінів, воно б не мало для нас значіння, але оскільки з ним зв'язана професійна доля живих людей, нам доводиться над цим дуже задуматись. Не можна розрізняти професій, сидючи в кабінеті чи навіть в лабораторії, як це робили Ліпман, Браунсгаузен, Мовезен та інші, що складали списки професій, розсилали по цих списках анкети спеціалістам й складали на підставі одержаного матеріалу характеристики професій. Уважні спостереження й жива бесіда з спеціалістами при тому з багатьома й різними, що здатні освітити питання ріжнобічно й з ріжною глибиною, необхідні не тільки для аналізу професій, але навіть для розрізнення самих видів професій.

Оскільки таке розрізнення вже було досягнуте, негайно виникли б дальніші утруднення, сполучені з самою методикою аналізу професій. Маємо 4 ріжних методи для цієї мети: метода анкет,

метода спостережень, метода безпосереднього вивчення експериментатором самої професії, метода експериментальної перевірки.

Значний матеріал, одержаний Ліпманом на розіслану анкету, з 150 питань, рекомендований ним увазі цілої Європи на 3-му конгресі професійної орієнтації, як виявилось, є збірка дуже різнобарвних що до змісту, по різному переконуючих характеристик 130 професій, характеристик нічим, крім особистого вражіння осіб, що відповідали, не обґрунтованих; вони дали не пов'язані й мотивовані характеристики професій, а накопичення окремих нічим не пов'язаних прикмет.

Так, одна з характеристик, характеристика шахтьора—вимагає від останнього, крім особливого розвитку зору, слуху, уваги і т. д., також здатності виявлять нечутливість до неприємних вражінь, вигадувать засоби полекшувати працю, уміння працювати вкупі з іншими, уміння довго ні з ким не розмовляти, бути покладливим, мати здатність швидко приймати постанови при зміні обставин, самостійно встановлювати порядок праць в часі й просторі, коритись, точно виконувати накази штейгера і т. п. Ми бачимо тут накопичення здатностей, з них де-які мають значіння загальне, себ-то майже для всякої праці (як бути покладливим, здатність працювати вкупі, виконувати накази і т. д.), з другого боку здатності, що, без сумніву, можна виробити вправами й звичкою (нечутливість до неприємних вражінь, уміння довго не розмовляти).

Інші характеристики вражають своєю скупістю й порожнечою. Напр., для аптекаря вимагається ніби-то тільки здатність розрізняти запахи та смаки, для друкаря—здатність розрізняти барвні нюанси й малі віддалення, для пілота—тільки чутливість до порушення рівноваги, для фотографа—лише розрізняти кольорові нюанси та малі віддалення і т. д. Тут перелік здатностей не тільки, без сумніву, неповний, але й торкається здатностей, що навдаку чи можна вважати найважливішими для даних професій.

Нарешті, зустрічаються виразні недоречності, курйози; вони свідчать, що ті, хто давали відповіді, не зрозуміли самого завдання. Так, «здатність розуміти абстрактне» виявилась необхідною для пекаря, регістратора, балерини, купця і т. д. і не зустрічається в переліку властивостей необхідних для викладача природничих наук.

Ця крайня необґрунтованість, бездоказність, позбавлена переконуючих властивостей результатів анкети, розуміється, не є випадкова. Вона впливає з необхідністю з внутрішніх гріхів самої методи. Для того, щоб подібна анкета могла мати успіх, потрібно було б: 1) щоб сам список запитань був доволі розроблений, інакше кажучи, щоб кріз мережу питань не проскочила ніодна істотна властивість необхідна для тої чи іншої професії; 2) щоб особи, яким до рук попаде анкета, розуміли всі запитання анкети в тому значінні, що й складач її; 3) щоб відповідаючі на анкету мали досить психологічних здатностей

й знаття, що дозволили б їм точно встановити необхідність тих чи інших здатностей для даної професії; 4) щоб відповідаючі були зацікавлені завданням й мали досить дозвілля, аби виконати таке складне й клопотливе діло.

Як би відповіді на анкету давали спеціалісти-психологи, можна було б припустити, що вони всі ці вимоги задовольняють (—і трудність полягала б в тому, щоб спеціалісти-психологи в потрібній мірі докопувались до суті тої професії, що досліджується). Але позаяк Ліпман перепитував головним чином не психологів, а спеціалістів професій (інженіри, підприємці, члени рад профспілок), то можна дивуватись не тому, що відповіді прийшли не переконуючі, а тому, що таким некорисним ділом займаються серйозні вчені і на результатах подібної праці пробують будувати визначення професійної долі людей.

Важко навіть зрозуміти, як можуть задовольнитись подібною методою не тільки німецькі й французькі бюро для порад по вибору професій, що поспішають до практичних розульатів, але також представники науки.

Трохи уважніше підходять до проблеми аналізу професій дослідники, що не гналися охопити одразу всі професії, а зостановляли свою увагу на якійсь одній з них. Таким будуть: В. Штерн, Шрайбер, Трам, Шаквіц й инш., що вивчали професії трамвайних провідників, залізничних машиністів і т. п. Вони піддавали ту чи иншу професію довгому спеціальному спостереженню, обмірковували в живих особистих бесідах своїх спостереження з безсумнівними знавцями професії й таким чином підходили до більш чи менш вдалої звязаної характеристики професії.

Ще більшої уважності вимагали від себе ті дослідники, що не задовольнялись спостереженнями й бесідами з спеціалістами і підозріваючи, що навіть спеціаліст, але не психолог, і навіть психолог, але не спеціаліст, можуть не взяти на увагу чогось істотного,—ставили собі завдання безпосередньо вивчити професію й спостерігати її з середини. Такою є класична робота Бернарі, що через рік спільної праці з начальником авіаційної школи прийшов до думки про необхідність навчитись самому професії пілота-спостерегача і тільки після цього збудував більш-менш задовольняючу методику розпізнання цієї професії. І дійсно, безпосередня робота в ролі пілота-спостерегача виявила йому головну трудність цієї професії: необхідність реагувати точно й швидко не тільки на різні вражіння, але й на вражіння одночасні, конкуруючі, що швидко змінюють одно одне.

У всіх цих випадках певність одержаного результату пробували перевірити також тим, що психологічному експериментові піддавали не тільки кандидатів до професії, але також і випробуваних в ній людей і, зіставляючи характеристики цих людей начальством з характеристиками одержаними після іспитів, встановляли ступінь кореляції між тими й другими даними.

В тих випадках, коли це робилось, кореляція ніколи не була рівною 1. Звичайно, від 10 до 20% випадків виявлялись не згідними. Відси виникала необхідність знайти переконуюче пояснення для цього явища і зробити з цього пояснення висновки для оцінки самої методи.

Відношення дослідків до цієї часткової незгідності між даними практики та даними психологічного іспиту, звичайно, буває досить задовольняюче. Вважають, що 75—85% згідності досить високі.

В другій половині 1918 року по дорученню військового начальства був поставлений в Кілі д-ром Шаквіцем спеціальний експеримент над трамвайними провідниками та кандидатами на ці посади. Експеримент мав завданням з'ясувати, до якої міри психологічні іспити переконуючі та до якої міри їх можна вживати при комплектуванні війська. Експеримент цей, переведений з блискучою докладністю й майстерством постановки, виявив, що з ряду іспитів значний відсоток показав видиму незгідність з даними практики. Шаквіц зробив відси висновок, що психологічний іспит—метода не надійна.

Однак, практичний результат праці Шаквіца виявився іншим, ніж він чекав. Дана ним критика вживаних до нього метод та пророблені ним поліпшення в методах послужили матеріалом для поліпшення постановки дальніших експериментів, одержаний ним % згідності визнається звичайно практиками цілком задовольняючим, щоб виправдати працю по відбиранню найбільш здатних для певної професії (Berufsauslese), теоретики ж замість того, щоб шукати причин незгідності в методиці експерименту, навпаки, підняли питання про попереднє з'ясування психології самих практичних оцінок (доповідь Штерна на останній німецькій конференції по прикладній психології), припускаючи, що незгідність результатів може мати своєю причиною не тільки недоскональність психологічних метод, але й неточність чи помилковість оцінок робітника його начальством. Підстав для цього, розуміється, є досить. Кожен майстер, самий чесний і уважний, легко може змішати здатного робітника з робітником просто слухняним і працюючим, що зумів досягнути певних результатів у виконуванні одноманітних функцій, і кожен майстер може спокуситись привнести в оцінку робітника свої безпосередні враження відносно побічних властивостей його, напр., ввічливості, стараності, чепурності і т. д., на що можна знайти вказівки у того ж Шаквіца.

Експериментальним же підтвердженням подібного припущення могли б стати числені підрахунки того ж Штерна та його учнів, що до кореляції між оцінками інтелігентності одних і тих же школярів, переведеними різними вчителями по даних їх спостережень. Підрахунки показали, що коливання в оцінках інтелігентності одного й того ж школяра, поданих окремими вчителями, бувають далеко більші, ніж коливання між оцінкою

експериментальною та оцінкою колективною, поданою всім учительським персоналом вкупі. Так, в той час як кореляції між оцінками різних вчителів хитались між 0,33 та 0,93 в середньому ж—від 0,61 до 0,79, кореляції результатів вдалих тестів з середньою колективною оцінкою вчителів досягають іноді 0,80—0,91.

Поглиблення в це питання—про психологію практичних оцінок робітника,—зв'язано з проблемою ще більш тонкого характеру, що має істотне значіння соціальне, саме з проблемами про критерії професійної придатності та про однозначність професійного складу властивостей.

Високість тих вимог, що їх ставлять до представника одної й тої ж професії, не є щось постійне, незалежне від часу й місця. Одною з найцікавіших особливостей часткової незгідності, виявленої Шаквіцем між оцінками практичними й оцінками експериментальними, було те, що майже у всіх випадках оцінка експериментальна була нижче практичної. До де-якої міри це з'явище освітлюється тим, що іспити переводилися в кінці 1918 року, коли Німеччина досягала крайньої межі виснаження, коли на службі у трамвайної дирекції майже не залишилось досвідчених старих провідників, місця були заповнені дідами, слабосильними, випадковими людьми, жінками і т. д., коли в зв'язку з цим рівень вимог до провідника повинен був знизитись дуже помітно.

Не трудно помітити, що подібна залежність рівня вимог від мінливих обставин не є випадкова.

Справді, чим може визначитись цей рівень вимог. Мабуть кожна адміністрація намагається добрати склад робітників й службовців найкращій, який тільки вона може дібрати. Але абсолютна високість того реального добору визначається не тільки намаганням адміністрації, але й — поперед усього — загальним рівнем приступного адміністрації ринку робочої сили, а, значить, й випадковостями робітничих міграцій, й розмірами загального попиту на робочу силу, й конкуренцією інших працедавців і т. д. Пощастить адміністрації забезпечити себе потрібною кількістю визначних робітників, критерій оцінки буде високий, не пощастить — адміністрація буде вишукувати інші засоби для компенсації браку здатності робітників (технічні упрощення, інший розподіл праці) і критерій оцінки знизиться.

Коли бельгійське інтеркомунальне об'єднання для професійної орієнтації формулювало собі свої завдання, воно свідомо залучило до них поруч з раціональним розподілом робочої сили по професіях також підвищення загального рівня професійної штуки, таке вгадування професій, що дозволило б кожному робітникові бути аристократом в своїй професії.

І звичайно, така постановка завдання є природнім поглибленням її.

Таким чином, діячам професійної орієнтації доводиться приймати критерій професійної оцінки не як щось рішуче дане й незмінне, а як таке, що підлягає особливому обмірковуванню й вимірам в залежності від різних визначаючих обставин.

Для того, щоб розв'язати питання в такій постановці, очевидно, критерії, що встановлюються при професійній орієнтації, повинні базуватися не тільки на тих чи інших професійних *desiderata*, але також і на урахуванні даного рівня людського матеріалу, що підлягає орієнтації. Инакше кажучи, процес орієнтації перетворюється з серії індивідуальних обслідувань й прогнозів в систематичне урахування людських здатностей та в планомірний розподіл їх на підставі такого урахування. Подібна постановка завдання ні разу не була зроблена досі ніде в Європі і була dokonana лише в згаданому вже грандіозному експерименті в П.-А. Сполучених Штатах, де в наслідок психологічного іспиту 1.700.000 жовнірів була встановлена реальна кількість людей по кожному з намічених 7 ступенів інтелігентности, було визначено нормальний якісний склад жовнірів й офіцірів, котрим належало користуватись для комплектування окремих частин згідно засаді якісної рівномірности.

В малому масштабі, але з більшою глибиною, ставиться зараз таке ж масове дослідження Харківським Інститутом Праці відносно учнів фабрично-заводських шкіл, дослідження, що повинно виявити типові відміни й розподіл по рівню обдарованости тої юнацької маси, з котрої в майбутньому доведеться комплектувати кадри кваліфікованої робочої сили. Це дослідження повинно також виявити, оскільки взагалі можливий подібний плануючий підхід до розв'язання професійно-орієнтаційної проблеми.

Другою з вищезгаданих проблем, зв'язаних з питанням про критерії професійної оцінки, була згадана проблема однозначности професійного складу здатностей. Питання полягає в тому, чи бездоганне виконання професійних функцій досягається з одними й тими ж здатностями чи можливі різні комбінації психологічних ресурсів для розв'язування одного й того ж професійного завдання.

Можна було б навести доволі прикладів з різних галузів, що ілюстрували б можливість досягнути значних поспіхів в професії, досягнутих через компенсацію бракуючих властивостей іншими. Так, співак без дужого голосу, може досягти поспіху красою тембра або тонкістю модуляцій, мистецькою грою й т. д. Вчений без інтуїції може добитись де-яких результатів підвищеною працездатністю, пам'яттю, упертістю і т. д. Класичним зразком автокомпенсації є Демостен, що придбав славу першорядного промовця, не дивлячись на брак спочатку дуже важливих для промовця професійних властивостей.

Сказати наперед людині з яскраво виявленим нахилом до певної професії, але позбавлений де-яких загально визнаних

необхідних для неї властивостей, пощастить чи не пощастить їй виробити в собі таку компенсацію, це можливо, мабуть, лише в окремих випадках. Можливість чи неможливість подібної компенсації залежить не тільки від загальних психичних даних людини, її настирливості, сили прагнення, рівня обдарованості й инш., але й від великого числа тих щасливих чи нещасних випадковостей, що визначають долю її спроб винайти для себе шлях до компенсації.

Передбачити наперед ці випадковості—це визначало б проробити за людину наперед всю творчу роботу, про можливість якої поставлено питання.

Ця обставина не означає, звичайно, цілковитої неможливості професійної орієнтації, але її ніколи не треба забувати при урахуванні тої категоричності й безумовності, на котру міг би розраховувати професійний прогноз, як не можна забувати й того, що існують люде екстрапрофесійні, себ-то такі, що не вкладаються в рямці ні одної з існуючих професій, і як не можна забувати, що само виникання професій та їх варіацій є не що инше, як виявлення тої ж творчої людської діяльності, що виходить за межі, положені діяльністю попередньою.

V

ТРУДНОЩІ МЕТОДОЛОГІЧНІ

В порівнянні з вказаними вище труднощами професійної аналізи труднощі, зв'язані з методикою розпізнання професійних властивостей, менш страшні, хоч все ж досить серйозні.

Розпізнання професійних властивостей велось і ведеться, як відомо, і без спеціальної наукової методики. Всякий кваліфікований робітник, заступаючи на завод, здає т. з. «пробу», себ-то роботу, після якої судять про ступінь його умілости. При виборах осіб на більш високі пости урахують дані його, дипломи, відозви людей, що його знають, його наукові праці, переведені ним роботи, стаж, ім'я і т. п.,—прикмети, які вважають більш менш задовольняючими для міркувань про придатність його для такої діяльності. Хиба таких практичних міркувань відносно придатності, не дивлячись на загальне признание їх правдивості, полягає в тому, що вони стають можливими лиш по тому, як людина одержала вже необхідну виучку, а іноді—коли виявила й довела свої здатності на самій праці. Професійна орієнтація має на меті, навпаки, сказати наперед, до виучки; це могло б доцільно скерувати саму виучку, й тому ця орієнтація шукає методів розпізнавання попереднього.

Так само не може задовольнитися професійна орієнтація й тим «загальним враженням», що дозволяє де-кому зі знавців людини скласти присуд людині й її можливостям, хоч воно доволі швидко, але не досить обґрунтоване об'єктивно.

Нарешті, не задовольняється професійна орієнтація й тою методою, що хоч і була завжди улюбленою методою психології, є в значній мірі такою й тепер і навіть може гарантувати певну долю обгрунтованості—методом спостереження. Не дуже зручна вона для професійної орієнтації тому, що вимагає надто багато часу.

Метода, придатна для професійної орієнтації, повинна бути точною, науково обгрунтованою і мусить дозволяти ставити діагноз з можливо великою швидкістю. Тому винайдення такої методи й було підставою, що обумовила здійснення спроб професійної орієнтації,—після того, як передумови соціальні, що породили потребу в ній, продовжували існувати де-який час без наслідків.

Такою методою, як вже було вказано, була вибрана і зараз вважається єдиною метода тесту, себ-то метода іспиту, що дозволяє спостерігати психичну функцію в можливо ізольованому вигляді через умисне примушення до неї суб'єкта спеціально поставленими завданнями. Оскільки було наперед вже встановлено, які функції дійсно є функції природні, а які надбані чи розвинуті вправами,—добір вдало придуманих тестів міг би, як здавалось, бути придатним для визначення здатностей людини, що наперед визначали й потрібну для неї виучку й можливі поспіхи.

Такий прогноз був би зовсім простою справою, як би наші психичні здатності були чимсь постійним, хоч би до тої міри, як вага, барва чи смак річей. Однак, як що ми й говоримо про «здатності», як про щось відносно постійне, ми маємо на увазі при цьому лиш крайні високості тої чи іншої функції, приступні тій чи іншій людині, але зовсім цим не встановляємо, що у всякий час та при всяких обставинах функція ця буде однакова. Ми дуже добре й дуже часто спостерігаємо залежність високості наших функцій від ступіня нашого вольового напруження, нашого зацікавлення, від нашого емоційного стану, т. зв. «настрою», від стану нашого здоров'я, від ступіня втоми і цілого ряду зовнішніх умов, як погода, годівля, пора року, година дня і т. д.

Правда, ми припускаємо, що всі ці обставини можуть хитати наші функції лише в певних межах, при чому й діапазон цих меж й абсолютна їх високість лишаються постійними, але все ж це накладає на нас обов'язки встановлювати ці межі для кожної людини окремо. Таким чином, перше обмеження, викликане користуванням тесту, це неприпустимість рішучого присуду на підставі одноразового іспиту.

Дальніша трудність полягає в тому, що тест не дозволяє схоплювати функції спонтанних, що походять з внутрішніх самочинних спонукань індивіда, бо він (тест) по своїй істоті є іспитом реакції, відповіді на ті чи інші поставлені завдання. І цим пояснюється неодмінне заглиблення дослідників у всякі

нижчі функції, як пам'ять, увага, сприйняття та ігнорування чи майже ігнорування вищих, як воля, напосідливість, ініціатива, винахідність, нахили, цікавість і т. д.

Не менше труднощів, нарешті, й в самій оцінці результатів тесту, оскільки результат розцінюється часом витраченим на виконання завдання чи кількістю помилок, він означає, звичайно, оцінку зовнішню й механичну, як, напр., оцінка швидкості реакцій, чи швидкості сприйняття, чи швидкості розв'язання серії завдань (як в тестах Jerkes'a).

Оскільки результат оцінюється по характеру й якості виконання завдання, порівнювання результатів у різних індивідів утрудняється надзвичайно. Особлива ж трудність полягає в тому, щоб встановити якийсь кількосний критерій для високості функцій, що дозволив був би порівнювати високість одної функції з високістю другої, напр., пам'ять з комбінаторною здатністю, чи увагу з швидкістю реакції і т. д.

Над цією проблемою працювало багато десятків психологів й десятки математиків, вигадано спеціальні машини для цієї мети й питання стало остільки складним й диференційованим, що в рямцях цієї статті наваду чи можна навіть коротко з'ясувати суть його.

Що до самого змісту й характеру тестів, то орієнтуватись серед тих $1\frac{1}{2}$ —2 тисяч різних тестів, що вважаються зараз психологами Європи й Америки, як тести випробувані—не так легко.

Після загально відомої (також і в Росії) системи, встановленої в 1905 р. Альфредом Біне, що потім перевірялась й доповнювалась, як ним самим, так і численними дослідниками у цілому світі (Декролі й Деган в Бельгії, Гревс й Саффісті в Італії, Бобертаг в Німеччині, Шуберт і Волкович в Росії, Герман й Уіпл в Америці), що проложила справді нові шляхи в цій галузі, було зроблено не мало спроб скласти різні добори й системи тестів для різних цілей. Між тими, що мають найбільше відношення до проблеми професійної орієнтації, найбільш характерними й яскравими будуть дві системи: системи монопрофесійні (що вживаються головним чином при *Berufsberatung* в Германії) та система *point scale*, зв'язана з ім'ям Jerkes'a (система використана для військових іспитів в Америці).

Монопрофесійні добори—це добори іспитів, складені для дослідження придатності до однієї певної професії. Вони, звичайно, суть механичне накопичення іспитів окремих сприйнять, рухів, особливо характерних для даної професії та 2—3 тестів, вирваних з системи Біне-Сімона (иноді відмінених) для визначення «загальної інтелігентності». Такими є системи—Меде, Ліпмана та Штольценберга, Гейланда й инш., що вживаються в німецькій металевій промисловості. Цікавішим їх варіантом є добори, що в центр ставлять специфічний експеримент, себ-то експеримент, що охоплює ту конкретну

функцію (чи синтезу функцій), яка є найбільш характерна для даної професії і викликається обстановкою найближчою до обстановки дійсної професійної праці. Такі, напр., методи Шаквіца та Грама для трамвайних провідників, В. Штерна для провідників підземних доріг, дрезденської лабораторії для залізничних машиністів, Gemelli для пілотів, Бенарі для пілотів-спостерегачів і т. д.

Суть всіх цих систем полягає в тому, що у індивіда, якого досліджують, викликають роздратування більш менш типові для відповідної діяльності (напр., світляні сигнали, образи, звуки), серед котрих де-які вимагають швидкого сприйняття, точного різнювання від інших схожих та певної чіткої реакції. Результат досвіду визначається кількістю помилок та швидкістю реакцій.

Істотною хобою подібних систем, крім незграбності й дорожнечі вживаних ними складних апаратів (з електричними годинниками, лічбарами, самопишучими приладами, моторами й инш.), є те, що ці системи придатні тільки до Berufsauslese, себ-то до вибору кандидатів для певної професії; для професійної ж орієнтації вони занадто не компактні, бо вимагають окремих складних установок і окремих іспитів для кожної професії.

Американська система point scale цих вад не має, але вона має на меті досліди над загальною інтелігентністю й спеціально до мети професійної орієнтації не пристосована.

Суть її полягає в тому, що особі, яку досліджують, ставиться кілька десятків завдань, однорідних по суті, але зростаючої трудности, і дається певний термін для їх розв'язання. Напр., потрібно на дане питання знайти певну відповідь з трьох відповідей, що даються на вибір, або потрібно схопити закон, що керує рядом даних чисел і по тому ж закону продовжити ряд, або знайти слово, що було б логично-пропорційним до трьох инших слів і т. д. За мірею оцінки береться кількість певних відповідей.

Підкупає в цій системі та перевага, що вона вироблена й перевірена на великому числі (мільйони) іспитів, що вона надзвичайно легка й проста для підрахунку результатів, що вона пристосована для одночасних масових іспитів, що вона зберігає від кожного іспиту документ, який дозволяє перегляд і перевірку оцінок.

Однак, і ця система викликає багато сумнівів. Головна вада її в тому, що основним мірилом здатностей вона приймає час розв'язання завдань і, таким чином, суб'єкт А, здібний розв'язати завдання точніш і певніш, ніж В, може при іспитах виявити себе менш здібним, як що буде працювати повільніше за В.

Друга вада її в тому, що вона, як і система Біне і як майже всі останні, змішують обдарованість взагалі з обдарованістю

словесною. Практика показує (і це особливо яскраво виявилось після останнього конгресу по професійній орієнтації), що існують люди більш талановиті, коли їм доводиться працювати в сфері форм, чи рухів, фарб, звуків і т. д., але мало здатних до вислову своїх думок словами, а також і навпаки. Для об'єктивного діагнозу талановитості було б необхідно перевіряти талановитість по всіх цих можливих поточинах її виявлення. Між тим досі цього ніде не роблять, а як що й роблять, то з пригнічуючою перевагою тестів в поточині вербальної талановитості.

Ця односторонність добору тестів знайшла своє емпіричне виявлення в результатах американського військового експерименту, після якого особи з літературною (філологічною) освітою переважили своєю інтелігентністю інженерів, купців, лікарів і т. д.

Подібний підхід утворює небезпеку — проглядіти при іспитах ті таланти, що не супроводяться талантами вербальними.

Де-який крок в цьому напрямку (але тільки в цьому) пробують зробити системи Декролі та Крістіанса в Брюсселі та Уго Піццалі в Модені, що не обмежуються дослідженням вербальної інтелігентності, але додають одночасно й різносторонній медичний огляд та фізіологічне дослідження (більша увага до фізіології в професійній орієнтації взагалі характерна для романських народів), себ-то досліджують різні сприйняття, рухи, спритність і т. п. В обох випадках виявляється велике замилювання до діла, велика пильність у збиранні метод, дотепність при вигадуванні спеціальних приладів, що полекшують іспити (Піццолі опублікував перелік з коротким описом біля 40 спеціальних апаратів для дослідження різних сприйнять, уваги, пам'яті, спритності і т. д.). Довголітня праця Моденської лабораторії та Брюссельського office intercommunal надбала багато навчаючого, однак і та й друга система є все-таки накопиченням різних засобів без ніякої об'єднуючої думки, без спроби навіть надбати матеріал, що освітив би шлях дальшому рухові вперед. Важко зрозуміти як всі ці апарати можуть привести до скільки-небудь чіткої орієнтації серед величезної кількості професій.

Своєрідну спробу трохи инакше підійти до питання розпочав Харківський Інститут Праці. Рівнобіжно з систематичною об'єктивною аналізою професій, що повинна завершитись встановленням припустимих специфічних тестів, переводиться масове загальне дослідження учнів заводських шкіл, котре повинно дати, як психографічну картину їх загального рівня, так і вихідний матеріал для встановлення можливих кореляцій між комплексами здатностей й фізіологічних властивостей та даними специфічних тестів.

Таким чином, Інститут думає намацати шляхи до об'єктивної перевірки як професійних аналіз, так і метод професійного діагнозу.

Особливості системи, обібраної для цієї мети Інститутом Праці, полягають в тому, що: 1) система ця скерована на спіймання талановитости не тільки в словесній поточині, і навіть не тільки в наперед визначеній поточині (напр., в галузі форм, рухів, спритности, людських відношень), але також на виявлення самої різноманітности різних можливих поточин; 2) система скерована на спіймання також здатности до вправ відносно таких функцій, здатність котрих досі не досліджувалась; 3) система відрізняє в кожній з намічених поточин талановитости не тільки кількісну її високість, але й її внутрішній рівень, досліджуючи окремо функції аперцептивні, уваги, репрезентації (сили уявлення скерованого на відшукування відповіді, що міститься вже в самому завданні, «тямучість» в сфері слів, форми рухів, людських відношень, спритности) та креації (чистої комбінаційної чи творчої здатности, здатности вигадувати розв'язання наново).

Зовнішня особливість системи полягає в тому, що вона, як і система J e r k e s'a, дозволяє одночасно переводити масові досліді, дає відносно швидку оцінку результату й зберігає документ, але є вільна від обмеження вербальною поточиною та від базування оцінок на одній тільки швидкості розв'язань, чим грішить остання.

Звичайно, й система Інституту Праці, що є ще одним кроком вперед в цій галузі, далеко не розв'язує всіх утруднень і зовсім не є якимсь завершенням. Як що практика її виправдає, вона буде мати, однак, велику перевагу в тих передумовах, що вона несе в собі самій для можливости свого дальшого розвитку, особливо, як що Інституту пощастить за першим дослідом поставити й далші.

В цьому випадку пощастило б підійти до розв'язання самої методології професійної орієнтації, що ні в якому разі не розв'язується простим надбанням професіональних аналіз та метод дослідження. Процес орієнтації замість незграбного дослідження й безладного намацування професії, для котрої могли б придатись здатності тої чи іншої особи, перетворився б в упорядкований й систематичний ступневий діагноз. В першу чергу людина проходила б через дистрибутивний іспит, що визначав би не великість й характер, а талановитості поточини чи галузі переважного розвитку її.

При доцільній (не побутовій і не господарській, а психологічній) класифікації цей дистрибутивний іспит визначав би зразу ту групу професій, до яких досліджений мав би оптимальні шанси (напр., професії, що вимагають тонкого різнювання або творчости в сфері соціальних відношень, чи в сфері понять, чи в галузі механізмів, чи форм, чи барв, чи згуків, запахів, спритних рухів і т. д. чи різних комбінацій цих галузів).

Слідуючий ступінь, грабуючий іспит, визначав би рівень й приблизну високість розвитку талановитости в уже визначених

поточинах, що давали б вказівки що до дальшого звужування вже раніш наміченої групи професій та що до можливої ролі в них дослідженого індивіда, котра б наперед визначала й характер підготовки (напр., до ролів маніпулятивних чи рахівничих, дослідницьких, адміністративних, проектуючих, організуючих і т. д.).

Нарешті, третій ступінь — іспит спеціальний—виявляв би окремі часткові особливості фізіологічні й психичні, що мають спеціальне значіння в тих чи інших професіях (напр., спеціальний рід пам'яті необхідний особам, що дають справки, спеціальну тонкість слуху для стройника, спеціальний тип уваги для повітряних спостерегачів і т. д.).

Ця ступнева система скорочувала б шлях для кожного окремого індивіда через велику кількість різноманітних метод та відкривала б йому перспективи для більш менш широкій групи професій на вибір, що полегчило б також і розв'язання проблеми про збіг здатностей та нахилів, а, значить, й проблеми професійного задоволення.

Не треба доводити, що для здійснення цієї системи потрібна довга й уперта праця великого числа дослідників.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Я намагався в цьому сухому й стислому начерку виявити соціальні причини й соціальну рацію найновіших течій в царині раціоналізації професійного добору, далі—передумови, необхідні для розв'язання цієї проблеми, загальний характер самих спроб та де-які з труднощів, що стоять перед бурхливим розвитком ще молодого й неокріплого руху професійної орієнтації.

Я пробував довести, що рух професійної орієнтації народився не випадково, а впливає з необхідністю з даного стану розвитку суспільства, класові капіталістичному він уявляється черговим знаряддям для збільшення витворчості й прибутків, для мети ж соціального перебудування він стає необхідною передумовою для усунення стимуляційної трагедії. Я пробував довести далі, що на шляху до розв'язання проблеми професійного добору стоять три основні труднощі: біологічна, соціальна й методологічна. Найбільш складною, що вимагає найбільше дослідів й праці, я виставляв труднощі методологічну, котра полягає в ряді окремих утруднень сполучених зі складністю відповідних явищ. Я вказував, що утруднення ці не розв'язані ще ні відносно аналізу професій, ні відносно вимірів індивідуальних здатностей, ні відносно засобів використання того й другого для постановки професійного прогнозу. Я вказував також на шляхи, в котрих можна було б бачити можливий напрямок для усунення цих труднощів.

Без сумніву, значна частина труднощів здаються особливо страшними лиш тому, що засоби можливого їх полагодження полишаються поки що лише в сфері припущень та надій. Без

сумніву, підбадьорюючий натиск гарячої життєвої необхідності буде штовхати до перемоги труднощів досить енергійно. Але треба мати на увазі також, що де-які з труднощів полишаються непереможними принципово.

У всякому разі теперішній напрямок професійної орієнтації не дає ніяких перспектив для урахування тої ролі, яку відіграє для професійної придатності напрямок і сила волі, характер мети й інтересів людини, що визначаються не тільки природними здатностями, але й усім устрійом соціального життя та культури, і, нарешті, здатність людини творчістю знайти засіб автокомпенсації. Не треба забувати також, що система професії не замикається в нашій добі і що професійна орієнтація в її сучасних формах ураховує лиш вже усталені професії, але існують люде, які або самі стають винахідцями професій, або професії через них заново утворюються.

Навдаку, щоб колись людство утворило імпозанту мережу лабораторій, котрі аналізували б і бракували людей, як нині аналізують і бракують технічні матеріали і навдаку, щоб подібна форма розв'язання проблеми doprowadила справді до її вирішення, не кажучи вже про те, що вона не зможе привабити до себе людськість, якими б точними й надійними не були її методи сами по собі.

Чаруюча й найзначніша властивість людини полягає в тому, що вона входить в життя, як на герць, між необхідністю й свободою. Замінити її волю вердиктом лабораторної машини і зробити це в питанні самому хвилюючому для неї, в питанні про всю її соціальну долю—це ніколи не можна буде помирити з дійсно повним використанням сил людини.

Я уявляю собі будучину професійної орієнтації не як нову форму рабства (при чому найгіршу з можливих), але, навпаки, як звільнення від влади випадку й соціальної нерозберихи, що є невидимим тираном, який перекручує тепер долю людей. Але для цього сама система професійної орієнтації повинна піти іншими шляхами, ніж вона досі йшла в Європі, а саме, шляхами, що не виключали б, а залучували б особисту волю й навіть особисту боротьбу за свій вибір в самому процесі орієнтації.

Я уявляю собі професійну орієнтацію майбутнього, як систему установ, що використовують всю суму людського знання задля освітлення людини її професійних можливостей, задля того, щоб дати людині засоби й умови своєчасно виявити до краю свої справжні потенції з наочністю, задля підтримання її волі до розв'язання обгрунтованого й вільного.

Як конкретно можна здійснити таку систему—це окреме велике питання, розглянути котре тут немає змоги. У всякому разі, яким би не було це конкретне розв'язання, воно вимагає завершення дослідів, що ведуться наукою в цій галузі нині.

І як що психологія є ще дуже молода й заслаба зараз, щоб можна було чекати від неї розв'язання всіх питань

негайно, то може бути як раз ця велика життєва проблема буде тою самою силою для психології, якою стало для геометрії землемірство на великих старих долинах, а для астрономії—мореплавання на великих торговельних шляхах. Це—що до передумов наукових.

Чи буде доволі передумов соціальних—відповідь історія. Що ж до передумов біологічних, то, як що в дійсності наперед встановленої гармонії між сукупною професійною здатністю людства та його професійними потребами і не виявиться, то це зможе стати новою творчою силою для розвитку людскости, що відкриває йому перспективи в наш час, неприступні навіть уяві.

З подорожів по Київщині.

1. ПІШКИ ПО СЕРЕДНЬОМУ УЗБЕРЕЖЖЮ ТЕТЕРЕВА.

Мою знайомість з Київським Поліссям та одночасно з гра-нітовим краєвидом я почав року 1885 з Радомиського повіту, з околиць містечка Коростишова, що знаходиться в місці перетину ріки Тетерева шосейним шляхом (Київо-Берестьським шосе). Щоб дістатися до цього містечка з Києва, довелося зробити подорож в великому незграбному повозі, що зветься диліжансом (тоді ще інших громадських повозів по цій лінії не було, а їхати поштовими кіньми коштувало надто дорого). Диліжанс—це велика, негарна, здебільшого дуже обідрана, облуплена карета, що її везуть аж сім нещасних шкaп; карету поділено на три відділи (або «класи»), а на її стелі кладуть багаж мандрівників, або «пасажирів»,—скрині, кошики, клунки, ящики то-що, а часом перевозять ще й ріжний крам; уночі тут спить кондуктор, а иноді, як що нема вільного місця у кареті, сюди пускають і невиможних пасажирів. Підчас їзди диліжанс «вибиває у всі свої брязкала й гуркала» (як описує С. Васильченко,—див. його «Оповідання», вид. 2, Київ, 1918, стор. 65). Неможливо вигадати більш невігідного способу подорожу, як подорож у диліжансі, особливо в так званих першій та другій класі, у середині карети. Тут завжди буває дуже душно і тісно; місця для пасажирів, очевидно, розраховані на дуже кволих людей; як що у числі пасажирів трапиться персoна більш-менш. поважних розмірів, то останнім пасажирам доводиться дуже кепсько: сидіти тісно, нема куди подіти ноги, а голова мало не упинається безпосередньо у стелю, що на ній стрибають скрині та ріжні тягарі. До того ж, з огляду на нічню подорож (бо, звичайно, диліжанс виїздив з Києва біля 4 години пополудні, приїздив до Коростишова біля 4 години, а до Житомира—біля 8 годин ранку). Кожен пасажир запасається навіть улітку драповим пальтом або гру-бим пледом, а дами, конче, завжди возять з собою цілий асор-тимент кардонoк, ридикюлів, шкатулок та подушок, що займають чимало місця. Біля виїзду з Києва, за так званою Тріумфальною брамою (що вже давно не існує), диліжанс стає та приймає останніх пасажирів. Тут побажала сісти до карети ще одна

пасажи́рка, дама дуже поважної комплекції, що викликало між частиною пасажирів де-який сполох та нарікання. Коли нова пасажи́рка, після довгих зусиль з допомогою кондуктора була нарешті втиснута в карету, то нам, останнім пасажи́рам, дуже яскраво згадалися шкільні роки та гра у «тісну бабу»; тут вже я похопився кинутись наві́ткача, випросив у кондуктора замість «другої класи»—місце «третьої класи», себ-то в одкритій будці ззаду козлів; тут принаймні можна дихати свіжим повітрям, курити й оглядати околицю, хоч часом міцно надокучає шосейний пил (зрештою, головний пил дає себе знаки позаду карети, де теж мається невеличкий сідець). Диліжанс посувається дуже поволі (8 або 9 верст на годину). Не буду вже описувати цього нудного, надзвичайно одноманітного та повільного подорожу по шосе, з довгими зупинками на станціях і частою зміною пасажирів. На світанні ми дісталися до Коростишова, звідки я мав робити екскурсії пішки по різних напрямках. Я поспішився заснувати тут своє «головне житлище», себ-то знайти приміщення для ночування після піших екскурсій та для заховання щоденної здобичи зразків. За допомогою службового «фактора», не вважаючи на ранню годину, мені пощастило знайти невеличку чисту кімнатку у старій вдови, що мала у себе «спільне помешкання» для своєкоштных вихованців тутешньої вчительської семінарії (що вже пороз'їхалися на літні вакації); жадних отелів або заїздів тоді у Коростишові не було.

Напившись чаю, я зараз-таки вирудився у дорогу, захопивши з собою торбинку з молотками, мапами, подорожнім журналом, бінокль та фотографічний апарат. Я мав замір цього дня дослідити береги ріки Тетерева від Коростишова додолу по течії, оскільки встигну пройти до ночі. День був прекрасний, небо безхмарне, у повітрі повна тиша. Я перейшов через гарний шосейний міст на правий беріг ріки (згідно з попередню розробленим маршрутом), та пішов на північний схід по вузькій смузі берега, що не була зайнята садибами. Ліворуч від мене була ріка, праворуч—паркани та тини, за якими ховалися поміж деревами «дачі» з замкненими ще віконницями. Здалеку, у лісових каменярнях, вже чу́тко було стук молотків тутешніх каменярів. По де-яких місцях ледве помітна узбережна стежка, що викрутасно і примхливо в'ється поміж високими кущами бузини, дуже близько підходила до тинів; тут беріг ліворуч стримко зривався до ріки, що швидко тече та дзюркотить між великими кам'яними скибами, і мені нерідко доводилося в найбільш небезпечних місцях просовуватися далі по самому тинюві або передиратися крізь кущі, що обприскували мене рясною ранковою росою. Трохи далі садиби кінчаються, стежка завертає праворуч (до каменярень) і доводиться йти вже без стежки, по узбережній закраїні лісу понад берегом ріки. Густий, прекрасний, високоствбуровий бір тут, на самому березі ріки, втрачає свій одноманітний та величній характер; поруч з задумливими й серйозними

соснами, що наче сумують за своєю рідною північчю, тут трапляються веселі березки, що вкриті яскравою зеленню та пишаються своєю білою корою, молоді дубки і густі хащі горіхових кущів. Досить високе урвище берега цілком заросло кущами і тому голих скель ніде не видно; лише по де-яких місцях трапляються скиби каменя, що вкриті суцільною верствою моху та заокруглені через хемичне звітрювання, але здобути тут гарні зразки не можна; коли з такої скиби буде здерто її мохову поволоку, то під нею камінь виявляється остільки звітрілим, що від першого вдара молотка він розсипається гнилим грузом. Такий напівзруйнований граніт утворює тут увесь ґрунт лісу і тільки на де-кілька вершків буває вкритим верствою гнилого листя та моху. На протилежному боці ріки гарно видно урвища лівого берега; вони майже усюди являють собою безперервний шерех скель. Досить швидка течія ріки на кожному кроці завалена кам'яними скибами, що утворюють впоперек ріки пороги та «забори»; по де-яких місцях ці «забори» майже цілком перерожують ріку; по таких місцях виникають бистрини та гарні водоспади,—уся широта ріки (що є тут завширшки сажнів із десять) суцільною скатертиною спадає з уступу заввишки в аршин або в півтора аршини і з безперервним гоміном сказано несеться далі, виносячи з собою білу піну і утворюючи водокрути або коловертні між поодинокими каменями, де кружаться шматки піни та листя. Такий характер ріки і берегів заховується на протязі шестиох верст майже до самого села Козіївки; зрідка на заворотах ріки трапляються невеличкі болотяні низовини, а біля самого села лівий беріг являє з себе широку заливну луку з невеликим озерцем посередині.

Невеличке село Козіївка з бідною деревляною церквою міститься на лівому березі ріки Тетерева і має 1140 мешканців, що володіли перед революцією тільки 1242 десятинами землі. Року 1783, згідно з історичними відомостями, у селі було лише 330 мешканців, але навкруги села, на обох берегах ріки, видно сліди старих осель та старовинних кладовищ; де-які з цих кладовищ, згідно з переказами, було влаштовано після якихось боїв. Хрести на тих кладовищах дуже старовинного вироблення; вони вирубані з місцевого кристалічного вапняка (мармуру); такі самі хрести знайдено мною згодом на Козіївських полях, де вони пороскидані поодинокі. Майже навпроти села, трохи вище по течії, ріка круто завертає уліво; правий беріг тут є досить високий і вкритий дубовим лісом (так звана «Дякова дубина»); він утворює стрімкий схил до ріки, а біля самої ріки утворює низьку терасу, що заросла по краях кущами та вкрита мохом. Ось тут саме, під цією моховою поволокою, ховається єдине на усій Україні родовище справжнього мармуру, або кристалічного вапняка; він має сіру, по де-яких місцях гарну рожеву барву з ніжними білими, рожевими та чорними жилками. Мої мікроскопічні і хемичні досліді 1885 року виявили, що

у склад цього мармуру увіходить чимало цікавих додаткових мінералів,—зерна кварцу, рогової свитні, бляшки біотиту (чорного лосняку), кристалики піриту (залізного іскриша), гематиту (або червоного залізняка) і флюориту (плавикувого скалинця); присутність останнього натякає на колишнє існування тут вулканічних впливів або еманцій (фумароль). Побачити і здобути цю гірську породу було дуже важко; поверхня її усюди вкрита грубою верствою моху та трави; тільки понад самою водою ріки, під навислими кущами, мармур виступає відслоненнями і утворює низькі скелі, що обмиваються хвилями ріки. Ріка в цьому місці має значну глибину, і скелі вапняка тягнуться подну до її середини. Човнів тут нема. Лише з великими труднощами і, ризикуючи послизнутися та впасти до води, можна знайти і одбити гарні зразки цього цікавого каменя, бо його тоді зовсім не здобувано, і каменярень тут не було; проте, як вказують згадані вище хрести, цей камінь був вже здавна тут відомий. За новіших часів (в 1870-х роках) родовище Козіївського мармуру було констатовано професором К.-М. Феофілактовим, і зразки його було виставлено на московській промислово-художній виставі 1882 року. Згодом, року 1895, це родовище було описане мною, а після цього землевласник Коростишова почав варварським способом знищувати цей цінний мармур, випалюючи з нього вапно! Спробами доведено, що цей мармур дуже легко дається обробляти (бо він більш м'який, ніж інші наші кам'яні породи) і утримує високогарне полірування; вироби з нього дуже гарні; крім того, він є добрим будівельним матеріалом; але поки-що належного вживання цього мармуру нема,—він залишається майже неторкнутим; родовище його ще зовсім не досліджено з технічно-гірничого боку; геологічні відносини мармуру до суміжних скель граніта (що мають значну наукову і технічно-практичну вагу) ще також не з'ясовано; тому про походження і про геологічний вік Козіївського мармуру існують лише гіпотези. В кожному разі це є дуже стара порода, навіть в геологічному розумінні; вона належить до архейської ери, до гірських пород метаморфічних.

За Козіївкою місцевість набуває більш суворого і грандіозного характеру. Темний бір безпосередньо насувається до ріки та нависає над узбережними урвищами,—наче милуючись своїм відбитком у воді; зникають усмішливі луки, що пестують зір своєю яскравою зеленню; урочиста тиша панує під суцільним зеленим склепінням високостовбурових сосен; біля їх підніжжя не розростаються кущі, і ґрунт є вкритий слизькою верствою глин. Береги на обох боках ріки стають вище та більш стрімкими і являють собою до самого села Городська безперервний шерех величних сірих урвищ; лише по де-яких місцях вони вкриті лишаями та перетяті неправильними прямовісними й поземними розколинами; подекуди у нішах, на карнизах і уступах зеленіє шматок м'яккого моху або усміхаються та рибіють квітки; дикі

скелі з обох боків загороджують ріку, що виглядає чорною в своїй вузькій та глибокій долині та з ремством котить свої балакучі хвилі. Спуститися до самої ріки по стрімких уступах скель досить важко; надолі, біля самої води, в похмурому і гучному ушіллі, кожен звук, кожен шелест зміцнюється та повторюється луною. Чорні печері, що утворені самою природою, по де-яких місцях зіхають своїми отворами в кам'яній стіні; їх оточують величезні сірі скиби, що наче навалені одна на одну, а вершки скель, що кінчаються заокругленими моховатими каміннями, подекуди нагадують руїни велетенських будівель. Ці могутні кам'яні велетні, що з обох боків обступили ріку, здається, вкриті ранами та рубцями (так виглядають їх печері та розколини); у де-яких з них наче відрубано голову; у інших вона ще залишилася на вершку, але порубана, посічена і понівечена, по де-яких місцях вкрита обрісниками (лишайниками), наче віспою. Сіру відслонену поверхню гранітових скиб рябіють подекуди червоні точки й смуги, буцім криваві плями і крововиливи на тілі велетнів (це є металеві окисли,—залізні руди і вохри, що являються продуктом чи наслідком звітрювання). Підніжжя урвищ та де-котрі поодинокі камені, що визирають з води, дивно гладко виполіровані отими поцілунками хвиль, що вічно, на протязі тисячоліттів, відновлюються, а сама долина ріки має подекуди вигляд глибокого коридору, вирубаного у гранітових масах. Прикро, моторошно тут і вдень, а ще більш тужливо й сумно мабуть стає уночі, на самоті, або в темній осени, у бурю, в негоду...

Не дивно тому, як що первісні слов'яне-погане, що жили в тутешніх лісах на зорі історії, шанували ці скелі та урвища, цих природніх наче велетенських кам'яних бовванів. У всіх народів старовини (в Аравії, Сирії, Фінікії, Греції, Римі й инш.) існувало шанування скель та урвищ (так звані бетили і омфалі); частини скель більш тверді і стійкі проти атмосферних агентів, що зацілили від звітрювання довший час і набували лише заокруглені обриси (конттури), здавалися мабуть нашим предкам природніми кам'яними різбленнями або статуями невідомих богів або їх визнавано було за скам'янілих велетнів, або за наслідки праці «нечистої сили». До синодального «Цветника» року 1665 записано оповідання про те, «како возлѣ Смоленска жены и дѣвы творили игры въ ночь на Ивана Купалу» і за своє «безстудное бѣснованіє» були святым Георгієм обернуті у камені, що їх і донині там можна бачити, «кои стоятъ какъ люди, въ поученіе намъ грѣшнымъ». Старовинний польський письменник Г. Ржончинський в книзі своїй «*Historia naturalis Regni Poloniae*» 1721 року (стор. 35) оповідає (мовою латинською), наче на шляху між Овручем та Хвастовим є де-кілька каменів у формі чоловіків та биків, що були, згідно з переказами селян, перевернуті богом у камені за те, що чоловіки орали поле у свято. Тепер, згідно з повір'ями українців, таке перетворення людей

на камені богом буває тільки у наслідок прокляття дітей родителами¹⁾. Недалечко від Іскорості (старовинного Коростеня, Овруцького повіту) на березі ріки Вужа, біля так званої Ольгиної купелі, стоїть скеля, що зветься «Чортові плечі»; згідно з переказами, за старовини задумали чорти загатити камінням ріку та потопити сумежних людей; уночі взялися вони за працю, почали тягати каміння, але ось заспівав півень—і нечисті розлилися смолою; пам'ятником їх невдатного підприємства залишилася оця скеля з дванадцятьма знаками, в яких селяне вбачають відбитки плеч півтузіні чортів. На Чернигівщині, біля Любеча, Городнянського повіту є скеля, що має назву «Чортової ножки»; народня легенда оповідає, що одного разу, коли преподобний Антоній молився тут поблизу у своїй печері, до нього з'явився діявіл; святий муж прогонив його хрестом та молитвою; діявіл побіг просто до скелі, став на неї одною ногою та й зник, а слід стопи його залишився на цій скелі.—У Підкамені (в Галичині), біля домініканської церкви, на схилі гори, лежить величезний камінь. Місцевий переказ твердить, що біс, роздратований будівництвом цього храму, одломив від Карпатів великий кусень скелі та уночі поніс його у повітрі, щоб кинути на церковну баню й знищити її; на щастя заспівав півень—і біс упустив камінь на тому місці, де він лежить і тепер. У Могилівській губернії є Чортова гора, біля підніжжя якої лежить озеро; з цією горою сполучено такий переказ: колись потонув в озері єдиний син бідної вдови; з одчаю мати почала кликати на поміч нечистого; чорт негайно з'явився і обіцяв завалити озеро горою та врятувати її сина; він злетів до Києва і приніс звідти на мизинку (от так гарний був мизинок!) частину відьминої Лисої гори; тільки що хотів він кинути її до води,—аж заспівали півні; переляканий чорт упустив свою ношу біля берегу. Згідно з литвинськими віруваннями, велетні, що їх було вшановано богами, були перевернуті на скелі, що стоять понад ріками. В одному литвинському оповіданні Румшіс, уложивши умову з бісом, наказав йому принести перед світанням величезний камінь с-під Клайпеди; поспішався біс, оскільки міг, але не встиг зробити цього на той термін,—заспівав півень, коли до дому Румшіса залишалося менш тисячі кроків; страшенно заквилив тоді чорт та й кинув камінь до ріки Німана, де він лежить й досі, утворюючи поріг (величезні камені на узбережжю Німана є не що інше, як значні наметні льодовикової епохи, що їх принесено зі Скандинавії льодовиковою поволокою). У Ковенській губернії, на шляху з Онікшти до міста Вількомира, лежить величезний камінь (теж льодовиковий наметень) до семи сажнів в окружності; про нього відомо, що колись його шановано як бога, а згодом вживано за жертівник. У Тульській

1) Чубинський. Труды этногр.-статистич. экспедиции, т. I, 1872 г., стр. 223 (Літинський повіт).

губернії, Єфремівського повіту, на мальовничому узбережжі ріки Гарної Мечи, біля села Коз'єго, підноситься велика біла скеля; селяне звуть її «Кінь-Камінь» та оповідають про неї отакий поетичний переказ: за давньої давнини з'явився на березі ріки лицар-велетен у блискучому убранні на білому коні; довго в сумному ваганні дивився він на ріку, аж далі кинувся у воду та й потонув; самотній кінь його, сумуючи за своїм господарем, стояв на березі, доки не скам'янів; але по ночах камінь цей оживає, знову набирає вигляду коня, стрибає по сумежних полях та голосно ірже, закликаючи загиблого лицаря. Біля Тули, на березі тої самої ріки Мечи, показують скількість каменів, що поставлені у круг; селяне запевняють, що це є дівочий танок («хоровод»), якого перетворено на камені небесним громом за шалені танці у день Тройці (на Зелені свята). В Одоївському повіті (тої самої губернії), біля села Скобичева, лежать два великих камені, що звуться Баш та Башиха; оповідають, що це були чоловік та жінка; жили вони так довго, що й рахунок років втратили, а коли дуже застарілися, то обоє раптом скам'яніли. За Середньовіччя була усюди дуже розповсюджена казка про якісь «діві народи», що їх «заклепав до скель» Олександр Македонський. У відомій билині про те, «чому повиводилися богатирі на Русі», оповідається, що «перелякалися могутні вітязі, побігли до кам'яних гір, до темних печер; як підбіжить вітязь до гори, так і скам'яніє, як підбіжить другий, так і скам'яніє» і т. д. Отакі перекази сполучені з багатьма горами, скелями та каміннями по землях слов'янських; їх повинні були, мабуть, викликати і описані вище скелі на берегах ріки Тетерева, але, на превеликий жаль, ці перекази загублено, і до нас вони не дійшли (треба конче збирати, записувати і рятувати від забуття оці гарні витвори народньої творчості!).

По де-яких місцях кам'яні скелі на березі Тетерева вражають нагадують собою напівзруйновані замки, вежі та шанці. Отакі є високі гранітові скелі біля села Городська, що стоїть версти за три нижче Козіївки по течії, на тому ж самому лівому березі ріки. Тут, крім природніх скель, є справжні останки старовинних шанців, яким сприяла сама природа. Вище села, при гирлі річки Збужа до Тетерева, знаходяться два городища, що оточені валами й ровами; з них одне полукругле, зі входом з півночі, має 254 сажні в окружності; друге городище, що лежить біля самого села, має 173 сажні в окружності. Вчені історики думають, що ці городища належали до старовинного міста Городеська, що згадується у Волинському літописові під роком 1257 (син Данила Галицького Шварн одібрав у татарів оселі по Тетереву, в тому числі й Городеськ).

Описаний характер узбережних скель продовжується з невеличкими перервами ще на протязі чотирох верст, до села Мининів (теж на лівому березі), де також показують старовинні замковища або шанці, що належали невідомо кому. Тепер

і Городськ, і Мининів—невеличкі села; у першому 1500 мешканців, що володіли 1095 десятинами, в другому 1155 мешканців, що мали 1001 десятину. Ці села нічим не видатні й навіть малопомітні з протилежного (правого) берега ріки. Майже навпроти села Мининів, біля гирла лісової річки Вілії, знаходиться село Рудня Городецька або Калинівка, що заселена міщанами (140 душ) і сполучається з Мининами гаттю млина. Трохи нижче цієї гаті, на правому березі ріки Тетерева, підносяться гарні чорні скелі Гнейсо-Граніта, що його здобували тоді у каменярнях для потреб Київ-Житомирського шосе; ця гірська порода, згідно з моїми мікроскопічними дослідями, є знаменита тим, що в ній переводиться тепер потрохи цікаве хемичне перетворення скалинця-ортокляза на мінерал епідот, (так звана епідотизація ортокляза); це є чорний або темно-сірий, дуже дрібнозернистий камінь, надзвичайно міцний і звязкий, що дзвенить при ударі молотком; він виявляє невиразну, майже правильну позему верствуватість; в ньому мною знайдено ще такі додаткові мінерали: плятйокляз, рогову свитню, кальцит, Гранат і епідот. Такі скелі тягнуться звідси (як я переконався згодом) до південної закраїни міста Радомисля.

Гарячий, безхмарний літній день давав себе узнаки і почувався навіть під склепінням соснового гілля, де дуже ogrіте повітря було майже нерухоме, а постійне лазання догори та додолу по стрімких схилах диких Гранітових урвищ на протязі 13 верст і усе більший та більший (при збиранні зразків) тягар торбинки спричинили у мене міцну втому. Зрадівши з першого села, що зустрілося мені на правому березі ріки, я зважився трохи відпочити і зайшов до Рудні Городецької. На жаль, тут я зустрів не дуже гостинне прийняття. Було свято і нарід стовпився біля коршми, а в її середині, не вважаючи на ранішню ще пору (біля 5 годин вечера) лунали вже голосні п'яні крики та чутко було звуки танців; це «гуляли» місцеві міщане. Заходити до коршми було не дуже приємно, але шинкарка сама догадалася вийти до мене на вулицю та винести кухоль холодного пива. Вступивши в розмову з місцевими мешканцями, що скупчилися біля коршми, я запропонував їм дати мені возка з кіньми, щоб виїхати навіпростець через ліс на шосе і повернути до Коростишова, рахуючи таким чином мати нагоду, щоб оглянути ґрунт лісу; але і ті міщане, що стояли на вулиці, як виявилось, були вже добре почастовані і тому довго не могли мене зрозуміти; нарешті, з розпитувань з'ясувалося, що коней у них ані у кого нема. Нема чого робити,—довелося продовжувати пішу екскурсію з добрим тягарем зразків за плечима. Одвідавши каменярні Гнейсо-Граніта, я повернувся до Рудні та завернув на першу стежку уліво, що трапилася, з заміром до настання присмерку перейти ліс на південь та вийти на шосе, до якого по прямій лінії (згідно добрій мапі) було не більш як 5 або 6 верст.

Але оця стежка, що мені трапилася, виявилася зрадницькою: в'ючися на всі боки без жадної видимої причини, вона вивела мене нарешті на болото, справжнє Поліське болото, що заросло рідким лісом та оточене густою стіною сосен. Смутний, гнітючий вигляд мала ця мовчазна багнина, вкрита грудками моху; тут на кожному кроці с-під ноги витискується скрита вода, а кволі, змарнілі дерева дивляться понуро й оточені туманом. Змагаючись знайти даліше продовження стежки, я усе далі заходив до болота і нарешті загубив усілякий слід стежки. На додаток лиха, несподівано пролунав грім (за вершками дерев не видно було, як набігли хмари), у повітрі стемнішало та став накрапувати дощик... Важкий, вохкий та холодний туман висить у повітрі, закриваючи даліші дерева та надаючи загальному колоритові лісу білявий відтінок; промочка одіж крижнить тіло та обліплює його собою і перешкоджає вільним рухам; нога втрачує певність на тряському, грузькому ґрунті; важка торбинка ріже плече, а свідомість, що наближається ніч, одбирає бадьорість. Мимоволі згадується, що у глухому лісі нічною порою, як кажуть поети, «і дикий звір, і недобра людина, і лісовик блукає»... А усе моє озброєння—молотки, правда, досить важкі та замашні, але навряд чи здатні для боротьби на випадок зустрічі з одною з цих лісових істот. Але «à la guette comme à la guette», в такому стані рятує лише рішучість. До того ж у мене залишився вірний, незрадливий приятель—геологічний компас, що давав змогу з певністю знати потрібний напрям. (Цей приятель не раз і пізніше рятував мене в дуже скрутних обставинах). Довелося йти навіпростець на південь, згідно з компасом, обираючи лише більш надійні горбки моху. Після блукання на протязі чотирох годин, вимокнувши цілком, вже після заходу сонця, побачив я нарешті наперед крізь дерева білу смугу шосе і нарешті ступив на твердий, не грузький ґрунт. Звідси вже не важко було дістатись до Коростишова і до гостинного притулку, де на мене чекав киплячий самовар.

Отака була перша моя знайомість в Радомиським Поліссям 1885 року.

Згодом довелося мені на протязі майже 30 років що-літа подорожувати у самій середині Київського, Волинського та Минського Полісся і добре випробувати на собі усі невігоди таких подорожів, але разом з тим довелося й переконатися, що тут ховається надзвичайно багато цікавих з наукового боку природніх явищ,—довелося захопитися і вподобати оцю мовчазну, повну тайн, своєрідну природу нашої північної України.

2. КОРОСТИШІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ.

Ще за тих давніх минулих часів (1885 року), коли гарного літнього дня хто під'їздив до Коростишова по шосе з заходу (з боку Києва), то його перш за все вражали й примушували

милуватися з себе прекрасні соснові ліси, що облямують полотно шосе з обох боків. Ці гарні ліси, що раз-у-раз то збігають на горбки, то стоять на непрохідному болоті, котре, звичайно, одділено од шосейного шляху канавою, та обрамлені гущею молодого листкуватого підлісся, мимоволі нагадують вам, що ви йдете по закраїні Полісся, по старовинній древлянській землі. Але, на жаль, ще й тоді це була тільки ілюзія. Ці ліси є не більше, як декорація. Тільки з правого боку шосе, з півночі, вони ще більш-менш зацілили і тягнуться до ріки Тетерева та далі, а з лівого боку від шосе (на південь) вони вже здавна вирубані майже геть всуціль і тільки вузька смуга старого красуна-лісу чомусь помилована хижацькою сокирою, а далі стелються сумні пустки, що вкриті стирчачими пнями та піскуватими горбками, цілком нездатні для рілля; тут на волі гуляє вітер та пересипає, розмає, розвіє сипкий пісок... Не можна й надумати нічого більш сумного, більш безрадісного, як ця картина масового знищення лісових багатств нерозумною діяльністю людини...

Верст за сім перед Коростишовом по боках шляху с-під верстви листя й мохової поволоки починають визирати подекуди заокруглені Гранітові скиби. Далі в лісовій хаші починають блимати веселенькі домики—«дачі», що іноді висовуються на самий шлях, а біля самого берега ріки Тетерева, з лівого (південного) боку шосе, підноситься величезна Гранітова скеля; вона наче зложена з великих кам'яних скиб, що навалені одні на одних і мають кожна заокруглену, мішкувату форму. Які це невідомі велетні понавалювали ці вражаючи моноліти і зложили цю титаничну будівлю? Дослід показує, що це є природня скеля, а не штучна будівля; вона має баневату форму (мабуть була обтерта та обшліфована льодовиковою поволокою за льодовикової епохи,—так званий «*dôme arrondi*») і була порозбита розколинами на паралелепіпедальні скиби; процес звітрювання Граніту, що росповсюджується по щілинах або розколинах і особливо зосереджується в точках перетину розколин, надав цим скибам отаку заокруглену мішкувату форму. На вершку цієї скелі, між високостовбуровими соснами, білів колись домик Київського зоолога С-ського, — це була найкраща «дача» у Коростишові. Тут починається спуск до ріки і одкривається обширний краєвид: праворуч і ліворуч товпляться дачні будівлі, що кокетливо визирають з-за сосен, а просто, за шосейним містком, видно саме містечко Коростишів. Мальовничий гарний шосейний міст вартий уваги мандрівника; його горішній дощаний поміст, що періодично відновлюється і тримається у повному порядку, лежить сажнів на вісім над рівнем ріки; чудові, велично гарні його кам'яні «бики» витесані з місцевого Граніту; його три довгих просвіти притримуються гарними ажурними брускованими арками. Зараз за містком, з'їхавши на гору, ми зустрічаємо старовинну, не зовсім звичайну на наших теперешніх

шляхах установу—смугастиї «шламбаум» з такою ж будкою для сторожа. Заплативши шосейний побір та одержавши квитка, мандрівник пропускається під шламбаумом—і ось він вже у Коростишіві.

Містечко Коростишів є, безсумнівно, дуже старовинна селитьба. Було навіть висловлювано думку, наче саме тут був старовинний древлянський Коростень. Вже старі автори згадують про цікаві зроблені тут археологічні знахідки, — поганський кам'яний жертівник, що його знайдено у ріці, доісторичні вироби з глини то-що. За вісмидесятих років біля Коростишова зроблено було археологічні досліді і роскопи професором В. Б. Антоновичем і знайдено де-кілька типів старовинних погребів. В самому містечку є сліди колишніх валів та шанців; згідно з переказами, тут існувало колись велике місто, що було знищене татарами. На місцевих кладовищах заховалися дуже старовинні хрести, а в урочищі Хминичах—старовинний глибокий колодязь. За XVI-го століття Коростишів був маєтком Філона Кмити, воеводи Смоленського, старости Чорнобильського і гетьмана литовського; Кмита одержав цей маєток, як спадщину від свого батька, що одержав маєток по грамоті литовського князя Олександра. Року 1565 Філон Кмита продав Коростишовський маєток («будучи на той час пенендзей велико потребен», як сказано у купчій грамоті) своєму родичу Івану Олізарові «за 400 коп. грошей монети і лічби великого княжества литовського». Один з його нащадків, Густав Олізар, набув де-якої відомости, яко польський поет. Син його Кароль Олізар збудував гарний палац на лівому березі Тетерева (що згодом був напівзруйнований) і назвав одну з скель на протилежному березі іменем польського поета Фелінського. За часів Хмельницького уроченець Коростишова Небаба організував ватагу гайдамаків, що була після багатьох пригод та боїв з поляками знищена біля Мозира загоном Воловича; за вини Небаби генерал Врангель 1665 року виправив з мешканців Коростишова велику контрибуцію, а його офіцери Орел та Бурчак з свого боку пограбували селян і землевласника. Року 1634 тут було збудовано перший постійний міст на Тетереві, а року 1779 Коростишову надано грамотою короля Станіслава-Авґуста права міста і в ньому встановлено аж сім ярмарок. Після 1863 року поляки Олізари продали цей маєток Племяннікову; під час продажу зараховано в маєтку землі «удобної» 4325 десятин, лісу 20599 десятин і землі «нездатної», 304 десятини. Далі маєток перейшов до інших власників; в наслідок вирубання лісів землі «нездатної» стало далеко більше.

За вісмидесятих років Коростишів був звичайним підупалим та брудним містечком. В ньому було біля 5200 постійних мешканців (здебільшого євреїв), дві церкви, костьол, лютеранська кірха, гарна поштова станція, німецькі ковбасні, заводи пивоварний (бровар), винокурний (горільня), шкляний, шкіряний, смолокурні,

лісорізнi, шість німецьких невеликих сукенних фабрик, паперова фабрика й чимало каменярень Граніту. Єврейські хати не загорожені, не мають садиб, тому вулиці поплутані; усюди страшна грязь. Велику вагу для містечка мала вчительська семінарія, що її переведено сюди з Києва 1873 року; в семінарії бувало до 100 учнів (з них 40 пансіонерів в інтернаті). Будинок семінарії (з домовою церквою і численими офіцинами, де живуть пансіонери та вчителі) міститься на північно-західньому краї містечка і є оточений гарним садом (в українській літературі він згадується тільки в оповіданні Васильченка «Оксана»,—стор. 22); але щоб дістатися до цього гарного саду, доводиться перейти усе містечко, що його вулиці (особливо улітку) наповнені такими пахощами, які одбивають охоту по них мандрувати.

Цілковиту протилежність до містечка з його скученими брудними хібарками й нужденними крамницями (де разом продаються дьогіть, бублики, цукор і парфюмерія) являла собою «дачна» місцевість на правому березі ріки. Це є ціле окреме маленьке місто, що утворилося в 1870-х роках минулого століття; воно заселялося здебільшого тільки влітку наїзними (головним чином з Києва). Тут окремі невеличкі садиби і гарні чистенькі домики пороскидані були у зацілілій частині старого лісу. Біля самого порогу дач росли столітні сосни; Гранітовий і піскуватий ґрунт, вкритий глицею, буває сухим завжди, навіть зараз після дощу; повітря наповне смолястими випаруваннями і ароматом квітів; зі скель б'ють подекуди високо гарні джерела хрустально-чистої води; неглибока ріка з чистим піскуватим дном і прозорою, трохи залізуватою водою постачає чудове купання, для чого на ній було збудовано чимало гарних лазеньок; гони човнами і прогулки по лісах набувають особливої привабливості завдяки мальовничим скелям на обох берегах ріки; молоко, фрукти й інші споживні запаси були дуже дешеві, а все потрібне з крамниць приносили крамарі додому. Крім того, у містечку були аптека, телеграф, поштова контора, візники для поїздок і т. и.,—отже всі вигоди; близькість губерніяльного міста Житомира (26 верст) давала змогу навіть подекуди дамам повештатися по модних магазинах. Єдина невигода цієї дачної місцевості, що робила її неприступною для багатьох киян,—це є значне віддалення від Києва (100 верст) і убийче первісне диліжансове сполучення; тому до Коростишова їздили на дачі влітку тільки ті люди, що були вільні на все літо; дуже заздрили цим шасливцям ті, що примушені були жити по дуже тісних, набитих народом, шумливих та порожніх дачах у Боярці, Мотовилівці, Святошині й Китаєві.

Але околиці Коростишова цікаві не тільки своєю мальовничістю і здоровим лісовим повітрям, — вони приваблюють спостережників також і іншими особливостями своєї природи. Перш усього заслуговує на увагу місцевий Граніт, що дає себе визнаки тут на кожному кроці і відслоюється на обох берегах

ріки у формі величніх скель. Що до загального характеру свого краєвиду, то тутешні скелі відрізняються від описаних вище диких і похмурих урвищ в околицях Козіївки, Городська та Мининів. Більша частина Коростишівських скель вже не заховала свого первісного вигляду: оброблених столітнім звірюванням заокруглених моховатих скель тут є мало; тут рідко з ґранітових скиб, що визирнула на поверхню, не торкнула рука людини, на рідкій з них не було колись влаштовано каменярень. Здебільшого вершки або гребні ґранітових скель тут зруйновані, порозламані, вкриті ямами, кинутими каменярями, засипані усіляким грузом, що залишився після розроблювання, а ті скелі, що виступають на самому березі ріки, усипані від вершку до самого підніжжя кутоватими відламками більших або менших розмірів і перетворені наче в штучні розсипища. Каменярень тут є чимало і тепер; походяючи по лісу, раз-у-раз доводиться чути характерні удари молотків по камінню. Тутешні каменяри—здебільшого італійці, нащадки тих чистокровних італійців, що їх колись викликав до себе устаровину один з землевласників Коростишівського маєтку для розроблення ґраніту; вони вже почасти поріднилися і змішалися з нашими селянами; у працях по каменярях приймає участь чимало й тутешніх українців. Підприємливі італійці являються теж власниками більшості дачних домиків, що їх оддають у найми приїзним. ґраніт являє тут багато відмін. Найбільш розповсюджена тут середньозерняста відміна з досить правильними паралелепіпедальними кристаликами скалинця-ортоклаза, приємної сірої барви, дуже міцна, однорідна й тривала. Рідше трапляється так званий пегматит,—грубозерняста відміна, що в ній зерна мутно-білого скалинця досягають розмірів людської голови, а гнізда лосняку бувають завбільшки з долоню та такі самі зерна сірого кварцу. Трапляється і надзвичайно міцна, гучна при ударі, синювата дрібнозерняста відміна. Найбільш розроблюється середньозерняста відміна,—так званий «Коростишівський тип» ґраніту; вибори з нього (щаблі або приступки для сходів, пам'ятники і т. и.) вироблюються в тутешніх каменярях і постачаються у величезній кількості до Києва (усісходи в кам'яних домах Києва зроблено з Коростишівського ґраніту). Кількість ґраніту, що здобувається щорічно по тутешніх каменярях ручною працею і за допомогою пороху, доходила тоді до 2000 кубичних сажнів. Рідких мінералів в цьому ґраніті досі не знайдено; в ньому не трапляється ані турмаліну, ані ґранату, і чорний лосняк дуже рідко заступається білим; ґнейсів, що звичайно зустрічаються по інших наших ґранітових обсягах, тут теж не спостережено.

Лісові каменярні біля Коростишова, що пороскидані здебільшого на північ від містечка, уявляють мало цікавого для нефаховців. Це є просто ями серед темного, глухого бору; вони бувають завглибшки сажнів два або три, дуже рідко більше; з усіх боків вони оточені насипним валом з грубого піску, жорстви

й грузу, що їх виймають при здобуванні Граніту; на дні і з боків такої ями визирає сірий Граніт—свіжий, гарний, міцний камінь (цілком свіжу, незвітрілу породу тільки й можна бачити у каменярях); у відслоненій скелі за допомогою сталевих долот вибивають шерг вузьких ямок по одній лінії, наповнюють їх порохом і зривають, запалюючи порох; по лінії тих ямок утворюється розколина і таким чином од скелі відривається правильна скиба потрібної великості; ці скиби тут же на місці обтесуються і перетворюються на приступки для сходів, на плити й колони для могильних пам'ятників і інші вироби. Місцеві каменярі не заглиблюються далеко в каменярях, бо підймання догори великих монолітів з глибини було б надто важким і вимагало б особливих приладів та пристосовань і витрати на це часу; а навкруги майже на самій поверхні Граніту є доскоchu; тому вважають за краще кинути каменярню, як що вона вже стала надто глибока, та поруч закласти нову.

Атмосферні чинники згодом досить швидко зрівнюють покинуту каменярню, заповнюють яму піском й грузом, знищують вал і часто слідів колишньої каменярні вже й не видно буває, а лісові трави та мохи вкривають її своїм суцільним килимом.

Інший характер мають узбережні каменярі біля ріки Тетерева. Тут величезні скелі звичайно цілком позбавлені лісу і яскраво освітлюються сонцем. Їх починають розробляти звичайно згори; одколоті скиби скидають додолу, до підніжжя скелі, де утворюється таким чином велике скупчення кутоватих уламків, що їх тут обтесують. Відслонені узбережні скелі завжди бувають вже поросколоті ріжнومانітними природними щілинами на великі й менші скиби; тому тут можна добре бачити розміри цих скиб і обірати для виробів відповідні кусні. Отже, тут, звичайно, робота з порохом не вживається, до праці вживають залізні ломы, клини та молоти; але здебільшого камінь тут буває дуже звітрілим і вживається майже виключно на жорству для шосе. Оскільки лісові каменярі—ці негарні ями серед темного бору—мало цікаві для негеолога, остільки ж узбережні каменярі мальовничі й величні. Там ви бачите людину, що з великими зусиллями копається у землі, під корінням столітніх сосен, під грубою верствою глици, моху, піску та грузу,—а тут перед вами підносяться величні кам'яні маси, яскраво освітлені сонцем, з примхливими гострими кутами й карнизами, що по них ліпляться польові квітки; по де-яких місцях над страшною кручею нависають великі дерева, чепляючись за скелі своїми оголеними коріннями, а надолі, біля підніжжя скель, кам'яні уламки понагромаджені у хаотичному безладді...

Отут, на цих тисячолітніх кам'яних озіях, серед колишніх деревлянських лісових нетрів, зустрічалися і стикалися два світи, що мали між собою дуже мало спільного. Гарячого літнього дня можна було побачити тут каменярів на важкій праці; у них грубі, засмалені обличчя, голови вкриті простими солом'яними

ополистими брилями, зігнуті спини, чорні мозоляві руки; вони все стукають молотками по каміннях. Зрідка з лісу по ледве помітній стежці вийде на прогалину селянське хлоп'ятко, босонogie й розкудане, з козубкою грибів; часом промайне за соснами на вершку скелі дві або три дівчинки-підлітки, що збирають суниці на продаж «дачникам», у характерних і справжніх (не підмальованих модою) українських убраннях; вони вигукують пісню та поспішаються набрати ягід до приїзду диліжансу з Житомира (саме тут, у Коростишіві, мистцем Платоновим було намальовано відому картину—«Дівчата, що продають ягоди»,—і намальовано просто з натури). Поруч з тими каменярами та селянськими дітьми від часу до часу тут зустрічалася й дітвора дачників, в супроводі няньок та гувернанток,—гарно одягнені, часто випечені, вигодовані й гулящі діти, що не знають праці змалку; в цій лісовій глушині вони почувають себе вільно, сміливо бігають по моховатих прогалинах, здираються на скелі, збирають квітки, гриби, ягоди, соснові шишки, ловлять метеликів, грають у різні гри та заливаються гучним реготом. А в пообідню пору в лісі та на скелях з'являлися «дачниці» і «дачники», що зранку проводять час здебільшого на верандах або у гамаках, за книгами або без жадного заняття (тільки одні вчені природники дуже пильно працювали тут і влітку, використовуючи час для праці серед природи, для екскурсій та спостережень, для збирання матеріалів та для їх попереднього оброблення). В теплі місячні ночі до підніжжя скель пристають човни, що наповнені веселою дачною молоддю; на ріці лунають пісні—і сріблясте сопрано, і гучний баритон, а під прозорим наметом сосен чується сміх, палають смолясті огоньська, зав'язуються дачні романи...

Гулянки човнами по Тетереву мають тут своєрідну принаду. Тут нема того необсяжного привілля й простору, що їх зустрічаємо на Дніпрі, але за те тут маємо на кожному кроці надзвичайну різноманітність краєвидів та барв у природі. Швидке плавання човнами можливе тут лише на невеличких одлеглостях (не більш півверсти), бо поруч з безоднями (великими лійкуватими западинами) у ріці трапляються несподівано мілини, переكاتи, бистрини, камінясті «забори» й пороги. Сірі каміні, що обгризені та вигладжені хвилями й весняними кригами, подекуди понуро визирають з темної води, перестерігаючи необачних спортсменів; на перекатах страшенно міцна течія часто вириває з рук недосвідчених веслярів весла та заносить їх далеко десь в очерети, викликаючи веселий сполох молоді; в таких випадках чоловікам не залишається іншого виходу, як скакнути в одіжі до води і тягти човна з дамами до берегу. Трапляється також наскочити човном на підводний камінь та просидіти на ньому досить довго, доки пощастить з нього з'їхати. На березі величні мальовничі скелі Граніту з безмежно-різноманітною грою світла, тіні й барв раз-у-раз чергуються з похмурими, глибокими щілинами

та веселими муріжками, повними польових квіток (тут київський мистець Вжещ малював свої відомі етюди); по де-яких місцях до самого берега спускається по схилах густий, темний бір, а на березі утворюються невеличкі болота або розростаються очерети. Версти за дві вище Коростишова по течії ріки у лісі знаходиться маленький хутір Киричанка (що згадується в оповіданні Васильченка «Оксана»,—стор. 31); тут є гать й млин. Ріка біля млина поділяється довгим та вузьким островом на два рукави або рамена; східне, дуже вузьке рамено за його дикий вигляд і безлюддя дачники прозвали «Амазонською Рікою». Плавання човном по цій мініатюрній «Амазонці» неминуче сполучається з різними пригодами і на таке плавання зважуються лише завзяті любителі пригод. Сама «Амазонка» є надзвичайно швидкий проток, що починається біля самих колес млина і гучно клекотить між скелями; по де-яких місцях вона утворює широкі, просторі затоки і плавні, подекуди звужується до двох і менш аршинів завширшки. З одного (східного) боку підносяться стрімкі кам'яні скелі берега, з другого боку, на острові—непролазна, безпросвітня лісова чаща. Майже на всьому протязі «Амазонки» вершки дерев з обох її берегів поспліталися між собою та утворили над нею суцільне зелене склепіння; отже, ця річка таким чином одрізана од усього світу, а подекуди зелене склепіння так низько спускається над водою, що продертися крізь нього з човном не легко. Тут маються справжні нетри первісного лісу, куди рідко хто дістається,—свого роду неприступні джунглі, де чути тільки голоси природи, куди майже ніколи не заглядає сонце, а ще рідше—людина; це цікаві місця саме для природників—ботаників та зоологів, бо сюди ховаються де-які рідкі рослини і тварини, що повоюються людей.

На протилежному до Киричанки лівому березі ріки Тетерева підноситься гарний будівельний сосновий ліс, що тягнеться від села Харитонівки на північ до шосе, охоплюючи Коростишів з заходу, і спливається з розкішним сіяним високостовбуровим бором, що носить назву «Баскач»; зрештою, ще наприкінці 80-х років почали рубати ці гарні ліси і тепер, мабуть, вони вже знищені... У Харитонівці, справжньому лісовому селі (без церкви), що ще року 1636 згадується у складі Коростишівського маєтку і має біля 500 мешканців, заслуговують на увагу дуже звітрілі скелі грубозернястого Граніту; камінь тут остільки хемично зруйнований, що скелі можна просто розбірати руками на кусні,—усі великі зерна різних мінералів (скалинця і кварца) вже зовсім відокремлені самою природою, а увесь лосняк перетворений на хльорит,—зелений мінерал, що тонкими корками або поволоками одягає кусні кутоватого природнього грузу в великих розсипищах. Надзвичайно цікаві для природників та мистців екскурсії далі до гори по течії ріки Тетерева,—до села Великих Кошарищ, де у глухому первісному лісі серед скель Граніту виступають широкі жили вибухової старої чорної порфірової

ляви (згаслий вулкан—див. мої «Нариси з природи України», вип. I, стор. 98). Характер лісу тут дуже темний, сумний, похмурий.

Зовсім иншого характеру цікаву екскурсію уявляє з себе мандрівка пішки по шосе на захід від Коростишова до околиць села Стрижівки, що знаходиться на 5-ій версті од містечка в напрямі до Житомиру. Перейшовши містечко Коростишів, ви зустрічаєте спочатку по обох боках шляху поля (тут ґрунт височини складається з чорноземлі, а підґрунтя—з однорідного, жовтого, не верстуватого, поруватого суглинку—знакомитого українського леса, що питання про його походження викликало в науці стільки суперечок; тепер вже усіма європейськими і американськими вченими цілком прийнята моя теорія сольового походження лесу з навіяного пилу польодовикових пустинь); далі шосе перетинає узлісся згаданого вище «Баскача», а далі знову тягнуться широкі поля на чорноземлі, що перетинаються по де-яких місцях глибокими та стрімкими ярами. Яри прямують на південь, до долини Тетерева, що його тут не видно за гарним березовим лісом. Ці розкішні, гарні, широченні поля мимоволі нагадують поетичні описи наших українських письменників, що описували їх з такою щирою любов'ю. «Поле—що безкрає море; скільки зглянеш—розіслало зелений кидим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо; ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре—погляд так і тоне... З неба, як ростоплене золото, летиться на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля, під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожду билинку. І ведуть вони між собою тиху—таємну розмову; чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору, заглушує докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться,—і все те зливається до купи в якийсь чудовий гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди, на думку не лізуть клопоти, добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями. Хочеться самому жити й любити, бажаєш кождому щастя. Не даром у таку годину—або неділя або яке свято—хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися» (Панас Мирний «Пропаша сила»). «Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж у край неба... Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць,

і блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотний на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість... Золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною стала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць»... (М. Коцюбинський «Ниви у червні»). Іван Франко так описує «Полудне»:

«Полудне.
Широкее поле безлюдне.
Довкола для ока й для уха
Ні духа,—
Ні сліду людей не видать...
Лиш трави мов море хвилясте,
Зелене, барвисте, квітчає,
І сверщики в травах тріщать.
Без впину
За річкою геть у долину
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потопає,
У пахощах дух спочиває,
У душу тепла доливає
Простір».

Саме село Стрижівка росташувалося з обох боків глибокого яру, по якому тече безнайменна річка, і містить у собі 1290 мешканців. Зараз за селом, на вершку високого горба, що на ньому стоїть сільська «магазея» (хлібозапасний магазин), відкривається обширий та цікавий краєвид. Просто перед вами велика (верст 8 у прогоні) улоговина, що по ній білою стрічкою тягнеться шосе. Праворуч воно обставлене телеграфними стовпами, а ліворуч—верстовими стовпами і по де-яких місцях перетинається мостиками. Ліворуч за шосе, на схилі до Тетерева, зеленіє веселий березовий лісок, а з-за нього визирає зубчаста стіна соснового бору. Праворуч, версти за три від шляху, улоговина замкнена високими лесовими горбами. Ці горби перервані в кількох місцях глибокими стрімкими ярами, з ярів витікають сріблясті струмочки, що зміяються по дну улоговини та втікають під шосейні мостики. Біля підніжжя горбів праворуч стоїть старовинна деревляна каплиця; в середині її знаходиться криниця з гарною джерельною водою. Схили горбів тут одягнуті чащою молодого дубняку, а на вершку горбів знову починаються поля, що тягнуться геть аж до самого обрію. Найбільш цікаві тут оті яри, що перетинають горби праворуч від шляху. Як що ви зважитесь під пекучим промінням сонця перейти по межі поля до гирла одного з тих ярів, то ви увіходите до глибокого тінястого ущілля з дуже стрімкими, майже прямовісними

стінами. Оглянувши добре ці стіни, ви побачите, що горішня частина їх складається з жовтого, поруватого, легкого лесу (що про нього було вже згадано вище). Це є новіший, суходільний поклад, в якому часом знаходять великі кістки мамута й інших польодовикових животин і дрібні шкарлупки степових суходільних м'якунів. Нижче, під лесом, до самого дна ярів йдуть сипкі, пухкі, сірі однорідні піски, що в них по де-яких місцях знаходяться великі зростки або скиби міцного дрібнозернястого пісковика. Цей пісковик з практичного боку мало цікавий (бо на жорни він нездатний, а для шосе менш придатний, ніж місцевий ґраніт). Розбиваючи молотком скиби цього пісковика, можна знайти в ньому цікаві речі,—свого роду геологічні документи, що оповідають про минуле. Тут міститься чимало скам'янілих шкаралуп морських м'якунів і сила відбитків листя дерев. Усі ці скам'янілості належать до вимерлих видів рослин та животин, що жили тут за третичного геологічного періоду (за так званої олігоценової епохи). Вони добре вивчені. Дослідження їх показало, що оці сірі піски й сірий пісковик—рідні брати нашого блакитного київського мерґеля або синьої глини. Ті піски й пісковики утворювалися тут біля берега моря,—того самого моря, з якого утворився далеко від берега поклад блакитного мерґеля. Уся ця місцевість була вкрита великим морем, що було глибоким у Києві і далі на схід (на Полтавщині, Харківщині та на Чернігівщині і далі аж за Волгу), а тут, на заході, це море було плитким. Тут саме, у Радомиському повіті, біля кристалічного нашого кряжу, був ґранітовий беріг цього моря. Крім ріжноманітних і численних м'якунів, в цьому морі жило чимало різних риб (наприклад, так званих сквал або акул, що їх великі зуби і гарні відбитки знаходимо часто в київському блакитному мерґелі), мікроскопічні отвірниці, коралі й моховатки, а на островах та на узбережжю моря росли тропічні форми двохпрозябцевих рослин,—дерева-лаври, ціннамони, міртофілли, льомації й інші, що їх листя з усіма дрібними жилками й іншими подробицями гарно відбилися на Стрижівським пісковику. Отаку цікаву історію оповідає цей пісковик тому, хто вмів його питати, хто може по залишених прикметах відбудувати давно вмерлі організми. Такий самий пісковик зі скам'янілостями знайдено мною і в ярах біля «Баскача» і в самому навіть містечку Коростишіві (біля паперової фабрики, повздовж струмика, що витікає з ставка вчительської семінарії), і на схід від Коростишова, у болоті «Гало» серед лісу. Всюди, цей пісковик лежить безпосередньо на ґраніті; звідси треба зробити висновок, що тут з самого початку геологічної історії, з архейської ери або з часів утворення ґраніту геть аж до олігоценової третичної епохи був суходіл і тільки за третичного періоду з'явилося море, що згодом зникло (наступання й уступання моря залежали від повільних вікових коливань, себто підвищень та знижень земної кори).

По де-яких місцях в околицях Коростишова олігоценових пісків та пісковиків немає (були, мабуть, знищені денудацією, себ-то діяльністю атмосферних чинників), і Граніт виступає безпосередньо на поверхню, вкритий лише продуктами свого звітрювання та потретичними породами. В таких місцях, в западинах і улоговинах, накопичення продуктів хемичного й механічного звітрювання Граніту бувають іноді досить грубі. Між цими продуктами найбільш цікавими являються каолін і мінеральні фарби. Каолін або біла глина є гарний матеріал для порцелянової промисловости. Подекуди він тут має добрі технічні властивості, але здебільшого він буває тут досить грубим, має в собі значну домішку кварцових зернят і ще зацілівших зерен скалинця,—є мало відмудлений. Крім того, родовища тутешнього каоліну мало «надійні», себ-то уявляють собою окремі невеличкі гніздуваті скупчення, що пороскидані в улоговинках Граніту і не утворюють значних запасів, що могли б забезпечити потреби заводу; але можливо, що дальші геологічні досліді з'ясують наявність великих запасів каоліну в інших місцях Радомиського повіту (такі великі запаси каоліну відомі, наприклад, в сумежному Сквирському повіті). Оскільки відомо, такими спорадичними й невеличкими скупченнями являються тут і мінеральні фарби—залізна вохра і умбра, що їх вже подекуди використовувано в Радомиському повіті. Взагалі тутешній Граніт є досить багатий на залізуваті мінерали; це спричиняє значну кількість заліза в місцевих джерельних водах, до яких залізо дістається в наслідок звітрювання Граніту, і в воді ріки Тетерева, а також іржаві виділення у болотах. Перед 50-ми роками минулого століття у Коростишові навіть існував гідропатичний заклад. Але справжніх мінеральних залізуватих вод і зложищ залізних руд, що заслуговували б на експлоатацію, тут, оскільки досі відомо, нема. Головним мінеральним багатством Коростишова залишається його гарний Граніт, як будівельний камінь, та описаний вище мрамур села Козіївки. За винятком островів леса, лісовий ґрунт тут є дуже неродючий і здатний тільки для глициєвих лісів; тому суцільне вирубання лісів тут є дуже шкідливе й нераціональне. На таких ґрунтах важко розростається навіть дика рослинність, і такі ґрунти після знищення лісів дають лише матеріал до розвіювання вітром піску та утворення дюн, а ці дюни пересуваються вітром і засипають згодом і ті ділянки, де на лесі виникли родючі ґрунти. Тільки раціональне лісове господарство, сполучене з новішими способами догляду й одержання цінних продуктів з сосен (каніфолі, шкипидару і и.), може урятувати цей чудовий куток нашого Полісся, старовинних древлянських нетрів, що дав чимало поживи і вченим, і художникам-мистцям, і поетам; а як не зберегти тут лісів, для яких сама природа призначила цю місцевість, то вона може швидко перетворитися на сумну піскувату пустиню—наслідок нерозумної та хижацької діяльності людини.

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги)

III

Придивімось тепер, як далі йшов економічний розвиток на Україні і як формувалися окремі суспільні течії серед української інтелігенції. Після такого огляду виясняться й риси українського письменства цієї доби, що ставило собі громадсько-дидактичні завдання.

Розвиток капіталістичних відносин дуже відбивався на Україні протягом наступних років, хоч тільки наприкінці XIX століття набрав певних, ясних форм. Капіталістичні підприємства почали зростати, як гриби (цукроварні, металообробчі заводи), на селі починає виявляти себе аграрний капітал, і первісне село розкладається на складові соціальні елементи: з одного боку—Калитки і Пузирі, справжня селянська буржуазія, що поволі витісняє дрібно-маєткового поміщика-дворянина, а на другому крилі—павперизоване селянство, що постачає матеріял для мійського пролетаріату.

Але цей економічний розвиток одзначала в своїй ідеології тільки невеличка група української інтелігенції, що солідаризувалася з Драгомановим. Правда, і Драгоманов не дооцінював економічних чинників у загальному історичному процесі, та гасло соціалізму, викинуте Драгомановим, статті та багаті інформації з економічних відносин на Україні у перших книжках журналу «Громади»,—все це давало певний нахил для суспільних угруповань. Але під помітним впливом Драгоманова була київська Громада тільки протягом 70-х років. Тоді (1873 р.) Драгоманов посилав, за підписом 45 київських українців, декларацію—протест проти брошури Качали «Політика Русинів» (Качала—клерикальний ідеолог галицьких народовців) та проти обох галицьких партій: тут підносилися вимоги в культурі—раціоналізму, в політиці—федералізму, в питаннях соціальних—

демократизму¹⁾. За рік-два з цієї купки утворилася вже виразно соціалістична група української інтелігенції, серед якої сам Драгоманов, за його словами, «не був ні ініціатором її, ні найбільше радикальним», а «одним із поміркованіших»²⁾. Як свідчить член тодішньої Громади Ол. Русов, «гурток цей був далекий од жадної революційної діяльності, але віддавався цілком діяльності конституційно-визвольній, на ґрунті українських інтересів»; склався він, головним чином, «з людей університетської і взагалі учено-літературної верстви»³⁾. «Будучи здебільшого соціалістами в теорії (коли вгодно—катедер-соціалістами) і демократами в своїх основних та історичних принципах», члени Громади, проте, виразно відзначалися від тодішніх революційних гуртків: погляд на національну проблему і тактика революціонерів проводили між ними цю межу.

Але між членами Громади і революціонерами-народниками були спроби де-якого порозуміння в спільній боротьбі, були й тісніші зв'язки. Так, про ці зв'язки з революційними організаціями свідчить лист Андрія Желябова до Драгоманова з 12 травня 1880 р.: «В то же время («зима 1875—76 г.г.») всколыхнулась украинская громада и, верная своему основному принципу народолюбства, замыслила целый ряд предприятий на пользу ридной Украины... Я видел расцвет тамошней громады, ее живые начинания...»⁴⁾.

Трохи пізніше (1879 р.) відбулася нарада ліберальних земців з київськими терористами-революціонерами, з участю членів авторитетної тоді Громади⁵⁾. Правда, програм навіть радикальнішої частини Громади не задовольнив всіх елементів української молоді: ми знаємо, що революційні організації «Землі і Волі», «Чорного Передела», «Народної Волі» в значній мірі комплектувалися з «Южан», які не надавали національному моментові відповідного значіння в революційній боротьбі з спільним соціальним і політичним ворогом (Стефанович, Бохановський, В. Осинський, Дейч, Желябов, Дебогорій-Мокрієвич та ін.). Желябов у цитованому вже листі до Драгоманова, будучи «убежденным автономистом», з жалем запитує: «Где наши фени»,

¹⁾ Автобіографія. Укр. переклад 1917 р., ст. 28.

²⁾ Листи на Наддніпрянську Україну. Друге вид. Відень, 1915, ст. 86. Цікаві спомини Д. Овсяніко-Куліковського про одеських громадян (Петрб. 1923) підтверджують ці висновки.

³⁾ Див. «Примѣчанія» Русова та Вовка до поліцейського «огляду»—«Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторымъ изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ». «Былое», 1907, VI, ст. 161 і д. Цікаво, що провокатор Веледницький каже, що «партія українофілів-націоналів» 1873 р. «була чужа поняттю про соціалізм», але пізніше «прійнялася соціальними ученнями», і він іменує її партією «українофілів-соціалістів» (ст. 118, 122).

⁴⁾ Ник. А. Шешов. Андрей Иванович Желябов. Материалы для биографии и характеристики. Петроград, 1919, ст. 157.

⁵⁾ Див. «Воспоминанія» В. К. Дебогорія-Мокрієвича, ст. 300-301 і статтю В. Богучарського—«Земский Союз кон. 70 и нач. 80 г.г.» в книзі—«Юбилейный Земский Сборникъ», 1914 р., ст. 250 (Русов, «Примѣчанія», ст. 157).

Парнель?», але сам Желябов таким українським Парнелем стати не схотів, як це справедливо зауважує Драгоманов ¹⁾. В усякому разі, не можна заперечувати де-якого «революційного паралелізму» між активною драгоманівською групою (і Громадою, оскільки вона йшла за Драгомановим) і революційними організаціями.

Але з еміграцією Драгоманова центр тієї групи пересунувся за кордон, спричинившись до утворення галицької соціалістичної групи, що потім і формально стала за політичну партію (1890 р.). Тут же, на Україні, запанували «ліквідаторські», легальні настрої, те «аполітичне культурництво», що під впливом загальної реакції 80-х років уже занадто одгонило своїм опортунізмом і навіть сервілізмом («Нам надо примирить с собою правительство» — формула Костомарова), а найбільше визначалося своєю повною пасивністю («Нам треба лихо переспати» — формула Житецького). Прикладів цього опортунізму і сервілізму дуже багато в пам'ятках тих жорстоких часів, а найбільше цих прикладів навів Драгоманов у своєму листуванні з галицькими приятелями і з представниками київської Громади; мабуть, чимало прикладів виявиться пізніше, коли пощастить обслідувати й видати приватні архіви. Досить згадати про факт, наведений Драгомановим: подача «дурної і лакейської записки Лорис-Мелікову про українوفільство, як корисний для уряду рух, бо він одводить молодіж од соціалізму і політики до націоналізму і культури» ²⁾. Здається, далі по стежці «культури» без «політики» йти нікуди. Але молодше покоління (Грінченко) вже виробляло конкретний програм праці на селі. Цей програм утворився під впливом загального пробудження на початку 90-х років, але майже не рахувався з тими економічними чинниками, що рішуче зруйнували колишні взаємовідносини між селом і містом, не рахувався і з марксистською ідеологією, що єдино тільки й зважувала соціальне значіння капіталістичного переродження країни. Відома полеміка між Грінченком і Драгомановим аж надто цікава власне з цього погляду: не зважаючи на перехід Грінченка в цій полеміці на де-які драгоманівські позиції, вона все ж таки свідчить, оскільки помірковані й «культурницькі» погляди були навіть у кращих представників української інтелігенції тієї доби. «Кожен свідомий русин-українець повинен бути конституціоналістом» — читаємо ми в Грінченкових «Листах» про політичні ідеали українських народолюбців. А в соціальних відносинах Грінченко хоч і передбачає такий лад, «де не буде ні експлоататорів, ні експлоатованих», але ж не може сказати, «які саме форми людських відносин дадуть нам той лад», і в усякому разі до «соціалістичного кольору» ставиться з великою осторогою або й негативно (див. ст. 110, 116, 126 вид. 1917 р. «Листів»). Ясно, що це далеко не драгоманівський соціалізм, а більше наближається до типового програму ліберальної інтелігенції. Тут є осторога

¹⁾ «Историческая Польша и великорусская демократия». К. 1917, ст. 114.

²⁾ Листи до Ів. Франка і інших, 1881—1886. Львів, 1906, ст. 141.

перед соціалізмом, обмежене розуміння демократизму, побоювання й заперечення революційних методів боротьби чи нездатність до них, але причини цього полягають не стільки в класових симпатіях наших «культурників» (на лівому крилі яких і перебував Грінченко), скільки в їхній політичній несвідомості, в їхньому недооцінюванні політичної боротьби для збудження активності пригноблених класів, отже—і для суто-культурної серед цих класів роботи.

Поруч з цим більш ніж скромним соціально-політичним програмом Грінченко накреслює схему «реального діла», діла легального, в галузі культурно-національній і навіть економічній. Це власне перший програм для роботи української полупанської інтелігенції на селі, що від проповіді і слів пропонує перейти до реальної роботи в межах, од тодішнього уряду дозволених. У цій конкретності її значіння й роля. Але без вищого соціально-політичного масштабу, без класового освітлення економічних проблем цей програм не може становити самоціль, бо його паліативність аж надто впадає в око.

Така плутана ідеологія 70—80-х р. р. на Україні, як плутане й економічне життя тих часів. Амплітуда ідеологічних вагань дуже велика: од Драгоманова до тієї міщанської маси, що раз на рік збігалася пом'янути Шевченка танцями й горілкою (типу Мордовцева, Білиловського в Петербурзі). Вияснення економічного процесу в 90-х роках дає певні форми й суспільній ідеології, що спирається на робітничий клас, і тоді лише поволі ліквідується голе культурництво, сумнівний «аполітизм».

А поки-що ідеологічна белетристика відзначила цей наївний світогляд українського «різночинця», бо ж українські письменники, звичайно, підлягають загальним соціологічним законам: вони є продукт свого часу і свого класу.

IV

Дуже типова тут постать Ол. Кониського. При всіх своїх позитивних рисах—отій «в'дливості» в українську справу, як висловився Драгоманов,—це, можна сказати, ворог справжнього демократизму, коли в це поняття вкладати певний соціальний зміст, і класичний опортуніст що до тактики. Кониського можна було б уважати продуктом аграрного капіталу, коли б в йому не було тієї національної романтики, того своєрідного «мужикофільства», про які ми говорили вище. А ця романтика і витворена нею гуманність затирають класове ество Кониського, хоч цілком його не знищують. Рівняючи Шевченка з Кониським, Грінченко колись так висловився: «Один був втілена буря й натиск, а другий—поміркованість і компроміс»¹⁾. Ця «поміркованість» вияснює нам

¹⁾ Микола Чернявський. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка, ст. 32.

Про це ж, власне, свідчить, і Русов у своїх «Прим'чаннях»: Кониський «радикально розійшовся з демократичними ідеями Драгоманова і навіть вийшов з Київської Громади через її занадто радикальний напрям» (ст. 158).

і політику Кониського в Галичині (зв'язок з польськими аграріями, з клерикалами), і опортунізм його в Наддніпрянщині (багато фактів у листах Драгоманова), і розлад його з Драгомановим. Ось, напр., що писав Кониський у листі 1893 р.: «Радикальствующіє баламути-драгомановці—це верхогляди, фразери; окульбачить воно Маркса й гайсає навзаводи! Темна молодіж, що опріч Іловайського нічого не знає, зовсім натурально, іде на фразу, наче миші на крупі! Трудно Вам, не бачивши власними очима, поняти мені віри, якої великої шкоди задає Драгоманов серед темних людей своїми фразами! Для мене очевидна річ, що він людина хора не тільки тілом, але й духом, і своїми причепами сам себе прижимає до того, що стає земським начальником в літературі».

Цей свій антидемократичний настрій Кониський виявив в своїх белетристичних творах, а особливо—в двох великих романах: «Семен Жук і його родичі» (1875) та «Юрій Горovenко» (1885). У першому романі Семен Жук виступає носієм національної ідеї, «націоналом» і типом позитивним, а приятель його Антін Джур—«космополітом» і типом негативним, що дбає тільки про власний добробут, про гроші, і не вагаючись іде на аморальні вчинки і навіть шахрайства. Автор намагається дати до рук Жукові де-яку реальну роботу—позичкове товариство, школу, земство, але не видно, щоб та робота дійсно захопила багатого хуторянина Жука так, як захопило його родинне життя з Сонею. Увесь роман просякнуто ворожнечею до «космополітів» і надзвичайною прихильністю до «націоналів», хоч ці «націонали» у Кониського становлять собою типову дрібно-маєткову (навіть середньо-маєткову) верству, що, не зрікаючись від своїх соціальних привілеїв та економічного панування над селянином, інколи тільки переймаються панською «гуманністю», дуже далекою від дійсного демократизму. «Юрій Горovenко»—знаменний антихудожній памфлет на окремі особи і на цілі суспільні течії, що виявили себе на переломі між 70 і 80 роками. Юрій Горovenко—так само щирий і чесний «націонал», але несправедливе й жорстоке начальство позбавило його можливості легально виконувати свої «національські» обов'язки, викинувши його з школи, і він мусив піти на страшний, в освітленні Кониського, вчинок—зійтися з революціонерами і виконувати революційні приписи Народньої Волі. Правда, в цьому він скоро розчарувався, як це й повинно було статися з людиною дрібно-міщанської ідеології, і загинув зовсім недоцільно. Автор освітлює Горovenка типовою «неприкаяною» людиною, що не змогла знайти своєї полочки в житті і прикласти до праці свої багаті духовні сили:

«Ні за що погиб! Погиб за свої чесні й чисті прямування. В іншому місті, при інших обставинах, не те б з його вийшло! Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи у нас діється!

Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... свої знання, свою працю—ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині де за-границею, або поховати де по мочарах, або на оцих глупівських пустинях».

Але ж завдання Кониського—суто політичне: довести, які «жахливі» наслідки дає урядова політика, непримирима до «мирних», «лойяльних» і «вірнопідданих» націоналів-українофілів. Цей час, час завзятої, героїчної боротьби революціонерів з царським урядом, Кониський вважає «смути» (од слова «смута», очевидно), бо і повість ця—то «хроніка з смутного часу». Цей реакційний бік повісті вірно оцінив Драгоманов, пишучи Франкові з приводу цього: «Горовенко—це новий мудрий плод українофільського консерватизму. Це вже, коли не треба прямо «помирити з собою правительство», то заход до того з боку: показати, як несправедливі нагони на нас, смирененьких, роблять з нас динамітчиків! (Посередині, звісно, ростикано кілька сепаратистичних дульок в кешені»¹). І той же Драгоманов дав жорстоку, але вірну оцінку взагалі подібним творам Кониського: «Повісті д. Кониського можна прирівняти до «патріотичної» белетристики «Русского Вѣстника» з тою одміною, що в нього нема й такого сліду таланту, який був, напр., у Болеслава Марковича»²). Таким чином, «неприкаянство» героїв Кониського виникає з його загального антидемократичного, вузького світогляду.

Дуже подібна до цієї «тенденційної белетристики» й пізніша повість Левицького «Над Чорним морем» (1888). Комашко і Селаброс—це, знов-таки, «націонал» і «космополіт». «Космополітизм в словах» та «матеріальність в думках», «фальшивість та нещирість»—от цей хитрий грек Селаброс, що добре володіючи українською мовою, чомусь становить собою серйозну небезпеку для ідеальних «націоналів». Тенденційність цієї постати, власне, в тому полягає, що всі гріхи Селабросові виникають з його «космополітизму», тим часом і «націонал» Комашко не виконує жадної позитивної роботи, яка б підтверджувала його палку любов до України та її народу. Тільки симпатична постать Наді Мурашкової, що з переконаною «космополітки» перетворилася на палку «націоналку» і пішла учителювати на село, більше уваги забирає; вона перехоплює сюжет Грінченкової повісті «Соняшний промінь».

Оскільки популярне було тоді це протиставлення—«націонал» і «космополіт» чи «радикал»,—доводить і творчість Олени Пчілки: в двох її оповіданнях—«Товаришки» (видр. 1887) і «Світло правди й любови» (видр. 1886—87)—знов виступають герої з ріжних ідейних таборів, знов моральну перемогу віддає

¹) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших 1881—1886. Видав Ів. Франко. Ст. 183.

²) Листи на Наддніпр. Україну, ст. 100. Б. Маркович—відомий дворянський белетрист 80-х років.

авторка «націоналам» і знов ці «націонали», крім красних слів і другорядних гуманних вчинків, нічого реального не роблять. У другому оповіданні «Світло правди й любови» герой Петро Підгірний, полемізуючи з радикалом Гриневичем, не розуміє основ соціалізму, бо докоряє радикалів у тому, що вони ніби-то виступають проти культурно-освітньої роботи серед народу в передчутті соціального урівнення. Але вже в словах Підгірного чується тривога ідеаліста-народовця: він бачить соціальну диференціацію на селі, бачить економічні злидні, що спадають на голову трудівника, бачить експлуататорську роль сільської буржуазії. Констатує це, Підгірний не може зробити прогнозу в майбутнє, не може знайти виходу, який робили українські радикали-соціалісти, а тому знов-таки розгублюється на одних словах. Оця популярна проблема української повісти— «націонал» і «космополіт»—дає виразне ідеологічне освітлення сюжетній схемі. Звичайно, світогляд кількох українських письменників виявився на протиставленні цих двох типів з тодішнього життя, але ми б жорстоко помилилися, коли б пояснили це освітлення класовою приналежністю письменників. Тут діють і інші фактори, на яких ми спинимося в кінці нашої статті, а поки-що нагадаємо, що як раз формула драгоманівського радикалізму вдало поєднувала примарне протиставлення двох поняттів—«космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці»; її не зрозуміла напочатку культурницька маса.

Поруч з цією полемичною й немічною белетристикою 70 — 80 рр. (з боку ідеологічного та й з боку мистецького) ми бачимо бажання дати й певний позитивний програм для української інтелігенції, що перевагу віддає національно-культурній роботі перед соціально-політичною проблемою і політичною боротьбою. Цікава й важлива тут роль Грінченка. Він у першій редакції своєї повісти «На распутті» (друкованій у галицькій «Зорі» 1892 р.) почав з шаблонового протиставлення двох типів. Тут автор виводить постать терориста Пачинського і, рівняючи його з «націоналами», надає йому негарного освітлення. Устами Гордія Раденка, очевидно, висловлюється думка, спільна й иншим: «Є і проміж українофілами часом такі гарячі, молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму українському ґрунті. Їм докучає довге доживання, і вони кидаються у революційний вир, зрікаючись найсправді української справи, хоча й кажуть часом, що мають прихильність до неї. На отакі одиниці й важуть Пачинські. Я думаю, що Пачинський вважає брата (Квітковського) за багату людину,—тим і приваблює його до своєї справи, щоб потім можна було скористуватися з його грошей на революційну діяльність». А «націонал» Квітковський, наслуховавши революційних промов Пачинського й оцінюючи їх з погляду християнської моралі, знаходить собі заспокоєння в... Євангелії! Гордій Раденко з цієї повісти—то типова неприкаяна

людина; не одержавши в народовських гуртках правдивого освітлення соціального питання, Раденко не зміг одмовитись од своїх класових привілеїв, од своїх уроджених звичок, як це здолали зробити де-які інші літературні герої і загинув під вагою утворених ним же конфліктів і душевних протиривств. Але в пізніших виданнях автор викидає весь той уступ про терористів і народовців, і в інших повістях утворює серію позитивних художніх образів: Марко Кравченко і Катерина Городинська («Соняшний промінь»), Демид Гайденко і Андрій Кодоленко («На распутті»), Зінько Сивашенко (1901 р. вже) з товариством («Під тихими вербами»). Де-які з них надумані й декларативні (Кравченко й Городинська), нагадуючи попередні літературні сюжети, де-які реальніші, але всі вони разом конкретизують ту роботу, що її накреслив Грінченко в своїх «Листах». Це ніби практичний програм для української полупанської інтелігенції, для її легальної, культурницької діяльності «в межах, від російського уряду дозволених». До того цей програм пристосовано й до тієї покайної дворянської верстви, що де-яким самообмеженням і панською «гуманністю» хоче спокутувати свої соціальні гріхи; приймає його й нова селянська інтелігенція, що її малює автор уже як побутовий факт. Останній дає автор вже й певне соціальне завдання, звязане з поліпшенням економічних умов життя: боротьба з паном за реальні економічні інтереси селянина (Андрій Кодоленко), або війна з тією ж метою з сільським глитайством, з сільськими Калитками й Пузирями (Зінько Сивашенко). Ідеалізуючи постаті ініціаторів цієї боротьби чи оточуючи їх певним ореолом мучеництва й саможертви, Грінченко прищеплює своєму читачеві думку про важливість боротьби на соціально-економічному фронті і про невідкладність «нелегальних», революційних методів цієї боротьби. Цим боком своїх повістей Грінченко вже відійшов од легального свого програму (хоч на постаті Зінька ще лежить печать мирної культурницької проповіді, «непротиривства злу» і народницької віри в перемогу правди, правди—з етичним, а не класовим приматом) і тим, мабуть, постаті тут вийшли живішими, реальнішими.

V

Відмінне освітлення ідеологічним постатям дають П. Мирний, про якого ми вже згадували вище, і Франко. Коли у всіх майже попередніх творах найулюбленішими героями виступають культурники-«націонали», з виразним упередженням проти тенденційно освітлених «космополітів»-революціонерів, то тут ми бачимо інше офарблення: і Жук і Телепень у Мирного в його «Лихих людях» («Товаришах») — це практичні діячі-народники, що тяжко страждають за свої переконання, але, разом з тим, викликають непоборну симпатію в трудящого читача.

Розроблення психичного типу активного народника вирає тут від того, що з одного боку його збірний образ контрастує з постатями рабів пануючого ладу (Шестірний і Попенко), а з другого—сам цей тип розгалужується на два варіанти: сильного волею Жука і роз'іденого рефлексією, «неприкаяного» Телепня. «По мойому—каже Жук: «всякий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу,—не лізь у пани, не висисай із народу крові, а віддай йому й те, що через народ придбав!»—так проповідує Жук, ніби-то переказуючи статті Михайловського, і при тому «погляд його світив на всю хату». Жука малює Мирний, як свідомого борця-революціонера 70-х років, який, ідеалізуючи народ з боку морального світогляду й соціальних основ життя, живе там, серед цих «темних, необтесаних мужиків». Це вже є сильна, монолітна фігура, цілком в стилі 70-х років, часів росцвіту народницької ідеології. Констраст Жукові—«писатель» Телепень. Правда, Телепень, як і Жук, страждає од картин народнього горя; як і Жук, Телепень обрав собі ту практичну письменницьку діяльність: «Горячим словом, як гострим ножем, він вирізував, обчерчував тяжкі візерунки нужди; в страшних картинах безнадійности та горя малював він її гіркі заходи». Але ж ця його діяльність не дала йому внутрішньої рівноваги, ясного й тверезого погляду на життя, як Жукові, і Телепень загинув під вагою внутрішніх вагань та складної душевної боротьби. Повість «Лихі люди»—це перший твір в українській літературі, де автор дає дійсно живих нових людей, а не ляльок у стилі Кониського й Нечуя-Левицького, де дійсно позначається доба 70-х років з її надзвичайним піднесенням, ідеалізмом і здібністю до повної самовідданости. І самий образ «неприкаяного» Телепня, що не вклався в життєві рямці, вже має широкі ідеологічні підвалини: це тип свідомого «мученика» за народ, хай і позбавленого через боротьбу, через рефлексію внутрішньої сили.

Психична, а навіть—ідеологічна подвійність, коли так можна висловитися, художніх образів Мирного зустрічається і в творах письменника-соціяліста, в творах Франка, що здається, повинен би додержуватися послідовности й стійкості; так, принаймні, учив його Драгоманов. «Переважно хлопські сини походженням»—каже сам Франко про своє покоління, «соціялісти з переконання», молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали,—сільське життя. Соціялістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки...» Так Франко творить свою знамениту збірку «З вершин і низин», так він пише свої Бориславські оповідання, «В поті чола», «Воа constriCTOR», де з незрівняним соціялістичним аналізом вивертає перед людські очі всі жахливі противенства капіталістичного ладу, так він творить справжню пролетарську романтику в повісті «Борислав сміється» і співає гімн первісній соціялістичній рівності в «Захарі

Беркуті». Коли в останній повісті пропагандується соціалістична ідея картинами ідеального доісторичного ладу (т. зв. «первісного комунізму»), то в незакінченій повісті «Борислав сміється» проказується шлях до здобуття соціалізму, до знищення економічної експлоатації. Цей шлях—орієнтація на робітничий клас, на його єдність, на його соціальне чуття й здібність до організації, на його героїчну саможертву. Хай художня композиція повісти невдала й ускладнена, хай ідеологічна концепція її наївна й кустарна, вся вона пройнята вірою в пролетарську солідарність і майбутню перемогу. А це головне, що різко вихвачує повість з шерегу «тенденційної белетристики» з її безпорадністю в освітленні соціальної проблеми. Крім того: в образах Синиці та Андруся Басараба Франкові пощастило дати окремі психичні типи робітників з відмінним тактичним поглядом на шлях, що ним простуватиме організований пролетаріят. Коли відкинути де-які пересادي в освітленні постатів Басарабових, то можна сказати, що тут ще неясними рисами накреслено справжню й послідовну революційність і психологічну здібність до угоди. Отже, в повісті «Борислав сміється»—геніяльна інтуїція автора: вірний аналіз сучасних економічних чинників і в основі правдива проекція на майбутнє. Автор додержується послідовно класового погляду, міряючи ним і капіталістів і робітників; тим-то й відрізняється цей надзвичайно коштовний твір од інших творів тієї доби.

У цих перших своїх творах Франко вірно відбив економічні відносини тих часів, часів панування хижачького капіталізму в Галичині. І Франко підійшов до аналізу цих відносин з погляду послідовного соціаліста, з погляду класового. Тим-то ці його твори мають величезне значіння для збудження класової свідомости серед трудящих верств українського народу, для прищеплення їм огиди до капіталізму і змагання до інших, соціалістичних форм суспільного життя. Покоління 90-х років у значній мірі виховалося на цих творах Франкових, і можна сказати, що Франко простував до тієї-ж мети, що її поставив собі і Драгоманов, але іншими шляхами—художніми образами, художньою конденсацією. На жаль, сам Франко не втримався на цій високій ідеологічній позиції. Наприкінці XIX століття, під час загального загострення боротьби капіталізму з пролетаріатом, під час ідеологічної диференціації української інтелігенції, Франко опинився не на боці революційно настроєної її частини але твори, написані ним тепер (збірка «Зів'яле листя» і пізніші ліричні збірки; передмова до збірки «Давне й нове»; де-які повісті, напр., «Пережесні стежки»), виходять за хронологічні межі, що ми їх собі поставили в цьому начеркові, і тому тут ми їх не торкаємося. Підкреслимо тільки, що ідеологічно ці твори належать уже до наступної доби, доби кризи світогляду в буржуазному суспільстві, доби великих ідейних досягнень, але й великих катастроф.

VI

«По чужих, широких, розвитих літературах міркою буває та користь, яку з літератури має громада. Там література живе разом з своїм людом; іде з ним разом своїм розвоєм — іноді попереду, іноді позаду освітніх громадян. Там і писателеві одна дорога—бути живцем своєї громади, показувати побут свого люду, виявляти його потреби, а часом освічувати або й заново прокладати громадську дорогу і все-таки іти або за своїм людом, або перед люду. Не так довелося стояти українській літературі; не так обертається й люд до неї. Вона не веде люд свій наперед; вона не йде і його поступом. Він живе сам собі своїм злидінням життям, а вона сама собі—і для себе, і для його дороги шукає... Вона радніша б йому слугувати та ба! вона, кажу, ще й сама не знає, куди йти їй». Так писав Білик-Рудченко в галицькій «Правді» ще в 1873 р., оглядаючи сучасну йому українську творчість, а пізніше подібні ж думки висловлював Драгоманов. Чи є ж у цих думках правда?

Українська література протягом цієї доби ставила собі певні суспільно-дидактичні завдання, вона творила ідеологічні постаті, що повинні були б проказати шлях українському культурному робітникові. Але ці ідеали далеко не скрізь і не завжди «ведуть» люд свій наперед, і ці постаті тому, мабуть (не торкаючись питання про хист того чи іншого письменника), вийшли однобічними, схематично накресленими. Ідеологія обмежувалася переважно проблемами культурно-національної роботи, і ця робота уявлялася в формі пропаганди, «навернення» денаціоналізованої маси до українства. Соціальні проблеми, економічний стан села в умовах капіталістичного господарства—це здебільшого тільки констатувалося, а не робилося звідси ширших ідеологічних висновків у напрямі організованої боротьби за визволення економічно експloatованих класів. Тільки соціаліст Франко своїми першими творами рішуче дисонує з типовим характером української повісті, і його ідеальні робітники належать до іншого класу, як заможні хуторяне Кониського й Тобілевича або й «чесні» купці і культуртрегери-поміщики у Кропивницького («Старі сучки й молоді парости», «Супротивні течії»). Нарешті—оте трагічне протиставлення чесного «націонала» і радикала-українофоба. Як кажу «трагічне», бо неприхильне освітлення радикала виникало з інших мотивів, як у сучасній російській белетристиці консервативного табору: там це тенденційне освітлення пояснюється виключно класовими симпатіями письменників, на Україні це ускладняється почуттям приналежності нації, почуттям, що часто переплутує класову приналежність письменника за доби страшної економічної й національної експloatації. Матеріал для цього обережного відношення давали й самі російські революційні організації, що в своїй практичній роботі мало зважали на національні особливості України—про це

силу фактів наводить Драгоманов у своїй праці «Историческая Польша и великорусская демократия». Очевидно, в свідомості тодішнього українського культурника, соціально невиразного, політично аморфного й схильного до поміркованого компромісу, байдужість до національного питання сполучалася не з окремими носіями революційної ідеї, а з самою нею, з її практичним програмом, з її тактикою. І це примушувало ставитися до «космополітів» і «радикалів» з обережністю навіть таких чулих і демократично настроєних людей, як Грінченко в 90 р.р. «Доки національне питання не буде покінчене, доти воно найбільшу увагу звертатиме на себе і доти, на жаль, позитивна, чисто практична праця громадська нестиме велику шкоду»...—так по своєму пояснює момент національної чутливості публіцист цієї доби Зіньківський¹⁾, що вже рішуче відійшов од невиразного українофільства, але не набув ясного політичного програму, не зважив ще економічних факторів у боротьбі за визволення трудящих пануючої і пригноблених націй.

Але була й друга причина цього «непорозуміння». Українська різночинна інтелігенція тих часів в її культурницькій більшості весь час мріяла за конкретною працею, а в програму революційних партій їй учувалася далекоюсяжна, хоч і принадна мета, що ніби позбавляє можливості виконати конкретне, маленьке діло, виконати параграф культурного програму. Це той програм, що його теоретично накреслив Грінченко в своїх листах і художньо відтворив у своїх повістях. Треба, з одного боку, підвести наукову базу під українську мову, як знаряддя вищої культури, вияснити процес української історії, зазначити етнографічні риси нації, а з другого—перенести здобуту істину в ширшій маси, на українське село. І це було зроблено протягом цієї доби в дослідях Антоновича, Костомарова, Житецького, Лисенка, Русова, Михальчука та інш., в спробах культурницької пропаганди молодшого покоління.

Певна річ, українська література цієї доби зазнала на собі «великого» впливу російської літератури, як і пануюча суспільна ідеологія вийшла з загально-народницької концепції. А тенденція відбити нові суспільні явища й витворити тип «нової людини» була дуже помітна в російській белетристиці цього часу. Література робиться виразно дидактичною, учительною, і в залежності від того, до якої суспільної позиції схиляється автор, то й дається освітлення дієвим особам. Белетристика «лівої групи» виходить од літературних традицій Чернишевського («Что делать?») і дає твори Шелера-Михайлова, Федорова-Омудевського, Хвощинської, Слепцова; «права група» веде наступ на молоді протестанські сили, що загрожують «основам» пансько-феодальної і бюрократичної верстви, і висуває Ключникових,

1) У статті «Молода Україна, її становище і шлях». Писання Трохима Зіньківського. Зредагував В. Чайченко (Б. Грінченко). Кн. II—Львів, 1895, ст. 100.

Лескових, Маркевичів. Треба сказати, що й постаті «лівої» белетристики здебільшого виявляли свою новаторську роль в умовах околишнього суспільства, в межах легальної роботи. На цьому ґрунті утворюються кілька шаблових сюжетів, що самою своєю сюжетною концепцією повинні б довести читачеві чистоту народницької ідеології. Ось один з таких шаблових сюжетів, що трапляється в багатьох «ідеологічних» романах: передовий різночинець входить учителем, лікарем в родину поміщика, бюрократа, фабриканта, розпочинає запеклу боротьбу з консерватизмом старого покоління в особі багатого пана, значного урядовця, капіталіста; різночинець захоплює молодь, що належить до цієї ж соціальної верстви, знаходить собі дружину і потім живе з власного заробітку, живе «інтелігентним пролетарем» або гине в тисках адміністративної кари¹⁾. Такими ж шабловими робляться окремі мотиви, напр., відмовлення добродійного пана від своїх економічних ресурсів (землі, фабрики), організація селянської артілі для спільного господарювання в інтересах, певна річ, селянина-середняка, культурна робота на селі, в тяжких умовах представників привілейованої верстви і часто загибель цієї ідеалістично настроєної молоді, що прагне за всяку ціну спокотувати соціальні гріхи свого класу. По-за цією сюжетною схемою російська белетристика здебільшого не подавала реального програму роботи для своїх «нових людей» і часто не дорівнювалася до того високого напруження думки, яким визначився знаменитий роман Чернишевського. Вона задовольнялася самим фактом боротьби двох сил, двох поколінь, двох світоглядів (напр., у Шелера-Михайлова), і тільки інколи ці новаторські змагання конкретизувалися в житті, на ділі (як у Станюковича, Слєпцова).

Вплив цього сюжетного шаблону позначається, як ми сказали, на творах української літератури, а особливо на повістях Левицького («Над Чорним морем»), Олени Пчілки («Товаришки»), Грінченка («Сон. промінь», «На розпутті»). «Соняшний промінь» переносить шаблову сюжетну схему на Україну і це, мабуть, спричиняється до мертвотности виведених там постатей. Окремі шаблові мотиви ми легко відчуваємо в «На розпутті», отже й побутово-соціальне значіння цієї повісти можна визнати тільки з де-якими обмеженнями. Оцей схематизм сюжетної концепції разом з ідеологічною невиразністю головних героїв, з відсутністю в них реальної роботи, утворює особливий психичний тип героя. Цей тип позначається поверховим прийманням життя, дизгармонією між своїм світоглядом і своїми вчинками, неіристосованістю до дійсних вимог тієї чи іншої історичної хвилі. Він виступає, звичайно, в скромній одежі мирного культурника й оборонця української національності,

¹⁾ Див. статтю проф. Замотина — «Тенденциозна белетристика 60—70-х годов» у виданні «История р. литературы XIX в.» т-ва «Мир», 1911, т. IV, ст. 130—131.

з невиразною суспільною ідеологією і неясним програмом роботи. Реальне життя незабаром розбиває надумані мрії такого культурника-ідеаліста, бо вплив його словесної агітації скоро зникає; його слабка воля, нездатна до боротьби, до актуальності, згодом повивається «димом», і герой робиться отим «неприкаяним», отим «скиглієм», що вже не може проказувати суспільству нових ідеологічних шляхів. До більшості цих героїв можна прикласти ту формулу, що її дав Грінченко відносно героїв повісти «На распутті»: «хитання й вагання сьогочасної інтелігенції, що не має певних ідеалів»¹⁾. Але ці «хитання й вагання» мали велике значіння в дальшому напрямі літератури. Вони спричинилися до класової диференціяції серед молодого покоління письменників під впливом нових економічних чинників. По один бік цього класового муру опинилися письменники, що з аристократичною, ніцшеанською погордою ставляться до трудової «юрби», до її щоденних уболівань та інтересів (Кобилянська, де-які з галицьких «молодомузців»), а по другий стали ті, хто свої симпатії одверто переніс з заможного селянина на сільського наймита-заробітчаниця, хто проблему економічної боротьби особливо висунув у своїх творах (Стефаник, Винниченко, Коцюбинський). Проблему соціального й національного визволення в її загально-філософській трактовці геніяльно підносить Леся Українка в своїх драматичних етюдах, а в ліриці рішуче пориває з невиразною культурницько-українською тактикою і проголошує поезію боротьби, змагання. Нова економічна доба революціонує активніших «різночинців», примушуючи їх усвідомити собі свої класові симпатії, а з надр нового класу, класу трудящих, уже виходить нова робітнича й селянська інтелігенція. Місце Радюків і Гайденоків посідають Сивашенки й Синиці. Нова соціальна верства висуває нову ідеологію, нову тактику, вона ж творить і літературу.

¹⁾ Автобіографія Бориса Грінченка в збірн. «Над могилою Бориса Грінченка». Упорядкував С. Єфремов. К. 1910, ст. 11.

В. ГАДЗІНСЬКИЙ.

Ще кілька слів до питання «форми і змісту».

Пункт 30-й платформи спілки селянських письменників «Плуг» обстоює примат змісту «проти буржуазних тверджень про найбільшу цінність твору—його мистецьку, витончену форму». (Дивись журнал «Черв. Шлях» № 2, ст. 214).

В цьому ж журналі, при рівночасній примітці редакції журналу «Ч. Ш.» проти твердження тов. Ю. Меженка про академічний характер його статті (див. «Ч. Ш.» № 2, ст. 199) під наголовком: «На шляхах до нової теорії»—є сказано слідує, точно: «кожен новий зміст необхідно виявляється в мистецтві як форма; зміст, що не втілюється в форму, тоб-то не найшов для себе вислову, в мистецтві не існує» (там же, ст. 200).

І ще третя платформа, «марксистська»—в кавичках: «зміст не відділюється від форми і, врешті решт, визначається основною закономірністю суспільного розвитку, є функція суспільної економіки і разом «функція продукційних сил» (див. «Шляхи мистецтва», № 2/4, 1922. Коряк. «Форма і зміст»).

І хто з них правий, питається читач?

Що важливіше—форма, чи зміст, або навпаки?

Питання нагадує давні теологічні диспути: «тіло і душа», і боротьбу за примат одного над одним.

Перемагає «душа» довгими віками і—рухнула під ударами природознавства і матеріалізму.

Треба підійти до цього питання строго діалектично.

Прав тов. Ю. Меженко, що ми сидимо в тупому заулку, під впливом традиції ідеалістичної діалектики, а може схоластики, коли він говорить це про себе. Але тільки у цьому він прав. Коли він хоче визволитися від цієї традиції дорогою «формалізму», що «по природі своїй (на думку тов. Меженка) є одним з проявів матеріалістичної думки», тоді він сам не знає, що лізе в теоретичне багно ідеалістичної діалектики—по самі вуха, коли Плужане і Коряк залізли тільки по коліна і—мабуть скоро вилізуть.

Я спробую їм допомогти, хоч, щиро кажучи, це багно настільки небезпечне, що боюся також потрапити в їх компанію...

Основа матеріалізму: єдність матерії, її монізм, як кажемо теоретичною мовою.

Поза матерією і її рухом нема нічого, навіть кантівські абсолюти часу і простору—це тільки процес, який викликає матерія в нашій нервовій системі.

Час і простір поза матерією не існують, це аксіома останніх здобутків в області фізики і математики, це останнє potwierдження й тріумф матеріалізму, що витікають з Мінковсько-Лоренцовсько-Ейнштейнівської аналізи світу.

Коли це так, то треба категорично застерегтися проти формалістики, як «прояву матеріалістичної думки».

Як раз строгі науки, як математика і фізика, відкидають так зв. «аксіоматику», або чисто формальну науку.

Математичні закони так зв. «чистої математики» — міф.

Нема чистої геометрії—так зв. «Г».

Є тільки «Г+Ф», тоб-то геометрія плюс фізика, і тоді ми маємо реальність—життя.

Цей загальний принцип матеріалізму можна пристосувати й до питання «змісту і форми» в мистецтві.

Коли ми кажемо: «зміст і форма»—то під цим розуміємо, що ми дорогою абстракції розділюємо дану реальність—єдність, або в нашому випадку твір мистецтва, на дві частини.

Ми це робимо формально—в дійсності цього розділу нема!

Це так само, як справа була з поняттям простору і часу, що ми їх визнавали як абсолютні, незалежні від існування матерії, а це тільки матерія. З цим поглядом погодився весь науковий математично-фізичний світ.

Конкретно: «є даний твір мистецтва. Він має тільки матерію або є тільки матерією».

Яка це матерія?

Матерія, яку в наших нервах ми пізнаємо як двояку:

1) ту, що виходить з нашого організму, яку ми давніше називали змістом, і яку нам дуже трудно аналізувати, бо це «ми»;

2) ту, що повстає з так зв. «неорганічної матерії» і яка дістає наглядну форму в виді сонету, білого віршу і т. д. (або Гео Шкурупія: «куд-куд-ку-ди, куд-ку-ди»).

Коли це так, то зробимо висновки.

Коли організм чоловіка дряхлий, коли його суспільне життя тоне в салі міщансько-буржуазного побуту, там перший рід, або кількість матерії, що «відривається» від нашого організму в формі так зв. «змісту»—маліє, ми зустрічаємо так зв. «занепад змісту», його упадок на рахунок форми. Це мається сьогодні у капіталістичному мистецтві, і цього немає у нас.

Уважаю це питання не принципіальним (питання змісту і форми) з точки погляду теорії пізнання, а тим більше не-принципіальним для теоретиків літератури марксистів.

Це питання чисто технічне, його треба експериментувати і виучувати на досвіді життя,—і тільки.

Ідучи давно утертим шляхом, ми виголошуємо таку мудру сентенцію: «зміст без форми не існує, форми без змісту немає».

Що це значить, не по-філософичному, а чисто діалектично (по-людському).

То значить, що ми ділимо твір мистецтва чисто формально, у нашій уяві, тому, що нам це на перший погляд більше відповідає, було вигідніше, як наслідок загально прийнятого дуалізму.

Сьогодні ми можемо що найбільше даний твір мистецтва ділити: 1) на частину цілком матеріальну, що виходить безпосередньо від нас, і 2) другу, також цілком матеріальну, яку беремо з зовнішнього світу.

Ми підкреслюємо, що це чисто формальне ділення, яке практично не спрощує, а ускладнює питання.

Це так само, як кантівські абсолюти часу і простору на цілі століття спутали й ускладнили розуміння світу як матерії, і тільки матерії.

З цього становища:

1) помиляються плужане, коли виставляють, як свій принципівий постулат, «примат змісту над формою» і вважають це принципіальним питанням;

2) помиляється ще гірше тов. Ю. Меженко, коли ідучи вже не діалектичною, а академічною дорогою, спроваджує все це до «формалізму», від якого тільки дуже маленький крок до чистого ідеалізму, а від нього до всіх розкошей буржуазної «форми без змісту».

Може найбільше з них прав тов. В. Коряк, але це тому, що його формулювання з діалектичного боку нічого не дає, а повторює тільки стару марксистську правду, що «економіка—все».

Розглянемо це ближче; він тільки констатує: «зміст не відділюється від форми» і т. д...

А це питання треба поставити як раз «до гори ногами», як це зробив матеріалізм з поняттями часу й простору.

«Зміст і форма»—поняття відносні, що залишилися нам як спадщина дуалістичного світогляду, і формально, ніяким способом не дають себе означити.

Крім цього, залутують питання єдності матерії—світу, аналізуючи або пояснюючи реальність—«твір мистецтва»—нереальними, «абсолютними поняттями» (схемами) «форми і змісту», яких одного без другого нема, і ні одного неможна, по законах теорії пізнання означити.

Коли ми хочемо означити зміст, як щось абсолютне, (конкретне) без форми, дорогою ідеології, то б'ємо у повітрі патином, стаємо на чистий ідеалістичний, а далі дуалістичний ґрунт.

Коли хочемо означити форму, також як щось абсолютне, одержуємо: «Цамандра, Цамандра... і т. д.» Каменського, або згадане вже Гео Шкурупія: «Куд-Куд-Ку-Ди...», тоб-то кілька звуків без ніякого т. зв. «зміслу чи значіння».

Формулювання тов. В. Коряка треба справити так: «В процесах виробництва, в даних умовах економіки, повстають

механично, працею людської нервової системи, нарівні з другими продуктами—твори мистецтва певного характеру, чи як: «Мейд ін Джермані», чи «Мейд ін Енглянд»...

Помилка тов. В. Коряка в тому, що в процесі виробництва повстає не «зміст», а «твір мистецтва».

Таку саму помилку (грубу, на мою думку) зробить економіст, котрий скаже: «в процесі виробництва повстає не паровіз», а «план паровоза», його проект...

Одержуємо: абсурд...

Отже ще раз, аби ясно було: «в процесі виробництва в даних економічних умовах повстає твір мистецтва (в цілості), а не план, або другими словами: «ідейний зміст».

Цей твір мистецтва—дана реальність суспільства.

Сам він фізично беручи без форми і змісту.

Форму і зміст, як його прикмети, витікаючі з дуалістичного світогляду (від його традиції дуже трудно звільнитись навіть видатним марксистам), даємо йому суб'єктивно: «Ми», і—далше ломимо голову над тим, що це вони за такі дикі поняття!

Це так, як у формальній Евклідовій геометрії створено поняття «пункт», якого в дійсності нема, бо нема нематеріального пункту.

Поняття пункту або лінії без матерії—формальний абстракт, від якого до дуалізму, до матеріального й нематеріального так близько, як від Меженківського й Коряківського «змісту і форми».

І коли це так, як ми показали, коли в процесах виробництва повстає не «форма і не зміст», а твір мистецтва, то ясно, що він другої марки.

Твори, що повстають в моментах історичних криз, напруженої боротьби нервової системи людини,—викинені, так би мовити «з вогню людських пристрастей», не будуть класичні, викінчені твори доби, мирного обростання салом буржуа...

Закономірність і ціль—практична потреба, основа матеріалістичного світогляду.

Закономірність розвитку і економічні цілі різних класів—ріжні, інколи протилежні.

З цього виникає й ріжнорідність продукції.

Не ріжний зміст і різна форма продукції, а «ріжність і тільки ріжність продукції».

Ріжний зміст і ріжну форму створюємо формально ми, тільки як беззмістовні схеми, що дуже часто затемнюють і ускладнюють нам пізнання самого предмету—матеріального об'єкту.

На мій погляд, 30-ий пункт «Платформи плужан» вкупі з кількома другими повинен бути такий:

«Плуг» має своїм завданням гуртувати письменників, що мають організувати виробництво літературних творів в нових економічних і класових умовах, що стануть пам'ятниками—

продуктами даного історичного менту — класової революції в області селянського життя й побуту, його індустріялізації, як змички села й міста».

Мені скажуть: це загальна формуліровка, яка нічого конкретного не говорить.

Але, на мою думку, це краще, ніж подвійно помилятися, бо, по-перше, всі твори буржуазного мистецтва мають буржуазний «зміст» (говорючи давним висловом), що більш або менш ясний. Установити кількість змісту й форми, навіть в такій загальній формі, як «примат змісту над формою» — трудно і — нічого не одержимо; по-друге: оскільки зміст і форма діалектичні антитези (30-ий пункт Платформи «Плуг»), то вони не визначаються одна другою, а це тільки формальні назви одного й того ж предмету.

На закінчення нашої короткої статті скажемо:

З діалектичного боку питання форми і змісту, — питання не принципіальне, а технічне: як таке не може бути основою принципів організації програму. Стаття тов. В. Коряка «Форма і зміст» вломлюється, як здається, «в одверті двері» і, само зрозуміле, не може дати розв'язання проблеми, бо з діалектичної сторони такого розв'язання бути не може і не буде! Академічна стаття тов. Ю. Меженка — я назвав би її «псевдоматеріялістична», як раз «академічна стаття» в гіршому розумінню, яка може збити з пантелику своїм науковим, серйозним тоном «Плужан» і, як більшість академічних статтів, не пояснює діалектично, а ускладнює питання і робить його, під ніби матеріялістичною зафарбовкою, питанням т. зв. «чистої теорії», замість питання технічної практики.

Я підкреслюю:

«Питання т. зв. «форми і змісту» — не принципове, а практичне, і пролетарські твори мистецтва повстануть як раз у тих майстернях, де не буде високо-академічних суперечок про форму та зміст, а поглиблення марксистського світогляду, революційна свідомість і завзяття.

І це, на мою думку, є у плужан — вони своє завдання виконують і виконають.

Ще кілька слів про «формалізм».

Редакція журналу «Ч. Ш.» дуже обережно й правильно зробила, даючи примітку, що стаття тов. Ю. Меженка не академічна, а полемічна. Її академізм я вже охарактеризував. При цьому я щиро порадив би тов. Ю. Меженкові (рахуючи його другом, а не ворогом) бути обережнішим при писанні таких статтів. Говорю щиро, як комуніст. Ясно, що для нього стаття тов. В. Коряка цінна, бо дає йому матеріал, для

його погляду, що формалізм по природі своїй «один з проявів матеріялістичної думки» («Ч. Ш.» № 2, ст. 207). Як раз це неправильно, і помиляються також і марксистки (на мій погляд, доволі часто), які годяться з цею надзвичайно хитрою пасткою. Навпаки, формалізм є явищем чисто ідеалістичної філософії, і тому проти нього виступили такі строгі науки, як фізика і математика. Чому це так? А тому, що «абстрактна», формальна математика, спеціально Евклідова геометрія (т. зв. «аксіоматика»), вона без змісту—нереальна, «чиста» (як це кажуть ідеалісти), без цієї поганої, грубої матерії.

І тому, т. Меженко, ми не боїмося формалізму (Ви кажете: «страхиття формалізму для нас безпідставні і продиктовані недоуками і т. и... «Ч. Ш.» № 2, ст. 209); ми не боїмося,—але тільки тому, що б'ємо його по цілому фронту, і з нами вкупі б'є його вся сучасна експериментальна наука.

От в чому справа!..

Для нас формальний трикутник Евкліда тільки тоді «трикутник», коли він дійсно матерія, а не абстракт.

І твір мистецтва має для нас вартість не тому, що в ньому «революційний зміст, або революційна форма», а тому, що він продукт революційного виробництва, створений свідомим пролетарем, плужанином або інтелігентом, що щиро пристав до нас (В. Поліщук) і останеться на майбутнє пам'ятником-монументом нашої героїчної доби.

І може мати він погану «форму» з точки погляду естетичної традиції, вихованої віками феодалізму і капіталізму, може його зміст бути «наївний і неглибокий» по закону цієї традиції,—але ми чекаємо, революція поглиблюється, і ми «пішли в нашій мистецькій продукції в області української літератури дуже далеко вперед!

Я категорично висловлююся проти того, аби академічні статті, як «на шляхах нової теорії», ускладнювали розвиток марксистського світогляду в нашому молодому поколінню.

Я ще раз підкреслюю:

Питання «форми і змісту»—не принципове, а практично-технічне питання; в процесі літературного виробництва повстає твір мистецтва, а не окремо зміст або окремо форма.

Це чисто формальні поняття, що без реальності, абстрактно, самі для себе не мають ніякого значіння—є пусті назви, як «душа», абсолютний пункт і т. д., і тільки ускладнюють вивчення матерії, як єдності, як основи всього, поза якою нема ні нашого пізнання, ні простору, ні часу включно.

Москва, 12 червня 1923 р.

ГУСТАВ ГЕЙНЕ.

Тип «буржуа» в драмі Карла Штернгейма¹⁾.

Сучасна німецька драма дає точний відбиток політичних та економічних боїв, що зараз захоплюють Германію. Цей факт мусив би відкрити очі всім прихильникам так званого «чистого», «абсолютного», «безтенденційного» мистецтва, бо це ж саме явище в мистецтві можна спостерігати у всі його історичні періоди. Як що воно в теперішній мент особливо впадає в око, то це тільки тому, що зараз у Німеччині такі бої набули нечуваних форм і так чи інакше примушують переживати їх всі без виключення шари населення; за останні роки вони привели мистецтво до якоїсь стерилізації.

В ефектовних соціальних драмах Георг Кайзер розгортає перед очами здивованої публіки проблеми дня. Для паціфізму та революційної романтики найбільш видатним письменником є Ернст Толер; п'єси Пауля Корнфельда повні «вселюдських ідей»; дивну роздвоєність між змаганням до життя та тіканням від нього у містичні глибини виявляють драми талановитого графіка та скульптора Ернста Барлаха, що між сучасними німецькими драматургами найбільш відчуває радість будучини. Всі вони шукають ліків, які б давали вихід з хаосу взагалі, не складаючи лише вихідної точки задля окремої кон'юнктури їхньої творчості. Розв'язувати проблеми сучасності — це їх свідомо чи несвідомо тенденція.

Зовсім інакше треба оцінювати комедії другого німецького письменника нашого часу, Карла Штернгейма. Вони справді

¹⁾ Цією статтею я хотів би звернути увагу української сцени на драматичну творчість Карла Штернгейма. Не дивлючись на те, що Штернгейм для своїх комедій і не використовує «актуальности» соціальних проблем, він все ж таки є соціальним письменником нашого часу, з іншим, правда, підходом, ніж Георг Кайзер. Блискуча постановка кайзерівського «Газу» в Києві довела нам, що стилізаційні здібності української сцени є величезні, тільки для виявлення їх треба брати відповідний об'єкт. Я певен, що український театр обробить драми Штернгейма цілком інакше, аніж то зробила сучасна німецька сцена. Театрові в першу чергу можна було б порадити взяти до постановки такі п'єси: «1913» та «Tabula Rasa».

є політичні, хоч, за де-яким виключенням, і не мають зовнішніх ознак політики. Штернгейм прийшов до своїх драматичних тем не лише шляхом війни та революції. Все, що в його політичних комедіях є для нього дійсно характерне, повстало перед війною або принаймні на початку війни. Штернгеймові «Переворот», що повстали після листопаду 1918 р., не змогли додати до його творчості нічого нового, вони довели тільки те, що автор твердив раніше.

Штернгейм є споріднений з тим маленьким гуртком німецьких мистців, що мали своїм осередком «Aktion», берлінський тижневий журнал політики та мистецтва. Душею цього часопису (виходив з 1912 року) був його видавець Франц Премферт. В часописі молоді поети та графіки знаходили підтримку своїм змаганням. Альберт Еренштейн, Франц Верфель, Людвіг Рубінер, Франц Юнг, не кажучи вже про інших,—всі вони вийшли з цього гуртка або ж принаймні стояли близько до нього. В політичних справах часопис займав становище, що приблизно відповідало найкрайнішому лівому крилу колишньої соціал-демократії, хоча й не було властиво марксистським. Те, чим була німецька соціал-демократія в переважаючій більшості,—а саме партію радикальної дрібної буржуазії, це виявилось тут цілком ще перед 4-м серпня 1914 року.

Коли розпочалась війна, часопис не пішов за течією, він не здобув собі й дешевого тріумфу бути забороненим за ворожі до війни статті, аби загубити таким чином увесь свій вплив. Він мовчав, спочатку зовсім не чіпаючи політики. Часопис давав місце тільки військовим віршам, хоч ці військові вірші були безмежно далекі від численних продуктів різних «веселих військових хлопців», як їх звав Пфемферт, бо дух часопису був анти-мілітарний. А потім розпочалась, по-первах непомітно, а далі все одвертіше, дуже влучна пропаганда проти війни за революцію. Довгий час це провадилось не шляхом безпосередньої полеміки, а шляхом дослівного передруку повідомлень буржуазної та соціалістичної преси, що добирались в напрямі революційного впливу. Таким чином за час війни журнал «Aktion» критикував офіційну німецьку соціал-демократію. Далі часопис вступив активно до лав німецької революції й боровся поруч зі спартаківським союзом. Але коли надії на соціальну революцію не оправдалися, коли боротьба надто затяглась і повстали величезні перешкоди, то ці обставини деморалізуючо вплинули як на широкі маси німецького робітництва, так і на гурток «Aktion». Шляхи, якими пішов його видавець, ставали все більш заплутаними, вони вели часопис від «K. R. D.» до «K. A. R. D.», а звідти до загального «Робітничого Союзу», до табору синдикалізму. Гурток колишніх співробітників распався, вплив «Aktion'у», що хоч ніколи не досягав широкого обсягу, але все ж був дуже інтенсивний, тепер зовсім був загублений. Брак марксистського духу помстився за себе.

Карло Штернгейм стояв близько до цього часопису і був навіть його діяльним співробітником. Але в той час, коли «Аktion» провадив боротьбу проти специфічного й соціалдемократичного міщанства, у Штернгейма не може бути й мови про справжню боротьбу. Він занотовує, він реєструє, подає зразки «міщанина» в цілій низці взірцевих прикладів, у своїх комедіях він є істориком буржуазії.

Штернгейм свідомо є такий історіограф буржуазії. Його збірка драм має назву: «З буржуазного героїчного життя», при чому слово герой взято тут зовсім не в іроничному значінні, бо типи п'єси є дійсно герої в буржуазному розумінні. Вони належать до тих активних людей, що «досягнувши де-чого», розвивають у своєрідній формі свої внутрішні сили.

Про події драм Штернгейма не можна говорити як про «значні», їх швидко можна було б назвати «банальними». В центрі його комедії «Штани» стоять дамські штани, що спустились на людній вулиці. Цей випадок, коли впали дамські штани, дає привід докладно змалювати дрібнобуржуазне життя якогось службовця Теобальда Маске та його молодої жінки, що з нею трапилося оте нещастя. Випадок з дамськими штанами, що спочатку заставляє молодого чоловіка гримати на свою жінку, становиться символом родини Маске, символом її піднесення в душі буржуазії. Пікантне становище здобуло молодій жінці таємних прихильників, що готові наймити за добру ціну кімнату в сім'ї Маске. Тут починається піднесення. Теобальд Маске рахує свої прибутки зі служби плюс за найману кімнату. Чи цього вистарчить, чи можна мати дитину? «Справа добре стоїть, Луїзо!»,—і обидва падають одне одному в обійми.

Христіян Маске є наслідком цього обрахунку. В ньому відбувається перехід від дрібного міщанства до великої буржуазії. Шлях починається в «Снобі». Назва цієї комедії трохи заплутана. З текереївським снобізмом цей тип має тільки те спільне, що він удає з себе щось більше, ніж він справді є, бо в певних зовнішніх справах буржуазний світ годиться на брехню; але в протилежність до текереївських фігур він все ж таки є щось, а саме добрий молодець в душі буржуазії. Він не шукає, як маркіз фон-Кейт у Ведекінда, за одним махом пробити шлях до великої буржуазії, аби потім, коли не пощастить, безсило гукнути: «життя—це ковзалка», Христіян Маске йде певно, свідомий свого завдання. Він розуміє вагу елегантно пов'язаної краватки. На шляху до великої буржуазії Маске пізнав значіння звязку з феодальними колами, перед якими зовсім не треба плазувати, перед якими навіть не треба соромитись свого походження, бо Христіян Маске добре знає, що в демократичні часи, коли гаслом є: «вільний шлях здатному», «прості, але чесні батьки» користуються немалою прихильністю. Проте, коли його молода жінка графського роду пильно розглядає портрет його матері за молодих років, Маске розповідає їй історію

з штанами й робить таємничі натяки на стосунки своєї матері до одної особи з вищих кол. Тоді жінка Маске з захопленням каже: «О, люба мати, що зламала шлюб» (Ehebrecherin). Представник великої буржуазії з практичних міркувань цілком готовий робити такі пільги решткам феодальної ідеології у молодих жінок.

Християн Маске проходить свій шлях. Рік 1913, цей рік, що є наголовком третьої п'єси («1913»), бачить його представником військової індустрії, який керує інтернаціональними справами. Маске досягнув найвищого. Його старша розумна дочка працює з ним, навіть вже працює проти нього, бо ширше ніж він обраховує капіталістичні відносини. Його молодша дочка розбиває вільнонімецькі та соціалістичні сні молодого юнака, приватного секретаря в домі Маске, й зтягає його в капіталістичне коло. Але бракує суцільної спадковості, нащадки чоловічого роду виявляють гострі ознаки дегенерації,—перші явища занепаду цього закінченого в собі суспільства. Час настигнув, присмерк богів може розпочатись. Рік 1914 стоїть вже перед дверима.

Але, як показує Штернгейм в трьох вгаданих п'єсах, шлях угору прокладає собі не тільки дрібний буржуа. Підноситься також і пролетарій, коли його зтягають у вир сприятливі обставини. Це ілюструє «Бюргер Шіпель». Шіпель—темного походження, незаконний син, пролетарій, з манірами, що обурюють кожного доброго бюргера. Але дрібні міщане, яким бракує тенору для квартету, що має виступити перед особою якогось князя, мусять звернутись до Шіпеля,—людини не тільки пролетарського, але й «незаконного» походження, бо лише голос Шіпеля може бути придатним до їхньої справи. Проте, вони не хочуть пустити Шіпеля до вищого товариства, він має бути тільки тимчасовим знаряддям для дрібної буржуазії, й вона хоче, після того, як його використає, знову вказати йому належне місце. Але хитрому Шіпелю щастить поширити раз пробиту брешу. Герой дуелі тільки через те, що його буржуазний супротивник був ще більшим страхополохом, ніж він сам, Шіпель остаточно входить до буржуазного товариства. Розчулений і вдячний ласкавій долі, він знає тепер, що зробився бюргером. Він перейшов вже найважче; тепер, як справжній пройдисвіт, Шіпель вже знайде далі свій шлях.

В «Tabula Rasa» ми бачимо його директором великого заводу. Але в цій комедії Шіпель відходить на задній план. Його шлях є все ж таки виключний, його випадок—занадто окремий випадок. Шіпель не типовий пролетарій, хоч він і вийшов з глибин народу. Може Шіпеля позначила при народженні якась буржуазна кров, що він так йде в гору на наших очах. Але тут, в «Tabula Rasa», перед нами вже спраждній, патентований соціалдемократичною партією та професією, робітник, що поволі та невпинно прокладає собі шлях до буржуазії. Ніколи ще не було змальовано кращої картини того, як пролетаріят переймається буржуазним духом.

Колишній кваліфікований робітник, тепер майстер на одному великому шклянному заводі, вже посивілий на службі партії та професійному рухові, Штендер дійшов зовсім доброго буржуазного стану. Позаду Штендера на шляху від пролетаріату до буржуазії йде його тупуватий приятель Флоке; але велике число дітей заважає Флоке скористуватись своїм становищем.

Завод святкує ювілей. Штендер радить полохливому Флоке бути обережним що до вимог робітників при цій нагоді. Коли б інші робітники поглянули їхні рахункові книжки, то вони б довідались, що Штендер та Флоке одержують багато більшу платню. Де-які робітники бажають утворити книгозбірню. Штендер погоджується з ними: «без лазні можна в крайньому разі обійтись, доброї книги я потрібую доконче». Інші хочуть, аби робітниками було уряджено модерню лазню. Штендер годиться й з ними: «зрештою я можу обійтись й без книги, але лазня для культурної людини є річ необхідна». Від партії приходить радикальний агітатор, аби сказати робітникам: «буржуазія хоче вам засипати очі піском, морочучи вам голову цією доброчинністю: єдине правильне гасло—це страйк». І на це пристає Штендер. Тільки він гадає, що слід було б братись за справу обережно. Проте, нишком Штендер йде супроти всіх цих планів. Лазня чи книгозбірня коштують гроші, страйк шкодливо впливає на хід виробництва. А він, Штендер, є власником кількох акцій заводу й зацікавлений в тому, аби не пошкодити курсу цих акцій.

Знає своїх робітників і директор заводу Шіпель. Він пропонує їм призначити споміж себе співдиректора. Вибирають Штендера, але той зрікається й називає замість себе свого приятеля Флоке. Тим часом, як на Флоке нападають і псують йому нерви, Штендер є вільний, він має «carte blanche», «Tabula Rasa». Його життя застраховане, й він є власником акцій; це забезпечує йому добрий прибуток. Колишні відносини, що зробились тепер зайвими, розриваються, лікар констатує, що надзвичайно добрий організм Штендера обіцяє йому довге життя. Штендер може захватись у приватне життя.

«Через спільні завдання разом зі своїми експлоататорами робітник був зацікавлений у виробництві, в державі та в її владі і разом з ними, коли розпочалась війна, він почав себе рятувати. У своїй п'єсі «Tabula Rasa» я пластично змалював аж до останніх наслідків цю недуховну тенденцію також і німецького робітництва і довів її до абсурду»,—так каже Штернгейм в одній статті про німецьку революцію, написаній кілька днів після листопадового перевороту, в якій він ясно зрозумів характер цієї революції. «Німецька революція, як і все, за що береться німець, знов таки зробилася підприємством, де керівниками є ті ж фігури, що в минулих комерційних роках мали найбільші прибутки». Таким чином німецька революція разом з тим була й пробою для прикладу, що його змальовано в «Tabula Rasa». Випадок може здатись занадто гострим, перебільшеним, але напрям його розвитку є цілком типовий.

Поруч з п'ятьма згаданими тут п'єсами Штернгейма стоїть ще низка інших. Почасти це п'єси оригінальні, почасти перерібки з Мольєра, Клінгера, Флобера та інших. І вони є студіями з буржуазного життя. Крім згаданих типів, перед нами проходить ще цілий натовп інших; всі вони опановані буржуазним світом, здебільшого доброхиті і захоплено, почасти несвідомо. Ті, що належать до «вільних німців», ті, що захоплені монізмом Гекеля та Бельше, коротко кажучи,—всі, що зуть себе модерніми, сучасними, так само плывуть за течією, як і всі інші.

Але ж Штернгейм не сатирик. Він не перебільшує, він не нівечить, принаймні в ідеології, своїх дійових осіб, хоч «випадок», яко такий, і не належить навіть до щоденних явищ. Сатирик, власне кажучи, любить свою жертву, хоче врешті решт виховати її, зробити кращою, хоч інколи вважає цю справу безнадійною. Не можна так само знайти у Штернгейма й іронії, що має ті ж завдання. Штернгейм усталою, намагається показати внутрішні властивості буржуазного типу, він пробує змалювати цей тип в найбільшій чистоті.

Здається, ніби драма дає найоб'єктивнішу змогу виявити художню форму письменника, бо ж ніде письменник не відступає так далеко назад, не зрікається остільки позиції своїх героїв, як у драмі. Індивідуалізація, що повстає таким чином, набуває ще більшої яскравості в мові, яка досягає найвищої диференційованості в натуралістичній драмі з її типовими особливостями балачки дійових осіб, з її говірками та діалектичними виразами. Про таку індивідуалізацію через мову у Штернгейма немає й гади. Жадна з його осіб не відрізняється, що до мови, від інших: старий балакає, як молодий, дрібний міщанин—як великий буржуа, прелетарій—як аристократ. Мова має тут нормальну форму без найменшого нахилу до індивідуального зафарблення. Так повстає надзвичайно річевий, специфічно Штернгеймівський засіб вислову. Автор уперто уникає жадної індивідуалізації, як видно й з того, що в його новелах дійові особи ніколи не балакають безпосередньо. Здебільшого Штернгейм любить змальовувати ситуацію безосібно; навіть коли в епізодах повинна була б з'явитись безпосередня розмова, у Штернгейма вона сходить на оповідання.

Цікаво, як прийняла п'єси Штернгейма німецька буржуазна публіка. У «холодного, байдужого сатирика», як зуть Штернгейма, не можна придбати нічого певного. Ніхто, звичайно, не є супроти постановки соціальних проблем та проблем революції в театрі. Навпаки, перші постановки Георга Кайзера та Толера—це великі події. Але Штернгейм не дає ніякої справжньої насолоди, навіть улюбленої насолоди посміятись з самого себе. У нього ніби щось підтинає. Як що Штернгейма ставлять все ж таки на німецькому театрі, то тільки тому, що акторський талант перетворює ці п'єси, підроблює їх, надає, як то кажуть, життя «маріонеткам» Штернгейма. Так, ці п'єси роблять більш грубими,

більш карикатурними й заставляють глядача принаймні сміятись. Під час одної постановки «Tabula Rasa» я бачив, що шляхом понівечення цієї п'єси вели навіть антисоціалістичну пропаганду. Справжнього Штернгейма в Німеччині ще не ставили.

Та при теперешній структурі німецького суспільства це й зовсім неможливо. Цілком розуміти Штернгейма можна тільки там, де новий дух починає витісняти старий буржуазний спосіб думання. Коли тип буржуа зрештою буде подужано,—на жаль це не станеться сьогодні чи завтра,—тоді ми ще будемо дивиться на екземпляри цього роду в кабінеті Карла Штернгейма.

Гамбург.

Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки.

Творчість Лесі Українки, найвидатнішої письменниці після Шевченкової доби, ще й досі майже не досліджена, навіть її біографії ми не маємо. А вже давно час зібрати й опублікувати папери, що лишилися після смерті письменниці, й зробити підсумок її творчості. Є загальне твердження, що громадські й політичні погляди Лесі Українки склалися під впливом славно-звісного її дядька соціаліста-вигнанця М. Драгоманова, що все своє життя й хист віддав на боротьбу за соціальне й національне визволення українського народу. Першою, здається, висловила думку про вплив дядька на Лесю її товаришка Л. Старицька-Черняхівська: «Був у Лесі ще один друг, порадник і учитель, якого вона побожно шанувала й любила— дядько її М. П. Драгоманов. 1895 року Леся виїхала до нього; жив М. П. на той час в Софії, де й був професором. Ввесь час, який Леся перебувала у дядька, вона вчилася, вчилася пильно, як студентка, працювала над тими речами, які вказував їй її дядько. Се пробування у М. П. Драгоманова ще зміцнило Лесину освіту і поширило її світогляд. Взагалі, вже й в ті молоді роки Леся була глибоко освіченою і щиро інтелігентною людиною. Та не довго користувалася Леся порадами й вказівками свого дядька,—того ж таки року М. П. вмер. Смерть його тяжко вразила Лесю і лишила глибокий карбій на її серці. Все життя своє Леся заховувала щирю любов і велику пошану до свого дядька і лишалася вірною заступницею його ідей» (Хвилини життя Лесі Українки.—Л.-Н. В., 1913, X—XI). За Старицькою-Черняхівською й ще де-хто писав про вплив Драгоманова на Лесю Українку, але це все лише загальні твердження—ніхто докладно не говорить, в чому ж саме полягав той вплив, які робив Драгоманов вказівки й поради Лесі.

Оці листи Драгоманова до Лесі Українки, що нижче я подаю (а це, можна думати, є лише частина переписки, що до революції переходувалась в Гадячі О. Пчілкою, й судьба всієї цієї переписки тепер, як і взагалі всіх паперів О. Пчілки, що лишилися в Гадячі після її від'їзду—невідомо) і є фактичним матеріалом до тих «порад» і «вказівок».

Листи ці писані «драгоманівкою» на звичайному поштовому папері в кліточку. Оригінали їх переховуються в рукописному відділі Полтавського Пролетарського Музею (з Гадяча туди попали випадково). Правопис заховується.

I

24 дек. 1890

5 янів. 1890

Владайська улица, Софія.

Льуба Лесічко,

Ти мене дуже втішила твоїм листом. Поспішаюсь одповісти, хоч на деякі з твоїх запитів треба зібрати бібліографічні справи в більше знающих льудей.

Про записуваньня нар. мотивів єсть статейка в *Mélusine*, та навряд вже тобі придасься. Головне діло—знати теорію музики в загалі. Французських збірок пісень з музикою єсть чимало. Я залишив у Київі в бібліотеці, що була колись у Цв., збірки а) *Bujand* і в) *Arband*—провансальські з нотами. Де вони тепер?—розшукайте. З нових можу рекомендувати: *Tiersoh—Melodies pop de France* і його ж *histoire de mousik pop. francais* і збірку *Rolland—récolte des chansons populaires*, інтересну між инчим і тим, що в ній дльа порівнянь єсть чимало і нефранц. пісень. З німецьких збірок рекомендую *Reitferscheid—Westphallische Volkslieder* ради нот і порівняльних приміток. Про нар. математику Миші нічого не можу одповісти тепер. Справлюсь. Та яка така нар. математика? На скільки мені попадались уривки з неї по ріжним збіркам, то се вривки з грецької та арабської математики, що просочилась до мужиків од книжників. По б. ч. і народня медицина те ж саме.—«Етнограф. Обзорня» єсть у мене I—III вип. Ще 2-х не маю. Книги з Росії најтрудніше діставати, бо кредитний торг не зорганізований з нею. Маємо і I вип. Жив. Старини в редакції нашого Сборника, котра навіть примусила мене написати на сей випуск і рецензію. В загалі обидва виданья не багато варті і мало дають ідеї про новий фольклорний рух у Европі. *Wisla* (в Варшаві) з сего погляду ліпша. Ну, та все таки нашому брату треба мати обидва виданья. *Pit-Veda* переложена по німецькому *Ludwig*’ом, та іноді так що все рівно, мов і по санскритському—темно. А фр. переклад єсть *Langlois*—дуже літературний і ясний,—(французська вдача!) та знатоки кажуть,—що дуже вільний. Вривки, що ти читала у *Menard*—з *Ланглуа*. Ти мені скажи, що тобі власне подобається, то ја тобі випишу з обох переводів. Можеш знайти переклад деяких гімнів у статті М. Міллера *Сравнит. миѳологія в лѣтоп. р. литер. Тихонравова*, котра, здається, виїшла в Росії окремо.

Твою поезію в остаїні часи ја мало бачу,—бо мені од Маю не висилають «Зорѣ». Моја думка завше одна: твоя муза

розумненька і тепленька дівчина, та ще молода, мало бачила світу і картин не набралась. Її з неї будуть непременно, а надто коли вона буде критично дивитись на «доморощену премудрість». От жалко, що ти англ. мову закинула. Англичане все таки најрозумнішчий народ у світі і в них завше вивчишсьа більше, ніж у других. Коли ти поправишсьа в Відні, то ја тобі дам книжок англійських і ти таки почни знову вчитись, тим паче що знаучому по німецькому і по франц. англ. мова зовсім легка—на очі по кр. мірі, бо на ухо ја напр. нічого в ній не розумію. Поправившись, ти дльа мене переложиш де-що і італ'янського,—з Carducci, которого ја тобі преподнесу. А *Paucres gens* невже в тебе чорнової не засталось? Ја певнісінки, що недавній редактор «Зор'ї» яким небудь способом знішчив твоју рукопись. Це був *im grand destractens*,—як лають Зорьку, коли він поріже що небудь, або поб'є молотком. Моју одну рукопись він спалив з перел'яку, хоч вона була зовсім невинна. Також кудись задів переклад Власть тьмы, полученній з України. Не втекла, певно, і *Paucres gens*.—А «Народ» любісінко друкује і вірші і повісти—оригінальні і переводні. З останніх надруковав по мої раді Л'єскова—На краю св'їта і с'юрпризом дльа мене Власть тьми, пер. Павлика та ще і в оборону Вл. тьми стат'т'ю Гл. Успенського, основану на звичайній дурниці росейсько-українофільській про культурність і народність. Що робити проти долі?! Ја колись думав, що наші заведуть європейський соціалізм у себе,—а Друг Павлика ускочив у «Что Д'їлат'» і росейське «отщепенство»,—тепер ја думају про європейський радикалізм, а навіть галичане не перескочать через «народничество». З богом не битись! Коли б хоч швидче пролазили через сьу фазу!—а впрочім буде з тебе філософії, та ще і темноватої. Цілују тебе.

М. Др.

II

30 сент. 92, або, коли хочете, 9 vendemiaire, an 101.

Љуба Лесічко, запізнивсьа ја з листом до тебе! Та ти, певно, не скучала. Що таке *Athnach* ја, не мајучи *Cornill*, не могу сказати тобі. Скорше всього це просто бібліографічне скорочін'є; подивись в списку їх.

З історії Ізраїля најліпша *Stade*, по німецькому, 2 т.,—та вона дорогенька. З франц., окрім Ренана, котрий має свої хиби, ліпше *M. Vernes—Precis d'histoire juive*. Це досить стара книжка і коштује всего 6 frs (як би був певний що доїде, ја б послав тобі), там безліч дорогих критичних заміток, та дльа короткого огляду багато не дуже твердо доказанного. Бачиш, Верн не признаје того, у вішчо вірујуть німці,—тоб то, що пророки писали до Вавил. полону і що тоді вже була зроблена

реформа рел. в духу Второзаконія,—і в сему він, певно, на $\frac{3}{4}$ правий,—але це ще треба доповнити монографіями, а до того в учебнику не треба лајатись так, шчоб виходило, шчо німці—раціоналісти зовсім дурні, та ще лајатись зовсім такими словами, як католики. До того Верн зовсім загнавсья в полемиці, власне на полі історії релігії жидівської, з раціоналістами. Він трохи по правді сердиться, шчо жидівський домонотеїстичний період релігії раціоналісти наповняють матеріалом, взятим з інших семитичних релігій і по правді каже, шчо власне жидівські, біблійні, документи не дають дльа того багато матеріалу—але він дуже заганяєсья, доказуючи, шчо жида јавляються в біблїї прьамими монотеїстами. Так як Верн редакцію біблїї ставить не раніше 4 ст. до Р. Хр., то з јего думок не виходить шче неперемінно, шчоб жида були од віку монотеїстами,—але дехто може вивести і такі думки, а до того Верн зовсім пропуска јавні слїди політеїзму, фетїшїзму і т. д. в біблїї, під усіма монотеїстичн. редакціями. Через це книгу В. треба читати обережно. Зводјачи впрочім јего з Cornill'ем, котриј робить великі уступки новішчим французьким думкам про дуже пізній, післъя вавилонськїј поход. книг біблійних і почасти пророків,—можна виробити собі погляд, котриј не далеко буде од правди. Безспорної ж правди в цїј справі ніколи не діјдуть лъуде, бо не ма документів, окрім біблїї, котру приходиться розсікати на складні частини методом, в котрому завше буде багато апіорного. Аби вибити історіју жидів із позіції абсолютно-гієратичної і вбачити і в нїј еволюцію і подобенство до других,—то і то добре. А деталі еволюції жидів завше зостанутьсья темними і спорними.—Vernes написав і коротеньк. *Elements d'histoire juive* (1 $\frac{1}{2}$ фр.). Це перша частина *Histoire sainte* (a l'usage des etablissemens d'instruction primaire et secondaire et de l'enseignement dans la famille). Це перша проба зовсім елементарного викладу історії Старозаконної по новим методам. За тим мусить бути також історіја Нов. Завіту з оглядом других релігій. Звісно, хиба Вернового погляду на рел. біблійську тут виступаје більше,—але в кінці всего книжка добра. Ја б радив јејї розширьати. Спробују: скажу книгареви, шчоб послав Вам. Коли діјде, то вельу послати і *Précis*.

Коли хочеш попробувати своју ліру на біблійні теми і трохи помогти мені,—то переложи віршами з Ісаїї I, ст. 2—3, 11—18. Міні треба буде це вставити в одну статєјку в Хліборобі.

Чи Ви бачите коли цю газетку? Вона, по мојому, де далі стаје ліпше і пуска корні в народі. Варто б було піддержать јејї працеју. Цілују тебе і всіх Ваших.

М. Др.

Зорька посила Микасєві свої малъунки кораблів, шчо він јїх бачив у Роскофі.

III

23 янв.
5 февр. 93.

Улиця Денкоглу. Софія.

Льуба Лесічко,

Не встиг я скінчити відповіді твоїй мамі на лист з Полтавщини, як принесли твої. Того листу я не одіслав, а тим часом кілька днів не можна було писати тобі за різними справами. А тут прислали з Галичини пачку книжок і між ними твої переклади Гејне. Як їх довго ждав і добивався,—та Львів така земля, що там я не можу нічого добитись, ні просьбами, ні навіть грішми. Насилу Франчиха купила мені твого Гејне,—але тим часом я довідався, що в Львові вишла друга твоя оригінальна книга. Розуміється, що як її буду добиватись не менше 6—9 місяців, а може і більше. Переклади з Гејне читаються легко;—це вже багато, тільки досить далеко переложені. Особливо злість Гејне не вишла, може через те, що Ви з М. С. добрі люди. В мене тепер не має книги *Buch der Lieder*, та як можу свіряти тільки з тим, що пам'ятаю, ось напр. *Da knikset höflich den höflichssen kniks!* у тебе перекладено зовсім без злості і т. д.

Подобіє учебника Географії можу рекомендувати в книзі *Opètime Reclù—La terre ete* (це брат «великого» Желісея Реклю,—і в книзі видно, що маненький брат). По історії христ. в часи візантійські спеціального діла я не знаю,—а в деяких спільних курсах іст. хр. церкви це обробляється. Тепер виходить порядний курс *Möller—Lehrbuch der Kirchengeschichte*; вишло 2 томи (*Die Altkirche,—Das Mittelalter*), коштують 23 марки,—а то єсть також вкорочене видання між тими ж учебниками (*Grundriss der Theologischen Wissenschaften*), що ти маєш *Cornill*, у 2 томах уся. А то була вишла дуже порядна книга при «Київск. Универс. Извѣстіяхъ»—Терновскаго—Хр. Церк. въ эпоху вселенскихъ соборовъ. Та не знаю що з нею сталося,—бо на неї через 3—4 роки по виході гонення од Синода вишло, і автора з Дух. Ак. вигнали. Попробую розшукати. Там тільки уїдливі місця проти єпископів навіть в писаннях святих, як Григ. Назіанзин,—приведені по грецькому. Та ти, здається, знаєш цю мову.

Про нас нового не має що прибавити, хіба те, що Рада кілька днів хорувала. Чи зїла що, чи на скобзальці (*ratapage*) простудилась,—а тільки був жар і болів живіт. Ми боялись, коли б на дихательні органи не кинулось,—однак обійшлося благополучно,—і сьогодні Рада виходила на урок музики. Ліда за те скобзається з азартом,—то навряд до Вас скоро напише. З Парижа дістаємо звістки частенько, на стільки сніги

позволяють,—бо оце недавно зразу аж 4 листи, котрі десь зібрались, коли Угорщину і Балк. півостров засипало було снігом трохи не на віки. Все пишуть одно. Зоря навіть насморку не мав за всі холода, товстіє, веселий, порьядно учитьсья і всі его лублять.

З Галичини пробилось тільки те, шчо народовці одні признали, шчо угода провалилась, другі (дядько угод. Барв.) мовчать, а в рејстагу 5 народовців внесли про реформу вибору, хоч дуже мізерну,—то б то збільшуванье числа депутатів од сельан Галичини, відповідно до податків, котрі вони плотять. (В Австрії три виборчі курії—великі пани, міста і сельане і в принципі сего *Interessen-Versetzung* а стоїть поділ числа депутатів, одповідно суммі податків з кождої курії. Але це брехня, як усе в Австрії, а надто в Галичині). Конечно, польаки і тим унеском розльутуютьсья,—а інші партії не напруть, між иншим і через те, шчо тепер в Австрії на черзі більш радикальна реформа виборів (*suffrage universelle*) і народовці зостанутьсья ні з чим. Та тільки все таки вијде кінець угоди,—і як би народовці були розумніші, то могли б пристать до радик. руху за *suffrage universelle*, сказавши польакам: Ви не схотіли смирішої реформи!—Та навряд шчоб чого розумного видумали вони,—коли і радикали дуріють і готові розколотиь через справу панів.

Не знају, чи відомо тобі, шчо намісник, котриј був згодивсья, шчо еміграція виходить з нужди, потім надумавсья звернути лихо на попів, шчо одні ширять московщину, а другі не дбають про освіту народу, котриј не зна, шчо то уніја свята, а шчо прокльата схизма. Польські газети підхопили,—шчо значить треба зреформувати попів, отдавши семинаріју іезуїтам. Коломїјці (Павл. і Ден.) трохи схибли, підхопивши радісно цїркульар намісника, хоч не похвалили і його. А Франко, котриј ще передо мноју говорив у Відні проти попів,—поїхав у Львов і почав писати в К. Лw. за попів, а другі січовики так скликали віче за попів і тепер у народі буде біјка між П-ком і Фр. і К^о. Січовики кажуть, шчо треба, заступајучись за попів, бити клини між ієрархією і попами, укр-филами і москвофилами,—молодими і старими москвофилами,—а кінчать тим, шчо побјють клини проміж себе.—Я кидајусь на всі боки, шчоб вдержати біјку і одвернути лудей од клинообразної політики викрутасів, до простої праці за волю і просвіту народу. Та не знају, шчо вијде. Помочі ні від кого не мају. По кр. мірі П-к держитьсья добре,—а другі крутьять навіть коло него. Не можуть узяти в толк, шчо тепер австр. порьядки репајуться і шчо поки не пријде виборча реформа і не введе нових елементів, доти там ні з ким і компромісу робити.

Ну, годі. Цілују всіх Вас.

М. Др.

IV

5/17 мају, 93.

Льуба Лесічко,

Вчора пришов твій лист,—а книжки, звісно, ще нема, та скоро ја і не жду; интересујусь ја дуже прочитати јејі, а також ті нові речі, про котрі ти згадујеш в останньому листі. Та де вони будуть напечатані? Міні Кобр. не давно писала, шчо хоче видавати «Дрібну Жіночу Бібліотеку» окремими книжками з тим, шчоб пускати нову, коли спродасьа стара. Прохала і в мене статі,—та ја хоч би і радиј дльа «пользы службы» одягтись хоч і в плахту, не можу видавить з голови својејі «жіночу тему». До того Кобр. розсердила мене, написавши глупость до Огон. «про радикалів» (певно, ти читала в Зорі). Ја јіј не одмовив праці,—але послав дејакі запити і своју замітку про јејі виходку, до чого вона сама викликала мене, спомянувши про нејі в листі.

Чудні такі льуде јејі компанія! Позаторік у Відні вишла в мене розмова з Кобр., результатом котројі було те, шчо К. взыалась видати переклад *Histoire de la civilisations contemporaine—Seignob's'a*. Се не дуже великиј томик, в которому досить добре показана національна, політ., культурна і соціальна еволюція світа от 1789 р. Було б чому повчитись і жінкам і чоловікам у Галичині,—і жіночій був би переклад та виданье. Тепер пише, шчо переклад робитьсьа,—та з хитроју ціљу, шчоб підвести јого видати станіславівське тов. жіноче,—а тим часом К. сбира матеріал на жіночу бібліотеку. «А ларчик просто открывался».

Скільки ти читала листів Вартового? Ја можу тобі прислати кінець, вирізавши з Бук. Так само пришљу і своју одповідь, або власне дві,—бо одну ја послав у Бук., а...¹⁾ другу П-ку. З Чернівців получив запит, як прочитати такі имена, як Т. Мор, Бекон,—з чого бачу, шчо там сбирајутьсьа печатати скоро моју рукопись. Можна з того побачити і те, як багато «западнојі культури» в черновецькій редакції, котра лежить ближче до мерідіана острова Ферос, ніж Миргород. Радиј би ја був прислати і другі свої писанья, як би знав, яких власне тобі не трапльалось бачити.

Те шчо ти пишеш про правдьян дльа мене нове. Ја б радиј був, коли б навіть склавсьа гурток хоч правдьян,—справжніх, зовсім *à la Barw.* з панамі і т. и.,—аби були льуде з систематичноју програмоју,—та б система викликала б систему ж. А то најгірше—ні риба-ні мјасо, котрим здавна наповнајутьсьа українофільські кружки. Чи не попадалось тобі в 4 кн. Правди за сеј рік «Profession de foi молодих українців»? Там написано,

1) Тут одно слово написано дуже нерозбірно.

щчо се читано в день Шевч. в університетському місці. Хотілось би знати, в якому і чи багато похвал знайшов реферат сеї,—в котрому ја знахожу незнаньня елементарних епох нашої історії, темноту думок, а до того навмисне втіканьня од певних точок, котре личить більше старим софістам, ніж молодіжі.

Про тих, щчо працюють ізольовано та мовчать хтілось би знати хоч натьаком. Чи то праця літературна, чи педагогічна, господарська і т. и.? Треба б усякої.

Ти Галичину дуже не ідеалізуј. Робучих льудеј там страшенно мало,—а сурјозно робляшчих щче менше. І там певні думки—іграшка в молоді часи, котра зліта як льудина виходить зі студенчеського кругу. До того там біда, щчо властиве про політ.-економічні справи говорять студенти-медіки (Відень) і через те говорять самі загальні тези без деталів, а надто крајевих, котрих властиво ніхто не знаје. Через те там надто важко вирости популярніј літературі, котра б давала поступові думки в крајевих фактах. До того і там постіјності, товар. «етіки», як ти кажеш,—щче менше може, ніж у миргородців. На щчо вже Франко. Тебе дивује його статъя в Зорі. Але він увесь свіј вік такі сьурпризи робить на право і на ліво. Може тут винна і «поетична натура» (*avec votre permission, mademoiselle la poétesse!*). Найгірше, щчо він такими скоками шкодить і справ, і собі самому. Найменше всего тут «лакомства нещасного»; се якась натурально најівна ассіміляція до тих кругів, куди прискочив наш поет. Коли хочеш, зовсім надежний чоловік один тільки і јесть на всьу Галичину,—П-к,—і ја зі страхом думају,—щчо стане з усім рухом, коли він умре, а се може стати і не забаром, бо він дуже слабіј і вимучениј. А не багато і треба—хоч би душ 5 твердих та робучих, поки просвітліје в головах мужиків, в котрих і тепер—противно всім примірам історії більше світла в головах, ніж у академиків і профессорів галицьких. П-к іноді мені присила листи мужицькі,—так куди до них якому небудь Мел. Бучинському, з котрим колись пријательєвовали ја та мама твоја! Хај би хоч 100 таких мужиків zorganizувалось,—тоді ми з П-ком спокійно могли б умерти.

Зрештоју ја все таки сподівајусь більше од рос. укр. інтеллігенції, ніж од галицької. Чим більше ја пізнају Европу і славјанщчину, тим більше впевняјусь, щчо дльа Европи більше ґрунту на Неві, Волзі, Дніпрі, ніж на Дунају з Савами, Дравами і Моравами, і щчо націоналістична дрібнота інтересів і гризньа в зах. слов. не даје льудім зрозуміти основні думки теперішнього европ.-америк. життя і культури. Навіть знатъя нім. мови не помага нашим земляакам,—бо ј по німецькому вони читајуть те, щчо німці починајуть забувати. Хај би наші надніпръане почали читати фр. та англ. і нім. книжки та *revues*,—то вони в 10 років випередять всіх тих братів, котрі властиво јі европејці, ні азіати і навіть не середній світ (видуманіј Вол.

Ламанським), а просто повітові панночки, котрі страх хотять одягтись по моді, та тільки моди беруть застарілі та ще і чорт-зна в яких прихвостнів справжніх модниць.

Темненко ја говорю,—та може ти мене зрозумієш.— Миші як будеш писати, то кланяєсьа дуже,—а домову дівтору поцілує за дядька, котриє мусить бути дльа неї міфом,—боє ја тебе реально можу вообразити собі тільки, як ти сидиш на яблуні та говориш: а я на дереві! А ти бач уже на Перасі!

Твій М. Др.

V

4 юльа, 93.

Улиця Денкоглу, Софія.

Люба Лесічко,

Учора дістали твій лист. Довненко таки ти «виповняла свою залеглисть»! Ну, та Ви на сему пункті не поправимі! З листу мого до бабушки дізнаєш про нашу «внѣшнюю политику»,—про дорогу в Париж і т. п. По части «внутренней» можу сказати, що в Буковині скінчилась моєа одповідь на деякі спеціальні речі в листах Вартового,—а довга, загальна ще не починалась в Народі. Коли клопоти перед відїздом дозволять, то вшлю тобі листи Варт. і свою одповідь. А з болгарськими фольклорними працями не знаю як і бути. Сборника тепер ціла бібліотека: 8 томишчів,—а окремі отбитки моїх статей цензура не пуска в Росію (мені вернули послані ученим екземпляри, по постанові петерб. цензур. комітету) хоч в них нічогоїсьного шкодливого дльа «Основ» не ма. Попробую послать листом напечатану доси половину 8-ої праці Дуалистическое миротворение.

Спасибі за деякі звістки і характеристики. Я сам не одчаююсь в українцях, а надто в молодих (і про старих ја зовсім не так уже зле думаю: вони все таки роблять своє діло,—тільки що вже занадто багато плачуть). Мене тільки дивує те, що вони тратять силу і час на те, щоб ламати двері котрі одчинені вже.

Не ма других задач у нас, окрім тих, які єсть і в Європі; не ма других способів. Ріжниця тільки в кількості, а не в якості.

Те що в Європі робиться publice і en gros, у нас може робитись privatim, або privatissime і en détail,—от і все. А наука одна, ціль одна. Ну, і брались би до науки, а потім до прикладу její.

Про Aussichtslosigkeit d. S. D. ја мав уже пригоду писати в Народі. Книжка сьа занадто абстрактно ставить справу і зовсім далеко од нас. Соц.-дем. не в кінечних ідеалах, а в організації робітників, в порушеню таких справ, як

8 годин праці, а на континенті, а надто в Німеччині ще в опозиції мілітаризму. Через те в Німеччині подають голоса за соц.-дем. часто не тільки не робітники, а і не соціалісти. Смішно коли русин, виходючи з того, що комуністична держава річ неможлива, або темна, буде стояти проти Бебелів за мілітаризм! В противувіс *Aussichtslosigkeit* єсть брошура самого ж Шеффле *Quintessenz d. Socialismus*.

Я перескочив. Слід би було перш сказати про Галичину. Бесспорно що там усі справи відніше. Та горе Галичини в тому, що там дивитись ясними очами ніхто не хоче. Смієсь, коли хочеш, а я тобі скажу, що і досі з усієї гал. інтелігенції один єдиний П-к має ясні і за него одного можна ручатись, що він не стрибне до чорта в мішок. Інші, того і жди, що стрибнуть в таке, що, «только плюнешь да перекрестишься». Ось січовики напр. почали національну церкву боронити,—тепер «з тактики» впутались з москвофілами (Сембрадовичу маніфестацію яйцями робили),—а москвофіли їх же перших поліції і передали. В самій коломієській ред. Нар. і Хліб. треба дивитись в обидва ока, щоб Герас. і Дем. з народовцями не побратались, а ті б їх же предали. Про Галичину справді можна сказати, що там одна надія на мужиків. Але мужики потрібують письменних льудей,—а їх з галичан не набереш і 3-х. Набрати можна б було з наших українців,—як би.... та як би....

А П-ку трудно і морально і матеріально. І помилки він робить через енервацію та через те, що не ма з ким порадитись під боком. Окрім того Коломїя звісно ближе до мужиків та ще дальше од Лондона та Парижа, ніж Львів. Бібліотек ніяких у Коломїї не ма. А без бібліотек яка література. Не можна ж «из кулака букеты всей почтенной публикѣ жертвовать».

Profession de foi вже перепечатали в «Буковині». Найгірше в ній окрім не знатя, котре можна ще простити «молодости и неопытности», адвокацьке крутіїство—навмисне вніканьє і затираньє пекучих справ. Дуже кортить мені іноді показати се публиці—та діла і без того багато.

Більше сегодні не буду писати, страшенно ніколи. Я скінчивши спеціальну роботу про дуалістичну легенду (чорт лізе в воду за землею) побачив, що в нас і великі учені плутають через те, що не звертають уваги на те, з чого склавсь сам християнський (церковний, як і еретичний) сатана,—і мусив написати про еволюцію сего і його загальні відносини до наших апокрифів і легенд.

Хочесья вписати увесь матеріал, який можна мати тут,—щоб в Парижі вже доповняти. Через те пишу денно і нічно, навіть протів своєї аорти.

Цілују Вас обох з Олесеју, а як приїхали другі, то і їх. Напиши мені зараз же в Париж, то скоро одповім.

Твій М. Др.

VI

14/26 Ян. 94.

Льуба Лесічко,

Оце дістав твій лист, і хоч ја вже одсидів $\frac{1}{2}$ дня, викінчаючи роботу дльа Ж. і Сл. і мусив би лежати, та напишу шче тобі.

Ж. і См. појавилась 1 книжка, та ја лишень 2 дні, як жејі получив, бо першиј екз. пропав на пошті і не всюю прочитав, а саму наукову половину. Нічого собі: досить науково і свіжо. Та тільки врїзав мене Фр. біографіјеју мојеју. Він мені зробив сьурприз, бо мабуть чув, що ја не позволю друковати ні патрета, ні біографіі,—та і написав мені про се, коли вже річ була скінчена. Знаючи *licentiam folicam* Фр-ка і його рутенський такт, ја ждав лиха,—і діждавсьа навіть несподіваного: і помилок і дописів і т. д. Звісно, ја послав поправки, які можливі,—та вони будуть напечатані лишень через 2 місьаці, а до того нагульаються помилки і набрешутьсьа ворїженьки! Та шчо мені робити. Прошу тебе: објави *urbi et orbi*, шчо ја тут менше винен, ніж Христос перед жидами. Коли можеш, скажи про се А-чу. Мусить же він вірити, шчо ја по кр. мірі не брехун, шчоб сказати, шчо Ист. П. М. Нар. зроблені більше мноју.

З 9 г. Епе. Хотів би ја, шчоб Bible пішла в 3 кн. Ж. і См. як тобі суб'єктивно подобались ті статті? Так ти попала під інтердікт за космополітизм! Цікавиј би ја знати, чи ти вијдеш і зрадницеју, хоч «гнилої ковбаси» і не јіси? *O, stultissim!* Хотів би знати ја, шчо ж тепер говорять ціклопові барани, коли Пр. јавно стаје за ультрамонтанством. А в тих хаотичних листах, котрі мені писав Поліфен при номеру Пр. тільки і було јасно, шчо Пр. закладаєсьа. шчоб стојати за аграрні інтереси крестьян, котрих не розуміє «Дѣло», і шчоб не допустити нар-ців пітти під ферулу многр. Сельбратовича. Хоч ја чимало бачив на своєму віку брехні і крутіјства, а сего всего просто не розберу,—які такі в сих льудях мозки!

Буду ждять квіток плејади, а надто поп. брошур. Як собі хочете, а се дльа нас најголовнішче діло. Друге треба најбільше дльа того, шчоб було кому робити се. Та шчоб були поп. бр. добрі треба, окрім літ. таланту, доброї науки, звісно при думці, шчо правда одна—дльа мужика і пана. Але на лихо звичајно популяризатори лишень вкорочують гимназичні учебники, як автори сих скорочують універс. лекціі,—та окрім того дајуть народу те, з чого самі виживајуть.

Ја і собі впіять пустивсьа в популяр. літературу двома брошурами оповід. про заздрих богів (вступ: Полікр. Самоськиј і 2 запов. Мусіја в повному тексті. Прометеј і Зевс, Јева і Адам—переробки Прометеја в Есхила і др.—Переробка опов. про Јагве—на викуп льудеј жертвоју богольудини.—Наука по старим

поглядам і по новим.—Прометеї Гете і Прометеї...¹⁾ в людности) і Раї позаду і попереду,—або Раї і поступ. (Віки Герідо—Овідієві.—Раї Зендавести і біблійі.—Царство Јагве.—Царство небесне.—Утопії.—Поступ). Хочу одповісти на запити, котрі вже ројаться в Народу, і вијаснить вартість вільної думки і віри в поступ. Вся наша нова цивілізація на селу,—а ми ліпемо до народу вироби жеї (національність, право, техніку і т. и.) не вијаснивши йому основ і не вигнавши з него двох думок: 1) бог наказує: де далі все гірше, 2) розум—гнівить бога.—Перше чадо вже написано і друкується в Хліб.,—а друге ще в голові. Не знају, як вијде. Ми свята провели в поголовній інфлюенці: ја, Людм., Міка (3 слугині), Ліда,—тільки Іван та Рада були вільні. Тепер потроху очуњуємо, хоч ја все кашляју.

Поцілуј Олега і кланяјся, кому слід.

Твій М. Др.

16.—Все чогось не приходить твій Сікорський. Получив 2 № Дзвінка і там побачив Олега с тирольською дівчиною. Не паміятају ја подібного в Дікенса ні з історії Тіроля, але завше їдучи по Тіролю думају: дурні тірольці;—чому вони zostались під габсбургами, а не пристали до Швейцарії,—то ж думају, що тір. дівчата мало прислужились Брагенцову, котрому вже справді бог велів бути швейцарським.—Коли Ви будете складать Дзв., то попросить щоб мені його висилали в Софію, бо справді мені буде чудно купувати Ваші твори. Та треба щось зробити рішуче, щоб Дзв. став розумнішиј. Люби́ть він батьківщину, та не вміє писати про неї нічого, окрім загальних слів. А хто видумав перекладати тепер Ламе Флері? Хај би лежав у могилі!

19. Все нема Сікорського. Тим часом діждавсь ја новини: впјать онімів, як 2^{1/2} роки назад у Відні Не пишть про се поки в Гадяч.

VII

12 февраль, 94.

Улиця Денкоглу.

Льуба Лесічко,

Посмішила ти мене, хоч і попечалила афоризмами молодих філософів ціклопичного періода. Читајучи і раніше деякі твої характеристики, ја не раз думав попросити тебе написати дльа печаті замітки про тепер. молодіж українську,—при чому вказати хиби жеї вихованьна. Пора вже поставить сју справу ребром,—бо по всьаким Правдам, Зорьам, Дзвінкам видно, що народ страшенно посувається назад. Читајеш молодих літераторів наших і не можеш собі ујавити, де вони учаться? Та

¹⁾ Тут одно нерозбірне слово.

пригадай, що я був у гімназії в часи Николаја і в університеті в мої часи (знамениті 60 роки!) були професорами такі Ставровські, Лінніченки, Селіни і т. п., котрих тепер і в казці не скажеш: як єсть «монстри» і «рарітети»,—а таких дикунів, як напр....¹⁾ Сердешниї, і тоді ми не говорили. Се якісь добровільне самозадуруваньнє,—і пора до него приставити мікроскоп і вивести його на світло. Іншого ліку не ма! А propos! Що то воно за Сердешниї?

Добре буде, як не спізнитись з Bible. Я вже жалкују, що почав діло занадто систематично,—з буддизму. Ліпше б було почати з кінця—з біблїї і евангелїї.—Про Yernes скажу, що він має свої клички, як «бунтарь» проти начальства (Рејса і К^о), але в справі пізнього складу біблїї він мабуть виграє спор. Вже і школа Рејса ставить редакцію закона післѣ Вавил. полону,—і лишень Второзаконїє в 622 р. Але прочитај в книзі царств історїю Азїї, то ј побачиш сама тепер жеї неможливість. Сѣ історїя мусила писатись післѣ Вав. полону! Нові роботи про Второзаконїє вже признають у нему пізнішчі вставки. Так само і з пророками,—а звідси не далеко і до признања зовсім пізнього часу їх редакції. Та і суть справи власне в сих вставках,—тоб то в місцях, де бачимо думки про необрадовий культ бога, про вічний мир, космополітизм. Се тільки і єсть оріхи, важні дльа історїї світової культури, а все інше лушпиньнє, про котре не варто споритись. «Оріхи» ж не могли појавитись ранішче персидської, або і македонської доби,—бо інакше впять виходило б чудо як і з Мойсеєм і Авраамом.

«Ліризм» Верна почасти реакція і најівна заплата за критицизм,—а почасти протестанський настрій, нам мало зрозумілий. Протестанти переньались теорїєю прогресса і примусили прогрессувати і «божественне откровєніє» та вони радо кланяються перед тими творами, де бачуть сліди такого прогрессу. Католицизм же власне прогрессу не признає і через те або душить критику, або критик, вирвавшись на волю, лається і плується,—або в ліпшому випадку, як у Ренана, і кланяється і усміхається.

А к слову! Чи Ренан у Вас досить відомий? Сими днями ја получив і прочитав V том Histoire du peuple Jesrael, котрим кінчається його монументальна праця—VII томів Les origines du christianisme і V т. H. du p. d'Jesrael. От посластило чоловікові—перед самоју смертю викінчити остатній том праці всего життя. Власне через те, що Ренан де дуже був радикал у критиці, вплив його мусить бути колосальний. Чудо појаву християнства ним розказано, як натуральний факт історїї так що всьака дама мусить його зрозуміти.—Чи в нас читають Ренана? Ја тільки головоју хитав, читаючи статті Слонимского про

¹⁾ Слово нерозбірне.

него, де про всякі літературні іграшки Ренана розказувалось, а про головну працю його—мовчалося! Коли не читають, то те показує, що ми власне не європейці.

Про моє здоров'я противно і писати. Ось уже більше 3 тижнів, я німиж—говорю шопотом. Через 3 дні треба починати лекції 2-го семестру. Буду прохати відпустку на місяць, хоч певний, що за місяць нічого не переміниться. Треба буде подавати в відставку,—а тоді що їсти? В додаток 10 днів тому назад наскочило на мене 2-ге видання сухого плевриту в лівому легкому. Кілька днів лежав у жару і кричав од болю. Потім почав читати Ренана. Тепер пишу листи,—а роботи сур'язної все не можу робити.

Цілує тебе. Наші кланяються.

М. Др.

VIII

Траурний лист Лесі Українки з Болгарії до свого батька в м. Ковель, Волин. губ., про смерть М. Драгоманова. Лист не датований, але на конверті є поштова печатка: «Софія, 13. VI. 95».

Любий папа!

Не знаю, чи отримав нашу телеграму о смерті дядька. Він умер несподіванно, од розрива аорти, 8 іюня, над вечір. На другий день були похорони. Тепер ні в кого ще нема ніяких планів, як бути далі Людмилі Михайловні з дітьми. Найлучче, як би ти міг приїхати, а коли сього ніяк не можна, то хоч пиши частіше. В ділах по ім'яню Л. М. і таке інше тільки ти можеш дати раду. Як ти думаєш про поворот Л. М. в Росію?

Пишіть частіше, тепер для нас се дорого дуже.

Твоя Леся.

Передай як небудь мамі, і напиши, як вона се прийме. Ми всі немов без голови. Прости, я більше не можу писати, нехай потім. За моє здоров'я не бійтесь, з нас ніхто не заболів.

Бабушку приготуйте до сеї звістки. Сповістіть Ваню і Сашу. Нам тяжко писати ці сповіщення, допоможіть нам.

Подав *Ів. Ткаченко.*

Життя Українців у Канаді.

КАНАДА Й ДОЛЯ ЇЇ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ.

Свій економічний розвиток Канада завдячує праці й хисту прийшлого населення. Хоч Канада є англійською колонією, її внутрішній економічний і політичний апарат подібний до апарату в Сполучених Штатах Північної Америки.

Східна частина Канади індустріальна, а західна агрикультурна. Природні багатства її дуже великі. Своїм збіжжям вона конкурує на світовому ринку з Сполученими Штатами. В Канаді дуже розвинена лісова індустрія, котра здебільшого є в руках американського капіталу. Підземні багатства Канади це—вугілля, нікель, золото, мідь, срібло, азбест і природний газ.

Загальне населення Канади після перепису 1921 року 8.788,483 душ, хоч простором вона майже в 10 разів більша за Україну (північні, підбігунові її території не замешкані). Це населення складається з 27 національностей, причому на першому місці йдуть англо-сакси, на другому французи, а на третьому українці. Українське населення в Канаді обчислюють біля 300,000. Українські іммігранти походять переважно з Галичини й Буковини, а по своєму соціальному складі походять вони з незаможного селянства або сільського пролетаріату. Іммігранти з Наддніпрянщини—з Київщини, Волині, Полтавщини, Чернігівщини й Поділля не живуть в Канаді згущеною масою, не є організовані, а тому губляться серед загального населення.

Еміграція галицького селянства до Канади почалась років тридцять тому назад, а після великого сільсько-господарського страйку в Галичині в 1902 році вона набула масового характеру. Канадійські капіталісти побачили, що виховане австрійською «демократичною» конституцією і нагаєм польських поміщиків галицьке селянство дуже надається до експлоатації. Тоді велика канадійська залізнична компанія (Кенедіян Пасифік Ко) вислала, за дозволом канадійського правительства, в Галичину й Буковину своїх агентів, аби вони вербували до Канади українське селянство, тоб-то, аби постачали канадійському капіталові білих рабів. Ці агенти, не жаліючи фарбів, малювали галицькому селянинові Канаду, як «обітованну землю», в котрій течуть

молочні ріки. А головню дурили вони селянство родючою землею і великою демократією, котра дає права всім національностям розвивати свою мову й культуру.

Прибувши до Канади, українські імігранти найшли в ній замість обіцяного раю капіталістичне пекло. Багата родюча земля, на котру вони їхали, лежала далеко, за півтори або дві тисячі англійських миль від місця їх висідки з корабля (Квебеку та Монтреалу). Аби дібратися до неї, треба було будувати залізниці через великі онтерійські ліси й болота. З пустими кишнями і «без язика»,—в гіркій далекій країні, почали українські імігранти, поруч з такими самими прибувшими з різних європейських країн безсловесними рабами, прорубувати віковічні ліси, мостити трясини, пробивати тунелі в кам'яних горах, будувати мости через многоводні канадійські ріки і своїми кістками встелювати полотна тої дороги, яка мала привести їх в «обітованну землю».

Які були в той час умовини праці в Канаді, про це оповідає Густав Маєрс в своїй книжці «Історія канадійського багатства». Та сама залізнична компанія «Кенедіян Пасифік» заключила в 1882 році контракт на допущення в Канаду 6,000 китайців для праці при будові залізниці (китайці працювали з другого кінця, від Великого океану).

«Я ніколи не сподівався, щоб англійські й французькі старокраєві джентльмени могли кормити навіть своїх собак такою поживою, якою вони кормили тих китайських робітників»—свідчив Давід Вільям Кордон, сам залізничний контрактор, а пізніше депутат до всекраєвого парламенту з міста Венкувер (Густав Маєрс, «Історія канадійського багатства»).

Здовш нової залізниці виростали міста й місточки, будувалися фабрики, відкривалися копальні вугілля, ніклю, міді й золота. І все це знов таки будувалося руками імігрантів, серед котрих на першій місці стояли імігранти з Галичини й Буковини. Многі з них після кількарічної тяжкої праці втратили надію побачити «обітованну» родючу землю й осіли по фабриках, копальнях та лишилися вічними пролетарями. Інші, що не втратили надії, а, головне, новоприбувавши з Галичини імігранти побачили, нарешті, ту землю, котрої вони прагнули. Але тільки побачили. Та земля не була вже для них. Перш за все найкращі обшари тої землі канадійський уряд роздав залізнодорожним магнатам. Одній тільки Кенедіян Пасифік К^о він подарував 25.000,000 акрів найкращої землі в трьох агрикультурних провінціях: Манітобі, Саскачевані і Алберті. 6.000,000 акрів дістала в дарунок Гудзон Бей К^о, головними пайщиками котрої є англійські князі та лорди. А ту частину здібної для оброблювання землі, яка ще залишилась, уряд в першу чергу роздавав прибувавшим імігрантам з Англії та «родимим канадійцям», які, висловлюючись петлюрівським терміном, творили «ропу канадійської нації». А українські імігранти лишилися з нічим.

НЕТРИ Й ПУЩІ ПЕРЕТВОРЮЮТЬ В ХЛІБОРОБНУ КРАЇНУ.

Канадійські капіталісти й уряд (це було і є одно нероздільне тіло) знали, що роблять. Вони запропонували українським і інших націй імігрантам йти і брати землю на півночі, далеко від залізниці. Виходу не було. Многі укр. селяне ніяк не могли помиритися з пролетарською долею і пішли на північ, між індіанців, в «сусідство до білих ведмедів», як це вони з гірким жартом говорили. Пішли і, закахавши рукави, почали корчувати нетри, осушувати болота і протягом 10—15 літ перетворили глухі пущі в родючу країну. Тоді вже не вони пішли до канадійських капіталістів, але, навпаки, капіталісти руками нових імігрантів почали провадити залізничні лінії в осередки українських колоній. Ріжні компанії, що мали фабрики рільничих машин, послали між українських фермерів (рільників) своїх агентів, почали відкривати там склади рільничих машин та давати їх фермерам на виплату за великий процент. Почувши наживу, пішли між фермерів різні гешефтьярі, спекулянти, коршмарі. Не забули про українських фермерів різні релігійні секти, якими в Канаді хоч гать гати. Підібравши свої довгі поли, першими пішли французькі та бельгійські єзуїти, або, як вони себе називають, «місіонери». За ними скоро помандрували представники «зреформованої» церкви—пресвітеріанські, методистські та баптистські попи, потім адвентисти, суботники, «дослідники» біблій, одним словом, ціла плеяда чорних духів з оберненими на північ комірцями злетіла на фермерські голови та почала очищувати фермерські душі від гріхів, а кишені від доларів.

ЕМІГРАЦІЯ ДО КАНАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.

Поки українська іміграція в Канаді жила бідно, була на положенню безсловесного раба, доти нею ніхто не цікавився в «старому краю». А скоро лише вона піднеслася економічно, зараз же найшлись непрошені опікуни. Опікуни не тільки французькі та англійські, але такі «свої рідні». Здекласована українська інтелігенція, яка в Галичині продавала трудове українське селянство під час виборів польській шляхті за дріглі, або за локоть гнилої ковбаси, занюхала, що коло української іміграції в Канаді можна пожитися. І починається наплив до Канади вихованої на австрійському хлібі, покірної й вірної своєму панові галицької інтелігенції. В першу чергу йдуть греко-католицькі целібатники (манахи), за ними—ріжні недоуки студенти, а далі починають проскакувати професори. Всі вони йдуть, аби заопікуватися моральним станом української іміграції, не допустити серед неї до упадку «національних культурних надбань», «традицій», обєрігти її від «асиміляції» і т. д. В Канаді починають з'являтися українські газети. Нарешті, ця новітня іміграція завершується приїздом до Канади тоді ще архієпископа Шептицького. Він

приїхав на прохання французьких клерикалів, аби переконатися, скільки додаткових грекокатолицьких попів зможуть вигодувати українці в Канаді.

Вся та новоспечена іміграція пробувала нащупати для себе ґрунт не тільки серед українських фермерів, але й серед міських робітників. Однак, тут вона зустріла острій опір. Робітники почали вже тоді організуватися в соціалістичні громади. І самого архієпископа Шептицького, який хотів направити їх, як «блудних синів», вони обкидали в Венкувер гнилими яйцями. І прийшлося австрійським слугам зосередити свою роботу серед фермерів. В місті Брендоні (провінція Манітоба) було засновано українську семінарію, катедру «філософії», котру обняв «професор»—поет Карманський. Але Карманському не повезло, і він, вилаявши Канаду в своїй останній «поезії» на канадійській землі, утік з Канади.

Шептицький, об'їхавши Канаду, переконався, що українські фермери вигодують не тільки пару десятків celibатників, але навіть греко-католицького єпископа. Повернувши до Галичини, він з благословення папи римського прислав до Канади єпископа Микиту Будку, вихованця князя Сапіги.

АВСТРІЙСЬКА ПОЛІТИКА НА КАНАДІЙСЬКИЙ ЛАД АБО «ВИБОРЧІ ВЕСІЛЛЯ».

До 1919 року в Канаді було лише дві великих буржуазних політичних партій: консервативна й ліберальна. Консервативна це—галузь англійської партії торіїв, заступала в Канаді великий англійський капітал і безоглядно піддержувала англійську політику, а ліберальна заступала капітал канадійського хову і піддержувала в Канаді американський капітал, з яким вона була (і є) тісно споріднена. Ці дві партії завжди боролися між собою за владу як в домініяльній, так і в провінціяльній масштабах, боролися так саме, як борються в Сполучених Штатах республіканська й демократична партії. Прийде в котрій-небудь з дев'яти провінцій Канади до влади, скажемо, ліберальна партія (кожда провінція Канади творить автономну одиницю), відбуде свій чотирьохлітній термін, її міністри прокрадуться за той час, дискредитують партію перед виборцями (якраз не перед населенням, але перед виборцями), і на слідуючий термін влада переходить до рук консерваторів.

Українська іміграція в ті часи не мала ще своїх дипломатів (не має вона їх і тепер), але уявляла собою поважну силу голосів. Прибувавши з Галичини українські «дипломати» не могли вести самостійної політики, по-перше, тому, що не були горожанами, а по-друге—не знали англійської мови. З «культурно-освітньої» праці вони серед української колонії вижити не могли. А продавшись котрій-небудь з вищезгаданих буржуазних партій, вони могли заробити куди ліпше, ніж в польської

шляхти в Галичині. Тим буржуазним партіям дуже потрібні були такі люди, які могли б підійти до українського населення на його рідній мові. І ці партії купили українську інтелігенцію з тілом і душею і під час виборів посилали її між українське населення на фермах і містах агітувати, а то просто купувати для них голоси.

Це, звичайно, робилося і ще й тепер робиться в такий спосіб. Під час виборів відбуваються на фермах передвиборчі агітаційні мітинги. Відбуваються вони в школах. Кандидат, скажемо, ліберальної партії даної округи, їде на цей мітинг, але він не уміє по-українськи говорити. Отож він везе з собою з міста двох українських помішників. А до помочи за ними їде ще фіра з горілкою й бочками пива. Кандидат, вийшовши на платформу, скаже кілька слів, сяде й сидить, а український допомагач починає вихвалювати його перед зібраними. Тоді як один з платформи вихвалює, другий в сінях частує. Так що під кінець мітингу вся аудиторія вже буває п'яна. В другій сусідній школі те саме робить кандидат консервативної партії. Українські фермері називають такі мітинги «виборчими весіллями». Під час цих виборчих весіль фермері, не тільки українські, але й інших національностей, одним словом всі, що «ласі на дурничку», так і ходять великими гуртами навіть з жінками й дітьми від одної школи до другої. А в самий день виборів, крім помішників і горілки, працюють ще й десятки автомобілів. Трапляється, що фермері, випивши все привезене, киями гонять від себе й кандидата й його помішників. Одним словом, українська інтелігенція продавала цим буржуазним партіям українську імміграцію гуртом і вроздріб. В тих «виборчих весіллях» брала активну участь поголовно вся українська інтелігенція: попи, учителі, студенти залишали на той час в школах свою науку і йшли на ферми для роботи, адвокати, доктори, люди «вільних професій», редактори з цілим своїм газетярським штабом, попи, навіть сам єпископ йшли теж. Вибори, а особливо всекраєві, це були жнива для української інтелігенції в Канаді.

ПРИМУСОВА ЗМІНА ФРОНТУ.—«КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПРАЦЯ».

До того часу, власне, до часу вибуху останньої імперіалістичної війни, ніякої освітньої праці, хоч би в націоналістичному дусі, та інтелігенція не провадила серед фермерів.

В Канаді в той час виходила ціла низка Українських газет, але видавали їх для українців різні релігійні секти: французькі клерикали видавали «Канадійського Русина» (тепер «Канадійський Українець»—орган єп. Будки, друкується за французькі гроші і у французькій друкарні); пресвітеріане видавали (і тепер видають) «Канадійський Ранок»; методисти—«Канадійця»; чех Доячек видає за гроші ліберальної партії для українців

«Канадійського Фермера» (для поляків він видає в польській мові «Час», а для німців видає німецьку газету. Виходить ще в Канаді «незалежна» «народня» газета «Український Голос», але незалежною вона зве себе тому, аби в відповідну хвилю (під час виборів) продатися одній з буржуазних партій, що вона й робить. Тепер вона є органом канадійської автокефальної церкви.

Правда, інтелігенція збирала у імігрантів долари, але не на роботу серед них, а «на рідну школу в старім краю». Яка, сума доходила з зібраних тисяч доларів до тої «рідної школи», про це жертводавці не знали. Вихована на австрійському хлібі українська інтелігенція ні на хвилину не забувала про «коронний край» і «найяснішого монарха» Франца Йосифа.

Коли вибухла велика імперіялістична війна, то єпископ М. Будка, не розуміючи міжнароднього політичного становища і не знаючи, по котрій стороні стане в цій війні Англія, зараз з проголошенням війни між Австрією й Росією видав до української іміграції «маніфеста», в якому кликав її формувати в Канаді українські баталійони для оборони «коронного краю» перед царською «навалою» (майже всі українські газети в Канаді з нагоди вбивства в Сараєві «архікнязя» Фердинанда вийшли в жалібних рямцях). На слідуючий день після Будкового маніфесту Англія розпочала війну на боці Росії й Франції. Будка злякався і видав другий маніфест, в якому кликав українську іміграцію бути вірною тій країні, яка дала їй притулок і охороняє від всякого «врага і супостата», а уряд запевняв, що коли треба буде, то канадійські рутенці (тоді в Канаді про українців не знали ще навіть самі українські «дипломати») зі зброєю в руках стануть до оборони «своєї нової прибраної вітчизни». Та цей нервовий крик переляканого єпископа справи не змінив. В Канаді почали дивитися на українців як на ворогів, що походять з ворожої країни, їх інакше не називали, як *Foreign aliens*, трактували їх нарівні з німцями (гунами). Навіть німці, як народ більш тактичний, обачний, не здеморалізований так своїми проводарями, не потерпіли так, як українці. Перш за все всім українським громадянам в Канаді відобрано право голосу. Їх політична роля зійшла на нівець. Даремно деякі, що лишилися без роботи, українські політичні наганячі натягнули на себе жовнірські мундири та почали організовувати українські баталійони для оборони «прибраної вітчизни». Англійці баталійони прийняли і загнали у Францію на позафронтові роботи, але прав українським громадянам не повернули.

Українська інтелігенція опинилася перед розбитим коритом. «Виборчих весіль» нема, грошей «на рідну школу до старого краю» збирати не вільно (збирати вільно, але висилати ні). Треба найти якийсь вихід з того зачарованого кола. Навчить біда ворожити, як нема що в рот вложити,—каже поговорка. І вчорашні «політики» починають «культурно-освітню» працю серед української іміграції в Канаді. Починають будувати «народні

доми», читальні й «просвітні інституції». Аби будувати їх, треба збирати від іміграції долари, а на чолі тих «доларових кампаній», як це їх загально звуть в Канаді, стають люди з «освітою»: доктори, адвокати, учителі, редактори й попи. Починається внутрішня гризня між представниками різних сект і т. зв. народовців. Греко-католики будують собі «інституцію просвіти», «народовці» собі, а пресвітеріяне і собі пнуться. В 1916 році закладають народовці разом з греко-католиками Інститут ім. Петра Могили в Саскатуні, осередку українських фермерів в провінції Саскачевані, а в 1917 році «народовці» викидають з того інституту Будку і весь його клір та проголошують інститут безрелігійним. При кінці 1917 року (в різдвяні свята) відбувається в Саскатуні «великий, всенародній з'їзд», який «рішає», щоб інститут (поправді, це тільки бурса, де мешкали фермерські діти, що ходили до вищих і середніх англійських шкіл в тому місті) став безрелігійним, а шість місяців пізніше проводить цього інституту витягають на нього православний хрест. Ректор того інституту Свистун і редактор «Укр. Голосу» Кудрик їдуть в Нью-Йорк до царського черносотенного єпископа Олександра Немиловського і на колінах благають його прийняти їх під покров «батьківської» православної церкви. Царський єпископ згодився їх прийняти, але з умовою, що вони зречуться українства (мазепинства). Вони на це не згодилися і вдалися з проханням до сірійського єпископа в Америці Германоса. Той їх прийняв. Вони спровадили його на свої з'їзди, які відбулися по черзі в Вініпегу, Саскатуні і Едмонтоні, фермерських осередках. Ті з'їзди «безрелігійники» починали й кінчали вже єпископськими молебнями. Молебні ті служилися в оригінальний спосіб: Германос, не знаючи іншої мови крім сірійської, правив сірійською мовою, його переводчик переводив на англійську, а Свистун з англійської переводив на українську мову. Вийшов конфуз. Навіть самі правовірні (безбожників на молебні не впускали) замість молитися—сміялися. Цю нову релігію свистунівці назвали «ною греко-православною церквою». А загальна іміграція звала її просто «свистунівсько-сірійським православ'ям» (тепер це православ'є звязалось з петлюрівською автокефалією, а самого Петлюру зроблено патроном «Інституту ім. П. Могили»).

Єпископ Будка також не дрімав. Він приєднав собі до помочи соціал-демократа Романа Кремара (правильне ім'я Солодуха, а за його явне германофільське становище звано його в Канаді фон-Солодуха), відомого Гешефтьяра і п'яницю, хоч людину освічену й здібну. Після планів Кремара-Солодухи греко-католики зформували «народню раду» і розпочали кампанію стягання доларів «помочи сироті Івасеві» в старому краю. Разом з тим куплено на виплат в місті Едмонтоні велику кам'яницю і названо її «Інститут ім. Т. Шевченка». Кремар з Будкою вмовили цілий ряд укр. фермерів поручитися за цей будинок своїм майном. Одночасно Будка з своїм лейтенантом Кремаром-Солодухою почав

велику кампанію за доларами для будови «інституту просвіти» в Вініпегу. Цей інститут він хотів протиставити робітничій інституції—Українському Робітничому Домові, збудованому центами й працею самих робітників. Кремарові вдалося зібрати на цю ціль коло 9.000 доларів. За ті гроші викопано величезну пивницю і на тому справа заморозилась. Коли жертводавці зажадали звіту з грошей, то по книгах ніхто не міг дати ради. В рахунках виявились такі видатки, як 2.000 доларів на цвяхи, тоді як ніде не було забито ні одного цвяха. Та яма стояла так протягом чотирьох років, і аж в 1922 році французькі клерикали дали грошей, обмурували її тільки одну половину і сп'яли над нею дах. Так повсталася «яма просвіти», як це її називають в Вініпегу. А інститут ім. Т. Шевченка в Едмонтоні укр. фермери виплачували протягом п'яти років. Зложили на нього кільканадцять тисяч доларів (цілий будинок куплено за 44.000 дол.) і цього 1923 року власник судом відібрав той будинок. Виявилось, що заряд того будинку не виплатив за нього навіть процентів. Тепер власник того будинку наложив арешт на «народній католицький дім» в Едмонтоні, яким Кремар гарантував позичку, а також судовою дорогою відбирає землю в тих українських фермерів, які підписали бонди. Голова того інституту Шиба, який вів всю ту «господарку», завчасно втік до Галичини.

Для «сироти Івася» ця зброя також видурила від українських фермерів кілька тисяч доларів і не дала про них ніякого звіту. Кремар сказав, що він їздив кілька разів до Отави (столиці Канади) і там провадив за ті гроші з міністрами «високу політику». А в дійсності він їздив по місті автомобілем «з дівчатами» та справляв в першорядних отелях бенкети. Він, як то кажуть, знав вартість долларам.

«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА».

Коли українській злодійкуватій інтелігенції відібрала влада право голосу у внутрішній політиці, то вона вдарилася у «зовнішню політику». Вона почала рятувати Україну й Галичину від ворогів. З тою «політикою» вона ніяк не могла дати собі ради, або, як робітники сміялися, не попадала в ногу. Діло в тому, що під час внутрішньої боротьби на Україні й Галичині в 1918—1920 роках до Канади доходили дуже суперечливі вісті і ті з великим запізненням. Наспіє, наприклад, вістка, що Петлюра видав маніфесту до держав антанти, в якому доказував, що Денікин є найзавзятіший ворог України—і галицька інтелігенція в Канаді починає собі велику кампанію в пресі про те, що Денікин є найзавзятіший ворог України й Галичини, скликає масові віча, укладає телеграми, чолобитні, меморіяли й посилає їх до Клемансо, Лойд-Джорджа, Вільсона, доказуючи їм на чому світ стоїть, що Денікин—це кат українського народу і культури. І тільки вислала телеграми, а тут наспіває вістка, що Петрушевич злучився з Денікиним. І що тут його в біса робити?

Через якийсь час наспіває вістка, що Петрушевич оголосив всіх поляків поза законом. І наші інтелігенти пишуть до Лойд-Джоржа, Вильсона, Клемансо нові меморіяли, в котрих кажуть «на гак з поляками». І тільки післали меморіяли, аж ось наспіває вістка, що Петлюра склав з поляками умову, як з приятелями України. І знову наші інтелігенти осталися в дурнях.

Коли в Версалю розпочалась «мирова» конференція, вихильста українська «дипломатія» в Канаді рішила і від себе вислати делегатів на ту конференцію. Задля такої великої події «народовці» з греко-католиками створили один національний фронт, вибрали в Вініпегу спільний канадійсько-український горожанський комітет і почали кампанію за доларами. Треба ж делегатам на дорогу! Делегат має їхати один від греко-католиків — Шкварок, настоятель митрополичої бурси в Сент-Боніфас, і Іван Петрушевич, якийсь свояк диктатора, від «народовців». Коли зібрали щось коло 8.000 доларів, тоді «народовці» (свистунівці), які мали більшість, в горожанському комітеті, тихцем вислали своїх обох делегатів, так що греко-католики і їх кандидат нічого й не знали. Замість Шкварка свистунівці вислали Осипа Меґаса. Ті делегати посварилися між собою ще поки доїхали до Парижа, здається, за те, що дістали нерівно грошей. А прибувши до Парижа, Меґас хотів бути старшим за Панейка, а Панейко, маючи за собою «реальну силу», прогнав Меґаса зі складу делегації. Меґас плюнув на делегацію і поїхав в Кам'янець на Поділля до Петлюри. А потім через якийсь час вернув до Канади і виступив на публичному вічу в Едмонтоні проти горожанського комітету й проти цілого Петрушевичового «уряду», називаючи його збіговиськом проститутток. Виступив він також з «викриттями» й в робітничій газеті «Українських Робітничих Вістях».

На якийсь час жовтоблакитники в Канаді цілком стратили голову в своїй «зовнішній політиці», аж поки їм знов було повернено право голосу у внутрішній політиці. Тоді вони злучили «приятное с полезным» — внутрішню політику із «зовнішньою».

Консервативна партія, яка стояла в Канаді при владі під час цілої війни, так прокралась, що вона сама не мала надії прийти знову до влади. А всекраєві вибори наближалися. Українські «дипломати» стало оббивали міністерські пороги в Отаві, обіцяючи консерваторам 300.000 українських голосів, коли ті закинуть слово в Лізі Націй про Галичину (Канада має в Лізі Націй двох своїх представників). Однак, консерватори не хотіли нічого мати безпосередно з українськими «дипломатами», знаючи їх глупоту, але українські голоси їх все ж таки манили. І консерватори вжили такої тактики: вони порозумілися в Монреалі з шифкартовим агентом, спритним шарлатаном, жидом Боєром, і підіслали його до українців. Боєр, ігноруючи на перших порах українську «дипломатію» в Канаді, навіть

Петрушевичового представника в Вініпегу проф. Боберського, вдався просто до Нью-Йорку до Цегельського, що сидів в Нью-Йорку після того, як українські робітники побили йому в Клівленді голову. Там вони обидва вложили план і оголосили в Канаді позичку для «уряду» Петрушевича в сумі 1.000.000 доларів.

Після цього Боєр приїхав до Вініпегу з двома злодюжками—Грицьком Курдидиком і Ткачуком,—скликав до найбагатшого в місті отелю конференцію, на яку запросив кількох насобачених канадійською політикою українських редакторів і там спільно уложено план переведення мільйонної позички для Петрушевича, яку мали зложити українські імігранти. Петрушевичового представника в Вініпегу, Боберського, на ту конференцію не впустили, бо він, мовляв, на канадійській політиці не розуміється.

Цією «політикою» мали на увазі убити зразу кількох зайців: канадійські представники в Лізі націй мали були поставити на порядок дня питання про Східню Галичину; за це всі українці в Канаді мали віддати всі свої голоси за консервативну партію; консервативний уряд за ці майбутні українські голоси дозволив Гешефтярам здерти всяким обманчим способом 1.000,000 доларів з української іміграції; з того мільйона доларів частину мав дістати Петрушевич, частину Боєр, частину Цегельський, а частину дрібна вініпегська українська вошва. За свої послуги Боєр, крім нагородження його титулом найбільшого українського патріота, мав одержати від Петрушевича тутюнові концесії в Галичині, розуміється, тоді, як Петрушевич прийде до влади (але контракт Петрушевич мав підписати тепер); від консервативної партії Боєр дістав за свої послуги (за забезпечення за нею 300,000 українських голосів) кількадесят тисяч доларів готівкою.

І почалася робота. Почалася з великим патосом, але закінчилася повним фіяско. Перш за все, «Українські Робітничі Вісти», орган робітничої організації «Стоваришення Український Робітничий Дім,» були цілком в курсі діла і безмілосердно викривали всю ту крутарську роботу, а по-друге—ліберальна партія, яка готувала в майбутніх виборах удар консервативній, також пронохала про цю угоду і справа ледве не опинилася в суді. Розуміється, це було б повною дискредитацією консервативної партії. І от раптом Боєр зникає з канадійської землі, а його агента (також народного діяча) Курдидика поліція арештує в Вініпегу на вокзалі за якісь шахрайства в Дауфін, недалеко Вініпегу. Петрушевич, пронохавши про це все, «зрікається» позички.

ГАСТРОЛІ ОСИПА НАЗАРУКА ПО КАНАДІ.

Зрікається, але ненадовго. Через рік він присилає до Канади свою «найтяжчу гармату», Осипа Назарука, міністра преси й пропаганди за часів Директорії в Києві. Ось вже скоро

рік тому, як ця Петрушевичова потвора лазить в Канаді між українських фермерів і збирає долари. Збирає ріжним шарлатанським способом. В містах між робітниками він не має ніякого успіху. Навпаки, як що й скликає де мітинги, то там для його охорони жовтоблакитники спроваджають відділи поліції. А між фермерів то він ще йде. Він звязався в Канаді з клерикалами, а його найближчими лейтенантами є проф. Боберський і др. Олександр Сушко. Перший, перед тим як Назарук має їхати між фермерів в дану місцевість, висилає між тих фермерів брошулку, написану самим Назаруком п. н. «Христос в Канаді», а другий співає Назарукові дифірамби в «Кан. Українцеві», яку він (Сушко) редагує.

Ось уривок з одного такого листа, яких тисячі Боберський розсилає між фермерів:

«Поважний Пане!

Як ми маємо поступати з поляками, щоби їх позбутися? Скажіть! Що ми маємо робити з москалями? Чи знаєте? Як ми маємо поводитись до румунів, литовців, чехів, німців?»

А далі пише, що «потрібна нарада, або віче», «в котрій хаті можна скликати», «котрий день в тижні найліпший», «порадьтеся з другими і відпишіть зараз, бо з промовою прийде др. Назарук, один з найліпших бесідників зі старого краю».

І тут же дві летючки: «Христос в Канаді» і «Український жид в Канаді про нашу справу». В брошурці «Христос в Канаді» Назаруків Христос каже до людей:

«Пошлю вам мужів сильних, які попроводять нарід ваш. І в силі великій осядете на землях ворогів своїх... І до сегого покоління, відімщу кривду вашу тим, що гноблять вас».

Таке говорить Назарук, безбожний радикал (галицький) до людей, аби тільки виманити доларів. Однак, долари напливають дуже помалу, і приблизні Назарука кажуть, що він сам признається, що почуває себе як прибита мокра курка.

А найбільша лють бере його на робітничі організації та на «Українські Робітничі Вісти» за їх негативне становище до його «позички».

ФЕРМЕРСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ.

За останніх кілька років, починаючи від 1919 року, фермері почали організовуватись в свою партію. В кожній агрикультурній провінції є тепер сильна фермерська організація («United Farmers»). До цього їх примусило тяжке економічне становище, що витворилося після війни.

Під час війни ціни на фермерські продукти дуже зросли. Фермері (не лише українські, але всі загально) побачили нагоду розбагатіти і почали купувати в компаній землю. Всі вони хотіли мати більше землі. Компанія продавала землю на виплат,

але фермері гарантували виплату цього боргу своєю власною фермою, а навіть худобою і будинками. Аби обробляти набуту в компанії землю, вони почали брати також на виплат рільничі машини в компанії. Та два роки не вродило, а потім і війна перестала. Ціни на фермерські продукти зразу понизилися вдвоє, а платити за землю треба. Компанії за борг тиснуть. Засіє, збере і змолотить фермер збіжжя, ще й завезе до елеватора, а там не дістане ані цента. Фермері попали просто в розпачливе положення і почали думати про організацію. Однак, та сама компанія, що купує в фермерів продукти їх праці, відгадала думку фермерів і підіслала до них своїх агентів, які почали фермерів організовувати. Протягом 1920—1922 рр. фермерська організація виросла в велику силу. Вона взяла владу в свої руки в трьох провінціях: Онтерію, Альберті і Манітобі і має велике представництво у всекраєвому парламенті.

Зраділи фермері. Тепер, думали вони, зробимо ми те, що схочемо. Вони були остільки сліпі, що не бачили того, що на чолі їх організації стоїть їх найбільший ворог. Але тепер вони прозрівають. Прозрівають після того, як побачили, яку комедію з ними відіграно. На початку липня ц. р. відбулися провінційальні вибори в Онтерію і фермері провалилися. В Альберті, де фермерська організація мала 30.000 членів (на 688.000 загального населення), за 1922 рік втратила цілих 15.000 членів. Це після того, як фермері побачили господарку «свого» уряду. Українські фермері також масово вступали до тої організації. Збіжева компанія має своїх агентів і серед української інтелігенції, які дуже щиро вербували українських фермерів до неї. В Альберті українці мають в парламенті (провінційальному) два своїх депутати, а в Манітобі аж є п'ять. Але ці «українські послі» — це таке нужденне сотворіння, що не тільки не вміють і бояться боронити, ну, скажемо, хоч би інтересів українського фермерства, але вони, як нужденні раби, присмикаються перед владою. Це є копія галицької репрезентації в віденському парламенті. Ось примір:

Минувшої весни розбиралася в манітобському парламенті справа про виплату бідним жінкам-вдовам, що лишилися з дітьми, 30-доларової місячної пенсії. Більшість послів була за виплатою. Тоді встав український посол Якиміщак і сказав:

«Коли ми ухвалимо для вдовів таку пенсію, то жінки будуть троїти своїх чоловіків, бо будуть знати, що їм не доведеться бідувати, будучи вдовицею».

Навіть декотрі англійські депутати закричали: «стидно!» — на цей випад «українського посла».

Як що фермері в Канаді знаходяться тепер в тяжкому положенні, то це значить, що українські (головно, незаможні) є просто в розпачливому положенні. Минувшої зими фермерські

представники перший раз в історії прислали на з'їзди «Стоваришення Український Робітничий Дім» (української робітничої організації в Канаді) своїх представників. Прислали і на всекраєвий і наї провінційальні, що відбулися в Вініпегу, Саскатуні і Едмонтон. Вони із сльозами на очах оповідали про своє положення. Люди, які працюють коло рільництва і яким навіть гарно вродило, сидять в зимі, вони і їх діти без хліба, бо компанія забрала весь хліб, лишивши тільки на насіння. Фермерська молодь утікає до міста і там, як довірлива й наївна, скоро деморалізується. Особливо дівчата, які в більшості йдуть працювати в ресторани й отелі, а в тих підприємствах публіка, звичайно, нахальна.

Незможні фермері почали організовувати тепер свою організацію, на чолі якої стоять українські фермері. В своєму статуті вони вже виразно говорять про класову боротьбу з капіталом. Вони знають вже, що то значить слово «експлоатація». А українські фермері дуже працюваті. Вони в суворому канадійському кліматі вирощують не тільки гарну пшеницю, ячміль, овес і т. д., але красну городовину, тоді як англійський фермер купує городовину в місті, купує її в українського фермера. Жінка українського фермера уміє виплекати капусту, огірки, цибулю, одним словом, все необхідне не тільки для власного вжитку, але й для ринку. В цьому велика перевага українського фермера перед англійським і перед фермером іншої національності за виїмком німців.

Це знає і канадійська влада. Обговорюючи на початку червня цього року справу іміграції до Канади в парламенті, говорено там, аби галицьким селянам, які хотіли б осісти на землі, дати легший доступ до Канади. Але горе й розчарування чекає того селянина, який приїде тепер до Канади на землю. Коли 20 літ тому назад годі було дістати відповідну землю, то тепер тим більше. Дістати добру землю в Канаді тепер може тільки той, що приїде з тисячами доларів в кишені. Той може купити в приватніх капіталістів землю, які мають ще до продажу мільйони акрів. Але це не для звичайного імігранта, який іде з порожніми кишенями.

Відносини між українськими фермерами і жовтоблакитною інтелігенцією тепер що-раз прибирають більш ворожого характеру. За останній час чотири бувших патріотичних фермерських організації зірвали з жовтоблакитниками й злучились з робітничою організацією, записавши свої доми-читальні на «Стоваришення Укр. Роб. Дім». Фермері пишуть тепер дуже багато листів до робітничої організації і просять поради, просять рятунку.

Бо коли говорити про організаційне й культурне життя українців в Канаді, то це треба говорити лише про робітничі організації: про «Стоваришення Укр. Роб. Дім» і про «Українську Секцію Робітничої Партії Канади». Перша з них має свої інституції по цілій Канаді (під статутом «Стов. УРД» є 30 будинків,

а всіх відділів «СУРД» має 57 з 3.000 членів). При всіх тих інституціях є вечірні диточі школи, в яких учаться 1.200 дітей українських робітників. При «СУРД» є жіноча організація, яка числить 550 членкинь і видає свій орган (місячник) «Голос Робітниці». Там же є Робітниче Запомогове Товариство, видавництво «Пролеткульт». Це є одинока українська організація в Канаді, яка не далася нікому звести себе на манівці. До неї жовтоблакитна інтелігенція не посміла підійти, хоч часто пробувала. Її преса «Українські Робітничі Вісти», «Голос Праці» і «Голос Робітниці» не запродувалися ніяким буржуазним партіям або сектам, хоч не раз переживали тяжке матеріяльне положення. Жовтоблакитники знають силу тієї організації, бо не один раз вона залила їм гарячого смальцю за шкіру, викриваючи перед масами їхні злочинства. Навіть коли Осип Назарук приїхав до Вініпегу, то зараз же на другий день прийшов з Боберським до Укр. Роб. Дому і просив, аби не перешкоджати йому обдурювати фермерів та збирати долари, за що одержав належну відправу. «Стоваришення Український Робітничий Дім» є світлим промінням на темному фоні Української іміграції у Канаді.

Біржева вакханалія.

(Від нашого власного кореспондента).

Завал Австрії, падіння австрійської корони перелякали капіталістів, нагнали паніку на біржевиків, вигнали з кордонів країни грошовий капітал на міжнародні ринки, до країв з твердою валютою. Промисловість не жила, а жевріла. Фабрики не працювали, а блимали. Банки не спекулювали, а обертались в угарі незвісності. Робітники не «вкладали душу в роботу», але огиналися. Усе йшло сяк так і аби як. Все перебувало в зневір'ї в теперішнє і жило зневір'ям майбутнього. Все застигло в сподіванні подиху вітрів з країн твердих політичних курсів і непохитних валют.

Чаявші руху вод не дурно чекали. Похитнувшись у першу хвилину, капіталістичний лад в Австрії знову знаходить свою рівновагу—тимчасову чи сталу, але рівновагу таки.

Гарантії великих держав, реалізація позички, диктатура Ліги Націй змінили економічне становище.

В чому виявились ці зміни? Кому добре повелось від цих змін? Чи відродження господарства буржуазного відроджує благоденствіє робітничої класи? Сорок відсотків довійськової зарібної платні чи йде в напрямі рівнобіжної зміни по лінії піднесення цінних паперів на біржі? Процвітання економічного життя країни чи яскравий червень сухітника—що маємо перед нами?

Ще Карло Маркс в своєму капіталі в блискучих аналізах змалював, як накопичування капіталу йшло в супроводі безмежного визиску робітників. Нова історія, історія наших днів, історія азійських і європейських колоній тисячу і перший раз підкреслює це явище. Австрія після війни, Австрія колонія,— Австрія сьогодні дає до цього ілюстрацію, малюнок.

Ледве обіцянки позички почали одягатись в реальні одяги, корона перестала падати. Ледве парламенти підтвердили обіцяні банкам державами гарантії позички для Австрії, капітали поперли в Австрію. Ледве народилась певність, капітали зринули зливою в Наддунайську державу.

Щеб пак! Є гарантія і вісім відсотків на біжучий рахунок в австрійських банках. Є своя влада і влада банкірів, і дев'ять відсотків на книжку вкладчика, на довготермінові рахунки. В Швейцарії три-чотири, в Англії п'ять-шість, а тут вісім-десять. Двічі вище.

Але дивна річ. В той час коли позичка Ліги Націй, яка дає десять відсотків, знаходить покупців головним робом в Лондоні, Римі і Парижі, у Відні на неї немає покупців. Закордоном купують, а тут обходять. Чому?

Віденська біржа живе в казані несамовитого спекулянського кипіння. Закордон надав грошей, відродив віру, окрилив надії на казкові прибутки, на золоте Ельдорадо. Ось що ми бачимо. Як наслідок того промисловість окрилюється, банки доконують що раз вищі злети, а цінні папери погнали вгору. Слава про економію, чутки про звільнення «зайвих» робітників, вістки про систему поту і про плани найвищого визиску, витискання соків з австрійського робітника піднесло ціну на папери в очах покупців акцій.

Ось тому ж то в країні не хочуть нічого чути про позичку в десять процентів річних, але у всіх розпалені апетити на 100 відсотків. Традиційне карбованець на карбованець стало жагучим бажанням великих і малих шиберів.

Роспочалась найсправжніша біржева вакханалія. Біржа набита вщерт, до переповнення. Австрійська корона стоїть в Цюриху дуже високо, вище як три місяці назад, але цінності паперові не падають. Де там падати!

Протягом одного місяця акції Кредитанштальтбанку з 300.000 піднеслися до 420.000 корон, Лендербанку—з 280.000 на 427.000, Уніонбанку з 290.000 на 500.000, Депозитенбанку—з 72.000 на 124.000.

Що більше службовців викинуто на вулицю, тим вище акції. Що дужче визиск не викинутих на вулицю урядовців банків, тим певніше ріст цінностей. Ось така природа австрійських економічних відносин.

Здавалось би, що безробіття є перша ознака «нездоровля організму». Але тут ми маємо цілком відворотне явище. Монтана гезельшафт—це велике підприємство Штинеса і Кастігліоні—цілий час викидає робітників з фабрики і на днях спинило «Вальцверк», але її акції піднеслися з 639.000 до 870.000. Замеринзький завод вагонний домагається від повітової промислової комісії дозволу на звільнення соток робітників, але його акції скакають з 260.000 на 335.000. Але інші підприємства досягли ще більших успіхів: паровозобудівельна фабрика Зігль—з 275.000 на 750.000 корон. А Файчер—магnezитна фабрика з 25.000.000 піднесла акції до 40.000.000.

Скажені перегони на біржі в цю літню годину прикували урядовців банків до понадтермінових праць, до конторських столів. Не можуть упоратись з роботою. Банки завалені операціями—купівля й продаж паперів стали хоробою.

В той час коли криза збуту нагнала робітників з фабрики, в той час коли промисловість не вийшла зі стадії стагнації, банки процвітають. Промисловий капітал кричить «рятуйте» і протестує проти високих податків, банковий капітал розбухає

від казочних прибутків. Сто шістдесят тисяч безробітних, але уряд д-ра Цимермана від Ліги Націй і прелата Зейпеля від християнських «соціалів» похваляється біржевою спекуляцією, як радісною ознакою видужання господарства.

Кількість неповно працюючих з весни ані трохи не зменшилась і стоїть в межах понад двіста тисяч людей, а міністер фінансів Кінбек дає полекшання банкам. Його фінансові маніпуляції з одними банками коштують державі разом 1500 мільярдів корон.

Школи обтяті в бюджетах, на пенсіях старим робиться ощадження, на безробітних будується добробут, шпиталі взято в обценьки економії. Але натомісць подивіться, яка полекша иншим бідакам: заведений попереднім міністром фінансів Гюртлером закон про податок на учасників в біржі одвідувачів тепер скасований.

Державні пенсіонери, інваліди війни, покалічені одержують заплату від держави коронами сумнівної вартости, що не має нічого спільного з її теперішнього вартістю, або ж суми, які не можуть іти в порівняння з падінням корони, але зате заведено закона, що гарантує закордонним акціонерам Національного Банку дивіденди в золоті. Це коштує державі тільки 70 мільярдів корон. Щоб було довір'я закордоном!

Податок на сіль піднесено на 80 відсотків, залізничні тарифи знову підносяться, пошта подорожчала на 50 відсотків від першого серпня, робітників обкладено податками й навіть особистим податком, але натомісць уряд дає подарунки.

Від податків звільнено спадщини, лісові й земельні маєтки при купівлі та продажу.

Це політика християнських «соціалів» і всенімецьких «націоналів» перед виборами до парламенту, що мають відбутися 21 жовтня. Це реакція економічна, це один бік медалі.

Другий бік—це нестримна прогресія гарячкової політичної реакції: бенкет фашистів і фронтовиків, дітей двох буржуазних партій.

Під ударами двох тих бичів тягне австрійський робітник сьогодні колесницю австрійської колонії.

30 липня 1923 року.

Австрія, яко республіка.

І. ЗАНЕПАД БЕЗ ВІДРОДЖЕННЯ.

Бурхливі дні падоліста 1918 р. і в Австрії схитнули все гниле до найглибших підвалин. Стара подвійна монархія, що «мала стояти вічно», распалась на свої національні частини. Теперішня Австрійська республіка є тільки маленька решта колишньої держави, та решта, де австрійці, що говорять німецькою мовою, живуть спільно, густими масами. Всі інші країни почасти установились яко самостійні держави, почасти їх жадібно проковтнули держави, що існували раніш. Так, по-перше, повсталала Угорщина, яко самостійна держава, далі Чехо-Словакія, що заявила права на великі шматки країн з німецькою мовою населення й одержала їх від Антанти. Південні провінції припали почасти Італії, почасти Південно-Славії. Республіка Австрія почала своє існування вже яко уламок, що лишився після цієї катастрофи¹⁾. Без плану й мети так носився цей уламок де-який час по відкритому морю політичного життя.

Буря падолісту розбила гнилу будівлю. Не було будівничих, щоб збудувати нові риштунки. Буржуазна класа, що в Австрії запродала себе Габсбургам на життя й смерть, виявила себе нездатною керувати владою без кубла монарха. Перевага німецької буржуазії в старій Австрії була забезпечена захистом династії. З вимогами та сподіваннями виступила після перевороту наперед і австрійська робітнича класа. Але ці австрійські робітники давно відвикли від важких боїв. Останній великий бій вони провели в 1905 році за загальне виборче право; отже з того часу проминула доба мало не цілого людського покоління. Війна та гидкі імперіялістичні злочини здобули в австрійському робітництві лише слабкий опір. Через загальну національну та культурну розрізненість в габсбургській монархії й австрійське робітництво відсталало від своїх братів у Германії. Виявом цієї відсталости широких шарів німецького, австрійського пролетаріату була австрійська соціал-демократія. Вона приспала

¹⁾ Монархія нараховувала 53 мільйони населення, республіка Австрія 6.131.445.

вимоги пролетаріату різного роду обіцянками й сіла до державного корма, щоб забезпечити нездатній та цілком безпорадній буржуазії певність панування. Австрійські ж робітники довго сподівались, що завдяки їхнім провідникам в державному уряді все повернеться на краще. Коаліція австрійської соціал-демократії з реакційним крилом буржуазії, з консервативним австрійським католицьким духовництвом тяглася від 11 падолисту 1918 р. до жовтня 1920 р.¹⁾

Однак австрійські соціал-демократи не були Шейдеман-Еберт'ами. Вони вміли уникати методів Носке та їхніх наслідків. Але й на них падає вина кривавої бані у Відні 15-го червня 1919 року.

Про другий інтернаціонал також і австрійські робітники не хотіли нічого знати. Націоналізм зовсім далекий австрійським робітникам, що живуть як раз в середині національної плутанини. Як що за часу війни вони виплачували Габсбургам свою данину кров'ю, то це не стільки через патріотизм, скільки через брак думок та енергії. В протилежність германському робітникові австрійський пролетар дуже швидко відчув, що він захищає не свої інтереси й не свою батьківщину, але в протилежність до германського робітника він робив з цього пізнання далеко не такі гострі висновки. Це є корінь австрійської демократії та причина її впливу в інтернаціоналі. Адлери та Бауери намагались свій досвід в Австрії передати й реформістам інших країн.

Заснування віденського інтернаціоналу (в лютому 1921 р.), до якого зараз приложили для сміху назву інтернаціоналу 2^{1/2}, було наслідком цього змагання. Як віденському інтернаціоналові, так і всьому в цілому австрійському робітничому рухові властива якась половинність. Коли революційні хвилі здіймались високо, тоді й австрійська робітнича класа була готова натягати свої вітрила. Занепад революційної хвилі призводив тутешнє робітництво до мізерного скиглення.

За падолистом 1918 р. прийшли бурі 1919 р. Скрізь піднялись маси пригнічених. Героїчний приклад російських робітників, хоч пізно, але все ж таки запалив європейський пролетаріат. 1919 р. був повний важких боїв, та гарячих надій, спартаківський тиждень в Берліні, бойовий наступ на фортецю контр-революції в німецькому Національному Зібранні в Ваймарі, Мюнхен та Будапешт—два червоних міста, Відень був схвилюваний. Австрія повинна була на щось зважитись.

Мов очерет з вітру, хилились австрійські соціал-демократи. Вони не наважувались рішуче подати свій голос за контр-революцію—але серце їхнє знати нічого не хотіло про революцію.

1) Величезна більшість робітників належить в Австрії до соціал-демократичної партії. Число її членів 200 000, число її голосів на виборах до Національної Ради в жовтні 1920 р. перевищувало мільйон. Вона є друга по величині партія в австрійському парламенті.

Так на протязі кількох тижнів німецька Австрія була більш островом серед бурхливого червоного моря. Отто Бауер, що тоді керував австрійською зовнішньою політикою, відмовився допомогти угорським братам робітникам, але й ворогам угорської робітничої класи, чеським легіонам та південнослов'янським мобілізованим військам, австрійський уряд так само допомагати не міг. Задля цього пролетарі були занадто сторожкими. Але провокація швидко розклала австрійську соціал-демократію. В своїй мудрій самообмеженості вони лише сприяли контр-революції¹⁾. Мюнхен незабаром зробився жертвою білої гвардії, червоний Будапешт був взятий. Австрія, що так ні на що й не зважилась, могла тепер поспробувати «прихильности Антанти».

На угорський та баварський пролетаріят нацькували звір'я. Контр-революційний інтернаціонал ніде так яскраво себе не виявив, як у Відні, цьому центрі балканської мішанини народів.

Разом з політичною реакцією й злидні австрійського пролетаріату та народніх мас по сусідніх країнах все збільшувались.

2. ЗАНЕПАД ГРОШЕВОГО КУРСУ ТА ГОЛОД.

Австрійські гроші впали зараз же після занепаду австрійської монархії. Австрійська корона зовсім втратила ціну. Державні спадкоємці створили собі свою власну валюту, що незабаром опинилась у кращому стані (чеська, угорська, південнослов'янська валюта). Для покаліченої Австрії збереглося тільки одно—обов'язок виплачувати борги старої монархії. Відень та його діти зробились для світу символом злиднів. Але не всі діти у Відні голодували та мерзли, не всі жінки бігали з блідими щоками по базарах та вулицях. В той час, як голод провадив свою гостру діяльність по шлунках робітників, провадилось у всю безсоромне шахрайство. Старі й нові багатії наввипередки пишались нечуваними розкошами. Відень, місто пісень, ніколи ще не був так повний музикою та танками; як у той час, коли по бідних кварталах смерть награвала свій танок дітям робітничої класи. Вся вага розпаду валюти впала на плечі пригнічених. Фінансисти та банкіри здобули з цього народного лиха величезні прибутки—кожне нове зниження австрійської крони вітали на біржі з радістю. Воно наповнювало кишені крамарів та шахраїв, опорожнюючи остаточно шлунки вбогих.

Врешті й буржуазія зрозуміла, що вона танцює на вулкані. Спокій, з яким робітники дивились на шахрайство та безсоромні танки, здався багатьом представникам пануючої класи зловісним. Буржуазія почувала себе непевною через те, що вона тепер

¹⁾ Відень зробився осередком монархичних зібрань. В Відні плелись інтриги проти Угорської радянської республіки, на австрійській території збирались баварські білогвардійці.

стримувала пролетаріят, хоча й за допомогою соціал-демократії, але більше через власну озброєну силу.

Народня, або державна міліція, як її згодом перейменували, набиралась спершу майже виключно з безробітних індустріальних робітників. Селянські хлопці, після того, як спробували, що то є війна, не хотіли нічого й знати про салдатські забавки (про те ж, щоб вступити до війська для охорони своїх власних інтересів, вони тоді ще не думали). Не зважаючи на мізерні умовини, валили робітничі сили пролетаріату до народньої міліції, до того їх змушували злидні, але також вони зрозуміли раніш, ніж інші класи, важне значіння пролетарської озброєної сили. Соціал-демократичні та паціфістські робітники йшли в великому числі до військової служби не для того, щоб повстати проти буржуазії, але щоб стати на перешкоді утворенню реакційного війська для нападу на робітників.

Довго клопоталась буржуазія біля того, щоб перетворити міліцію. З цією метою повільно заміняли салдатів-робітників класово-несвідомими елементами з сільського пролетаріату, зменшували силу армії, скасували салдатські ради. Робітничі журнали вже в Австрійській республіці не могли більш проходити до кесарень. «Червоний Салдат»—орган комуністичних салдатів, переслідують, але також і «Вільного Салдата»—соціал-демократичну салдатську газету, офіцери бачуть з незадоволенням. Так пильною працею пощастило реакції майже зовсім захопити важливу позицію, що створив собі австрійський пролетаріят у міліції.

Поруч зі скороченням міліції провадилось будування інших збройних організацій. Поповнили міліцію, яка за часів президента Шобера лишалась захисним військом контр-революції, та жандармерію, що рекрутувалась з селянства. При демонстраціях де-який час державна міліція була завжди на боці робітників і навіть нападала на поліцію. Тепер картина змінюється й буржуазія набирається нового духу.

Але пануюча класа Австрії ледве чи змогла б сама провести справу приборкання пролетаріату. Поруч з нею проти австрійської робітничої класи стояла пануюча класа Антанти, владаря над Австрією.

«Орієнтація на захід» було гаслом вже соціал-демократичного коаліційного уряду. Дрібнобуржуазний уряд, спадкоємець попереднього, вірно тримався за це гасло соціал-демократичного запобігання та за Пуанкаре. Австрійський пролетаріят голодував. Що-разу, коли з'являлось незадоволення, що-разу, коли пролетарі наважувались тільки писнути проти пригнічення, згори їм заявляли: Антанта не надішле життьових засобів. Спокій, порядок, щоб з закордону прийшов хліб! Соціал-демократи хором повторювали ці слова: робітники не можуть, не повинні підніматись, бо інакше Америка припинить свою діяльність по постачанню продуктів, бо інакше навантажені борошном

потяги в Трієсті та по інших місцях не прибудуть. І дійсно, комісійні органи Антанти працювали рука в руку з австрійською класою ґнобителів. Пролетаріят лишався спокійним, приймав на свою голову голод та холод, дивився на створення війська для захисту реакції, поглядав на питання буржуазії, спокій та порядок підтримувався. А Антанта надсилала продукти, надсилала борошно та сало. Але робила вона це зовсім не для того, щоб з чистої «людської» любови втишити голод віденських дітей. Вона діставала за це золото та інші цінності, що збідніла держава мусила вивиривати з рук їхніх власників. Потяг приходив за потягом. Все, що мало цінність, переходило до рук могутніх панів Європи. Австрійська корона падала все нижче та нижче. Занепад валюти мов батоном бив як раз по найбідніших, для тих, що жили з власної платні: для робітників, службовців, урядовців, лікарів та інших інтелігентів. Вони збідніли остаточно. Для чужоземця ж усе здавалось до сміху дешевим. Ціла згряя крамарів та шахраїв з усіх пануючих держав розсипалась по австрійській республіці. Закупка почалась. Всі цінності переходили до рук чужоземного капіталу, навіть місцеві капіталісти шукали порятунку у вивозі. Завдяки цьому валюта втратила останню цінність, зубожіння широких мас росло безмежно. Де-не-де робітники з погрозами повставали. У Відні 1-го грудня 1921 р. дійшло до демонстрацій проти голоду і тоді пограбовано де-кілька вулиць. Тоді соціал-демократія, завжди готова до різного роду проектів порятунку, вигадала нове гасло: «стабілізація валюти», оздоровлення державного господарства. Спокій та порядок знову були першим словом, далі: скасування папірового грошового господарства, коротко кажучи—оздоровлення валюти. Мов зачаровані дивились дрібні буржуа та частина робітників на цю вивіску: «оздоровлення та стабілізація».

Але з нічого й соціал-демократія 2^{1/2} інтернаціоналу нічого не може зробити. Державі бракувало всіх засобів. Все, що мало цінність, перейшло закордон, бо ця буржуазна держава змушена була довгий час одержувати хліб з закордону й дорого за це платити, аби в самій країні позбулися хоч найгострішого голоду. Аджеж і володарі Австрії знали, що скажений голод у шлункові є прокляттям для спокою та порядку.

3. ОЗДОРОВЛЕННЯ ТА КОЛОНІЗАЦІЯ.

«Оздоровлення» Австрії розпочалось з переговорів. Австрійський канцлер, прелат Зейпель, мандрував з міста на місто. В Парижі та Римі, в Берліні та Празі він пропонував Австрію, як об'єкт торгівлі,—тому, хто більше дасть. Нам треба кредитів, ось «що», й «працю»—думав австрійський уряд. Клерикальна партія, що тепер майже керувала державою, програла таким

чином останній моральний кредит, що Австрія ще мала закордоном. Сусіди почали споряджатися. Горті клацав шаблею на східньому кордоні, Південно-Славія мобілізувалась на півдні.

Італія, що вже цілком зжилась з думкою проковтнути, принаймні, найбільшу частину Австрії, обмірковувала справу. Бідна колонія здавалась вже ж не вартою збройної сутички з Південно-Славією. Так само й пражські крамарі не наважувались хапнути. Угорщина загрожувала нападом, і війна за поділ Австрії може викликала б другу балканську, а може й всесвітню війну. Не через любов до згоди відмовились володарі Італії та Чехії від свого шматка, але через те, що ці капіталістичні держави почували себе ще недосить готовими. Також в обох державах не зважувались на війну з огляду на зрост комуністичного руху.

Антанта спокійно дивилась на переговори, що провадила Австрія з меншими державами. Правда, коли становище ставало критичним, вона допомагала обіцянками. Але в цілому вона не боялась наслідків об'їзду Зейпеля. Вона добре знала, що її васали не зроблять першого кроку без згоди великих панів у Парижі та Лондоні. Справа зараз же змінилась, як тільки австрійський канцлер поїхав до Берліну. Приєднання Австрії до Германії було загрозою для Антанти. Маленькі Європейські держави були цілком грашкою панів з Версалю. Польща та Угорщина, Чехо-Словакія, Південно-Славія та Румунія не мали ніякої самостійної зовнішньої політики, принаймні, оскільки це торкалось Антанти. Для того, щоб гратись поміж себе, старший брат ще лишив їм де-яку свободу,—йому було корисно, коли ці держави цькувались одна на одну. Ніщо не було б більш небезпечним для Антанти, як справжній союз держав, що займають Балкан та берег Дунаю. Але такої небезпеки в капіталістичному світі бути не може. Війна її перше, війна лишиться й її останнім словом.

Але переговори з Берліном були для Антанти більш неприємні, бо вони морально підтримували Германію, Германію, що тільки одна не була в їхніх руках. Вони загрожували також збільшенням Германії через приєднання спільної з нею по мові й культурі Австрії. Версаль міг краще зважитись на все, що бажано, аніж на з'єднання з розбитим ворогом. Незавдоволення в Парижі незабаром зробилось помітним у Відні. Сусідні держави почали загрожувати Австрії війною. Один час все мало такий вигляд, що Австрійська республіка зробиться театром військових операцій для Угорщини та Чехії, як навіть для італійців та південнослов'ян. Навіщо великій Антанті салдати, коли їй щастить призводити своїх маріонеток до того, що вони сами пробивають одно одному голову. В усій цій справі Австрія була не суб'єктом, але тільки об'єктом. Проте, австрійський уряд мусив би складатись не з прелатів та інших представників реакційної буржуазії, як що він поважно б ставився

до переговорів з Берліном. Це був випад проти Парижу, погроза осиковим кійком. І от Антанта також поспішила з оздоровленням.

Що розуміли уряд та Антанта під оздоровленням, буде ясно з дальших подій. Австрія політично зробилась колонією. Але її господарські сили ще не зовсім були виснажені. Розрив колишніх господарських зв'язків гірко мстився за себе. Колиш існувало одно суцільне господарство між Австрією та Угорщиною, між країною індустріальною та хліборобською. Необхідні для міста Відня справи та індустріальні продукти йшли з земель, що тепер належать Польщі та Чехії. Австрія майже зовсім не має кам'яного вугілля, не виробляє цукру й т. и. Таким чином австрійська індустрія почасти спинилась не тільки через брак вугілля, але й через більшу частину місць свого збуту. Повинно було відбутись повне перетворення в усьому господарстві, що, звичайно, пройшло з перешкодами та кризами.

Віденські газові електричні установи розраховані на вугілля. Широке використання (електрофікація) водяних сил Австрії розбивається коло жадливості капіталістів до прибутків.

Робітництво концентрувалось в Австрії головним чином у Відні та його околицях; цій скупченості треба завдячувати, що досі не було можливості гоїти Австрію угорськими методами. Округи, де реакція має перевагу (Тироль, Зальцбург, почасти горішня Австрія), лежать занадто далеко від центру робітничого руху. Реакційні селянські хлопці не можуть в такій же масі затопити Відень, як горішньо-баварські затопили Мюнхен. Сила робітничого і у першу чергу професійного руху довгий час робила неможливим перевести австрійське робітництво на голодний стан колоніальної держави. До цієї мети керувала Антанта разом з урядом австрійської буржуазії.

І от, чого досі не пощастило зробити урядові, то мусив зробити Женевський договір, що остаточно довершив колонізацію Австрії.

Балансування (зведення рахунків) господарства означало для населення величезні збільшення цін. Залізниця, пошта, телефон зробились річчями недосяжного комфорту. Але й усі продукти пішли за скаженим вихрем цін. В Женеві, Австрії офіційно забороняють розмови про приєднання до Германії. Тепер Австрія вже більше не веде великої політики. Генеральний комісар Союзу Націй має контролювати Австрію. Парламент робиться іграшкою комітету. Парламент ухвалює накази цих кураторів. Балансування Австрії пощастило довести через те, що ще з вересня 1922 року Австрія жила зі стабілізацією валюти. Але які жахливі наслідки були від такого «оздоровлення»!

Як що післявійськовий час бив австрійське робітництво батогам, то тепер його б'ють скорпіонами. Австрійська індустрія, що тільки завдяки зниженню валюти могла витримати

конкуренцію з сусідніми державами, тепер раптом опинилась у найглибшій кризі. Фабрики та заводи спинились. Безробіття зробилось таким, якого Австрія не знала навіть за часів мобілізаційної кризи. Сотні тисяч робітників вилетіли на вулицю. Голод та голодні хвороби лютували. До цього ж одним з пунктів оздоровлення було скорочення та почасти скасування допомоги безробітним. Завдяки оздоровленню хліб для найбідніших зробився ледве досяжним. Як що раніш держава давала додатки до дорогого американського борошна, то це вже більш не відповідало оздоровленню. Хай подохнуть робітники, аби «оздоровити» Австрію.

Але що ж така за Австрія, що має бути оздоровлена через це наше й наших дітей голодне лихо?—почали багато дехто питати. Маленька Австрія з приблизно 6 мілійонами населення мала по де-яких місцях до 150.000 безробітних. З них більш третини лишалось без жадної допомоги. Ремісники, інтелігенти, лікарі, адвокати, письменники, прикащики, урядовці не тільки зубожіли, для цих шарів часто було неможливо здобути державної допомоги навіть на короткий час.

Але й ті щасливі, що діставали допомогу для безробітних, гинули з голоду та злиднів. Чим довше тяглося безробіття, тим жахливіша була доля таких сімей. Багато гинуло в злиднях, ставало байдужими до своєї класи та до долі цілого світу, тоді на них, розбитих та зламаних, кинувся новий ворог—фашизм.

Разом з тим велике безробіття давить і на ті шари, що ще працюють на посадах. Платня скорочується. Фактична виплата після оздоровлення важить приблизно половину платні перед женецькими переговорами. Отже й робітнича класа доходить до злиднів і під щоденною загрозою втратити працю стає покірною до наказів панів фабрикантів. Так одна лінія веде від половинної революції в падолисті 1918 р. через урятування буржуазного суспільства через соціал-демократію до австрійського голоду та злиднів, що зробились приказкою.

4. ФАШИЗМ ПІДВОДИТЬ ГОЛОВУ.

Фашизм не австрійське, але італійське явище. Скрізь, де буржуазія починає не довіряти своєму державному апаратові та своїм органам, утворюються поруч і над державними засобами пригнічення мас позалегаліні установи, що мають те ж саме завдання. Одначе й австрійський фашизм має свої особливості; він зростає з господарської кризи, з розкладу класових сил пролетаріату й використовує їх для своїх завдань.

Вже давно, ще за часів коаліційного уряду утворились перші банди білого терору. Вони складались майже виключно з колишніх офіцерів, що слізно плакали за своїми розправами над салдатами

під чорножовтим прапором Габсбургів. До них приєдналися молоді студенти, та ще більше учні середніх шкіл. Перші демонстрації легітимістів виявляли виключно буржуазні елементи. Робітників в їхніх лавах не можна було знайти. Задля цього робітничого класу мусила скутувати увесь гіркий шлях після-військового часу, Австрія ще мусила зробитись країною голоду, аж поки вона дійшла до стану реакційної держави. Тепер агенти монархістів забили в довбиші, закликаючи до себе найголодніших. Де-хто починає до них прислухатись з відчаю чи з надії, хоч гірше та інше.

Фашисти, що виступають під різними прикриттями, зробились в Австрії нахабними. Але їхня сила зросла не з сьогоднішнього та вчорашнього дня. Вона зростала в затишку, напів-захована. Її бачили, їй давали розвинутиись. І от вони стоять, як завзятий ворог перед класово-свідомим робітництвом Австрії.

Коаліційний уряд був безсилим проти реакційних замахів, бо ж серед нього сиділи вчорашні представники реакції, клерикальна урядова партія. Слідуючий після цього уряд Шобера та Зейпеля неофіційно підтримував протизаконні змагання фашистів. Антанта, що даремно чекала на людину з дужою рукою, що остаточно приборкала б австрійський пролетаріят, не неприхильно поглядала на змагання реакційних банд. Правда, і в цьому питанні, як і в багатьох інших, Антанта розпалась на різні зграї, що тримались протилежних поглядів. Але як що англійські інтригани призывали в Угорщині до керування Горті, то вони хотіли б з охотою зробити тут спробу і в Австрії. Двічі виправляли вони втікача австрійського регента Карла Габсбурга через Відень до Угорщини. Перший раз він подорожував сам, другий раз зі своєю енергійною жінкою Цітою, в третій раз, як би його тим часом не забрав біс, він з'явився б зі своєю тещею. Не можна здумати, що ці мандрівки відбувались без згоди керуючих фракцій антантського уряду. Час цих мандрівок служив тижнем монархічної пропаганди. В решті решт навіть смерть останнього правлячого Габсбурга Карла Втікача зробилась корисною для агітації легітимістів. Аджеж легше пропонувати реставрацію, ніж самого колишнього імператора, що його слабості, та чудернацтва відомі кожному.

Не звертаючи на це, монархічна пропаганда досі знаходила тільки невеличкий ґрунт. Через це фашисти, що звертаються під різними облудними назвискими до широких мас незадоволених дрібних буржуа та робітників, бережуться також зараз же показувати своє копити. Як скрізь, і тут вони нацьковують проти жидів, товкмають про чисту расу та арійську кров,— все, що німецьке, треба знищити або, принаймні, вигнати поза межі країни. Фашизм зростає в Австрії й уже почав вимагати своїх кривавих жертв. Але разом з тим падають демократичні ілюзії, якими соціал-демократія присипляла робітництво Австрії.

Класово-свідомі робітники починають пізнавати небезпеку, вони об'єднуються проти ворога, що зрадливо хоче на них кинутись.

Баталійони риштуються з обох боків: з одного боку—класово-свідомі робітники, з другого—офіцери, буржуазна молодь, яко маріонетки в їхніх руках, декласований елемент; рано чи пізно станеться бойовище. Хай воно приведе до иншого оздоровлення, до оздоровлення через мозолястий кулак пролетарського бойця.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА ВИСТАВКА ДРУКОВАНОГО СЛОВА В КИЇВІ.

Три місяці пройшло з того часу, як закрилася Перша Всеукраїнська Виставка Друку в Києві. Значіння виставки, результати праці та досягнення культурні її остільки великі, що про них слід було б поговорити докладно.

Виставка являється тим пунктом, від якого історик української культури може робити підрахунки, висновки про прогрес чи регрес, про боротьбу за існування національної культури, про характер цієї боротьби й прагнення тих груп та класів, які користувалися друкованим словом, як засобом для переведення своїх змагань в життя, як засобом поширення та піднесення освітнього рівня мас, як засобом для розбуркання в цих масах самоповаги та почуття горожанської гідності.

Друковане слово то є дзеркало, яке ніколи не тускніє, в якому цілі століття, тисячоліття зберігається той образ, що його написано, ті форми устрою та взаємовідносин, що їх зафіксовано на багато тисячоліть друкованим словом.

Вивчаючи документи друкованого слова в формі книжки, газети, журналу, плакату, відозви то-що, ми вивчаємо історію. Вивчаючи історію—вивчаємо боротьбу суспільних груп та класів. Порівнюючи факти, ми можемо зробити висновки, поставити діагноз на майбутнє, а порівнюючи сучасність, можемо сказати, чи ми йдемо вперед, чи топчемося на місці, і чому це так?

Отже, вивчаючи той матеріял, що дала Перша Всеукраїнська Виставка Друку, маємо поробити висновки до розвитку української культурної справи і, проаналізувавши причини його на основі фактів, мусимо визначити ролі революції в цьому розвитку.

Перша Всеукраїнська Виставка Друку дала матеріяли, розбиті на такі основні відділи: 1. Книжковий, 2. Преси, 3. Нотодруки, 4. Прокламційний та 5. Плакатний.

По цих 5 основних відділах і можна вивчати та робити висновки. Але, опріч цього, треба взяти на увагу той період, ту епоху, яку охоплює виставка.

Ця епоха для різного роду друків—різна.

Для книжок ця епоха починається від «Енеїди» через «Кобзарь» (1840 р.) до сучасного моменту (1922 рік включно).

Для преси ця епоха є 1834—1922 рік.

Для нотодруків, прокламацій, плакатів ця епоха захоплює тільки роки 1917—1922. Та й об'єкти дослідження є різні.

В період від «Енеїди» (по книжковому відділу) та від 1834 року (по пресі) до 1917 року об'єктом дослідження є тільки продукція друкованого слова виключно українською мовою.

В другий період з 1917 по 1922 роки і книжка, і преса, і нотодруки, й прокламації та плакати досліджуються на всіх мовах на території України.

Через те, що в різні періоди по різних відділах оперується з різними об'єктами, найкраще дослідити та поробити висновки по кожному відділу зокрема, аби потім поробити загальні висновки. Переходячи до книжкового відділу, мусимо зазначити, що багатство матеріалів, різнобарвність цих матеріалів дають змогу поробити висновки й досягти найкращих результатів.

В голих цифрах, підсумках та висновках по книжному відділу бачимо ми всю історію книги української, а разом з тим і народніх мас.

Розвиток української книги на Україні, що була підлегла Росії, треба розділити на 4 періоди: 1-й період тягнеться від «Енеїди» до «Кобзаря» (1798—1840 р.), 2-й період від 1840—1904 року, 3-й період від 1905 по 1917 рік (до революції) і, врешті, 4-й період від 1917 по 1922 рік включно. В межах цих періодів цікаво простежити розвиток української книжки, його характер, територіальність та проаналізувати ті причини, що сприяли її розцвіту, а також і ті, що не давали нормально розвиватись і творити з українських народніх мас культурних і політично розвинених громадян.

Числовий розвиток книжної продукції за 3 перших періоди (1878—1916 р.р.) характеризує ось ця таблиця:

ТАБЛИЦЯ 1.

Числовий розвиток української книжки на території України¹⁾ та Росії з 1798 до 1916 року включно.

Періоди	Число назв	Україна	Росія
1798—1840	44	17	27
1841—1904	1250	919	331
1905—1916	1920	1595	325
За 1798—1916 р.р.	3214	2531	683

На жаль, ми не маємо можливості навести числа тиражу за ці періоди, але й з наведених цифр уже ясно, що на 25—30 мільйонів українського населення за період 1798—1916 роки (118 років) 3214 назв книжок видати—це надзвичайно мізерна продукція, ненормальний розвиток та зріст книжки, як чинника культури, а, значить, і ненормальний, хворобливий розвиток всього культурного й громадського організму на Україні. 27 назв на рік на 25—30 мільйонів! Хіба не вопіюча цифра!

Хіба не свідчить вона про хворобу всього організму?

Свідчить і свідчить надзвичайно яскраво.

Але розділ діаграми: «Україна», «Росія» свідчить нам і про інші цікаві факти, від спостереження яких маємо не менш цікаві висновки.

В період 1798—1840 р.р. українська книжка друкувалася переважно в Росії (Петербурзі, Москві—27 назв) і тільки 17 назв на території України.

Цей факт свідчить, що на Україні із якихсь міркувань не було змоги видавати книжки українською мовою.

1) Скрізь Україна тут взята та, яка була під російською владою. Українські землі під Австрією—виключені.

А міркування ці досить прості: російський уряд не дозволяв цього робити, і треба було додати великої енергії та праці, щоби перепони ці побороти.

Побороти ці політичні перепони далеко легше було українській книжці в Москві, Петербурзі (в Росії взагалі), аніж в Києві, Харкові, Одесі (на Україні). Тому то й маємо таке явище. З 17 назв, що вийшли на території України за перший період, вся майже продукція припадає на Харків (14 назв), одна назва на Одесу, 2 на інші міста. Київ за цей період не спродукував ні одної української книжки.

І то не через те, що не було інтелектуальних сил чи організаційного хисту та твердої волі.

Причиною були заборони.

Не менш цікавим є питання про зміст тих 44 назв, що вийшли за цей період.

З цих 44 назв було випущено—1 назву по філології, 8 назв по етнографії та 35 назв з поля літературного (красне письменство—белетристика).

Книжок іншого змісту царська цензура того періоду не пропускала і вони створювали з себе «могилки рукописів» в цензурних комітетах Петербургу, Москви та інших міст.

Другий період розвитку української книжки тягнеться 53 роки від 1841 до 1904 р. включно. Це період страшних заборон та утисків на українське слово з боку царського уряду, але все ж ми бачимо величезний числовий зріст, а також і різнобарвність по змісту.

Цей період можна поділити на 3 підперіоди (I—1841—1863 р.р., II—1863—1900 р.р., III—1900—1904 р.р.), які характеризуються такими явищами: I—повільний розвиток і уперта боротьба за українське слово; II—уперта боротьба, не зважаючи на цілковиту заборону українського друкованого слова; III—(1900—1904 р.р.) полехнення українському слову і повільний розвиток його.

За другий період числовий зріст книжної продукції досяг таких розмірів:

ТАБЛИЦЯ 2.

Числовий розвиток української книжки на території України та Росії з 1841 до 1904 року.

	Місто видання	Число назв	Заг. кільк.	Територія
1	Київ	508	919	Україна
2	Харків	117		
3	Одеса	89		
4	Інші міста	210		
5	Петербург	213	331	Росія
6	Москва	118		
	Разом	1250	назв	

З цієї таблиці бачимо, що продукція по кількості назв за другий період збільшилась в 28 раз супроти продукції за перший період. Росія потроху перестає грати роль постачальника українських книжок, значну роль починає грати в продукції книжки Київ, Харків, Одеса.

З'являються на кін інші міста України.

І хоча уряд Росії вживав колосальних зусиль, аби придушити культурно-національний рух мас, боротьба за українську культуру набірала все більших та більших розмірів; все глибше та глибше проходила в маси. Значно збагатилася книжка за 2-ий період свого розвитку і по змісту.

Коли в перший період обмежуємося трьома розділами по змісту, то в 2-ий період маємо уже 12 розділів (коли брати децимальну систему).

Книжки 2-го періоду поділяються по змісту так: 1) загальні (справ. та інші)—1, 2) філософія—1, 3) релігія—14, 4) соціальні знання та економіка—14, 5) етнографія—78, 6) філологія—22, 7) точні знання—16, 8) прикладні знання—55, 9) література (белетр. красне письм.)—1019, 10) історія України—15, 11) географія—6, 12) біографії—9.

От як розвивається і збагачується український книжковий ринок.

Але серед цієї різноманітності і багатства ми все ж не маємо книжок, які ставили би нас на щабель культурного розвитку з іншими націями, хоча би в межах тої самої Росії, от як з росіянами, поляками. Не дивлячись на числовий зріст, на різнобарвність, книжки як першого, так і другого періоду носять на собі відбиток популярної, а іноді популярно-наукової літератури брошурочного характеру.

Але розвиток йшов і при умовах утисків та пригноблення йшов поволі, помалу.

Револуція 1905 року змінює шляхи розвитку українського слова взагалі, а української книжки зокрема.

Україна пробуджується, скидає з себе пута і йде швидким темпом культурного розвитку.

І 3-ій період розвитку української книжки носить на собі всі відбитки революції.

Коли в першому періоді на рік видається 1 назва, в другому—23, то в 3-ому періоді на рік видається уже 174—175 книжок, себ-то в 175 раз більше проти першого і в 7,5 раз більше проти другого періоду.

Україна тепер береться сама за працю дружно, і Росія майже відпадає, як терен продукції Української книжки, а Київ стає гегемоном по продукції Української книжки. Ось ця таблиця дає характеристику розвитку української книжки за 3 період.

ТАБЛИЦЯ 3.

Числовий розвиток української книжки на території України і Росії з 1904 до 1916 р. включно:

№№	МІСТО ВИДАННЯ	Число назв	Загальна кількість назв
1	Київ	1132	
2	Харків	86	
3	Одеса	51	
4	Інші міста	326	
	Україна	—	1595
5	Петербург	181	
6	Москва	144	
	Росія	—	325
	Всього	—	1920

По змісту книжки поділяються так: 1) заг. відділ (справ., бібліогр.)—78, 2) філософія—6, 3) релігія—47, 4) соціальні знання та економіка—185, 5) етнографія—64, 6) філологія—46, 7) точні знання—26, 8) прикладні

знання—115, 9) мистецтво—20, 10) література, белетристика—1213, 11) історія—58, 12) географія—17, 13) біографії—15.

Але до числового зросту книжок треба додати, що в цей період Українська книжка починає набирати соліднішого вигляду як з боку науковості, так і з боку тої різноманітності тем, що трактуються в цих книжках.

Період популярної брошури закінчився, наступив період популярно-наукової та наукової книжки в сфері наук, мистецтв та техніки і великих оповідань, повістей, п'єс, навіть романів в сфері красного письменства.

Товсті томи белетристики та наукових і популярно-наукових праць могли закрасити книгозбірню. Але перша революція була тільки першим ступнем до повного розцвіту української книжкової продукції.

Перша революція тільки викликала до творчості ті сили, які на протязі періоду в одинадцять років уперто працювали й готувалися до перемоги.

І друга революція принесла перемогу на культурному та політичному полі.

Аби закінчити розвиток книжкової продукції за 3-й період, мусимо покористатися з даних про тираж¹⁾, щоб доповнити картину числового зросту й дати картину боротьби з українським друкованим словом російського уряду, який переміг першу революцію.

ТАБЛИЦЯ 4.

Тираж українських книжок з 1907 до 1916 р. включно на території України та Росії.

Рік	Число назв	Тираж	Рік	Число назв	Тираж
1907	166	385.949	1912	198	741.855
1908	219	637.095	1913	201	720.385
1909	160	406.855	1914	216	897.050
1910	183	505.012	1915	73	384.070
1911	244	840.781	1916	79	208.980
Разом 1739 назв—тираж—5.728.032.					

Але все ж таки, як скласти всю продукцію українською мовою за 3 перших періоди (від 1798 до 1916 р. вкл.), то вона надзвичайно мізерна, порівнюючи з тими потребами, що виявляли українські маси.

За 3 періоди з 1798 до 1916 року було видано 3.214 назв для цілої України. Зате зовсім різниться і є одмінним період революції 1917—1922 років. Цей період остаточно закріпив за українською книжкою народні маси. Цей період одрізняється буйним розвитком і духовним багатченням. Але він сам по собі розпадається на де-кілька частин остільки цікавих, що варто розібратися в ньому детальніше.

Та, на жаль, цифри, які будуть тут подані, не є 100%-ми того, що продукувалося українською мовою за цей період. Вони є тільки 85%-ми продукції.

Період 1917—1922 років характеризується надзвичайним числовим зростом української книжки як по назвах, так і по тиражу.

Але, опріч того, українська книжка набирає поважного змісту в трактовці тих чи інших питань.

Ось ця таблиця дає картину розвитку продукції книжкової за період 1917—1922 р.р.:

1) Тираж, наведений в таблиці, можна вважати за 60% української книжкової продукції України та Росії.

ТАБЛИЦЯ 5.

Числовий розвиток української книжки на території України з 1917 до 1922 р. включно.

Р і к	Число назв	Тираж
1917	747	7.794.225
1918	1084	8.403.521
1919	665	5.512.186
1920	457	3.941.075
1921	214	2.239.529
На 1/VI 1922	186	1.896.650
Разом	3.353	29.787.186

З цієї таблиці бачимо, що за 5½ років революції видано на 139 назв більше, аніж за 118 років життя під владою імператорів Росії.

А по тиражу це недосяжна різниця. Коли за період в 10 років між першою та другою революцією вийшло 1739 назв в кількості 5.728.032, то за період в 5 років (з 1/III 1917 по 1/VI 1922) вийшло 3.353 назви в кількості 29.787.186.

Швидкість продукції збільшилася в період 2-ої революції в 5 раз супроти періоду першої революції.

Які ж причини збільшення цього темпу? А причина одна: друга революція подолала царат і принесла визволення, а першу революцію подолав царат і приніс українському слову нові обмеження й поневоління. Та революція 1917 року цікава ще й тим, що вона дала змогу показати, яку велику творчу силу таїли в собі маси українського робітництва та селянства.

Продукція книжок укр. мовою за ці роки, коли порівняти її з продукцією книжок на інших мовах, переконує, що українська книжка стала потребою широких мас, стала перемагати впливи чужі, асиміляторські.

Цифри книжкового відділу яскраво свідчать про це. Ось вони:

1917 р.	вийшло 1.373 назви	12.448.316 прим.
1918 »	» 1.526 »	10.260.374 »
1919 »	» 1.414 »	13.022.915 »
1920 »	» 860 »	6.999.455 »
1921 »	» 667 »	3.606.469 »
1922 » перш. полов.	» 680 »	3.120.380 »

Разом 6.520 назв 49.457.979 прим.

По мові ці видання дають таку картину:

	Укр. мов.	Рос. мов.	Інші, крім євр.	Разом
1917	747	452	174	1.373
1918	1.084	386	56	1.526
1919	665	726	23	1.414
1920	457	369	34	860
1921	214	448	5	667
1/І—1/VI 1922	186	491	3	680
Разом	3.353	2.872	295	6.520

Коли проаналізувати цю таблицю, то побачимо, що 1921 та 1922 рік дають значне пониження числа назв українських книжок супроти книжок російською мовою.

Але це тільки пониження числа назв. Коли ж ми порівняємо кількість виданих примірників (тираж), то будемо мати загальну картину, яку малює вищенаведена таблиця.

Українська книжка має перемогу над книжками іншими мовами й зокрема над книжкою російською. Для певности наводжу порівнюючі цифри тиражу за 1921 та 1922 роки.

	Укр.	Рос.
1921	2.239.529	1.344.940
1922	1.896.650	1.163.730

Ріжниця очевидна.

Кінчаючи розгляд продукції української книжки, мусимо зробити один твердий на основі фактів висновок: революція 1917 року визволила українську книжку з-під гніту, українська книжка завдяки революції й визволенню має весь час розвивається й становиться першорядним чинником в піднесенні цих мас на височині громадсько-діючої сили. Без революції не могло бути визволення української культури.

Це висновки, які можна зробити на основі дослідження книжкової продукції.

Тільки ж чи підтвердить ці висновки вся українська продукція (преса, нотодруки, плакати, прокламації)?

Безперечно, підтвердить.

Розвиток преси українською мовою цілком стверджує цей висновок.

Але нам варто простежити все-таки всі етапи розвитку преси для того, аби схарактеризувати її саму і те оточення, в якому вона розвивалася.

Преси українською мовою на території України, що підлягала російським царям, не було аж до 1905 року, до 1-ої революції.

На всі спроби видавати часопис була одна відповідь: не дозволяємо.

До 1905 року преса українською мовою виходила на Україні Наддністрянській та по-за межами української етнографічної території.

Розвиток же преси української можна поділити на 3 періоди, а саме: 1834—1905 р.р.—перший період; 1905—1917 р.р.—другий період та 1917—1922 р.р.—третій період.

Розвиток преси за перший період характеризують цифри по п'яти-літтях в оцій таблиці:

ТАБЛИЦЯ 6.

Розвиток преси українською мовою (роки 1834—1904 р. включно).

Роки	Число назв	На Україні	По-за Україною
1834—1849	8	7	1
1850—1854	46	22	24
1855—1859	34	10	34
1860—1864	32	21	11
1865—1869	65	55	10
1870—1874	68	57	11
1875—1879	81	72	9
1880—1884	114	102	12
1885—1889	137	124	13
1890—1894	159	134	25
1895—1899	88	64	24
1900—1904	114	100	14

Як бачимо, преса українською мовою по-за межами Наддніпрянської України на протязі 70 років неухильно зростає, переживаючи кризу, то знову з новою силою розвиваючись.

І чим ближче до 1905 року, тим преса стає різноманітнішою що до напрямків та завдань, багатшою на зміст і соліднішою на зовнішній вигляд. З'являються наприкінці першого періоду великі щоденні газети,

що нараховують десятки років існування («Діло» та інші), народжуються солідні журнали («Правда», «Літ.-Наук. Вістник» та інші).

Але, безперечно, найцікавішими етапами розвитку української преси є періоди 1905—1917 та 1917—1922 років.

Період від першої до другої революції відрізняється в основі своїй від першого періоду тим, що народжується численна преса на Україні Наддністрянській.

І цей новий фактор надзвичайно впливає як на числові збільшення преси, так і на якість її.

Преса починає диференціацію по групах, а то, можна сказати, по партіях. Народжуються органи лівого крила соціалістів (ліві соц.-демократи—«Дзвін», ліві соц.-революціонери—«Боротьба»), і через угодівську есерівську «Рад», «Нову Громаду», «Літерат.-Наук. Вістник» переходять до органів українських самостійників того часу («Українська Хата»).

Числовий розвиток преси за цей період можна бачити з слідуєщої таблиці:

ТАБЛИЦЯ 7.

Розвиток преси українською мовою (роки 1905—1916 включно).

Роки	Число назв	Наддніпрянська Україна	Наддністрянська Україна	По-за межами України
1905	34	7	23	4
1906	63	27	30	6
1907	40	9	25	6
1908	40	8	27	5
1909	49	11	28	10
1910	73	13	39	21
1911	91	15	47	29
1912	83	13	41	28
1913	30	15	11	4
1914	21	14	6	1
1915	10	2	2	6
1916	20	3	10	7

Коли порівняти два перших періоди, то побачимо, що розвиток преси за другий період ішов надзвичайно швидким темпом, як по кількості, так і по якості.

Але справжню революцію в розвитку преси зробила революція друга. Нікому й не снився такий буйний розцвіт преси, нікому й в голову не приходила така різнобарвність напрямків, такий широкий розмах.

Ось цифри, що ілюструють розвиток преси українською мовою за останній період (1917—1922 р.р.).

Рік	Число назв
1917	163
1918	247
1919	240
1920	135
1921	169
1922	86

За 6 років—824 назви.

По 137 назв в середньому на рік!

Тоді, коли в перший період таке число назв припадає тільки на найкращі п'ятиліття (1885-1889—137 назв, 1890-1894—159 назв).

Але це ж виключення.

А в другому періоді це цифра трьохліття.

Отже, бачимо, що в останній період, період другої революції, преса українською мовою розвивається в 5 раз швидче, аніж в 1-ому, та в 3 рази швидче проти другого періоду.

По різноманітності напрямків, солідності змісту приблизно такий же прогрес. В останній період розвивається партійна преса.

На початку революції (роки 1917, 18 і половина 1919) серед партійної преси переважає преса укр. соц.-демократів, укр. соціал-революціонерів, а з 2-ої половини 1919 аж до 1922 року буйно розвивається преса комуністична.

Розвіток її характеризують ось ці цифри:

В 1917 році українською мовою не було ніодного органу комуністичної думки.

В 1918 народжується 1, в 1919 ми бачимо уже 21, в 1920—63, в 1921—75 і, врешті, в 1922—43 органи.

Загальний підупад партійної преси в 1922 році треба віднести на карб тяжких економічних умов і переходу до НЕП'а.

В період революції 1917—1922 роки преса так густо вкрила Україну, що газети (тижневі, трьохденні, щоденні) видавалися не тільки по великих містах, як от Київ, Харків, Полтава, Одеса, а й по таких містах та містечках, як Тараща, Біла Церква, Умань, Звенигородка, Ніжин, Лубні, Ромен, Суми, м. Широке на Катеринославщині та інші міста.

Ці факти свідчать, що в розвитку української преси революція зробила революцію.

Більше того, в де-які роки преса українською мовою на Україні переважала по числу назв пресу іншими мовами, чого раніше не помічалося.

Для характеристики цього положення наведу цифри розвитку преси українською та російською мовами:

ТАБЛИЦЯ 8.

Числовий розвиток преси українською та російською мовами на території України (1917—1922 р.р.).

Р і к	Число назв укр. мов.	Число назв рос. мов.
1917	158	695
1918	239	319
1919	237	221
1920	125	149
1921	123	182
1922	53	168

Як бачимо, роки: 1918, 1920 та 1921 по кількості назв мало різняться, а в 1919 році число назв українською мовою перевищує число назв російською мовою.

Закінчуючи огляд розвитку української преси, мусимо ще раз констатувати велике прогресивне та творче значіння для українського друкованого слова, а значить і для розвитку української культури—революції.

До цих же самих висновків приводить нас і розгляд нотодруків та плакатів і прокламацій.

Аби в коротких рисах схарактеризувати це, наведу тільки розвиток нотодруків за цей період.

ТАБЛИЦЯ 9.

Розвиток нотодруків на Україні за період 1917—1922 роки.

Р о к и	Укр. мова, число назв	Рос. мова, число назв	Євр. мова, число назв
1917	44	47	—
1918	17	—	—
1919	16	67	—
1920	25	3	6
1921	118	—	2
1922	44	7	—
Разом . . .	264	124	8

Як бачимо, за період революції українська нотна продукція більша вдвічі супроти російської і в 33 рази супроти єврейської.

Але абсолютні цифри української нотної продукції вказують на неухильний розвиток української музичної культури в той час, як інші підпадають.

Закінчуючи наш начерк про Першу Всеукраїнську Виставку Друку в Києві, мусимо сказати, що: 1) виставка підрахувала в цифрах вплив революції на розвиток української культури і показує всім, що без революції не було б буйного розцвіту її, 2) що по-за революцією (в повороті до старих форм царських, денікинських та інших контр революційних часів) життя криє в собі смерть не тільки політичному існуванню України, але смерть і для її національної культури.

В цьому велике значіння і заслуга Першої Всеукраїнської Виставки Друку.

Покажчик статтів та заміток про Всеукраїнську Виставку Друку в Києві

(уложено в хронологичному порядку).

- 1) 1922. 15/IX—В. І. «Виставка Українського Друку»—«Правобережний Кооператор», Київ.
- 2) » 15/IX —«Всеукраинская Виставка Печати»—«Пролетарская Правда», Київ.
- 3) » 25/IX —Я. Р. «Всеукраинская Виставка Печати»—«Понедельник», Київ.
- 4) 1923. 25/IX —«Духовне життя. Велика Виставка Книжкової Палати в Києві»—«Земля і Воля», Львів.
- 5) » 28/І —«Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Більшовик», Київ
- 6) » 31/І —Комітет. «Всеукраїнська Виставка Друку»—«Вісти ВУЦВК», ч. 21, Харків.
- 7) » 4/ІІ —«Відозва Комісії по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку» «Більшовик», ч. 27, Київ.
- 8) » 4/ІІ —«Від Комісії по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку»—«Більшовик», ч. 27, Київ.

- 9) » 6/II — Меженко Юр — «До першої Всеукраїнської Виставки Друку» — «Більшовик», ч. 28, Київ.
- 10) 1923. 9/II — «От комиссии по устройству первой Всеукраинской Виставки Печатного Слова в Киеве» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 11) » 15/II — «К открытию первой Всеукраинской Виставки Печатного Слова» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 12) » 17/II — «До відкриття першої Всеукраїнської Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 13) » 21/II — «В виставкомісії друку» — «Більшовик», Київ.
- 14) » 21/II — «До Всеукраїнської Виставки Друку» — «Вісти ВУЦВК», ч. 39, Харків.
- 15) » 22/II — Ю. «Виставка Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 16) » 24/II — «Відсунення відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 17) » 25/II — «До відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 18) » 25/II — «Od Komisji organizacyjnej Pierwszej Wszzechukrainsk. Wystawy Druków» — «Серп», Київ.
- 19) » 28/II — «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Більшовик», Київ.
- 20) » » — «Всеукраїнська Виставка Друку» — «Книга» січень-лютий, ч. 1, 1923 р., Харків.
- 21) » 1/III — «Всеукраїнська Виставка Печати. Открытие выставки» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 22) » 1/III — «Відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 23) » 2/III — «Открытие Виставки Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 24) » 4/III — «Wszzechukrainska wystawa druków w Kijowie» — «Серп», Київ.
- 25) » 4/III — «Відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 26) » 4/III — «Открытие Виставки Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 27) » 6/III — Я. Ч. «Всеукраїнська Виставка Друку» (вражіння) — «Більшовик», Київ.
- 28) » 6/III — «Відкриття Всеукраїнської Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 29) » 6/III — «Открытие Всеукраинской Виставки Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 30) » 8/III — «На виставці друку» — «Більшовик», Київ.
- 31) » 8/III — «На виставке печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 32) » 8/III — «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Комуністиче фон», Київ.
- 33) » 10/III — Ф. «Всеукраїнська Виставка Друку» (від нашого київськ. кореспондента) — «Вісти ВУЦВК», ч. 53, Харків.
- 34) » 25/III — S. H. Wszzechukrainska wystawa druków w Kijowie — «Серп», Київ, ч. 11.
- 35) » 25/IV — М. І. «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» (допис з Києва) — «Книга», Харків, ч. 2.
- 36) » 25/IV — «Книжкова продукція на Україні в 1917—1922 р.р.» (про виставку друку) — «Книга», Харків, ч. 2.
- 37) » 25/IV — «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Червоний Шлях» Харків, ч. 1, 264 стор.
- 38) » 25/IV — Кулик І. «Українська пролетарська преса» (історична справка) — «Вісти ВУЦВК», Харків, 496, 2 стор.
- 39) » 25/IV — Піддубний Г. «Книжка на Україні за часів революції» — «Українські Щоденні Вісти», Нью-Йорк, ч. 113, 3 стор.
- 40) » 25/IV — Пилипенко С. «Велика грань» — «Вісти ВУЦВК», Харків, ч. 96, 1 стор.

ПОЛІТПЕРЕПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЬСТВА.

В настроях нашого вчительства, яке здебільшого стояло осторонь від революційної боротьби, — наспів великий перелом.

Здорові елементи його нарешті стали свідомі своїх попередніх помилок і всією душею «приймають» революцію. Зараз вони шукають шляхів, аби прикласти свої сили і вміння. Однак, при всім своїм бажанні, вчительство в цей мент дуже мало здатне до культурно-просвітньої роботи.

Протягом військового часу воно розгубило значну частину свого основного знання. Через те, що вчительство не брало ніякої участі в революційній боротьбі, воно політично стало малограмотним.

В сучасних умовах сільський учитель не може обмежитись роботою виключною в мурях своєї школи. Це ясно розуміють широкі маси вчительства і цим пояснюється той колосальний інтерес (до поповнення своїх знань), який ми спостерігаємо тепер.

Життя витворило слово, яке цілком правдиво відбиває це нове поривання вчительства — «політперепідготовка».

Тисячі вчителів заповнюють курси, беруть участь у конференціях, організують гуртки, клуби, будинки освіти, де готуються нові кадри вчителів.

Ос де-які цифри, що ілюструють це грандіозне прагнення вчителів.

В Полтаві переведено курси політграмоти на 250 чоловіка. По всіх округах регулярно функціонують 16 гуртків, які охоплюють 320 учителів. В Херсонській, Прилуцькій та Полтавській округах скінчило курси понад 300 учителів.

В Новгород-Сіверському, Шостці, Городні, Глухові (Чернігівщина) проведено двохтижневі курси, з'їзди сільських учителів.

На Поділлі в Тульчинській та Кам'янецькій округах регулярно функціонують курси політграмоти на 400 чоловіка. В одній лише Катеринославщині протягом 2-х місяців через політкурси пропущено 1714 сільських учителів.

В найбільших міських центрах, як от Харків, Київ, Одеса та інші, відкрито будинки освіти, спеціальні клуби, в яких працюють цілі низки секцій по наукових та педагогічних питаннях.

Без сумніву, цих курсів і гуртків дуже замало, аби заповнити всі прогалини в знаннях наших учителів. Але їх цілком досить для того, аби зворушити та допомогти вчителів взятися до ремонту своїх знань. А все останнє мусить поповнити безупинна праця над самим собою, ознайомлення з новою педагогічною літературою шляхом передплати журналів, газет, активної участі в радянському суспільному житті й т. ин.

ХАРКІВ

ПЕРШИЙ ДЕРЖАВНИЙ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ЗАВОД
«СЕРП ТА МОЛОТ».

1-й Державний Сільсько-господарський Завод «Серп та Молот» (б. Гельферіх-Саде) — це один з давніх заводів на Україні. За старих часів він мав за собою добре ім'я. Його продукція була відома в далеких закутках села... Зараз завод, головним чином, виробляє: кінні молотілки «Господарка», ручні молотілки, сортіровки типу Клейтона, ручні соломорізки, кінні сінні преси, борони «Зігзаг» № 3, 4 та 5, кукурузяні—1, 2 та 3-рядні сіялки.

Підсобним допомагаючим виробництвом є соняшні молотілки, кукурузяні молотілки, просорушки № 2, корнерізки Н5, Х2, млини 41' та 42', жмиходробілки, культиватори та інше. Така різноманітність виробництва примусила дирекцію заводу при реорганізації його (під час вступу до с.-г. тресту) дати якусь систему, аби перейти до максимальної продукції, до кращого вироблення с.-г. знаряддя найудосконалішими засобами оброблення матеріалів.

Заводською дирекцією та сільмаштрестом було поставлено питання про перевід заводу на масове виробництво. Задля цього де-які виробництва, як, наприклад, в-цтво сіялок всіх систем було припинено й переведено на другий завод сільмаштресту «Ельворті» в Єлисаветі, де воно обходиться значно дешевше й де завод для такої продукції далеко краще поставлений. Замість усіх припинених виробництв сільмаштрестом було запропоновано дирекції заводу приступити до виробництва тріярів—для сортування та очистки зерна. Виробництво тріярів розпочато на цьому заводі уперше—не тільки на Україні, а й по всій Федерації. Зараз уже помічається величезний попит на тріяри, як з боку державних інституцій, так і з боку селян. Перша партія тріярів геть вся запродана. Навіть більш того, Наркомзем закупив уже й другу партію в кількості 1000 екземплярів, партію, яку ще не виготовував завод. Налагодження виробництва тріярів, на думку директора заводу, може відіграти величезну роль у справі експорту українського зерна закордон.

Вартість продукції заводу з початку року й по сьогоднішній день виглядає приблизно так:

1922 рік, жовтень	33853 карб.
» » листопад	57873 »
» » грудень	29965 »
1923 рік, січень	11000 »
» » лютий	33446 »
» » березень	47000 »
» » квітень	73000 »
» » травень	68000 »
» » червень	26000 »
» » липень	110000 »

На такий нерівний стан продукції заводу з початку року вплинула, головним чином, та реорганізація заводу, яка розпочалась у жовтні. Треба було змінити в бік покращання колективну умову робітників, перевести більшу частину робітників на платню за одиницю виробництва, змінити частину адміністрації заводу, яка не відповідала своєму призначенню. Ці причини й впливали на таку невелику вартість виробництва заводу в жовтні та листопаді. Пониження вартості виробництва в грудні та січні залежало від браку чавуна та інших матеріалів на заводі. Окрім того, з 1/І 1923 року було розпочато переведення робітників на нові умови заробітної платні, що до де-якої міри гальмувало хід виробництва (були непорозуміння чисто технічного характеру). Проте, результати загальної реорганізації дуже помітно сприяли підвищенню продукції заводу з перших же місяців 1923 року. В березні місяці дирекцією заводу було реорганізовано весь адміністраційно-технічний апарат заводу. Окрім цього, з реорганізацією адміністраційного апарату заводу треба було вплинути на моральні обов'язки робітників, що до продукції заводу (в зв'язку з загальним станом всього господарства України). Велику енергію проявили тут завком разом з ком'ячейкою та райкомом «Металіст». Одночасно з цим на завод було запрошено де-кілька технічних фахівців, які різко змінили (в бік значної економії до 50%) витрату матеріалів. До заклик фахівців завод за березень-квітень та травень марно витратив 30% чавуну, коксу було витрачено поверх норми 4000 пудів, крейди—3000 пуд. Така даремна витрата, звичайно, не могла не відбитись і на всьому підприємстві. Тільки на 1/VІІ 1923 року всю реорганізацію заводу було закінчено, наслідком чого було: постановка заводу на масове виробництво, підвищення якості загального виробництва, новий контроль над виробництвом.—Такі заходи й підвищили загальну продукцію заводу за липень цього року в розмірі 110000 карб. (вартість продукції розраховується по цінах каталогів заводу за 1913 рік). На серпень місяць збільшення має дійти до 150000 карб. Довійського часу річна вартість виробництва була приблизно 220000—250000 карб. В сучасний мент завод перейшов на господаробрахунок. Головним споживачем продуктів заводського виробництва є безпосередньо селянство, сільмаштрест, кооперація та Наркомзем. Завдяки

високій якості виробництва попит є остільки великий, що завод не може задовольнити його цілком. Перехід заводу на масове виробництво є наслідком розвитку господарства Республіки за часи революції, бо довійськові та військові часи не знають такої широкої постановки заводу.

Починаючи з 1/1 1923 р. до сучасного менту зріст робітничої сили на заводі набуває приблизно таких розмірів:

	Робітників	Службовців
В 1923 році на заводі було	I/I 806	145
	I/II 792	148
	I/III 800	149
	I/IV 886	138
	I/V 975	143
	I/VI 989	149
	I/VII 1050	149

Такий зріст робочої сили з початку року до липня місяця з'ясується тим, що на завод прийнято було частину робітників закритого 2-го с.-г. заводу та поширення власного виробництва.

Під час реорганізації заводу було проведено загальне пристосування майстерень заводу до масового виробництва; спеціально було переулаштовано дерево-оброблюючий цех, підвищено виробництво борон з 2000 ланок до 4000, поліпшено положення цехів що до гігієнічного стану (вентиляція та пилесоси), улаштовано нову лісопилку, збільшено силу електричної станції, зроблено капітальний ремонт лісо-сушилки та інше. Всі ці заходи коштували великих грошей. Так, наприклад, в лютому ц. р. загальні видатки заводу рівнялися 212⁰⁰/. З липня завод працює без жадного дефіциту й надалі, без сумніву, буде мати певний прибуток. Завод забезпечений цілком на цілий виробничий рік різними матеріалами першої необхідності. Бракує до де-якої міри лиш допоміжних матеріалів. Палива вистачить на 6 місяців.

Справа підвищення загального культурного рівня робітників є обов'язком завкому та ком'ячейки заводу. Разом з інспекцією праці, в зв'язку з загальним оглядом всіх заводів м. Харкова, завком звернув особливу увагу на поліпшення умов праці робітників, зокрема на постачання потрібної кількості спецодягу та спецгодівлі. Розглянуто питання про підвищення тарифікації робітників. З огляду на брак житлового помешкання серед робітників, переведено кампанію в справі утворення робітничих посьолків. Для підвищення кваліфікованої сили заводу було організовано спеціальні бригади учеників для юнацтва по цехах заводу. Було переведено кампанії що до: 1) охорони материнства серед жінок, які працюють на заводі; 2) поширення хлібної державної позики; 3) кредитування робітників робітничою кооперацією (в зв'язку з цим підписано умову з Центросоюзом); 4) постачання робітників паливом в розмірі 75 пуд. дров та 25 пуд. вугілля (зараз уже приступлено до роздачі палива); 5) ліквідації неграмотности; 6) противохолерної прививки; 7) страхування робітників на випадок каліцтва та наглої смерті; 8) було влаштовано низку лекцій санпросвітнього характеру про Лues, холеру та піяцтво, а також лекції по антирелігійній пропаганді (в наслідок чого де-які безпартійні робітники принесли образи до завкому з проханням переминити образи на портрети керівників світової революції); 9) було організовано школу фабзавучу, де вчиться 110 робітників-юнаків; 10) розпочато клубну роботу на заводі, організовано музичну, спортивну та літературну секції. Ударним черговим завданням сучасного менту серед робітників є політична агітація, котра набирає серед робітників найбільшого інтересу. З кожним разом аудиторія робітників, що відвідують лекції по політмінімуму, помітно збільшується.

В справі професійного характеру завком та ком'ячейка заводу порушили питання про підвищення платні робітникам в ЦКВСРМ на другу половину року і, не дивлячись на перешкоди, вже де-чого добились.

Треба гадати, що 1-ий Державний Завод «Серп та Молот» виявить надалі ще більшу організаційну енергію, підвищуючи свою продукцію, поліпшуючи культурно-економічний стан та класову свідомість робітництва.

І. К.

ЕЛЕКТРОТЕХНИЧНИЙ ЗАВОД «ЗАГАЛЬНОЇ ЕЛЕКТРИЧНОЇ КОМПАНІЇ» «ЗЕК».

Цей завод з'явився на Україні під час великої імперіалістичної війни, коли під натиском германського війська довелося евакуювати всю промисловість польського та остзейського краю. Евакуація заводу порушила його звичайне життя та продукцію.—В сучасний мент електротехнічний завод «ЗЕК» входить в склад Електротресту центрального району, як одна з найбільших одиниць. Таке положення завод займає завдяки кількості та вартості продуктів свого виробництва. Порівнюючи загальний склад та число робітників заводів, що входять зараз в склад електротресту, по даних мирного часу, бачимо, що на заводі «ЗЕК» 1914 року працювало 3.500 робітників, на заводі Динамо (Росія)—1.200 й на заводі Сіменс та Шукерт (Росія)—1 000. Приблизно таким же є відношення що до продуктів виробництва та їх вартості. Отже, завод «ЗЕК» є першорядною величиною державного значіння не тільки для України, але й для всієї Радянської Федерації. Евакуація заводу дуже зле відбилася на його сучасному стані, позаяк у Ризі довелося залишити багато необхідного приладдя та матеріалів, яких ще й досі бракує заводів. Однак, не дивлячись на всі перешкоди, завдяки великому хисту своїх керівників, завод має можливість виробляти кращі динамо-машини, різні мірні-прибори та апарати великого промислового значіння. Починаючи з 1921 р продукція заводу починає збільшуватись і наближається до продукції мирного часу. Головні перешкоди, що гальмували виробництво заводу, приблизно до кінця 1922 року, це: 1) брак матеріалів, 2) зменшення кваліфікованої робочої сили в зв'язку з горожанською війною на Україні (в лави борців за революцію завод кидав найкращих своїх робітників), 3) від'їзд на батьківщину латишів та естонців, які складали більшість кваліфікованого робітництва. Зменшення робітництва відбилося на загальній продукції заводу, але зараз, після відповідних заходів, завод починає де-далі збільшувати своє виробництво. Кількість робітників «ЗЕК» доходить в сучасний мент до 1.000 чоловік, в той час, як року 1921-го працювало лише 800 ч. За останній час налагоджується також справа постачання заводу необхідними матеріалами, як от: чавуном та залізом. Це обіцяє збільшити продукцію заводу приблизно на 50 %.—З відомостей технічного директора заводу т. Яциневича в програму першої половини 1922—1923 року намічено такі завдання що до динамо-машин та різних апаратів.

	Динамо-машини постійного та 3-х фазового току			Трансформатори			Різні апарати, дрібне виробництво та інше	Сума
	Кількість	KW	Карбо-ванців	Кількість	KW	Карбо-ванців		
1922 р.								
Жовтень . . .	406	4872	207839,72	17	2250	39091,50	181213,89	428844
Грудень . . .								
1923 р.								
Січень . . .	408	4896	208863,36	19	2850	43690,50	190015,69	442569
Березень . . .								
1923 р.								
Квітень . . .	136	1628	69450,48	6	850	13030,50	73705,21	15486
Разом . . .	950	11396	486153,56	42	5850	95812,50	444934,73	10269000

(Розрахунок ведеться заводом у карбованцях довійськового часу по каталогах заводу за 1914 рік. Приблизно таке ж завдання запропонував заводі «ЗЕК» Електротрест, але ж через добре вирішення справи з тарифікацією, підвищення кваліфікації робітників та поліпшення умов праці, завод за той же термін виробив таку кількість продуктів:

	Динамо-машин постійного та 3-х фазового току		Трансформаторів		Трансформаторів току		Ріжних частин для машин		Ріжних апаратів та дротів виробництва	Сума
	Кількість	KW	Кількість	KW	Кількість	Сума	Кількість	Сума		
1922 р.										
Жовтень . . . }	547	4175	23	4310	995	5	1524	15103	295512	641271
Грудень . . . }										
1923 р.										
Січень . . . }	483	6774	32	3182	2081	10	6234	15321	159700	6457661
Березень . . . }										
1923 р.										
Квітень . . . }	175	2961	7	940	926	1	67	5724	45722	160901
Разом . . . }	1205	13910	62	8432	4002	16	7825	36148	500934	1259833
0/0 0/0 . . . }	126,8	122	123,7	147,6	134,9	114,6			112,6	122,7

Такою є приблизно дійсна продукція заводу «ЗЕК» за перше півріччя 1922—1923 року. Розглянемо тепер питання про те, оскільки є обтяжений робітник при такій продукції заводу. При обрахунку ми виходимо з порівняння з довійськовим часом у 0/0 0 відносно продукції виробництва по каталогу за 1914 рік.

1914 рік

Вартість
виробництва

Середня кільк. робітн. 2552 при 10 годин. робітн. дні карб. 10542818 за 12 міс.
 » » » » » 8 » » » 8434254 » » »
 » » » » » 8 » » » 702854 за 1 міс.

1914 рік

Вартість
виробництва

Середня кільк. робітн. 2552 при	8 годин. робітн. дні карб.	4919978 за 7 міс.
На голову одн. робітн. при	8 » » » »	1928 » » »
Середня кільк. робітн. 1384 при	8 » » » »	1259833 » » »
На голову одн. робітн. »	8 » » » »	910 » » »

(Відомості за 1922/23 рік згідно табл. і виконання продукційного програму). Порівнюючи бачимо, що зріст продукції за 1922 та 23 рік відносно до продукції 1914 року є рівний приблизно 47,2%.

Такий відсоток вартості виробництва залежить від особливих умов часу; за браком відповідних матеріалів на ринкові завод мусив сам виробляти необхідні приладдя та інструменти. Організація нового виробництва на заводі збільшила кількість робітників, що не ввійшли в загальний склад робітників, які безпосередньо продукують речі для збуту. Так при заводі був улаштований інструментальний цех в складі 118 робітників; було поширено чавунно-літню і в ній збільшено робітників на 61 чол.; збільшився також склад організаційного цеху. Порівнюючи зі складом заводу в 1914 році, число робітників в сучасний мент збільшилося приблизно ось наскільки:

	Кількість роб. в 1914 році при середній кількості робітників 2225	Мусить бути за 1914 рік при середній кількості 1400	Мається в період з 1/х—22 по 30/х 23 р.	Збільшилося проти мирного часу
Інструментальн. цех	98	54	118	64
Чавунно-літня	25	14	61	47
Організ. майстерня .	22	12	78	66
Господ. відділ	52	29	128	99
Пожежні вартові . .	10	6	39	33
Конюхи	—	—	14	14
Ідальня	—	—	21	21
Разом збільшилося	—	—	—	344

Отже, проти довійськового часу кількість робітників заводу збільшилася приблизно на 344 чоловіка. Віднімаємо від загальної кількості це число і підрахуємо загальне навантаження робітників в сучасний мент; це навантаження є рівне приблизно 1.211 карб., що дає біля 62,8% довійськового часу.

Головним споживачем виробів заводу є «ІГКП», що забирає здебільшого знаряддя до копалень, потім йде Азнафта та Донбас, які також споживають велику кількість продукції заводу. Цього року було звернено особливу увагу на поліпшення приладів та різних уряджень, тому при машинному відділі заводу було засновано нову станцію для іспитів. Станцію улаштовано по останньому слову техніки. З огляду на збільшення продукції збудовано завод, що виробляє різні лаки та інші продукти

для регілітного відділу; збудовано також установочні преси. Завод почав виробляти приладдя, «Relle», яких він не виробляв навіть перед війною.

Вся продукція заводу має на меті зараз виконати загальні завдання тресту в зв'язку з загальними планами комісії по електрофікації України та УЕР Продукція у другому півріччі значно збільшилась, і треба гадати, що в недалекому часі вона дійде розмірів довоєнського часу, бо до того вживається енергійних заходів.

В сучасний мент завод є цілком забезпечений технічним та інженерським персоналом, в складі якого є фаховці своєї справи, що відіграли велику роль в відродженні промисловості на Україні. За останній рік на заводі було зроблено де-кілька винаходів великої ваги; так, напр., майстер заводу т. Гено знайшов хемичний склад ізоляційного лаку, що дає змогу виробляти машини та приладдя, які витримують ток великого напруження. Раніш такі ізоляційні лаки складали секрет де-яких електро-технічних заводів Заходу. Такий поступ продукції заводу є наслідком сучасних умов Республіки та підвищення культурного рівня загальної маси робітництва. Велику роль відіграли тут ком'ячейки заводу та заводський комітет, які входять у всі дрібниці робітничого життя. Аби краще виявити потреби робітництва, завком улаштував цех уповноважених (в кількості 6 осіб, завод поділено на 6 районів). Перебуваючи завжди серед робітників, уповноважені пильно стежать за їх щоденним життям. Про всі дефекти уповноважені повідомляють завком; обидва разом вживають заходів, аби адміністрація заводу поліпшувала організацію заводу. З метою поліпшення умов праці завком разом з представником інспекції охорони праці оглядали завод і зобов'язали Управу заводу поладити заводське життя робітників відповідно кодексу про охорону праці не пізніш 1/XII ц. р. Спецодягом, та спецодівлю робітників забезпечено вже на 100%. Розглядали питання про загальну колективну умову. Умова передбачає двохтижневий відпуск для робітників всього заводу, а для тих, що працюють на «гарячих роботах» та на хемичній продукції, ухвалено давати відпуск на місяць.

Завком та ком'ячейка працювали над підвищенням загального культурного рівня, професійної та політичної свідомості робітництва, наслідком чого завод у повному складі прийняв устав ВСРМ, організував скарбницю взаємної допомоги серед робітників. Робітники беруть активну участь в кооперації; Харківське Спожив. Товариство відкрило заводів кредит в розмірі 5.000 товар. карб., який згодом має бути поширений до 30.000 товар. карб..

Серед робітників помічається великий інтерес до реалізації другої хлібної позики; робітники купили акції на 3.000 пуд. хліба. Було переведено кампанію серед юнацтва робітників про вступ до В. Шкіл України. Завод надіслав трьох безпартійних до ХТІ, одного до ІНГ та 12 партійних товаришів до різних Вищих Шкіл.

Партійна агітація ком'ячейки заводу набрала значних розмірів; робітництво дуже цікавиться сучасним життям Республіки. Була лекція по антирелігійній пропаганді (лекцію одповідало до 1.500 роб.), а також лекції санпросвітнього характеру про холеру та Lues (загальна кількість робітників, що була на цих лекціях, приблизно 1000-1200 осіб). Завдяки піднесенню політичного рівня робітників передплата різних газет набула таких розмірів що-місяця:

«Коммунист»	15.900
«Пролетарий»	8.100
«Правда» (московська)	500
«Известия» »	420
«Экономическая жизнь»	180
«Труд»	180
«Рабочая газета» (московська)	1.350

Часописи:

«Красная Нива»	96
«Огонек»	124

«Прожектор»	8
«Безбожник»	6
Латишські газети:	
«Proletarie Zini»	3
«Krevies Zini»	38

При заводі є книгозбірня, що передплачує майже всі газети Федерації. Книгозбірню за останній місяць одвідало приблизно 1050 чоловік. Читальню-залю при книгозбірні одвідує що-місяця до 525—550 робітників.

В липні був відкритий клуб робітників заводу «ЗЕК». Зараз до клубу вписалося вже більше половини всіх робітників заводу. Клуб відвідують охоче. Напередодні днів спочинку в клубі буває приблизно від 2.500 до 3.000 осіб, в робочі дні 500—600 осіб. Робота клубу налагоджується: закладаються різні гуртки — мистецький, спортивний та економічних питань.

На організацію клубу робітники зробили одноразовий внесок в розмірі вартості 20 пуд. дров'яного палива; трест асигнував 7.000 карб. та райком союзу «Металіст» 50.000 карб.

Після від'їзду робітників заводу естонців та латишів заводоуправління разом з завкомом та ком'ячейкою заводу порушило питання про підвищення кваліфікації робітників; в зв'язку з цим було організовано школу майстрів та фабрзавуча, а також завком улаштував школу ліквідації неграмотності. В школі майстрів зараз перебуває до 40 робітників найвищої кваліфікації. Термін навчання в цій школі два роки. В школі фабрзавучу 150 учнів робітників юнацького віку. Треба відмітити дуже солідну постановку шкільної справи, як з боку теоретичного, так і практичного. Приступлено до організації майстерень для школи фабрзавуча згідно найкращих технічних методів. З початку нового шкільного року серед юнацтва заводу помічається велике зацікавлення школою фабрзавуча; подано багато заяв про вступ до школи. За один рік існування школа дала дуже корисні наслідки в справі підвищення кваліфікації робітництва. Броню юнацтва на заводі використано цілком.

Всі зазначені досягнення заводу є результатом річної праці завкому та ком'ячейки разом з заводоуправлінням. Намічений надалі програм роботи дасть ще більш реальні наслідки.

I. К.

3 ЖИТТЯ СПІЛКИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ГАРТ».

На літо деякі товариші (В. Еллан, І. Кулик, В. Сосюра) виїздили в кримські санаторії на лікування. Через те літом робота організації «Гарт» трохи зменшилась. Відбулося тільки 9 літвечірок. В процесі роботи з приводу зачитаних творів виникали жваві дискусії по теоретичних питаннях.

Виникала спроба поодиноких товаришів спілки об'єднати письменницькі та композиторські сили Харкова на ґрунті співробітництва: композитори цікавились творчістю пролетарських поетів, поети питаннями музики. Відбулось кілька зібрань, де зачитувались доклади про суть пролетарської поезії, індустріальний лейт-мотив усіх поетів, що входять в спілку й т. и.

В самій спілці зачитано низку докладів і продискутовано творчість гартівців, які виступали на вечір-

ках. На одній з вечірок виступав київський критик Ю. Меженко з доповненням своєї статті про формальний метод в літературі, яке викликало гарячі дискусії (С. Пилипенко, Шевченко та ин.).

З продемонстрованих на літвечірках творів можна відмітити поему В. Сосюри «Віра» й уривок великої його річі «Залізниця». Першу читав автор тричі. Критикою гартівців, плужан і публікою підмічено нові досягнення Сосюри в розробці сюжету й цікаві спроби його об'єднати поетичну форму з прозаїчною.

О. Копиленко читав оповідання (видруковане в 3 числі «Ч. Ш.»)—«Ессе Ното», про яке критика зазначила, що темою оповідання нагадує Винниченка, але виконано по-своєму. Хиба його в відсутності соціально-економічного ґрунту, на

якому виростають типи й розвертається подія.

І. Сенченко зачитував кілька дрібних поезій, із них найбільше вдатна й сильна річ—«Електричний плуг».

В. Поліщук виступав з новими спробами його в області прози. На спільній вечірці гартованців плужан Поліщук читав низку дрібних віршів: «Веснянка», «Лан», «Інтродуція», «Поступ», які ввійшли в збірку «Радіо в житах».

Гр. Коляда зачитував: «Аероплан», «Сучасна поема», «Авіо-час». Про творчість Коляди виготовлено було спеціального доклада. В дискусіях зазначалось, що автору бракує технічної обробки. Вірші Коляди під назвою «Завія в дротах» віддано до друку.

М. Хвильовий зачитував двічі новелу «На глухій шляху». Цими днями закінчена ним велика річ—«Санаторійна зона».

І. Дніпровський читав роман-хроніку «Чадний гніт», поезії «Завод» і кілька докладів з області психології творчості.

Уривки поеми О. Коржа «Шахтоза» прийнято до нового гартованського альманаху. О. Корж написав другу річ—«Вічна поема».

З прибуттям із Криму товаришів незабаром має відновитись праця «Гарту». Буде поставлено на обговорення уся творчість кожного гартованця окремо, а також буде прочитано твори товаришів, що перебували в Криму.

С. К.

У «ПЛУЗІ».

Не дивлячись на те, що частина письменників-плужан ще з самої весни роз'їхалася, а з ними й велика частина аудиторії «Плугу» (здебільшого студенти та робфаківці), робота спілки не переривалась ціле літо.

За останні місяці «Плуг» стає не тільки літературно-корпоративною студією, але й одним із центрів громадського життя в Харкові. Тут поруч з суто-літературними питаннями розбираються й питання громадського характеру як українського, так і з життя закордонного.

Напр., на 60-ій вечірці (9 липня) після літературної частини було

зачитано С. Пилипенком інформаційний доклад про його подорож на могилу Т. Шевченка.

Так само треба визнати громадсько-організаційними дві вечірки «Плугу» 62 й 63 (в останній брали участь і «гартованці»), де, крім постійної аудиторії спілки, були делегати всеукр. педагогічної конференції, професори українських вузів.

Де-хто з останніх приймав участь у дискусіях,—як, напр., прив.-доц. Геринович (з Кам'янця), відомий педагог Чепіга (з Києва), Л. І. Колісниченко (з Харкова) та інші гості з різних кінців України. В критичі де-хто закидав плужанам одірваність їхньої творчості од сільських мотивів, на що останні відповіли, що вони, хоч і селяне з походження, але будучи відорваними від соціальної стихії села, не могли не підпасти під вплив міської культури. А з другого боку, плужане ніколи не стояли на тій хибній точці, що все українське ніби-то криється в селі, і то не український поет, хто не пише про садки та хатки.

Далі, треба відзначити доклад т. Х.—представника Українського Робітничого Дому в Канаді (64 вечір). Останній виступив від українського пролетаріату й фермерів Канади перед численною аудиторією і був широко зустрінутий останньою. Аудиторія з великою увагою заслухала доповідь про боротьбу українського робітництва з капіталом Америки. Також необхідно згадати доклад про літературно-мистецьке життя Білоруси, зачитаний на 65 вечірці співробітником газети «Савецкая Беларусь», де поруч з інформацією про літературу Білоруси аудиторія заслухала й коротеньку історію визвольної боротьби білоруського народу.

Останніми часами «Плуг» зробився справжнім центром молодого селянства. Кожний з юнаків-селян, що хоч трохи цікавиться літературою, прибуваючи до Харкова, має своїм обов'язком одвідати чергову вечірку «Плугу». Де-хто з тих, що пробують писати, вступають членами спілки. Таких має «Плуг» у своїх філіях губерніяльних і повітових і навіть по-одинокі в селах (як, прим., в Будах, Мерчику й инш.).

До газет ця молодь шле свої дописи (6 «Правда» № 95).

В селах по сільбудинках (наприклад, у Голубівці на Прилуччині) селяне влаштовують вечірні, присвячені творчості плужан. Отже, роблячи підсумки літній праці Спілки Селянських Письменників «Плуг», мусимо зазначити ролі спілки як громадсько-організаційного ідеологічного чинника, що об'єднує коло себе українську революційну думку.

Що до літературних робіт плужан, то вони брали організовану участь в таких часописах: «Червоний шлях», «Комунарка Укр.», «Вісти», «Селянська Правда», «Студент Революції», «Сільсько-господарський пролетарій», а також ухвалили співробітничати в дитячому журналі «Червоні Квітки».

Крім того, плужане взяли участь у складанню двох бібліотек: «Бібліотеки комсомольця» й «Бібл. селянина», що видає Головополітосвіта.

Друкуються й скоро вийде перша частина Хрестоматії «Кайдани порвіте», складеної плужанами.

Ними ж здано до друку 6 п'єс, — частина перероблена з старих етнографічних, частина оригінальних.

Плужанин В. Муринець пише низку дитячих п'єс (одна з них «Розумна бабуся» взята «Книгоспілкою» до друку).

Видрукували й здали до друку свої твори окремими книжечками плужане: І. Кириленко, І. Шевченко, І. Сенченко, О. Копиленко, П. Панч і С. Пилипенко.

Виготовували збірки віршів т.т. Сенченко, Панів і Поляда. Ось діяльність «Плугу» за літній період.

На осінь вона має поширитись. Бо прийдуть старі плужане, а крім того, з'їдється на зиму до шкіл м. Харкова селянська молодь.

До цього періоду Бюро «Плуга» намічає низку організаційних заходів як напр.:

1) Організація літературної студії при Бюро «Плуга».

2) Вироблення плану роботи в сільських гуртках, щоб через останні зв'язатись з виробничою базою широких кол селянства.

3) Приступити до писання повістей колективним методом (з участю 5—10 людей одночасно) і цілий ряд других заходів, що зміцнять і розв'яжуть надалі ті широкі надії, що їх має здійснити перед трудовим гро-

мадянством України Спілка Селянських Письменників «Плуг».

С. Божко.

ДО ІСТОРІЇ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ТЕАТРУ.

(Трупа Гната Юри).

Під Денікинською навалою розбігаються всі українські культурні організації. Роспадається й «Молодий Театр». Рештки його мандрують до Винниці, де стоять галицькі дивізії. Військовий театр запрошує артиста «Молодого Театру» Гната Юру режисером. Юра приймає пропозицію і через де-який час утворюється трупа з побутово-європейським репертуаром.

1 січня 1920 року театр приймає шефство пролетарського письменника Івана Франка. З шефством починає змінятись зміст праці театру, — він революціонізується.

З Винниці театр мандрує на Черкащину, об'їздить її вздовж і впоперек. відвідує Полтавщину, де виконує ролі агітатора за внесення податку. Голод, злидні повертають трупу до Винниці, звідки вліті 1922 р. вона переїздить до Кам'янця-Подільського, де й перебуває весь сезон. Тут театр поповнюється ще двома артистами В. Васильком і Л. Гакебуш.

Наприкінці осені 1922 року театр складає умову з Подільською губполітосвітою і проводить зиму в Винниці. З Винниці весною цього року театр їде в Донбас, де виконує почесну величезну місію праці серед робітничих мас.

Тут театр тріумфує. Зрушується од верху до споду, розлітається вдрізки брехня про те, ніби українці-робітники не розуміють української мови, зникає упередження проти української культури й закрема українського театру. Трохиється «частичное недоверие, которое, имелося вначале среди некоторых отдельных работников к постановке «Ревизора» (Донгубнар-світа).

На осінь театр приїздить до Харкова і стає постійним державним театром столиці УСРР.

Не легкий шлях пройшов театр з 19 року до 23, од Винниці через Черкащину, Полтавщину й Донбас до столиці Республіки. Багато є повча-

ючого, героїчного, що може скласти невиміручу пам'ятку тяжких шляхів української пролетарської культури. Театр пройшов через голод. В деяких місцевостях артистам доводилось мати шклянку сирого пшона на цілий тиждень. Слабі елементи хитались, одривались, падали, виходили з трупи. Організація жила залізним духом і заховувала гідну подиву дисципліну. Очевидно, весь секрет такої залізної витривалості криється в самій пролетарській будові театру. Це—театр-комуна, де немає начальства, а є рівне товариство, об'єднане великою любов'ю до мистецтва й віддане йому. За весь час свого існування жадного компромісу. В корчах голодовок гартувалася воля артистів. Колектив уперто йшов своїм шляхом. І коли (маленький приклад) Кам'янецька політосвіта написала бучну адресу оперному артистові після гри «Птички певчие», артист Коханенко говорив завідувачому політосвітою:

— «Кого шануєте? халтуру виславляєте». Ми в голоді служили пролетарському мистецтву, а пролетаріят шанує халтуру. За що ми борилися?».

Не в розкошах,—у мороці злиднів, холоду й голоду вигартовано цю гостру ненависть до халтури.

Гідні подиву мандри театру на Донбасі. Не гляючи на гарячий прийом, театр все ж таки проживає в злиднях. І не гляючи на це вперто мандрує піхтурою од рудника до рудника, під дощами й негодами, тягає на собі свої лаштунки.

Театр, як атестував його сам режисер перед головполітосвітою: «має широку ініціативу в розумінні художніх досягнень. Сценична форма його—реалістична стилізація, доведена до героїчного патосу, що головним чином показує внутрішній зміст сценичної дії. Головна, ґрунтівна платформа театру масова дія».

До цього зайвим є щось додавати.

В репертуарі театру твори, як світових драматургів, так і оригінальні українські, споріднені з епохою революції:

1) Фруенте-Овехуна, твір Лопе-де-Вега, 2) Гайдамаки, 3) Цар-Едіп, 4) Антігона, 5) Пан,—Лерберга, 6) Весілля Фігаро, 7) Іоля—Жулавського, 8) Сонце Руїни—(перероблена), 9) Лівасо пісня, 10) Суета, 11) Ло-

рензачіо—Мюссе, 12) Затоплений дзвін, 13) Герцогіня Падуанська, 14) Кінець Месії, 15) Повстання—Верхарна.

Є періодична експериментальна праця.

І. Дніпровський.

— Т-во «Український Робітничо-Селянський Театр». У Харкові організується пайове т-во з обмеженою відповідальністю «Український Робітничо-Селянський Театр». Мета т-ва об'єднати паї суспільних, коопера-тивних і радянських установ для допомоги українським державним театрам у першу чергу, а також для організації на твердому матеріальному ґрунті укр. роб.-сел. театрв, студій, хорів і т. ин. В склад пайщиків приймаються також і окремі особи. Фундаторами т-ва являються такі установи: Укрзовнішдержторг, Українбанк, Сільський Господарь, Відділ Мистецтв ГоловПО, Спілка селянських письменників «Плуг», спілка пролетарських письменників «Гарт», Укркустарспілка, театр ім. Л. Українки, театр ім. І. Франка. Пай т-ва—один червінець. Зараз уже взято паїв до 1500, при чому один Українбанк взяв 1.000 паїв, Укрзовнішторг—100 паїв.

Т-во «Укробсельтеатр» приступило вкупі з Від. Мистецтв Голов ПО до організації Українського Державного Драматичного театру в м. Харкові. Зараз провадиться ремонт будинку театру (б. Малий театр, Харк. Набережна, 1-6). Сезон розпочнеться з 1 жовтня.

В основу групи взято театр ім. Ів. Франка. Головним режисером і директором призначено відомого режисера Гната Юру.

Оргбюро т-ва працює в складі: О. Полоцький (Укрзовнішдержторг, Українбанк), П. Любченко (Сільський Господарь), Порайко (Укркустарспілка), С. Пилипенко (Спілка «Плуг») і Л. Болобан (театр ім. Л. Українки).

— Робота Держ. Укр. Хору ім. М. Леонтовича набирає все більшої й більшої класової виразності. В майбутньому зімовому сезоні 1923/24 року до основних завдань «Дух»у—усвідомлення селян і ро-

бітників в укр. музичній творчості та розбудування їх природного музичного хисту,—прилучається два ударних завдання, що характеризують «Дух», як організацію громадсько-політичного значіння, свідому завдань і мети радянського культурного будівництва.

Завдання ці: 1) найширша популяризація пролетарської поезії в музичних інтерпретаціях і 2) гуртування композиторських сил з метою наближення їх до сучасної поезії й винаходження музично-гармонійних форм, що найбільш відповідали б духу й змістові пролетарської поезії при передачі в музиці.

Ці завдання закінчують ідеологічне обличчя «Духу» й роблять його єдиним в Республіці осередком дійсно пролетарського муз. мистецтва й фактором поступу його.

Ще влітку «Дух» розпочав широку концертну кампанію на селі.

Влаштовано низку концертів-лекцій по-за межами Харкова. Вони дали можливість робітничим та селянським колам познайомитись з недруківаними творами сучасних композиторів пролетарської формації. Кампанія протягнеться до холодів. Намічено низку мандрівок на фабрики та заводи Слобожанщини.

Організаційна робота хору провадиться по трьох основних напрямках: 1) поліпшення організаційних форм життя й підвищення вокального складу, 2) аналогічна праця в провінціальних хорах та утворення нових хороших осередків, 3) об'єднання композиторських сил для утворення єдиного фронту шукань в галузі музичного мистецтва. Хор поповнено новими кваліфікованими співаками: загальна кількість доведена до 50; хор реорганізується в мандрівну капелу. Звернено увагу на утворення органічного зв'язку з провінціальними хорами й на підвищення їх діяльності.

Робота в справі об'єднання композиторських сил проходить досить інтенсивно. Незабаром відбудеться черговий вечір-вистава недруківаних творів з обов'язковою участю всіх композиторів і диригентів хороших установ (концерт-вистава-з'їзд).

Хор увесь час працював в надзвичайно тяжких умовах. Навіть нотну літературу доводилось збільшувати й розповсюджувати звичайним переписуванням, бо укр. нот ніде не друкують. Тепер хор спромігся на шапірограф, і справа постачання недруківаними творами селянських, робітничих та червоноарм. хорів значно покращала.

З метою українізації репертуару військових частин хор намітив ряд концертів по червоноарм. клубах.

Для підвищення музичної кваліфікації артистів хору, а також для поширення музичної освіти серед громадських кол. «Дух» має на меті організувати вокально-музичну студію по типу короткотермінових курсів.

Для популяризації камерної та оперної укр. музики при хорі організовано два квартети: чоловічий і мішаний.

Сезон хор відкриває на початку вересня вечором пролетарської поезії в музичній інтерпретації. Збір з концерту піде на користь повітрофлоти.

В листопаді хор святкуватиме свій 6-тирічний ювілей. Готується брошура, що змалює шлях художнього розвитку організації за 6 років.

В сезоні 1923—24 р. відбудуться такі стильові вечори: 1) вечір пролет. поезії; 2) вечір поезії П. Тичини; 3) галицький вечір; 4) Лисенківський вечір (з нагоди відкриття пам'ятника в Києві); 5) вечір Степового (2-ї роковини смерті); 6) вечір Леонтовича (3-ї роковини смерті); 7) Шевченківське свято; 8) вечір Стеценка (з нагоди 2-х рок. смерті).

Хор працює під художнім і адміністративним керуванням Ф. Соболя.

«РАДЯНСЬКА ОСВІТА».

За постановою Колегії Наркомосвіти видавництво «Шлях Освіти» в серпні ц. р. приступає до видання нового щомісяшного громадсько-педагогічного часопису під назвою «Радянська Освіта». Журнал цей виходить українською мовою—розміром 2—3 друк. аркуші кожен число.

Призначається його—в першу чергу для нашого вчителства, особливо ж—вчителства сільського, що най-

більше було позбавлене до цього часу дужої допомоги культурних центрів— в його так часто болючих питаннях громадського та педагогічного характеру. В журналі намічається відділи:

I. Загальний політично-педагогічний відділ—статті політичного змісту, радянське будівництво, основні менти освітньої політики, провідні педагогічні статті, завдання часу в політиці Наркомосвіти.

II. Наука й техніка—питання, найцікавіші для вчителівства.

III. З педагогічної практики—досягнення в галузі соц. вих. та освіти взагалі, дискусійні методологічні, програмові, планові праці робітників центру й місць.

IV. З практики політосвіти—завдання, роля, зміст, форми, методи.

V. Життя на місцях—дописи, огляди роботи й побуту.

VI. Дитячий рух та творчість—дитячі твори та огляди дитячого руху й творчості.

VII. Інформації та хроніка—робота центру (офіційна частина), робота місць, професійне життя то-що.

VIII. Бібліографія—огляд журналів, газет, неперіодичних видань, покажчики літератури до різних питань.

IX. Листування з читачами.

X. Об'яви.

В. Коряк закінчив першу частину своєї історії української літератури «Феодалний період». Праця має бути видана вид-цтвом «Гарт».

Я. Лейтес приступив до складання книги критичних нарисів «Портрети українських писателів».

Російський поет Александр Гатов приготував до друку другу книгу поезій «Поющие деревья».

Готує переклади в віршах п'єс Рен'єра, славного французького комедійного письменника після-мольєрівської доби, і переклад книги поезій Е. Верхарна «Les heures du soir» («Вечірні години»).

За редакцією А. Гатова виходять скорочені переклади романів Роні Старшого «Червона Хвиля», (в Держвид. Укр.) і «Загадкова сила» (у вид-ві «Молодой Рабочий»), «Червона хвиля»—глибоко-художня картина революційних норів, боротьби рев. синдикалістів з жовтими профсоюзами у Франції до війни. «Загадкова сила»—фанта-

стичний роман в дусі Уельса: вплив міжпланетної революції на землю.

А. Гатов разом з С. Пилипенком склав «Антологию укр. поетов в русских переводах».

Поезії А. Гатова перекладають на українську мову В. Сосюра і М. Доленго.

М. Васильківський виготовив до друку український переклад Кантових «Prolegomena».

І. Ю. Кулик працює зараз над поемою-щоденником «Крим», що уривки з неї містимо в цьому числі «Черв. Шл.» Крім того, готує літературно-критичний матеріал для галицьких журналів «Наш стяг», «Нова Культура».

Валеріян Поліщук закінчив роман ритмічною прозою «Григорій Сковорода» і зараз обробляє для друку. Випустив у в-ві «Книгоспілка» кн. поезій «Радіо в житах». Вийшла в перекладі на російську мову його поема «Ленін» у в-ві «Путь Просвещения». Переклад за редакцією Г. Петнікова, ілюстрований худ. Аверінім.

І. Сенченко працює над драматичною поемою «Час». Виготовив збірку віршів «Щаблі».

О. Копиленко працює над оповіданнями «В ярах», «Кров», «Потяг ч. 93». Виготовив збірку поезій.

Г. Коляда написав «Сучасну поему» та поему «Авіо-час».

Видче коопер. т-во «Гарт» випустило такі книжки: Л. Троцький і Х. Раковський—Перспективи й завдання нового етапу; М. Равич-Черкаський—Історія Комуніст. Партії (б) України; В. Ленін—Карл Маркс і марксизм; Національна політика Рад. влади (Збірка статей з передм. Х. Раковського); М. Коцюбинський—Сміх (інсценіровка).

Бібліотека Селянина. Головополітосвіта УСРР здала до друку серію красного письменства з «Бібліотеки Селянина» за редакцією С. Пилипенка. В серію увійшли оповідання: І. Павленка, І. Сенченка, О. Копиленка, П. Темченка, С. Пилипенка, М. Івченка, Петра Панча.

«Червоні квіти». Головоцвцвих Наркомосу з вересня місяця починає видавати двохижневий журнал для дітей «Червоні квіти». Журнал

буде виходити окремими випусками по-українському й по-російському. Редагує журнал В. Затонський.

«Повернувшись з Полтавщини, комісія для дослідження мови, в складі М. Йогансена, В. Ткаченка й К. Німчинова, привезла різноманітний матеріал, головне з ділянки фонетики й складні говірок сел Шишак, Перевіз, Матяшівка, Устивиця, Яреськи. Важливий для перекладачів матеріал із складні

(синтаксису) стверджує ще раз спостереження акад. Тимченка (Укр. гр. для III і IV кл. шк. с.) й доповнює кількома рисами, що ще яскравіше висовують прихильність укр. мови до безсуб'єктних речень з формою 3 особи однини.

«В-во «Рух» розпочало виданням «Вибрані твори Ів. Франка». Видання розраховано на 16—18 томів: оповідання, поезії й поеми, драматичні твори й критичні роботи.

К И І В

З ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ НАУКОВОЇ МОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

В останній час життя рішуче поставило питання про українську мову на Україні. Поруч з цим ще яскравіше виявилися ті труднощі, з якими зв'язаний перехід до широкого вживання української мови, через брак критичного опрацювання й усталення її в багатьох галузях сучасного суспільного, а особливо шкільного та наукового життя. Здавалося б, що ось якраз тепер широко розгорнути свою діяльність мусила б така установа, як Інститут Наукової Мови, що акурат і дбає за критичне опрацювання й усталення української наукової мови; і дбає вже не перший рік, маючи вже великі в цій справі досягнення, до яких небагато часом уже треба й додати, щоби зробити їх загально-приступними і загально-вживаними. Але, на жаль, Інститут цей і тепер продовжує існувати як наче б десятирядна позаштатна академічна установа, не одержуючи жадних коштів. І коли щось все-таки робить,—тільки завдяки громадській свідомості й енергії своїх членів та співробітників.

Трохи ліпше стоїть матеріальна справа Природничого Відділу Інституту, що завдяки матеріальній допомозі (папером) Державного Видавництва України, навіть поволі продовжує видавати і «Матеріали до Української Природничої Термінології». Оце якраз вийшли з друку II та III томи цих «Матеріалів», що складаються з таких двох великих термінологічних словників: 1) акад. П. Тутківського—Словник Геологічної Термінології (13 аркушів)

та 2) О. Курило—Словник Хемічної Термінології (9 аркушів). Обидва словники ці, як і звичайно словники Відділу, колегіально проредаговані відповідними Секціями Відділу з участю філологів. Тепер Відділом ведуться переговори з Держвидатом про видання нових термінологічних словників і від наслідків цих переговорів залежатиме те, чи побачуть вони скоро світ чи ні. Коли згода буде досягнена, то ще протягом цього року будуть надруковані: М. Шарлемань—Словник Зоологічної Номенклатури (назв тварин) та Хв. Калинович—Словник Математичної Термінології; перший—6, другий—12 арк. розміром. Почнеться друком (а може й закінчиться) загальний Словник Української Природничої Термінології—розміром аркушів у 10, не такого академічного типу, як уже видані словники, а пристосований до широкого, переважно шкільного вжитку, охоплюючи всі основні галузі природознавства. Крім того, почнеться друком Словник Української Ботаничної Номенклатури (назв рослин).

Інші Відділи Інституту поки що позбавлені можливості щось видавати, і тільки Юридичний Відділ має надію на видання складеного ним великого словника Української Правничої Термінології (а поруч—і взагалі термінології державно-громадської), як що переговори про видання його, що вже довго ведуться з Академією Наркомостом і Науковим Комітетом Наркомосу—дадуть врешті якісь позитивні наслідки. А не маючи й казати, оскільки пекуча потреба у такому словникові є акурат тепер, коли на українську мову в значній мірі переводиться державний апарат нашої Республіки.

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

За час від 23 до 31 липня ц. р. експедиція перевела таку роботу:

Досліджено обидві прибудови Собору (Чернігівський Спас) до північного й південного муру. Виявилось, що вони є усяпальні й нічого спільного з притворами, за які їх вважали раніше, не мають. В прибудовах, що виявляють рідкісні особливості архітектури XI—XII століть, знайдено цікаві деталі й схеми. У мурі південної прибудови знайдено чудово оброблену нішу з рештками роспису.

При детальному огляді кладки південної прибудови керівник експедиції М. Є. Макаренко нашов скарб срібних річей великокнязівської доби. Речі оздоблені складними орнаментовими мотивами рослинного та тваринного характеру.

Найбільш цікаві речі в скарбові такі: 1) два чудових колта (рід великих, до півтора вершка в діаметрі коштовної роботи бовкунчиків з малюнками фантастичних звірів); 2) дві срібні широкі обручки, з малюнками рослинного характеру; 3) дві сережки трьохошипного киявського типу з зерновим орнаментом; 4) одна срібна гривна киявського типу і 5) кілька десятків напів-вальцоватих срібних прикрас, які носилися, головним чином, на грудях і т. и.

Найдений скарб був завинутий в легеньку тканину, від якої майже нічого не лишилося.

По характеру орнаменту й техніки, в скарбі є нові елементи в порівнянні з скарбами, знайденими перед сим у межах України. Дата кладу—від половини XII до половини XIII століття.

В середній частині храму вглиб на 1½ арш. знайдено стародавню підлогу великокнязівської доби з лупцевих плит, оздоблених опуклим орнаментом з інкрустаціями. Такі підлоги знаходимо в будівлях Візантії та Сходу.

ШКОЛА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА В КИЇВІ.

(Допис).

Багато вже зроблено Радянською владою в галузі освіти, багато є річей, що можна показати і друзям

і ворогам. В наші часи все колись незвичайне стало звичайним. І досить трудно відзначити щось, як феномен.

Все ж таки на Шевченківську школу в Києві варто звернути увагу, бо освітні досягнення зроблено вже не в стінах дитбудинка, чи колонії, але в стінах школи. Школи наші відзначались рідше.

Утворило цю школу киявське вчительство, що напочатку революції згуртувалося в «Т-во Шкільної Освіти».

На чолі школи спочатку заснування до сьогодні стоїть талановитий педагог Володимир Хведорович Дурдуківський. Біля його згруппувалась громадка молодих учителів ентузіястів, що захопились ідеєю трудової школи.

Пережила школа в період громадянської війни багато лихих годин. Правительство Петлюри пальцем об палець не вдарило, щоб дати школі матеріальну базу, Скоропадський гав на школу з помешкання в помешкання, денкінська комісія по знищенню українських шкіл що-дня робила труси.

Тільки за Рад. влади школа почала жити. Допомогали стати їй на ноги і кооперація, й саме трудове населення.

Творити трудову школу довелось в наймовірніших умовах.

Сприяв до утворення правдивої трудшколи і підносив сили ентузіястів самий склад школи: діти-сироти — жертви імперіялістичної війни, діти киявських окраїн і, нарешті, діти трудової інтелігенції.

Ця дитвора демократичного походження, що росла під вибухи громадянської революції, відчувала її, — й створила в школі свою малу республіку. З самих родинних обставин принесли діти волю й розуміння шкільного самоврядування.

Організована кожна група, кожний крок життя організований. На чолі шкільного низового самоврядування стало дитяче управління школою. З цілою мережою комісій і комітетів: комітет загально-шкільних господарів та господинь для порядку й чистоти класів, бібліотечний комітет, редколегія.

Обов'язковими лекціями не кінчиться життя в школі. власне, після лекцій продовжується найбільш енергійне життя: школу прибирають, засідають,

радіяться, переписують класні журнали—дві години.

А там—клубна праця.

На чолі клубу—управа. В клубі до 30 гуртків, в кожному голова, писар. На загальних зборах кожний гурток виступає зі своїм відчитом.

Втручання учителів, їхнє керування цією республікою зовсім непомітно. Педрада розв'язує найважливіші питання й принципи педагогічні справи. Кожна дисципліна має свою комісію, що старанно й детально розроблює її методи. Завдання школи—подати дітям єдину науку, а звідциля—прагнення об'єднати предмети.

Кожна група має свого вихователя, який стежить за розвитком дитячої індивідуальності. Щотижнева педрада підсумовує спостереження, дає директиви.

Кожний крок шкільної й клубної роботи оточено любов'ю до неї та естетизмом. Кожна група має свій девіз, гарно змальований на плакаті. Стіни в коридорах і класах оздоблено портретами вчених, письменників і політичних діячів, прикрашено рушниками, малюнками, відповідними афоризмами, картинами й т. ін. В шкільному музеї згромаджено всю працю дітей за кілька років.

Безліч наукових рефератів на різноманітні теми, ручні роботи з картону, паперу, глини, дерева, заліза, що ілюструють здобування технічного знання, географічні та історичні мапи, малюнки, геометричні приладдя, ціле море літературної творчості: вірші, оповідання, спомини, описи експедицій-екскурсій з колекціями й т. ін. й т. ін.

Шкільна виставка ілюструє досягнення.

При школі три майстерні: слюсарська, столярна та гурток, в якому працюють переважно дівчатка. Граблі, санки, завіски до дверей, замки—це зроблено молодими слюсарами, табуретки, стільці, рямці—столярами. Вони ж збудували й театральну сцену. Книжки в бібліотеці опрацьовані самими дітьми.

В кімнаті математики та фізики—посередині фонтан, що б'є вгору кольоровими струмочками, розсипаючись бризками по квітках, тесифан, зроблений дітьми, на стінах—збірка колекцій, зібраних під

час екскурсій на заводі, на столах журнали та праці учнів: висотоміри, астролябії, рисунки розмірів київських висот, діаграми

Кімната природознавства вся увішана намальованими дітьми портретами Дарвіна, Лямарка, Уолеса... Кругом ботаничні, геологічні колекції.

Кімната експонатів з географії, краєзнавства, історії, політграмоти.

Географи відбили свої знання в мапах, малюнках, економічних діаграмах, моделях (Ніл зі скла, а по берегах краєвиди природи та городів). Паперовий завод, вулиця міста, по якій біжить «київський комунальний трамвай», вірменська булочня, робоча квартира, селянська хата—це краєзнавство.

На великому столі з паперу й глини представлено давній побут і давнє життя. Тут же стільний літопис шкільного життя, історичні дослідження околиць, де стоїть школа це історія.

Великий куток політграмоти. Вона з'єднується з історією. Над ним цитата з Драгоманова: «Для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія». Всі визначні політичні події в плакатах і малюнках, окупація Рура, анексія Галичини, нота Керзона. Відповідь ССРР.

На столі під плакатом Керзона товстий журнал—історія соціалізму та комунізму, збірник рефератів на політичні теми. А поруч прекрасно оброблений журнальчик—«День злotosяйний»—присвячено Жовтневій Революції.

Дитячі картини, шкільна газета.

А ще далі—дитячий кооператив, що постачає дітям олівці, пера, книжки і т. ін.

А навкруги нова, весела, бадьора, комуністична дитвора.

МИСТЕЦТВО В КИЇВІ.

(Допис).

Були часи, коли Київ вважався найбільшим продуцентом мистецтва на Україні. Це було тоді, як він був ще столицею республіки. Зараз продукція його падає, але він, пам'ятаючи своє «славне минуле», ще бореться, ще претендує на дирижерство, хоч одну по одній мусить здавати свої

колишні позиції. Найбільш виразно помічається цей підупад на поезії, на літературі.

В Києві, крім панфутуристів, котрі в останній час починають і собі розлазитись куди котре, нема ніяких поетичних груп. Багато балакалось про т. зв. неокласиків, було присвячено їм кілька докладів та рефератів, а в дійсності неокласики не творять ніякого об'єднання. В Києві нема зараз ні одного неокласика. Єсть група приятелів по особистих симпатіях (Васильченко, Косінка, Підмогильний, Атаманюк, Осьмачка, до яких близько стоїть і Івченко, що переїхав до Києва), але це не літературне об'єднання. Так само ні до якої групи не можна зачислити Мик. Терещенка, Як. Савченка, Д. Загула і їм подібних. Між панфутуристами пішли суперечки про деструктивізм (Семенко І К^о) та конструктивізм (Шкурупій і К^о). Молоді панфутуристи тратьте віру в своїх привідців (Семенка, Слісаренка й Шкурупія). Панфутуризм борсається в масі протилежних одна одній ідеологій і ніяк не знайде виходу. Шкурупій друкує нову «платформу», яка має зібрати «воедино» розпорошені сили, але сумнівно, чи це вдасться. Всі спроби панфутів, видати який-небудь альманах чи журнал потерпіли фіаско, бо ідейного об'єднання немає, а через те бракує й творчої потенції.

Мистецький Київ посіла літня сплячка.—таке поверхове враження в кожного, хто робить про Київ свої висновки на підставі побічних спостережень. В середині мистецьких кол все-таки кипить життя, але воно через несприятливі київські умови не може виявитись. Брак будь-якого ширшого об'єднання, брак журналу присвяченого мистецтву взагалі і зокрема поезії, відбивається надто шкідливо як на піднятті мистецького руху, так і на продукції окремих митців. Цьому можна було б хоч трохи зарадити влаштуванням літературних вечірок, рефератів, диспутів то-що. Але при тій неорганізованості, що запанувала в мистецьких колах Києва, всякі спроби в цьому напрямку були невдалими. Так не вдалось влаштування вечірок музично-поетичних в помешканні тов. ім. Леонтовича, не вдалось zorganizувати ряд літературних вечорів в Академії Наук.

Була в Києві спроба заснувати філію «Гарту», але ця спроба реальних наслідків не мала. Кияне великі надії покладають на осінь. Чи тільки ті надії не сядуть пилком? Сюди небавом приїдять Зеров, Рильський і Ярошенко. Йдуть балачки про всякі журнали і збірки, але вони можуть закінчитись так само, як і балачки про «Кермо», котре світу білого не побачило і мабуть не побачить.

Гурток письменників і педагогів «з професорським уклоном» (Якубський, Филипович, Попов, Загул, Петров, Самоненко й ин.) влаштовують в ряди-годи доклади й диспути, присвячені історії, психології та теорії поетичної творчості, але не прилюдні й сухо наукові.

Київські видавництва заняті зараз переважно друком шкільних підручників та драматичних п'єс для села. Крім книжки Б. Якубського «Соціологічний метод у письменстві» (видання «Слова») та двох книжечок (видання «Спілки», Косинки «За-квітчаний сон» і Васильченка «Вечірні акварелі» (які являються тільки передруком з «Нової Громади»), на ринку появилися ще Слісаренка «Поєми» (вид. «Гольфштром») та Йогансена «Рокове коло» (вид. «Гарт»). Оце, мабуть, і все, що появилось за останній місяць на київському книжковому ринку. Недавно вийшов з друку 5—6 номер «Нової Громади», котра має окремий, досить великий літературний відділ. «Вукоспілка», видаючи цей кооперативний журнал і даючи в ньому місце де-яким художнім творам, робить добре діло, бо популяризує між широкими колами кооперативних діячів і просто громадянства інтерес до нової укр. літератури. Але не всі, вміщені там твори, зрозумілі селянству, для котрого журнал, власне, призначений. Видавництво «Час» заходиться зараз коло видання літературних альманахів—збірників, на зразок колишньої російської «Землі». Буде (хоч і не для всіх, бо ліві течії в письменстві будуть, мабуть, далеко од цих альманахів) де-яким письменникам де складати свої залежані твори.

Трохи схвилював було Київську публіку останній розділ «Історії українського письменства» Єфремова, в котрому трактується сучасна укр. література. С. Єфремов прочитав цей

останній розділ своєї переробленої «історії» перед запроханими ним письменниками в помешканні Академії Наук. Читання продовжувалось два вечори. Перший був присвячений віршовим поетичним творам, другий — прозовим. Цікаво, що погляд академіка за весь час революції що до літератури мало в чому змінився. Сучасне буяння поезії віршової автор пояснює занепадом літератури, хоч і признає, що в сучасній генерації маються поети й всесвітнього масштабу. Порівняння стану літератури нашого часу з таким же, ніби-то, станом під кінець 18-го віку, коли літературу затопили штучні вірші панегиристів, викликало майже у всіх слухачів щире здивування. Лобода не міг з цим погодитись і з пробаченнями перед автором висловив скромне бажання мати собі «на цей щот» трошечки права на инакшу думку. Нові здобутки в віршовій техніці ак. Єфремов уважає непотрібними трюками і дуже жалкує, що навіть «такий Тичина» ставить дві крапки перед рядком, а не прикінці. З поетів першенство дає автор неокласикам, між якими видатне місце займає Зеров, котрий хоч і не друкував своїх оригінальних творів, але «показував їх» шановному академікові. Незрозумілі випадки проти деяких поетів Савченка, Семенка, Слісаренка, В. Поліщука) в роді: «Слісаренко — дяківський басок», «Семенко — ідіот» і т. п. викликали обурення в багатьох із місцевих слухачів і також у М. Могиланського, який приїхав з Петербургу. Дискусія з приводу прочитаного встановила, що це просто хибна інформація про сучасний стан укр. літератури, а не історія письменства останнього десятиліття. В «Більшовику» появилася про це замітка якогось панфутуристичного сузір'я, а літературні кола, не виключаючи й О. Дорошкевича, довго не могли вгамувати свого піднятого цією історією настрою. — Отаким малюється зараз літературний Київ. Перейдемо до театрального.

Що театр? Зараз у моді кіно. Квитка не можна дістати до Шансера, бо там «іде маса трюків», а театр... Та й справді ж бо. Київ так набридли всякі театральні вистави, що він покохав кіно. З півночі цілою хмарою насунули на Київ знаменитості. Гастрольори, гастрольори і гастрольори, а все «столичные»: Кузнецов

з своїм «фраком» і «дураком», Алексеева-Месхієва, Меерхольд з «землею дибом», Александрінці, «Кривое зеркало», «Кривой Джимми», Утесов... всіх і не перелічиш, а все, за винятком двох трьох порядних, одне другого краще. Тео «разрешал», а «политпросвет», нарешті, спам'ятався і вщемив за хвоста останнього з них, — заборонив. Довго Київське непманство «наслаждалось» столичними знаменитостями, а зараз суне в кіно «наслаждатись» американськими фільмами з револьверами, вбивствами, крадіжками, шахрайствами і т. п. Це для «разнообразия».

Що балакати про оперу? Там «до страшного суду» буде: Онегин, Фауст, Пікова Дама і т. д. Це як раз для «пролетаріату», для того, що в шовках та золоті. Так само й з драматичним театром. Українських вистав зараз немає.

Помешкання театру ім. Шевченка передано головполітосвітою мистецькому об'єднанню «Березіль» Курбаса, котрий взяв на себе обов'язок протязом двох літ від вересня до травня давати по 20 вистав на місяць і одремонтувати театр. В студіях «Березіля» йде зараз гарячкова підготовка до сезону. Намічено кілька десятків нових постановок і Курбас над ними зараз працює. Українська публіка нетерпляче чекає од Курбаса нових шедеврів. «Шевченківці» на цей сезон передіздять в Одесу, а в останній час гастроліували в Лубнях і де, як кажуть, мали неабиякий як моральний, так і матеріальний успіх.

На сторінках «Більшовика» велась недавно цікава суперечка між Савченком, Марком Терещенком та Д. Ровинським відносно українського театру, а в залі пролетарського Дому Мистецтв виступав з своїм рефератом С. Марголін, котрий в своїх твердженнях про ілюзійність в театральному мистецтві забігав надто далеко. На диспуті виступали й українці, при чому не обійшлося без курйозів. Дм. Ровинський, бувший «директор» Шевченківського театру і уповноважений головполітосвіти заявив, що між укр. діяками сцени немає «никаких разногласий», бо всі три провідники, себ-то Курбас, Терещенко й він — Ровинський — працюють в повному контакті поміж собою. «Що зробив, каже він, — Терещенко? Він видумав шкло, а Курбас із цього шкла зробив вазу». Чом не «контакт»?

І театральні митці уповають на благодатню осінь. Побачимо, що та осінь покаже.

Ю. С.

МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ

«БЕРЕЗІЛЬ» У КИЇВІ.

Небагато людей на Україні уявляє, що таке Мистецьке об'єднання «Березіль». Це т-во ще зовсім молоде (його засновано 31 березня 1922 року, офіційно дозволено й зареєстровано у вересні м. р.), а брак у Києві української журнальної преси не дає змоги як слід популяризувати завдання товариства та його заходи. Широка публіка знайома з ними тільки по роботі 1-ої театр. майстерні. («Березіль» має у Києві три театр. майстерні, а крім того—ще Білоцерківську). Проте праця «Березіля» не обмежується виключно практично-театральною й педагогічною ділянками.

Мета товариства — об'єднати тих працівників театру й мистецтва на Україні, що твердо тримаючись заповітів Жовтневої революції, не одділяючи мистецтва від життя, не плекаючи ніяких традицій, хочуть служити сучасності й будувати майбутнє. Члени товариства підбираються дуже дбайливо, і тільки енергійні, активні, віддані справі революції й культурного будівництва кандидати приймаються в об'єднання. Тому членами т-во небагате, хоч в його установах працює й виховується біля 200 чоловіка в мистецькому й громадському відношенні певних осіб.

Робота об'єднання, крім утримання й проводу (поки-що) 4-ма театральними майстернями, розбивається на цілу низку спеціальних лабораторій та комісій.

Найголовніша з них це «Режисерська лабораторія». В ній працюють кращі робітники з усіх майстерень театральних, з одного боку виховуючись на самостійних по-європейському грамотних режисерів, з другого ж боку—розроблюючи принципи сучасного театру в закінчено-угрунтовану науку. Тут розроблюються сценарії нових п'єс, перероблюються для потреб сучасності п'єси старого репертуару і тут скла-

даються підручники по театральних науках, що в свій час будуть друковані. Тут збираються матеріали й розроблюються проекти театральної термінології. Тут працюють над питанням театралізації де-яких моментів нового побуту.

Керує працею лабораторії тов. Л. Курбас.

Друга по важливості—це «Декоративна майстерня», на чолі якої стоїть худ. В. Г. Мелер. Вона має виховати освіченого й технічно підготовленого мистця, товариша режисерів по оформленню сценічних лаштунків.

Як раз тепер організація цієї майстерні закінчується, хоч справа дуже гальмується за браком коштів на технічне приладдя й обладнання.

«Психотехнічна комісія» (з 10-ти чоловіків), в якій працює невропатолог др. В. М. Гакебуш, займається використанням даних психотехніки (прикладної психології) для встановлення наукового методу професійного добору в театральному й мистецькому напрямку. Вже дотеперішня недовга праця цієї комісії дала надзвичайно цікаві вказівки, як без всякої помилки пізнати при іспиті придатність до акторської професії.

«Музейна комісія» збирає матеріали по історії театру на Україні, щоб заснувати перший на Україні театральний музей. При комісії існує архівний відділ, що вже тепер уявляє з себе дуже велику цінність для майбутнього історика театру. Велика колекція фотографій, ескізів і пакетів збільшується постійно. Керує справою т. В. Василько.

«Бібліотечна комісія» (голова т. О. Магат) кладе основи великої, переважно мистецької, фундаментальної бібліотеки.

«Видавнича комісія» приступає восени цього року до видання постійного театрально-мистецького ілюстрованого щотижневика «Глядач», що обслуговує театральне життя всієї України і матиме додаток—порадник для сільських і робітничих театрів. Намічено для видання цілу низку п'єс, підручників, справочників і т. инш. Для більш успішного переведення видавничого плану видавнича комісія вийшла у видавництво «Гольфштром» для тісного співробітництва.

Восени цього року праця об'єднання має ще поширитись. Має бути відчинено спеціальну «Балетно-хореографічну майстерню» під керівництвом учителя руху Н. М. Шуварської і при близькій співучасті знавця укр. танку т. Верховинця.

У всіх відділах і майстернях «Березіля» існують політ-гуртки, що ведуть свою працю під проводом політкома об'єднання О. Лазорішака.

Всю цю грандіозну роботу веде мист. об'єднання «Березіля», маючи дуже й дуже невеликі кошти. І тільки завдяки колосальній енергії її працівників, «Березіля» не тільки живе, але й поширює свій плацдарм.

— М. Івченко написав нову книгу новел та оповідань, які зачитував у колі літератів.

— П. Филипович на деякий час виїздить до Петербургу, де студіюватиме новознайдени рукописи Куліша. Написав збірку поезій, в котрих видно поворот од неокласицизму до сучасних тем і форм.

— Т. Осмачка написав поему «Замок над Росєю», в якій оспівує часи руїни на Правобережжі.

— Г. Шкурупій написав «Основи панфутуризму» — теоретично-ідеологічна платформа. «Основи» мають вийти окремою книгою.

— Ю. Меженко докінчив свою працю про риму в Лесі Українки.

— Д. Загул пише «Історію рими».

— Володимир Гадзінський переїздом через Київ дав два доклади на тему «Матеріалістичні основи принципу відносності (11/V в Парт. Клубі і 12/V в клубі Роботосу) і літературний вечір своїх творів при співучасті акторів держ. укр. театру ім. Гната Михайличенка (Клуб Роботосу). Зачитано в арт. декламації слідує творів т. В. Гадзінського: 1) «Цикльон» (артистка Михалевич) 2) «Титан» (арт. Паламарчук), 3) «Ейнштейн» (автор), 4) «В час зрілих літ» (арт. Більмач). Між поодинокі пункти декламації були вставлено концертні виступи (вокальні й музичні), які в значній мірі оживили програм вечіру.

Численна аудиторія (члени повітової учительської конференції і українське громадянство) була вдоволена так творами, як і видатними успіхами їх

виконання артистами театру ім. Г. Михайличенка.

— Незабаром т-во ім. Леонтовича займе майже увесь будинок на Підвальної вул., де на протязі 14 років містилася Лисенківська школа.

В цьому будинкові міститимуться т-во, музей музичної культури, редакція журналу «Музика». При бібліотеці т-ва ім. Леонтовича відкриється безплатна читальня з книжок музично-теоретичного характеру.

— Вийшло третє число журналу «Музика».

В числі вміщено такі статті: Альшванг — «Ритм і метр». Квітка — «Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмичними групами» (продовження). Козницький — «К. Стеценко». Нейман — «Огляд сучасної Західно-європейської музично-теоретичної літератури» й інші.

— Думка. По запрошенню Москви й по командировці НКом освіти УСРР Державна Укр. Капела візьме участь в урочистому святі народів під час всесоюзної виставки у Москві. Капела складається з 60-ти артистів. Думка дала згоду концертувати також і в Петербурзі. В програму переважно українська пісня. На одному з концертів Думка виступає разом з московським державн. симф. оркестром для виконання 9-ої симфонії Бетховена.

— Київська Держ. Філармонія прийняла шефство над українською капелою залізничного вузла (диригує М. Міць). Капелу ухвалено рахувати частиною майбутньої капели Держфілармонії.

— Композ. Гр. Верьовка написав новий романс на слова М. Семенка «Сю осінь я заблужусь в муках».

— Комп. С. Футорянський написав симфонію на хор «Псалом залізу» (слова П. Тичини), «Поєму моєї сестри» (М. Хвильового), «Перше Травня на Великдень» (П. Тичини) на хор і на оркестр, а також романси на слова М. Йогансена та В. Сосюри.

Нове видавництво. У Києві засновано Правобережну філію в-цтва ЦККСМ України. Завдання в-цтва постачати робітничій та незалежницькій молоді Правобережжя літературу по різних галузях. В-цтво має випускати дві газети для селянської та єврейської робітничої мо-

лоді.—«Молоде село» і «Юнгер арбейтер».

— При Київському Фотографічному Інституті відкри-

вається нове видавництво. В першу чергу намічено до видання художній путеводитель по м. Києву й дитяча література.

КАНІВ

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА Т. Г. ШЕВЧЕНКУ.

1 липня на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі відбулось урочисте відкриття пам'ятника великому кобзареві і революціонеру України, замість знятого раніше хреста.

На відкриття прибув представник ВУЦВК тов. Пилипенко та представник губерніяльної і окружної влади.

Ще задовго до початку свята на могилі почали збиратись селяне з окрешніх сел. Деякі приїждили навіть за 70 верст. Багато поприїздило розсвітчаними човнами по Дніпру.

О другій годині вся гора була усіяна ріжними організаціями комнезамами, профспілками, школами то-що.

Урочисті збори відкрив представник Київського Губвиконкому т. Горлінський, який сказав:

«Свято Т. Г. Шевченка всеукраїнське свято, і сьогодні ми ще раз вшановуємо його пам'ять, відкриваючи йому пам'ятник. Петлюрівські й жовтоблакитні кола рахують Т. Г. Шевченка «своїм» національним поетом, бо він виспівував ніби-то українське селянство, боровся за визволення України. Але це не так. Шевченко боровся не тільки за визволення України, його поезія, його боротьба мала «ласовий» характер і своєю метою ставила визволення трудящих всього світу. За його боротьбу старий царський уряд дозволив йому поставити лише хреста.

Але чи такої пам'яті чекав Шевченко?»

Т. Горлінський підходить до пам'ятника й здійснює червоний покров і очам присутніх виявляється на високому п'єдесталі величний бюст Т. Г. Шевченка, що далеко дивиться на «ланиширо-ополі і Дніпро і ручі». В цей момент роздається троекратний салют, чується крики «слава», Думка співає «Інтернаціонал» і «Заповіт», які широко розносяться над Дніпром, над кручами і десь далеко стихають.

Для привітання від уряду слово надається тов. Пилипенку—представнику ВУЦВК.

«На мене випала висока честь,—каже т. Пилипенко,—від імени робітничо-селянського уряду України взяти участь в цьому незабутньому святі.

За довгий час смерті великого поета й революціонера його могила сьогодні вперше прикрашується пам'ятником.

Чому його не було раніш?

Тому, що, як кажуть люди—царський уряд, коли до нього звертались за дозволом поставити пам'ятник, відповів, що для селянина Шевченка, бувшого кріпака, досить і хреста.

Це було помстою царського уряду й російської буржуазії, про яку писав Тарас: «хай потече сторіками кров ворожа в синє море».

Українська жовтоблакитна буржуазія, перекручуючи на свій лад революційну боротьбу й творчість нашого поета, теж не могла по своїй суті поставити йому пам'ятника. І лише ми, робітники й селяне, достойно вшановуємо його незабутню пам'ять.

На шостий рік революції і на перший рік мирного будівництва, після всіх злиднів, фронтів і голоду, ми перше, що робимо—ставимо пам'ятника нашому борцеві за волю. Ми шануємо його, бо ми виконуємо ті заповіді, які він залишив нам. Найбільш у світі він любив пригноблений нарід і мучився сам, щоб здобути краще життя своїм землякам.

Жіноцтво, це про вашу гірку долю писав Шевченко і закликав до кращого життя. Ми виконуємо його заповіт і будимо українську селян у, яка на наших очах вже прокидається.

Плоть від плоті наймитів і батраків, Шевченко співав і їх горе. І ми своїм першим завданням ставимо

визволення батрацтва по заповіту Шевченка.

Незаможники! Це найбільший і найрідніший ваш поет, якого все життя мучила ваша доля. Трудове селянство, і про вас писав Шевченко, коли казав, що не «буде більше пана і пустині опанують веселі села».

Т. Шевченко не міг говорити про робітників, яких ще тоді не було, але він передбачав їх поступ і розвиток нової класи, коли машина скине трони.

Всіма силами ненавидів Шевченко салдатчину, яка була для нього найгіршою карою, і мріяв про те, щоб обернути салдатыські багнети проти своїх гнобителів. І цю мрію ми здійснили, утворивши міцну Червону Армію.

Про інтелігенцію казав Тарас, коли писав: «обніміте, брати мої, найменшого брата», до якої звертався: «чужого навчайтесь, свого не цурайтесь». Ми теж кличемо трудову інтелігенцію до спільної роботи для щастя селян і робітників.

Свою пекучу ненависть обертав Тарас проти земних владик, проти царів, буржуазії, коли писав: «не знайдуть тих шляхів владиків».

Попи, що задурювали темне селянство, викликали в нього жагуче обурення, і він казав: «молітесь правді на землі, а більш нікому не молітесь». Він боявся, що «коли не буде правди, сонце стане й землю спалить». Але ми цю правду знайшли й здійснили всі великі заповіді, що залишив нам великий страдник за волю трудящих.

Слава ж великому поетові, слава великому народові, що породив такого поета, слава Радянській владі, яка «здійснює заповіді поета!».

Від Київського Губкому з промовою виступив тов. Верхотурський: «Т.т. селяне й робітники! Від імени Київського Губкому вітаю й поздоровляю вас з відкриттям пам'ятника великому поету, народньому вчителю й проводарю Т. Г. Шевченку».

Кожен раз, коли ми шануємо пам'ять цього проводиря, ми запитуємо себе, з ким був би зараз Шевченко — з нами, чи з українськими шовіністами. І ми без сумніву, без хитань відповідаємо — з нами. Він був би на боці тих, хто відняв землю, фабрики й заводи від буржуазії, хто на протязі 6 років боровся на 14-ти фронтах,

хто кров'ю зумів захистити здобуту народом волю. Він був би з тими, хто стоїть за поділ людей на класи, хто здійснює його заповіді. В цьому ніхто з нас не сумнівається.

Т.т., до здійснення думок Шевченка ми підійшли зразу, вдаривши по найбільш болючому місці панів, вдаривши по економіці та відібравши їх маєтки, землю то-що. Коли ж ми не тільки здобули собі, але й зуміли захистити свої здобутки від навали панської та куркулівської контр-революції, ми обернули свою увагу на другий бік — на бік національної культури, мови, школи то-що, і намагаємося її розв'язати так же доцільно, як і першу нашу роботу. Ми ставимо собі завданням не тільки підтримку української мови, школи. Ми кажемо, що великий нарід мусить розвиватись, мусить скинути накип примусової русифікації, мусить повести широку українізацію, творити свою власну культуру.

Поруч з широкою економічною роботою мусить йти й велика робота по відродженню національної культури, бо без неї, без національної школи, без своєї мови не можлива ніяка інша робота.

Цю роботу по заповіту Т. Г. Шевченка ми — робітники й селяне — здійснюємо більше й краще, ніж хто-небудь другий. Бо це воля комуністичної партії, воля всіх трдящих мас.

І тому в цей урочистий день ми заявляємо, що всякі шепотіння, нарікання наших ворогів — це лише спроба посіяти смуту між селянством. Ми твердо поставили собі велике завдання і всіма силами його здійснимо.

Заняті на всіх фронтах, ми раніш не могли присвятити стільки уваги національній справі і тільки зараз ми спокійно можемо здійснювати заповіді, що залишив нам великий вчитель.

Хай же живе революція!

Хай живе робітнице - селянська влада!

Хай живе незаможне селянство!»

Від Червоної Армії з привітанням виступив тов. Гавро.

«На мене випала честь, каже т. Гавро, вітати вас в цей урочистий день від імени Червоної Армії, яка груддю боролась на всіх фронтах,

затищаючи волю робітництва й селянства. Червона Армія своєю героїчною боротьбою зі всіма ворогами трудящих багато сприяла перемозі робітників і селян і тим самим здійсненню колишніх заповітів Т. Г. Шевченка. Від імені червоної армії заявляю, що вона зараз займається учебою і готує себе до нових можливих сутичок з всесвітньою контр-революцією.

В потрібний мент вона вся, як один, рішуче повстане на захист робітників і селян».

В пам'ять загинувших борців за волю та в пам'ять великого борця Т. Г. Шевченка т. Гавро пропонує виконати жалібний марш.

Від Наркомосвіти з промовою виступив т. Салько:

«Дорогі товариші, ми зібрались на цю могилу, щоб згадати великого українського революціонера-селянина Т. Г. Шевченка.

Ми шануємо пам'ять цього великого страдника, бо він до болі любив свій закутий нарід, любив пригноблене, зневажене, катуєме селянство, любив волю і боровся за неї.

Любов до скривджених, до пригноблених—це головна риса всього життя і всієї творчості Тараса і за цю любов його було заслано царським урядом до далекого Аральського моря.

Він любив, але його гаряча любов породила не менш пекучу ненависть до всіх гнобителів, до панів, царів, попів, навіть до бога; і до знищення цих павуків він прагнув сам і кликав свій нарід.

Хай же спокійно дивиться Тарас на широкі спокійні лани України. Немає більше панів, на цих ланах будується нове трудове життя.

На допомогу нам підрастають та виховуються діти, яких так любив Тарас і які добудують почате нами нове життя».

Від Губпрофради з привітанням виступив т. Ковган.

Вітаючи збори від імені 100 тисяч організованого робітництва Київщини, т. Ковган каже, що руками селян і робітників збудовано пам'ятника на тому місці, де стояв раніш хрест. Такий хрест царський уряд поставив на всьому, що прагнуло до волі, до правди, поставив він його і на творах Шевченка, але дарма.

Далі тов. Ковган каже, що Шев-

ченко не був ідеологом робітничої класи як Маркс або Ленін. Але робітництво шанує його, як революціонера, борця, який своєю ненавистю до уряду кликав до боротьби селянство. А без революційного селянства не було б перемоги робітників. І тому цей день є символом єднання робітників і селян і в цей день ми кидаємо гасло—хай живе єдність селянства з робітництвом.

Від Всеукраїнської та Губерніальної Комісії Комнезамів з привітанням виступив т. Іжевський.

«Вітаю вас з великим святом,—сказав т. Іжевський,—з днем, коли ми здійснили заповіт Т. Г. Шевченка, щоб йому «було видно, було чути, як реве ревуний». Царський уряд своїм хрестом на могилі думав знищити всі мрії Шевченка. Але цього йому не вдалось.

Незможне селянство Канівського району зрозуміло ганебність такого пам'ятника і 1 травня зняло цей хрест, що роками гнітив Шевченка, який був осини́м колом в його могилу. Замість хреста селянство й робітництво поставило йому пам'ятника—символа перемоги».

З палким привітанням від Східної Галичини виступив т. Сірко:

«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте»—хто сьогодні може сказати, що ми не виконали цього заповіту. Хіба не розірвали ми кайдани, хіба не здобули собі волі, якої так довго чекали, хіба не дали відпор своєму ворогу—різній шляхті, жовто-блакитній сволоті та закордонній контр-революції, яка давила й гнобила селянство.

Ми маємо право сміливо сказати, що робітничо-селянська влада, скинувши віковичний гніт, веде нас від перемоги до перемоги все вперед і вперед, аж поки не запанує воля й братерство у всьому світі, поки не зітхну́ть вільно всі трудящі. Сьогодні я виступаю, каже т. Сірко, від імені 4-ох мільйонів галицького народу, який зараз перебуває в тяжкій неволі у польської шляхти, обдурений та скривджений своїми проводирями. Але перемога робітничо-селянської влади тут у вас, на Україні, та сьогоднішній урочистий день, день здійснення заповітів великого Тараса, дає мені надію, що ви цілком здійсните ці

заповіти і допоможете визволитись «багатоміліонному народу, який стогне і чекає допомоги від вас».

Думка співає «Вічний революціонер».

Далі виступали представники окружної влади, представник Київської дитячої організації «Юний Спартак» Солочинській та представник незалежного селянства т. Горovenko.

О 6 год. мітинг закінчився.

Але, не дивлячись на дощ, селяне ще довго не розходились, розглядаючи пам'ятник та слухаючи хор, що при- таївся під повіткою у садку і по- збирав навколо себе дівчат і хлопців. Тільки пізно увечері селяне почали розходитись додому.

P.

ПОЛТАВА

СЕЛЬБУДИНОК І УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР.

Всі артистичні сили українського театру Полтави сконцентровані зараз в Сельбудинкові. Пожежа по весні вивела (і мабуть надовго) з рядів діяльності академічно-культурних будинків полтавський театр, один із кращих театрів провінції. Осиротілі працівники сцени розбрелися по клубах і театрах—«примітив», яких багато Полтава придбала за час революції.

Театр український мандрував на околиці міста, в просвіти. Але нові умови праці, технічні недохвати сцен примусили театр згубити свою певну лінію і фізіономію, яку театр придбав за три роки праці. Забута побутовщина знов вийшла з архіву. Скрутний матеріальний стан примусив актора ставитись «халтурно» до справи театральної,—і театр загубив свою організаційність. Зімовий сезон Полтави мусив завмерти. І тільки недавно Сельбудинок, увівши в план свої роботи постійний український театр, став його організатором і збирачем артистичних сил. Окремі артисти і групи злилися в досить організовану трупку під назвою «Гурток Полтавського Сельбуду». Почалась робота на зімовий сезон. Актори протверезуються після хаотичної роботи літа і «халтур» і намічається праця по лінії переходо- вого театру, в майбутньому—нового.

У Полт. центр. Музеї ве- деться жвава праця по дослідженню літературних матеріалів. Над літу- ванням і творами в рукописах П. Мир- ного працюють І. Рудинська, аспі- р. І. Ткаченко. Останній студіює листування Л. Українки й М. Драго- манова (Гадяч), Т. Шевченка (в музеї

є їх 5,—наукові копії з них надіслані до Акад. Наук у Київ).

До підвідділу Слав. полтавців одбу- лося по-весні де-кілька екскурсій учнів. Суденство місцевого ІНО про- вадить практичну працю в Губархиві (9 душ), на археологічних розкопках (25 душ), на мандрівках етнографич- ного гуртка й природничих (по цьому відділу наукову працю ведуть співро- бітники музеїв О. Булдовський та відом. орнітолог М. Гаврилен- ко). Декілька душ з ліквідаційного курсу розроблюють питання про мож- ливі екскурсії до музею з дітьми установ соцівиху й трудшколами.

Постійно поширюється відділ му- зею етнографічний та археологічний. В липні місяці при цьому була орга- нізована Ів. Капустянським ви- ставка «Наука або релігія» по матеріалах Музею й Головополіпро- світи. В дальнішому вона впливається в педаг. відділ Музею.

Археолог і завідувачий Полт. Музеєм М. Рудинський розпочав (за допомогою студентства Полтав- ського ІНО) розкопку ряда могил скит- ського походження під Мачухами був. Полт. повіту.

Знайдено уламки списів, орнамен- тований глиняний посуд і кістки.

Огляд підземель у Лубенським по- віті продовжує Гн. Стрелецький.

Полтавська філія орг. «Плуг» зредагувала для вид-цтва «Червоний Юнак» збірку «Нові пісні» з нотами. Передмова Ів. Капустян- ського—«Нарис історії української со- ціальної пісні».

Видавництво «Червоний Юнак» у Полтаві випустило «Саш- ків кінець», опов. С. Черкасенка, ро- сійською мовою (пер. Я. Хоменка) під назвою «Сашка».

— Юнацький тижневий часопис «Червоний Юнак» почав випускати щомісячний додаток «Молодий орач» (юнацькі поезії, прози та гуморески).

— Пам'яті В. Короленка. На 70-ті роковини народження В. Г. Короленка в будинку його імені 28-го липня влаштовано було свято з докладами та виставкою. К тому дню був пристосований і випуск невеликого збірника «Пам'яті В. Короленка», зі статтями Харкевича (голова будинку й літературної студії) про мотиви творчості К-а, В. Щепотьєва про укр-ий елемент у творах К-а, Козакова про К-а — правовіда, та віршами Е. Правдича й Ідамкіна.

В будинку, де жив і помер Короленко, на два дні була відчинена виставка його книгозбірни, щоденників, видань

творів і крит. літератури, численних фотографій, адрес, піднесених йому на літературні ювілеї; одвідувачі оглядали також обстановку, в якій він працював, шевське приладдя, що ним Короленко користувався на засланні в Якутській області. Над рукописами К-а працює його донька Софія Володимирівна. А. Кривинська, Т. Богданович і інші. Фун-ціонує дитяча колонія імені Короленка, на чолі якої стоїть його донька.

— В. Чередниченко виготовляла до друку п'єсу з сучасного життя «Артистка без ролів» і оповідання «Юнацький роман».

— Композитор В. Верховинець працює над методикою дитячих ігор, збірку яких («Весняночка») видає Держзвиздат для шкіл соцвиху.

ЛУБНІ

— Капельгородський пише велику п'єсу революційного життя. Його дитячу п'єсу «Чарівна Сопілка» Головоцвухом ухвалено для дитячих установ Соцвиху, а в-твом «Ч. Ш.» видруковано.

— Б. Д. Чигринець виготовив книгу перекладів на укр. мову з німецьких: Ленау і Айхендорфа

(вибрана лірика). Він же складає Антологію німецької лірики. Крім того, Б. Чигринець має понад 100 своїх пісень і романсів на тексти укр. і чужомовних поетів, музику до «Весняної казки» Олеса та інші оперети. Покладені ним пісні й романси є лише мелодії, без гармонізації.

РОСІЯ

МОСКВА

— Український клуб ім. Т. Шевченка, не вважаючи на літні канікули і виїзд багатьох членів укр. колонії, працював без перерви ціле літо. Головний склад членів — червоноармійці московського гарнізону та студенти моск. вищих шкл. Товариські сходини відбувалися щосуботи. На цих вечірках бувало пересічно від 150 до 200 слухачів. З більш влучних вечірок треба відзначити святочну зустріч делегата від канадійських робітничих організацій (липень), який змалював життя і форми організації наших товаришів за океаном. Цікавий був також концерт оперового співака тов. Овдїєнка і соліста Корденка. Відбулися також дві літературні вечірки т. т. Ялового (Юліана Шпола) і В. Гадзінського (Йосипа

Гріха), з живим обміном думок про укр. сучасну поезію.

При укр. клубі працюють гуртки політграмоти, літературний, драматичний та ліквідації неграмотности.

З великим зацікавленням при повній аудиторії відбувся доклад т. Мануїльського про реформу Радянського будівництва на Україні в зв'язку з 12 З'їздом РКП. Після докладу була жива дискусія.

Драм. гурток улаштував в червоноармійському клубі Хамовницького району одну виставу, на якій було багато публіки, особливо червоноармійців. Останні сами виконували п'єсу, яко артисти, і треба сказати, дуже добре.

В кінці липня правління клубу впорядило прощальну вечірку на честь свого шефа, Уповноваженого Пред-

ставника УСРР в Москві, тов. Полоза, котрий за час своєї дворічної праці в Москві морально й матеріально піддержував Український Клуб.

— Артистичне життя в Москві літом обмежувалося тільки театрами (Ермітаж та Сокольники). Зімні театри та музичні організації не виставляли нічого, лише готувалися на зімовий сезон. Велике зацікавлення як з боку української колонії, так і з боку всього московського населення, викликають роботи по с.-госп. виставці. Укр. колонію найбільше цікавить укр. відділ і участь УСРР в цьому важному економічному святі СРСР.

Укр. Ц. Бюро Совнацмену НКП РСФРР, що керує освітньою справою українців у Росії, склало наочну мапу етнографічного розміщення українців у Росії, яких по матеріалах

Бюро нараховується 7.128 365 душ, включаючи сюди Туркестанську, Киргизьку Радянські республіки, а також Зелений Клин на Далекому Сході. Всіх шкіл (з укр. викладавою мовою) є біля 500, крім цього два Педагогічні Технікуми: 1) Полтавська станція в Куб.-Чорноморській обл. з сільсько-господарським відділом, 2) Ново-Анинськ., Хоперського повіту Царицинської губернії. Між молодіжжю цих Технікумів є живий зв'язок; молодь обмінюється своїми журналами (шкільними) і листуванням про успіхи своєї праці. Укр. Ц. Бюро закупило на слідуєчий шкільний рік (1923—24) від Держвидату України біля 80.000 примірників шкільних підручників, на суму до 30.000 рублів золотом. Отже, потреби української школи в Росії є покриті на 65%, а Педагогічних Технікумів на 90%. Відчувається великий брак партійних та культурних робітників.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ЕЙНШТЕЙН ТА БЕРГСОН.

31/V—6/VI—1921 року в Парижі в College de France відбулася славна дискусія межі двома великими вченими нашого часу: філософом А. Бергсоном та автором теорії відносності Ейнштейном. В кінці 1922 р. Бергсон видав працю під наголовком «Тривалість та одночасність» (зараз вийшов російський переклад «Длительность и одновременность». Петербург 1923), що є наслідком тої дискусії. В яскравій, стислій, елегантській формі, остільки характерній взагалі для великого майстра філософського художнього слова, Бергсон дає аналіз та критику «теорії відносності». Широка опінія дуже часто зв'язує з «теорією відносності» уявлення про якусь химерну парадоксальну картину світа. Отже, філософський критик теорії доводить як раз противне. На його думку, Ейнштейн зовсім не відходить від традицій здорового розуму. Нове поняття простору й часу, на погляд Бергсона, встановлюється Ейнштейном лише в інтересах постійності та неодмінності законів природи; його теорія є найенергійшим протестом супроти неясних, не суттєво наукових спроб пояснити ці закони.

Ньютонів закон загального тяготіння Ейнштейн заступає більш досконалим принципом—продуктом більшого узагальнення. Для нього тяготіння не є самостійною силою, а лише одним з випадків всесвітньої інерції та механіки. На погляд Бергсона, Ейнштейн є прямим наступником Декарта та його теорії загального механізму, що його заступив пізніше «динамізм» Ньютона і зоставався майже безперечною істиною аж до останнього часу.

Р.

— Смерть В. Ягіча. 7-го серпня помер у Відні один із найбільших слов'янських філологів проф. Ватрослав Ягіч.

— 7-го липня, у Празі в помешканні Геологічного Інституту, відбулося святочне відкриття Укр. Вищого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова.

— Заснувалося Укр. Історично-філологічне т-ство в Празі. Т-во має переслідувати виключно завдання наукові.

— У Львові видано дві нових книжки про укр. філософа Гр. Сковороду. Перша книга (оригінальна)—Михайла Возняка, а друга (з російської)—В. Ерна.

Вийшло четверте число журн. «Нова Культура». Зміст: Честь нації і рабство.—М. Тарновський: Літо. У фабриці.—С. Ю. Масляк: Фрагменти з «Пролому».—Юзетей: Слідами подій.—М. Ірчан: Генерал. З. Зубрей: Павло Тичина.—Ж. Сорель: Суспільна вартість мистецтва.—Є. Яворовський: Сензоріяльна теорія виображень.—Г. Плеханов: Про релігію.—О. Журівська: Степан Халтурин.—Кос: Селянство і революція.—Studiosus: Шкільні справи.—Ст. Літній:

Марксова наука українською мовою.—М. Луцкевич: Польська «відбудова».—Емпе: Загальн. стан преси і літер. в ССРР за 1918—1923 р.р.—«Критика» за миску сочевиці (відповідь «Новій Україні»).—Хроніка.

Вид-цтво «Нова Культура» видало такі книжки: Павло Тичина: Сковорода.—Вильгельм Лібкнехт: Павуки тамуки.—Н. Ленін: Світогляд К. Маркса.—П. Тичина: В космічному оркестрі.—Александр Блок: Дванадцять (переклад В. Бобинського).

А М Е Р И К А

ВІНІПЕГ.

Місто Вінпег є осередком культурного життя серед українців у Канаді. Там українці мають своїх чотирі будинки, а два в передмісті. Найкращим і найкоштовнішим є «Український Робітничий Дім», цей пульс організованого життя українського товариства в Канаді. В «Домі» зосереджено центральні органи: Стоварищення У.Р.Д., Української Секції Робітничої Партії Канади, Секції Жінок-Робітниць, Робітничого Товариства Допомоги, Комітетів технічної допомоги Радянській Україні, Центральна Шкільна Рада для вечірніх дитячих шкіл, Ц.К. видавництва «Пролеткульт» і Ц.К. Допомоги революційному рухові в Східній Галичині.

Крім того, при Укр. Роб. Домі існує драматично-співочий гурток, дві дитячі мандолінові оркестри та дитячий драмгурток.

За минулий зімовий сезон там улаштовано було низку лекцій і дискусій на різні теми, школу української граматики, арифметики і географії для дорослих, вечірню школу для дітей, яку протягом зими відвідувало 250 робітничих дітей. Ця школа є поділена на 5 класів. Школу провадить учитель-фаховець з вищою освітою т. К. Кирстюк. Він же керує хором дорослих. Музики вчить дітей т. П. Угринюк.

Театрально-хоральне мистецтво при Укр. Роб. Домі розвинено дуже гарно. Театральний сезон розпочався 11-го жовтня 1922 року виставою п'єси Я. Мамонтова «Веселий Хам». Від того часу до 26 травня 1923 року виставлено 24 п'єси. З них найголовніші: «Бог помсти» Шолом Аш'а, «Ой, не ходи, Грицю» Старицького, «Бунтар» (або «Син революції») М. Ірчана, «Хата за селом»—за Крашевським, «Чорна Пантера і білий Медвідь» В. Винниченка, «За синім морем» Я. Гордіна, «Жидівка Вихрестка» Тогобочнього, «Гріх» В. Винниченка і в кінці сезону—«Дванадцять» М. Ірчана. Цю останню п'єсу М. Ірчан написав спеціально для драмгуртка Укр. Роб. Дому на тлі повстання в Східній Галичині минулої осені, жертвою которого пали т.т. Ів. Цепко, Ст. Мельничук і П. Шеремета. П'єса пройшла з великим успіхом і взагалі деякі з вищезгаданих п'єс мали успіх, хоч виставлялись на сцені Укр. Роб. Дому по кілька разів минулими роками. Вистави режисерували М. Попович, М. Шевців, Ганна Мойсюк і першу («Веселий Хам») Ф. Гордієнко.

Дитячий гурток виставив з великим успіхом дитячу оперетку М. Лисенка «Коза Дереза» і одноактівку «Іменини Влодка».

В Українському Робітничому Домі дано за минулий сезон (від 27-го вересня 1922 року до 27-го травня 1923 року) 19 концертів. Концерти давались переважно мішані: хором Укр. Роб. Дому і дитячими мандоліновими оркестрами школи при Укр. Роб. Домі. Де-які концерти давали самі діти. (Дитячі оркестри, власне старша група, виступали і в великих англійських театрах). Зокрема улаштовано було два концерти-мітинги і дві музикально-

театральні вечірки, на которых, крім концертних річей, були в програму й одноактівки.

Всю цю широку театральну працю виконали не фаховці-артисти, а любителі, без жадної матеріальної винагороди, за виїмком деяких режисерів. При Укр. Роб. Домі є гарні вокальні сили: солісти—Ліза Попович (сопрано) і К. Кирстюк (баритон). Музикальні сили розвиваються серед молоді. Великим успіхом користувався на концертах в У.Р.Д. молодий скрипак (син бідного українського робітника) т. Н. Гуцалюк. Перед цим скрипаком відкрилися б колись двері великих американських «Мюзік Гол», коли б... коли б була змога платити учителеві по 5 доларів на годину. Зрештою вініпегський учитель за 5 доларів на годину не введе його в музичну «святих святих», бо учень і так вже дорівнює своєму учителеві. Треба йти далі до Нью-Йорка, а тут і на життя важко заробити. Та хіба ж тільки він один? При У.Р.Д. є кілька дітей українських робітників, що відзначилися по першому ступеню на англійських іспитах грою на піаніно; вони обслуговують концерти в У. Р. Д. акомпанієнтами і окремими річами, а далі? Чи відчиняться перед ними двері музичного світу? Не трудно відповісти на це запитання, коли скажемо, що їх родичі є лиш звичайними робітниками, які тяжкою працею заробляють кусок хліба, аби хоч животіти.

Вернемося до концертів і вистав.

В У.Р.Д. в Вініпегу за минулий сезон влаштовано 19 концертів. В залі є 1.000 крісел. Всі концерти відбувалися при переповненій залі і часто багато людей вертало додому за браком місця.

Отже, $19 \times 1.000 = 19.000$ душ перебувало за минулий сезон на концертах У. Р. Д.

Відбулося 24 вистави. Часами зала була повною, а часами дві третини порожня. Беремо середину: $24 \times 500 = 12.000$ душ бачили вистави в У.Р.Д.

Вечірки, мітинги, лекції то-що—відвідало мінімум 5.000 чоловік за сезон. 36.000 душ перебувало за театральний сезон від 17-го вересня 1922 року до 27-го травня 1923 року.

Загальне українське населення м. Вініпегу (за офіційним урядовим звітом) 17.000. Отже, більш як два рази на душу. Правда, У.Р.Д. має свою сталу публіку.

Що до самого репертуару п'єс, то він був дуже мішаний, хаотичний. Часто перетраляли старі п'єси, міщанські. Але де ж узяти пролетарських п'єс та й ще на еміграції? Зрештою, українські робітники в Канаді і міщанське мистецтво використовують в своїх класових інтересах. Навіть краще використовують, ніж самі міщане. Українські робітники в Канаді додержуються тієї думки, що «мистецтва для мистецтва» немає. Вони вважають, що пролетарське мистецтво повинно бути також частиною зброї в боротьбі пролетаріату за своє визволення.

Мирон.

Московський Художній Театр зараз гастролує в Америці. Вся американська преса (за винятком газет революційних) в захопленні від постановок «Трьох сестер» та «Бориса Годунова».

Режисер Театру К. Станіславський пише трьохтомову працю по історії театру. В розмові з співро-

бітником Нью-Йорської газети «Фрай-айт» Станіславський сказав: «у нас (у М. Х. Т.) нема наступників, а через те ми повинні йти старим шляхом»; що ж до революційної драматичної літератури в Росії, то вона уявляє з себе не мистецтво, а політичну агітацію».

Бібліографія.

Д. Эрде. Годы бури и натиска. Издательство Украины, стр. 117.

В передмові до своєї книжки т. Эрде пише: «Історія революційної боротьби на Україні має виключний інтерес що до своєї складності, показності, яскравості класових суперечностей. Недурно історія революції на Україні, її суперечності, діючі сили, особливості—так валять молодих істориків... Революція в Росії є менш дослідженою й викликає до себе не такий гострий інтерес, як революція на Україні». На жаль, це не так. Справді, революція на Україні далеко складніша, вона більш заплутана ніж революція в Росії, проте вивчають її все-таки менше. Всі ці особливості України, що відрізняють її від Росії, не встигли ще здобути собі в партійних колах загального визнання. Історію громадянської війни, історію політичних партій на Україні пишуть закордонні петлюрівці, як от Мазепа, Феденко, Шаповал то що.

«Хоч як би ми не вивчали революцію на Україні, коли не будемо брати на увагу цих особливостей,—ми матимемо лише фотографію, а не живу в своїх суперечностях і внутрішньо-виправдану картину боротьби.»

Тов. Эрде писав передмову в квітні 1923 року, цеб-то тоді, коли національні особливості України та її соціальної структури визнано офіційно. Книжку тов. Эрде писав значно раніш, бо обрахунок «особливостей» ні в чому не позначився.

Книжка поділяється на п'ять розділів, де т. Эрде подає історію розвитку громадянської війни в Харкові, починаючи з люневих днів 1917 року й кінчаючи груднем.

Харків—найбільший пролетарський центр України, він змагається за першенство з Київом, який претендував на ролі національного осередку. За часи революції яскраво виявилися особливості українського міста взагалі; проте, найбільш типовою тут є доля Харкова, а також і Києва, яко центрів ліво-та правобережжя. З цього боку книжка має великий інтерес, хоч і все-таки треба сказати, що вона робить вражіння написаної нашивку. Найбільш цікавий в книжці є звичайний зміст її, як раз зміст, а не висновки, бо т. Эрде, викликаючи тіні політичних партій та героїв, що безславно загинули, дає їм в 1923 році оцінку, яка була б вчасною та відповідною ще в 1917 році, в період гострої полеміки.

Всю книжку читаємо з великим інтересом. Проте, неприємно вражає газетярський стиль автора та багацько прикрих пропусків і помилок. «Годы бури и натиска» вийшли лише І-ю частиною. Автор обіцяє ще дві частини.

Будемо сподіватись, що т. Ерде, заховуючи цінність змісту, подасть нам більш серйозно оброблені праці.

Предмет вартий того, аби до нього ставилися уважно. Ми будемо вітати всяку нову працю по історії революційного руху на Вкраїні.

Равич-Чернаський.

Личков Б. Л., проф. Естественные районы Украины. (Классификация районов на основе их генезиса).—Изд. Киевского Губернского Статистического Бюро. Ст. 1—61 in 8⁰ + 1 схемат. карта естественных районов Украины. Киев, 1922 г.

Питання районізації в сучасний мент є питання актуальне, питання надзвичайно великої ваги. Тому всяка праця, що так чи інакше торкається згаданої теми, зустрічається з зацікавленням. Що ж подає нам праця Б. Л. Личкова «Естественные районы Украины», яка вийшла в виданні Київського Губстатбюро? Зазначена праця складається з двох розділів: 1) «К методологии районирования» (1—16 ст); 2) «Районы Украины» (ст. 17—61).

Перший розділ своєї книги Б. Л. Личков склав компілятивно, використавши, головним чином, дві праці: 1) Б. Н. Книпович. К методологии районирования. Москва, 1921 г. Издание Наркомзема, отдела с.-х. экономики и статистики; 2) Л. С. Берг. Предмет и задачи географии.—Изв. Русск. Географ. О-ва, Т. LI, вып. IX, Петрогр., 1915 г., ст. 463—475. Та численна література, на яку посилається автор, очевидно, йому не знайома, бо він переписує лише ті цитати, які є впрацях Книповича, або Берга. Інколи автор, без докору сумління, просто переписує, навіть не посилаючись на джерело. Напр., свої третю, четверту й половину п'ятої сторінки Б. Л. Личков списав з перших сторінок згаданої книги Б. Н. Книповича, зовсім цього не зазначивши.

В другому розділі своєї книги, автор так само компілятивно, використавши праці В. Ласкарева, А. П. Карпинського, П. А. Тутковського та інших, подає геологічну історію України; потім, установивши свої природні райони України, автор, очевидно, для доказу правильності своїх висновків починає рецензувати працю акад. П. А. Тутковського «Природня районізація України», негативно ставлячись до де-яких положень останньої. Спосіб, як що хочете, певний, розрахований на середнього, не глибокого читача.

Які ж природні райони України пропонує Б. Л. Личков? Він каже: «при построении естественных районов какой-нибудь территории надо считаться не только с последним моментом существования страны, но со всем ее геологическим прошлым. Мы должны взять древние ландшафты и ландшафты четвертичные и заставить как-то их совместиться (ст. 59—60)». В наслідок такого «совмещения» Б. Л. Личков дає сім природних районів України: 1) Район мореново-зандровий, 2) Дніпровський масив, 3) Південно-західний схил Дніпровського масиву, 4) Херсонсько-Таврійська западина, 5) Бахмач-Харківська западина, 6) Донецький кряж і 7) Бєрдянсько-Маріупольський масив.

Перший район, як бачимо, зональний, четвертичний, а решта—азональні, дочетвертичного походження.

Таким чином, класифікація районів, подана автором, не витримує принципу єдності, бо має в своїй основі різні ознаки. Далі, взагалі, навряд чи можна брати в основу азональні ознаки, вирішуючи природні райони України першого порядку. Ми не говоримо про гори, але, на наш погляд, на величезному просторі Східньо-Європейської рівнини, що тягнеться від гір Карпатських до гір Уральських, неширотні ознаки мають лише місцеве значіння й не можна класти їх за основу районізації. Так само, цілком очевидно, що для сучасного ландшафту, зокрема—для життя людського в самому широкому його розумінні (побут, народне господарство, сільське господарство і т. и.) велике значіння мають ознаки четвертичні (мореновий, кінцево мореновий, зандровий і лесовий краєвиди), а ознаки дочетвертичні мають значіння далеко менше.

Цікаво, що сам автор, очевидно, почуває хиткість і довільність своїх неширотних районів, бо на сторінці 60-й він свої неширотні часткові райони підсовує до районів широтних, пізнішого походження. Так, свої другий, третій і п'ятий райони він односить до лісостепової зони, а райони четвертий, шостий і, очевидно, сьомий—до степу. Варто ще відзначити, що в книзі трапляється багато недоладностей, які професор повинен бы знати. Напр., що це за «Бахмач-Харьковская впадина»? Це ж зовсім не «впадина», а південно-західній відкид, або схил Середньо-Руської височини, що поволі знижується в напрямкові до Дніпра й на південь.

Так само немає й «Херсонско-Таврической впадини», а є знов лише схил до моря.

Резюмуючи все сказане, бачимо, що Б. Л. Личков природню районізацію України подає, власне, в такому вигляді: основними природними районами України є чотири четвертичні райони: мореновий, кінцево-мореновий, зандровий і лесовий (райони ці установлені акад. П. А. Тутківським в його праці «Природня районізація України», Київ, 1922 р.).

Мореновий, кінцево-мореновий і зандровий райони зараз виявляються в північній смузі мішаного лісу. Лесовий район розпадається на дві широтні зони—лісостепову й степову (це відомо ще з праць проф. В. В. Докучаєва).

На цьому авторові треба було закінчити свою районізацію, але він лісостеп і степ розбив ще на дрібніші райони часткового другорядного значіння на підставі ознак дочетвертичних.

Останні райони, які можна під різними назвами найти на кожній фізичній мапі, в кожному підручникові, розуміється, можливі, але не можна надавати їм рішачого значіння, не можна «совмещать» їх з районами четвертичними.

Загальне вражіння від праці Б. Л. Личкова таке, що той, хто її читатиме, нічого нового не вичитає і не визнає, бо автор, очевидно, не має своїх власних думок, а лише має надзвичайний хист переспівувати чуже.

К. Дубняк.

Проф. П. И. Фомин. Украина. Экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины.— Изд. «Научная Мысль». Ст. 1—178, 8⁰ + 1 экономическая карта Украины. Харьков, 1923 г.

Давно вже почувався брак книги, яка давала б, по можливості, повну й вичерпуючу характеристику народного господарства України, аналізувала б усі особливості його структури. Зазначений брак в нашій економічній літературі цілком, можна сказати, покривається книгою проф. П. І. Фомина «Украина. Экономическая характеристика», яку в біжучому році видало Харківське видавництво «Научная Мысль».

Книга проф. П. І. Фомина складається з трьох розділів.

В першому розділі автор дає загальну характеристику території й населення України і малює в загальних рисах, на підставі фактичних матеріалів, сучасне становище економічного життя України.

В другому розділі своєї книги проф. Фомин спиняється на історії й методології економічного районування Росії. Переходючи до порайонної характеристики України, автор констатує на її території три економічних райони:

1. Південна гірничо-промислова смуга з центром Харковом. «Це—азональна гірничо-промислова смуга яскраво визначеного торговельно-промислового (головним чином, промислового) типу, розвинутої, головним чином, експортної торгівлі, з використанням майже виключно залізниць, а не водяних шляхів комунікації (ст. 52)».

2. Південна хліботоргова й експортна смуга з центром Одесою.

3. Південно-західня хліборобська й промислова смуга з центром Київом. Це «густозаселений район індустріялізованого сільського господарства (ст. 77)».

Таким чином, в другому розділі своєї праці проф. П. І. Фомин фіксує основні моменти української економіки в географічному освітленні. З зазначеної точки погляду його книга є перша й дійсна «економічна географія України», бо економічна географія як раз і є наука про економічні райони та їх взаємовідносини.

Ще Гетнер сказав, що необхідно відріжнити економічну географію від географічної економіки, бо перша дає економічну характеристику різних країн і територій, а друга лише досліджує географічне розповсюдження різних виробництв та продукції.

Ті курси економічної географії України, які вийшли й виходять до останнього часу, звичайно, повторювали й повторюють застарілу зараз традиційну точку погляду проф. В. Е. Дена на економічну географію, як науку, що своїм завданням ставить студювання сучасного становища окремих галузів народного господарського життя в їх географічному розповсюдженні. В книзі ж проф. П. І. Фомина ми бачимо перше зрушення (відносно України) з зазначеного застарілого традиційного погляду на завдання економічної географії, бачимо першу спробу покласти в основу економічно-географічного дослідження поняття «економічного району».

Підходяючи ближче до змісту другого розділу книги проф. П. І. Фомина, не можемо не здивуватися, що автор жадним словом не згадує тих праць в справі районування України, які вийшли в 1922 році. Ми маємо на увазі праці акад. П. А. Тутківського «Природня районізація України» та проф. Г. Висоцького «Макро-климатичні схеми України», надруковані в I томі «Матеріалів до районізації України» (видання Комітету районування України при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України). Між тим зазначені праці через свій глибоко-аналітичний підход до питання районізації повинні служити вихідною точкою при всяких спробах районування України. Далі, на наш погляд, слід було б більш відтінити звязок районів економічних з районами природними, зазначити вплив останніх на перші. Цілком погоджуючись з районами проф. П. І. Фомина, ми б його третій район—південно-західню хліборобську й промислову смугу рікою Дніпром розбили на 2 під-райони—Правобережний і Лівобережний. В усій історії українського народу й, почасти, в його сучасному економічному становищі. Дніпро завжди був тим могутнім природнім чинником, що направляв і впливав на політично економічний розвиток народного життя на Правобережжі і Лівобережжі. Далі, райони проф. П. І. Фомина, власне кажучи, є райони 2-го порядку (підрайони), бо Україна в відношеннях—природньо-географічному, етнографічному, економічному, політичному, власне, уявляє одну територіальну одиницю.

Загальна структурна картина нашого народного господарства проф. П. І. Фоминим малюється в таких словах: «Україна, українське народне господарство в сфері могутнього виявлення двох кілків: сільсько-господарського й важкої індустрії. Оброблення волокнуватих річей на Україні майже не розвинене, і цей факт є одним з головніших моментів в справі характеристики відносин України й Російського центру, що з давніх часів продукує текстилі в загально-російському масштабі. Навпаки, кіл важкої індустрії, виявлений на півдні могутнім Донбасом і металургією, що відіграють головну ролу в українському народньому господарстві (ст. 82)». На економічній карті України, яку додано до книги, намічені лише деякі основні моменти, що характеризують економіку України, і, на жаль, не проведені межі тих економічних районів, на які автор ділить Україну.

Для студентів, що вивчають економічну географію й економіку України, для окремих робітників, що досліджують різні галузі нашого народного господарства,—книга проф. П. І. Фомина повинна бути настільною

К. Дубнян.

Сухов А. А. Экономическая география Украины. Издание 2-е, переработанное и дополненное.—Изд. Государственного Издательства Украины. Ст. 1—200 in 8°. Одесса, 1923 г.

З появою «Економічної географії України» А. А. Сухова, усі попередні відповідні підручники треба визнати застарілими, не відповідаючими сучасним вимогам.

В «Географіи» А. А. Сухова нема того шаблонного переживання старих матеріалів, яких так багато в підручниках Воблого, Садовського, Остапенка, Фещенка-Чопівського та інших авторів.

Навпаки, А. А. Сухов оперує з найсвіжішими даними, порівнюючи українське народне господарство з загально-російським та з господарством головніших держав світу.

Привівши загальні географічні дані, що мають значіння для народного господарства України, автор докладно й аналітично розглядає сільське господарство України, спиняючись на питаннях історичного розвитку сільського господарства, найкращого використання земельної площі, раціональної експлуатації непридатних земель, впливу світової й громадянської війни на культуру зернових рослин, цукрового буряку, еволюцію с.-г. тваринництва й т. п.

В розділі III автор досить докладно описує процес заміни дореволюційної капіталістичної організації промисловости новими її формами до НЕП'у і при НЕП'і.

Далі автор дає картину довійськової й сучасної гірської та гірничо-заводської промисловости України, обробляючої промисловости, засобів комунікації.

Надаючи особливо великого значіння електрофікації, автор вводить у свій курс окремий розділ—«електропромисловість і електрофікація».

В останньому розділі своєї книги автор переслідує два завдання: дати фактичний матеріал в справі розміру й характеру зовнішньої торгівлі України й з'ясувати, хоч в загальних рисах, той звязок, який існує між питанням про входження України й Росії в цілому в світовий товарооборот та питанням міжнародньої ситуації.

До книги додано схематичну карту України на початку 1922 року, схематичну карту залізниць України на 1 жовтня 1921 року, діаграму, що з'ясовує продукцію Донбасу з 1-го січня 1920 р. до 31 травня 1922 р., а також приведено досить значну літературу, якою користувався автор при складанні книги.

Як довідник в різних галузях народного господарства УСРР, книга А. А. Сухова цілком досягає своєї мети. Бажано було б в майбутніх виданнях ввести до тексту картограми і діаграми, яких зовсім немає в даному виданні, а також доповнити виклад де-якими розділами, напр., про культуру медичних рослин, садівництво, кустарні промисли й т. и.

Як підручник економічної географії книга А. А. Сухова, не дивлячись на свіжість матеріалу, не зовсім відповідає сучасній методології економічної географії. Автор дотримується старого традиційного описового методу проф. Дена й його книгу все ж швидше можна назвати географічною економікою, ніж економічною географією.

Питання про економічні райони, що складає головний зміст сучасної економічної географії, в останні часи методологічно освітлене проф. Бернштейн-Коганом, в книзі А. А. Сухова зовсім не зачіпається.

К. Дубняк.

«Современный запад» № 3. Гос. Издание РСФСР. «Всемирная Литература». Петербург—Москва. 1923.

Третє число «Современ. Запад» не дає ніякого інтересного й багатого матеріалу, як 1 та 2-е. Мається вражіння, що редакція трохи висилася 1 та 2 числами, і тому третє число де-що слабше. Але без огляду на те загальне вражіння, так перекладний матеріал, як і бібліографічно-хронічний дуже цікавий.

На перший план висувається закінчення новелі О. Генрі (Америка) «Королі і капуста», при чому треба звернути увагу на поміщену рівночасно на ст. 169 статтю І. К. Чуковського «О. Генрі», котра дає інтересний образ життя цього найбільше популярного письменника Нью-Йорку й Америки взагалі.

Цікаві й широко розроблені матеріали та статті про роботу письменського напрямку «Дада», а також останні, нові маніфести Марінетті «Нова етика—мораль скорости».

Не входячи в теоретичний аналіз цих маніфестів, хочемо звернути увагу укр. письменників і читаючої публіки, що з літературного боку це знамениті речі.

Рівночасно звертаю також увагу на багатство сучасної німецької літератури і, що ще цікавіше, ясно визначений ідеалістично-містичний нахил в ідеології, замилювання до окультизму і т. д.

З марксистської точки погляду це явище відповідає сучасному становищу економічної руїни. Сучасний німець—під ногою Пуанкаре—англійсько-американської «гуманної, вільсонівської демократії» втікає від життя реальності, шукає насолоди і порятунку від жорстокої дійсності життя в містицизмі та ідеалізмі.

І це так все було й буває, де мистецтво не може погодитися з етичною дикістю даних суспільних умов.—Доба!.. (Шпенглер, і др.).

Інтересна поема-рапсодія Анрі Гільбо. «Москва», у якій в одному місці каже цей поет:

«А тут против Кремля:

Первый центр Советской России,—
высится обширный квадрат здания Р. К. Р. (bolshevikov)».

І друге місце:

«Москва—это Коминтерн, это Кремль,

это Советская Россия,

и это немножко—весь мир,

в его кружении, в его пульсации,
надежды, брожения, смеси, осадки, соединения,
вся жизнь, вся химия, вся динамика»...

(Москва, 12—14. XI. 1921 з книги «Kraskreml»).

Хай вибачить мені редакція, що забираю місце, але хочу дати укр. читачеві спробу поезії «дада» в примірнику визначного Дадаїста Трістана Тзара:

«Дада—невинний, дівочий мікроб;

Дада проти доріжні життя;

Дада—

Анонімне товариство для експлоатації ідей.

У Дада 391 поз і різночисленні краски зависимо від: полу президента.

Дада змінє шкіру—каже одно,—і негайно щось як раз противне,—байдуже!—закликає,—ловить рибу:

Дада—хамелеон скоропостижної і корисної зміни.

Дада—проти майбутнього, Дада—вмер—

Дада ідіот.

Хай живе Дада!

Дада—не літературна шкода:

«Вона: вие». —

Ось цікаві приклади буржуазно-інтелігентського юмору й бистроти думок, коли здекласований тип не може чим розумнішим зайнятися й робить з себе трагічного блазня культури занепаду.

Як кажу, з число «Совр. Зап.» не є на висоті перших двох чисел, але дуже цікаве так фактичним, як й інформаційним змістом.

В. Гадзінський.

В. Коряк. Поет української інтелігенції М. Коцюбинський 1913—1923. Бібліотека «Книгоспілки» № 12. Серія літератури й критики. Харків, 1923 р., стор. 48.

Творчість Коцюбинського була настільки цікавою в сучасних їй умовах, що з самого початку революції й досі не перестає захоплювати увагу істориків письменства та критиків літератури. Нещодавно появився в виданні «Слова» біографічно-критичний нарис С. Єфремова, який викликав з приводу себе в «Черв Шляху» статтю О. Попова, а отже вийшла книжка В. Коряка, яка являється певною спробою підійти до творчості Коцюбинського з новим методом, що виходив би з марксистського погляду, ґрунтувався б на історично-матеріалістичному світогляді.

Як уже сам автор книжечки зазначає в коротенькій передмові, його праця розрахована на «робфаківця, на масового читача» і через те мусила бути популярною, а не науковою. В. Коряк поставив собі завдання довести, що Коцюбинський після перших своїх творів, які вийшли вже с-під впливів Нечуя-Левицького та Панаса Мирного і які «відбивають настрої попередніх поколінь української інтелігенції,— далі почав писати для «самої української інтелігенції», сучасної собі, для її самоорганізації. Це довести не важко і, розуміється, Коряк те й довів. Але в книжці єсть суперечна авторовому завданню хиба, бо з 42 х сторінок про Коцюбинського, як поета інтелігенції, цілих 14 сторінок присвячено розборі твору, який, після слів самого ж Коряка, «і по змісту, і по формі» (давно прославлений Коряком дуалізм!) «немов випадає якось із контексту творчості Коцюбинського». І ось, замість говорити про інтелігенцію, як вона відбилась у творах письменника, автор протягом 14 сторінок переповідає зміст «Мужиків». Це, як кажуть, «трохи забагато».

Марксистський погляд на літературу в книжці Коряка висловлений досить добре, і в цьому найбільша заслуга автора. Зроблено,

хоч і короткий, але вірний підсумок творчости Коцюбинського й звязано її з економічно-суспільними умовами в житті нашої до-революційної інтелігенції.

Треба б тільки було більше спинитись над тими творами письменника, які написано на тлі революції 1905 року.

Зрештою, книжка Коряка потрібна, і в ширших колах молодії революційної інтелігенції, що вийшла з робітничих та незаможницьких родин, ми побажали б їй як найкращого успіху.

І. М.

Валеріян Поліщук. Радіо в житах. Поезії 1922-1923 р. Вид. «Книгоспілка», Харків, 1923, стор. 48.

Слава Валеріяна Поліщука зростає з кожним днем. Рецензуючи його торішній збірник—«Книгу повстань», наперекір думці багатьох його прихильників, я казав про нього («Шляхи Мистецтва» 1922, ч. 2), як про молодого, починаючого, ще неформованого поета. По суті, від свого тодішнього присуду я не одмовився б цілком і після всього того, що дав Поліщук за минулий з того часу рік. Власне тому, що я вірю в хист Валеріяна Поліщука,—я продовжую вважати його «починаючим» поетом.

Хоча здавалось би, чи можна казати так про письменника, який надрукував уже біля десяти окремих книжок, твори якого перекладались на інші мови, який викликав про себе цілу критичну літературу? Література ця все збільшується. Ось, наприклад, у Полтавському Збірнику «Великому Жовтню» І. Капустянський присвятив Поліщукові ще одну окрему статтю. А в «Українському» номері московської «Красной Нивы»—(12 серпня цього року)—номері, правда, недосить вдалому, автор замітки «Новая украинская литература» гадає, що іменами Семенка, Тичини, Поліщука, Хвильового, Косинки можна характеризувати все сучасне українське письменство. Хіба цього не досить? А про самого Поліщука далі дає найкращий одзив: «завсідги і скрізь твори його відзначаються глибиною поставлених проблем, грандіозною образністю та широким розмахом».

Власне, сказати так—все одно, що нічого не сказати. Що таке хоча б «грандіозна образність»? Ця характеристика прийшлась би по мірці і до Гастева, й до Маяковського, та й до багатьох інших, художня фізіономія яких не має з Поліщуком нічого спільного. Хто з сучасних поетів не намагається широко розмахнутись, приголомшити грандіозною образністю, здивувати глибиною шукань? Все це в готовому вигляді дає наша сучасність. Можна ставити глибокі проблеми, але поставивши—безпорадно розводити перед ними руками, хоча би в такому роді:

Нехай і мій відпаний труд

Своє призначення спізнає,

Як мудрее життя уклало для людей.

На що воно?—відповіді однаково

Як не було—й немає (Радіо в житах, стор. 7),

або вирішувати їх так, як вони вирішуються в інших п'єсах збірника—яким-будь більш чи менш банальним міркуванням, що підказує поетові його нещасливий супутник—«мозок-аналітик». Ось вірш «Любов» (14): стара, ще платоновська тема, про те, як двоє прагнуть злитися в одно—«в одно фізичне тіло, як дві гамулки порцеляну». «Мозок», вислухавши з солідністю шкільного педанта, спішить заявити: «ніколи, ніколи цього не буде, бо тоді загине людський рід» і т. д. Коштовне пояснення! Або другий випадок: весна, пробудження нового, могутнього життя, і разом з тим думка про неминучу смерть: хвилюватися нема чого (підказує мозок), всі люде смертні і ще Гораций сказав: «зустрінемося, чи ні, а всі ми будем там». Цей двійник з своєю гладенькою мораллю, своїми цитатами, своєю цікавістю що до питань фізіології (25), психології й инш.—рішуче псує багато натхнених сторінок поета. Він нагадує чехівського вчителя Іполіта Іполітовича, який говорив лише про те, що всім давно відомо. І дійсно, неварто записувати його слова.

Втручання цього надокучливого філософа—результат другої особливості віршів Поліщука—відсутності в багатьох його п'єсах продуманої композиції. Єсть блискучі винятки, але вони саме й примушують нападати на Поліщука. Лише де-які речі мають кінець, лише де-які сконструовано так, що з цілого не висмикнути й рядка. В багатьох випадках вірші—impression, опис якого може бути продовжено, скільки завгодно. Ось «Дві сили»—залізниця, вокзал, потяг. Поет (власне не поет, а його супутник) дивиться на потяг і думає: «яка енергія велика—створити цей залізний змій». Ой леле, і далі знов! «Коні їдять овес і сіно». Поет наближається до вокзалу: платформи, семафори—ландшафт кубістів. І так без кінця: він міг би йти вперед і вперед, скрізь зустрічаючи й відзначаючи нехитрими словами контрасти природи й техніки. Проте, він обриває вірша для того, аби в другому, наступному, поновити ту ж саму тему. «Дві дівчини»: одна—селянка, друга—городянка. Форма—в запитаннях і відповідях, стара форма, добре випробована в пристосуванні, власне, до даної теми поетами романтиками першої половини минулого століття. Але це не біда, що тема стара: антитеза міста й села ще жива в сучасності й особливо жива, власне, у нас на Україні. Тільки в даний мент вона вимагає, очевидячки, якогось іншого виразу, якого полінувався відшукати поет (поет так квапиться висловитись і так любить побалакати). Як би він не був таким молодим, його можна було б прирівняти до красномовного гомеровського старця Нестора (Поліщука ж колись називали «Гомером революції», тому мою асоціацію можна пробачити), з уст якого безупинно текла солодка, як мед, мова.

Мова поета тече—та й, взагалі, «текучість» характерний образ для його поетичного світовідчужування. Перегорніть, справді, його книжку. Ось цвіркуни під вечір в околиці міста завели свою пісню—«немов цюрком біжить де молоко в діяницю» (3); ось небо в літній день «нахили прозорий келих».

Лиш ніжку прироби і перекинь,
І в ту незміряну глибінь
Збереш всю кров,
Що пролилась під небом (8);

ось вітер співає осінньому саду: «не зачепне золотої твоєї води моя небесна синя ложка» (9); думки хлюпочуться у темі осінній (11); ось образи любовної пристрасти—і знову—хвилини ме ду з гарячим соком (12), кров, що котиться хвилями у м'язах (12), жіноче тіло—«дихає плідінням, наче дощ у сад, тіла зливаються в творчому огні (15), кров медами точиться по жилах (15), чуття переливає, «прогіркла олія поганого домислу друзів уже заливає кипіння мої» (19) і т. ин. Вечір: на заході коливався казан розпавленого чавуну... Потім на обрії геть розіллявся та й погруз у фіялкову тишу (21); сочиться з серця зблідле чуття (21). Весна: конвалії білу міць поллють, як молоко (23). Концерт: співа струна—мов лялалась тонка нитка меду. Кількість прикладів може бути збільшена.

Пристрасть до образів такого роду характерна для лірики Поліщука в її справжньому стані. Вони надають їй, безумовно, того динамізму, про який вже нераз говорили, як про істотну рису штуки молодого автора, взагалі багатого на образи, що передають моторні, м'язові відчуття. Але разом з тим вони одбірають у його поезії певні сталі обриси. Все тече і все рухається легкими, вохкими, як що так можна висловитись, рухами. Немає тяжких і важких мас, немає їх гуркоту, немає грандіозности, навіть тоді, коли мова йде про грандіозне. Індустріалізм, що поступово захоплює й українську лірику, майже не торкнувся лірики Поліщука, легкої, жіночої—не дивлячись на принциповий потяг до мужности. Поступово з обличчя його спадає Уїтменівська маска. Між Поліщуком і Уїтменом виявляється стільки ж мало спільного, скільки в російському письменстві між Байроном та Лермонтовим. І як Лермонтов це одного разу зрозумів: «Нет, я не Байрон, я другой, еще неведомый избранник»—так і Поліщук, що в «Книзі повстань» щиро переспівував Уїтмена, тепер сам заявляє:

Ні, я не Уїтмен,
Новий я, ще незнаний...

І дійсно, вірші збірника, який ми розбираємо, де ще чуються завіраючі відгуки Уїтмена, не належать до сильніших. Ці відгуки ми знайдемо, наприклад, в другому відділі книжки—«Любов». Тут хоче, як і в віршах попередніх років, поет підкреслює стихійність почуття (порівняйте в «Книзі повстань» вірш «Вона», «На простори» та інші), та й увесь відділ закінчується віршем «Гімн жінкам» (правда, досить банальний)—але досить порівняти ці сторінки з відповідними темами не тільки в Уїтмена, а хоча б у російського пролетарського поета Івана Філіпченка («Руки» 1923), щоб побачити, де закінчується в творчості Поліщука традиція і де починається його особисте, інтимне прийняття кохання. У Філіпченка ми знайдемо також відділ, названий «Симфонія пола» (порівн. «Гімн жінкам»

Поліщука). Але не грандіозні образи, не стихійний розмах пола, а ніжні переходи від сумніву до надії, тонкі перебої чуття, що зародилося в душі, яка «тремтить, вібрує, як лист тополі» (12) — краще всього вдаються тут Поліщукові. Недурно так багато в цих віршах здрібнелих та голубливих слів: мила—японський лихтарик, що його обережно несе закоханий в руках, турбуючись, аби його не загасив вітер; вона—дорогий камінчик, що найдено його на пильному базарі житейської суєти й його так страшно згубити знову:

Заглядають прозорі очі
І воркують до мене слова:
«Ти мій милий, хороший хлопчику,
Де твоя оуйна голова» (24).
Дух поета і наравду—
«мягкий, як весняний вітер,
Нижний, як квітка блавату».

І даремно повторює старе й вічно нове слово Катюла (*odi et amo*)— він говорить про свою олив'яну ненависть; «люблю і ненавижу разом, чого є більш, не знаю сам». Ми, читачі, бачимо, що ніжності в ньому, безумовно, далеко більше, аніж стихійної сили, або ненависти.

Ріано взагалі переважає в новому збірнику Поліщука над *forte*. Найкращі частини книжки відведено «Природі» (перший відділ), темі з давня основний в українській ліриці—від Олеся до П. Тичини, одного з найвизначніших виразників «чуття природи» в слов'янській поезії за останніх 10—15 років. Міряться з автором «Соняшних кларнетів», що схоронили своє значіння з цього боку навіть в сучасний мент, коли і ми і сам автор далеко відійшли від них—трудно; проте, в збірникові «Радіо в житах» є сторінки, що по своїй музичності й глибокому чуттю природи, можливо, не уступають названому нами попередникові. Такі п'єси, як «Цвіркуни», «Лан», «Хуга» й інші і в чисто формальному відношенні являються значними досягненнями і Поліщука і нової української лірики. Їх одних було б досить, щоб виправдати цілу книжку.

Але в ній вони не стоять поодинокі. Правда, художня вартість збірника мов би знижується з наближенням до кінця. Автор «Думи про Бармашиху», «Леніна», «Адигейського співця» та інших поем, присвячених революції—не дав наприкінці своїх ліричних п'єс нічого такого, що би могло бути прирівняно до цих поем. Вірші, як от: «На новий рік», «Поступ», «Всесвітня революція», «Символ» повторюють старі слова—іноді просто переписують віршоподібними рядками тексти відозв і плакатів:

Доволі вам, товариші,
Іти під колісницю капіталу,
Щоб гімни Ротшильдам гармати рокотали,
Бо Жовтень розгорнув
Гарячі груди батьківської ласки
Усім робітникам і т. д. (39).

Чи значить це, що поет втомився від революційних тем, одійшов в своє особисте я, до любови й природи? Безумовно, ні: і його поеми, що иншого доказують, і пануючий настрій всієї його нової книги—проясненого, радісного приймання життя, яке революція оновила й освіжила, мов літня гроза землю—це підтверджує. Боротьба ще далеко не закінчена, але поет радісно дивиться крізь століття— в епоху, коли

Внуки свавільних степів
В солоді знань заживуть.
Згасне у попелі гнів
Наших гарячих покут.
Ти ж моя, земле, як день,
Цвітом вишень зацвієш.
Ніжне зітхання твое
Стане як заводь небес («Асканія Нова»).

О. Білецький.

С. Пилипенко. Байківниця. Чверть копи байок. Малюнки худ. Л. Каплана. Держ. В-цтво України, рік?, Харків, стор. 24.

Езопова байка перейшла крізь усі літератури світу. Федр, Лафонтен, Гелерт, Лесінг, Крилов, Глібів пересаджували сюжети грецької байки, решток звірячого епосу, на ґрунт європейських літератур. Річ відома, яке величезне організуюче значіння мають, скажемо, байки Крилова для певних верств російського передреволюційного суспільства, як вони організують хоча б, приміром, власницьку або ж от націоналістичну думку.

Отже, байки С. Пилипенка ставлять собі завдання цікаве з двох боків. Це є, по-перше, спроба оперувати з цілком новим сюжетом байки (сюжети «Байківниці» не мають нічого спільного з традиційними Езоповими байками), по-друге, це є перша в українській мові спроба зорганізувати байкою пролетарську свідомість.

Що до першого, автор досяг свого завдання цілком. Влучні, подекуди уїдливі малюнки його ніяк не нижче стоять від Езопових байок, ще й від них влучніші, можливо, через те, що розвиткові сюжету не заважають традиції звірячого епосу. Що до другого, то властива байці взагалі широта можливих для читача концепцій даної байки спонукує автора давати наприкінці багатьох байок виразні висновки (мораль), подекуди навіть виразні, тоб-то виховавчий замір автора проглядає настирніше, ніж, може, треба. В тім і що до цього, авторові вдалося дати кілька байок, що зовсім не потребують моралі, бо сам сюжет наштовхує читача на певні висновки. Такі байки могли б стати за найкращу оздобу будь якої читанки для радянської школи—приміром «Пуга», «Пожежа» й інші.

Серед загального засмічення українського язика, особливо його складні, чужомовними конструкціями, приємно одмітити чистий, крепкий язык автора байок—кілька дрібних описок не змінюють доброго від мови книжки враження. Книжку оздоблено непоганими графічними малюнками Л. Каплана.

М. К.

Юльян Шпол.—Вєрхи. Видавництво «Гольфштрем». Київ—Москва—Берлін. 1923, стор. 48.

«Автор мав нещастя жити, як усі:—од колиски аж до 20 з гаком літ. Бовтався в настроях. Низав їх на віршований спис. Нанизане, потасувавши, видає»—отаке пробачіння Юльян Шпол дає в «Ante scriptum» до «Вєрхи». А, звичайно, пробачіння, бо як же: «Книжку свою колуаю, щоб молотом блазнів по скронях.» (48)

Це—жадалося б. А насправді:
Скрізь трупи.
Між трупів я.
Лунає дзвін
Переходової доби.
Розчавлені годи
Йорзають по спині.
Всі в синьому.
Сині. (18)

Ото ж—яким молотом? Яким молотом, коли:
... в мені
Занімілих мук
Скривавлена рілля
І благання на голову
Кія... (24)

Та-а-ак... Сам кія хоче. А чому? Ось:
Рили ми, рили...
Вистьобали весь піт із жил,—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,—
Заялозила в сало
Обрійний порив. (25)

Хоче, не хоче скигільн. Хоче, не хоче свиснути весні привіт,
Хоч в душі моїй осінь,
Хоч гострий ніж
Вже підрізав мій гніт. (4)

От через що бовтається в настроях і має нещастя жити (тільки не так, як усі). І пояснює (звідки непевність):

Вимученими стежками
Прийшов я з степу. (5)

Тим часом:

Хто вийшов з лісу—
Не розірве запони
До віків заліза. (18)

І частенько мріє про питомі ліси й степи:

Сповийте мене
На луках з озерцями,
Встроміть у серце
Зімову парасоль:
Я заспіваю вам
Пісню серця,

І зацвіте трояндами
У ваших душах
Квасоля. (28)

Чи там квасоля, чи ні, а сільська лірика Шполові вигра-
вається в місті кремізнму, загарцьованому, засмоктаному, запльова-
ному (ач, як він його?). Я, каже, общипаний куродрап, «собі в пашу
кладу свою роскуйовджену голову». Ще й заспокоює себе:

Нічого.
То нічого,
Що душа в бур'янах. (42)

Хе! то Хвильовий ба-а-агато тих бур'янів революції бачить.
І виходить з того:

А пісня все та ж, стара,
Хоч на вид вже й нові дудочки (25)

(Це він про сучасність, а ми—про нього). Інтелігенсько-сте-
пова душа бунтує проти сучастности (одразу до Марса не долетіли).
І кортить їй:

Засатаніло осталить
Гостряк
На дружинну жвачку.
Ех (зуби, що скалить).—
В зуби...
Щоб:
Кряк і...
Рачки... (26)

А чи страшно? Ось Шпол ударить. Ось ударить.
—Ні!

Ні, бо не «Верхи», а «Рачки».

А хто рачки, того кієм—

Устань! Верхи на життя сідай.

С. Пилипенко.

Post scriptum (він—ante, а ми—post,—теж пробачіння). Ка-
жуть: треба про форму. А читали футуристів? Ну? Каже ж сам, що
ніби й нові дудочки, а пісня стара. Кому що, а про мене отаке,
мабуть, краще (це із цілої, скажемо, поеми, то-що):

Зпали пахи степові.
Запахло степовою бузкою.
Слали пісню дударі,
Як в'їзжали тупко.
Що попереду та засмагли руки,
А позаду та порепані.—
Гей, держись там, ти!.. вгорі!
Що?!.. смієшся?..
Засмієшся ти на кутні!..
Клацали.
Бухкали.
Далі.

Аж поки чорнява Галя
 Прийшла зі степену до міста:
 Чи не чути од милого
 Та про себе вісти... (40)

Скажуть: може від того до вподоби, що тут такі верхи? Не знаю. Може. А про те—це люд читатиме. А все—ні. Ог і форма. Шукайте її. Нанизуйте на віршований спис. І нанизане, потасувавши, видавайте. А там розберем. Без нової теорії. Бо ж дудочки старі. Пісні нові. Дудочки оновляться. І не навпаки. І не 'рачки. Бо рачкоформа буде.

С. П.

Ведміцький, Хоменко, Станко. Під заграво повстань. Поезії. Прилука, стор. 126. 1923.

Характерне провінційальне видання, як зовні, так і в своїй внутрішній будові—немаленька книжечка з жовтенькою обкладинкою прейскуранського «типу», без жадного покажчика змісту, нумерована вгорі сторінок і з друкарськими помилками.

Вмищає трьох авторів, із котрих перші два до цього часу нічого не друкували, і третій, що вже зробив виступ на полі мистецтва раніш.

Почнемо по черзі.

Тенденції «літати з захватом комети», кричати, вигукувати, кидати гасла в застарілих по формі рядках переважно незрозумілої будови. Це—Олександр Ведміцький. Творчість його, яка зростала, безперечно, в умовах неймовірно-швидкого бігу історії останніх часів великих соціально-індустріальних зрушень, далеко не в тим, чим стало сучасне мистецтво взагалі, збудоване на тлі цього динамічного льоту. Перш за все автор не створив певних технічних засобів передачі вражень і тому техніку віршу часто доводить до абсурду, як ось:

Хутчіше семафор! З путі мершій вагони:
 Він знищить шцент усе! Старі зітре кордони.
 Хутчіше—семафор:
 Він мчить, як метеор!

По-друге—внутрішній, ідеологічний бік поезії—не можна сказати, щоб був конструований на ґрунті пролетарського світогляду,—скоріш інтелігенський.

Хоч автор, правда, й чує, що:
 З глубин степів, з далеких місць
 Ідуть до сонця батраки

чи:

Шум блискучих тіл-машин,
 Регіт смерти... сміх огню
 про те ж признається:
 Мій сон завів мене в музей... (боротьби—М. Щ.)
 (Я—в сні загонів боротьби)
 Шукав я втілення ідей,
 Найшов... знамена і герби...

Це—довга «олесівська» меланхолія, яка «обілієм» своїм робить поета зовсім не сучасним. Або:

Так сказав він, зменшив сили.
І пішов я вздовж землі
Скрізь—пітьма, хрести, могили,
Світло ж мріє—десь у млі.

Тоді, коли світом життя заволодів світовий титан, пролетар, коли скрізь пролунав його дужий і радий поклик «до свігу», Ведміцкому він уявляється лише десь «у млі». Фатальний песимізм.

Також корисно було б поетові кинути такі речі, як:

Ви співали романс «хризантеми»,
Нагадали кохання мені...

або:

Для вас мій спів, мої поезії
І гострий рух моїх думок...
О, квіти тропику, рафлезії!
Богині ніжних мрій—квиток...

Це—нікчемне й старе; нагадує Пушкіна й старіших, а також де-кого з сучасників (по даті), як неокласиків.

Взагалі, треба сказати,—порожній «бреньк».

Автор—на шляху, але мусить ступати обережно.

Перш за все треба нагнати життя в мистецтві (від нього Ведміцкий відстав років на 20). По-друге—знайти засоби навчитись будувати твори ідеологічно витримані.

Є. Хоменко. Він емоційний (але не експресіоніст). В той час, коли Медвіцкий все ж таки прагне кинутись у вир життя, Хоменко хоче вкритись не тільки від його динамічності, а навіть від «всякого ока людського», потім розпачливо заявити:

Болить моя душа!
Розіп'ятий в стражданнях
Я—на голготському хресті.
Всі друзі кинули й втікли,
І я один!

або:

Смутку мій, мій друже вірний,
Сірий—сірий, як туман,
Оповив мене, мій смутку,
Захопив мене в полон.

Чорт-зна, чим захопився поет, і шкода, що не може вийти з отієї сентиментальщини, містицизму і не перестане виспівувати, семінарські канони та псалми, як ось:

Я востаннє прийду в мій улюблений храм
І востаннє там жертву пожру.

Не мішало б життя трохи «нажертись», а потім щось писати—це ж нікому не потрібне, навіть як «вкусний лімонад».

Залишається віднести до поета його ж власні слова:

Куриться жертovníк у нїм,
У нїм накупчені святині,
Безглуздя й гріх панує в нїм,

а потім піти далі.

Василь Гук (Станко). Його, власне кажучи, нема, і через те міркувати про творчість і робити висновки зараз було б занадто сміливо. Автор нічого не дав—це ясно—і зайшов не далі Ведміцького й Хоменка.

Треба лише попередити, що такі речі, як:

Спиридоном—заворотом
Сонце піде—жаль облиш!
Криг сахайся! Вся з Еротом
Кров гріхом солодким тіш!... Завесній!

ні до чого гарного не доведуть, а Станко ними Єсеніна все рівно не нажене.

Резюме:

Шкода паперу,—багато пішло на дешеву «музу».

М. Щербак.

В. Павлусевич «3 Пісень кохання». Київ—Відень—Львів, вид. «Українська книжка» 1921 р., 135 ст.

Т. з. «європейське» міщанство з Галичини завжди проявляло убогість своєї мислі і творчих зусиль у мистецтві. І це ось чому: революціонізм в штудії на дев'яност дев'ять відсотків залежить від соціальних настроїв, а «європейське» міщанство з Галичини навіть в епоху великих зворушень нічим другим стати не може як тільки міщанством. Правда, з цього багна вже де-хто видирається, але цих «де-хто»—небагато, і Павлусевич до них ніяк не належить. Він на 135 сторінках, як справжній «європейський» митець, проявив себе політично-аполітичним, і тільки наприкінці прорвалось:

«Ах, той їздець, отой їздець—
Гей, скільки він розбив сердець
О, Боже мій великий! (вірш «Червоний їздець»).

І от саме через те, що «Червоний їздець» розбив, а не запалив Павлусевичеве серце,—не горять його: ні творчий інтелект, ні творча емоція. Що вийшло б з Павлусевича в іншій обстановці—трудно сказати, скажемо тільки, що зараз з нього нічого не вийшло. Його книжка «3 пісень кохання» не варта того гарного паперу, на якому її видано. За винятком 2-3-х віршів на народні мотиви, все останнє—триндикання, а триндикання по самій своїй суті—завжди вбоге. Дивуєшся: де були Павлусевичі та їхні видавці, коли розвивалось українське художнє слово. Базарна, лубочна література завжди була, але ж панам із «Української книжки» слід було б знати, що марка «наклад Літературного Інституту—Київ—Відень—Львів» накладає якісь обов'язки. Невже входить в обов'язки «європейців» ком-промітувати українську літературу перед Європою?

От приклади:

«Чуєш? В китичці святе
Почування є,
Ним втішається, цвіте
Серденько моє».

Або:

«Хай ще квіття процвітає,
Хай живе чуття святе,
Кращого ніщо немає
Над почування оте!»

І в такому дусі вся книга: китичка, кохана; кохана й китичка. Одноманітний розмір, заязлені рими. Словом, халтура, неписьменна тарабарщина.

Стефан Кароль.

Д-р Сімович. «Найголовніші правила академічного правопису».

В журналі Винниченка й Шаповала «Нова Україна» ч. 7-8 р. 1923 вміщено між иншим статтю д-ра Сімовича «На теми мови». В ній шановний автор сперечається з «Найголовнішими правилами» що до, головним чином, правопису чужих імен в українській мові. Наукову позицію автору можна б коротко схарактеризувати яко точку погляду строго-шовіністичну, отже, на превеликий жаль, ніяк не строго наукову.

Граматика д-ра Сімовича, що ми рецензували в свій час в «Шл. М.» і «Пути Просвещения», з одного боку, дає величезний, почасти дуже цінний матеріал, з другого боку — дає часто невірне, часто цілком схоластичне того матеріалу освітлення... Отже в статті, що перед нами, маємо вже саме освітлення...

«Москвофільством» пояснює д-р Сімович, що ми пишемо гімназія, лагер... (не гімназія, лагерь), отже не схаменувшись стверджує, що на нашу вимову найбільший вплив має російський правопис. Можна б, звісно, обійтися без такого, м'яко кажучи, «парадоксу», згадавши, що хоча в нас і є «г» в своїх словах, та ми переймаючи чуже слово найрадше вимовимо його з «г» (h), от як селянин вимовляє директор, почувши російське директор, хоч в його мові є обидва ті згуки, та таке пояснення позбавило б д-ра Сімовича змоги скинути оком на «москвофільство».

«Московським впливом» д-р Сімович вважає те, що «Найголовніші правила», кажучи писати апострофа в словах, як над'їхати «з'явитися», тим часом не вимагають апострофа в словах, як от «зокрема» і подібних. «Ми так само одділюємо приросток, як і там» — каже д-р Сімович (курсив наш). Воно, правда, не так само, бо в першому випадкові апостроф = «j», а в другому апостроф = павзі, воно й не з російського, бо російський апостроф багато від українського молодший, та всі ці міркування для д-ра Сімовича невігдні, отже він їх полишає на боці.

Далі д-р Сімович атакує правопис г і г' в чужих словах, невідмінність чужих слів і т. д. — все під поглядом того ж таки «москов-

ського впливу» на наш правопис. Нам не хтілось би на цьому місці багато говорити про принципи правопису та доведеться згадати, що правопис така галузь граматики, де для того, щоб засуперечити щось, не треба нічого, крім бажання сперечатися. Адже ж ми можемо чогось вимагати: 1) під поглядом етимології слова (історичний принцип), 2) під поглядом вимови слова (фонетичний принцип), 3) під поглядом звичного вжитку («узуальний» принцип), 4) під поглядом розрізнення значень (семасіологічний принцип). Огже ясно, що причепитися до будь-якого із названих принципів правопису—річ надто легка; далеко важче зважити одне проти одного всі фактори правопису—тут вирішає справу найбільше просто якийсь авторитетний голос, визнане всіма чуття мови, а потім *usus, usus і usus...*

Ми свідомі того, що можна закинути «Найголовнішим Правилам», свідомі також того, що можна закинути будь-якому іншому правописові, та все ж таки вважаємо за потрібне керуватися «Найголовнішими правилами», гадаючи, що так робитиме кожен, хто прагне до усталення єдиного українського літературного правопису.

Бажаючи за всяку ціну відокремитись від загальноукраїнського правопису, д-р Сімович помічає, що він багато в чому сам зберігає такі риси українського правопису, що мають рацію тільки при орієнтації на російську мову. Ми кажемо про написи як «кляса», «фльога», «льоґіка» і подібні. Адже ж загальноукраїнське «е» перед «о», «а», «у» акустично (хоч і не артикуляторно) як раз найближче відповідає європейському середньому «е», отже м'якишти його знаком «я», «ьо», «ю»—значить орієнтуватися на якусь мову з велярним («твердим») «л», тоб-то на російську (або на польську). Ми вже констатували раніше, що д-р Сімович, одірваний від української живої фанатики, цього не знає; можемо додати, яко висновок з цитованого, що він і не хоче цього знати—його завдання довести «москвофільство» Радянської України, а перед таким завданням, очевидно, всі факти—дрібничка.

М. Йогансен.

Емиль Розенов. Против попов. Перевод с нем. А. И. Ромма, под ред. Н. Н. Попова. Ч. I, вып. II. Изд. «Красная Новь», М., 1923 г., 80 стр., 10.000 экз.

Перша частина нарисів Е. Розенова, що складається з трьох випусків, є вступ до нарисів релігійної боротьби 16 та 17-го віків. Е. Розенів викладає питання з погляду марксизму. У другому випускові він подає коротку історію папізму, далі викладає питання про святих, ченців та черничок, закінчує ж—білим духовенством, безшлюбством і таємною сповіддю. Описуючи «князей нищеты», Е. Розенов підкреслює уперте поривання папізму до одної мети—вирвати з рук світських князів все церковне багатство, всю поважність церкви й підбити все під єдину владу папи. Аби досягнути свою мету, папи перетворили католицьку церкву в єдину політичну й господарську організацію, що підриває владу місцевих князів та економічно уярмлює населення. Яке «чисте» життя вели папи, видно з того, що до 1648 року з 245 пап—31 було

виголошено самозванцями та єретиками, 64 вмерли наглою смертю, до чого ще 18 пап було отруєно, Стефана IV—задушено, Івана XVI—зарубано, Івана X—заколено, Бенедикта V—повішено, Григорія VIII—зачинено у залізну клітку, Целестину V-му забили гвіздка у висок. Папа Сергій III—(904 рік) улаштував щоденні п'яцтва та бенкети зі своєю коханкою Мароцією, 14 літ. 18-літній папа Іван XII (955—963 р.р.) повернув папський палац на дім розпусти, а церкви—на танцкласи, ходив по вулицях Риму зі своїми напівголими наложницями, на чолі релігійних процесій. Папа Іван XXII (1314—1334 р.) встановив таксу за «плотський гріх» духовної особи з черницею—у 67 лівів 12 су, за відпущення мужоложства або скотоложства—у 219 лівів 15 су, за згвалтування дівчини священником—у 2 ліври 8 су, за відпущення «гріха» черниці, що віддавалась де-кілька чоловікам, коли до того вона має бажання стати настоятельницею монастиря—у 131 лівр 15 су, за відпущення «гріха» невірній дружині—у 87 лівів 38 су і т. д. Цей папа хвалявся, що з європейських народів він зібрав більш 50 мільйонів гульденів золотом. Папа Сікст IV (1471—1484 р.) відчинив у Римі велику кількість домів розпусти, одержував з них «платню за посесію» до 20 тисяч дукатів на рік. Папа Юлій III зареєстрував 40.000 римських проституток і зібрав з них встановлений податок. Папа Інокентій VIII з 1484 р., щоб зміцнити папізм, знищив у одній тільки Іспанії 341.000 офір,—найбільше з них—«відьом». Папа Олександр VI Борджіа (з 1492 р.—1503 р.) обернув свій дворець у гарем, де мав на утриманні постійно від 50 до 60 розпусних жінок. Він одверто знущався з ікон і наказав намалювати ікони зі своєї красивої наложниці Дулії Фарнезе у вигляді напівголої Мадонни, а у її ніг—самого папу Олександра VI, у вигляді священнослужителя. Папа Лев X, опріч свого імення, мав ще спільного з левом те, що у нього був левій шлунок та ненажерливість лева, так що й померти йому довелось під час своїх насолод. Папа Юлій III зробив 16-літнього Інокентія Бертучіно, що раніш був за сторожа малп, кардиналом. Папські історики вірили в легенду, яка говорить, що папесса Іоанна, під іменням папи Івана VII, з 853 по 855 р., займала папський престол і один раз під час хресного ходу породила дитину на вулиці. Лютихський єпископ Гайнріх пригуляв від черниць і інших наложниць 63 дитини. Не диво, що князі й дворяне знаходили дуже корисне приміщення своїх капіталів, купуючи вищі духовні посади. Книга Розенова є необхідна пропагандистам-антирелігійникам, дякуючи великій кількості зібраного у ній фактичного матеріалу про «непогрішимість пап». До другого випуску приложено 15 малюнків про таємну сповідь, про попівське роздolia, монастирську розпусту і т. ин.

Даремне тільки на 82-й стор. Е. Розенів називає життєпис Ісуса—біблейським, євангельського Ісуса не було.

Ів. Сухопліюєв.

Листи до Редакції.

Шановна Редакціє!

1

В 2-му числі «Червоного Шляху» т. Грунський, обпатравши Максима Рильського, разом з тим, з неменшою насолодою скубнув і мене, мовляв ідіть до купи, більше пір'я буде.

Що Максим Рильський неокласик—так. Що Максим Рильський загруз в буржуазно-дворянській культурі—так. Що він переляканий пролетарською революцією і стоїть на ворожих позиціях до неї,—ще раз вірно. Але при чому тут я, Яків Савченко?

Охарактеризувавши Рильського відповідним чином, іменно, як поета контр-революціонера, т. Грунський, на доказ попередніх своїх тверджень про Рильського, раптом робить такий вольт:

І. Рильський цітує Якова Савченка (ст. 65):

«Мак червоний серця мого (треба: «чулого», а не мого)
Перецвівся в синій».

І тоном глибокодумного критика-філософа т. Грунський далі прорікає:

«Від червоних маків майнула українська література до синіх кольорів!!!» Et cetera.

Після таких зауважень т. Грунського, в звязку з його попередніми твердженнями про Максима Рильського, самий немудрий читач зробить цілком логичний висновок: Рильський поет дворянської культури, класово ворожий пролетаріату. Рильський дуже споріднений з Яковом Савченком, бо він же з любов'ю цітує його. Ergo—Яків Савченко поет дворянський, ворог пролетаріатові, контр-революціонер.

Я цілком певний, що т. Грунський не мав на думці фальшувати літературні документи, і все моє «дворянство», «сині кольори та настрої» не більше, не менше, як наслідок неучтва т. Грунського та не уважного читання книжки Рильського (де є згадана цитата) і критичної розвідки т. Коряка про неокласику.

Отже, поки що з ласки т. Грунського, я перебуваю в «дворянстві та контр революції».

Через те дуже прошу поважану Редакцію «Червоного Шляху» зняти з мене «подарунок» т. Грунського, умістивши в черговому числі «Черв. Шляху» відповідне спростовання, хоч би на тій підставі, що я ніколи не писав «мак червоний серця чулого перецвівся в синій». Автор цієї цитати хтось інший, а не я.

З цілковитою пошаною й сердечним привітом

Яків Савченко.

Через те, що т. Грунський в своїх літературних поїздках більше спирається на свою пам'ять,— йому до відому, а також для кращої літературної освіти подаю такі матеріали:

1) Автор цитати не Яків Савченко, а Павло Савченко. Вірш цей уміщено в його збірці «Епілоги». Збірка вийшла в світ в 1913 р., друкувалася в м. Лохвиці, в друкарні Дунаєвського. Вся збірка, а особливо цитата «мак червоний серця чулого» має точнісінько таке ж відношення до контр-революції, до пролетарської революції, до «синіх настроїв дворянських», як сон білої кобили до Павла Грунського. Не більше.

2) Яків Савченко—не «дворянин», не «синій». У нього, може, чував т. Грунський, є цілком пролетарські поезії: «Комуна», «Повстання», «Революція», «Сонце під голову», «Світовий Жовтень» (поема) і багато інших. Хай-но лишень т. Грунський пошукає. Яків Савченко навіть належить до об'єднання пролетарських поетів «Гарт».

Київ, 1/VI—23 р.

Я. С.

II

Вельмишановний товаришу Редакторе!

Прохаємо видрукувати цього листа з метою в'яснити наше становище. Наші твори друковано в закордонних емігранських журналах, ідеологією ворожих до Рад. Влади. Ідеології тієї ми не поділяємо, і там твори наші друковано, як художній матеріал. Але, яка ж, проте, тому причина?

Умови нашого літературного життя змусили нас туди податися. А умови ці надмірна підозра, цькування й систематична відмова видрукувати наші твори. Ця підозра кожний відбиток життя повертала на контр-революцію, кожне слово, сказане не в романтичному духові, мала за доказ бандитизму, всякий глибший підхід до людської душі проголошувала містикою і за цим сипались на нас обвинувачення.

Ми заявляємо: це несерйозно, бо ми не визнаємо авторів таких памфлетів, а їхні закиди найменше видаються нам проявами пролетарської думки. Вони обвинувачують іменем пролетаріату, а справді вони міщане, що прикрили свою міщанську дріб'язковість революційною фразою. Бурхливість подій піднесла на височінь тих диктаторів літератури, але в дешевому крамові, який вони продають, нема нічого творчого. Ще—раз ми проти осіб, а не проти ідеології—«не бійся закону, бійся законника»!

Ми говоримо про Коряка, В. Поліщука й тих, хто йде за ними. Їхню діяльність усі ми бачили й немає чого на ній докладно спинятися. А коли позначилися наслідки тієї діяльності, коли ми змушені були друкуватися закордоном, всі здивовано питають: як це так?

Дуже просто. Простіше, ніж здається тим, хто бачить у цьому змову проти Радвлади. Критика потрібна. Але ми одріжняємо критику від лайки, доносів та залякування. Хто так само почуває цю ріжницю, той нас зрозуміє.

Ми певні, що таке становище—тимчасове. Література може безбоязно прийняти в себе життя. А поки-що нам лишається тільки мовчати—до жадних журналів ми матеріялу посилати віднині не будемо. Хай радіють наші «критики»—ворог мовчить, значить, переможений.

З пошаною: *Григорій Косинка.*

Валерьян Підмогильний.

Теод. Осьмачка.

Від редакції. Даючи місце цьому листові, редакція «Червоний Шлях» мусить від себе додати таке:

1) Особисті стосунки авторів в українських радянських літературних колах нікогисько аж ніяк не обходять.

2) Кожна крамничка має свій крам, своїх споживачів і своїх критиків. З того, що автори цього листа не визнають пролетарської ідеології в т. Коряка та «іже з ним», не значить, що їхні твори були дійсно пролетарськими. Факт уміщення їх в антипролетарських часописах говорить протилежне. Нема «просто художнього матеріялу». Тим часом не пролетарський ще не значить контр-революційний.

3) Змови проти Радвлади ніхто в «скаканні в гречку» не вбачає, але й «дуже простим» і безневинним нікому це здатись теж не може. Адже маємо до діла з людьми дорослими.

4) Що до мовчання—ми бачили твори підписаних авторів у радянських часописах—ті твори, що їм там і місце, а, значить, «ворог» не мовчить. Не чули ми, щоб і критика з того сумувала.

5) Взагалі вважаємо цей колективний літературний твір за невдалий і, безперечно, «імпресіоністський».

Книжки, надіслані до редакції.

Н. Бухарин. Теорія історичного матеріалізму. Авториз. переклад М. Ільтичної. 1923, 80, 326 стор.

А. Річицький. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцист. розвідка. 1923, 80, 192 ст.

Е. Мюгзам. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 80, 128 ст.

В. Коряк. Поет української інтелігенції М. Коцюбинський, 1913 — 1923 р. Бібліотека „Книгспілки“, серія історії літератури й критики, ч. 12, Харків, 1923, 80, ст. 48. З портретом М. Коцюбинського.

Ведміцкий, Хоменко, Станко. Під загровою повстань. Поезії. Прилука, друкарня ім. Раковського, 1923, 160, ст. 126.

В. Павлусевич. З пісень кохання. Поезії. Наклад Літер. Інст. Відень, 1921, 80, ст. 136. Заголовн. малюнок Івана Крушельницького.

Спиридон Черкасенко. Казка старого млина. Драма. Київ—Відень—Львів. Видавництво „Чайка“, 80, ст. 138.

Спиридон Черкасенко. Про шотирса шелестіла. Трагедія. Київ—Відень—Львів. Видавництво „Чайка“, 80, ст. 170.

Антін Крушельницький. Орли. Комедія в чотирьох діях, друге видання. Вид-цтво „Чайка“, 1922, 80, ст. 266.

Антін Крушельницький. Трівога. Драма в чотирьох діях, друге змінене видання. Київ—Відень—Львів, 1922, вид-цтво „Чайка“, 80, ст. 132.

Антін Крушельницький. Артистка. Драма в трьох діях. Друге змінене видання. Вид-цтво „Чайка“, Київ—Відень—Львів, 1920, 80, ст. 124.

Антін Крушельницький. Ірена Оленська. Оповідання. Наклад Літерат. Інститута „Українська книжка“ Київ—Відень—Львів, 1921, 80, ст. 296.

Антін Крушельницький. Як пригорне земля. Друга частина повісті наших днів. Наклад Літер. Інст. Відень, 1920, 80, ст. 300.

Антін Крушельницький. Бдениий хліб. Оповідання з життя. Наклад Літер. Інст. Відень, 1920, 80, ст. 282.

Антін Крушельницький. Як промовить земля. Розділ з повісті наших днів. Наклад Літер. Інст. Відень, 1920, 80, ст. 152.

Антін Крушельницький. Дужим помахом крил. Роман. Перший том, перша частина. В-цтво „Чайка“, Відень, 1923, 80, ст. 212.

Антін Крушельницький. Дужим помахом крил. Роман, перший том, частина друга. В-цтво „Чайка“, Відень, 1923, 80, ст. 404.

Антін Крушельницький. Змагання. Повість. Вид-цтво „Чайка“, Відень, 1922, 80, ст. 416.

Артим Хомик. Всесильний долар і інші новелі. Передмова М. Шаповала. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 188. З портретом.

Віктор Гюго. Люкреція Борджія. Три дії. Перекл. В. О. Конон-Вілінська. З передмовою д-ра Остапа Грицяя. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 96.

Стендаль. Ченчі. Оповідання. Переклад з франц. Сергія Пашенка з передмовою д-ра Остапа Грицяя. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 56.

Стендаль. Абатесса ді Кастро. Оповідання. Пер. Серг. Пашенка. З передм. Остапа Грицяя. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 158.

Альфред де Мюссе. Тіціанів син. Оповідання. Переклад Сергія Пашенка. Передмова О. Грицяя. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 80.

Альфред де Мюссе. Андреа дель Сарто. Драма в трьох діях, з варіантом автора для театральної постановки. Переклад Сергія Пашенка. Передмова О. Грицяя. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, 92 ст.

Гюї де Мопасан. На воді. Оповідання. Переклав Микола Шраг. Передмова О. Грицяя. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, 144 стор.

Теофіл Готьє. Панна де Мопен. Роман. Перший том. Переклад Миколи Шрага. Передмова О. Грицає. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 262.

Лісовий царь Ох. Народня казка з мал. Ю. Русова. Український дитині, ч. 1. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 24.

Злидні. Нар. казка, з мал. Ю. Вовка. Укр. дитині, ч. 2. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 12.

Царь Лев. Нар. байка, з мал. О. Кульчицької. Укр. дитині, ч. 3. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 32.

Хатка в лісі. Нар. казка, з мал. Ю. Вовка. Укр. дитині, ч. 4. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 16.

Царенко і Змій. Нар. казка, з мал. Ю. Вовка. Укр. дитині, ч. 6. В-цтво „Чайка“, Відень, 80, ст. 32.

Д-р мед. с. Лукасевич. Як доглядати діток-немовлят. Поради та вказівки матерям. Накладом автора. Київ—Варшава, 80, ст. 22.

The Famine in the Ukraine. Published by the Executive Committee of the Ukrainian Social Democratic Labour Party. Berlin, 1923, 80, ст. 24.

В. Я. Рубашкин. История развития человека. Библиотека „Естествознания“, серия „Живая Природа“. Изд. „Путь Просвещения“, Харьков, 1923, 80, 96 ст.

В. Я. Рубашкин. Происхождение пола. Библ. „Естеств.“, серия „Ж. Пр.“ Изд. „Путь Просв.“, Харьков, 1923, 80, ст. 122.

Проф. Н. Лебедів. Про науку Дарвіна. Библ. „Природозн.“, серия „Ж. Пр.“. В-цтво „Шлях Освіти“, Харків, 1923, 80, ст. 36.

Проф. Н. Д. Лебедев. Организм и среда. Библ. „Естеств.“, серия „Ж. пр.“. Изд. „Путь Просвещ.“, Харьков, 1923, 80, ст. 56.

Проф. В. П. Воробьев. Тело человека. Устройство и работа. Библ. „Естеств.“, серия „Жив. Пр.“. Изд. „Путь Просвещ.“, Харьков, 1923, 80, ст. 124.

Проф. А. М. Никольский. Сообщество у животных. Библ. „Естеств.“, серия „Ж. Пр.“, Харьков, 1923, 80, стр. 66.

Проф. Е. С. Хотинский. Металлы и сплавы. Библ. „Естеств.“, серия „Неживая Природа“. Издательство „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, стр. 92.

Я. П. Бериман. Уголь как вещество и как источник энергии. Библ.

„Естеств.“, серия „Нежив. Пр.“ Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, стр. 90.

Проф. В. Ф. Тимофеев. Силы природы, энергия и ее превращения. Библ. „Ест.“, серия „Нежив. Пр.“ Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, стр. 84.

С. Моносов. Два восстания лионских рабочих. Библ. „Обществоведения“, изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 48.

А. Малицкий. Чека и Г. П. У. Библ. „Обществовед.“, серия „Советское Право“. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 50.

Проф. А. М. Покровский. История земли. Библ. „Естеств.“, серия „Мироведение“. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 84.

Инж. А. Бергер. Электрофикация народного хозяйства С. С. С. Р. С приложением карты-схемы. Библ. „Произв.-техн. знаний“. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 44.

Г. Ф. Проскура. Скрытые силы воды. Библ. „Технич.-производ. знаний“. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 80.

Р. Д. Пономарев. Как можно использовать электрическую силу. Библ. „Технических знаний“. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 60.

А. Н. Бухштаб. Электричество в селе и в рабочем поселке. Библ. „Произв.-технич. знаний“. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 108.

Проф. М. Д. Зуев. Сахар и его производство. Библ. „Произв.-технич. знаний“. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 188.

Е. Ткачева. Вечер астрономии. Библ. „Политпросветработы“, клубн. вечера. Под ред. проф. Б. П. Герасимовича. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 68.

Д-р мед. Э. Краземан. Мать и ребенок (в вопросах и ответах). Перевод с немецк. под ред. и с дополн. д-ра М. Б. Голомба. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 120.

Что рассказывать детям. Центральная опытно-педологич. станция. Изд. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 168.

Э. Яновская. Сказка как фактор классового воспитания. Библ. журн. „П. Пр.“, Харьков, 1923, 80, ст. 44.

Гр. Гринько. Очерки советской просветительной

политики. Биб. журн. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 194.

Национальные моменты в партийном и советском строительстве (доклад т. Сталина и речи т.т. Раковского, Скрипника и Гринько на XII съезде РКП). С прилож. резолюции съезда по нац. вопр. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 72.

Д-р В. А. Блях. Физическое развитие рабочей молодежи. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 164.

А. Винтергальтер. Практический курс природоведения, элемент. учебник. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 92.

Проф. А. М. Никольский. В стране кочевников. Рассказы для юношества. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 102.

Проф. А. М. Никольский. Мой зоологический сад. Рассказы для юношества. С 14 рисунк. в тексте. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 48.

Ник. Рождественский. Методика неорганического природоведения (построение курса по принципу исследования). Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 238.

Г. И. Вечфинский. Нужен ли нам воздушный флот? Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 38.

Н. Попов. Современная авиация. Краткий очерк разв. совр. состоян. и значения авиации у нас и загранич. Изд. „П. Пр.“ Харьков, 1923, 80, ст. 40.

Марксизм и этика. Сборник первый, под ред. Я. С. Розанова. Меринг, Каутский, Лафарг, Квессель, Аксельрод, Бауэр, Иоффе, Ферстер, Теннис. Госуд. Изд. Украины. 1923, 80, ст. 320.

Первый съезд КП(б)У 5—12 июля 1918 года. К пятилетнему юбилею (1918—1923). Статьи и протоколы съезда. Комиссия по истор. Октябрьской Революции и КП(б)У. Госуд. Изд. Укр. Харьков, 1923, 80, ст. 184.

Ол. Астряб. Задачник по начальной геометрии (приспособлений до підручника „Начна геометрія“). Лабораторно-индуктивный метод викладання. Держ. Вид-цтво Укр. Київ, 1923, 80, ст. 144.

К. Лебединців. Лічба й міра. Арифметика в звязку з початками геометрії для трудов. школи або само-

навчання. Частина перша. Видання третє, Держ. Вид. Укр. Київ, 1923, 80, стр. 152.

А. А. Сухов. Экономическая география Франции. Издание второе, дополненное, переработанное. Госуд. Изд. Украины. Одесса, 1923, 80, ст. 192.

С. Каган. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе. Из материалов, собранных и изученных губ. комитетом КП(б)У на Киевщине. Госуд. Изд. Укр. Киев., 1923, 80, ст. 80.

Проф. М. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельничны до мировой войны. Том III. Очерки торговли и торгового капитализма гетманщины в XVII—XVIII столетиях. Госуд. Изд. Укр. Одесса, 1923, 80, стр. VIII+192.

Л. Писаржевский и М. Розенберг. Электрон в химии растворов и в электрохимии. Госуд. Изд. Укр. 1923, 80, ст. 138.

А. Липиненблюм. Что такое радий. Нар. библ., № 27. Госуд. Изд. Укр., 1923, 160, ст. 64.

М. де Бройль. Современное состояние теории изотопных элементов. Перевод с французск. Е. Хотинского. Научная библ., № 4. Госуд. Изд. Укр. 1923, 80, ст. 24.

И. Гирн. Происхождение Искусства и исследование его социальных и психологических причин. Госуд. Изд. Укр. Харьков, 1923 г., 80, ст. XVI+232.

Роза Люксембург. Письма из тюрьмы. Перев. и примеч. Веры Бархиной. Госуд. Изд. Укр. 1923, 160, ст. 72.

Освобожденный труд. Общественно-литерат. хрестоматия для школ и самообразования. Составил И. С. Рабинович при участии В. М. Крайнего и О. А. Барабашева, с предисловием А. Луначарского. Изд. „Молодой Рабочий“. Харьков. 1923, 80, ст. X+404.

И. Рабинович. Дети труда в искусстве. С 50-ю репродукциями. Предисловие проф. А. А. Сидорова. Изд. „Молодой рабочий“, Харьков, 1923, 80, ст. 76.

Черная страна. Сборник об угле, с 60 иллюстр. в тексте и на отдельн. стр. Под ред. И. Рабиновича и Н. Функа. Библ. «Юного Коммунара». Госизд. Укр. Харьков, 1923, 80, стр. 188.

Труды Всеукраинского Института Труда. Выпуск первый. С портретами и иллюстрац. Изд-ства „Путь Просв.“ и „Институт Труда“, Харьков, 1923, 8°, ст. 204+X.

Ф. Р. Дунаевский. Профессиональный подбор и его социальный смысл. Методология. Отд. оттиск из выпуска 1-го „Трудов“ В. И. Т. Изд-ства „Путь Пр.“ и „Инст. Тр.“ Харьков 1923, 8°, стр. 64+X.

Всеукраїнська Академія Наук. Звідомлення за 1921 рік. Вид-цтво української молоді. Берлін, 1923, 8°, ст. 76.

Бюллетень, № 5, май 1923. Госуд. Изд. Укр. Торговый отдел. Харьков, 1923, 8°, ст. 64.

Бюллетень Укрглавпрофобр, № 3—5. Нар. Комис. Просв. 1923.

Бюллетень Укрглавпрофобр, № 5—6. Харьков, 1923.

Учебные планы и программы курсов ликвидации технич. безграмотности для рабочих металло-обработ. пром.—Укрглавпрофобр. Материалы отд. профобр. рабочих, выпуск VIII. Харьков, 1923.

1-й з'їзд совітів союзу ССР (стеногр. справоздання з прилож.) 1-а сесія ЦВК союзу 30 грудня 1922. Видання ЦВК СССР. Москва, 1923, 42 стор.

Постанови 1-го з'їзду совітів СССР. Видання ЦВК. Москва, 1923, стор. 14.

Музика, місяшник музичної культури, ч. 1. Київ. Видає муз. т-во ім. М. Леонтовича.

Нова Громада, двохтижневий загально-коопер., літер.-мистецький та економ.-наук. селянський журнал. Кн. 1-2. Видає Вукорада.

Нова Громада, кн. 3-4.

Нова Громада, кн. 5-6.

Нова Громада, кн. 7-8.

Заграва, орган незалежної думки, виходить кожного 1 і 15-го в місяці. Редагує колегія. Рік 1, ч. 8. Львів, 15 липня.

Знаття, щотижневий популярно-науковий і громадський журнал, ч. 2. Видання „Хазайство Донбасу“, Харків, 1923.

Голос праці, журнал для працюючого люду, місяшник. Рік 2, ч. 3. Видає „Пролеткульт“, Вінніпег, 1923.

Сільський Господар, двохтижневий бюллетень Всеукр. Союзу с.-г. кооперації, ч. 1-2, 1923, Харків.

Сільський Господар, ч. 4-5.

Сільський Господар, ч. 6.

Сільський Господар, ч. 7.

Путь к коммунизму, орган главполит-просвета УССР № 3-4. Харьков, год изд. третий.

Путь Просвещения, педагогический журнал (теория просвещ., методология, просветит. практика, быт). Март, 1923, № 3., год. изд. 2-ой, Харьков.

Путь Просвещения, № 5.

Путь Просвещения, № 6.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Радянської влади на Україні.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

10. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
11. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
12. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
13. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
14. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
15. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'еса.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“—Берлін—Нью-Йорк.

**ГОЛОВНА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Харків, пр. Свідомости (б. Мироносицький), № 1.

**КИЇВСЬКА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Київ, вул. Леніна, № 17, кімн. 222.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивнії перла виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ
ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. Переклад за редакцією Евг. Касяненка. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянute видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16⁰, I — IX, 150 стор.
4. Б. ГОРЕВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільичича. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8⁰.
8. Е. МЮНЗЕР. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰.

ДРУКУЄТЬСЯ:

9. К. МАРКС. Злидні філософії.
10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.
12. К. МАРКС. 18 Брюмера.
13. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
14. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Феєрбах.
15. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
16. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
17. Е. ВАРґА. Занепадання капіталізму.
18. К. А. ВІТФОРГЕЛЬ. Від пракомунізму до пролетарської революції.
19. О. АВСЕМ. Історія комуністичних наук і соціальних воєн.
20. П. КАСЯНЕНКО. Алгебра для шкіл нормальних.
21. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
22. Дж. ЛОНДОН. Запізна п'ята.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Піґінс.
24. А. СІНКЛЕР. 100%.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА
на ВЕРЕСЕНЬ місяць 1923 року
НА ГАЗЕТУ

„ВІСТІ ВУЦВК“

На 1 місяць з доставкою в Харкові й пересилкою на провінцію **90 карб.**

На 1 місяць для партійних та професійн. організацій, військових частин, комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, незможних селян по надісланню відповідних посвідчень **40 карб.**

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

За кордон на 1 місяць 1 долар.

Передплата й оголошення приймаються в конторі редакції вул. К. Либинехта, II, при всіх філіях і комісіонерствах Українбанку й всіх її відділах та поштових конторах УСРР і в правобережній філії контори редакції газети „Вісті ВУЦВК“ (Київ, вул. Леніна, № 8, Сельбудинок).

Оголошення 50 копійок в червінцях (0,05 червінця) за рядок нонпарелі.

Оповістки перед текстом—по подвійному тарифу.

Публікації розміром на 1 сторінку й більше, здані безпосередньо в контору редакції—по угоді.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях або грошзнаках по курсу дня оплати; плата має бути виплачена в семиденний строк.

УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ

ВІСТІ

THE UKRAINIAN DAILY

NEWS

Ukrainian Daily News published every day except Sundays & holidays by The Ukrainian Daily News Publishing Co.
502 E. 11-th St. New York, N. Y.

Telephone: Orchard 5446.

Часопис для українського робочого люду, виходить щодня, крім державних свят і неділь.

SUBSCRIPTION RATES:

United States & Canada

One year	\$7.00
Six months	3.75
Three months	2.00
Single copy	3 c.
To Europe one year	10.00

ПЕРЕДПЛАТА:

В Злуч. Державах і Канаді	
На рік	\$7.00
На 6 місяців	3.75
На 3 місяці	2.00
Поодинокє число	3 ц.
В Європу на рік	10.00

З Канади належитья висилати гроші лише на так званий „Foreign Money Order“.

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

За оголошення редакція не відповідає.

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить
1-го і 15-го кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	\$2.00
На пів року	1.00
Поодинокє число	10

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

„МОЛОТ“

The Ukrainian newspaper for satire and humor
published semi-monthly by „MOLOT“ Co.

414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	\$2.00
Six months	1.00
Singly copy	10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post office
at New York, N. Y. under the Act of March 3, 1879.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

„ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ“

(2 й год издания).

ЖУРНАЛ ПОСВЯЩЕН ВОПРОСАМ ТЕОРИИ
ПРОСВЕЩЕНИЯ, МЕТОДОЛОГИИ, ПРОСВЕ-
ДИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ, БЫТА.

ОТДЕЛЫ ЖУРНАЛА:

1. Общий	4. Реферативный
2. Экспериментальный	5. Библиографический
3. Бытовой	6. Информационный

К участию в работе журнала привлечены научные силы в области педагогической мысли Федерации и Запада.

Имеются корреспонденты в столичных городах Европы.

Журнал распространяется в количестве 7000 экземпляров по всей Советской Федерации, а также за границей.

Объем—20 печатных листов.

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА (в золоте):

На один год (12 мес.)	8 р. — к.
„ 1/2 „ (6 „)	4 р. 50 к.
„ 1/4 „ (3 „)	2 р. 20 к.

При коллективной подписке—не менее 3-х экземпляров—и для посредников (при выписке не менее 10 экземпляров)—20% скидки.

ПЛАТА за ОБЪЯВЛЕНИЯ:

за 15 строк (1/4 стран.)	20 р.
„ 30 „ (1/2 „)	35 р.
„ 60 „ (1 „)	60 р.

Цена отдельного номера 1 р.

При повторных объявлениях—скидка по соглашению.

Для посредников скидка 20%.

Оптовая закупка и прием подписки могут производиться у представителей конторы:

МОСКВА, А. А. Шумович, Кривоколенный пер., 14, кв. 11, тел. 2-57-60.
КИЕВ, „Сорабкооп“ Правление—Крещатик, 29, Книжный отдел и склад—
Крещатик 22. ЕКАТЕРИНОСЛАВ, Иванов, ГУБОНО. ОДЕССА, Книжный
склад ГУБОНО, Екатерининская, 21.

Адрес редакции и конторы: Харьков, ул. Артема, № 31.

Телеграфный: Харьков, Наркомпрос—журнал.

З другої половини вересня 1923 року

„БІЛЬШОВИК“

виходить в збільшенім форматі ЩО-ДНЯ

Товариші робітники й незаможники!

Передплачуйте вашу газету!

„БІЛЬШОВИК“ — Орган Київського Губернського Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України і Губвиконкому.

„БІЛЬШОВИК“ — боронить інтереси робітників і незаможного селянства.

„БІЛЬШОВИК“ — подає відомості про боротьбу робітників і селян проти поміщиків і капіталістів у всьому світі.

„БІЛЬШОВИК“ — несе слово робітниче-селянської правди й знайомить з законами, розпорядженнями та наказами Робітничо-Селянської влади.

„БІЛЬШОВИК“ — стоїть за революційну законність, нещадно викриває тих, що зі шкурних міркувань примазуються до Радянської влади.

„БІЛЬШОВИК“ — дає робітникові й селянинові наукові поради про те, як краще господарювати.

„БІЛЬШОВИК“ — містить листи робітників та селян про життя села й міста, про їх потреби та бажання, а також скарги на незаконні вчинки.

„БІЛЬШОВИК“ — містить малюнки з життя робітників і селян.

Передплата коштує:

на жовтень місяць 350 крб. (зн. 1923 р.).

Для партійних і професійних організ. і комітетів
незаможників (колективна):

на жовтень місяць 250 крб. (зн. 1923 р.).

Передплата приймається конторою—Київ,
вул. Леніна, № 8, Губсельбудинок.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць 1 карб.	на 6 місяців 6 карб.
на 2 місяці 2 »	на 12 місяців 12 »
на 3 місяці 3 »	по курсу червонців (банкн.).

Передплатники Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Катеринослава, Чернигова та Запоріжжя дістають передплачені числа з місцевих контор В-ва **без доплати за пересилку**.

Інші передплатники платять за пересилку по поштовому тарифу.

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для Європи—75 центів USA, з доставкою.

Окреме число в роздрібному продажі 1 карб. 25 коп. по курсу червонців (банкнот).

Передплата приймається по курсу червонців (один карб. = $\frac{1}{10}$ червонця) Радянськими грошовими знаками по курсу дня передплати, або ж самими червонцями (банкнотами) по номінальній їх ціні.

Передплачувати можна: в Головній Конторі редакції—Харків, проул. Свідомости (б. Мироносицький), № 1, по всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, по всіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Контори Редакції, по всіх конторах по прийомупередплати, а також по місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до Видавничого Т-ва з О. П. «Космос» Berlin, Kronprinzstrasse, № 10.

Увага до всіх редакцій провінціальних органів Преси.

Видавництво «Червоний Шлях» ласкаво прохає усі місцеві органи преси передрукувати цю об'яву на своїх сторінках в порядку обміну об'явами. По одержанню примірника з надрукованою об'явою, Видавництво «Червоний Шлях» умістить в своєму місячнику бажану й рівноцінну об'яву.

При видавництві монопольне представництво В-ва «Космос» Берлін—Нью-Йорк.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ КООПЕРАТИВНЕ КНИГОВИДАВНИЧЕ
Й ТОРГОВЕЛЬНЕ Т-ВО „КНИГОСПІЛКА“.

ЖУРНАЛ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКИ Й БІБЛІОГРАФІЇ
„КНИГА“

Виходить щомісячно за редакцією С. ПИЛИПЕНКА.

Журнал має розділи:

1. Статті по історії й теорії літератури.	6. Літературне життя на Україні, в Росії й на Заході.
2. Критика й огляди.	7. Видавнича хроніка.
3. Видавничі й друкарські справи.	8. Стан літературної праці.
4. Рецензії на нові видання по всіх галузях знання.	9. Інформаційно-справочний відділ.
5. Бібліотекознавство.	10. Бюлетень Укр. Книжкової Палати.

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

на 1 місяць	40 коп. в золоті
» 2 »	75 » »
» 3 »	1 р. 10 » »

В журналі беруть участь:

Агуф М., Айзеншток І., Блакитний В., проф. Белецький, проф. Білоусов М., акад. Багалій Д., Білик Я., Височанський П., акад. Воблий, Воля Т., Гайлис Я., Годкевич М., Драгоманів С., Дубняк К., Йогансен М., проф. Кагаров Е., Качинський В., Колісниченко Л., Коряк В., Котов М., проф. Коршіков, Кулик І., Коцюба Г., Краснов П., Мамонтів Я., Меженко Ю., Немоловський І., Озерський Ю., Омельченко І., Панченко М., Пакуль Н., Пастернак С., Пельше Р., Педаєв Д., Петренко Г., Пилипенко С., проф. Плевако М., Поліщук В., Приходько А. (Прийдешній), Радлов В., Русанов А., Равіч-Черкаський М., Савченко Я., Самброс Ю., проф. Семковський, проф. Синявський, проф. Соболів, Совз-Правда О., Суліма М., проф. Таранушенко, Тиховський П., Уразов, проф. Федоровський А., Чередниченко В., Яворський М., проф. Яната й инш.

Адреса редакції:

Харків, Чорноглазівська вул.,
Ч. 7/9—„Книгоспілка“.

Там же приймаються ОГОЛОШЕННЯ до ЖУРНАЛУ:

1 ст.—15 карб. в зол., $\frac{1}{2}$ ст.—
8 карб., $\frac{1}{4}$ стор.—5 карб.

1,00

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ЦЕНТРУ ІМ. ШЕВЧЕНКА

157

157

~~81645~~

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

6-7

ХАРКІВ

1923

У Харкові виходить український громадсько-політичний
і літературно-науковий місячник

„Червоний Шлях“

За редакцією: О. Шумського (головний редактор), П. Тичини,
Г. Гринька, В. Блакитного, С. Пилипенка і М. Хвильового.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, акад. Багалій, Брандлер (Германія), проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Анд. Головка (Полтава), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, Ол. Дорошкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), акад. Еварницький, проф. П. Єфремов (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. Жук (Чернігів), В. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), Капельгородський (Лубні), Єв. Касяненко (Берлін), Г. Клуний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, А. Ковалівський, О. Копиленко, В. Коряк, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Кучеренко, О. Кисіль, П. Козицький, Ол. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін — «Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Мануїльський, проф. Я. Мамонтов, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлов, С. Мазлах, Мілковський, Максимович, проф. З. Неєдлі (Чехія), Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, А. Панов, проф. О. Підгаєцький, проф. М. Плевако, В. Поліщук, П. Панч, М. Полоз, Ол. Попів, П. Попів, А. Прийдешний, В. Радиш, Х. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, Равич-Черкаський, П. Сващенко (Чернігів), проф. С. Семківський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський, Ол. Слісаренко, М. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Як. Савченко, М. Семенко, К. Тараненко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), проф. Тимофіїв, акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. Фрунзе, Гнат Хоткевич, Ан. Хвиля, проф. О. Хлюп (Чехія), Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), М. Чернявський (Херсон), Чубарь, П. Червоний, Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурпій, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та инш.

Див. 3 стор. обіортки.

Ж 157

05 (47.74) «1923»=91.79

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

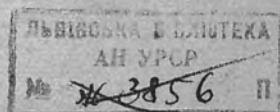
~~21845~~

№ 6—7

ВЕРЕСЕНЬ

1923

ЖОВТЕНЬ

4/80

Друкарня-літографія
КНИГОСПІДКИ
Харків. Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Д. У. Д. № 4596. Т. 5000.

Зам. № 2376.

З М І С Т

	Стор.
П. Тичина—Плач Ярославни	1
Микола Хвильовий—«Лілюлі»	4
О. Гатов—Ніч. Пер. В. Сосюра	24
В. Атаманюк—Із нової єврейської поезії	25
Г. Хоткевич—Гуцульські образки	28
М. Драй-Хмара—Осінь	41
Борис Тен—Поезії	42
Г. Петніков—Осінній племін. Пер. С. Кароль	43
В. Чередниченко—Артистка без ролів. П'єса на 3 дії	44
А. Панів—Тифліс вночі	71
Володимир Сосюра—Віра. Поема	72
А. Хоменко—Національний склад населення України по новіших даних	80
Я. Чепіга—Держава й суспільство в справі виховання та освіти	93
О. Мізерницький—На роздоріжжі	103
І. Ю. Кулик—До розвитку капіталізму на Україні	113
Е. Берглер—Психоаналіз	119
Акад. П. Тутківський—З подорожів по Київщині	136
М. Горбань—Кілька уваг до питання про автора «Історії Руссов»	146
М. Доленго—Київ та Харків—літературні взаємовід- ношення	151
П. Козицький—Суть музичної творчості Стеценка	158
Проф. Є. Кагаров—Криза історії літератури	170
В. Гадзінський—Естетика «Блакитного Роману»	178
Леся Українка—Недруковані листи. Подав І. Ткаченко	187
М. Любченко—Замість міжнародного огляду	197
Вас. Мазуренко—Увага на Середній Схід	203
Хроніка	209
Бібліографія	241
Листи до редакції	267

П. ТИЧИНА.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ.

Ліди Папарук.

I

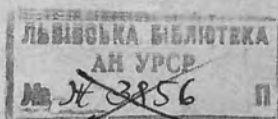
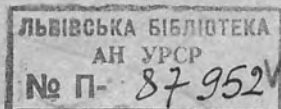
Сніг. Сніжок.
На княжий теремок.
День і ніч круг нього ходить,
плаче голосок:
— Ой князю князьочку,
чи ти за Дунаєм?
чи ти на Дону?
Дай про себе вісточку,
бо умру.

Прислухається княгиня—тільки сніг,
тільки сніг та сніжок,
та за полем та за лісом
голод-голосок:
Батька війна!
Матері 'ма!
Хто побре, хто засіє?—
А—а!

Ой, яка пустеля.

Тут княгиня знов:
— Послужи ще ти, вітрило,
вітре-чорнобров!
Десь князь одступає
з жменькою княжат,—
одвертай од нього стріли,
посилай назад.

Прислухається княгиня—а вітру нема,
тільки сніг та зіма,
та за полем та за лісом
чути голоса:

Ми тебе одвернем!
Ми тебе пошлем!
Будеш ти лежать як князь твій—
каменем...

Ой, яка пустеля.

— Дніпре, Дніпре сон-дрімайло,
ти нам батько всім.
Встань хоч ти—коли без князя—
царство воскресім.
Царство тихе, праве,
мудре на закон:
щоб одні землі гляділи,
а другі корон.

Прислухається княгиня—тільки сміх,
тільки труситься сміх,
та шумить, шумить шумище
із-під хат, із-під стріх.
Мо вернувся князь з походу?
Мо дружина прийшла?—
Прислухається княгиня—брязк мечей та яса,
та все ближче голоса:
ми тебе воскреснем!

Ой, яка пустеля.

II

Дивний флот на сонці сяє,
гимном небо потрясає,
грає на крилі.
То вертаються титани
чорної землі.
Із далекої літани,
там де королі.

Що далекая літана
вбила пана-вкраїтана,
та не вбила тих,
в кого кров тіче залізна
в жилах молодих,
в кого пісня сонцебризна
і правдивий сміх.

Що шумить-дзвенить верхами?
Що там трусить порохами
вранці на зорі?—
То тікаючи туманять
королі й царі.
То за ними отаманять
скрізь пролетарі.

По-над гóрами, над степом
розлетілись грізним цепом,
стали в один хор.
Не ховайтесь, хитрі лиски,
витагнем із нор.
Б'ють згори, метають блиски—
лиш шумить мотор.

Дивний флот на сонці сяє,
гимном небо потрясає,
грає на крилі.
То вертаються титани
чорної землі.
Із далекої літани,
там де королі.

Іх внизу стрічають Лади.
Ще й останньої безвлади
повна повноліть.
Мов жона—тонка, колисла—
нива хліб зернить.
Аж за море вусом звисла,
звисла і шумить...

Київ—23 р.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ.

«ЛІЛЮЛІ».

Павлові Тичині:—

„Власне і це—вар'яція на тему: *vita nova*.
І тут спектакль, і тут знайомий Вам квартет:
товариш Огре, горбун, Льоля і Маруся“.—
Присвячую.

Вилітає експрес і курить.
Тоді в калейдоскопі:

— жита, степи, гони і
північний туман з осінньої магістралі. Провалюються темні
горізонт, оселі, байраки, глухі нетри. Виростають фабричні
посьолки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає
яри, могили, похмурі перевали і чути далекий надзвичай-
ний гул.

... А за Тайгайським мо-
стом, де починається робітничий посьолок:

— реальні результати ка-
пебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить,—вийшов
з німого мертвого кола і шпурляє в блакитні межі крицевий
і грізний клекіт.

Це знає горіод.

... А вранці, ввечері, вночі в завданий час, догов
й спрволока гудить заводський гудок.—В центрі города
гудка не чути.

... А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики—і в степ і на станцію.
То за кар'єрами пронизливо «кукушка»—кар'єри далі, за
кілька гін.

Товариш Огре живе за
мостом: справа, недалеко, коли з горіода. Він татарського,
казанського походження. Татарського мало: смуглявість,
матовість, тмяність, от.—З ним живе двоє.

Так-що газетна сучасність. Прекрасна газетна
сучасність, як запах на клумбі: тююн. Тоді ранкова зоря
надіне нові саф'янці і тихо, нечутно рипить по траві. Тоді
каже горбун Альоша:

— Ізмайле, ти чудака.

Товариш Огре мило усміхається:

— Чому чудака?

І справді: чому чудака? ...А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики.—Горбун теж усміхається.

... І прийшла ще Маруся, і тому що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишневною),— думайте: каесему.

Так. Верещить:

— Бачила барахло минулого: академтеатр. Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток каламбурного часу... Чуєте?... А ти, Альошко, живо в райком!.. Що?

І розкаже: політпровірка, готовляться. Ха-ха!— Горбун взяв партквиток.

... А Льоля подивилась на Марусю і подумала: «боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на «Лілюлі».

Так-що сьогодні дебют: пародія на «Лілюлі». І Льоля надзвичайно наелектризована.

... А це в даль майбутніх віків:

— Зіма в п'ятім році нової ери була хвора, бо довго не було снігу, а була чвирия. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний, з Азовського моря, вітер, і сніжок—сріблястий—ростанув. Зімою були калюжі, і туберкульозний город (90% чахоточних) занидів у журі. Це, безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на 13 днів—по календарю, місяцеслову, Юл'янському, і Україна стала жити по Грегор'янському новому стилю, «в стілі» уесесер.

Саме про 13 днів, чортову дюжину: сьогодні новий рік був раніш різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніяльного Гоголя, а просто—факт.

Під новий рік снігу не було і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики—і в степ і на станцію. Але про ці гудки потім.

... З товаришом Огре в тім же домі живе і французенка Фур'є. Коли Фур'є брала віолончель (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віолончель і про Бордо.

І ще сказати: дім з фасаду—в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішають од станції і пропадають в лісах, в перельотах далі.

... Так-що сидить горбун Альоша (некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі. Льоля з волоссям різдвяних ляльок і

з тендитним біло-рожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату,—під вінець. Вона працює в місцевім пролет—культі, в театральній студії, де керують (в пролеткультурі) один бувший половий тульського трактиру, один бувший-не бувший швайцар (відкіля—в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять інтелігентів. Інтелігенти щиро віддаються праці, де-які навіть члени капебеу.

... Але Льоля надзвичайно наелектризована: як вона поставить пародію на «Лілюлі»?

... І ще сказати: напередодні нового року над горо́дом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а, може, й не був, бо кожному багато справ, і кожний кудись спішив.

...— Здається, не був: були зоряні отари і майже весняна теплінь.

От.

... Вечір. О 12-й ночі буде новий рік. Це веселечність. Це всі знають. Бо тодіж згадують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево, мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати,—про смерть. Так. Люди завше хочуть жити,—і це велика правда, яка на землі, без якої буде порожнеча.—Про інші правди де-хто любить говорити і гадати, як під новий рік або водохрещу: на воді, з воском і як: «Світлана». Це так; сказано так, бо митець познає світ.

... А трамвай теж дзвенить, а коли на поворотах—тоскує, бо рипить і виє. До цього звикли, цієї жури не знають. Митець знає...—Маруся улетіла.

І знову до товариша Огре підходить горбун. І знову у вікно летиться блакить.

... —Ти будеш на пародії?

—Буду, Альошо.

Так-що пародію на «Лілюлі» будуть ставити під новий рік, сьогодні, в пролеткультурі.

... Товариш Огре—в капебеу, в експедиції, в редвидаті і ще десь. Любить більш за все відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім механічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу. Товариша Огре можна бачити всюди і ніде.—Льоля в партії не була.

... Льоля?

— Ну да, жінка товариша Огре.

... Вечір.

З площі Рози Люксембург трамвай до Тайгайського моста. Побувати треба дома, щоб потім до півночі збирати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля і горбун Альоша (горбун—швагер, брат Льолін). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льолі,—для пролеткульту, для інших клубів, де працює тендитна Льоля.

Горбун каже:

—Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Оґре підійшов і подивився у вікно... (Горбун —некрасивий карлик, євнух, без рослини і пом'ятій, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

— Бачиш? Завше так: паровики чогось суетяться, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги—бруд, грязь... Що це? Не знавш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ,—він кричить не то радісно, не то журливо: «гу-гу-у»... І от недалеко спускають пари: «Чох-чох!»... А я чогось думаю, що паровик гудить спроволюка так: «ка-пе-бе-у! ка-пе-бе-у!»

І Альоша провів «капебеу», мов голодний вовк в голоднім і дикім степу.

Льоля сказала:

— Ти, Альошо, фантазьор. От і все.

Товариш Оґре сказав:

— Так, він фантазьор. Але він художник.

Це правда: паровик в степу кричить «капебеу». Я теж думав про це, але я не найшов образу. Ти, Альошо, художник.

Тоді некрасивий карлик ще сказав:

— А пар по насипу стелеться—ви знаєте, чому?... Коли потяг мчить од семафора—ви знаєте чому?

І засміявся тихо й щиро.

Товариш Оґре спитав:

— А чому?

... Альоша не говорив, і ще сміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

... Сказала і Льоля:

— Ну, говори...

... Вже зовсім присмерк. І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом вугілля і пару,—далеко фаркнув зелений огонь семафору. І був такий нетутешній, ніби химерний вартовий забутих заулків города... А далі степи причаїлись на глухих неосязних гонах.

... Зі станції вилетів потяг і кричав на весь степ:

— Гу-у...

... Альоша не сказав чому, і знову переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля біля вікна і поспішно пришивала до панталонів (білих, як сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але

без білих як сніг панталонів ходити не могла, і без мережива на панталонах.

... Запалили електрику.

Посередині залізна пічка, а збоку рояль. А ще збоку біля стіни туалетний столик. Ідять мало. Іноді Льоля радить, жартуючи, в помкомгол. Але це буквально. А в тім, без одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло, ні навіть Альоша.

На туалетнім столику і художні фігурки. Льоля ще з першого курсу (курси покинула—революція) купувала і любила туалетні прибори, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати і без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де може ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

... Товариш Оґре похапцем різав на маленькі шматки маненький шматок білого хліба і дивився у вікно, де стояв зелений огонь семафору... І знову у вечерових сутінках степу шипіли, свистіли і вовтузились паровики.

Альоша теж зрідка поглядав туди, і не відомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик Альоша.

2

Дивно: під новий рік весна. Це так геніяльно, мов замріяні фантазії геніяльного Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

... Товариш Оґре вийшов і поспішно пішов у задуму зімової весни. Льоля піде потім,—ще рано, вона ще встигне зробити репетицію пародії на «Лілюлі».

... До трамвайної постаянки—40 кроків. Іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу і побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім з Гетотом кинулись знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

... Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі і одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

... Товариш Оґре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій 30. Це ж там Льоля буде стрічати новий рік по новому стилю «в стилі» уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Ромен Ролана, а на постановку «Лі-лю-лі», п'єси Ромен Ролана. Так-що на постановку міліярди, а колізей без плебей. І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Оґре.

На постійній була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає слова і так розказує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться заверещати на всю землю, як Глаголін в «Собаці садовника».

І летять уривки:

—Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмірають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Миклуха-Маклай на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

... Маруся верещить:

—Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: «купіть, баришня: тут заперещонное про Леніна». І це так серйозно, так підпольно... Ха, ха, ха!.. Максиміл'яна Гардена з «De profundis».

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Іще заплутався в заулках і біжить до «Дикої кішки», до «Дитячого Спартаку» ...А десь «ундервуд» шаленіє, а десь стихійна композиція.

І знову Маруся ковтає слова, і знову розказує анекдоти, правду, про це:

—«На веранді сидить стара діва і плаче. —«Чого плачете?»—Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до 40 літ була чиста, мов слюза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в столицю і ознайомитись з програмом капебеу, бо тепер хто її візьме... Га? ...Кому вона потрібна... Га?...

—Ха, ха, ха! да-ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо—чорт! ...А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

... А трамвай підійшов і одійшов у задуму зімової весни,— з товаришем Оґре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру города, повз міських будівель, завітчаних червоними стягами. В стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнища.

По всій вулиці, на всім протязі, стояли ватажки світової революції, наче вулиця і справді хотіла, щоб більш було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки рostaборились, загатили всю вулицю по наказу виконкома, і були тільки рисунки...

—Так?

—Так!

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але—

—на жаль, не завжди.

... Чувте потенціальні підсвинки з «прекрасної синьої свині»?

... — Так?

— Так!

... і шумів трамвай.

... — Гражданин, ваш білет?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч курів автомобіль і дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся—вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість Огре! Чуєш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасивого карлика—про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха, ха, ха! да-ха-ха-ха!.. Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет зі своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор з золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дротики, і вони нагадують йому золоті австралійські розсипини і, може, далекий індійський океан і, можливо—нарешті!—невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет з редакції з безпорадною тоскою і рве на маленькі клапті свою поему: «Лі-лю-лі».

... Товариш Огре згадав Альошу і суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамваю і крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пупишкін—голова пролеткульту і його заступник — Мамочка! О-о, як стрінемо новий рік!.. До побачення, Огре!

... Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

... І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям і здавалось, що тротуаром бредуть натхненні менестрелі. Здавалось...

... І раптом—здалось:

— в шумі трамваю хтось розплющив сантиментальні очі і скрикнув нечутно,—в роспуці, в божевіллі—невідомо:

... — О, мій прекрасний загоризонтний краю!

Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на забутих кварталах степові бур'яни. Вірю!.. Бо бачу—

і Дафніса й Хлою і молоде кохання, а далі Боккачіо «Амето», а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних, і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

... І дріжить під мною земля,
мов полонянка з диких озер! І пливе мій радісний
біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про
золоторунну Хлоу...

.....

ПУПИШКІН І МАМОЧКА

(Цей фрагмент вставлено,
мабуть, для контрасту)

... Товариш Огре зиркнув у вікно.

— Хто це?

... Ну да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тайгайського моста, до товаришки Огре, по такій справі: по справі сьогоднішньої пародії на «Лі-лю-лі».

... — І справді: хіба-таки поганий товариш Пупишкін?

Безперечно, хороший! Живе він, значить, на такій-то вулиці, такий-то № ...

— Живе?

— Живе!

— Ну, і бог з ним!

Але хтось не вгамовується.

Тоді це:

— Товариш Пупишкін, голова пролеткульту—не просто голова: і письменник. Оповідання його починаються фатально так: «Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу і приніс із собою де-кілька прокламацій ест». Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: «я вам кажу понятним руским язиком. Як же так, що ви не розумієте?». І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

... — Це який? Це той, що йде!

— Ну да, той що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов,—не підійшов до Тайгайського моста. Він розминувся з товаришом Огре.

... Товариш Пупишкін має «чотирьох ребятьонков» і щиро стоїть на посту. Він дуже задоволений з балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що, «антік морє з шоколадом». Правда, хтось каже, що це міські міщаночки...—Ну, то вільному воля! Знаємо цих архинитиків! Все їм не так!

... — А як же так?

— А так, значить, «вопче».

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

... Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: «ми захищали

Петроград»... А коли приходить товариш Мамочка, заступник його,—товариш Пупишкін питає:

— Так як по твоєму: битіє не определяет сознание?

— Не!

— Дурак! Битіє завше определяет сознание. От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознание!

— Дурак!.. А що таке сознание?

Товариш Мамочка хилиться на канапу:

— Душенька! Яке може бути сознание, коли сплошна безсознательність.

Тоді товариш Пупишкін розгортає книгу і рішуче парірує удар:

— От тобі й Бухарін сказав... нарешті й я тобі кажу!

— Не!

— Дурак... Ти мабуть і сьогодні підпив?

Тоді Мамочка в обійми:

— А ти не дурак, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарности. А я от кажу: «геть всяку авторитарність і да здраствует коллективное творчество». Понімаєш? От де собака зарита: пролеткульт!

Мамочка безперечно тяпнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...

— Ну, ну не кричи. Лягай спати.

Мамочка:

— Я? спати? Потомственный пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До последней капли крови... Понімаєш?

і т. д. і т. п. ест.

... Здається, товариш Пупиш-

кін підходить до будинку?

— Ну да!

... Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес. Тихо умирає блакить.

А з заходу насуваються сині тачанки.

... І знову на далеких пустирях тоскує
трамвай.

Льоля пришила мереживо і слухала, як в сусідній кімнаті віолончель. Це французенка Фур'є.

Мадам Фур'є вранці ходила на ринок, в охотній ряд, і розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віолончелі. Її вважали за «іскопаемое», бо гроші за уроки

вона оддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила «бож'їм духом» і віолончеллю, музикою, що сама творила.

Француженка—породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імпонує своєю постаттю і своїм обличчям. До неї підходять і дивляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

— Колего, товар хороший. Може, купите?

«Колего»—усміхається і нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться і вона вже їм не каже:

— Колего, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить, всі для неї друзі: і нарком і провокатор,—це логіка її любови.

... А Льоля підвелась і зітхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розкажує про одну комуністку, що має золотий перстень: колись одбирали у парткасу на голодних, а вона «забула» оддати і тепер хоче комусь продати.

...— Як по-твоєму: треба говорити про це чи ні?

— Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

— А я от знаю...—і горбун знову засміявся тихо й широко і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончель.

... А музика така:

—на мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багряні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, мабуть, каравани на північ...

— Хеопс—Хуфу! Хеопс-Хуфу!..

Але віолончель бурю—тоді степовий вітер, і летять в чебрецову далечінь дороги. Тоді кінь вдаряв на гони і скаженів...

І знову греміла зоря на далеких шляхах...—Хеопс-Хуфу!..

...— Льольо!

— Я.

— Ти слухаєш?

— Слухаю.

Француженка не втихала.

... І тоді ж, коли чуєш віолончель мадам Фур'є,—хочеться сказати, що в житті не буває такої болі, коли проходять вітри тривожні. І сідає поет і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шуму. Він не хоче творити реквієм, бо редактор з золотими окулярами

на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю і думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля його серця. Поет каже:

— Савойя!

І думає, що савойяри—убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя—

— безмежна кармазінова ріка і протікає вона по віках невідомо відкля і невідомо куди.

... Альоша сидить, задумався над героїчною п'єсою, а потяг кричить в степу:

— Гу-гу...—довго, спровокола.

І думає горбун тоді про Мафію, і думає, що він ніколи не належав до таємної Мафії,—він тільки врізається клинком в нальоти плутократії, його біль у Сіден'емі життя.

... І знову зажурно сказав Альоша.

— Савойя!

МАДАМ ФУР'Є.

... Льоля пішла й сказала:

— Драстуйте, мадам Фур'є!

— А, це ви, Льольо?.. Харашо! Сідайте! Драстуйте!.. Знаю, знаю: у вас новий рік. Це радісно... А я сюди вже давно приїхала і звикла по-старому. Але це нічого: новий рік—це радісно... Я буду святкувати і ваш.

Льоля сказала:

— Ви хорошая, мадам Фур'є, і я вас люблю за вашу ширість.

Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім не знала, куди положити руки.

— Ви, Льольо, мене так схвилювали—і мені соромно, бо я забула про ласку.

Потім французенка заспокоїлась і грала Льолі якусь маненьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жиронди. Пісня була тепла і запашна, але й туманна, як винний гóрод далекої Франції, як закинутий беріг замріяної Гарони.

Льоля думала, що йти на Садову 30—рано: ще не зібралась студія, щоб готувитись—генерально—до постановки пародії на «Лілюлі». Льоля слухала пісню і згадувала гімназію і товариша Огре, коли він кінчав університет і коли вони стрілись на концерті Карузе, на гальорці. Це перший раз. Огре сказав:

— Я люблю Карузе за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

— Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачипили хулігани.

... Мадам Фур'є два рази зіграла манесеньку пісню з Бордо і ще грала. Француженка прекрасно володіла віолончеллю, бо вона була колись в консерваторії.

... Проходив трамвай повз дому—це було чути. Ще було чути: біля Тайгайського моста гудки. Ще було чути: йде зімою весна.

... У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроваттю, на стіні білий килим з білим лебедем, який хотів улетіти. Француженці на лівій щоглі родинка і три волосика на ній.

... Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції.

Коли віолончель стихла, Льоля сказала:

— Я слухаю віолончель і думаю, що все-таки в моїй душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

— Я, Льольо, не скінчила консерваторії, і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льоля сказала:

— Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так натхненно, так талановито передаєте маненьку пісню з Бордо!.. Я думаю, що ваша віолончель—жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от в моїй душі не те.

Француженка обняла Льолю і сказала:

— Ви, Льольо, тендитна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: *ordre de bataille*.

Льоля тихо дивилась на мадам Фур'є і мовчала. Тоді француженка говорила далі:

— Так. Боевий порядок. *Ordre de bataille*. Инакше і ви, Льольо, будете «іскопаємоє». Я знаю, це мене так... Але я вже инакше не можу. Вам треба инакше, по-новому. Інший дух. Більшовизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончель і задумалась. Льоля теж задумалась. А потім, раптом, француженка скинулась:

— Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте новий рік. І я буду стрічати. Новий рік—гарно: все думаєш: «а чи не прийде щось инше?»...

Ще шумів трамвай. Льоля подумала, що мадам Фур'є ніде стрічати новий рік, і їй було шкода француженки, бо Льоля не могла покликати мадам Фур'є стрічати новий рік у пролеткульти, що на Садовій 30.

Льоля попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в гóрод. Лóля згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники і французький роман, здається, Гюго і Анна Кареніна на французькій мові з порнографічним малюнком на обкладинці.

... Сидів некрасивий карлик

Альоша, і Лóля йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

11

Товариш Огре був на тютюновій фабриці—за хронікою. Там його стріла жиночий організатор—товаришка Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку і потягла у фабричний клуб.

... — От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться...

... Була зала, в залі—буфет, а в буфеті: конфекти, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат-робітниць з фабрики, які вібігали в залю, підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвильовано:

— Ще?... Та де ж вони, господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з рекламою: «папіроси тов. Петровській» і з рекламою: «Осінні скрипки».

... Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть щиро: де це в світі?... А може б хто інший зробив?

Товариш Огре сказав:

— Ясно. Тільки—ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона підбігала до піраміди «тов. Петровській» і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів і не знала, що їй ще зробити, бо все вже було зроблено.

... А коли товариш Огре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

— Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Зама-лайській?

Тоді товариш Огре почервонів і збентежено сказав:

— Я—безпартійний!

— ?... Ви безпартійний?

... І пробігла чорна кішка.

... Товаришка Шмідт холодно сказала:

— А я думала, ви в парткомі...

Товариш Оґре гадав, що він згорить і думав несподівано про Тайгайський міст і—під ним паровики.

... Товариш Оґре сказав:

— До побачення!

Товаришка Шмідт сказала:

— До побачення!

Але це було так холодно, ніби зіма, і непривітливо, ніби глибока осінь.

... В голові блукали уривки: «Ясно. Тільки—ми!»

... На Байкальській вулиці товариш Оґре бачив великий прожектор, що освітлював усю вулицю і комольську новорічну процесію. Це, безперечно, було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговінням, ніби й справді баговіння було зимою. За ріку, в темряву відходила міська жура.

... А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники і освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскіпів. За комольцями гуділи натовпи.

... На розі товариш Оґре бачив заступника Пупишкіна—товариша Мамочку. Мамочка біг у трактір до вірмена.

... Сотні ватажків світової революції дивились з будівель по наказу виконкома... Але знову була роспроклята тоска.

... — Гражданин, будь ласка, пропустіть!

... — Полюбуйтеся, громадянин, на кощунство...

Сссволочі!

... — Йшла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула! і—впала!

За бабкою карета допомоги не приїхала, і бабку підвели громадяне.

... З південних кварталів города пішов теплий вітер; тоді комольські смолоскипи пускали огняні язики на тротуари. Біля собору, що напроти виконкома, комольці справляли комольське свято нового року.

... — Гражданин, подивіться, яке кощунство!

... А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер з південних кварталів города...

... Новий рік. Щастя. Думаю: чи не прийде щось інше?—Товариш Оґре почув у чоботях воду, бо чоботи були диряві, і туди набралась вода... А під новий рік і водохрещу старого стилю, не «в стілі» уесесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як «Світлана».

Товариш Оґре згадав (бачив у друкарні), що на різдво комольці мають колядки і щедрівки, але не ці:

— Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

... Ні!.. Не ці!..—... А життя йде рік за роком, і кождий рік—стрічаємо новий рік: «чи не прийде щось інше?»...

... Товаришка Шмідт сказала:—«Ви безпартійний»?—І стало холодно, як зима і непривітливо, мов осінь.

... А збоку хтось регоче і розказує про «артемовців», про дім пролетарського студентства, про женвідділ, про каєсему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками і похмуро костилить баба-яга костяна нога—сива зима з шкільгальною палицею в зімальну північ.

... —О... О... О, новельний фальстафе! Як Мануель Сведенборґ віриш в своє призначення пророка!...

... І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І, припустім, він питає:

— Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів?

Тоді Маруся каже:

— Я—радість. Я—тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать удоди в гаях: «уту-тут! уту-тут!» І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозору воду падає невідоме небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!...

... — А коли комольська процесія зникла за собором—прожектор погас. Тільки сине небо пливло в тротуари Байкальської вулиці.

606

— Браво! Браво! Браво!

Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на «Лілюлі». Льоля горіла, Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більш нічого не буде. Там, на Садовій 30, в пролеткульти.

Тоді із зали вийшла публіка. Була публіка і публіка.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати новий рік.

... Героїня вечора — Льоля. Але герой вечора — бувший і т. д. — товариш Пупишкін. У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту і пролеткультівських ідей. І за постановку—теж—пародії на «Лілюлі», п'єси Ромен Ролана: качали.

Товаришу Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз. Пішли за сюрпризом.

... Але в цей мент хтось уже підніс несподіваний сюрприз (це, безперечно, було не тактовно): статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази—по руському звичаю—поцілував.

Тоді публіка (машинистка пролеткульту і писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати і піднесли вже справжній сюрприз товаришу Пупишкіну. Саме—

ТУЛЬСЬКИЙ ПУЗАТИЙ САМОВАР.

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами і поцілував по три рази—по руському звичаю—публіку, що підносила йому самовар: машинистку пролеткульту і писаря пролеткульту. Потім публіка ще щиро вітала товариша Пупишкіна і качала його на руках.

... А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

... В театральній студії дзвеніли тарілки.

... Новий рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське щастя і найсправжніше це: бачити глибоке небо, чути весняні подихи, бачити зіму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як «Світлана».

... В пролеткульті був і некрасивий карлик Альоша — з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім, раптом, з тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

... Летіла Маруся з товаришем Мамочкою і підморгувала товаришу Огре. За стіл не сідали до пів на 12, і никали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультівський поет і всім деклямував:

— «О, красний прекрасний
цвет! Рабочій, рабства больше
нет! Вперьод, вперьод! Время
не ждьот. Так і вздыхая, так
і вздыхая, на панелі ізмизганих
уліц струїтся первое мая».

Пролеткультівський поет ніяких авторитетів теж не визнавав, — як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої «авторитарности». Маруся каже: «Раніш досить порядні вірші писав. А тепер лаври імажинізму не дають покою... Пороть треба».

І ще Маруся каже: «Буває люди течуть біля серця... Правда?» — І від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на «достойно» в юне небо... а хлоп'ята розклали огнище і пасли коней. Коні підводять голови, прядуть вухами і трівожно дивляться в ніч.

... Некрасивий карлик знову спорзно дивився на красивих дівчат, але красиві дівчата не звертали на його уваги.

Тоді підійшла до Альоши дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по головці.

Віддалік сиділа (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки і пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

— Настенько! коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати, і тому не хотіла щоб знали, що у неї єсть вже така велика дівчинка.

... Некрасивий карлик ще раз погладив по головці дівчинку, по її м'яких, як пух, волоссях. Він спитав, вказуючи на некрасиву жінку:

— Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

— Я — сестра мамина, у мене мами нема!

...Пройшов товариш Огре з Льолею і з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали «малоросійських» пісень — трохи зажурних, не таких, як під новий рік.

... А новий рік — щастя. — У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання...

...Товаришка Шмідт сказала: «—Ви безпартійний?»

... — О, красний, прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет!..

А в фойе й досі говорили про те, як товаришу Пупишкіну піднесли самовар—сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

... Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й «миколаївська». «Миколаївську» пили ті, кого викликав—по секрету—пролеткультівський поет. Були тости.

... Маруся верещала:

— Слушайте про начьотчиків. Скоро почнеться політпровірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить, зудить, як приготівішка. Скоро на Сабурову дачу пачками... Словом — Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втікла з вечора.
...Товариш Огре захмілів. Захмілів і горбун. Тоді сказав товариш Огре товаришу Пупишкіну:

— Так, я п'яний. Але що у п'яного на язиці, то у тверезого на думці... Знаєте?... І скажу правду: боляче! Бо ні сюди, ні туди: біла ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

— Совершенно правильно: ні сюди Микита, ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як і мені правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так би мовити,...

... А пролеткультівський поет знову кричав над Льоліним вухом:

— Вперьод! Вперьод! Время не ждьот!

Льоля знову думала про постановку пародії на «Лілюлі», потім подивилась на товариша Огре і задумалась.

... Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер.

...Товариш Огре говорив:

— Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі... А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте — біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

— Совершенно правильно! Це закон матеріалістичної діалектики. Битіє определяет сознание. Йде на зміну пролетаріят.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого сюрприза й сказав:

— Хороший самовар. Справжній тульський... Так-що молодці хлопці!

... Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався і пішов у куток. Теплий хміль з голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накіпає щось, і дивився на красивих дівчат вже злісно і спорзно. Але раптом все туманилось, — тоді виростали перед очима дикі поля і ростріляний горизонт, — і от загорівся захід. Вечір. Перепелинний бій, і так незносно пахне трава.

... — Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючи очима, сіла біля горбуна.

... — Сіла?

— Сіла.

... Тоді некрасивий карлик спитав злісно і яро:

— Чого я задумався?...

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки одійшла знизивши голову: покірно, як на Голгофу.

... Йшла друга година. Де-хто пішов уже в сусідню кімнату і там заснув. Але більшість— сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи, і була вже весела, і говорила про постановку пародії на «Лілюлі». Товариш Оґре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

... Тоді підійшов до столу Альоша і сів біля Льолі. Де-хто дивився у вікно, де мріяло небо...

ФІНАЛ

... Некрасивий карлик сказав голосно, і всі стихли:

— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?... Ви думаєте так: Гу-у-у!...

Льоля сказала:

— Ну да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!...
Всі причаїлись, слухали.

... Тоді некрасивий карлик голосно і схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор,—тоді він назад кричить так: в п...—у-у!

Альоша так чітко протягнув на «у» площадне слово, що майже всі підскочили.

Льоля фаркнула. Всі фаркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

— Скоріш ведіть його... він п'яний!..

Товариш Оґре підвівся:

— Альошо, ходім до дому...

Льоля збентежено підбирала волосся і здивовано дивилась на Альошу.

... Некрасивий карлик мовчав.

ЕПІЛОГ

До Тайгайського моста йти далеко. Льолю так знервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі города о другій годині, зімою в п'ятім році, нової ери, під новий рік по новому стилю, «в стілі» уесесер—шумували вулиці...

... І думалось, що савойяри— убогі люди, які уходять з гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя—

безмежна кармазинова
ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля і
невідомо куди.

... Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих, коли наблизились до робіт-
ничого посьолку.

З півдня на гóрод навідав туман.

... Товариш Оґре і горбун
йшли поруч.

Альоша іронично подивився у вохку за квар-
тальну даль і зітхнув. Потім спитав:

— Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Оґре сказав:

— Ні.

— А коли ні, то скажу тобі: нудно мені,
Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Оґре зиркнув на некрасивого
карлика, і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки,
що йшла на гóрод, знову пізнав Голгофу, коли вели леген-
дарного Христа на Голгофу.

І спитав—трохи патетично—
товариш Оґре:

— Скажи, Альошо: ти не знаєш, в чому
полягає краса і радість земної муки?

— Не знаю.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альошо,
художник.

... Підходили до Тайгай-
ського моста.

Вночі під Тайгайським мостом стихають паровики,
тільки біля депо чути задумане шипіння.

... Над Тайгайським мостом—далекі зоряні
верхів'я і їх прикрив туман.

... Йшов новий рік. Почався не
зовсім весело, і коли гадати на воді, з воском і як «Світ-
лана»—не весело на цілі довгі-короткі місяці.

... Крізь мряку, туди в степ, маячив зелений
огонь семафору.

... Льоля пройшла вже Тайгайський міст і сту-
кала в двері.

Раптом зі станції вилетів потяг.

... А коли увійшли в кімнату—чули, як
далеко в степу кричав паровик:

— Гу-у!...

... Сказав товариш Оґре:

— Альошо, у мене болить голова. Будь ласка,
подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси і взяв стакан. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

... А за стіною мадам Фур'є, очевидно, взяла віолончель.

І знову чути було зажурну пісню з Бордо—з далекого города, загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є мабуть стрічала новий рік.

Старосвітський
грудень 1922 року.
Харків.

ОЛЕКСАНДЕР ГАТОВ.

Н І Ч.

Ворота замкнено. Тривожні лиця.

Предсмертний крик.

Лиш вершник иноді по вулиці промчиться,
та грузовик.

На два боки чотирі грізних дула
майнула сталь.—

І через мить уже їх проковтнула
глибока даль.

«Огонь!». Лиш ніч одрапортує гулом
через поріг,

хто там, під небом чорним і нечулим,
в-останнє ліг.

Переклав з російської В. Сосюра.

ІЗ НОВОЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ.

ДУВИД ГОФШТЕЙН.

ПРОЦЕСІЯ.

Я йду в твоїх найпередніших лавах,
Людскосте ідуча,
Гордих, одважних, палких і холодних—
Крок у крок!
На сорому дручках он повіває
Старий бог!
Залатаний повітрям б'ється, в'ється
Старий червіль-прапор—
Назад ні крок!
Ціпочки будять, сиплють шріт на бубон,
Тарелі дзвонять—гострять вістря у повітрі мерехтячім,
І вверх кида свій клич
Блискучая сурма...
Сьогодні я також шматок дзвінкої міді—
Минаю
Тихі, оксамитові місця,
Буджу втомлених,
Слабих зітхання покриваю
Я дзвінко-лунним сміхом—
Назад ні крок!

ОД СКЕЛЬ МИ ВСІ РОДОМ.

Од скель ми всі родом!
Од скель, що розмелені жорнами часу...
Од скель ми всі родом,
Яких доля звязала
З морями,
З вітрами,
З далями...

Од скель ми всі родом,
Які розломили
Ярмо завмерлого застою—
Ми йдемо—
І лиш ліси дикі
Нас можуть здержати...
Ми, ми є ті перші
Між фалдами вітру
Пов'язані вихрами,
Посестрені хвилями,
Побратані бурями—
На схід і на захід, на північ, на південь!

НА НОВИЙ ПАНЦИР МІЙ СЬОГОДНІ СОНЦЕ.

На новий панцир мій сьогодні сонце
Ласку послідню, злотну вбило в дар,
Змішали чари волоконця
В утіх пугар.
Під легкою вагою злотних кільців
Я вкляк до ніжної руки
І жадно, гаряче із вінців
Холодних пив.
Це котрий раз? Лічить не хочу—
Промінням сонця впerezався я,
Безстрашно йду в печери чорнії, як ночі
Життя й буття...

Е К Р А Н.

Ваш слух!

Це мовлю з вами я—екран!
Стьожки оксамиту, рами золочені
Держали в ярмі мене довго.
Прикрашена ширма,—стіни, штахети,
Все нас вони одділяли,
І клич мій промінний
Ви проміняли на вивісок крики кривії...

Нині

До стін я звернувся:

— Розсуньтесь!

Геть стелі, долівки.
Звільніть мені місце...
Сюди...
Усі голови, що разом тут творять море голів,
Для вас я повстав,
Для вас народився...
Ширше стовпи посеред майданів!
Над горлянкою вулиць зміїстих поставте мені
Ви трибуну...
Мій край буде—небо!..
Мій край—
Стотисячний погляд юрби!..

ІЦІК ФЕФЕР.

ІЗ ЦІКЛЮ: «ТЮРМА».

В. Чумаку.

О, друже мій!
Не будь удар одної долі,
Коли б не ніч між одних стін,
Не бачив би тебе ніколи,
Не знав зівсім...
Спімну:
В ті дні довжені, в ті ночі дикі
Твій блиск меча...

.
Тепер...
Блуджу один я на могилі
По дням, ночам...
Там, в сітях тіней під плотами,
Як промінь сонця потухав,
Збирав я крихти муки в рані
Мойого юного гріха.
От тут мої зродились муки,
От-тут мій виглублений біль.
Люблю тебе, мій гріх далекий.
Люблю тебе іще й досіль.

Переклав *Василь Атаманюк.*

Г. ХОТКЕВИЧ.

ГУЦУЛЬСЬКІ ОБРАЗКИ.¹⁾

РАНОК.

Тяжив на міні сон може яких півтора-дві години і то під безперестанний аккомпаньямент гуцульського баювання. Ще й розвидніло ся не цілком добре як я підняв ся, бо гуцули казали вчора, що будут вертати «дуже» рано, а я доконче хтів піти з ними по-через верхи.

Корчма і ще і уже жила. Так само дудніла немовчна флюєра, так само вештав ся безсонний Манашка і подавав горівку. Збитий на пляцок Франчуків безсило сидів, весь охлявши—таки напивав собі прички учера. Я тепер знав причину: вчора він дав дес коршмареві розмінати пєтку, а той сховав її собі до кишені та ще пригрозив жандармом.

І от Франчуків не міг собі дарувати, що так просто і коротко дав ся коршмареві змудрувати. А товариші жаліли його і тому не давали ся підвести під бійку. Десь уже між чужими напивав собі. Тепер от сидить змордований. Відтак мов підкидає ним і він виходить.

Маріка опинила ся вже не під стіною, де положив її учора чоловік, а посередині між двома братами... Вона ще спала. Палійко схопив ся борзо і вже десь повіяв ся, а Тимофій сів і почав визбірувати у себе щось у сорочці, лаючи на чім світ стоїт і Манашку і Суру і всіх живих, померших і ненароджених коршмарів.

— Йой коби мені госпіть помих іще хучь онну знайти—аби я так здоров коли тобі у рот не запхаю.

— Свої вуші, то собі до рота й пхай, а не міні,—відгавкуєть ся Сура, чистючи картоплю.

— То не мої, а твої. Шо ти людем стелеш, шо? Шо ти стелеш людем, я тебе питаю,—і Тимофій зриваєть ся з місця, біжить, лаючи ся, на двір і тягне звідтам якесь лахміє.

— Шо цесе таке, на... у твої матері у рот? То тут немає вушів? Немає?

Сура сьмієть ся.

¹⁾ Див. ч.ч. 3, 4—5 «Ч. Ш.».

— Ну тут може й є, а хіба я то-то давала в постіль? Ти сам узів серед ночі укрити ся.

А Тимофій уже накинув ся на стару гетеру.

— То ти, курво, тут вушів наплodiла.

Сонно і зморено, підшморгуючи носом, відповідає стара.

— А багато-сьте з мене вушів назбирали?

Манашка «зводить рахунки»... Се також штука і то не мала. Гуцул учора пив, їв, за одно платив, за друге ні, щось памятає, а чогось не памятає—і от треба його переконати, що всі його рахунки ні до чого, а всі Манашчини рахунки—свята правда.

— Але що ти міні, жиде, говориш? Що ти міні говориш? Ци я тобі не віддавав усе? Та же я тобі платив, за кожду флещіну пива,—боронить ся Василь всіма силами.

Манашка поплескує його по плечі.

— Но-но... Що платили-сьте, то платили сьте, а що не платили-сьте, то не платили-сьте,—і тут же починає йому вираховувати, в найменчих подробицях, з найдрібнішими, впрост незрозумілими деталями все що брав, що пив, що говорив гуцул учера. Ся пам'ятливість імпонує гуцулови. Де-що з того, о чім говорить Манашка, Василь памятає і пригадує, що дійсно так було, решти не тямить, але відносить се на свою непам'ятливість і на вчорайше запамороченє. Нарешті правда так помішаєть ся брехнею і в гуцульській голові зробить ся така каша з Манашчиних деталей та подробиць—де Василь сів, що Василь при тім сказав, хто коло Василя стояв, як тримав бартку—все те так перекапустить ся, що гуцул махає на все рукою і платить, прирікаючи, що се вже останній раз і на будуче система буде инакшою: випив—заплатив, з'їв—заплатив.

Але з тих приречень ніколи нічого не виходило, і на слідуєчий раз Манашчин рахунок буде йти таким же точні-сінько порядком.

Лиш от з Тимофієм сьогодні не пішло гладко. Коли дійшла черга до него, і Манашка відчитав, що належить ся сімдесять і сім грейцарів—дістав з місця сірчисту відповідь:

— Сімдесекь би тобі й сім суставочьок трісло на шматечко.

Манашка не зражуєть ся—він взагалі ніколи нічим не зражуєть ся. Починає вираховувати детально і, треба признати, все йде йому добре аж поки діло не доходить до якихось огірків.

— Та я же тобі заплатив за тоті огірки, жидівська ти потворо. Штири грейцарі йк оден-сми заплатив, отут-о. Отут-о поклав тобі штири грейцари.

Манашка заперечує і в точности повторяє всі рухи, які були вчера зроблені Тимофієм.

— Отут-о ви стали-сьте та й говорите: ану-ко дай міні, Манашко, дві огірки. А я вам положив оту оту, оту-о та й кажу: давайте гроші. А ви взели тоті огірки та відійшли осуда та й кажете: я не тікаю. Ти гадаєш, що я тікаю з твоїми огірками? Я не тікаю!

— Брешеш! Брешеш, злодюго! Ти хочеш із мене сухих грошей—ого! Я не пеній та й не був-сми пеній. Я памнєтаю все, не бій си. Усе до крішки памнєтаю.

Манашка приймає ображений вид. Лице стає скорбним і невинним.

— То ви не хочьїте платити?

— Не хочу.

— Не хочьїте?

— Не хочу.

Манашка глибоко і щиро зітхає.

— Ну, то дай вам, боже, з сих моїх чотирох грейцарів забогатіти.

— Я не забогатію, а сухих грошей з себе брати не дам. Мало ти з усіх си набрав, то шє й з мене хочеш? Ого!

— Добре, добре. Ци заробив ци не заробив на ньому штирі грейцарі, а своїх штири віддав. Так торгувати добре наторгуєш.

І довго ще обиджений Манашка жаліється всім і кожному, оповідає подробиці.

А в другім кутку Сура ошморгує якогось другого гуцула. Ліквідація в повнім руху! Треба подивляти ту величезну скалю інтонацій, якою оперує Сура. От вона страшенно розлючена, кричить на весь ринок, що пів-чварта лева виддала, та й лиш тогди міні шос укинули у кошик. А ти пив, їв, спав, а не хочеш платити як належить? Віддай міні зараз, кажу тобі! Віддай, а то я тобі не знаю що зроблю.

— Тс... тс... тихо... Але ж будь тихо, жидівко. Чого ти до мене чипає си?

— Як то чого? Як то чого? Ти не брав у мене на пєть грейцарів кулеші?

— Ну брав, ну? То що з того?

— А келішок горівки не брав до неї?

— Ну брав... Шо брав, то брав.

— А видтак єк честував Федора Микитюкового не брав іще флешочки? Мой, ти, Федоре! Ходи-но суда. Ти тоту горівку пив, то маєш знати. Ходи, ходи.

А Федір не квапит. Рівнодушно обгортує онучами ноги і крізь зуби цідить:

— Я до ваших рахунків си не мішєю.

Сура нараз міняє тактику. В одній хвили лице її стає ласкавим, голос набірає ніжності, рухи стають лагідними. Вона простягає купкою руку.

— Ну, Петрику, чи чуєш? Клади гроші суда? Бігме я не маю часу.

— Слухай, жидівко—знаєш, що я ті скажу?

— А що?

— Іди ти від мене до дідька в торбу.

— Ну-ну, нічю, нічю. Як віддасте мені всьо, що мені належне, тоді підемо разом.

Коршма поволи опорожнюєть ся зі вчорайших гостей. Той пішов у місто за орудов, той дарабу передавати, той взяти гроші від жида. У всіх є потреби, лиш ні у кого нема потреби йти домів—і я вже гризу ся, що може бодай спав би ще з яку годину.

Видніють ся в коршмі ще й інші постаті. Вчора царював тут гуцул; вчора, так би сказати, був ярмарок і увага звертала ся на гуртового покупця—сьогодня вже звичайний торговий день, покупець дрібний.

От якийсь буковинець. Наїв чогось на дванадцять грейцарів, а почуває себе так, мов би заплатив пів мілліона. Розвалив ся на лавиці, недбало закурює. Коло него крутить ся Манашка—хоче всучити йому чир буковий.

— Се я знайшов у камаральному лісі. Ану дайте-ко креміння—побачити, як добре горить.

Мовчки, пакаючи люльку, дістає буковинець кремінь і кресало. Манашка креше, але чир не тлить ся. Креше ще дужче—результат однаковий. Буковинець не смієть ся, лиш скривлює губи до усміху.

— О! Та що це?—сам собі дивуєть ся Манашка.—Ви мене завстидати хочете?—і креше ще ретеньйше, але як на злість чур не затліваєть ся. Буковинець уже чуває потилицю—український жест від Карпат аж по степи Вороніжські.

— Та се не кремінь, а кремениця,—рішає нарешті коршмар і дає буковинцеві спокій. Підходить до мене іще мені пробує всучити своє добро. Але й коло мене не найліпше погостив.

Мені от може уже півгодини оповідає козак-нетяга сумну повість свого повільного опусканя на дно, і в простих безефектовних словах його стілько внутрішнього трагізму, так дивить ся з них, безжалісно визираючи, страшна і могутна сила того дна, з якою засмоктує воно свої жертви.

— Встид мені. Проти своєї фамелії встид. Ви знаєте що я вам скажу? З моєї усієї фамелії оден я такий лайдак. Оден я! А решта, то всі такі газди, що дай, боже, аби кожного діти були такі. А мені встид. От міні кажуть, що я вчора нафту пив. Сміють ци з мене—а мені встид. Я сам чую, що від мене нафтов смердит, але нічого не пам'ятаю. Нічого!.. І так щось... нудить мене... Я й на роботу тому не пішов сьогодні. Бо слабкий. Я, бачите, від дощок. Можна так сказати... ну—лева денно—се мій чистий зарібок. А що

з того? Чи я бачу коли у себе того лева? Ні! Бо все тут лишаю, все. А тепер, вірте мені—грейцара при душі не маю, грейцара ідного.

— То як не заробите, то не дасть вам коршмар і попоїсти сьогодні?

— Кому? Мені? Ого! А застава? Я маю у него свою заставу на тридцять левів, але...—і він безнадійно махнув рукою,—але не йду навіть ся дивити. Бо по що?

І замовкав, важко похилиючи захмілену голову. Розглядав своє убранє.

— От сесе дранте виміняв у него... Встид, встид... Але годі!—Підняв рішучо голову.—Я сказав годі, то має бути годі. Від першого кидаю все.

— Заприсегаєте?

— Заприсегну. Піду до священника і заприсегну. Ніби не від усього... від горівки тільки... Та ще від руму... араку... Вино, пиво буду пити, а решта ні. Ніби я міг би і від усього присегнути, але міні ся не хоче.

Він знов обвис, знеможено і мляво. Злий звір випив його волю і от робить йому завше встид. І виділо ся, що даремні його хисткі зусилля—дно не пустить.

— А як не витримаєте?

Він мов пробудив ся.

— Що кажете?

— Чи витримаєте, кажу? Чи пробували-сьте присегати вже коли?

— Я? Не... Але я витримаю. Ого! Щоби я не витримав? Раз скажу—і доста. Хочу бути чоловіком. Хочу, щоби мене моя фамелія си не встидала.

Але він говорив о тім таким тоном, неначе мав іти на примусовий злочин, він говорив наче твердо а рухи, не дивлячись на рішучі слова, були безнадійні і мертві.

І мабуть не раз вже відбували ся такі зарікання, бо навіть дівка, хриплючи, підсміювала ся.

— До попа, кажете? От до такого як Манашка—і сивий і з бородою.

А потім горнула ся до того гультая і дужче хрипіла і усьміхала ся любенько, а від того усьміху ставало чоловікові слабо.

Я вийшов на місто. Ані душі знайомих гуцулів, отже про вертання нема й мови. По раз другий переконав ся я що то таке гуцульське «рано»: з того самого гатунку, що ледачого «зараз».

Якась товпа в вузькій брудній Вижницькій вулиці. Підхожу ближче—то Франчукового шандарь веде «до кумуни». Нарешті таки позбув ся серця!

Той самий, що так добре зміняв учера Франчуковому петку, голосно поясняв усім подію.

— Шо? Він буде мою жінку бете? Прийшов—дайте міні за десіть Грейцарів ковбаси—на тобі за десіть Грейцарів ковбаси.—Ні, я такої не хочу.—Потім сидів, сидів—дайте міні паре огірків—на тобі паре огірків.—Ні, я таких огірків не хочу.—А відтак кудись пішов, десь лихе його носило—я знаю де? А потім знов приходить—дайте міні за тре шюстке ковбаси—на тобі за тре шюстке ковбаси. Ні, я такої ковбаси не хочу.—А потім каже, шьо він дав мені петку. Ти, дурню їден!

Появляєть ся жандарм і робить ефект своїм убранєм посеред сих обдертих кожухів, своїм урядовим виглядом і німецькою мовою. Коршмар в коротких словах по-німецьки поясняє справу. Жандарм відбирає у присмиренного Франчукового бартку і веде його кудись.

Коршмар кричить услід.

— А віддайте го до суду! Конечне'го до суду!

Доокола стоять люде, і всі роблять вид, що так от і треба, що відбуваєть ся щось законне, а між тим кожному ясно, що се лиш жандармський заробок. Он коли товариші Франчукового роздумують голосно чим би помочи коллезі, Сура з негарною усьмішкою, з тою, якою вона завше усьміхають ся коли десь, хтось в який-небудь спосіб обдурить гуцула пропонує:

Знаєт шьо? Дайте міні короне, одну лише короне—і зараз він буде тут межи вами.

Нудне і каламітне житє. А сонце вже так пражить, що ніде на вузоньких і брудних вуличках нема місця сховатись. Так уже наобридла міні проклята Вижниця. Іду на ранок, купую від нічого робити якісь огірки, з котрими не знаю відтак що почати; купую ніж замість утраченого, причім крамар показує міні, як добре ніж намагничений: гуцул наприклад є переконаний, що лиш той ніж добрий, котрий добре притягає.

А про вертання нема й бесіди! І бесіди немає! Василь знов уже упився і знов спить; Николай має тисячу орудок і ходить з жінков по місті, приносячи до коршми то дзигар якийсь стінний, що був тут у напрямі, то курят пару у кошику, то ще там щось. І в кождому русі сеї гармонійної тихої пари видно розумний рух вперед. І так любо на них дивити ся. Пройдуть стезю житя тихо, без гамору—і людський базар оттак минуть, як минають вижницький. І не буде сей Николай ані вйтом ані кандидатом на заступника сеймового посла, і не буде суятити ся в безладнім і непотрібнім коловороті—а дасть світови те, чого світови бракує—гармонію.

А в коршмі—те-ж саме. Те-ж саме, одвічно! Щось погане було в душі чоловіка, коли він ставив першу коршму на землі.

Ідять, п'ють, хтось сварить ся, хтось лаєть ся. Між Манашкою і якимось чорним буковинським гуцулом іде довгий і нудний торг за якусь стару тобівку, а свідкови лиш подивляти застаєть ся ту надзвичайну терпеливість, з якою вони видирають оден у одного з зубий отой грейцар.

З величезною купою бесагів ввалюєть ся в коршму ціла родина буковинців. Голова родини і шия, то є батько й мати, страшенно розлючені: щось їм не попайдило і вони зганяють злість на дітях.

— Всіх би вас узяв та в гармату завдав, най вас тут ні одного не виджу.

— А на шо ви нас завернули?—відгризаєть ся старший хлопец.

— Та які тебе дідчі очі завертали, паскуднику ти їден? Скожни, кажу, подиви си! Йой дав би ше биг, шоби коні утекли з берівками!..

— Моршни, моршни, Петрику,—шопотом дораджує старша сестра. Хлопец іде, щось бубонючи.

— Що ви такі гнівні, ґаздо?—питаєть ся якийсь цікавий.

— А як же міні й не гнівати ся, як уже допекло до живих печінок. Хіба я можу днину тратити, скажіт самі? Та же у мене днина—баночка, а він шо? Хочє крутити? Людьми крутити, як фірман батоґом? Кажє міні ставити ся на середу—хіба я не ставив ся? І люде всі хіба не скорнєв? Та як же то мусит бути? А він тепер кажє, що аж на суботу. Та де ж то може бути? У мене днина—баночка, а жінку з донькою вже най рахую сім шусток. А двоє косарів? А хлопці? Та се півпята банки міні дай, а не як.

— Би... ей де! Бильше!—співчуває сусіда.

— А він мені кажє на суботу! Ах ти бий тебе, сило божа! Я всі люде сконєрував, їхали тільки світ, а він—на суботу.

І знов я вийшов і знов увійшов і не знав, куда сховати ся від спеки, а про вертання ніхто й не думає і дідько їх знає, гуцулів, де вони подівали ся.

ПО-ЧЕРЕЗ ВЕРХИ.

Нарешті я здибав двох гуцулів, котрим уже таки дійсно нічого було бильше робити у Вижниці, і вони, от так собі, колотили ся містом: ніби чекали товаришів, ніби не. Я почав їх підмовляти.

— Але ж бо йдім. Дивіт ци сонце вже високо—єк зачне добре угрівати, відев зле буде йти.

— Чекайте, чекайте...

— Та чого чекати? Кого чекати? Ідім—вони нас будут подогонєти. Ек побачут, шо ми вже пишли, то й собі скорше вірехтуют ци!

Нарешті підбив таки. Забрали гуцули свою теркілу, пішли ми.

Великого майстра пера треба, аби описати весь неувимий бруд вижницьких вулиць, і велику охоту треба мати до того, аби то взяти ся описувати. Я ані пера такого не посідаю, не маю і охоти—тому сю пахущу частину свого оповідання полишаю без опису. Скажу тільки, що як вийшов над Черемош, то тоді лиш зітхнув повно, а то все не був годен. Хотяй і Черемош тут якийсь особливий. Не та се чарівно-красна ріка, дика і своєрідна, що тече і пінить ся там, в глибоких горах, ріка, якою можна любовати ся годинами і яку можна любити. Тут, коло Вижниці, Черемош торговий, заїзджений, Черемош-фактор. Береги низенькі, обсмаркані, поросли лозою і небезпечно в них ходити, бо на кождім кроці можеш трафити ногою в безперечні сліди перебування тут чоловіка. По березі всюда дараби, дерево, всяке шмате, кавалки. В однім місці купають ся панни, дочки всяких властителей корчем і інших заведений; в другім шварготят у воді білотілі дітваки, а вода зачісує їм довгі пейса аж на ніс. Се чомусь дратує одного з товаришів моєї подорожі, молодого гуцула Дмитра, аж він спльовує.

— Пху! Таке мале, а такі пейса довгі.

На сонци простяг ся й спит довгий гуцул. Чорні його волосіни мокрі, кожух також і сам він весь, видно, тяжко стомлений. Ми з Дмитром сіли зачекати троха на Петра, що пішов десь відв'язувати швару. Гуцул прокинув ся, сів і похмуро привитав ся з нами. Міні здавало ся, що його дразнить моя особа: йому, тяжко змороженому, може досадно було дивити ся на мене, панка, що от іде собі шпацерком, свіжого «люхту» заживає собі, тоді як він от мусить так шалено тяжко працювати. Я пробував лагідно заговорити з ним, але він відповідав односложно і знов тяжко замовкав.

Надійшов Петро, ми пішли. Так розпочав ся моя дорога «по-через верхи»...

Коли я давніше говорив було гуцулам, що хочу вертати з ними по-через Буковец, вони лише підсміювали ся: очевидно в їх практиці ще такого не трафляло ся і вони мало вірили. На дарабу пан ще може впасти, чому ні? але й тоді здебільшого потрібує вігоди: то йому столец роби, то те, то друге. Але щоби панови забагло ся йти верхами додому замість того, щоби їхати фякром або принаймні почтов—того ще не виділи. Але гуцул мало чому дивуєть ся, бодай ніколи не показує виду.

Ми йдемо по-над Черемошем. Берег високий, непривільний якийсь і весь затканий стовпцями: за них їмлені залізні швари, що десь там унизу тримають дараби, дараби, дараби й дараби без кінця й ліку. Повінь пройшла вчора, руху нема і Черемош знов сонний і млявий мов примирений з долею—

вічно і вічно таскати чужі дараби, творити достаток чужому племені.

Місто давно уже зосталося ззаду, ніде й близько нема людського оседку і нараз—коршма! Край коршем! Я певен, що й на місяці хтось поставив би коршму, коли би знав, що там колись будут іти гуцули.

Се також сліди польської господарки в краю. Для того, щоби добути концессию на право одкриття книгарні, треба надзвичайних кваліфікацій; кольпортажа книжок є річею безумовно забороненою і для здобуття собі того права треба порушити гори. Ну, а на те, щоби одкрити коршму нетреба ні кваліфікацій ні жадного фахового знання—треба лише мати охоту розспіячувати нарід.

Мої товариші подорожі сіли випити по шклянці пива (кошмар знав де ставити коршму—на керманичівським тракті). Петро скаржить ся, що у него попріли ноги в онучах. Та й не диво: сонце пражить,—а на ногах дві парі суконних онуч.

Дмитро, розбуваючи ся, радить товаришеви йти босому, а сам узуває наново постолі на босу ногу.

— Та що ти робиш?—остерігає Петро.—І ногу натре і люде будут сьмієти си.

Але Дмитро не звертає уваги.

— Я йк при воську був, то чоботи навіть на машерунок вберав на босу ногу та й нічьо ми си не стало.

Я зоставив гуцулів коло пива, а сам пішов наперед. Стежка вила ся обривистим берегом і на кождім кроці перетинала ся дротяними міцно напруженими шварами. Уночі за жаден спосіб неможна було би тут іти.

Он на тім боці колиба. Се перша інстанція. Сюда гуцул приганяє дарабу і тут робить ся перший обрахунок. Сюда приїжджає мокрий, змордований гуцул, на зустріч йому виходить агент фірми і насамперед лає. За сю лайку і за перше обдуренє гуцула він поберає свою пенсію. Он і тепер з десяток гуцулів порпають ся там щось коло дараб, обливаючи ся потом, а агент сидить в холодку колиби і лиш звідтам покрикує.

Мої товариші подоганяють мене. Якимось човном ми переїздимо Черемош на «ледский бик», довго йдемо якимось камінем, потім підіймаємо ся трошки д'горі і вступаємо в лісок. Аж усьміхнути ся хотілось від того прохолодистого, вогкуватого привіту, яким стрів нас лісок! Манить простягнути ся в маленьких тінях маленьких своїх дерев, але ми йдемо, йдемо.

Яксь молодиця сидить припочиває. Кіптар на ній жевівський, а пов'язана по ростіцкому і запаска ростічка: певно віддала ся с Жебю до Ростік.

Ми ростягли ся: Дмитро далеко напереді, я посередні, а Петро десь иззаду зі своїх шваров та двома

сокирами: одна його, а друга товариша котрогось—забув учера в коршмі.

Молодиця витаєть ся з кожним з нас за порядком, а потім устає і йде разом з Петром.

Носила черешні до Вижниці і от тепер вертає до дому.

— А тот, сарако, шо впереді пишов... Відев онучі му вкрали...

Петро сьмієть ся.

— Дме!

Дмитро зупиняєть ся.

— Ци чуєш, шо на тебе молодиця цеса каже?

— А шо?

— Шо в тебе відей хтос онучі вкрав.

Сьміють ся тепер усі трое. Молодиця пояснює:

— А шо ж? Дивлюси—без онуч ідет. Гадаю собі—повісив, сарака, дес шушити, а хтос футкий си знайшов та й вкрав. Та же усекі люде є. Хіба то не може бути?

— Ой-ой! Кіко разив бувало.

Петро—се мовчазна, задумчива натура. Може гризе його яка невідступна мисль—хто знає. Товариства не любить... «бог мені товариш», говорить.

А Дмитро—зовсім уже єнчий тип. Цілком звичайний. Дивлючись на такі постаті, якось мимоволі приходиш до переконання, шо ідея рівности людей—шкідлива ідея.

І давно вже то було—от як ішов я з Дмитром та Петром «по-через верхи»; уже забув я, шо ми говорили, де йшли, вивітрили ся з пам'яті назви усіх сел, якими проходили, перезабув я кілька сот воринь довело ся перештрикнути і як я при кождім скоку зачіпав ся дзьобнев, губив огірки, а гуцули сьміяли ся з мене. Все забув я, але не забув і не забуду ніколи тої шаленої, тої нелюдської, тої впрост не до відповідження словами втоми яку я ніс зі собою «по-через верхи».

Вчера цілий день на дарабі, безсонна ніч, оте безтолкове, дурне тиняє по брудній Вижниці до полудня, а поверх того всего отся гуцульська, істинно-гуцульська дорога «по-через верхи». Гуцул іде легко, гір для него не існує, бо він по них ліпше ходить, як по рівному. З таков теркілов як швара, сокира, свердел і повні бесаги він іде як нічо, зобідно і мягко ступаючи своїми постільцями. А я, збідоване дитя міста, ледве дибаю в своїх черевичатах і мушу два кроки робити там, де гуцул робить оден. Через ворине він пиштрикне та й вже, а я мушу лізти, зачіпаючи ся безладно ногами. Косим горбом він іде як муха по стелі, а я мушу ховзати ся, бо підошви черевиків так віпуцували си о шувар, шо стали політурованими. І далеко, ой далеко відстав я від своїх товаришів подорожі, і відхотіло ся міні вже йти по-через верхи з гуцулами...

Я вже зрезигнував в душі з їх товариства, хоч і як жаль було з ними розставати ся, але що ж я міг зробити, коли бодрий дух нічим показав ся супроти немічної плоти. Вже як я не велів собі, як я не змушував свої ноги йти так само, як ішли такі-ж самі гуцульські ноги—всі мої приказання були на-ніц: нижча половина мого федеративного тіла дістала автономію і об'явила страйк.

Даремне зі столиці сипали ся телеграми за телеграмами—автономні члени поводили ся з веліннями вищої влади цілком брутально, попросту ігнорували, так що зрештою я сам почав сумнівати ся чи є у мене царь в голові...

Я йшов сам, счинаючи боротьбу з автономними членами і переконуючи ся на практиці в шкідливості принципа автономізма взагалі. Ішов лиш і думав—хто се злобний переконав гуцулів, що дорога через верхи є коротка дорога? Адже от я підняв ся на гору і спустив ся в діл уже може яких з тридцять разів—невже тої сумми енергії, котру я трачу на сі підіймання та спускання не вистарчило би на два рази таку дорогу по рівному? Але всі оті мої фільозофування нічому не помагали, і я ледве волікся автономними ногами.

Село. Що за село, як ся називає і чи називає ся як взагалі—нічого не знаю. Бачу тільки і відчуваю, що воно надзвичайно нераціонально побудувало ся—на лютих-прелютих горбах! Дідько би тут жив, у цім селі, коли ні дороги нема, нічо, лиш самі горби та й горби, що ними то спускаєш ся мов у пекло, то вилазиш на саме небо, однаково без надії попасти хоч в який-небудь рай. То лиш тішить мене, що в такім селі певно немає коршми. Направду—що би їй тут робити? Дороги нема. Слава тобі господи—знайшло ся на Гуцульщині хоч одно село без коршми! Є таки поступ на Україні: драма без горівки і село без коршми!

Але спускаю ся ще в якусь долинку, вителепую ся ще на якийсь горбочок—най же ж тебе дідько ломит—коршма! Ба!.. Розглядаю ся далі—друга коршма! Ще далі дивлю ся—вже й третю будують, і то на більшу скалю, щоб більшими порціями культуру несла в темну Гуцульщину.

І взяли мене жалючі сумніви: як нема села без коршми, то чи ж може бути й українська драма без горівки? Як не горівка в буквальнім смислі слова, то якийсь дурман духовий, а вже мусит бути доконче.

В одній з коршем я знайшов і своїх товаришів подорожи. Іли огірки, а відтак пили молоко. А ще відтак купували «струцель» до дому—бо тут, кажут, ліпші «струцлі», як у місті. Що хвилі виглядала з-за якоїсь занавіски молоденька жидівочка—в кожній коршмі доконче мусит бути молоденька жидівочка, і се є єдина річ, що примиряє мене з коршмами взагалі.

Жидівочка розглядає мене з надзвичайною цікавістю: певне зроду ще не бачила такого дурня, аби хотів йти з гуцулами по-через верхи. Я мав намір доказати їй, що я зовсім не дурень, а український літерат, а се не конче що-разу синоніми, та що був такий умучений, як Агасфер, то волів також їсти огірки, хоча й не запиваючи молоком.

Гуцули вже похарчували і лагодять ся йти. Господи, як то коротко ті гуцули спочивають!

Я теж підіймаю ся з ними і з цілою повагою детронізованого повелителя постановляю, що буду йти разом, не відстану, ані на крок і хоч би там не знати що, а змушу діжди ноги до послуху.

Та ба!.. Вік абсолютистичної влади відай минув безповоротно і пройшовши пару кілометрів—що-правда гуцульських кілометрів—я вже чую, що й інші части тіла жадають автономії і полегоньки відмовляють послуху. Що гірше—і в самім центральнім правительстві пішов якийсь неспокій, появили ся якісь потаємні сепаратисти і всі основи доброго послуху захитали ся. Очі лізуть рогом, руки безладно розмахують, ніс сопе хвалькувато, мов говорючи—начхать міні на вас усіх!—а зверху сонце... Ой те сонце, сонце! Всім тепле і красне єси—за віщо ж ти так пражииш своїми гарячими лучами мою нещасливу спину? А ти вітре-вітрило! Чому лиш під облаки вієш та лелієш безпотрібно пароходи на синім морю, а і в голову тобі не приходить своїм легким крилом обвіяти спітнілу мою фізіономію?

І коли вибрали ся ми з якихось закутків та видерли ся на якийсь стрімголовий верх, дідько ми його тут на дорозі ставив, коли забрали ся по-під самі тоті облаки і дмухнуло на нас злегенька блудящим якимсь вітерцем—я вже не в силі був далі йти і простяг ся на траві на повну автономію всіх безвиключно членів нещасного свого тіла.

Де-кілька хвилин я лиш відсаплю. Гуцули—дивний нарід їй-богу! Не лиш сами жадного умучення не відчувають, але навіть не можуть припустити, що от коло них гине, ну просто гине чоловік. Перевбубають ся собі найспокійнішим у світі способом, щось перебалакують рівнодушне між собою, чухають ся. Дивний, тричі дивний нарід!

Потім Петро пробує нав'язати зі мною розмову на якісь високі матерії, але проходить не мало часу, нім я встигаю перейняти ся духом апостольства і відзискую можливість щось говорити. Поволи-поволи вхожу в роль і—навіть сідаю! Пояснюю Петрови рухи якихось плянет чи пан біг знає якої ще біди, пишу на траві якісь ассирийські знаки, з котрих мабуть Петро такий мудрий, як і я сам, але Петро слухає уважно, хоч чи розуміє що—у то не вірю. Благую часть избрав собі Дмитро: підложив кулак під голови і хропе так, що вся Пітагорова система трясеть ся.

Спочивок закінчений. Знов ми ідемо, але я уже дістав горячку нагорного проповідника і скільки духу несу сьвітло в темну братську душу гуцульську. Іду вже рівно з Петром, хочь кілька то мене коштує лиш я, сам я знаю. Але видко є ще царь в голові—«да здравствує самодержавіє»!

Розмова наша з Петром, перебігає з одної галузи знання на другу, аж врешті сходять на таку метафізику, в якій ми однаково розумні. Він, наприклад, оповідає міні таке:

— Гєдя мій були у бутині. Єк наспіла обідна пора, їде люде у колибі, а надворі тучі такі пишли, шо пуду давало. Витак єк ударив грим, але таки над самов колибов. Так гримнуло, шо люде ложки повпускали. Гєдя мої вибігли подивити си. Та чім лиш вибіг гєдя, тим єк ни вдарит грим по-раз другий над самов у гєді над головов, шо гєдя так і впали. Вибігли люде, давай чютити, давай чютити—та шо з того? Оннаково єк дістали з того чєсу манколію гєдя у серце, то вже з них оннаково чоловік не був. Усе хтіли вішєти си. Може разив кілька викєгали ми їх зи шнура, але оннаково гляба було встеречі... Такой завісили си...

Петро замовк. Видимо тяжко приходило йому оповідати і мабуть не часто він оповідав се. Шануючи його настрій, я також не говорив ні слова.

Ми йшли якоюсь низиною. Лози доокола, вода чуркає під ногами, де-не-де тертиця лежить пів-зогнила. Якась пташка цьвірінькає у лозах. Петро став, і з вірою дивлючись міні в очі, запитав ся.

— Пане... Шош ви знаєте ліпше вин' нас, шос єкіс книжки читаєте, календарі, то мєте знати. Скажіт мені—ци дістали гєдя грїх великий за то-то шо себе стратили, несмертенний грїх, а ци бох може їх простити, бо вони не при собі були через манколію тоту?

І дивив ся на мене сей кріпкий, моцний гуцул з такою надією, з такою жаждою потішення, шо скільки у мене ставало серця і уміння хотіло ся сказати йому слово полєкші. Найпростійшими словами я старався говорити.

— От, най так кажім, має хтос болу йкус: шос му, даймо на́ то у череві си попсуло тай болит 'го тай болит. Наперед то помалі, а делінь то вже, диви си, бирше та й гірше, а там уже нема єк і ходити, лиш лєгай та вмерай. А ци знає вин, чоловік тот, єка в него бола? Та же вин може би миг з неї й відужєти, коби був пан, коби лікарі кликав, та аптику платив, та обхід мав та й все. А шо вин того не мав, то хобоба 'го з'їла тай вже; і ніхто тут не винен лиш бог сєтий. Так само на гєдю на вашого пан бог хобобу пислав—то в чім же ваш гєдя завинив, шо не миг тій хобобі порадити та й вмер? То би мав ше бог 'го й на тім світі карати? Доста вже 'го карав на сим, шо чоловік оннаково житя

не мав, ек другі люде жият. Ні, нема на вашім геді гріха, не сушіт собі тим серця.

Тиха якась радість спливала на лице Петра. Давно видко мучила його думка про загробне житє батька, шукав він пояснення, шукав людини, котра би трафила йому до переконання. Коли тою людиною був я—не жалую своєї втоми нелюдської, не жалую своєї подорожи «по-через верхи»...

Що було потім—слабо я памятаю. Памятаю лиш як захопила нас ніч на Буківці, як у повнім обезсиленню я лишив ся десь сам, на якихось царинках чи полонинках, як ішов без дороги, на осліп, аби лиш кудись іти аби лиш не д'горі, а вниз, аби докочувати ся кудись до житла людського та не ночувати отут, під якимось воринєм, котрим позаплутувано тут все. І памятаю, як ледве пересуваючи ногами сповз я нарешті на «тісарску» дорогу і, мало вже тямлючи на котрім я світі, побачив як пихкають десь люлечки під вербою. Показало ся, що то були мої товариші подорожі.

— А я гадав, шо ви вже дома.

— Е де! Товариства не мож розбивати.

Властиво товариство зараз же розбило ся, бо Дмитрови таки тут, з сего місця треба було підіймати ся д'горі: він сидів десь по-високу май. Запрошував мене до себе в афини, кажучи, що того у них «ек гною».

Ще кілька сот кроків іду я з Петром, потім прощаю ся, бо от моя хата. Але як я спав у ту ніч коби ви знали!

М. ДРАЙ - ХМАРА.

О С І Н Ь.

Вона жива і нежива
лежить у полі нерухомо.
Не збудять соняшні слова
передосінньої утоми.
Над баштанами сонні оси,
замовкли коники в стерні,
і ледве чуть, як в гущині
тече червоноките просо.

І дві копи—плече в плече—
над нею тужать—злотомирі,
а літо бабине в повітрі
комусь на смерть кошулю тче.
За магалою мріє млин,
немов приколотий метелик.
Не чути вітру з верховин:
скрізь сонна тиша спів свій
стеле.

БОРИС ТЕН.

* * *

Роззуюсь—
На яру траву,
В обійми землі—
Наг—у зелено-чисті.
Роспитаю в зозулі,
Скільки весен і літ
В щасті я проживу
Смараґдово-взористім.
Скільки сонць золотих
Переллю я в вино
Молоде—буйно-яре?
...Сміх зелений притих:
Там сховалось воно,
Твоє щастя, за яром.
Побіжу на межу,—
Тамки геть по нивах,
По ланах—ярина
Забреніла.
А під лісом,
Де ми з осені орали,
Шепочуться темнолисто
Озимії трави.

Ой, не рви ж ти трави,
Не звивай у вінок,—
Бо скришталиться в сльози
Конюшинне вино
Безжеребних молозив.
Бо затрублять із житнього квіту
Не тепер, то колись—
Радощі...

.....
Аж—Чорним Морем!—вітер:
Табунами пронеслись
Град—дощі.
Де ж мій жереб, моє щастя?
— Не ридай, терпи.

.....
А по Зелених святах:
Заплелося в колосся
по нивах квітчастих—
співають серпи,
як птах.

ГРИГОРІЙ ПЕТНІКОВ.

ОСІННІЙ ПЛОМІНЬ.

1

Іскрянй електричній, незбагненній
Цих фюкадло злотолист'я в'ю
Цих от «лао», що плинуть рікою,
Цих очей пізнаю по тобі.
Цих очей м'єї Дзіни і Мверу
На берегах потаємних зіниць
Я сказав і дзвональне древо
Зацвіло, заспівло, повело.
Повело, як сліпого вожатай
По ціхах в невідомий чапаш,
Де облизують лінь ведмежата
Де повітря хвилює мене.
Де і вечір несе в'язанку
На раменах в далеких горах—
Там згадаю трівожно Сузані
І звезду машинально курок.

2

І хай невзначайний звід
Вплететься в наскрізну осінь—
Я буду за тобою, як Хозе,
Стежити і зобарно любити.
Вам би сковзити, співати—
Синім дахом світу;
Потім, зібравши роси,
Дзвональну краплю випити.
Вам би от це та день,
Тінь (налетіла в клен!)
Золото лист'я рань.
Млоді зичливе лоно.
Ти полюбима любимо—
Хіба присниться? Навіть візьму—
Буду ховати, як спокій, як злодій,
Або впадати рікою, сріблястям.

Перекл. з рос. С. Кароль.

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО.

АРТИСТКА БЕЗ РОЛІВ.

(П'єса на 3 дії).

ДІЄВІ ОСОБИ:

Кирило Петрович Колесницький—коло 70 р.

Алла Колесницька—його старша донька 29 р.

Лариса Койношова—молодша донька 27 р.

Роман Васильович Койнаш—чоловік її 35 р.

Довгань Григорій Панасович—Гершко—товариш за студеньких часів сестер і Койнаша 34 р.

Товаришка Маруся—сусідка Алли, робітниця-комуністка, гарненька, 20—22 р.

Марта Довбишова—висока, ставна, років 24—25.

Лідія Іванівна Краснівна—артистка на амплу аманток, 25 р.

Одарка Федорівна Іваненківна—артистка амплу цокотух жінок, 26—27 р.

Робітниця Маша—жінка за 35 років.

ДІЯ 1-ша.

Жовтневий вечір. Ідальня-вітальня Койнашів, обмебльована в українському стилі. На стіні виділяється великий у фарбах портрет Шевченка прикрашений гаптованим рушником і сім'ю лавровими вінками. Коло залізної пічки сидить старий Колесницький, палить люльку, час од часу підкидає в пічку щурпачки дров і наспівує з опери «Запорожець за Дунаєм». Перегородою повільно увіходить Лариса у темній м'якій сукні з двома товстими нижче пояса косами. Легкими рухами прибирає на столі, а далі підходить до вікна.

Колесницький. Моя пташка засмучена.

Лариса. Сутеніє, малий вже спить і татко його сьогодні не побачить...

Колесницький. Пташка не все каже.. Не помирила з Романом, чи він не приголубив йдучи з дому?

Лариса (підходячи). У пташки серце болить—віщує велике нещастя. Не помирила? Хіба я можу з Романом? Він такий розумний, чесний і прекрасний,—що я проти нього... Я мислю, кажу, роблю, як хоче Роман.

Колесницький. Це завжди так в коханні. Кохання тому й великою силою, що тільки вдвох людина вповні живе...

Лариса (з *болем, заламуючи руки*). О, татку, я переконалася, що дуже є нещасливою... В коханні двоє мислять, відчувають, творять як одна могутня істота. А я з Романом не злилася во-єдино: я роблю все, що може тільки йому подобатися. А він зі мною поводитьсь так бережно-ніжно, наче з живим портретом коханої... Роман... мене не кохає... (*ховає голову на грудях старого; Колесницький мовчки пестить її*).

Він дбає про мене... Як йому доводиться тяжко зараз заробляти на губхмарі й працювати в театрі та ще й лекції мати...

Ти не гнівайся, але я переконалася: Роман безмежно кохає Аллу і вона... його (*плаче*).

Колесницький (*зхвильовано*). Ти хвора... Наша щира Алла, що так раділа твоєму щастю. Алла, яка віддала перед твоїм шлюбом усе найкраще, що мала з білизни й гардеробу і... я не казав... одмовилася від грошей, що належали їй після матері, аби я міг дати тобі на господарство...

Моя пташка хвора.

Лариса. Чи мають речі й гроші яке значіння для неї?

Алла божевільно кохає Романа і той їй відповідає.

Колесницький. Викинь ці хворі думки... (*оглядає її*). Сьогодні ти найбільше нагадуєш мені Аллочку. Ці дві коси й сукня і навіть ця поза моєї чистої грішниці Алли.

Лариса. В хвилини виняткової ніжності це каже мені й Роман.

Колесницький. Ах, ти ж, ревниве звірятко!

Лариса. Хіба ти не любиш Аллу більш за мене?

Колесницький. Ні, це не вірно... Ви обидві в мене є наче «дві душі»: одна бурхлива, така як Алла, що світ увесь в пожежу, не загадавшись, радо запалила б.

А друга—лагідна й тиха, «як промінь присмерковий»—це ти, моя пташко...

Лариса. Татко свою думку мовить словами Черкасенка...

Колесницький. Що поробиш, пташко, психологія старого артиста складається з уривків, пережитих за артистичну працю ролів... О, наша пічка, здається, погасла, отто рахуба! (*роздмухує*).

Лариса. У мене серце ось тут болить... Ти не хочеш мені допомогти...

Колесницький. От маєш, та в чому ж і як. Роман тебе кохає, наче тільки ви побралися. Я з тобою. У тебе чудесний хлопчик. А ти наче вередливе дівча,—я нещаслива.

Лариса. Я й сама не знала цього... Але зараз мені лячно... Сьогодні приїде Алла... І від однієї її появи моє щастя ростане, як мара. Розумієш? Ці три роки Роман тільки

й жив нею, думав про неї, слухав про неї. Пригадай, ми тільки про неї й розповідали в найинтимніших своїх розмовах!

А я... я була портретом... Живим портретом, що іноді давав солодкі ілюзії...

Колесницький. Що з тобою? Які підстави так думати?

Лариса. Цього не перекажу. Але й зараз я пригадую, як Роман дивився на Аллу... Так він ні на кого дивиться не може! Іноді в хвилини особливого піднесення він згадує про неї, або розпитує про її дитячі й юнацькі роки і такою ніжністю бренть його голос тоді... І мене... мене... палко цілує і пестить тоді, коли я буваю на сестру подібна...

Колесницький. Роман, що так часто вражав мене байдужістю, як не мовити більш, до Алли...

Лариса. Так, але й це є зайвим доказом... «Рятуй свою пташку, рятуй!» (плаче).

Колесницький. Хочеш, я поговорю з Романом?

Лариса (перелякано). Ні, ні, не роби цього!

Колесницький. Тоді я спитаю Аллочку!

Лариса. Спитай... О, плаче мале... (поспішно виходить).

Старий сумно хитає головою їй у слід. Підкидає в пічку і починає бубоніти пісню. Чутко голоси й кроки.

Голос. Мені все одно—Койнаші чи Колесницькі, аби тут жили.

Колесницький. Тут! Тут! Сюди... Я зараз (з'являється й метушиться).

Алла. А ось і я! (обіймає і кріпко цілує).

Довгань (перегородом). А що мені робити при цій вірній оказії?

Алла. Нести в кімнату чемодани й чекати дальшого наказу.

Довгань (не випускаючи з рук чемоданів). Добрий вечір, Кирило Петровичу! (церемонно вклоняється).

Колесницький. Дуже, дуже радий! Так покажись же моя зіронько! Ой, яка ж худенька! Ларо, пташко, а йди сюди лишень!

Голос Лариси. Зараз, тут невправка саме!

Довгань (все ще в першій позі). Ну, в цій дії я зовсім-таки не знаю своєї ролі!

Алла (жваво). Хіба мої чемодани писана торба чи казкова ступа, що ви з ними носитеся?

Довгань. Дякую «панні» Аллі за комплімент (ставить чемодани серед хати й сам стає коло).

Колесницький (із-за плеча Алли). Та це ж наш веселий хороший Гершко! Ну-да...

Довгань. Він своєю персоною перед славнозвісним ветераном українського театру (церемонно низько вклоняється і цілується).

Колесницький. Де ж це ви зустрілися з Аллочкою? Довгань. Не зустрічався, а прямо-таки привіз її до вас.

Колесницький *(чуло)*. Страшно є вдячним!

Алла. Даремно, татку. Він має ту властивість, що завше не знає ролі й чекає на суфльора. От я й була ним. Сідайте ж, Гершку. А де ж Лара, Роман і щасливий плод? *(Довгань бере стільця і сідає біля чемоданів)*.

Колесницький. Ларочка з малим возиться у себе, а Романа ще немає з репетиції... Ларо!..

Лариса *(оправляючись)*. Чую, чую та не мала змоги вийти *(обіймаються)*.

Алла *(пильно вглядаючись в сестру)*. Як ти росцвіла і яка премила в цій зачісці й вбранні, моя щаслива Гретхен! *(скидає пальто і шапку)*.

Лариса *(сплескуючи руками)*. Як, ти остригла свої чудові коси?

Алла. Це була найлегча операція, які мені прийшлося перенести за останні роки.

Колесницький. А мені подобається й так... Ти виглядаєш зараз хлопцем сорвиголовою... за якого не можна ручатися й на п'ять хвилин...

Алла. Оце так комплімент поважній старій дівчині...

Лариса. Старій... Фе, фе, Аллю...

Алла. А що ж ти гадаєш, що я є молоденькою в двадцять дев'ять років?

Довгань. Не люблю, коли згадують ювілеї народження, надто жіночі...

Алла. Не майте буржуазних забобонів...

Роман *(нервово-жваво)*. О, чую голос новоявленої пролетарки! *(цілує руки і зупиняється перед Довганем)*. Кого маю за честь вітати у своїй господі?

Алла. У всякім разі не мого чоловіка, а тільки Григорія Панасовича Довганя, висулуженого...

Роман *(перебиваючи)*. Як, Гершко... Який я радий! *(обіймаються)*. Як їхалося? Намучилися певне...

Алла. Е, ми їхали в комисарському вагоні...

Колесницький. А чи можна дізнатися, як їздять комисари? *(підморгує)*.

Алла. А чом ні. Я сиділа на колінях Гершка, моя голова лежала на грудях якогось чорнобородого, ноги стояли на чийсь потилиці, а на моїх колінях храпло разом дві невідомі голови...

Лариса. Та це ж просто жах!

Довгань. А на кожній станції наш вагон витримував штурм, і, коли потяг рушав, на голову пасажирів комисарського вагону услід неслися прокляття і лайка з дивовижного лексикону.

Колесницький (*жме руку Довганя*). Велике, велике вам спасибі!

Довгань. От і забув, що мені помагається в таких випадках казати!... (*розводить руками*).

Роман. Як ви одмінилися, Алло і... дійсно, зараз ви більше стали схожі на саму себе. Ця зачіска... Чоловіча блуза і білосніжний комірець з ізящною краваткою. Коротка спідниця і ці мініатюрні чобітки. Ви маєте вигляд елегантки-комуністки. Певне англійські леді з екстравагантним смаком шокірують у фешенебельних салонах Лондону своїх чопорних джентльменів подібним вбранням!

Алла. Що то означає, що маєш справу з артистом не просто українського, а європейсько-українського театру!

Лариса. Ходім, Аллочко, я покажу тобі хлопчика.

Алла. Так, я маю небожа!

Роман. Ви маєте сина... (*пильно дивиться на неї*).

Алла. О, цей син дістався мені в надзвичайно легкий спосіб!

Роман. Ви не те думаєте, що кажете.

Алла. Чуєш, Ларочко, як цей процес мислять чоловіки? (*виходять*).

Колесницький. Ти, Романе, в сьогоднішній виставі береш участь?

Роман. Так, але як не хочеться йти... Чи ви не гадаєте, тато, що я міг би пропустити: Сивошапка міг би мене замінити.

Колесницький. Тобі краще знати про це.

Роман. Ну, так я попрохаю його (*виходить*).

Колесницький. А ви ж в якій трупі працюєте, Гершку?

Алла (*увійшла, перебиваючи Довганя*). О, тату, наш Гершко став трагіком і вступив в статисти у величезну трупу під владу найсуворішого режисера.

Колесницький. Статистом?.. При такому мистецькому хисті... І до кого б це?

Алла. Трупа українська, хоч сольові артисти-українці і не складають більшості. А п'єси ставлять високо-драматичного змісту.

Колесницький. А які саме? Хто на головніших ролях? Високо-драматичні, кажеш? Про символіків Київських чув... Знову ж про футуристів... Про побутово-етнографічні трупи... А такої не знаю (*дивиться з запитанням на Довганя, а останній усміхається Аллі*).

Довгань (*в тон Аллі*). В жіночих головних ролях бере участь і Алла Колесницька...

Колесницький. О, це приємна новина: ти знову повернулася до театру. Я так і знав,—довго ти не зможеш бути поза артистичним життям. Я кажу не як батько, а як старий артист: в тобі, Аллочко, заховано великий талан артистичний.

Алла. Дарма. Дурити не хочу—я остаточно й навіки порвала з своєю артистичною кар'єрою. Я казала про те, що Гершко вступив в компартію і приймає активну участь в революції на Україні і я... я—теж...

Колесницький *(весь наче зібгавшись тихо)*. Ти—комуністка?

Алла *(роблено спокійно)*. Комуністка я!

Колесницький. Ти, Алла Колесницька, моя донька, онучка Петра Колесницького, горда й талановита є... комуністкою? О, нащо я дожив до такої... такої... Ні... *(пильно вдвляється в доньку і каже напружено)*. Ти мені розповіси, що тебе примусило зробити такий крок? Правда ж?..

Алла. Мені тяжко дивитися, тату, що ця вістка тебе боляче вразила.

Лариса *(увиходить)*. От і самовар готовий: принесіть його, Гершку!

Довгань *(ніби прокидаючись)*. А де ж він розбішака?

Лариса. Ходім я покажу *(виходять)*.

Колесницький *(нахиляється до обличчя Алли)*.

Скажи... ти не закохалася в комуніста?

Алла. Ні, не закохалася.

Павза *(увиходить Лариса й Довгань)*.

Лариса. От тут ставте! Дуже вдячна... *(оглядає кімнату)*. А деж це Роман?

Довгань. Пішов попередити Сивошапку, що не піде до театру нині.

Лариса. Оце й чудесно. Треба розігріти куліш *(несе кастриюлю й ставить на пічку, підкидає в неї цурпачків)*.

Довгань. О, як я бачу з поетки вийшла добра господиня! А пам'ятаєте, як в студенському гурткові ви завше розвивали ті думки, що жіноча буденна праця принижує жінку...

Лариса. А хіба революцію пережити просто: і перу і варю і прибіраю, сама на базар хожу та ще й торгуюся: бо ця праця значно відбивається на бюджеті родини *(увиходить Роман)*.

Роман. А ось і я. Самовар парує. І жа всіх дратує, а господиня сидить і росхвалює свої добродійства. Ви часом не помічали? Добродійні жінки—найжорстокіші істоти! Прощу до столу. Жінко, командуй, з чого починати!

Лариса. Така рецензія і командирські права?! Все, що на столі, можна цілком безпечно вживати. А ось зараз ще й гарячого кулішу насиплю.

Алла. Та ми з Гершком не голодні: у нього вірний рецепт від тифусу—завше мати повний шлунок... Іли не більш години тому.

Довгань. Рецепт мною випробовано: три роки їзду по залізницям і ще ні разу не хворував тифусом.

Колесницький. Як же це ми так? Аллочко, ти б може переодяглася? *(стурбовано)*.

Алла. Не турбуйтеся: вся моя білизна і одежа просякнута особистим роствором. Налий мені краще чаю, Ларочко!

Роман *(сідає коло Алли)*. Ні, ви та і наче не та... *(дивиться)*.

Лариса. Тепер я не в подібную на сестру?

Роман *(не чувши)*. У вашім обличчі і в цілій постаті прибавилося щось нове, різке... А що саме не можу піймати.

Алла. Не цікаву тему почали... Краще розкажіть про справи. Що ж ви одійшли від громадської праці і, крім театру, ніде жадної участі не берете. Дикі вандали-більшовики завоювали Україну—хай господарюють?

Роман. Ні, як же займаюся спекуляцією: оце вигодно продав партію чулок, а сьогодні думаю попитати щастя на зубному порошку й пудрі... Маю ще двох балбесів—учнів, готую за сему класу гімназії.

Алла *(іронічно)*. Неп і репетиторство... А політична праця хіба вже не вабить?..

Роман. Льокаєм треба робитися свідомо, або ним вирости.

Алла. Чом так? Хіба не можна боротися, протестувати, кричати нарешті?..

Роман. Моїй вмістити—вмістити!

Алла. Ні, не розумію вас. Куди не гляну, скрізь бачу покору в обличчях, що свідчить про брак в історії життєвої енергії. Лікарі цей стан звуть психостенією... Ну, чого бракує вам, Романе? Молодий, освічений, дужий і щасливий—ви мусите весь горіти... А ви, пробачте, наче самі себе в архів здали: полиняв і припав пилом.

Лариса. Нічого не розумію, Алло! *(образжено)*.

Колесницький. Що це ти, Аллочко, наш Роман працює за кількох: і заробляє і несе на своїх плечах справу величезної національної відповідальності: перетворює побутовий театр, що був, так би мовити, для хатнього вжитку, в європейський. У нього йдуть п'єси Мольєра, Ібсена, Гавтмана, Лесінга...

Алла. Але це ж безглуздя! Це ж не творити театр означає, не підносити його на культурну височінь Європи, а європеїзувати та й то... Не хочу казати образ. Ні, мушу сказати! Не чужа я українському колу і моє серце боляче переживає трагедію нашого театру. І кращий доказ—ви самі: хіба вас хоч почасти задовольняють ваші зусилля й офіри?! Хіба на ваших обличчях не читаю я страждань зневірившихся?

Колесницький. Ти занадто короткий час серед нас, щоб робити такі висновки.

Алла. Ні, тато. Серцем я весь час з вами! За ці три роки я перебачила безліч українських вистав і силу російських

в Москві й Петрограді. І що ж я бачила? *(Встає й ходить. Мова інтимно-повільна, наче думає-пригадує в юлос)*. Театр в наші часи переживає величезну кризу. Як і етика і естетика минулого... А ми, артисти старого театру, хапаємося за старе дрантя і силкуємося підтримати власними тілами будинок, що вже хитається і вневдовзі буде руїною...

Колесницький *(в остраху, підводиться)*. Не слухайте її далі, вона... конщує. Мистецтво вічне, воно не знає руїни, не відає смерті.

Алла. Я не кажу про його цілковите знищення, але воно повинно зайняти відповідно-почесне місце в музеї вселюдської культури. В живому суспільстві його роля є лише бути наочним приладдям до студій по відповідних дисциплінах. І коли ми не розуміємо цього завдання, тим гірше для нас.

Довгань. Товаришка дивиться на творчість сучасних артистів, як на працю манекенів старої епохи?

Роман. Ну, це вже занадто!

Алла. А що ж ви гадаєте керувати чуттями сучасної молоді, виступаючи в ролях Мол'єра? Звичайно, це солодить національну пиху полупанків і інтелігенції: от, мовляв, і в нас, як в людей, на кону йде Мольєр... Ха-ха-ха! Або Ібсен, Гавтман, Лесінг і навіть Винниченко... Ха-ха-ха. Де ті гарячі нерви, що єднали артистів з глядачами. Хіба молодь знає тепер захоплення артистами? Чи набрякають в неї долоні від оплесків, як в нас колись. Сидить собі й байдужо лузає на-сіння і скаржиться, що марно витратила час: краще, мовляв, було б піти в кінематограф... Як дійсні музейщики, ви не цікавитеся життям, не живете психологією доби, а є рабами минулого.

Колесницький. І це каже моя дитина? Я, старий артист, обвинувачуюся у тому, що не живу психологією доби... А що ж це означає? Вступити на службу в чека, піти в ліс до повстанців, чи записатися в комнезам? *(Зхвилювано ходить по кімнаті. Лариса виходить в другу кімнату, Довгаль замислено дивиться на Шевченка, а Роман з роблено іронічною усмішкою не одводить очей від Алли)*.

Роман. Хай, тату, вибалакає все, що в неї там зібалося. Це ж все дуже цікаво... Так би мовити, самі себе палимо зсердини.

Алла. Жити психологією доби, це означає нести в своїй праці, виконувати своєю творчістю дрібку тих велетенських завдань, що лежать на нашому поколінні. Повторюючи в невдалих копіях творчість минулого покоління, ми тим самим засуджуємо свій театр на загибель. Що дало наше покоління театру? Чи дало воно нашому поколінню глядачів пережити хоч частину тих емоцій, над розв'язанням яких б'ється воно, в особистому, класовому й загально-громадському житті. Тебе, тато, я не обвинувачую: ти виконав чесно свої обов'язки.

Твоя доба утворила демократичний побутовий український театр. Ви були творці й будівничі, за це вам честь і слава! Але що роблять тепер: тепер гадають, що придбають слави тим, що будуть виконувати старі ролі європейських п'єс...

Лариса (*підходячи до сестри*). Схаменися! Невже ти гадаєш, що на кону українського театру тільки й можлива романтична ідилія, горілка, вареники й гопак... Сестро, я не пізнаю тебе! У твоєму голосі я чую ворожі нотки... Величезними зусиллями ми намагаємося піднести театр наш до рівня європейської культури. Ми знесилені морально, голодуючи фізично, невизнані й непризрані суспільством, не кидаємо дорогої справи, не зважаючи ані на що простуємо до наміченої мети з певністю, що колись то нас зрозуміють, оцінять і визнають.

Алла. Даремно! Задурно надриваєшся! Європейський театр переживає ту ж, як ще не більшу кризу, що й наш. Не підносите ви, а скидаєте й з тої височини, на якій його застала революція. Ваша європеїзація є одночасно буржуазією українського театру, що донині був демократичним, тоді як треба зробити його класовим, пролетарським... А це значно легше.

Колесницький (*махнувши рукою*). Ну, вже добалакалася... Про це ще будемо мати час поговорити, а зараз слід відпочити.

Роман (*зхоплюється*). Е ні, кидати такі образи не можна! Я кличу Аллу до товариського суду... Це є зрада! Це—ганебний вчинок! Треба відповідати за те, що кажеш... Мало того, що Алла кинула український театр у найскрутніший час, мало того, що зрадила нашу українську культуру, вона ще кидає нам одно обвинувачення за другим...

Лариса. Цілком приєднуюся до Романа.

Колесницький. От вже й посварилися: ранок вечора мудріший. Лягайте спати, а завтра розберемося... Ну, що ж такого, що наказала більше, ніж слід: вона ж не чужа...

Роман (*палко*). Від своїх напад найстрашніший, образи найдошкульніші. Я скликаю членів артистичної громади: цього так не покину.

Алла. Я бачу, що у вас стежать за промовами навіть у своїй рєдині... Ха, ха, ха. Коли так, то ночувати у вас я не маю жадного права: комуністка є одрізана скибка... Ходім, Гершку, переночую у вас!

Колесницький. Ну, це вже дурниці, цього я не дозволю... Раніш, ніж ти стала комуністкою, ти була моєю дочкою і нею зосталася...

Роман. Алла комуністка!.. Як це?..

Довгань. І я теж належу до них!

Роман. Ну, коли так, то я одмовляюся від своїх слів... Коли вже ви стали комуністами, то мені цілком байдуже,

щоб ви не казали... Я ще себе остільки поважаю, що не рахую потрібним приймати до уваги комуністичні базікання...

Довгань. Одначе, зважуйте, Романе, те, що кажете, це не завадить пам'ятати європейцеві. Ви, Алло, йдете?

Алла. Так, іду! Тату, можна вас поцілувати? *(одягається. Батько машинально допомагає).*

Колесницький. Ще питаєш? Куди ж ти підеш, змучена подорожжю? Зостанься...

Алла. Ні, я піду... Так буде краще... *(цілує батька кілька разів).*

Гершку, беріть, чемодани!

На добраніч! *(виходять).*

Колесницький *(безпорадно)*. Романе, Ларо, чом же ви не затримали? Вигнали в дощ, в холод, вночі на вулицю.

Роман. Не турбуйтеся: вона комуністка, переночує цю ніч у Гершка, або ще де-інде...

Хіба інша пішла б?

Колесницький. Ларочко, вона ж сестра тобі і така змучена... Невже тобі не стало жалько її?

Лариса *(зневажливо)*. Я досить є патріоткою, щоб не мати жалю до зрадників моєї батьківщини.

Завіса.

Д І Я 2-га.

Через півроку по першій дії.

Кімната Алли в жіночій комуні. Ліжко залізне, закрите червоною плахтою. На стільці коло нього купа книжок і газет. Стіл завалений книжками. Там же у шклянці пучок пролісків. Шафа. Коло дверей вішалка й рукомойник.

Роман *(нервово ходить по кімнаті)*. Коли ж буває вдома товаришка Алла?

Маруся. До шости годин вона працює на шкіряному заводі. Додому приходить в пів на сьому. Обідає, а після йде в школу для дорослих у венеричну клініку. О десятій годині вечера вона завше дома.

Роман. Я її родич: вона давно не була, і батько й сестра турбуються за її здоров'я... Як вона почуває себе?

Маруся. Не знаю... Ходить працювати—певно здорова. Праці в неї багато тільки: мало й бачимо її через те. Сумна тільки чогось.

Роман. Сумна кажете?

Маруся. А може то її така вдача...

Роман. Е, ні... Раніше весь день було співає, наче жайворонок... А як вона реготалася. *(Маруся виходить).*

Роман ходить по кімнаті замислено. Зупиняється перед столом. Бере одну, другу книжку... Перелистує й кладе назад. Обережно підходить до ліжка і крадькома цілує подушку.

(Маруся увіходить знов).

Маруся. Може напишете їй записку? Ось блок-нот і олівець.

Роман. Ні... Перекажіть, що був артист по дорученню батька, який прохав його провідати. Пробачте (виходить).

Маруся. А який гарний мужчина.

(Входить Довгань).

Довгань. Оце так правду мовили, товаришко. А придивіться до мене, то ще й зовсім закохаєтесь.

Маруся. Звідки ви вродилися?

Довгань. Як і всі люди, моє серденько! Так дуже я гарний? І давно ви це помітили? (бере за руки. Маруся пручається).

Маруся. Тю, на вас!

Довгань (голосно). Нічого, я напишу записку... (сідає до столу й пише, після робить кілька кроків по кімнаті).

Входить Алла у свитці й червоній хустці на голові. Замислена. Роздягається. Вішає свитку. Вона в товстій селянській сорочці й темній ситцевій спідниці. Раптом побачивши Довганя й Марусю.

Алла. Це ви... Я так замислилася, що й не примітила... Пробачте, я ляжу—страшенно втомилася, а ще ж бігти в школу до венериків, а після писати справоздання женвідділу (витягається на ліжкові, закидає руки за голову).

Довгань (ховає очі, ніяково). Я на хвилинку. Зайшов попередити, що завтра засідання Літкомісу... На вас будуть чекати. Я вам не заважаю?

Алла (втомлено). Ні трішки: я не звертаю на вас уваги. Хочете, на столі нові видання—є цікаві речі.

Маруся (виходить).

Довгань (зрадівши). Охоче прогляну (сідає, дивиться газети). Яким темпом йде пролетаризація вашої душі? Фізично. Я бачу це досить дорого вам коштує...

Алла. Не так то вже й дорого... Праці багато, а головне багато цікавих спостережень, що змінює мої старі погляди. Сором признатися: ми, інтелігентки, не знаємо зовсім робітниць... Який багатий психологічний матеріал—робітничка жіноча молодь!

Довгань. Виходить, що ваша праця на заводі має на дуже довгий час ростягнутися. Чи доцільно це?

Алла. Ви ж знаєте, що це мені потрібно для себе самої: мушу стати пролетаркою цілком, а для того маю ґрунтовно перевиховати себе саму.

Довгань. Два місяці на тютюновій фабриці і чотирі місяці вже на цій... Для більшості наших товаришів півроку як раз задовольняючий термін... Для партії в наш час це є розкішшю: потрібні кращі сили для більш відповідальної праці.

Алла. Ні, менше, як ще півроку, не закінчу усього наміченого... Маєте допомогти мені в цьому, любий Гершку!

Довгань. Мене турбує ще й друге: останні часи ви почали зле виглядати...

Алла. Цікаво, Гершко в ролі ніжного опікуна. Залиште, — це вам не пасує! *(регоцється)*.

Довгань. До побачення, товаришко!

Алла. До завтра! *(Довгань виходить)*.

Голос за дверима. Можна до вас, товаришко Алло?

Алла. Прошу.

Марта. Я—Марта... Пам'ятаєте Павла, що забито на польському фронті, так я його жінка *(ніби одважуючись)*. Бачите, ваше обличчя мені дуже подобалося тоді, як Павло мене з вами познайомив... А тепер мені треба порадитися, а ні з ким... Ви не будете нічого мати, що за порадою я вирішила звернутися до вас?

Алла *(зворушено й зацікавлено)*. О, це мені тільки приємно.

Марта. Бачите, тоді, як Павло поїхав на фронт, я саме чекала... дитину. Маю Василька вже двох років. А тепер, чорт знає, що зі мною коїться. Розумієте?

Алла. Ні, не розумію ще... *(усміхаючись)*.

Марта. Як я любила Павла—про це нічого вам казати. А коли дізналася, що він забитий—трохи не померла. Та коли б не Василько, то й померла... Чесно, по правді кажу. І зараз люблю Павла... Але, чорт його знає, що зі мною! Розумієте? Ісаак каже, що кохає мене і що на здоров'ї одбивається погано, коли жити без чоловіка і що вічне кохання—буржуазні витребеньки, а по пролетарському є тільки здорове кохання. Розумієте? Ісаак каже, що ніякої зради Павлові я не зроблю, коли буду йому, Ісааку, за жінку, бо від Павла—кістки в землі гніють, а Ісаак та я молоді люди й здорові, і що я можу любити Павла скільки хочу, бо то не пошкодить нашому кохання. Розумієте?

Алла *(весело)*. Тепер, Мартусю, все розумію.

Марта *(сумно, повагом)*. А от я так у цьому нічого не розумію... Адже ж я зражу Павла? Та й Ісаак мене, очевидячки, не любить, що не ревнує до Павла. І як я скажу Василькові, коли він виросте, що я не зосталася вірною його батькові.

Павло віддав життя революції, а я його зражу. І коли у мене є зараз вагання якесь, то що ж я є за жінка: невже я не по-справжньому любила Павла, або є распутницею?.. Чорт зна що!

Алла. Ви б зрадили Павла тоді, коли б він був живий та кохав вас, а ви б його дурили. А зараз, як гадаєте, потрібно ваше кохання йому? Це справа тільки Павлова, що він віддав своє життя революції: яке відношення має до цієї офіри ваша йому вірність?

А Ісаак хіба не був би ідіотом-власником, коли б мучився сам і вас мучив би тільки за те, що ви маєте світлі спогади про своє кохання до чоловіка, що загинув?.. Василько є син комуніста, що загинув в боротьбі, і коли ви його виховате сміливим комунаром,—він ніколи не буде вимагати від вас брехливих чеснот жінки рабині капіталістичного ладу. А те, що у вас є вагання, свідчить тільки про те, що дуже міцно прищеплена вам рабська мораль і ніщо інше...

Марта. Моя чудова, моя рідна, як ви легко й просто розплутали те, над чим я билася вже кілька тижнів. На заводі вас звуть «комуністка - Соломон»—це правда. Але по щирості скажіть: ви не дивитеся на мене, як на легковажну, розпутну жінку? Іменно ви!

Алла. Чом же іменно я?

Марта. Бачите, мені ніяково було йти до вас з такою справою: ви така ідеально-чиста, що не маєте й не знаєте нічого, крім громадських та революційних справ!

Алла. Що це вигадуете?

Марта. Так про вас кажуть товариші, що давно вас знають.

Алла (*сміється*). Не вірте, адже ж я вже не молоденька, коли це питання може стояти так гостро, як, наприклад, у вас, моя люба. Та й тільки всього.

Марта. Е, ні... Ви особлива. Ну, я підумала. Ісаак мене на розі чекає. Я йому сказала, що йду радитися з вами. Певно хвилюється дурненький, е, ні, він у мене розумний. Розумієте?

Алла. Розумію, моя хороша, і щиро бажаю вам повного, спокійного щастя (*цілує жінку у вічі і та радісно зникає за дверима*).

(*Входить Маруся*).

Маруся. Ось записка, що сьогодні у венериків лекцій немає: хтось до них приїхав з ревізією чи оглядати (*дуже ласково*).

Алла. Маю несподіваний відпочинок: як же це чудесно. Уявіть, можу лежати, читати, думати і, головне, бути вдома, бути сама!

Маруся. А хіба вам не нудно самій?

Алла. Ні, Марусино, я змалечку звикла до цього.

Маруся. Мушу бігти, Ганна кличе... (*закриває двері*).
(*Раптом стукають у двері*).

Алла (*зсовує брови*). Прошу.

Роман. До вас можна? (*увіходить*).

Алла (*здивовано, різко*). Як це ви?

Роман. Чом так незадоволені, хіба мені не можна прийти до вас? А до того я й не сам. За півгодини тут буде тато: він зайшов по справі недалеко.

Алла (*оволодіваючи собою*). Кого б не здивувала ваша візита до комуністки, яку ви так... ха, ха, ха... зле висміяли й так гостро докоряли...

(*Встає з ліжка й сідає коло столу. Роман проти*).

Роман. Залишмо! Це не те... Все не те... Я прийшов до вас вияснити. (*Рішуче*). Так, вияснити наші відносини.

Алла (*помірковано*). Ви є чоловік моєї сестри, я забула, як називається ця ступінь родства і зовсім не знаю, які юридичні права цього родства.

Роман. Покиньте глузування і не час йому. Алло! (*урочисто*) Алло!.. Скажіть мені, як назвати таке почуття, коли всі вільні думки коло однієї людини... Коли примушуєш себе думати про вас інше, бо без примусу—думки коло неї. Коли живеш тільки надією ділити з нею своє життя... Коли починаєш відчувати, що можеш зненавидіти всіх, що оточують тебе самого й її, як невільних розлучників. Як назвати почуття, що живиться лише мріями, лише надією і непереможною упевненістю, що те ж саме переживає й вона; це почуття, що віддалік ставить людину на височинь ідеалу, а тільки побачиш її в одній кімнаті, почувеш голос... щоб проти волі починав їй казати якусь нісенітницю і часто ображаючого характеру.

Алла (*насмішкувато*). Що ж маю сказати. На мою думку, ваше почуття є явно паталогічне,—я б порадила звернутися з цією справою до лікаря-психіатра і найкраще було б вам може полікуватися гіпнотизмом...

Роман (*зхоплюючи її руки, приглушено*). Ви не смієте глузувати... не смієте... Що болить мене болить і вам. Геть крутість! Мої мозки заплуталися в думках про вас. Мої мрії, надія,—вся моя істота хвора на це чуття... Я не мушу далі терпіти це, не маю права витрачати так багато часу на це... Кажіть же, кажіть, ну кажіть же.

Алла (*покійно*). Те ж саме переживаю й я.

Роман. А де ж вихід з цього?

Алла. Я вже сказала: звернутися до психіатра-гіпнотизьора.

Роман. Знову глузуєте?

Алла. О, ні... Це моє переконання. Ви—рідний і ворожий. Коханий і ненависний. Коли я зустріла вас, я в вас відчула першого чоловіка: до цього часу в мене були родичі знайомі, приятелі, друзі, товариші, але ви були тим, з ким я почула себе жінкою вперше. Не розуміючи, не аналізуючи, покохала вас... Але й для кохання потрібні сприятливі умови. Для мого чуття умови були надто несприятливі і не дивно, що воно не мало можливості розвинути в сильне й дуже здорове кохання, його було скалічено. З самого початку скалічено... І це калічене стало мені дорогим.

Роман. Стало вам дорогим?

Алла. Так. Дорогим. Але ж воно є калічене, а тому не належить до реалізації.

Роман. Але чому ж, чому?

Алла (*переконуючи*). Бо калічні чуття реалізовані дають все, крім задоволення якого б то не було... Воно, це чуття, стає тяжким прокляттям в особистому житті, дає підставу для неврастеничних хвороб, гістерик... Е, та що тут казати: ми ж це відчуваємо чудесно й самі.

Роман. Неврастеніки ми, наше чуття гістеричне, але ж кожний кохає так, як здолає: ми в тому невинні. Ми кохаємо,— і поки це чуття не реалізуємо в нашому житті,—обое ми мусимо бути викреслені з тих, що творять життя суспільства. Ми лише формально є робітниками, бо наша праця зараз має нікчемну продуктивність. Зрозумійте, що найбільше енергії ми витрачаємо на боротьбу з своїм чуттям!

Алла. Нам зостається тоді знищити це чуття.

Роман. Але ж уся моя істота протестує проти цього. Та ще й чи можливо це... П'ять, ні, чотири роки живе це чуття, живе проти бажання нашої свідомості і що ж маємо? Коли ви мене запитаете, коли я вас кохав більше—вперше чи тепер—я не вагаючись відповім—тепер!

Алла. Залишимо цю розмову. Почекаємо далі. Я не вірю, що немає виходу.

Роман (*нахиляючись до неї*). Чому ж залишімо. На що ж це нам чекати?

Алла. Хоч би тому, що мій розум проти цього!

Роман. Ха, ха, ха, розум проти серця!.. А в мене серце проти розуму. (*Обіймає її й наближує обличчя до її обличчя*).

Алла. Ні, ні, ні за що! Ти маєш жінку й дитину!

Роман. Яка моральність. Що тобі за справа до жінки й дитини?..

Алла (*вириваючись і стаючи на другому кінці кімнати*). Твоя жінка—моя сестра!

Роман. Вона тому моя жінка, що є твоя сестра!

Алла (*знесилено*). Яке ж ти мав право таке вчинити з нею? Як смів, рятуючи себе, губити иншу істоту.

Роман. Прости... Я загубив тоді себе... Не бачив иншого рятунку: вона так була тоді подібна на тебе і... не уникала мене. В ній я кохав тебе! Так, ти належала мені, ти знесилена лежала в моїх обіймах і ти... ти маєш від мене дитину! Ти—не вона. В день жінка була чужою, але вночі зі мною була ти.

Ти погордувала мною... Раптом, наче непотрібну ганчірку викинула геть. А я один час був переконаний, що ти прагнеш стати мовою! Глузливо-гордий, холодний погляд і ця зневажливо-іронічка усмішка твоїх вуст—вони однімали в мене розум.

Алла. Краще нам зараз розійтися—у мене більш немає слів, а думки в огні.

Роман. Ні, розійтися так... Коли ти мене кохаєш... (*переймаючи очима її рух*). А все одно як!..

Коли кохаєш, то хоч єдиний раз... єдиний...

Алла. Геть, в тобі каже не чуття, а самець!..

Роман (*болізно*). Нащо ж так... грубо?

Колесницький (*поспішаючи*). А ось і я... Пробач, зірочко, спізнився... (*дивиться на обох*). Ото вже ви посварилися! І як ви це вмієте досконально робити? Кожний зокрема—наймиролюбніша істота, а як зійдуться вдвох, обов'язково погризуться. А я, признатися, не вірив, що застану тебе вдома.

Алла (*вона допомогла роздягнутися старому, обійняла й кілька разів поцілувала*). Сьогодні вдома я цілком випадково.

Колесницький (*до Романа*). Так значить Аллочка одмовилася? Дуже прикро, дуже прикро!

Алла. Від чого?

Роман. Ні, тату я ще нічого не казав...

Колесницький. Не казав і вже посварився? Ну, я скажу, що з тебе кепський дипломат... Ще сьогодні ж переконував, що згода Алли для нашої справи—все.

Роман. Від цих слів не одмовляюся: з артистичним хистом, з вмінням керувати й підчиняти собі, нарешті з її талантом захоплювати всіх тим, чим горить вона сама...

Алла. Про кого це?

Колесницький (*урочисто*). Це все про тебе!

Роман. Алло, не дивіться ж так!.. Ваш погляд збиває мене... Які б не були наші особисті відносини: станьмо вище. Театр гине... О, коли б ви знали ці мучення, що кривавими поразками ятрять душу сучасного артиста-громадянина. Коли б ви, ви, що й самі пережили ці страждання, не кинули трупу в найтяжчий її час...

Алла (*складаючи руки на грудях*). То що б же тоді було?

Роман. Ви б могли стати нашою Заньковецькою, ви б засяяли в нас Комисаржевською, ви б дали нам українську Дузе наших часів! Ви не знаєте своєї сили, свого талану...

Колесницький. Слухай його, Алло, не як родича, не як товариша, але тільки як громадянина-артиста!

Роман. Український театр гине... З кожною новою виставою губиться його велике громадське значіння... Справедливо: порвані гарячі нерви, що єднали раніше артистів і глядачів... Гине мистецтво... На глум віддається те, що героїчними зусиллями утворили наші батьки й діди.

Колесницький (*піддакує, втирає очі, стежить за обличчям Алли*). Правда... Свята правда. Чужі й непотрібні

ми громадянству. Раніше український артист був визначним громадським діячем... (*гордо випростовується*). Ми були народними трибунами! У будні панському ми розбуркували людей. На своїх плечах несли ми весь тягар революційної пропаганди... Е, та що ж я буду казати... Хіба ти не моя дитина? Хіба не виросла ти за лаштунками театру. Не переживала з нами всього цього? Пригадай, як ломився театр від глядачів і якою бурею оплесків закінчувалися наші вистави...

Роман. Українське мистецтво в багні. Тисячі аматорів-недотеп ганьблять своїм виконанням мистецькі твори. Немає серед сучасних артистів визначних талантів. Вбогі ми... Душею, серцем злидарі...

Алла (*обурено*). Коли б Комисаржевська не вмерла, була б вона, так само як і моя сестра, продавала б на губхмарі свою спідницю, щоб купити собі їсти... Або... тинялась закордоном!..

Роман. Ви натякаєте на тяжкий матеріальний стан артистів, але скажіть, коли українські артисти не голодували? Ви самі в яких умовах провели своє дитинство... І коли б не дід, хіба скінчили б ви гімназію й університет? Ні, не те...

Алла. Я теж не тільки в цьому бачу причину занепаду... Але ось візьмемо мене! (*хвилюючись, з боєм протягає руки*). Ви кличете мене на... Ви докоряєте мене в зраді... Але хіба ж легко було мені кидати ту справу, яка є частиною мого я? Найкращою й найчистішою часткою моєї істоти. Заньковецька, Комисаржевська, Дузе... Вам відомо, що ці наймення для мене означають. Але що ж я маю робити, коли я живу в цю переходову добу... Моя драма не є лише моя!

Я кинула театр не тому, що праця артиста не оплачується і зовсім не через те, що громадські почуття в мені атрофіювалися,—ні... але тільки через те, що побачила, переконалася... що я є артистка без ампу, без ролів!

(*Від приливу душевних страждань*). Мені забракло матеріалів для моєї творчості... О, чи ж знають це звичайні споживачі-люди... Чи ж зрозуміють ці страховісні, надлюдські страждання мистця, що боліє, корчиться, гине в розпачу від того, що свої ідеї він не зможе втілити в образи.

Уявіть ваятеля, перед очима якого носяться грандіозні образи величних ідей, а він... він не має не то мармуру, але й звичайнісінької глини, зате навколо нього гори... піску. Чого вартий геніальний маляр без фарб?.. Ця трагедія... Трагедія творця, безсилою породити те, чим вагітна вся його душа, ціла істота, ця трагедія остільки велична, що й досі людскість не знайшла для цієї теми генія-співця. (*Провела руками по волоссю*). З суто-дитячою впертістю ростравляєте ви цю боляче-криваву рану мого «Я». Погляньте навкруги, хіба не вражає вас те, що переважна більшість суспільства

примушена робити те, про що раніше не мали поняття. А самий людний термін української системи освіти є хіба не «кваліфікація»? Діач без ролів, або виконувачі чужих ролів—ось те, чим характерне наше культурне життя. Пролетарська революція, наче страшна буря, переплутала всі трупі й театри: і немає нічого дивного, що трагік кривляється арлекіном у цирку, клоун виконує ролю драматичного артиста, ті ж, що не можуть грати чужих ролів, пішли з театру геть...

Роман. Та чому ж чужіх ролів? Ваші Винниченковські ролі, Гавптмана, Ібсена—в них же сів і переливав дивними самоцвітами ваш талант... Пригадайте, ще у 18 році ви приводили в екстаз цілий театр...

Довгань *(увиходить. Якийсь час стоїть на порозі прислухаючись. Усміхається в ознаку, що зрозумів)*—Ага, прийшли до Алли спокусителі... У біблії спокуситель завше був один. *(Подає руки, сідає в куток, насвистуючи „І будеш ти царицею мира“)*.

Алла. Що ж, у вісімнадцятому році в театрі переважала інтелігенція і маси були під сильним її впливом. Для тих глядачів я була на кону активною силою, що звязувала їх з інтелігенськими традиціями духовного життя Європи...

Колесницький. А тепер? Тепер хіба не могла б продовжувати свою працю... Твої ролі не мають в трупі виконачки й досі, що вповні замінила б тебе. *(До Довганя)*. Е, та киньте ж, на милість, нас освистувати.

Роман. Коли так мислити, як ви, то ми всі мусіли б тікати закордон, або ж покинути театр. Але чомусь цього не чутко, ось і в Росії: і Шаляпин співає, і «художники» продовжують свою діяльність та й інші великі артистичні наймення дореволюційних часів прикрашують оголошення сучасних театрів. Чому ж ти мусиш піти?

Алла *(гірко)*. Який же Шаляпин громадянин? Не розумієте ви... Ну, як краще пояснити вам? Я не хочу працювати в музеї, не хочу побільшувати своєю працею експонатів кунскамери минулого... Я не тільки артистка, але й громадянка!..

Колесницький. Постривай, доню... Пригадую собі той день, коли ти скінчила вищі курси і як тоді тебе умовляли вчені, українські вчені, не кидати наукової праці... Пам'ятаєш, старий Гловацький казав, що українська культура стоїть ще на низькому рівні, порівнюючи з вільними культурами інших націй. Тоді він вказував, що твої студентські наукові розвідки є чималим досягненням української науки, але що ти тоді відповіла... Пригадай? Ти сказала: я — громадянка і мушу йти туди, де бракує культурних сил. І стала артисткою. А зараз... Зараз во ім'я якої культури, кого й чого ти кинула—українське громадянство, культуру, науку, театр і... нас... мене старого... *(безсило схилив голову на руки)*.

Алла. Пробачьте, таточку, я сказала неправду і мушу виправити себе (*Колесницький підводить голову*). Це буде так, я — громадянка, а не тільки артистка! Во ім'я чого, питаєте ви? Во ім'я великої вселюдської культури, що підніме на недосяжну височінь життя всіх пригнічених, поневолених... Во ім'я тої культури, що знищить не тільки все принижуюче людину, але високими чуттями замінить рабські чуття в людських душах... Я всю себе віддала тим, хто не тільки марить, але й бореться й утворює радісне й прекрасне життя людей.

Колесницький. Ти зрадила батьківщину, ти виправдуєшся тим, що Всесвіт заступив в твоєму серці нашу безталанну Україну... Слепа, прозри! Глуха, почуй! Чи ж знаєш ти, що тебе я мусів би прокляти...

Роман (*страшно хвилюється*). Навіки одреклися від театру?

Алла. Ні, коли в репертуарі його я знайду собі ролі... А це може бути тільки тоді, коли український театр знову стане революційною трибуною для народу...

Роман (*гірко*). І це є громадський вчинок: кинути справу поки бракує сил, а коли надлюдськими зусиллями ми збудуємо новий театр, завоюємо йому почесне місце, тоді на готове... Прийдете ви... громадянка!

Богато маємо ми таких громадян...

Довгань. Погляньте, Романе, на Аллини руки: вона шукає не теплого, не готового місця і, найменше, почесної ролі.

Роман. Ха, ха, ха. Грає сумлінно роль робітниці пролетарки і навчає грамоти сіфілітиків... Дійсно посильна громадська діяльність висококультурної Алли Колесницької! Ха, ха, ха! Ходім, тату, нам тут немає чого більш зоставатися...

Голоси. Стукіт в двері. І, не очікуючи відповіді, вбігають Ліда Краснівна і Одарка Іваненківна.

Обоє разом. Ага ви тут... Кирило Петровичу... Романе Васильовичу... Ох, який жах! Як далеко ми бігли... І хоч би один візник!..

Довгань (*стає перед ними суворо*). Помовчіть трохи. Готово? Ваше слово Лідія Іванівна.

Лідія Іванівна. Сидимо ми з Одаркою Федорівною і латаємо свої туалети для «Нори», коли це міліція, червоноармійці, чекісти... З рушницями, револьверами... Ось такі страшні звірюки (*всі збентежені, переглядаються*; Роман *зхопився за голову*).

Довгань. Помовчіть... Ось сядьте. Дайте, Алло, їм води. Тепер відповідайте на питання. Давно це було.

Лідія Іванівна. Дві години позад.

Довгань. У кого зроблено труса?

Лідія Іванівна. У Койнашів... Там і наказ є про арешт Романа Койнаша, отамана повстанців... Їй богу, чула як так назвали Романа Васильовича! А вже трус робили—геть чисто скрізь лазили. І на горіщі були і в печі комін розвалили... Все—все передивилися...

Довгань. А знайшли що.

Одарка Федорівна. Ящик з порохом. Не знаю скільки револьверів. Дві рушниці. І ще червоненьку скриньку з паперами. Якусь печатку... *(при цих словах Роман весь застигає від жаху)*.

Довгань. Після докладно розкажете... Вони вже поїхали? Тільки на питання відповідайте...

Лідія Іванівна. А вже ж. Ларису Кириловну з Васильком забрали, Оверкову, Мокривців обох і Непийводу... А Лариса Кириловна страх як убивалася: всі Васильчкові пелюшки намочила саме в ночовках, не було з чим їхати, ми дали їй дві серветки...

Одарка Федорівна. Ларису Кириловну взяли в заклад за Романа Васильовича...

Роман. Мушу йти... Лариса й так нездорова... Дитина маленька... Прощайте...

Алла. Поясніть... Чом у вас зброя? Яка печатка?

Роман. Бо я не тільки артист, але найперше громадянин! Іншою, зовсім іншою спекуляцією займався я... І не кидав своєї справи. Зрозуміли, Алло! Одною рукою озброєно боронив, а другу дбав, творив... Прощайте!

Колесницький. Ідеш? Помри, як лицареві належить Прощай сину! *(Тримтячими руками обіймає, хрестить, цілує)*.

Роман цілується з Лідією Іванівною, Одаркою Федоровною. Довгань після вагання руки не подає. Алла стоїть в кутку в напруженому чеканні. Руки її зкладені на грудях. Міцно стулені уста.

Роман. Прощайте, Алло! Щастя вам доля... *(очікуючи)*. Невже ви не подасте мені й тепер свою руку, не поцілуєте, як брата...

Алла. Це ж буде брехня. Вороги ми з вами... А поцілунком сестри ви ж знаєте мої губи вас не втішать... Ідїть своїм шляхом—ви самі його вибрали.

Роман. І більш нічого не скажете мені, Алло?

Алла. Я так багато вам сьогодні наказала.

Роман. Ні одного слова привіту, побажання, співчуття в-останнє не одержу від вас.

Алла. Робіть те, що каже вам ваше сумління. І хоч провалля роз'єднує нас, але в цю хвилину я вас поважаю. Прощайте!

Роман. Прощайте всі! *(виходить)*.

Всі з жахом дивляться йому в слід.

З а в і с а.

ДІЯ 3-я.

Через півтора роки після другої.

Вечір листопаду. Кімната першої дії. З неї зникли стільові меблі, портрети, рушники та інші окраси. Два великих залізних ліжка і третє мале дитяче. Грубо сколочений стіл з необтесаних дощок. Дві табуретки. Кілька ящиків. На залізній пічечці вариться страва, навколо куховарське начиння. Через кімнату протягнута двічі бичовка, на ній сохне випрана білизна. На тому ж самому місці, але без рушника, серед семи лаврових вінків висить портрет Шевченка.

Лариса прасує на столі. Коло неї гора випрасованої й складеної білизни. Худа і змарніла. На одному з ящиків їсть з миски Колесницький. Він зовсім сивий, обірваний.

Колесницький. Дивлюсь я, пташко, на нашого Шевченка... У цій парні й копоті псуються фарби та рама. Шкода дивитися... А оце зустрів мене Літахін і казав, п'ятнадцять мільйонів за портрета дадуть... *(Дивиться на Ларису. Обережно.)* А в нас він висить так собі, ні до чого... Як і он ті вінки... Романтичний сентименталізм і більш нічого... *(Глянув на дочку і мерщій схиляється над мискою.)*

Лариса. Портрет, що піднесло вам громадянство в тридцятилітній ювілей письменницької й артистичної діяльності, став зайвим... А наші любі, дорогі лаврові вінки... *(Підходить зворушена до стіни.)* Он той, самий найбільший, ти приніс у Петербузі за виконання ролі Возного й одяг його трьохлітній Аллочці на голівку, вона з ним і заснула. А той другий ти одержав за Софрона Жмудя... Ось неньки-небіжчиці за ролю Наймишки. Мій—за ролю Нори—пригадуєш? І Романа... за... жандармського полковника... І Аллочкин... Ти кажеш,—романтичний сентименталізм? І де таких слів навчився мій старенький тато? Та то ж є наші живі символи. То святощі нашої родини... Ці сім вінків дано не в один рік, не в одному місці... Це сім артистичних драм... Я, пригадую, грала «пушисту самочку», а Алла—Катрю, Роман був Зінько... О, що я тоді пережила.

І після вистави Катрі піднесли студенти цей вінок... А Роман саме тоді... Я не сподівалася. Не вірила очам. А він, Роман... вперше, по-справжньому сказав, що від мене залежить його рятунок... Катря одержала вінок, а я—Романа... І цей вінок ти хочеш продати в бакалійну крамничку!? О, тату!... *(прислонюється до стіни і плаче беззвучно.)*

Колесницький. Ти тільки не плач... Хіба я що казав, все ж буде так, як ти, крихітко, хочеш...

Лариса *(знесилено махнувши рукою)*. Не те... Не на тебе я жалкую... Тільки на долю... Хіба не розумію я... Тільки, чом же на нас все?.. Вже не сила терпіти *(ридає беззвучно)*.

Колесницький *(підходить до дитячого ліжка)*. Спить хлопчєня... Іч, який рожєвий уві сні. Спи, спи, рідна крихітко, тобі хороше, радісно!

Лариса. Тату, не розбуди... він має спати ще цілу годину.

Колесницький *(ніби байдуже)*. Я—нічого. Мені зда-лося тільки... Ага, я й забув тобі похвалитися: бачив Гершка. Він щось крикнув, засміявся: ніби сьогодні буде в нас, чи щось инше...

Лариса *(автоматично повертаючись до праці)*. Що ж саме? Хороший цей Гершко... Сердечний... І комуніст... О, нащо він комуніст?... Та хіба він один? Мушу ненавидіти їх, проклинати, мститися... Але вони ж є найрідніші мені, найкоханіші, такі ніжні, безмежно ніжні, й чулі... І це най-тяжче. Невже наше покоління не вміє ненавидіти, не знає таємниці лікувати своє горе лихою помстою?... Таточку, в нас... в нас немає гордості. Нікчемні ми... Злидні тілом і духом.

Колесницький. Ні, це не так... Я не знаю як пояснити, але не так.

Лариса *(скидає випрасованє)*. Ось сорочка, яку я випрала, висушила *(тут показує на бичовки)* легєнями своєї родини, викатала й випрасувала, за цю працю я одержу за неї двісті тисяч... Ясно? Просто? Але ось... в мене забили чоловіка... Ростріляли, бо він любив Україну, бо він хотів бачити батьківщину вільною, щасливою... Ростріляли вороги. Але чому ж я... Чому ж я не можу ненавидіти їх? Чому?... Хто мені відповість на це?! Хто?

Колесницький. У цьому трагедія революції, крихітко. Я старий, нічого мені не боязно... Ти гадаєш здригнулася б моя рука? Ні, слово честі! Але є щось велике в моїй душі, що не дозволило мені зробити цей крок... А це було тоді, півтора року тому. Я знав, що тобі буду тільки в заваді, і життя не манить мене, а все ж чую... тут чую... що права не маю *(постояв кілька ментів, підняв очі й поглянув на Ларису, похитав головою)*. Ну, крихітко, спасибі, що обігріла й підгодувала, піду кінчати: вже небагато й зосталося.

Лариса *(беручи утюг в руки)*. Ідіть, тату, та й мені треба поспішати, на вечір маю скінчити *(глянула у вікно)*. А дощ не перестає, у тебе ноги сухі?

Колесницький. Сухісінькі! Ну, де мій струмент? *(бере сокиру й виходить)*.

Лариса прасує замислившись. Мовчить. Витирає очі. Дивиться в один бік. Після, очунявши, працює жваво, похопливо. А там знову починає повагом, повільно, ледве-ледве водить утюгом і знов на який мент застигає в тяжкому замисленні. Стукіт в двері. Лариса, замислившись, не почула. Вдруге. Працює не звертаючи уваги. Стукіт втретє... У Лариси тремтять руки... Вона—вся жах. Тремтячим голосом, повернувшись до дверей.

Лариса. Увійдіть.

Алла. Я боялася, що вже нікого немає. Пробачте, можна бачити Ларису... Сестричко, рідно, прости!.. *(кидається до Лариси, та ставить утюг, обома руками бере голову Алли і впирається в неї змученим поглядом)*.

Лариса. Сестричко моя... Ти... Алюсю... Ти... *(ховає у неї на грудях лице ридаючи)*.

Алла. Я мокра, Лапочко... Застудишся... О, моя манюня Лапочко... Знову з тобою... Цить, цить, пташко!... Цить, манюня... Ш-ш-ш-ш... Ось я скину свитку, шапку... *(Скидає їх прямо на підлогу)*. Ось так... Теперички все як слід... Сядемо... *(Мовчки гладить коси сестри одною рукою, а другою підтримує її)*.

Алла *(по довгій павзі)*. Навіки з тобою... будемо вкупі тягти життєве ярмо... От і не так буде тяжко тобі. Давно рвалася та не сила моя була.

Лариса. З нами будеш? Жити вкупі станеш? Ти думала про нас... Де ж тато? *(Встає. Хоче бігти. Оглядається)*. А я сьогодні прасую цілий день і не туди, що сестричка моя іде... Підожди, тата покличу... *(біжить до дверей)*. А ось і він... Тату, Аллочка наша...

Колесницький. Де вона? ...Тільки мені сказали. Де вона, моя зірка? *(Обіймає і цілує в чоло)*. Спасибі, що приїхала...

Лариса. Вона, тату, назавше до нас приїхала!

Колесницький. А як же инакше? Хіба ж ми б її випустили? Овва! *(Сміється. Сильний стукіт в двері)*.

Колесницький. Будь ласка!

Робітниця Маша *(слуга фабриканта, одягнута в європейсько-міщанське убрання)*. А що, товариші, білизна Крамерів готова.

Лариса. Ось зараз буде готова *(кидається до столу)*. Три речі залишилося випрасувати. Ось нате список і білизну. Поки ви це перевірите, я скінчу.

Колесницький *(ніяково шопотить на німе запитання Алли)*. Ларочка хвора була... Після я переніс тифус, а Василькові треба і молочка, і масла, і кашки... Поки було продавали... Крім Шевченка й вінків вже нічого не залишилося. Я рубаю квартирантам дрова—підробляю. В театрі—чотири місяці не платять.

Алла *(ніби одмахуючи тяжкі думки)*. Теперички буде краще. *(До робітниці)*. Давайте, я вам допоможу! Ось сорочки жіночі, а ось чоловічі... Так? Кальсони... рушники... кохточки...

Робітниця Маша. А носові платки де?

Алла. Знайдемо... А ось і вони... Здається все?

Робітниця Маша. Ну й проворні ж ви, товаришко. Ви давно перете білизну? От, я покинула: теперички вільготніше служити прислугою—одробила свої вісім годин і на всі вітри. А за те їси, спиш і одягаєшся непманом.

Ви не дивіться на це вбрання: дощ надворі — ну, то й шкода доброго костюму. (*До Алли*). Може й ви хочете? Так по сусідству шукають покоївки, я б могла порекомендувати вас, коли хочете... А будь вона рострижди проклята ця гидота! Покиньте! От чистого серця.

Лариса. Ось і все... (*кладає зверху і зв'язує у вузол*).

Алла. Спасибі, товаришко, але я маю вже посаду...

Робітниця Маша. Так може не така вільготна, тут окрема кімната, стіл і доход є...

Алла. Спасибі за ваше добре серце. А теперечки перекажить вашим непманам, що моя сестра більше не буде прати їм білизни. Згода?

Лариса. Не поспішай з цим, Аллюсю, я ще можу якийсь час: я в цій справі придбала великий досвід...

Алла. Перекажить те, що я вам сказала, товаришко.

Робітниця Маша. А ось і гроші: сім мільйонів вісімсот п'ятьдесят... Прощайте!

Алла. По всьому видно, що образилася дівчина, а шкода — добра, очевидно, душа.

Довгань (*з чемоданами*). Звичайно, я добра душа, а як же то інакше! Доброго здоров'ячка, Кирило Петровичу, Ларисо Кириловно і ви, Алло... А де ж малий мій приятель?

Колесницький. Спати зволять. Що це ви у чемодано-носи пошилися?

Довгань. При Аллі Кирилівні состоїмо... Господиня моя, чим я при вас состою? Просуфльоруйте мені, будьте такі ласкаві..

Алла. У артистки без ролів ви состоїте теж без усякої ролі! Добре, що ви принесли мої чемодани: там є дуже смачні речі... А те, що ви прийшли, теж добре, бо нам треба порадитися про де-які справи.

Довгань (*просяє*). Стільки щастя на мене, що я боюсь... Може роля знайшлася мені?

Лариса (*щиро*). Ви, Гершку, маєте ролю щирого, улюбленого друга нашої родини, — чи задовольнить тільки це ваш гонор?

Довгань. Над всяку міру! (*Цілує у неї руку*). Дозвольте, як сестрі...

Колесницький. Коли я лежав хворим, то найчастіше бачив я над собою стурбоване ваше обличчя... обличчя вірного друга.

Довгань. Не слухайте, Алло, благаю вас!

Алла. Невдячний, ви одержали давно те, чого почали благодати так жалібно допіру.

Довгань. Блавав тільки у вас. Але це, нарешті, нецікаво. Краще розкажіть, де ви були майже рік? Що робили? Як робилося Вам? І в яких чинах і орденах приїхали до нас? Це ж цікавить не одного мене...

Колесницький. Справедливо!

Лариса (*юрнеться до сестри*). Може ж Алюся дуже втомлена? Чи не краще відкласти доклада до завтраго?

Алла. Коротко можу сказати й зараз. За цей рік побувала я в багатьох кутках України. І робила найрізніші справи: завідувала п/відділом і в Губздраві, Наросвіті, була Завгубженвідділом і редактором газети... І робилося всяко... Часом так доводилося тяжко, що коли б змога вовком вила б, за те були менти й високого духовного задоволення. До вас приїхала я Завгубполітосвітою... Вирішила я, що справа з театральним будівництвом на черзі дня стоїть. Наш театр мусить, повинен стати, високою осяяною трибуною світлого комунізму... Театр був одною з могутніх фортець старого панування... Час вже зробити з нього фортецю соціалізму! Та фортеця мала величезний запас старих манекенів, мумій... З трибуни говорили мерці минулих поколінь. А мені мріється нова трибуна, з якої будуть промовляти до глядачів живі наші товариші, які будуть розповідати про факти сучасного життя, думки, мрії й переживання свої й близьки нам...

Колесницький. Моя нещаслива дитино! (*цілує Аллу в голову*).

Довгань. Але це ж утопія!

Алла. Ні... Але я пишу книжку, що має розв'язати ці проблеми... У тій книжці я одкрию перед усім світом трагедію мистця-артиста, що жахливо-страдницьким стогіном розриває усю історію театру минулого... Цей твір буде виправданням мого даремного життя артистки без ролів.

Колесницький (*зітхаючи*). Бідна, змучена дитино моя! (*притулює її голову до свого серця*). Сліпі ми й безпорадні перед таємничо-великим майбутнім, що всевладно й грізно диктує нам глухим завдання свої... Силкуємось зрозуміти їх! Ти права... Шляхів треба шукати!..

Алла (*відхиляючи голову, з болем*). Ні, тату... Не те. Ви шукали шляхів, а ми... На нас лежить обов'язок будувати вільний храм мистецтва.

Лариса (*замислено*). Хороше це ти сказала. Минуле покоління шукало шляхів... А ми, що родилися й зросли в тих мандрах тяжких, ми повинні будувати... Мандрівники-батьки й діти будівничі! Сильно й красиво це звучить... Але що ж я? У кімнаті не топлено ще, і ти та й я голодні.

Колесницький. Я піду затоплю пічку... Це я, Аллочко перебрався до Ларочки: велика економія в дровах... Через пів-години там буде тепло... (*Бере дрова, сірники, папер і виходить*).

Лариса. Треба допомогти... Віриш, безпорадний як тая дитина... (*Виходить*).

Довгань встає, прохожується по кімнаті, піднімає свитку й шапку, що лежали на підлозі і піходить до Алли. Вона сидить засмучена,

поринувши в свої думки. Зупиняється збоку. Раптом стає навколяшки, обережно бере край її спідниці й поважно цілує.

Алла. На що... це?...

Довгань *(сівши на підлогу, як стояв навколяшках)*. У цьому суть моїх відносин до вас. Потягло мене виявити... Не гнівається?

Алла *(сумно-замислено)*. Я про це знала...

Довгань. Я так давно не бачив вас. Стоскувався... А побачив... Не на радість *(бере її руку обома своїми)*.

Алла. Мусимо поговорити одверто. Мені було б тяжко, Гершку, коли б ви мали якісь надії... В мені тут... ростріляно серце... Я живу, бо є комуністкою, є вартовим революції. Мушу стояти на чатах... Ще й тут... *(показує рукою навколо)*. Бачите?...

Довгань. Спасибі. Я маю перевестися кудись... А коли б був потрібним—викличете!

Алла *(з сльозами на очах обіймає його і цілує)*. Спасибі, товаришу, ви зняли з моєї душі тягар.

Довгань. Ще ваші чобітки... *(цілує чоботи)*. Все... Не запам'ятайте: коли буду вам потрібний, напишіть, моя адреса в губкомі буде завше *(виходить)*.

Алла *(прислухаючись, як гуркнули двері)*—Пішов... Тепер навіки сама. *(Глухо)*. З ростріляним серцем... Моторошно... Страшною п'янкою ввижається мені життя,—жадної мрії... й сутіні надії вже не буду мати я. Ростріляно мое серце... І в мистецтві ролі немає для мене... Тільки мозок. *(Ходить у тяжкій муці по кімнаті. Зупиняється перед колиською)*. Він казав—це мій син! Пророкував? *(Зхиляється над дитиною)*. Так спокійно й міцно спить. Зжав кулачки й всміхається. Як подібний на батька... Те ж високе чоло... І підборіддя... Мій син. Його дитина. Частка його істоти... А душі? Душу дам я!

Лариса *(в дверях)*. Дивиться?—Як він тобі подобається? Два роки з половиною і як би ти знала, яка сила волі, який розум!... Я б не перенесла всього цього, коли б його в мене не було *(підходить)*. Поглянь: хіба нагадує він про голодні часи? А тіло тверде, як свіже яблучко... І важить чимало.

Колесницький. А, дивитеся на мого онучка? Добрячий буде з нього артиста, от тоді мене згадаєте! Я не дурно чую серцем... Так, ти ж, Ларочко, не забувай... *(торкає її за плече)*.

Лариса відходить. Дістає гроші й дає старому. Той одягається й потихеньку виходить. Алла стоїть замислившись над ліжечком.

Лариса. Аллюсю!... *(Алла повертається до сестри)*.

Алла. Що, моя манюня Лапочко! *(йде до неї простягнувши руки)*.

Лариса. Так ти називала мене давно... Ох, як то було давно... Ще до Романа... Скажи мені... Не знаю, чи ж треба зараз питати? Алюсю, скажи, ти кохала... його?

Алла. Чому ти задаєш мені таке питання?

Лариса. Тому, що... Алюсю, я була щасливою наче богиня. Але чому в найвищі хвилини свого раювання я відчувала, що я... Що мене кохає Роман, як портрет... Чи ж ти розумієш це? Тебе осипають пестощами, найніжнішими ласками... Про тебе турбуються? Служить тобі твій коханий наче лицарь... Кожне його слово поезія! Але в тобі він кохає другу... І раптом, коли очунає, таку байдужність каже його зір (*вся примружившись*). Коли він найбільше кохав мене— йому подобалося бути в сутіні, або й зовсім в п'їтмі. І тоді він називав мене безліччю ніжних найменів, але ніразу тим, яке ношу. І прости мені... Це наче гріх пече моє сумління. Коли ти приїхала... В останнє Роман так відминився. Він був розпусним просто. І найтяжче це... що то знов не було чуття до мене... Я тоді божеволіла з горя. Ненавиділа тебе. Він мав в мені когось... може повію... Мені здавалося, що на мені він помщається за себе... О, як це було тяжко! Цей чухлий байдужо-зацікавлений погляд втоплений в тебе... Іноді, мені ввижалося, що він починає ненавидіти мене... Іще почуття: ось-ось він кине й навіки піде геть...

І мушу сказати... Зневажай мене... Але, коли його заарештували, я так зраділа, в той мент я була такою щасливою...

Алла. Але чом же ти не прийшла до мене і не розповіла всього? Навпаки, ти уникала мене.

Лариса. Що ти кажеш? Хіба б я могла? Адже ж я мала свою жіночку гордість... Іти до своєї щасливої соперниці і що? Благати її повернути мені коханого... Ні, ні, краще вже було померти!

Алла (*з острахом*). Що ти кажеш. Я мала тебе за найщасливішу жінку!

Лариса. Нею була я тільки короткі менти. За те ти... Ти володіла ним вповні: і серцем і розумом і тілом. Я ж тільки живим портретом була... Щастя було не моїм. Ні, не моїм...

Алла. Манюня Лапочко!... Що маю тобі сказати... Як пояснити... В мені щось заплуталося все... Краще питай мене про все, що може полегчити тебе, а я буду відповідати, питай про все. Може так найкраще буде...

Лариса. Він тебе обнімав, цілував, належав тобі? (*Закриває обличчя й зхилиється, наче чекаючи удара*).

Алла (*цілком спокійно*). Ніколи не поцілував він мене й братнім поцілунком.

Лариса. Але ж ти... Він казав тобі про своє кохання. І ти, ти кохала його...

Алла (*так саме спокійно*). Присягаю тобі, що ми стояли на протилежних берегах життя. І це було б великим чудом, коли б ми опинилися на одному березі, тим більш, що кожний з нас робив все, щоб це чудо стало... більш надзвичайним. (*Лариса пильно вдивляється в лице сестри. Протягає їй руки й невпевнено*).

Лариса. Забудьмо, Аллю, цю нашу розмову!

Алла. Так... Забудемо...

Колесницький. А ось і я... Ледве знайшов два хунти... Не чистого житнього, а всуміш з гречаним! Чи не треба розбудити вже й Василька?...

Завіса.

АНДРІЙ ПАНІВ.

ТІФЛІС ВНОЧІ.

Небесної уламок чаші впав
униз

І зорі заблищали під ногами—
Чи справді ж то внизу Тіф-
ліс,

Окреслений огнями.

Весь час вгорі мінився не-
бесний килим,

Немов красуня кольори пе-
ребірав

І став нарешті синій, синій

Купатися у росах трав.

Навколо мовчки вартували
гори

І золотилась голова Казбека—

Немов маяк в небесному про-
сторі

І близько і далеко...

І стали загоратись очі в міста

І стали з неба зорі падать

І гаптувати темний аксамит

Чорноволося ніч огненними
нитками...

Аероплан крилом рожевим
угорі майнув—

На ньому там ще день, а тут
вже ніч—

Чи на Казбек він держить
смілу путь,

Чи відпочити сяде в низині...

Здрігнувся Казбек... Померк,
загас ліхтар

Війнуло холодом з межгір'я

І гори постіль стали слати
з хмар...

І тихне туркотіння птиці-
звіря...

Але огненно скреготять трамваї

Ображена шумить внизу Кура—

А огоньки біжать, біжать без краю

Мов з ліхтарями дітвора.

Тіфліс.

ВОЛОДИМИР СОСЮРЯ.

В І Р А

(поема)

Любому тов. Куликові.

Пролог.

Бувають хвилини, так непевно буває,
коли

губиться

віра в телефони й листи...

Тільки тінь велитенська на панелі і мурі сягає,
тільки тінь...

А на башті:

О —

дин-н...

О —

дин-н...

І далеко, далеко холодні вокзали...

Пахне снігом і кров'ю... і секундами-дні...

З ночі:

«Сті - і - й - й!»

Щось

од грудей

у —

низ

поповзло

і...

упало...

За селом — тільки вітер,

і в обличчя —

огні...

Сонно, сонно... і коні.

Шелестить на дорозі в'яле листя осіннє...

А, де тіні на розі,

хто у тузі й трівозі...

Блідий вечір... і очі... як безумно і скоро!..

А вгорі — тільки вітер клекоче,
а в горі — тільки зорі...
А, гей, далі, де хвилі і лози і коні,
на піску золотому смуглява дитина...
Хвиля хвилю невпинно,
хвиля хвилю невпинно —
в далену, в далечінь, одна в одній переливно задумано
тоне...

Гнів мій мріяв калинно,
мріяв калинно...
Де ж ти зараз, мій друже, мій далекий Овсій?..

Пада
листя
тополі
на вузенькі кохано нахилені плечі,
на волосся, на очі...
Так сумирно, поволі, байдуже
пада
листя
тополі

у долоні мої...

Де ж ти зараз, мій друже, мій далекий Овсій?..
Ой, згадаю я дні, як бажав я, щоб тільки приснилась
у вагоні півтемнім мені синьоока, задумана, мила...
Ой, згадаю я дні, як бажав я, щоб тільки приснилися
біля церкви старої тини і під вітром далекі могили...
В барабані останній патрон... росплескалось холодне волосся.
Не побаче, не прийде ніхто... Але він не благає, не просить.
Крики: «би-й-й-й!..» і вже зайвий наган... І глядять невідомії
ночі...

А вгорі — тільки кров і туман... А в горі — тільки вітер
клекоче...

Із морей, з океанів встають... мають савани сині і білі...
і проміння під місяцем п'ють їх обличчя засмажені, милі...
Ерзерум... і Малахів Курган... жовтий жах і безодні Цусими...
й ті, що слали раба на раба, скавучать і ридають між
ними...

Із морей, з океанів встають... мають савани сині і білі...
і проміння далеке п'ють їх обличчя засмажені, милі...

Од станції до станції

на бій,
на бій,
на бій...

і мріяв про Констанцію
смуглявий вартовий...

І приснився мені сон.
Неначе дивлюся з гори я.

А внизу
рейки загинаються вліво. Весніє, і сонце світить нав-
простець...

А біля насипу, недалеко од будки, на траві
лежу
я.

Ростріляний — не ростріляний,
але без шинелі й верхнього з'одягу.
Тільки сорочка й підштаники на мені.
І ніби сплю я,
такий блідий і спокійний, спокійний...
Та тільки крові ні підо мною ні на мені
і ранів немає.

А може на спині?..

І так

три

рази.

Од станції до станції
на бій,
на бій,
на бій...

і мріяв про Констанцію
смуглявий вартовий...

І ось

уже будуєм,
і пахнуть новії вогні.
Рука залізна єдина керує.

То воля до нових повстань
прокласти рейки в невідомість

і пронизать нові світи новими згуками, поривами
й боями...

І крикнуть сонцеві:

«Доволі!

Не світи...

Бездні хай під нами і над нами, —

Самі ми станем будувать
нові соння і зоряні системи».

І в глибині прийдешнього

(там буду жить і я...)

дитина на небі пальчиком не знайде вже Венери...

З'єднаєм зорі ми веселими дротами

і у повітрі ми збудуєм города,

жахні простори ми населим городами,

бо шворінь світовий—єдиний стяг Труда.

А на чолі, в траві й крові

заплуталось волосся

коханої, забутої і проклятої... Іни...

і шум і гнів і моря дальнього прибої...

I

Григор'їв в спину б'є... Селяне рвуть дороги...
Старшини ж кажуть нам, що ми за владу рад.
За серце тоскно ссе і сну не йме тривога,
бо пилом молі тхне, «добродій» і «камрад».

О, злякані міста, де плями на панелі
гарячим кумачем у вічі п'яно б'ють...

О, милої платок в ранковому інеї

й на промокатці м'ні нашкрябане «люблю»!..

Під каскою блищать холодні карі зорі
задуманих очей, і плине на щоці
із снігової тьми огонь од семафору...

Й здається, що кругом не люде, а мерці.

Зникають і пливуть поволі тіні, тіні...

Й не раз лякливий стріл по нервах полосне, —
і станеш, як і всі, покійно на коліна,

бо вирве з тьми огнем товариша шинель

і знов шпурне у тьму... О, вітре стрілянини!

Твій подих на лиці ще й зараз чую я...

бо ще мені болять позбивані коліна...

І споміни мої на лінії огня...

І ось уже здаєм козацькі багнети.

Яка ж вона смішна кіннота в постолах.

Ще й шпори дзеленчать... О бідні руминешти!

І в цей нащасний край нас доля занесла...

А там ще й досі б'ють снаряди по Бендерах,

і од шрапнелі дим над зірваним мостом...

І смокче кров мою жахна якась химера,

бо допомоги нам уже не дасть ніхто...

II

О, кінь коханий мій з покійними очима,
за ким, о сірий мій, в'ялить зірниці жаль?..

Без ліку вже зоря над травами чужими
вмірає і встає, і в'яне в комишах...

Там, за Дністром, любов і милая Вкраїна
не зникнуть од очей задуманих румун.

Паркани і дроти... А з ночі: «Сину... сину...»

й огонь сумних очей крізь тумани і тьму...

І згадуються знов бої під Лозовою,

і на снігу, в крові, ростріляний курсант...

і вітер і любов... і в лаві ти зо мною,

мій милий, мій сумний, покинутий козак...

«За волю і любов!»... І синіми очима
дивилась на чию ростріляну любов?..

О, як наївно шлик гойдався за плечима

і на шинелі м'ні дівоча перша кров...

Приходили до нас і чемні французи,
і кликали батьки за УНР на бій,
давали сала нам і хліба з кукурузи,
і на Поділлі знов кривавились степи...

І за Дністром уже румунські старшини,
напудрені ляльки, затягнуті в корсет, —
в обличчя шум і гнів червоної України,
і села без кінця, і без кінця: «Вперед!»...

III

Верніться, сні мої, моя далека юність.
Прости мене, мій край, наївний і святий!
Зустрів у Кам'янці. Вона вже член Ком'юну
і пише до селян захоплені листи.

Як часто над Збручем юнак злотоволосий
без тями цілував такого ж юнака...
а потім щось важке вгинало верболози
й ковзалась по траві маленькая нога...

О, темні вечори і серця перебої!..
і близько, близько так зелена тьма очей...
Солодкий дух землі і зорі над водою,
і тепле й гаряче щось по ногах тече...

IV

В квартали і садки слідом брели поляки,
у вітер, ніч і млу напружено ми йшли.
Дунаївці сумні... розбиті гайдамаки...
і потяг під дощем заморений і злий...

Хто в день той чув і знав? На армію Слащова
йшло тільки 800. І «Коршун» — броньовик
нас обливав свинцем, прокльонами і кров'ю
і цілував огнем загони і степи...

Над вечір знов на бій. І ти з очей пропала,
побачив тільки кров на синім галіфе...
І може смерть уже із глибини примчала
і впала на лице холоднее твоє.

Та ніколи було молитись і ридати, —
за нас в останній раз наплакались степи.
А десь із-за кущів наведено гармати,
і вогняний тайфун по лавах радо мчить...

А з-заду, мов у сні, кубанців ескадрони, —
і за селом в лице глухе й коротке: «плі!»...
Не одведу очей безумних і червоних
од неспокійних зорь далеко од землі.

Не одведу очей... А жилки б'ються в скроні...
Чи в скроні вітер б'є, й шепочеться гілля...
І ще раз в очі: «Плі!»... і десь іржали коні
в жахливій глибині... і падала земля...

V

Одеса і шпиталь... французи... й знов погони.
І над лицем не раз схилявся важко тиф...
і дихать не давав... А десь бої... червоні...
І може серед них із зіркою і ти?..
І од рушниць знов кохані мерзнуть пальці,
а рядом молодий і ніжний воєнком...
Сьогодні прочитав, як брали і версальці
таких же, як і я, і кидали в огонь...

І ніби вчора ми, обдурені селяне,
за золото свою рostrілювали даль...
І знову ти лежиш обб'ювана і п'яна
й над іменем твоїм Петлюра і Версаль...

І сняться все мені криваві ешелони,
тіфозні мертвяки й радянський сьомий полк,
де блискавка з гори ударила в вагони,
і впав аероплан з одірваним крилом...

Вся юність і любов — порожні перони,
і в голосах вітрів гарматнії огні...
А може в ніч ясну в півтемному вагоні
вся юність і любовь приснилася мені?..

VI

Старий і шумний парк. Колись панський маєнток,
Селяне, і для них подівськеє кіно.
З дівчатами в кущах веселі інсургенти,
бо в жилах запашне червінькове вино...

На танку весь огонь, смуглявий агітатор
і в'ялить і пече синявою очей.
А кучері ясні, мов золоті свічада,
щось будять у мені неясне і смутне...

А потім підійшов. «Це ви — товариш Віра?»
І знову, як тоді, в безодню, в тьму земля...
О, голос молодий, ясний, наївний, щирий,
як радісно він звав мене на інший шлях!

«Безумний брате мій, безумний і коханий,
уже давно прийшла познать себе пора.
Свідомо тільки глянь на людські океани,
і упаде з очей проклятая кора.

Обидва вийшли ми з шахтарської родини,—
отож єдина нам уже яснє путь,
де випрямив давно натружені коліна
той, хто з дитинства знав безхліб'я і ганьбу.

Бо ще турбує тьму тривожними гудками
скрівавлений твій брат... і серце рве печаль.
Не пізно ще, вернись в його залізні лави,—
карати вмє він, умє і прощать».

І освітили даль далекіі заводи,
і спогадом ясним повстав котельний цех...
Бо можна все вернуть, хоч і в двадцятім годі,
і глянуть без журби в засмажене лице.

Над зорі простяглись порепані долоні,—
і меркне в глибині Чумацький Шлях в крові...
А нас уже несуть нові залізні коні,
де за УСРР сурмить останній бій...

VII

Ти плакала ві сні... А ніч дощем шуміла...
Од каганця сумним здавався зброї блиск...
З ударами внизу вуста твої тремтіли
й ясні перлини сліз куточками пили...

І мчався ешелон, а рядом тіні мчали...
Не краяли сердець останніі дзвінки,—
нам тільки сурми в путь біля вагонів грали,
і в шумі од колес губилися свистки...

Без кобури наган за поясом синіє,
і у лімонці смерть ошкірена спить...
А вітер у вікно влетить, і віє, віє,
і в сурмі на стіні зарізано свистить.

І знову над Збручем, мій друже, мій єдиний!..
Але замість шлика із зіркою кашкет.
І злякано глядять Гусятина руїни,
бо кулеметів гнів там за вітрами... гей!..

VIII

Познанський полки тікають до Варшави,
румунський вітер п'ють дозори над Дністром...
І шелестить наш крок веселий і кривавий
по золотій стерні; і золотим пером

виводе вже зоря нове memento mori:
«Повстаньте всіх країв нужденні злидарі».
І вже нові встають нами зорі, зорі,
і вже нові встають над нами Октябрі.

Вже бачили огні германці і мадьяри,
і чули гнів в землі форналь і увріє.
Але удар, удар, удар і знов удари...
Ой, никне все в крові робочее лице!..
Невже ж навіки в тьму?.. О, арміє Червона!
Куди ж біжать твої ростерзані полки?..
На галицьких ланах знов польської погони,
в оселі войта крик і п'яні батоги...

IX

А потім Перекоп... І знову зорі, зорі...
Й на велетенським тлі махновці і сніги...
І радісно стоїм, бо над прибоем моря
в синяві видно нам турецькі береги.
Де тіль од яворів на місяшній дорозі
до болю в губи м'ні татарській вуста...
А потім на траві, у радісній знемозі,
ми чуєм, як шумить внизу гірська вода.
Здається, молодик із гостряка мечеті
піднявся і пливе в зеленій глибині...
А скоро зразу вниз ми у хитливій клеті,
і знову затремтять од лямпочек огні...
І кайло задзвенить... Під землю міліони
ми підем на новий шахтарський Перекоп...
І радісно вгорі ясні палають грона,
а вже до моря ми вниз по шосе бігом...
Ми по воді пливем дорогою ясною,
що в очі молоді все бріліянтить нам,
мов од алмазу скло, скригоче підо мною
каміння в глибині, і кличе глибина...
А місяць нахилився і зазирає в лоно,
і райдужно летить на перса золоті...
І ось уже сховав лице своє червоне,
лиш на воді тремтить од кипарисів тінь...

X

ЦК і УКРУВУЗ, і ми уже курсанти.
На муштру кожний день. Червоні юнаки.
І знов осінню даль пече кривавим бантом
і радісно ірже мій важкогровий кінь.
Сьогодні спокій п'ю. У вітра змерзли пальці,—
за коміром мені нахабно не свистить.
О, як кохані м'ні цей дим далеких станцій,
терпкий шаблюки блиск і синьоока ти!..

Крим р. 1923.

ХОМЕНКО.

Національний склад населення України по новіших даних.

Основними даними для установлення пропорціонального складу України останніх часів є перепис 1920 р.

Переведений в часи, коли тільки що йно позначився рішучий успіх радянського війська, що привів незабаром і до остаточної перемоги пролетаріату, перепис одбив на собі як ідеологічні напрямки епохи, так і бурхливість неспокійного революційного часу з усіма його позитивними й негативними впливами на будь-яку статистичну роботу. В ідеологічному відношенні—в програмі, в становленні питань, у способах підходу до населення, перепис 20 року як що й не був справжнім революціонером, то, без сумніву, був сміливим новатором; що ж до технічної сторони, то перепису в надзвичайній мірі пошкодила сила обставин, що спричинилася до невикінчености збору відомостей і навіть до повної відсутности відомостей по ряду повітів і міст. В питанні про національність новаторством для України окрім самого становлення питання, було ще й те особливе значіння, яке надавалося розумінню національності. Інструкція, що до перепису, говорить, що «под национальностью разумеется группа населения, объединенная общностью национального самосознания, так что национальность не смешивается с гражданством (подданство)»¹⁾. Національно свідомою в потенції могла бути що найбільше вся доросла частина населення, чому дітей прилічується до національності батьків, при чому скеровується на національність матері. Нарешті, на випадок сумніву, що до свідомости відповіді, або при неправильних відповідях то-що, виправлялося по відомостях про рідну мову. Правильним чи неправильними було таке розуміння національності—інша річ. Ми ж, говорячи про національний склад населення України за даними перепису, по формальних міркуваннях повинні припустити по-перше що,—як загальне правило,—відповіді давалося свідомо; по-друге—що числа перепису дають образ національних мас, як переважно культурно-етнографічних суцільностей.

¹⁾ «Наставление о том, как заполнять личные листки переписи населения 1920 г.». Москва, 1920.

Поруч з цими поясненнями що до характеру того матеріалу, з яким маємо оперувати, треба вяснити, оскільки числа перепису охоплюють масу українського населення та одмежувати більш певні відомості од відомостів непевних, або од приблизних, штучних підрахунків. Через горожанську війну перепис зовсім не одбувся по губернії Волинській і частинах других губерній; окрім того, губернії б. Запорізька і Подільська переписані були по короткому програму. Через те наші відомості про національний склад бідніші за відомості про загальну кількість населення, а саме ¹⁾:

Губернії	Кільк. мешканц.	З того числа дало відповідь про націон.	Губернії	Кільк. мешканц.	З того числа дало відповідь про націон.
Волинь	1859580	—	Одещина	2011096	1955921
Донеччина	2497343	2266163	Поділля	2763433	—
Катеринославщина	1716908	1697840	Полтавщина	2260720	1844947
Запоріжжя	1379124	—	Харківщина	2478808	2415216
Київщина	3598257	2747269	Чернігівщина	1841754	1841754
Кремінчужчина	1795202	774964			
Миколаївщина	1419238	1419238	Разом УСРР	25621463	16963312

Отже ж з перепису не дається знати про кількість представників отої або іншої національності на всій Україні. Що ж до штучних вирахувань, то вони в даному разі більш непевні, ніж у яких-будь інших випадках, наприклад при розрахунках про склад по віках, або грамотність, або що. Для того, щоби легше було скласти хоча саме загальне уявлення про величину окремих національних груп, можна скористати або з де-яких вже зроблених приблизних розрахунків, або штучно самому побудувати потрібні числа. Один з розрахунків знаходимо в «Ежегоднике Коминтерна на 1923 г.», за відомостями «Ежегодника» на Україні—

Загальна кількість насел. 26001802

з того числа:

українців	19297967	або 74,1 ⁰ / ₀	євреїв	1772479	або 6,8 ⁰ / ₀
росіян	3515149	» 14,1 ⁰ / ₀	греків	93285	» 0,4 ⁰ / ₀
білорусів	336059	» 1,3 ⁰ / ₀	німців	387555	» 1,5 ⁰ / ₀
поляків	203708	» 0,8 ⁰ / ₀	татар	40243	» 0,2 ⁰ / ₀

Окрім того показано: інші слов'яне—52497 і романські народи—262574; серед перших найчисленніші мабуть болгаре, серед других—молдавани. Підрахунок зроблено виходючи з непевного, побільшеного числа людности—по-над 26 міл., коли перепис з додатковими даними показує тільки 25 міл. 621 тис.

Там, де перепис зібрав відомості що до національності, абсолютні і відсоткові дані такі:

відомості про національність стосуються до 16963312 людей; з них було

українців	12294142	або 72,4 ⁰ / ₀	євреїв	1189029	» 7,1 ⁰ / ₀
росіян	2610207	» 15,4 ⁰ / ₀	греків	103968	» 0,8 ⁰ / ₀
білорусів	42953	» 0,3 ⁰ / ₀	німців	210689	» 1,2 ⁰ / ₀
поляків	117070	» 0,7 ⁰ / ₀	татар	7156	» —

¹⁾ Подаю в старих адміністр. межах часів перепису.

Порівняння обох рядів чисел показують, що штучне відшукання величини окремої нації веде до більш-менш певних наслідків тільки для найбільших національностей.

Я не знаю способу, яким дійшов своїх цифр «Ежегодник Коминтерна»; але показана ним кількість білорусів і греків, а також і ще де-які особливості, про які докладно говорити не будемо, доводять, що розрахунок їм зроблено поверховий і неточний. З другого боку, коли б припустити, що відсоткові числа національного складу переписаних губерній репрезентують одночасно і всю Україну, то це було б також непростимою помилкою: в неописаних Волині і Поділлі росіян дуже небагато, українців майже 80,00%, а євреїв більш 100%.

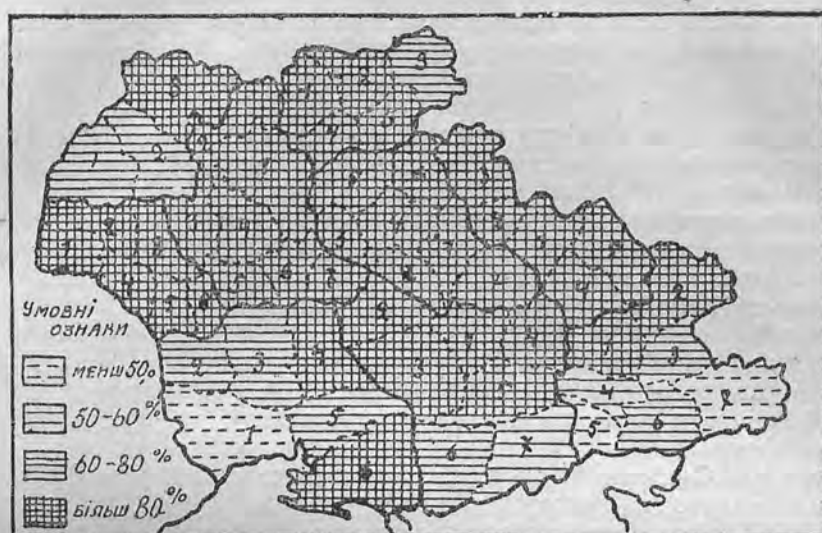
Таким чином ці числа вимагають виправки. По моїх розрахунках, досить сумарних, відносна кількість найбільш численних національностей за останні 25 літ змінилася дуже мало, чому відсоткові показники 1897 р. без великої помилки, і без сумніву меншої, ніж при користуванні приведеними вище, можна приложити й до сучасного менту. Тоді будемо мати такі числа:

	В т о м у ч и с л і :				
	Загальна кількість людности	Українців	Росіян	Євреїв	Інших
Абсолют. . .	25621463	19574798	2690254	1998474	1357937
У %/о . . .	100	76.4	10.5	7.8	5.3

Думаю, що в читача навряд чи знайдеться охота стежити за дальшими приблизними підрахунками, як що я став би їх продовжувати; гадаю в той же час, що схематична картина основного розподілу по національності дається наведеними числами і тому переходючи до огляду географічного розміщення національностей на території УСРР, дозволяю собі лише підкреслити, що в національному складі українського населення українці відігравають виключно значну роль, бо до них належить більш ніж $\frac{3}{4}$ всього населення; що за українцями йдуть слідом росіяне і євреї—кожна з цих націй могла б заступити місце цілої української губернії; далі—німці й низка слов'янських народів, що з них кожного репрезентовано сотнями тисяч. Коли сюди додати молдаван, греків і татар, то тим самим закінчиться реєстр тих, що міцно зв'язані з Україною і в великій більшості випадків мають її за землю, де вони й народилися й мешкають постійно. Окрім того перепис налічує ще представників більш 70 національностей, перебування котрих на Україні являється вже скоріш епізодичним, більш-менш випадковим. Характер зв'язків тої або іншої національності з Україною як природнім цілим залежить од історичного ходу колонізації Наддніпрянщини й південних степів і в'ясняється при розгляді географічного розміщення національностей.

Дніпро з його припливами являється тою віссю, по обидва боки котрої ми знаходимо найбільш одноцільну, національно

КАРТОГРАМА

Українці в складі сільського населення У. С. Р. Р. (% %).

Округи:		% %	Округи:		% %
I. Волинська:	1. Шепетівська	79,8*	VI. Подільська:	1. Кам'янецька-Под.	87,0*
	2. Житомирська	71,0*		2. Проскурівська	84,0*
	3. Іскоростенська	85,0*		3. Вінницька	80,0*
II. Донецька:	1. Бахмутська	83,3		4. Могилівська-Под.	88,0*
	2. Старобільська	91,1		5. Тульчинська	83,0*
	3. Луганська	68,9		6. Гайсинська	88,0*
	4. Юзівська	57,5	VII. Полтавська:	1. Полтавська	99,0
	5. Маріупільська	31,1		2. Кремінчуцька	98,5
	6. Таганрозська	69,2*		3. Золотоношська	99,0
	7. Шахтинська	28,0		4. Лубенська	99,0
III. Катеринославська:	1. Катеринославська	94,4		5. Прилуцька	98,5
	2. Олександрійська	87,9		6. Роменська	99,0
	3. Криворізьська	87,0		7. Красноградська	95,0
	4. Павлоградська	89,7	VIII. Харківська:	1. Харківська	80,0
	5. Запорізьська	85,4		2. Богодухівська	88,0
	6. Бердянська	73,7		3. Сумська	96,0
	7. Мелітопольська	56,9		4. Ізюмська	80,0
IV. Київська:	1. Київська	97,0		5. Куп'янська	89,0
	2. Малінська	85,0	IX. Чернігівська:	1. Чернігівська	97,5
	3. Бердичівська	87,0		2. Сновська	96,3
	4. Белоцерківська	96,0		3. Новгород-Сіверська	72,7
	5. Уманська	96,0		4. Ніженська	98,8
	6. Шевченківська (Корс.)	95,0		5. Конотопська	96,8
	7. Черкаська	89,0			
V. Одеська:	1. Одеська	35,3			
	2. Балтська	69,3			
	3. Першомайська	74,7			
	4. Єлисаветська	80,8			
	5. Миколаївська	61,5			
	6. Херсонська	82,3			

Примітка: зірочкою (*) помічено округи, по яких переведені приблизні розрахунки по від. пер. 1897 р.; решта показана по дан. перепису 1920 р.

і етнічно українську масу, серед якої намічається лише тільки присутність певного відсотка євреїв. Вищий на правому березі і на півночі, в теперішніх Малінській, Київській і Черкаській округах, він зменшується на Золотоношині і Запоріжжі і поволі зовсім зникає на просторах бувшого Дніпрівського повіту. Одноманітність цієї картини порушується лише там, де велике місто—Київ, Катеринослав, Херсон,—збирає суто міські, індустрійні, торговельні й бюрократичні елементи, що завжди на Україні мають вигляд національної різноманітності. На захід і на північний захід од згаданих округ Київщини в українську товщу все більш і більш проникають відламки польської колонізації. На Поділлі польський елемент не менший за російський, на Волині він уже міцніше російського. На схід од Київщини, в ближчих до Дніпра округах Чернігівщини й Полтавщини, по численності так само панують українці і євреї, але чим ближче до Харківщини, тим більше євреї усуваються перед росіянами, котрі на Харківщині складають вже до 17% всього населення. Поляки на Лівобережжю і Слобожанщині з'устрічаються майже виключно по містах і то в дуже невеликому відсоткові.

Північна частина степу дає картину повільного зменшення відсотка українців, котрий от 90 помалу наближається до 70; поруч з тим зменшується відсоток євреїв і друге поза українцями місце починають забирати росіяне. Так само збільшується відсоток німців. Південні округи степу, що дотикаються морів, характеризуються дальшим зменшенням відсотка українців, котрі, однак, скрізь складають найбільш численну групу населення, і дальшим збільшенням росіян і німців. Але по окремих округах на другому місці поза українцями стоять не росіяне, а молдаване, болгаре, греки. Таким робом Чорноморський низ є тим районом, де абсолютні величини окремих національних мас наближаються до певної рівноваги. На Донеччині, українській в цілому, треба виділити азонльний район Юзівської і Шахтинської округ, де український елемент репрезентовано порівнюючи слабш (в Шахтинській окрузі українці вже на другому місці).

Звертаючися до чисел, що виявляють в % національний склад окремих губерній, будемо йти наміченим вище шляхом і перш за все зупинимось на губерніях, сказати б так, україно-єврейських:

	Українці	Євреї	Рос.	Пол.	Німці	Інші
Волинь *) . . .	71,8	13,1	3,2	5,2	5,9	0,8
Поділля *) . . .	80,3	13,5	3,8	2,3	1,1	
Київщина . . .	82,0	10,0	6,0	2,0		
Полтавщина . .	92,9	4,6	2,0	0,5		

Ми бачимо, як помалу, з заходу на схід, зменшується вага євреїв і зростає вага росіян, що на Волині займали одне

*) За відомостями 1897 р.

з останніх місць, а далі вже йдуть на третьому місці; нарешті, вони переважають євреїв на Чернігівщині і значно висуваються вперед на Харківщині, причому тут уже за рахунок українців:

	Укр.	Євреї	Росіяне	Пол.	Нім.	Інші
Чернігівщина. . .	87,3	2,8	8,6	0,1	0,3	0,3
Харківщина. . . .	79,2	2,5	17,1	0,4	0,4	0,7

Далі на південь значіння євреїв знову збільшується, так само як і значіння росіян, а український елемент помалу зменшується:

	Укр.	Євр.	Росіяне	Пол.	Нім.	Інші
Катеринославщина ¹⁾	78,6	6,5	11,7	0,8	1,6	0,8
Одещина	53,6	13,2	20,3	0,8	3,4	8,7
Донеччина	53,0	1,4	32,5	0,1	1,1	6,5

Ми помічаємо, що поруч із зростанням росіян зростає і група «інших»; на Одещині в цій групі 0,3% болгар, 0,3% греків, 4,1% молдаван; на Донеччині—3,5% греків. Поляки—в дуже незначному числі, головним чином по містах; вага німців збільшується, особливо на Одещині.

Для розгляду географічних деталей я маю можливість використати останні підрахунки губерніяльних статбюро, пристосовані до нових адміністративних границь, на жаль не всюди закінчені. Для Волині й Поділля і доси ще доводиться користуватися відомостями про «родной язык» 1897 року. А що по окремих округах наслідком війн відносини могли дуже змінитися, то я не вважаю за можливе розглядати ці округи, користуючися старими даними. Окрім того треба мати на увазі, що присутність великого міста значно міняє картину; тим то розгляд міського населення виділяю в окрему частину, а зараз привожу числа, що стосуються лише сільського населення. Почнемо знову од Наддніпрянщини:

% / %				% / %			
Округи	Укр.	Євр.	Інш.	Округи	Укр.	Євр.	Інш.
Малінська	85	10	5	Роменська	98	1	1
Київська	97	—	3	Полтавська	99	—	1
Білоцерківська	96	2	2	Кремінчуцька	97	—	3
Бердичівська	87	8	5	Красноградська	92	1	7*)
Шевченківська	95	3	2	Разом по Полтавщ.	97	1	2
Черкаська	89	8	3	Ніженська	99	—	1
Уманська	96	2	2	Конотопська	97	—	3
Разом по Київщ.	92	4	4	Сновська	96	1	3
Золотоношська	98	1	1	Чернігівська	97	1	2
Прилуцька	98	1	1	Новгород-Сіверська . .	73	—	27*)
Лубенська	98	1	1	Разом по Чернігівщ.	92	м 1	м 8*)

¹⁾ Без бувшої Запорізької губ.

*) Росіяне

Підкреслимо, що цифри, наведені вище ніби намічають північну етнографічну границю України.

На Харківщині по селах живуть виключно українці і росіяне; на Катеринославщині склад інший, але, на жаль, маємо підсумки не по всіх округах:

Округи	% / %				Округи	% / %			
	Укр.	Євр.	Рос.	Інш.		Укр.	Євр.	Нім.	Інш.
Сумська	96	—	4	—	Катеринослав. . .	94	—	2	4 ¹⁾
Богодухівська . .	88	—	12	м 0,3	Олександрійська .	88	—	5	7 ²⁾
Харківська	80	—	19	м 1	Криворізьська . .	87	1	7	5 ³⁾
Ізюмська	88	—	11	1	Бердянська	74	—	6	20 ⁴⁾
Куп'янська	89	—	11	м 0,3					

В сільському насел. Одещини й Донеччини значно збільшується вага росіян і, особливо, інших національностей:

Округи	% / %					Округи	% / %				
	Укр.	Рос.	Євр.	Нім.	Інш.		Укр.	Рос.	Грек.	Нім.	Інш.
Балтська	69	8	5	м 1	17 ⁵⁾	Бахмутська	83	9	—	1	7
Елісаветська . . .	81	11	1	м 1	6	Луганська	69	25	—	—	6
Першомайська . .	75	8	5	м 1	11 ⁶⁾	Маріупільська . .	31	15	32	10	12
Миколаївська . . .	62	22	3	6	7	Старобільська . .	91	4	—	—	5
Херсонська	82	8	3	2	5	Юзівська	58	23	13	—	6
Одеська	35	23	2	15	20 ⁷⁾	Таганрозька	35	58	—	2	5
Разом по Одещині	67	14	3	4	12	Шахтинська	28	69	—	—	3
						Разом по Донеччині	63	25	5	1	6

Різноманітність національного складу півдня не порушує загальної закономірності: скрізь головну частину сільського населення складають українці. Винятком являються тільки дві округи—Таганрозька і Шахтинська. Що до Шахтинської, то вона склалася з частин бувших Донецької, І Донської і Черкаської округ Дніського Війська і таким чином значною своєю частиною знаходиться по-за етнографічними межами України. Що ж до першої, то спеціальний мій дослід дав мені змогу констатувати, що відомості по цій окрузі дуже непевні, про що докладніше я скажу далі.

Коли б ми од округних підсумків перейшли до районних (волосних) і, нарешті, до розгляду окремих слобід і хуторів, то побачили б, що, чим менша адміністративна одиниця, тим більш однонаціональний вигляд вона має. Окремі національності здебільшого розмістилися окремими острівками серед українського моря. Тільки євреї розпорошені серед населення інших національностей, що, безумовно, залежить од спеціалізації їх

¹⁾ Із них 1,0% німців; ²⁾ з них 4,8% молдаван; ³⁾ з них 3% німців; ⁴⁾ з них 14,7% болгар і 4,8% німців; ⁵⁾ з них 8% молдаван; ⁶⁾ з них 3% молдаван; ⁷⁾ з них 17% молдаван.

в особних галузях народного господарства—торгівлі і ремісництва,—наслідок царського примусу. Але там, де євреї зайняті в сільському господарстві, ми знаходимо цілі єврейські колонії з виключно єврейським населенням.

Тепер перейдемо до розгляду національного складу міського населення.

У нас досі ще панує думка, ніби-то українське місто по національному складу свого населення дуже одрізняється од села; разом з тим цю думку часто-густо висловлюється так, ніби-то в цьому відношенні між українським містом та селом—ціла безодня: українцям, мовляв, належить село, росіянам—місто. Ріжниця дійсно є і, часом, ріжниця досить велика; заперечувати її неможливо, але неможна й побільшувати її. Кожному, хто задумувався над значінням слів «місто» і «село», відомо, як важко не тільки вирішити на конкретних прикладах це питання, але навіть провести принципову межу між селом та містом. Життя, дійсність дає ряди населених пунктів, цілу, як що хочете, ієрархію оселеннів, в якій «село» непомітно наближається до «міста», переходить через тисячі ступнів і, врешті, становиться містом. Це спроведливо і тоді, коли з'явище це ми будемо розглядати, сказати б так, в статистиці, спроведливим це буде й для динаміки. Так саме знівельованим, повільним являється перехід од села до міста і що до національного складу їх населення. Як що ми, слідкуючи за офіційним, з методологічного боку зовсім невиправданим, поділом міст на міста й містечка¹⁾, будемо розглядати кожну категорію зокрема, та ще до того відокремимо губерніяльні міста, то національна характеристика їх для 7 губ. Республіки²⁾ буде така:

	Абс. число мешканців	Українці	Росіяне	Євреї	Пол.	Німці	Інші
Губцентри	1372435	14,0	44,0	35,0	3,0	0,7	3,3
Міста	1883411	40,5	29,2	25,6	1,7	0,4	2,6
Містечки	695981	52,4	21,8	21,0	1,8	0,4	2,6

Беручи все міське населення разом, ми знайдемо, що українців у ньому 33,4%, росіян—33,0%, євреїв—27,8%; решта, в тому числі поляки й німці, складають 5,8%. Коли ж згадати, що російський елемент на Волині й Поділлі, котрі не введені в ці підрахунки, репрезентовано слабій, ніж український і єврейський, то відносно всього міського населення України можна сказати: в цілому українці складають більшість, за котрою не далеко йдуть росіяне й євреї майже в рівному числі, так що взагалі міське населення складається з трьох, майже рівних кількостей українців, росіян і євреїв, але перше місце належить українцям.

1) В російській термінології «поселения городского типа».

2) Без Поділля, Волині й частини Катериносл. за даними 1920 р.

Так загальник, вживаний «обывателем» з легковажністю неуважного спостерегача, губить всяке значіння в світлі чисел.

Я зауважив уже, що офіційний ¹⁾ поділ міст на певні категорії, з методологічного боку є невиправданий і несталий. Категорії «міст» і «містечок» зовсім не відповідають різним міським типам в соціально-економічному розумінні. Тим то на підставі наведеної вище таблиці не можна переводити яких-будь паралелізмів, які ніби-то існують поміж національним складом і складом господарства, між першим і заняттями населення, і т. и.

Встановлення таких паралелізмів—лише створення нових «легковажних» загальників. При певних історичних умовах (національно-кастовий устрій Індії, німецька бюрократія за перших Романових, «остзейські» барони, норманські лорди в Англії—вже вимерлі, «межа осілости» і т. и.) такий паралелізм дійсно є, але для України він уже в минулому, а не в сучасному. Багато «містечок» з економічного погляду є справжніми містами; багато «міст» (хоча б на Харківщині—всякі Змійови, Золочови, Валки і т. и.), лише вживаючи влучної термінології В. Семенова-Тянь-Шанського,—«административные пункты», міста «з ласки начальства», що за старих часів наказом «такому-то селу впредь именоваться городом» утворювало «міста», де йому була охота. Через те тільки уважний аналіз може встановити якісь правильності, закономірності. На жаль, за браком готового матеріалу я можу замість такого аналізу зробити тільки загальний, схематичний огляд, але вже з нього багато де-чого вияснюється й стає певним.

Візьмемо спочатку 7 губерніяльних міст України, по яких є відомості 1920 р.:

	Абс. кількість населення	Укр.	Росіян	Євр.	Інших
Харків	285213	21,3	50,5	20,6	7,6
Київ	366396	14,3	46,5	32,0	7,3
Катеринослав . .	162965	4,7	44,4	44,3	5,9
Одеса	427831	2,9	44,8	44,4	7,9
Чернігів	29995	14,0	44,0	35,0	7,0
Полтава	76648	57,7	10,0	28,4	3,9
Бахмут	23387	27,1	38,3	29,9	4,7

Губерніяльні міста на Україні мають, як бачимо, росіян, за більшість свого населення; відсоток українців вищий в переважно індустріальних осередках (Харків, Бахмут,—велика і дрібна промисловість); відсоток євреїв вищий там, де місто має значіння головним чином торговельного осередку (Одеса, Чернігів). Це—перше спостережіння, що його можна зробити, але годі надавати

¹⁾ До нового районування України.

йому силу закона: інші міста, розглянені в масштабі кожної губернії, показують щось інше:

	Міста			Містечка		
	Укр.	Рос.	Євр.	Укр.	Рос.	Євр.
Київщина	34,0	8,0	54,0	62,9	5,1	29,3
Полтавщина	54,9	6,6	36,5	51,2	16,7	28,8
Чернігівщина	62,5	16,7	19,2	64,8	24,4	8,8
Харківщина	76,9	18,8	3,0	—	—	—
Катеринославщина	38,5	34,8	19,8	нема відомостей		
Одещина	27,0	35,1	32,5	31,8	5,8	54,8
Донеччина	25,0	27,5	9,8	36,1	52,4	3,0

Загальний порядок чисел, послідовне збільшення росіян у напрямку на схід і південний схід, майже відсутність їх у центрі і на північному заході, наростання $\%$ євреїв, яке йде як раз у протилежному напрямі—все це нагадує картину географічного розміщення національностей, змальовану в початку статті. Через те зв'язок між національним складом населення та складом господарства треба відшуковувати порівнюючи міста, що належать до одного географічного району. Мушу пояснити, що й тут, за браком нових відомостей, мені доводиться користуватися даними до-військових часів, переважно з праці В. Семенова-Тянь-Шанського¹⁾, окрім, звичайно, відомостей про національності, які беру по 1920 року.

Становлячи поруч жвавість торговельного обороту (кількість карбованців на рік на 1 душу населення), $\%$ промисловости в торговельно-промисловій діяльності населення і національний склад у $\%$, будемо мати такі числа:

Міста Київщини і Полтавщини	Торг.-пром. жвавість	$\%$ промисл.	Укр.	Рос.	Євр.
Бердичів	380	12	9,0	11,0	72,0
Умань	190	9	29,0	8,0	58,0
Черкаси	276	66	42,0	22,0	35,0
Біла-Церква	149	15	13,0	7,0	73,0
Малін	138	55	29,0	4,0	64,0
Кремінчук	347	35	29,8	7,1	60,0
Ромни	380	15	44,6	6,2	43,0
Лубні	211	40	57,9	6,9	32,5
Прилуки	311	43	56,1	3,0	39,5
Золотоноша	97	1	54,0	4,2	40,2

Чим більш промисловий характер місто має, тим вищий в ньому $\%$ українців; чим більш розвинена в місті торгівля, тим більшу частину його населення складають євреї. Те ж саме помічається й на Одещині й на Донеччині, тільки роля росіян тут далеко більша, чому картина й не має такої виразности.

Чи можна було б сподіватися на щось інше? Коли згадаєш умови історичного розвитку українського міста, національний поділ праці в ньому за старих часів, що склався як наслідок заборон і переслідування, наслідок шляхетського й царського примусу, коли згадаєш, що вже починаючи з 80 р.р. XIX століття Україна посилала за Урал і в Америку десятки тисяч емігрантів,

1) «Город и деревня в Европ. России». С.-Петербург. 1910.

а з початку ХХ віку належала вже до країн з напруженою еміграцією (за останніх 20 літ до 1916 року з України переселилося тільки за Урал більше 1.500.000 люду), то стане цілком зрозумілим, що зроблені нами спостереження над числами лише відбиток цих процесів. Тепер, коли революція знищила все те, що штучно затримувало розвиток міста, звязуючи волю й енергію одних, або примушуючи цю енергію до одnobічного виявлення у других, розвиток українського міста повиний піти іншим шляхом. Експропріяція землі у поміщиків тільки на недовгий час задовольнила земельний голод: перед селянином українським і зараз вже стоїть сувора необхідність або переходити до ліпших форм господарювання, або прикладати свої сили до інших галузей господарства. Еміграцію спинено. Промислове життя почало відновлюватись. Я гадаю, що не буде дуже сміливим передбачати в ближчій будучині рух сільського населення на міста, збільшення українського елементу по містах, більш рівномірне розселення євреїв по всій Україні, котре почати почалося вже й нині.

Доси я ще ні одного разу не спинився на рості, органічному розвитку окремих національностей на Україні. Питання це надзвичайно цікаве в чисто теоретичному відношенні, будучи виясненим, могло б прислужитися й до певних практичних заходів. Але, оскільки оперую я тільки статистичним матеріалом, вирішення питання вважаю неможливим. Це залежить од того, перш за все, що відомості про національності одержано нами тільки один раз—в 1920 році. Попередній перепис 1897 року не знає ніяких національностей. В 1897 році було лише поставлено запитання про рідну мову; по мові «русские» поділялися на «великороссов», «малороссов» і «белоруссов». В 1920 році так саме запитувалося про рідну мову, з додержанням, звичайно, іншої термінології, але дані перепису що до мови залишалися неразробленими й невиданими. Таким чином технічно можливим залишається тільки порівняння «національностей» 1920 р. «з рідними мовами» 1897. З методологічного боку таке порівняння не припустимо й навіть в масштабі окремих губерній дуже небезпечно, що до правдивості й об'єктивності висновків. Коли ж брати поодинокі округи й міста, то часто-густо доходиш до абсурдів. Так, наприклад, в місті Києві перепис 1917 дав такі числа:

	Національність			Рідна мова			Мова вжитку		
	Рос.	Укр.	Малорос.	Рос.	Укр.	Малорос.	Рос.	Укр.	Малорос.
Абс. ч.	231403	56225	20567	251181	52232	11913	284555	42222	8599
%	50,36	12,21	4,47	54,78	11,39	2,60	62,19	9,23	1,88

Нас не дивує різниця між даними «мови вжитку» та «рідної» мови; але різниця між національною та рідною мовою, показаними в один момент часу, доводить, як небезпечно з'ясування росту національностей через порівняння принципово різних

¹⁾ Позичаю з «таблиць смертності для України» акад. М. Птухи, Київ, 1923 р., т. 3.

показаннів, та ще одділених 23 роками. Тільки досить велика різниця між даними обох переписів може говорити за те, що якісь зміни дійсно відбулися, але ні в якому разі не виміряти ці зміни. Тим-то дозволяю собі тут поділитися тільки основними результатами своїх підрахунків ¹⁾.

На протязі 23 літ як на селі, так і в місті помічається збільшення відносної кількості українців. Для сільських місцевостей збільшення це дуже невелике і тому напевно являється лише наслідком способів запитання та способів підрахунку. В поодиноких округах коливання чисел значніші. Виключне місце в цім відношенні займає Таганрозька округа, в котрій (без м. Таганрога) маємо такі ‰:

		Укр.	Рос.	Инш.
1920 р.	по націон.	37,2	55,1	6,4
	по рідн. мові . . .	46,03	47,98	6,01
1897 р.	по рідн. мові . . .	69,2	22,1	8,7

Я підрахував, що коли довіритися числам 1920 року, маючи на увазі, що для сільських місцевостей рідна мова, як звичайне правило, дуже близько стоїть од національності, то виходить, що за 23 роки в Таганрозькій окрузі українців не тільки не збільшилося, але стало менше на 104,9 тисячі, або на 41,5‰, а росіян прибавилося на 205,8 тисяч, або на 228‰! А по ближчому зазнайомленні з матеріалами перепису та з обставинами, в яких він переводився в 1920 році,—під загрозою врангелівських банд,—я прийшов до висновку, що годі було б і сподіватися од нього чогось певного.

Згадане вище збільшення українців не стосується до губерніяльних міст; проте інші великі міста, знов-таки переважно промислового типу, свідчить про таке збільшення ‰ українців:

	1897	1920	
Миколаїв	8,8	15,5	
Херсон	19,5	40,4	і т. и.

По губерніяльних і великих містах найбільше зросли євреї; поруч із ними зросли всі «інші», окрім росіян і українців.

Це значить, що велике місто на Україні інтернаціоналізується—прикмета розвитку міста взагалі.

По решті міст зросли головним чином українці. Росіяне, навпаки, в великій більшості міст відносно зменшилися.

Повним виключної цікавості повинно було б бути вивчення національного складу українського населення в звязку з соціально-класовим та професійним його поділом. Через відсутність даних—розробок бо відповідних не було—ми примушені одмовитись од такого розгляду, чекаючи на майбутній слушний час, коли будуть видані підсумки останнього міського перепису

¹⁾ Товаришів, що цікавляться детальними відомостями, запрошую звернутися до статтів Смілянського в ч.ч. 193, 205, 213 та 242 «Вістей» за 1922 р.

(березень 1923 р.) та надійде новий перепис, мабуть уже не пізніш 1925 року. Отже ж зараз дозволяємо собі лише зробити де-які висновки.

Головнішим фактом, що виразно доводиться даними перепису, являється, на нашу думку, той, що національний склад як сільського, так і міського населення України є наслідком довголітнього процесу колонізації лісо-степових і степових просторів, процесу, що в значній мірі проходив під безпосереднім впливом організованої, державної влади. Оскільки «кількість» у цьому процесі завжди стояла на боці українців, то й створилося й, треба думати, ще на дуже довгий час утримається те становище, при якому в нашій Республіці немає ні одної округи, де б українці не складали більшості (за винятком Шахтинськ. окр. на Донеччині). З тої ж причини український елемент повільно рідшає в напрямках од старих осередків—Київщини, Полтавщини,—до периферій Республіки, при чому найміцнішим являється вздовж усього корита Дніпра, починаючи од Полісся й кінчаючи Дніпровським гирлом. Проникання на Україну росіян міцно зв'язано з планомірною державною політикою; через це саме найбільші маси росіян ми знаходимо або біля стратегічних пунктів і меж (в Богодухівській, Ізюмській і Харківській округах—вздовж бувших «Белгородской и Украинской линий», «войсковые поселения»—біля Чугуїва, почасти те ж саме в Таганрозькій окрузі) або там, де пізніший розвиток капіталізму викликав скупчення робочої сили—азональний район Донбасу й чорноморські порти. Розміщення по території України євреїв відбило в собі весь тягар царського примусу й чорносотенної сваволі. В найміцнішому зв'язку з колонізаційно-географічним моментом і, сказати б так, поринаючи в нього, знаходиться й момент поділу праці між національностями, що виявлявся почасти і в різниці між селом та містом.

Констатуючи все згадане вище, числа перепису 20 року доводять у той же час, що початок XX віку вже в багатьох відношеннях одрізняється од кінця XIX: ми являємось свідками жвавої інтернаціоналізації великого міста, жвавого зростання міського населення за рахунок сільського й все більшого й більшого проникання українського елемента в місто, особливо там, де воно має виразно-промисловий характер. Тим самим ми маємо право сказати, що й національний поділ праці, котрий і взагалі завжди був далеко більший в фантазії «обывателя», ніж у дійсності, належить уже до минулого, а не до нинішнього часу. Що ж до сучасності й до майбутнього, то немає жадного сумніву, що на радянській землі прийде незабаром і до повної «смички» міста й села і до ще більшої, ніж у революційну добу, братерської солідарності трудящих, незалежно ні од національності, ні од галузі праці.

Я. ЧЕПІГА.

Держава й суспільство в справі виховання та освіти¹⁾.

I

П'ять років під гуркіт гармат і безупинної боротьби за владу пролетаріату будувались нові форми життя. Високо підносились груди гніву скривджених і поневолених мас, розливалась могутніми потоками нова сила по всій Радянській землі і брались приступом останні фортеці віковичного ворога—старі школи, школи духовного рабства й темряви. Боролись і творили. Творили похапки й робили помилки. Помилки виправлялись, але відчувалось, що не все гаразд в справі освіти й виховання, і що нова школа не відповідає цілком вимогам часу, вимогам епохи.

Творила влада в центрі, творили органи влади на периферії, творили окремі особи. Історія педагогіки не знає такого моменту, коли дитина та її виховання відбирали стільки уваги й пеклування. А проте багато ще темних плям на фоні цього питання.

На п'ятому році надзвичайно напруженої праці над організацією освіти молодого покоління в державних органах освіти почали з'являтися ознаки перевтоми, ознаки безсилля самотужки піднятися на потрібну височінь освітніх завдань. На сцену виповзли непомітно отрутні чинники живої творчості: чиновництво або формалізм, бюрократизм і централізм.

І ми не можемо мовчки дивитись на те, що так або інакше шкодить найдорожчій, найціннішій галузі життя—в розвитку цих чинників ми вбачаємо погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави. Надто багато пролито крові, витрачено сил, вжито енергії, щоб віддати на поталу цих могильщиків єдину надію, єдину гордість сучасності—нашу молодь!

Виховання молодого покоління—це та основна проблема пролетаріату, що її поставлено, по-перше, вимогами життя, по-друге, konieczністю в закріпленні здобутків революції, по-третє, високими ідеалами людскости, що живуть в нас, бувають і утворюють культ дитини, по-четверте, любов'ю до молоді, яку ми бажаємо бачити сильною, творчою й здатною до боротьби. Поставлена ця проблема зо всією її глибиною й шириною

¹⁾ Редакція не погоджується з цілим рядом тверджень автора, але з огляду на цікавість порушеного ним питання, дає місце його статті, вміщуючи одночасно й статтю О. Мізерницького, яка в більшій мірі схвалюється з поглядами Редакції.

революцією перед всіма і ніхто не має права й не може відмахнутися від неї. Байдужість до цієї проблеми можна з'ясувати лише патологічними причинами, повною відсутністю розуміння своїх обов'язків перед сучасним і майбутнім.

І коли фінансова, економічна й військова політика може творитися центральними державними органами, то освітня політика, з'являючись продуктом цілого організму, повинна творитися державою й суспільством разом. Об'єктом освітньої політики є жива істота, в стані якої зацікавлені всі, до останнього члена громади. І тому вона мусить бути витвором колективним з найширшим обхватом.

Так, певно, дивилась на це й влада, коли в 1922 році ухвалила скликати IV-ту Всеукраїнську Наряду по Освіті. Склад цієї Наряди мусив охопити представництво губ. і повітнаросвіт, профсоюзів, червоної армії, комсомолів, женвідділів. Ідучі далі в гліб м'яс, було постановлено запрохати широке представництво від просвітніх установ і персонально всіх найвидатніших діячів освіти. Це свідчить також і проте, що епоха революційної творчості попадає в нову фазу, фазу поглиблення в масах свідомості сучасних завдань, покликання до творчої праці широких верств активного суспільства, підведення таким робом міцного фундаменту під освіту й виховання й розподілу відповідальности за них між елементами державного організму.

Держава підійшла вже до тої межі, коли революційна творчість може бути передана всім верствам суспільства.

Розвитку людини поза суспільством не може бути. Вся духовна істота її переважно має початок в суспільстві. Мова, моральні переконання, суспільно-політичний устрій життя, побут, вся соціальна культура—все це виникає, розвивається досягає сучасних форм тільки в суспільстві, в сумі діючих суспільних факторів. Те, що ми називаємо розумом людини, її серцем, її волею є плід не індивідуального, а громадського розвитку. Людину ми знаємо як невідділиму частину суспільства. Суспільний осередок є той життєвий сік, яким росте, розвивається і діє людина, є духовне повітря, без якого, як без звичайного повітря, людина жити не може. Суспільство є чарівне коло, в якому зароджується життя людини, росте й досягає повноти свого розвитку, для якого не існує «я», а є лише «ми».

Але доскональне суспільство складається з громадських союзів, або асоціацій, а останні в свою чергу розбиваються на більш дрібні свої складові частини—родини. І таким чином все суспільство скуто органічно духовними інтересами в одно суцільне тіло, могутнє й сильне єдністю своїх домагань, своїх ідеалів, свого спільного добробуту. Тому й держава, її нормальний устрій не може бути поза суспільством, вона з нього виникає, в ньому знаходить свої форми і з нього черпає елементи своєї

творчості. І цілком природно, коли держава спірається на це суспільство в кардинальних питаннях свого будівництва.

Але бувають моменти в житті суспільства, такі катаклізми, коли гинуть одні світогляди й з'являються нові, які родять нове життя, і в ці моменти в ім'я цього нового життя можуть виникати конфлікти й розходження між одною відмираючою частиною суспільства й другою повною життя і тоді остання, вільна від обов'язків перед другою, може диктувати вимоги суспільству, незалежно від бажань і вимог другої частини.

Але це може бути лише певний період, після якого таке з'явище мусить змінитись на повну гармонію цілого організму.

Очевидно, ми пережили першу епоху і можемо підносити питання, в яких зацікавлені державна влада й суспільство, охоплені одним жагучим бажанням внести ясність в заплутані вузли сучасності.

II

Яким шляхом переводився суспільний зв'язок між людьми в дореволюційну епоху? Для цього було дві форми: одна суто-громадська і друга державна. Перша була внутрішня, яка виявлялася у вчинках людини, в її зовнішній поведінці. Людина була вільна у своїй внутрішній істоті від всяких державних зв'язків і шляхів, цілком незалежна і не доторкана: сумління її, переконання, ідеали були не приступні впливам держави і часто-густо йшли проти домагань останньої. Людину примушували платити податки, відбувати військову службу, нести обов'язки, які вимагались державою, але не могли її примусити визнавати правдивість і доцільність цих вимог, коли не було відповідних переконань, не було віри в їх справедливість. Найчастіш державний зв'язок підтримувався насильством, карними законами, поліцією, військом і всякого роду утисками й переслідуваннями. А, звичайно, фізичне насильство ніколи нікого не переконувало.

І ця система зв'язку представниками державної влади поглиблювалась формалізмом, питомим тодішніми агентами влади без всякого бажання розвинути цей зв'язок поза зовнішнім державним. Ця система клала свою гнітючу печатку на всі царини життя суспільства. Не уникало цієї системи й виховання молодого покоління. Коли припадало агентам влади говорити про виховання, то завше ми чули про міцну дисципліну, про підпадання певному порядку, як про кари, про прихильність до існуючого устрою, але в її промовах не чуто було про вищий зв'язок, про вищі внутрішні ідеали, які живуть і діють в людині поза зовнішніми вимогами держави. Такі погляди засвоювались адміністративними особами і переводились запобігливо в життя, хоч подібні погляди не могли ширитись і не були цінними й вичерпуючими для виховання, і тому тут мусили виростати внутрішні протести молодого наростаючого покоління, які підтримувалися всіма, що не відчували внутрішнього зв'язку з державою.

Інша картина розвертається перед нами, коли уявимо державу в новому суспільстві, в новій політичній кон'юктурі, яка беручи початок в сучасности, мусить виявитися в майбутньому пролетарської держави. Тут можуть бути обидві форми зв'язку—зовнішня й внутрішня, державна й суспільна. Державний зв'язок мусить торкатися глибин розуму й серця людини. І це буде природньо, бо інтереси працюючого, це інтереси такого ж суспільства, а інтереси суспільства відбиваються цілком в державі. Це гармонія людської громади в формах державного будівництва. До цього вона йде і це ставиться ідеалом. І ми нині мусимо сприяти здійсненню цього якомога скоріше.

І от в цьому стремлінні кожна галузь державного тіла мусить знайти опору в державі, мусить прагнути цього об'єднання. І, звичайно, виховання й освіта в цілому повинна в першу чергу шукати цього сполучення, бо це диктується інтересами як суспільними так і державними.

Ми бачимо як представники державної влади прикладають масу зусиль і турбот про розвиток цього зв'язку, аби органічно злитися як із суспільством так і, людиною взагалі через це суспільство. Правда, часто ми здивуємо на практиці нерозуміння провідної ідеї держави. Представники в силу зазначених нами вище чинників,—формалізму або чиновництва, бюрократизму й централізму шкодять і гальмують ріст і поглиблення зв'язку, але це є лише переступний період, за яким мусить викристалізуватися ґрунтовна ідея і вивести на шлях правдивих мір погоджених з центром.

Ми бачимо, як поруч з зовнішніми вимогами і вимогами часу, йдуть і вимоги не чужі внутрішнім вимогам людини, суспільства. В цьому полягає позитивний бік сучасної державної влади, цим вона різко відмежовується від усіх попередніх. Ми чуємо інший раз вимоги окремих представників влади, які йдуть вріст з вимогами нашого сумління в царині педагогіки, ми бачимо методи будівництва освіти, що розбігаються з державним методом. Це індивідуальне властиве лише данній особі тлумачення істинних домагань державної влади. З цим ми можемо боротись, це ми можемо виправляти.

І ще, на протязі де-якого часу, можуть з'являтися такі виступи, але вони не заважають визнати, що ці форми взаємовідносин між державною владою і людиною відрізняються широтою, для виховання цілком задовольняючі й необхідні.

Але це зовсім не значить, що державна влада повинна і надалі переводити всю систему освіти й виховання своїми засобами через свої органи й установи та через своїх агентів. Вона мусить передати більшість своїх освітніх функцій суспільству, залишивши за собою лише контроль і зовнішнє керування.

Так воно мусить бути, бо державний організм вимагає того, щоб мозок його й серце освіжувалось життєвими силами,

що течуть з недр народньої маси трудящого люду. В цьому його міць, в цьому його життєвість.

Держава відірвана від суспільства губить здібність до творчості, бо вона не зможе використовувати творчої сили суспільства. Суспільні інтереси є, справді, правдиві життєві й глибоко важливі для людини. В суспільстві народжуються великі проекти, думки, які з часом стають керуючою основою для діяльності представників державної влади. Влада по природі своїй є адміністративно-виконавчий орган. Кому приналежать великі наукові відкриття або великі соціальні й політичні зворушення? Де виникли вперше ідеї про знищення кріпацтва, рабства, кари на тіло, боротьба пролетаріату? Все це є продукт окремих людей і суспільства. В його глибинах народжувались ідеї, наукові шукання, високі соціальні й політичні ідеали.

На протязі історії ми бачимо, що в суспільних рухах, в нових ідеях держава дуже часто вбачала порушення державних основ, авторитету, бунт проти державности й стремління скинути існуючий порядок. І це було не нормально. Бо держава в своїй практичній творчості потребує творчості суспільної, бо вона живиться цим і в суспільстві бере основи для своєї діяльності. Світ ідей і науки не її царина, вона повинна лише зі всякої ідеї взяти якомога більше для своєї практичної творчості. Инакше вона закам'яніє в своїх адміністративних формах і не зможе еволюціонувати разом з суспільством.

І от, коли держава позбавляється й уникає такої відокремленості від суспільства, коли вона зливається з ним, з того моменту її діяльність, її творчість з'являється одним тілом з найдрібнішою частиною суспільства—людиною, здобуває ту висоту й багатство в ідеях і творчості, яке відповідає й часу й даним фізичним, економічним, духовним і політичним домаганням всього суспільства, на тлі якого вона виросла.

Високо ставляючи державний зв'язок з людиною всі діячі народньої освіти мусять турбуватися про зміцнення цього зв'язку і поглиблення його в масі. А для цього кожний з них, чи буде він просто вчителем чи адміністратором чи представником влади, повинен особливо чуйно ставитись до внутрішньої свідомості юнацтва, бо з цієї свідомості виникає суспільний зв'язок, а через суспільство зв'язок державний. А через те, що сучасна державна влада є дитина нового суспільства, цей зв'язок мусить бути зміцнений спільною працею їх в суспільному вихованню молодого покоління, аби виплекати в ньому енергійних борців за нове суспільство, нові ідеали, прагнення, за нову людину й нову культуру, і тою спілкою підвести непорушний фундамент в освітньому будівництві держави.

Мені можуть зауважити, що я прусь у відчинені двері. Але це не так. Одне—ідеологія політичних керманів, і друге—практичне виконання завдань їх на місцях. Конфлікти між

суспільством і представниками державної влади ще й по цей час не віджили. Може вони не так виразні, більш заховані, але вони є й час від часу вони роблять болючі поразки росту зазначеного нами зв'язку в суспільстві. А це дає плоди протилежні інтересам пролетарської держави.

III

От же держава й суспільство мусять виховати не кволик, рахитичних, анемічних, безвільних істот, а іменно борців, повних енергії, сили, і ініціативи, волі, фізично сильних, спритних, мужніх. Це ідеал держави, суспільства й родини у вихованні молодого покоління. Це завдання сучасності.

Що ж зроблено в цьому напрямку? Надто багато й надто мало. Багато штрихів, намічених точок, теоретичних досягнень і мікроскопічно мало практичних. До того мало, що в питаннях виховання повна розгубленість, кустарна творчість окремих осіб. Будемо говорити конкретніш.

Коли ми говоримо про фізичне виховання молодого покоління, то маємо на оці не лише силу, а й спритність, мужність, тямучість, упевненість і т. ін., цеб-то фізичне здоров'я сполучене з психичним. Але досить переглянути те, як це здійснюється практикою і ви побачите, що ми ні на один крок не рухнулись вперед. Досить переглянути програм фізичного виховання, яких тримаються вихователі, або які витворюють вони в процесі своєї праці, і ми побачимо лише варіації старих систем без всякого поступу в охопленні вправами всієї істоти дитини.

Цими днями я був на докладі двадцятилітнього практика про новий програм фізичного виховання, складений згідно програму комісією при Всеобучі в Москві. Доклад був прочитаний в педагогічній комісії при Академії Наук і тому претендував на повноту з боку теорії й практики. Але убожество думки, нерозуміння завдань виховання, відсутність об'єднання державних інтересів з інтересами дитячої природи як фізичної так і духовної, здивувало всіх.

Ми, пильнуючи здоров'я дитини, повинні завше мати на оці не лише фізичне здоров'я. Ми намагаємося оздоровити людськість, а останній не чужі і розумові і соціальні інтереси. У тому, коли ми витворюємо систему, то мусимо зробити так, щоб вона охопила собою і ці боки життя людини.

Квола, незграбна дитина, що лякається всього живого, енергійного, рухливого, є продукт однобічного виховання. Такою вона зробилась в силу впливів низки факторів іншого порядку. І коли дитина робить ті або інші рухи, то це є продукт внутрішнього складного психо-фізичного процесу. Виховуючи дитину, витворюючи програми виховання, ми мусимо брати на увагу всі діючі фактори на витвір бажаної особи.

Офіційні творці, як і приватні, працюючи над питанням фізичного виховання, звужували його рамками своєї проблеми,

не давали широкого всеохоплюючого проекту в інтересах державно-суспільних і людських взагалі. А практика йшла ще далі в цьому звуженні і давала зрештою нікчемні, а часом шкідливі здобутки.

В кращому стані перебувало розумове виховання за весь час революції. Над ним працювали всі, його реформували остільки глибоко в теорії, що реформа його носила ознаки революції. І здавалось, що з виголошенням трудового принципу, з'ясуванням його змісту, вся реформа і в практиці піде в бажаному напрямку і в необхідному темпі. Але й досі ми топчемося на тому ж самому місці, з якого почали реформу. В той час, як в інших галузях державного життя ми продвинулись і закріпили за собою завойоване, в розумовому вихованні, за винятком де-кількох оазисів на всій просторіні України, ми здибуємо все тіж самотні віхи й придорожні стовпи, які вказують напрямок, але не вияснюють природи самого шляху.

В практичному здійсненні трудового принципу для розумового виховання буде ще більше трагізму й безнадійности, коли державні органи Наркомосвіти не з'єднаються щільно з суспільством, з активними і творчими його членами. Треба правді просто дивитись в очі. Суспільство наше є найконсервативніше іменно в справах виховання власних дітей. Історично воно всюди було однакове. Революційна влада завше йшла попереду суспільства. Але наша революція є складніша й глибша, ніж всі інші, які зазнав світ у всі часи життя людськості. Тому тут може утворитись колосальна прірва, нерозуміння двох елементів державного тіла—влади і суспільства.

Придивіться навколо, пильно придивіться до процесу, який відбувається в суспільстві і в колах учительства і ви побачите, як наростає конфлікт і як шириться нерозуміння між тими, хто бореться з консерватизмом, інертністю, опортунізмом в масі і нашим суспільством. Наші революційні домагання сягають через голови мас і стають нереальними, нездійсненими мріями. Треба зупинитися, треба вдуматись в факти і треба змінити і напрямок і темп. Потрібно охопити суспільство і на його внутрішньому як на гранітній скелі будувати виховання молодого сучасного для майбутнього.

В суспільстві в даний момент немає керуючої і пануючої ідеї й переконаного погляду на розумове виховання. Вибите революцією з старих реакційних форм освіти, воно загубило віру в них, але не знайшло цієї віри в нових формах. Воно розгубилось. Визнаючи труд конечністю і основою виховання, воно не може прийняти тих форм, якими переводиться трудове виховання. Звикнувши до книжкового словесного виховання, виплекане на схоластиці, воно не знаходить в новому методі освіти рівноцінного (я вже не кажу безмежно вищого) фактора попередньому. Але підпадаючи необхідності, воно, старе

суспільство, не допомагає державі, а навпаки паралізує його зусилля через отруєння молодого розуму своїх нащадків.

В силу революційної боротьби й konieczности, яка диктувалася моментами перемоги, ми знаходили виправдування відсутності спайки між представниками державної влади і суспільства навіть в питаннях виховання молоді. Але чим далі ми посуваємося до спокійного життя, тим гостріше відчуються уколи по найбільшій місцю суспільної свідомості.

Як не байдужі наші родини, наші батьки до виховання дитини, але суспільство завше чуйно відносилось до надсильств над дитиною. І коли були з боку суспільства протести при старій системі освіти, то дивними і незрозумілими здаються нам ті глухі протести, які йдуть від батьків і навіть дітей в наші часи. Значить в нашій школі не все благополучно, не все правдиве й здорове. Є симптоми якоїсь хвороби, яку потрібно попередити, щоб не припало потім робити тяжку операцію.

Розумове виховання молодого покоління—завдання часу таке ж важливе як і фізичне виховання. Сильне, міцне, тривале духом, воно при правдивому розумовому вихованні зможе легше й скоріше здобути ті культурні цінності, які зрівняють нас з передовими культурними націями.

В щасливішому стані перебуває соціальне виховання. Вже природа нашої революції внесла його в школу, в виховання. Роскоти раби відчували глибоку потребу в волі у всіх галузях життя. Революція широко розчинила двері бувших казарм—шкіл і наповнила їх звуками волі. Ці звуки відбилися на струнах чуйної дитячої й юнацької душі і розлилось потоками середь молоді. Життя запанувало в школі, і суспільство, соціалістичне суспільство відбилось зо всією могутністю й силою впливу, що стримувався раніш зовнішньою дисципліною і поліцейським режимом.

Збираючись в товариства, гуртки й союзи, молодь здобула повну можливість до виявлення й розвитку ріжноманітних своїх властивостей. Молодь виросла соціально й політично за часів революції на ціле століття. Тут сприяли внутрішні й зовнішні чинники. Щасливо збіглись внутрішні бажання з зовнішніми вимогами нової держави. Боротьба класів підняла розуміння прав особи й розуміння потреби гуртування для захисту як особи так і цілого колективу. Навіть коли б це торкалося взаємвідносин дітей і батьків, руйнування старих родинних традицій.

Значіння соціального виховання державна влада продумала до кінця і зуміла використати його для закріплення здобутків соціальної революції, і не зустріла опору з боку суспільства, бо мала в ньому внутрішній звязок.

Такий стан виховання молоді в окремих його частинах. В цілому, звичайно, освіта й виховання, принаймні в основних своїх рисах, знайшла ті життєві форми, які диктуються часом і нашими революційними домаганнями. І ми чекаємо лише того момента, коли родина, суспільство й держава підуть плече об

плече підтримуючи й доповнюючи одно одного. В ділі освіти й виховання не може бути питань лише державних або шкільних, але є питання родинно-суспільно-державне. Це є тріумфірат, який може бути диктатором систем, методів і ідеалів виховання молодого покоління.

Нашим ідеалом є дитячий дім, дім-комуна, дім-колектив. Але до цього ідеалу ми можемо пройти через школу перехідного періоду, яка повинна бути достойним етапом до майбутнього. Вона не є школою буржуазної держави, але вона не може ще бути пролетарською школою в широкому розумінні цього слова.

«Школи повинні стати ембріонами громадського життя», — каже Дюї. Ми ж мусимо сказати, що школи повинні стати ембріонами соціалістичного суспільства і тим раз на завше вяснити наші вимоги що до освіти. І вся школа з її програмами, її методами, з її учнями і учителями, з її обсягом освітнього матеріалу та її змістом повинна відповідати цій вимозі.

Ми зовсім не думаємо цим сказати, що школа буде одірвана від життя і не відповідатиме потребам суспільства. О, ні! Відбиток життя й вимоги суспільства повинні переломлюватися під кутом ідеалів соціалістичного суспільства. І Наші вихованці поруч з підготовкою до життя повинні отримувати світогляди, які ґрунтуються на сучасному вимагатимуть завше здійснення майбутнього. Цеб-то вони мусять мати повсякчас ясне уявлення ідеалу соціалістичного суспільства й прагнути його реалізації. Це будуть ковалі майбутнього, рішучі, тверді, сильні відчуттям колективізму в будові цього майбутнього, не мрійники, а реалісти. Це люди волі й перетворення слова в діло. Школа мусить перебудовувати суспільство разом з суспільством, яке прагне цієї перебудови.

Одначе, школа є надзвичайно чуйний орган держави і до нього потрібно ставитись з надзвичайною обережністю, глибоким розумінням психології молоді. Один неправдивий крок і горючий матеріал спалахне помстою, тупою опозицією, відвертою ворожнечею. Образа нанесена раз в молодому вікові не заглажується на все життя. Вражіння молодости могутні, як письмена на гранітних скелях. Молоде серце гаряче й кипить. Воно здатне на героїчні вчинки і на злочинства. В залежності від того, якими способами його виховуєте.

Виховуючи борця за наші людські ідеали, школа повинна вказати і той шлях, яким мусить іти він; повинна виховати так, щоб боротьба була стихією його.

А це завдання складне й не під силу одним органам державної влади перевести його в життя. Тут мусить бути спільна праця всіх діючих і творчих сил. Час перекласти частину державної відповідальності на організоване суспільство.

Виховання молодого покоління є тою галуззю державного організму, в якій збігаються інтереси всіх і в якій найлегше знайти спільну мову. Тут ясно всім одно, що дитина не

може бути засобом, що турботи про неї є самодовліючі, а природа її організму, нормальний розвиток цієї природи мусить бути самоціллю у вихованні.

Всім ясна основна мета виховання, приготувати дитину до життя. В це розуміння вкладаються вимоги і суспільства і держави. Вони складають те життя, в якому мусить жити людина. І вже в дитинстві й юнацтві вона через виховання озброюється духовно й фізично. Вступаючи в це життя вона стає членом суспільства й держави, знаючи не тільки своє місце, свої обов'язки, але й ті конечні ідеали, які визначають її існування, яко члена певного суспільства.

А щоб виконати це завдання, так природне працювати всім для витвору найкращої форми виховання яка однаково задовольнила б конечні вимоги правдивого виховання й освіти—вимоги суспільства й держави.

Пролетарська держава рішуче перейшла рубікон освітньої політики, і вороття бути не може. Але суспільство в своїй масі і консервативне учительство ще залишилось на тім боці історичної межі. Воно вагається і не вірить; критикує і останнього слова не говорить. Воно знає, що мусить переступити в новий світ, але затримується, вичікує. Чого вичікує? Воно не знає. Надто різкий перехід з «небитія в битіє» слабих безвільних лякає, і воно з недовір'ям озирається навкруги і чекає чуда. Але чуда не буде і воно мусить переступити цю рокову лінію і переступити!

Щоб це сталося скоріше, треба зробити те, що зроблено по національному питанню. Треба покликати до праці ті сили, що потенційно набухли і вже прагнуть перетворитись в рух.

Хто з нас не хоче працювати над витвором найкращого, найціннішого, найважливішого?! Нема таких міжтими, хто під час величезних революційних зворушень, не загубив свого розуму і здібности реально мислити, працювати. Але нам не ставлять завдань, а може нам не вірять? Останнє було б жакхливим для сучасного й майбутнього. Життя народа твориться не окремими особами, а всім народом, всіма живими його силами. І недовір'я цим живим силам бути не може. І фактично цього недовір'я у державної влади, яка виростає у найміцнішу класу—класу працюючих, не може й не повинно бути, а особливо коли буря боротьби зникає і починається спокійне будівництво.

Час настав. І все живе, бадьоре мусить стати до праці.

І хочеться, щоб широким морем розлилась, як в повідь, могутня й творча сила держави й суспільства в галузі освіти, щоб широким потоком-лавою вдарила на віковичного ворога пригнічених й скривджених в минулому народів темряви й некультурности.

На цю спільку держави й суспільства чекає молоде покоління!

О. МІЗЕРНИЦЬКИЙ.

На роздоріжжі.

(З приводу статті Я. Чепіги).

Найбільш гострий момент класової боротьби закінчився, держава ступила на шлях будівничої праці, що вимагає притягнення всіх активних сил. В справі освітній це значить притягнення тієї міжкласової прослойки, яку уявляло з себе учительство. Повстає питання: в якій мірі, в яких формах може здійснитися участь в освітній справі цієї міжкласової прослойки, що на мові Чепіги зветься «суспільство».

Доводячи на протязі цілої статті необхідність розподілу відповідальности між державою та «суспільством» і передачі «суспільству» керування освітньою політикою, шановний автор не вказує на конкретні форми співробітництва «суспільства» з «державою». Він просто висловлює побажання,

«щоб широким морем розливалася, як в повідь, могутня і творча сила держави і суспільства в галузі освіти, щоб широким потоком — лавою вдарила на віковичного ворога пригнічених і скривджених в минулому народів темряви і некультурности. На цю спілку держави й суспільства чекає молоде покоління!».

Що можна сказати проти знищення «віковичного ворога», проти «могучого потоку лави»? Що можна заперечити своєчасности постановки питання про притягнення активних сил? Незрозумілою являється формула «спілки держави й суспільства». Сама постановка цього питання про спілку держави і суспільства з'являється трохи чудною, а спроба його розв'язання загрожує внести велику плутанину серед читачів.

Там, де Чепіга говорить про способи боротьби з «віковичним ворогом», де він розглядає школу, як ембріон соціалістичного суспільства, де проводить рівнобіжну між школою та дитячим будинком, де вказує на наші педагогічні помилки — там почувається, що він в своїй сфері. Можна спростовувати де-які з його постулатів, але основна лінія є виразна й тверда.

Але там, де Чепіга говорить про спілку «держави з суспільством», він робить вражіння людини, яка нічому не научилась за п'ять років революції. В своїй статті Чепіга висловлює кілька тверджень, що з'являються наслідком нерозуміння ходу історичного розвитку громадських взаємовідношень і можуть привести до абсолютно невірних висновків.

Скрізь в статті Чепіги держава протиставляється суспільству й навпаки. Точного визначення держави, влади і суспільства Чепіга не дає. В одному місці під суспільством він розуміє більш широку групу людей, в другому—більш вузьку, але завжди «суспільство» і «державна влада» з'являються елементами «державного організму». Освітня справа, каже Чепіга, є справою одночасно і держави і суспільства, як окремих великостей.

Ми можемо підносити питання, в яких зацікавлена державна влада і суспільство, охоплені одним жагучим бажанням внести ясність в заплутані вузли сучасності.

Стає ясным, що по Чепізі державна влада і суспільство суть дві сили, що одріжняються одна від одної.

«Державна влада з'являється по природі своїй адміністративно-виконавчим органом».

Агенти держави—носії бюрократизму, формалізму, централізму, тих чинників, в розвитку котрих Чепіга

«вважає погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави».

Чепіга не може мовчки дивитися

«на те що так або інакше шкодить найдорожшій, найціннішій галузі життя, бо надто багато пролито крові, витрачено сил, загублено життя, вжито енергії, щоб віддати на поталу цих могильщиків єдину надію, єдину гордість сучасності—нашу молодь».

Із вище наведеного видно, що по Чепізі державна влада є певна організація, певне сполучення людей, так само, як і суспільство, і що перша відрізняється від другої тим, що вона «по природі своїй з'являється адміністративно виконавчим органом». Спілка державної влади з суспільством потрібна, аби винищити бюрократизм, формалізм, ті хиби, що властиві природі державної влади і з'являються могильщиками найдорожчого, найціннішого і т. д.

Історична місія суспільства в освітній справі, виходить, полягає в тому, аби виправити помилки держави і захистити (від кого?) молодь. Державна влада і суспільство—два елементи державного організму, дві сили, діючі в різних напрямках. Таким чином малюються взаємини між суспільством і державою після Чепіги і він бачить вихід в тому, щоб ці дві сили направити в один бік щоб помирити їх, усунути ту ворожість, яка по його думці існує.

Вже сама постановка такого питання з'являється неможливою з класової точки зору. Всі консеквенції побудовані на постановці питання в такий спосіб, будуть не марксовськими, в них не буде відбиватися пролетарська класова точка зору, переслідуючи вони будуть інтереси не пролетарської, але якоїсь іншої класи. А Чепіга весь час говорить про те, аби одвернути «погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави».

Віriamo, щиро говорить, але очевидно, що бажаючи усяких добр і пролетарській владі і пролетарській революції і всьому

пролетаріатові, він все ж таки не засвоїв пролетарського, матеріалістичного світогляду і подекуди стоїть на точці погляду буржуазної ідеології. Роскрити цю точку погляду з'являється головним нашим завданням. Буржуазні ідеологи уявляли державу, як певну ідею справедливості, втілену в певні організаційні форми. Існування агентів державної влади, її інституцій, війська в'язниць і т. и. виправдувалося теорією про гармонію державного організму, про потребу розподілу функцій між елементами держави. З їх точки зору, як і з точки зору Чепіги державний організм складався з елементів, і однією з складових частин цього організму, одним з елементів являлося суспільство. Ці буржуазні ідеологи не хотіли, або не уміли дати належне місце в цій системі боротьбі класів. Немає чого дивуватися офіційним представникам буржуазно-ідеалістичної філософії.

Але дивна річ, що Чепіга, який пережив Жовтневу революцію, який визнає боротьбу класів за певний чинник організації і розвитку форм продукції, досі не зрозумів, що держава виникає як наслідок боротьби класів, що зміст її існування—полягає в пригніченні однієї класи другою, що весь її примусовий апарат—чиновництво, військо, в'язниці і т. д. з'являються додатком, неминучою властивістю держави для утримання однією частиною суспільства—однією класою—другої частини суспільства, тоб-то другої класи.

Концепція: держава є синтез елементів влади суспільства,—в світлі матеріалістичного світогляду, мусить уступити місце концепції: дві класи вороги і над ними держава з примусовим апаратом, вістря якого направлено проти класи пригніченої, а керування яким знаходиться в руках класи пануючої. Держава виникла на певному ступні розвитку продукційних сил, саме в момент висунення класової боротьби, з'являється породженням суспільства на певній стадії його розвитку. Держава не одвічна, з'являючись породженням боротьби класів (елементів суспільства), вона при закінченні цієї боротьби сама собою зникає, відмірає. Класи являються складовими частинами суспільства. І коли можна що небудь протиставити одне одному, то недержавну владу суспільству, але класу класі, як складові частини суспільства.

При капіталістичному устрої держава з'являлася примусовим апаратом для пригнічення класи визискуємих, тоб-то пролетаріату, а державна влада засобом здійснення диктатури буржуазії над пролетаріатом. При соціальної революції, державна влада, опинившись в руках пролетаріату, стає засобом здійснення диктатури пролетаріату над буржуазією.

«Держава—з'організований в пануючу класу пролетаріат»—ось формула Маркса для визначення держави під час соціальної революції.

Хай пробачать мені наведення цих загально відомих істин. Винуватий в цьому грісі не я, а Чепіга.

Він бачить певні факти, певні явища і, нехтуючи досвід економічної науки, робить спробу самотужки, на підставі особистих досліджень, дати пояснення цим фактам.

Не рахуючися з загальною термінологією, він встановлює свою власну і цим затемнює справу. Щоб зрозуміти, що хоче сказати Чепіга, спробуємо на його твердження глянути з точки зору наведених вище марксівських аксіом.

З одного боку державна влада з властивим їй бюрократизмом, формалізмом і т. и., з другого боку—суспільство з історичною місією боротьби проти «могильщиків». Необхідне «сполучення суспільства і держави». Це по Чепізі.

Як же виглядатиме, яке ім'я носитиме це загадкове «суспільство», коли прикласти нашу, марксівську термінологію? Умовимось поки що цю невідому нам величину «суспільство» називати терміном, який нічого не виявляє,—елемент. Згадаємо, що в нашому розумінню державна влада є примусовий апарат для пригнічення однієї класи другою, в сучасних умовах—пролетаріят, з'організований в пануючу класу, і що протиставити державі, тоб-то в даних умовах з'організованому в пануючу класу, пролетаріату можна лише якусь іншу класу.

Тоді «елементом», який протиставиться пролетаріату виявиться якась інша не пролетарська класа.

«Сполучення держави і суспільства прийме вигляд: сполучення організованого в пануючу класу пролетаріату і якоїсь іншої непролетарської класи».

Намагаючися встановити міцне сполучення між державою і суспільством, Чепіга не помічає, що цьому саме він виносить за межі класи пролетаріату «суспільство», видає йому диплом на звання непролетарської класи. І разом із цим він робить другу помилку, рахуючи можливим погодити інтереси пролетаріату з якоюсь іншою класою, рахуючи можливим існування при соціалістичному ладі двох класів і не бачучи, що для кожної особи цієї непролетарської класи може бути лише два шляхи, або повне знищення, або асиміляція з пролетаріатом і що *tertium non datur*.

Але справа йде не просто про сполучення. Чепіга хоче більшого.

«...Бувають моменти в житті його (суспільства), такі катаклізми пише Чепіга,—коли гинуть одні світогляди і являються нові, які родять нове життя, і в ці моменти во ім'я цього нового життя можуть виникнути конфлікти й розходження між одною, відміраючою частиною суспільства й другою, повною життя, і тоді остання, вільна від обов'язків перед другою, може диктувати вимоги суспільству, незалежно від бажань і вимог другої частини. Але це може бути лише певний період, після якого таке з'явище мусить змінитися на повну гармонію цілого організму».

Такими словами Чепіга обмальовує зміст диктатури пролетаріату.

Гармонія цілого організму, по Чепізі—значить одночасне існування елементів держави—суспільства і влади, тоб-то по

нашій термінології пролетаріату і якоїсь іншої класи. І кожний, хто прочитав бодай «Азбуку комунізму», вже знає, що після моменту захоплення влади пролетаріатом настає період переходу від капіталістичного ладу до комуністичного, зміст якого полягає не в одночасному гармонійному існуванню «різних елементів держави», по нашій термінології—класів, але в знищенню класів шляхом перевернення всіх елементів суспільства в пролетаріат. Таким чином, про «гармонію цілого організму» можна говорити лише після повного знищення класів.

Це зрозуміло для кожного, крім тих, хто думає, що диктатура пролетаріату повинна перейти в демократичну республіку з однаковими правами для всіх класів, з коаліційним урядом, прямим, рівним і т. д. голосуванням до парламенту, хто не збагнув, що в наших умовах така демократична республіка є формою диктатури буржуазії над пролетаріатом.

Чепіга певен, що «період з'явища, коли одна частина суспільства може диктувати свої ідеї другій», вже минувся:

«Ми, вже пережили першу епоху і ми, (тоб-то «суспільство») можемо підносити питання, в яких зацікавлені державна влада й суспільство».

В цьому твердженню Чепіга робить нову кардинальну помилку. «Підіймати питання», тоб-то брати участь в державній роботі, пролетаріат дозволить, більш того—буде заохочувати ту частину непролетарської класи, яка виявила тенденцію до зближення з ним. І навпаки, для такого «суспільства», що вимагатиме права на участь в державному будівництві на паритетних основах з державою, спіраючись на те, що настав вже час для здійснення гармонії цілого організму, тоб-то рівнобіжного існування двох класів, така пора ще не наступила й не наступить, доки існує диктатура пролетаріату.

«Коли фінансова, економічна і військова політика,—говорить Чепіга,—може творитися центральними державними органами, то освітня політика, з'являючись продуктом цілого організму, твориться державою й суспільством разом. Об'єктом освітньої політики є жива істота, в стані якої зацікавлені всі до останнього члени громади (курсив наш). І тому вона мусить бути витвором колективним з найширшим обхватом (курсив наш). Так певне дивилася на це й влада, коли в 1922 році ухвалила скликати IV-ту Всеукраїнську Нараду по Освіті. Склад цієї Наради мусив охопити представництва губ. і повітнаросвіт, профсоюзів, Червоної армії, комсомолів, женвідділів. Ідучи далі в глиб мас, було постановлено запрохати широке представництво від просвітніх установ і персонально всіх найвидатніших діячів освіти (курсив Чепіги). Це свідчить також і про те, що епоха революційної творчості попадає в нову фазу поглиблення в масах свідомості, підведення таким робом міцного фундаменту під освіту й виховання і розподілу відповідальності за них між елементами державного організму».

«В стані освіти зацікавлені всі до останнього члена громади». Цілком слушно. Але громада не є щось монолітне, вона складається з класів, певних угруповань, інтереси котрих протилежні і в кожному разі далеко не однакові. Одній груп цікаво

виховувати молодь в принципах угодовчества й погодження класових інтересів, друга—в прищепленню молоді революційного духу; одна група бажала б зберегти в молоді повагу до інституту приватної власності, друга силкувалась би виховати в молоді прагнення до колективізму; інша прищеплювала б ідеалістичний, а інша матеріалістичний світогляд і т. д. до безконечности.

Отже виникає питання: в який спосіб мусить бути побудована єдина лінія для всіх до останнього члена громади в освітній справі? По Чепізі—шляхом колективної творчости з найширшим обхватом.

Як це треба розуміти?

Коли з найширшим обхватом, то не можна ухилитися від участі Макабі, попів, як працівників політосвіти протирадянського напрямку і т. и. Чепіга конечно далекий від такої думки. Розуміння «громада» в цьому випадку він, очевидно, звужує до певних меж. Але почавши звужувати межі того, що він називає, «громадою», або «суспільством», він не дійшов ще, так би мовити, до потрібної точки.

Через це йому й не зрозуміло, що не тому влада в 1922 році скликала IV Всеукраїнську Наряду, щоб там дати змогу всім до останнього члена громади голосувати резолюції і брати участь в розподілу відповідальности за освітню політику, щоб більшістю голосів встановлювати єдину, спільну для всіх лінію. Треба думати, що влада запрошувала на Наряду громадські організації і видатніших діячів по наросвіті тому, що рахувала, що ці організації, ці діячі освіти в певній мірі вже асимілювалися з пролетаріатом і без довгих розмов приймуть ту лінію, яка диктується інтересами робітничої класи, і своїми силами, своїм досвідом збільшать міць держави.

Корінь цього нерозуміння полягає в тому, про що вже було говорено. Чепіга гадає можливим існування в пролетарському суспільстві певної межіумочної класи, як окремої групи. Цю окрему групу він називає суспільством і вишукує засобів, аби зберегти *status quo*—існування її разом з пролетаріатом—і не добачає, що ця група разом із самим Чепігою помірною, але певною ходою простує по шляху асиміляції з робітничою державою.

Чепіга силкується дати угрунтування своєму твердженню. По його, збереження *status quo*, визнання права на існування «суспільства» в пролетарській державі потрібно, щоб досягнути «гармонію» людської громади.

По думці Чепіги, в громаді існує дві форми зв'язку: внутрішнього, суто громадянського і зовнішнього, державного. Коли форма внутрішнього зв'язку збігається з формою зовнішньою, досягається гармонія.

При царизмі внутрішній зв'язок ішов, по Чепізі, в ріст з державним. Нині Радянська влада намагається встановити єдину форму зв'язку. В цьому Чепіга вбачає велику заслугу

Радянської влади. Але не дивлячися на ці намагання і по цей час існують дві форми зв'язку, і по цей час Державна Влада не досить бере на увагу «те внутрішнє, на чому, як на скелі, повинна будувати майбутнє»; в цьому лиху.

В цьому уявленню Чепіги ховається помилка. У класи буржуазії був зв'язок з державою, тоб-то з апаратом її і зовнішній і внутрішній, бо ніхто, як ця буржуазія з'являлася і законодавцем і виконавцем. У «Союза русского народа», у «Двуглавого орла» у «Академической молодежи» зовнішній зв'язок збігався зі зв'язком внутрішнім. Вся політика, вся основа державного ладу диктувалася інтересами дворянства, пізніше—інтересами капіталу, до їх інтересів пристосовувалися мораль, розуміння добра й зла, на їх матеріальних інтересах базувався їх внутрішній зв'язок і поскільки держава являлася способом для здійснення їх інтересів, зв'язок державний мусив пристосовуватися до зв'язку внутрішнього.

«В суспільстві народжуються великі проекти, думки, які з часом стають керуючою основою для діяльності представників влади».

Так думає Чепіга.

«Де виникли вперше ідеї про знищення кріпацтва, рабства, кари на тіло, боротьба пролетаріату? Все це є продукт окремих людей і суспільства».

Всі ці аргументи, по думці Чепіги, з'являються остільки переконуючими для сполучення двох форм зв'язку і встановлення гармонії громади, що він з ентузіазмом закликає:

«І ми нині мусимо сприяти здійсненню цього, якомога скоріше».

Не поспішайте, шановний Якове Михайловичу! Не хапайтеся! Пригадайте, чи був у часи царизму внутрішній, суто громадянський зв'язок між класою пролетаріату, рабів і їх проводирями Леніним, Троцьким, з одного боку, і державною владою, з другого? Звичайно, такого зв'язку не було і не могло бути.

Зате був зв'язок між Леніним, Троцьким і пролетаріатом. Існує він і тепер. Партійний зв'язок, як доскональна форма цього внутрішнього зв'язку, служить найкращою ілюстрацією цьому.

Робітнича держава є організований в пануючу класу пролетаріат. Між членами цієї класи існують обидві форми суспільного зв'язку, в його лавах внутрішній і зовнішній зв'язок збігаються. Базою для цього з'являються однакові матеріальні інтереси й однаковий класовий світогляд.

Цей зв'язок розповсюджується, охоплює все більші шари селянства й інтелігенції.

Існування цього зв'язку з державою робить можливою для цих груп участь в державному будівництві. І тільки ті, хто цього внутрішнього зв'язку не почувають, можуть домагатися розподілу відповідальності за політику між державою й суспільством.

Але Чепіга йде далі:

«Держава мусить передати більшість своїх освітніх функцій суспільству, залишивши за собою право контролю».

До таких висновків приходять він в результаті детального розбору взаємин між суспільством, владою, і державою, після теорії про внутрішню й зовнішню форму суспільного зв'язку і гармонію цілого організму, після доказу про своєчасність підіймати суспільству питання про освітню справу, на чому ми спинялися вище.

З цим ми не можемо погодитися. Коли «суспільство» є певна група людей, що складає непролетарську класу, пролетаріят не може довірити йому більшість своїх функцій в царині освітньої справи. Даремно Чепіга посилається на те, що

«коли фінансова, економічна й військова політика може творитися центральними державними органами, то освітня політика...твориться державою й суспільством разом».

В галузі фінансової політики пролетаріят часово може терпіти такі явища, як чорна біржа, але в освітній нічого подібного допустити він не може. Освітня справа в кожній державі передбачалася інтересами пануючої класи. Таких чорних бірж в освітній справі не допустила б ніяка влада, сподіваємося, що й сам Чепіга перший закричав би «проти», коли б уздрів десь щось подібне. Тому при умові, що «суспільство» є не пролетарська класа, ясно що висновок Чепіги є абсолютно невірний.

Чепіга, звичайно, не думав, що з його тверджень можна зробити ті висновки, які ми зробили. Він простодушно говорить про суспільство, мовою старого ліберала земця, який суспільство аналізував з опозицією царській владі, тоб-то рахував його за втілення ліберальних ідей. Він забув, що суспільство розпадається на класи.

Але в кінці статті сам Чепіга схоплюється й спростовує свою думку:

«Пролетарська революція рішуче перейшла рубікон освітньої політики й вороття бути не може. Але суспільство в своїй масі і консервативне учительство ще залишилося на тій боці історичної межі. Воно вагається і не вірить, затримується, вичікує».

А це поки-що факт.

Як же при таких умовах пролетарська державна влада може «передати більшість своїх освітніх функцій суспільству». Самому Чепізі мусить бути ясно, що в таких руках освітня справа разом із суспільством мусила б залишатись на тому боці історичної межі.

В перших сторінках своєї статті Чепіга говорить про суспільство, як про елемент держави. В середині він робить вже де-який розподіл суспільства:

«Придивіться навколо в суспільстві і в колах учительства, і ви побачите, як наростає конфлікт і як шириться нерозуміння між тими, хто бореться з консерватизмом в масі і нашим суспільством. Наші революційні домагання сягають через голови мас і стають нереальними, не здійсненими мріями».

Тут Чепіга відмежовує себе від «суспільства». Він одводить собі місце в рядах тих, хто несе революційні домагання і

зазначає, що «суспільство» ховає в собі консерватизм, опортунізм, інертність.

Од французьких енциклопедистів Чепіга чув, що «доскональне суспільство складається з громадських союзів, або асоціацій, а останні в свою чергу розбиваються на більш дрібні свої складові частини-родини».

На підставі цього винаходу XVIII століття, він на шостому році пролетарської революції оголошує:

«В ділі освіти й виховання не може бути питань лише державних, або шкільних, але є питання родинно-суспільно-державне. Це є триумвірат, який може бути диктатором системи, методів і ідеалів виховання молодого покоління».

Знову незрозуміло. Можна подумати, що Чепіга не окрему частину «суспільства», але «суспільства в масі», рахує вже ідеальним? Ми не будемо спростовувати цього його постуляту.

Всім ясно, що дрібнобуржуазна ідеологія, під впливом НЕП'а найміцніше отаборюється в родині й робить останню заклятим ворогом нашої трудової системи соціального виховання.

Ясно, що соціальне виховання, яке Чепіга визнає за велике досягнення революції, може здійснитися лише при диктатурі пролетаріату, і в кожному разі не диктатурі держави, дрібно-буржуазної родини й невиразного суспільства.

Ми припустимо, що говорючи про передачу суспільству більшості освітніх функцій, він просто завдяки своєрідній термінології хотів сказати не те, що написано чорним по білому, а щось інше, а саме, що під суспільством він розумів ідеальне суспільство майбутнього, або ту революційну частину суспільства, що бореться з консерватизмом «суспільства в масі».

В такому разі той же його висновок теж буде неправильним. Таке суспільство мусить, вживаючи термінологію Чепіги, мати внутрішній зв'язок з державою, тоб-то перейнятися інтересами і світоглядом класи пролетаріату, влитися в нього, або, принаймні, виявити тенденцію до такого вливання. При такому стані неможливо шукання якоїсь вихідної лінії між державою й суспільством. Може йти мова про виповнення цим суспільством державних функцій.

І Робітниче-Селянська Влада так і ставить питання про співучасть окремих груп суспільства. Ім вона доручає виконання державних функцій, їх вона заохочує до асиміляції з класою пролетаріату.

Учительство, про яке найбільше йшла мова у Чепіги, і яке він окрестив доволі невдалим терміном—суспільство, вже, очевидно, вийшло із стану того квієтизму, в якому пробувало і виявляє тенденцію до зближення з пролетаріатом. Воно кидає те непевне становище межіумочної класи.

Треба охопити це учительство, треба з'ясувати йому спільність його інтересів з класом трудящих, треба наблизити його світогляд до пролетарського світогляду і тоді сам собою утвориться той внутрішній зв'язок з державою, про котрий говорить Чепіга.

Соціальна революція зробила страшенну плутанину в лавах суспільства. Скинувши погони з офіцерів і салдатів вона зробила всіх однаковими. Переплуталися всі роди зброї, згубили свої назви старі загони. І ходить Чепіга без компаса, пристає то до одного загону, то до другого. Скрізь йому не подобається. В одному місці загін отруений консерватизмом, в другому страшно, щоб не порахували за агента влади. Пригадується колишній лібералізм, шукає... де вони, але їх вже немає, розформувалися по різних загонах.

І не хочеться бути самотним.

«Хто з нас не хоче працювати над витвором найкращого, найціннішого, найважливішого. Нема таких між тими, хто під час величезних революційних зворушень не загубив свій розум і здібности реально мислити, працювати. Але нам не ставлять завдань, а може нам і не вірять?»

Розпачливо вигукує Чепіга. В трьох соснах заблудив. Шукає дороги. Перед ним дві, а він хоче третьої, але її нема.

Тепер не час міжкласових угод, порозумінь і домаганнів права на існування окремих груп, а час класової боротьби, яка неминуче приведе до знищення класів. Працювати за здійснення громадських ідеалів можна не поруч з пролетаріатом, але лише в лавах пролетаріату.

Не на спілку пролетарської держави й суспільства чекає молодь—суспільство майбутнього, а на злиття, асиміляцію всіх непролетарських класів з пролетаріатом вона сподівається.

До розвитку капіталізму на Україні¹⁾.

Фінансовий капітал несе з собою не тільки крайню зацікавленість в закордонних ринках, не тільки здатність систематичного керування в справі їх експлоатації: звичайний крамообмін одсувається на задній план, а наперед повстає завдання знайти місце пристосування для свого капіталу в продукції на новому терені. Експорт краму замінюється тим, що у власнім сенсі треба назвати експортом капіталу.

Л. Каменев.

«Економич. система імперіалізма».

Капіталізм на Україні почав швидко рости з 70-х років. І темп цього зросту йшов тут швидче, ніж у Росії. Зріст капіталізму на Вкраїні можна було помітити вже по зміні характеру й місць росташування центрів торгівлі. Як зазначає Туган-Барановський—

«...уже з 70-х років старовинні вкраїнські ярмарки разом із центрами української торгівлі починають занепадати. Рівнобіжно з цим швидко зростає новий торговельний центр України—Харків. Ціла низка ярмарків переводиться до Харкова; ярмарки йдуть в ньому один за одним майже на протязі цілого року»²⁾.

Далі Туган-Барановський наведе позичену ним із «Фабр.-зав. промисленности и торговли России» (СПБ. 1896 г., стр. 425—427) таблицю руху суми розпроданого на ярмарках краму (в мільйонах руб.)³⁾.

	1868 р.—72 р.	1895
Ромен: Олійчаний ярмарок	3,0	0,4
» Вознесенський ярмарок	2,2	0,3
» Олександрівський »	3,6	0,3
Полтава: Ільїнський ярмарок	15,0	1,4
Харків: Крещенський »	8,5	14,0
» Троїцький »	2,9	1,8
» Успенський »	2,5	7,0
» Покровський »	5,3	8,3
Разом	43,0	33,0

¹⁾ Розділ із книжки І. Ю. Кулика, що її незабаром має видати Держвидав УСРР.

²⁾ М. Туган-Барановський «Русская фабрика в прошлом и настоящем». М. 1922, сторінка 245.

³⁾ Викидаємо з таблиці Курськ, оскільки це нашої праці не торкається.

Уже з цих даних видно, що традиційні місцеві ярмарки, що жились виробами місцевої кустарної продукції, починають губити своє значіння, перестають притягати до себе великі капітали, бо виникли якісь нові умови, які перенесли центр ваги торгівлі на Україні в нові місця.

Такою новою умовою і був колосальний швидкий зріст промисловости на Україні; в першу чергу українська залізнична і гірничо-заводська промисловість починають набирати першого значіння для цілої Росії, ослаблюючи минулу роль уральських заводів. Проведення нових залізниць в 1884 році, що з'єднала Донбас із Криворіжжям, інтенсифікувало розвиток української промисловости. З 1887 року, за виразом Туган-Барановського, —

«...заводи починають рости, як гриби.

За короткий час виникла ціла низка велетнів—чавунно-плавильних заводів: Олександрівський, Кам'янський, Гданцівський, Дружківський, Петровський, Донецько-Юр'ївський, Никополь-Маріупольський, Таганрозький і др. Кількість робітників на чавунно-плавильному заводі Юзу коло 10 тисяч чоловік, на інших трохи менш.

В 1899 році на півдні було 17 великих чавунно-плавильних заводів з 29-ма гутами (доменними печами), що вже працювали і з 12-ма, що будувалися»¹⁾.

Проф. П. І. Фомін наводить такі данні про розвиток металургічної промисловости наприкінці минулого століття:

«Виплавка чавуну, яка складала в р. 1893-м: разом в Росії 68,8 мільйонів пудів, на півдні (цеб-то на Україні—І. К.) 19,9 мільйонів пудів, досягла до 1900 року в Росії—до 177,5 мільйонів пудів і на півдні 92,6 мільйонів пудів»²⁾.

Отже, на Україні процес розвитку металургічної промисловости йшов втричі швидче, ніж у Росії: коли в цілому в Росії виплавка чавуну за 7 років збільшилась приблизно на 158%, то на Україні вона досягла 365%, причому українська виплавка чавуну складала в році 1900-м коло 49% загальноросійської.

Не менш швидким був розвиток і гірської кам'яновугільної і металодобуваючої промисловости.

«За короткий час ціна на вугільні землі в Донецькому районі виросла з 100—150 р. за десятину до 200—300 і навіть 400 р. за десятину. Були випадки продажу по 600—500 руб. за десятину»³⁾.

¹⁾ Там же, стор. 260.

²⁾ Проф. П. І. Фомін. «Очерки экономического описания России», стор. 139.

³⁾ Цітована книга Туган-Барановського, стор. 261.

Що до розвитку української кам'яновугільної промисловости, ми знаходимо дані в другій праці проф. Фоміна¹⁾:

Р о к и	По цілій Росії	В Донецькому басейні.
	м і л і й о н и	п у д і в
1893	464,8	239,8
1894	534,9	295,9
1895	555,5	298,3
1896	572,5	311,8
1897	683,9	411,7
1898	751,4	461,9
1899	853,1	562,8

«Здобич вугілля за цей період виросла: по цілій Росії—на 83,5% ...в Донецькому басейні на 135%».

«Вестник Финансов» (№ 33 за 1897 р.) так характеризує цей момент:

«Промисловість і торгівля півдня Росії так росте, що ні залізниці ні південні порти не встигають задовольняти вимог промисловости й торгу».

Що ж спричинилось до такого швидкого зросту промисловости на Україні? Капіталізм було тут збудовано так же штучно, як по всій Росії—закордонним капіталом. З періодом найбільшого розвитку промисловости на Україні сполучається одночасно поширений імпорт в Росію закордонного капіталу, в першу чергу французького та бельгійського.

В період від 1856—1887 років було відчинено в Росії п'ятнадцять закордонних кампаній з загальним основним капіталом в 71,7 міл. руб., від 1888—1894 р.р.—двадцять дві кампанії з 62,9 міліон. руб., від 1895—1902 р.р.—90 кампаній з 253,0 міліон. руб. переважна частина тих капіталів належала бельгійцям.²⁾ Пізніше починається приплив французьких, далі німецьких і нарешті, в період 1906—1913 р.р. англійських капіталів. При чому значна частина закордонних капіталів посунула саме на Україну: з 327 всіх підприємств із закордонним капіталом за період 1856—1913 р.р., припадало на Україну 83 підприємства з загальним капіталом в 413.793,6 міл. руб. (в той час, як цей капітал в загальноросійському мірілі складав 1.343.461,8 міл. руб.)³⁾.

В 1897 р. з усіх південних металургічних підприємств тільки два можна було числити «чисто російськими»—Сулинський завод Пастухова і Олександрівський Брянського Т-ва. Наскільки інтенсивним було в ті часи вкладування закордонних капіталів в промисловість України, можна бачити вже по тому, що досить

¹⁾ Проф. П. І. Фомін: «Украина, экономическая характеристика», стор. 105—106; наводимо таблицю в трохи скороченому вигляді.

²⁾ Цифри взято із статті М. І. Галицького, цитованої в згаданій уже роботі проф. Фоміна, стор. 107.

³⁾ Цифри взято з того ж джерела.

було додати до назви фірми слово «дніпровський» або «донецький», аби мати надію на легкий збут акцій за кордоном ¹⁾.

Україна опинилась в цьому відношенні в трохи іншому стані, а ніж Росія. В той час, як у Росії багато підприємств, цілих ділянок промисловости давно вже встигло стати «чисто російськими» (як текстильна промисловість), на Україні закордонні капітали почали прикладатись значно пізніш, пристосовуючись до найбільш молодих ділянок промисловости. Таким чином, до моменту війни 1914 року вся українська важка індустрія опинилась в руках закордонного капіталу.

От як характеризує залежність української промисловости від закордонного капіталу до Жовтневої революції М. Павлович:

«Англійські, французькі й бельгійські підприємці вклали величезні суми в металургічні підприємства і вугляні шахти Донецького басейну й фактично вся металургічна промисловість Донбасу була до Жовтневого перевороту в руках англо-франко-бельгійського капіталу. Напередодні війни 1914 року із 3600 коксових печей в кам'яновугільних копальнях Донбасу з загальною продукцією в 175 міл. пудів, — 3150 печей з продукцією в 153 міл. пуд. коксу належало акціонерним компаніям з виключно закордонним капіталом. Що до металургічної промисловости, то й тут закордонний капітал напередодні війни був єдиним гегемоном: так, знаменитий «Продамет», що зосередив у своїх руках 80% всієї продукції металу, був головним чином синдикатом бельгійських і французьких капіталістів. Центральне Правління цього синдикату було в Парижі ²⁾.

«Закордонні капіталісти виключно володіли залізними руднями цілого Криворіжжя...

«Закордонні капіталісти вклали великі суми не тільки в металургічні рудні, заводи й вугільні копальні Донбасу, але й в міські трамваї, електричні станції й залізниці та інші промислові підприємства цілої України, і зовсім не мали наміру одмовитись без бою від своїх прибутків ³⁾.

В цьому полягає основна пружина, яка примушувала закордонних великодержавних імперіялістів так уперто прагнути до збройної окупації України і підтримування мало чи не всіх контр-революційних рухів на Україні.

Причина цієї упертости полягає не тільки в тому, що колосальні природні скарби України приваблювали до себе апетити закордонних імперіялістів, не тільки в тому, що Україна лежала на шляху до Кавказу, Туркестану й Персії, а головне

1) Туган-Барановський «Русская фабрика», стор. 261.

2) В такому ж стані був і «Продуголь», який об'єднував всю торгівлю Донецьким мінеральним паливом.

3) Мих. Павлович (Волонтер) «Украина, как объект международной контр-революции». X. 1920, стор. 9—10.

ще й в тому, що в ці скарби уже було вкладено величезні закордонні капітали.

На українське вугілля, руду, сіль, на українську промисловість закордонні капіталісти дивились, як на свої багатства, вже оплачені їх великими капіталами.

При чому імперіялістичні хижаки не так уже були зацікавлені в політичній окупації України, звязаній з витратами на утримання адміністративного апарату й великих збройних сил в завойованій країні. Для них досить було би кінець кінцем, утворення такої внутрішньої політичної кон'юнктури, яка забезпечила б їм можливість необмеженої економічної експлоатації України. Звідси підтримування закордонним капіталом всіх державних формувань і гуртувань на Україні, які не посягали на «священне» право їх власности,—від «соціалістичної» Центральної Ради до поміщицько-монархичної денікінщини.

Необхідно також відзначити, що закордонні великодержавні імперіялісти, не вважаючи на підтримування ними української націоналістичної контр-революції, зовсім не зацікавлені були в існуванні самостійної України, в повному відокремленню її від Росії. Це було б тим більш не вигідно для них, що Росія в значній мірі була ринком як для вироблюваних на Україні закордонним капіталом товарів, так і для перероблюваних за кордоном української сировини й напівфабрикатів.

По даних проф. С. Остапенка, напередодні війни 1914 р. на українському товарному ринку оберталось 1500 міл. пуд. кам'яного вугілля, 300 міл. пуд. коксу, 50 міл. пуд. соли, 420 міл. пуд. залізної руди, 16 мільйон. пуд. марганцевої руди і т. инш., між тим, як вивозила в той час Україна:

600 мільйонів пуд.	кам'яного вугілля
100 »	залізної руди
30 »	чавуну
24 »	соли

і т. д., в тих же приблизно пропорціях.

Далі проф. Остапенко дає цифри що до розподілу здобутого на Україні в 1913 р. вугілля.

Здобуто в 1913 році 1544 міл. пуд.

Розподілено це вугілля:

	міл. пуд.	%
для залізниць	320	27
» металургічних фабрик . .	266	22
» цукроварень	62	5
» фабрик перероблюючих зал.	42	4
» пароплавів	45	4
» інших фабрик	148	12
» опалу	309	26

Звідси повстає, що 1.192 міл. пуд., або 80% усього здобутого на Україні вугілля витрачалося на внутрішні потреби України й Росії.

Таку ж картину уявляє, згідно даних С. Остапенка й розподіл залізної руди:

здобуто залізної руди в 1913 році . . . 420,0 міл. пуд.		
Росподілено:		
	міл. пуд.	%
для українських металургічних заводів . .	352	85
» закордонних	31	7,5

Таким чином, коли погодитись з проф. Остапенко, що експорт з України, взагалі перевищував імпорт, то що до виробів промисловости, які зайнято закордонним капіталом, повстає інша картина: головним ринком їх збутку була б Російська імперія в цілому ¹⁾. Отже, зовсім не в інтересах закордонних капіталістів було скорочення цього ринку через відокремлення України від Росії. Очевидячки, підтримуючи «самостійницькі» рухи на Україні, закордонні імперіялісти, розглядали це як певний і тимчасовий тактичний прийом.

¹⁾ Беремо ці дані з рукопису проф. С. Остапенка «Розвиток капіталізму на Україні», ласкаво предоставленого нам автором.

Е. БЕРГЛЕР.

Психоаналіз.

СУТЬ ТА ЗНАЧІННЯ НАУКИ ПРОФ. З. ФРЕЙДА.

У більшості людей до сексуальної проблеми помітне якесь особливе відношення, якась хибна цнотливість та пристрасть. Тому-то й не диво, що, коли Фрейд для цілої низки психичних афектів (неврози страху, неврастенії, гістерії та неврози примусу) дав сексуальну етіологію (обґрунтування), проти цієї нової науки знялась ціла завірюха обурення. Власне кажучи, наука Фрейда нічого нового не проголосила, бо вже давній наївно-народний погляд зв'язував любовне життя з нервовими та душевними хворобами. Але хоч Фрейд і признав цього свого важливого співника з певним задоволенням, то все ж таки треба з'ясувати як слід собі віддаленість між науковим методом та доводами і тою народньою природньо-наївною вірою. Це відноситься головню до пояснювання снів. Шкільна наука ухиляється від поважного наукового дослідження цього питання, але ґрунтовна праця Фрейда всупереч ученому поглядові і згідно з дуже давнім народнім віруванням доказала глибоке значіння їхнього змісту. З другого боку загально прийнятий погляд про випадковість духовних явищ перечить науці Фрейда про сувору детермінованість (означність) кожного психичного факту. Врешті ще більший опір зустріли факти, подані Фрейдом, відносно ранніх сексуальних проявів у дітей, які інші й досі ще розглядають, як дивовижні або жахливі приклади передчасної деморалізації. Частину суперечностей можна з'ясувати ще й тим, що Фрейд бере поняття «сексуальність» в широкому розумінні і в цьому йде слідком за звичайним вживанням німецького слова «lieben» (любити), котре вкладає в нього надто широкий зміст і разом з тим обстоює єдність всіх форм любови, від грубо чуттєвих сексуальних зносин аж до безкорисного нахилу до ніжності. Зрозуміло, що до сексуальної сфери відносяться не тільки справжні сексуальні діяння, але й усякі мрійні образи, уяви. Під фрейдівським поняттям «libido» (полова пристрасть) треба розуміти суму всіх нахилів та поривань, що походять од різних грубо-сексуальних та психо-сексуальних рухів і їхніх одуховлених перетворень. Врешті, дальшому поширенню та активності фрейдівського психоаналізу

перешкоджає ще й надзвичайна складність психоаналітичної техніки, що вимагає довгих років важкого студіювання та вправи.

Основою для розуміння системи Фрейда служить його теорія сексуального. Недавнє встановлення факту, що чиста, безвинна дитина має сексуальне життя, зустріло величезний опір. Крім цих сентиментальних закидів, факт сексуальності дітей заважає визнати взагалі так звана дитяча амнезія (забуття), що затирає в більшості людей спогади про перші роки дитинства до шости або восьми років. А все-таки знаємо, що в ніяку іншу пору життя пам'ять не буває такою здібною до прийняття як за часів дитинства. З другого боку, психоаналіз довів, що самі ці позабуті нами вражіння лишили найглибші сліди в нашому душевному житті, що мають рішачче значіння для всього нашого дальшого життя. Ото ж не може бути й мови про якесь забуття дитячих вражінь, а лише про їхнє стримування свідомістю, факт, який називаємо витісненням.

Фрейд визначив, що дитина вже при самому народженні приносить зародки сексуальності і що вже під час приймання їжі, потягові, що служить до підтримування її існування, вона разом з тим почуває ще й іншу насолоду, яку силкується викликати знову і знову через тертя, незалежно від самого приймання їжі. Нерідко насолода ссання поєднується з рухом тертя певних вразливих частин тіла: грудей, зовнішніх полових органів. Цим шляхом багато дітей доходить від тертя до онанізму. Не підлягає жадному сумніву, що тут маємо справу з певного роду сексуальним чином, котрий є остільки важкий для зрозуміння, оскільки згаданий нахил направлено не на інших осіб, а задовольняється на своєму власному тілі—«автоеротично». Разом з тим рот і губи виявляються «ерогенними зонами»,—значіння, яке вони зберігають і в дальшому сексуальному житті в поцілункові. Як що ця особливість зберігається й надалі, то з цих дітей виходять дорослі, що смакують поцілунки, що нахильні до неприродних поцілунків, а з'окрема, що-до чоловіків, то в них цього повстає сильний нахил до п'янства та куріння; як що до цього приєднується витиснення (дитячої пам'яті), то вони почувають відразу до їжі й мають гістеричну блювоту. Внаслідок спільності губної зони витиснення переходить і на інстинкт їжі. Всі пізніші гістерики, в котрих під час випадків затримується в горлі їжа і в котрих буває блювота, були за дитячих років пристрасними солодіями. Хто ніколи не мав ближчого діла з невротиками, тим здається насамперед незрозумілим одкриття Фрейда, що й задня зона викликає у дитини пристрасть. Але на дітях часто можна спостерігти, що вони не хочуть випорожнати грубу кишку, коли їх садовлять на нічний горщик, через те, що м'які маси стільця, підтягнуті догори, викликають сильні стягування м'язів і при проходженні через вихід роздратовується слизиста оболонка.

Зародки сексуальної вразливості новородженого де-який час розвиваються далі, але потім підлягають послідовному заглушенню в так званий «латенціальний період»—період прихованості («*Latenzperiode*»), що переривається здебільшого аж на 3—4-му році життя. За цей період цілковитої чи часткової прихованості в наслідок органічних процесів та дбайливої допомоги виховання, витворюються ті душевні сили, що згодом стримують сексуальні поривання, ніби валами звужують його напрямки: відраза, соромливість, всі естетичні та моральні уявлення. Друга частина цієї сексуальної енергії під час прихованості відхиляється від сексуального призначення й направляється до культурних та соціальних завдань,—цей процес Фрейд називає «сублімацією».

Зародки сексуальних рухів у немовлят можна простежити за дитячого віку,—дати якісь загальні часові зазначення поки що не пощастило в їх поступовому розвитку. Це нове виступання сексуальних проявів в другому періоді сексуального розвитку дитини визначають внутрішні причини та зовнішні спонуки. Вони ґрунтуються почасти на бажанні викликати задоволення, пережите вже в наслідок певних органічних процесів, як, наприклад, смоктання, або їх викликає периферичне роздратування ерогенних зон, неминуче при обмиванню тіла. І механічні, особливо ритмічні струси тіла це так само приємні почування: через те діти так і люблять гойдання, підкидання, а також колихання, їзду по залізниці чи на возі. Що діяльність м'язів і під час кидання та боротьби з товаришами може також викликати сексуальні почуття, це річ відома. Переляк та страх можуть теж викликати полові подразнення. При цьому особливо треба звернути увагу на ті подразнення, що повстають у школярів, в наслідок страху, котрі можуть згодом привести до онанізму та полюції. Нарешті появляються нові нахили поривання, котрі нами, що до свого походження, ще не з'ясовані як слід: бажання більше бачити та нахил до жорстокости. Розуміється, що не треба ніякого спокусу що для розбудження сексуального життя дитини в цей другий період.

Отже, дуже цікаво простежити, як то дитина під впливом принагідних спокус стає справді «поліморфно-зіпсутою», тобто такою, що її легко повести до всяких можливих вчинків. Це вказує на те, що нахил до цього лежить вже в самій її природі. Вона приносить з собою прихований нахил до всяких вибриків й покручень, а через свою бісексуальність (двохполовість) також і нахил до гомосексуальности. Розвиток дитини, чи то в бік нормальности, чи то в бік нервозности, визначає особливе підкреслювання дитячими переживаннями певних її нахилів і зон. Ці присущі дитині властивості можна звести до низки частинних нахилів, котрі, одначе, самі по собі не є чимсь первісним. Такими частковими нахилами Фрейд вважає ексгібційну пристрасть (до оголення свого тіла), жадобу бачити

активну та пасивну альголагонію (садизм та мазохизм) то-що. Недвозначна втіха, яку відчувають діти при оголенні тіла, особливо полових його частин, вказує на «ексгібіційну пристрасть». Трохи старшому віці їй відповідає цікавість бачити полові частини та функції випорожнювання у інших людей (жадоба бачити), що вважають моральним вивихом. Оглядування та обмацування полових органів («гра в докторів») поміж дітьми не рідкий випадок: такі діти можуть стати завзятими підглядачами того, як інші випорожнюються. Коріння садизму (насолоти жорстокости) легко можна вказати і в нормальному стані людини; є вони в тій домішці агресивности, що виявлюється в сексуальності більшости осіб чоловічого роду й біологічне значіння якої полягає мабуть в потребі перемагати опір сексуального об'єкту ще-небудь инакше, ніж шляхом звичайного залицяння. Садизм відповідає агресивній складовій частині сексуального інстинкту, що стала самостійною, надмірною й пересунулась на перше місце. Ще далеко до того, як почнеться шукання зовнішнього об'єкту для любовних зносин, появляється після певної стадії автоеротики, «нарцизм», ц. т. закоханість у самого себе. Розрізнені до того часу нахили складаються в суцільну єдність, що власне тіло бере за сексуальний об'єкт. Тоді починається та важлива пора, коли дитина доходить до розуміння своєї власної сексуальности і починає підглядати полове життя батьків, оскільки його зраджує (виказує) спільне лежання на одному ліжку. Цей вибух жадоби сексуального знаття, про який читаємо в надзвичайно численних біографіях та описах хвороб, починається здебільшого з народження найближчої людини. Жадоба знаття у дітей взагалі не повстає сама собою, а тільки під спонукою інстинктів, що її опанували під час подиву з приводу появи нової дитини. Це цілком слушно вважають небезпечною для інших дітей справою, бо то пробуджує їхні почуття і загострює в них спромогу думки. Під імпульсом цих почуттів та турбот дитина доходить до того, що починає займатись найпершими великими проблемами життя і задає собі питання, звідкіля з'являються діти. Це питання спершу згучить мабуть так: звідкіля взялася оця дитина, що стала мені на перешкоді? Як що дитина після своїх даремних або невиспачаючих шукань розгадати це питання звернеться з ним до дорослих, то вона або не дістає ніякої відповіді, або таку відповідь, яка її задоволити не може, або навіть гримання за свою негречну жадобу знаття, або, нарешті, її запитання збувають відповіддю, що то лелека приносить дітей з води. Цій казці про лелеку діти здебільшого не вірять, бо від їхнього уважного ока рідко може заховатися вагітність матері. Навпаки, вони утворюють собі що до запліднення та народження дітей хибні теорії. Через те, що вони здебільшого не знайомі з жіночими половими органами, діти доходять до того погляду, що новорожденний виходить як екскремент через задній прохід (клоакова теорія). Інші гадають,

що він виходить крізь груди, або крізь отвір у пупі, або через розрізання живота. А що ці теорії повстають з незнання жіночих полових органів, то їм, звичайно, впадає на думку, що обидва поли можуть мати дітей,—уявлення, що дійсно в фантазії дітей грає велику роль. Взагалі, існування двох різних полових апаратів, коли воно дитині ще невідоме, складає поважну проблему дитячого думання; вона розв'язується в той спосіб, що хлопець приписує і жіночому роду пеніс (чоловічий половий член), а коли він його не бачить, то вважає його відрізанним. Маленькі дівчата натомісць не бачуть у себе при порівнянні з хлопцями чоловічого члена, звідки й повстає «заздрість на пеніс», а також почуття недосконалості, а з цього повстає бажання бути також хлопцем. Відповідно до цієї «заздрости на пеніс» у хлопців, коли вони порівнюють себе з дорослими (з батьком), виникає де-коли почування своєї мізерности через малість свого органу і зв'язане з цим бажання бути дорослим чоловіком. Страх загубити члена—«страх за пеніс»—раз-у-раз складає зміст важливого для неврозу «кастраційного комплексу». Через неясність відносно зовнішніх полових органів повстає багата творчість фантазії що до запліднення; напр., уявлення дівчат, що запліднення відбувається через самий поцілунок, а вагітність через приймання їжі. Так само діти уявляють собі часто стан подружжя так, що задоволення в ньому полягає у звільненні від сорому та огиди, частіше всього в той спосіб, що чоловік та жінка без сорому одне перед одним уринують (мочаться) або показують одне одному зад і инш. Надто часто доходять діти й до садистичного уявлення коїтуса (полових зносин), а саме: хлопці вважають його переважно за насильство, бо до цього приводить їх підслухування полового акту дорослих (переважно батьків), що відбувається з вигуками, стогонами та голосним диханням.

З цих дочасних переживань об'єктивної любови, з дитячих дослідів та впливаючих з цього хибних уявлень розвивається у дитини психосексуальне усталення в сім'ї, яке Фрейд назвав «Едіпус-комплекс», причому хлопець, подібно до Едіпа в легенді, любить матір і марить про сполуку з нею, бажаючи якимось позбутися батька, що стоїть йому на перешкоді. Так повстає в сімейному житті констеляція, що згодом часто виявляється цілком типово, коли дочка більш прихильна до батька і буває часто його коханкою, а син робить це саме відносно матері. Між братом та сестрою повстає також еротичний нахил, в той час як між дітьми одного полу із-за ревності виникає ворожнеча.

Прихований латентний період триває, як що не рахувати згаданих перерв, аж до переходу в полову зрілість, коли губиться попередній автоеротичний характер сексуального життя й інстинкт знаходить свій об'єкт в іншій людині. Нова мета сексуального прагнення, витворена переходом до полові зрілості в чоловіка, полягає в виділенні полових продуктів, яке вимагає

підлеглости всіх еротичних зон зоні генітальній. Цю підлеглість підтримує розвиток полових органів та вироблення полових секретів (виділень). З обставинами, що повстають тільки з половою зрілістю, звязана й та пристрасть задоволення сексуальности, що завершує нормальні полові зносини—«кінцева насолода». Насолода в попередньому подражненню ерогенних зон потребує окремого назвиська і тому названа Фрейдом «передвіхою». Саме в час полові зрілості, з огляду на нове сексуальне прагнення, обидва поли в своєму розвитку далеко між собою розходяться. Розвиток чоловіка проходить більш послідовно, в той час як у жінки наступає навіть свого роду регрес. Провідна головна ерогенна зона у дитини жіночого роду лежить у кліторі (секелі), який відповідає головці члена. Ця, так би мовити, чоловіча кліторна сексуальність витісняється в пору полові зрілості, коли у хлопця як раз навпаки, дуже розвивається *libido*. Перехід ерогенної вразливості з клітора на вхід у пихву займає часто певний час, протягом якого молода жінка під час полового акту нечутлива.

Обидві важніші зміни полові зрілості, перевага генітальної зони та знахід об'єкту, необхідні для того, щоби настало нове сексуальне життя. Але як що через паталогічний (хворобливий) стан чи випадкові вибухи в житті цього об'єднання сексуальних роздратувань ріжного походження та їхнього направління на нормальний сексуальний об'єкт не станеться, то настають хворобливі відхилення сексуального інстинкту, як збереження певної частини первісного поліморфно-схибленого нахилу. Отже, полові схиблення є ніщо інше, як розвиток зародків, що сукупно мають у нездиференційованому стані дитини і в дорослого стають перешкодою його розвитку.

Тепер, коли ми зрозуміли поняття сексуальности у Фрейда, можемо перейти до проблеми «несвідомого» в душевному житті. Справа в тому, що спостереження психоаналізу змушують нас припускати несвідомо-психичні процеси. «Несвідоме» можна найкраще зрозуміти на прикладі пост-гіпнотичного наказу. Відомо, що гіпнозитор має здібність давати під час гіпнозу своєму пацієнтові накази, які пацієнт має виконати по де-якім часі після того, як прокинеться від гіпнозу. Пацієнт дійсно виконує цей наказ, хоч і не може усвідомити собі свого вчинку, бо ж медіум відносно того, що сталося під час гіпнозу, цілком амнестичний, безпам'ятний. Це я навожу, як приклад. Подібно мається справа й з «несвідомим» у психоаналізі. Річ у тому, що хворий ті несвідомі душевні рухи, що викликають його хворобу, виказує тільки з великим опором. Якась сила не дозволяє йому усвідомити їх собі і задержує їх у сфері несвідомого. На цьому принципі «опору» Фрейд заснував свою теорію психичних процесів гістерії. Ті ж самі сили, що стоять тепер на перешкоді до усвідомлення несвідомого, навмисно позабутого, мусили в свій час самі це забуття створити або затримати відповідні

думки в сфері несвідомого. Фрейд називає той прийнятий ним процес «витісненням» і вважає його доказним, безперечно існуючим опором. Витіснення настає в наслідок того, що етичні та естетичні вимоги особистості в процесі свого роду психичної боротьби за існування відкидають сильне психичне переживання, незгідне зі звичайним психичним укладом індивіда,—або подібне до нього сильне бажання,—так, начеб-то його затримав акт психичної перепрацьовки. Перед цим відбувся короткий конфлікт, і кінцем цієї внутрішньої боротьби являється витіснення невідповідного психичного переживання. Як би незгідне з психичним укладом бажання було прийнято, або як би конфлікт тривав довше, то це викликало б гостре незадоволення; від цього незадоволення має визволити витіснення; що являється таким чином певного роду греблею проти душі, що сама по собі керується «принципом насолоди». Отже, поділ психики на свідому та несвідому з'ясовується конфліктом протилежних душевних сил. Скажу заздалегідь, що витіснення, котре веде до неврозу, невіддале, бо витіснене бажання існує в сфері несвідомого й далі і начеб-то чекає нагоди, щоби проявитись активно знову, або щоби на місце усунутого ввести до свідомості употворену та зроблену незрозумілою заміну: гістеричний симптом. Через це психоаналіз має рацію, що виходить «з вільних вигадок» пацієнта, цеб-то, виходячи з якого-небудь симптому пацієнта змушує хворого до вільних асоціацій, тоб-то силую його висказувати все, що тільки йому як-небудь спаде на думку. В цій, як здається, хаотичності лежить певний метод, бо ми знаємо, що в психичних явищах немає нічого випадкового, що хворий звідкіля б він не почав, завжди буде змушений перейти до розмови про ті комплекси, що спричинили його хворобу. Цей досвід веде нас до переконання, що в психичних проявах нема нічого незначного, нічого довільного, нічого не заслужовуючого уваги. В своїй епохальній книзі «Психопатологія щоденного життя» Фрейд зробив у цьому напрямку дослід над буденними думками та вчинками людей. Власне Фрейд дослідив певні помилкові рухи, розсіяність і тому подібне, і він зміг доказати, що коли на ці помилки нашої психичної акції, як і на певні вчинки, що здаються не з'умисними (симптоматичні вчинки), коли на всі ці неслухно недоцінені дрібниці звернути психологічну увагу, то вони являються регулярно добре умотивованими і вже наперед визначеними, певними, хоч і в свідомості—не спізнаними причинами.

Особливе значіння в психоаналізі має витлумачування снів. Несвідоме, що лежить в основі неврозу, зраджує себе в снах, що правда, не цілком одверто, але так, що його можна розшифрувати. Таким чином сон став, так мовити б, головним підходом до несвідомої психіки пацієнта. Всі ті механізми, що грають певну роль при повстанні неврозних симптомів, беруть участь і в складанні сну. Через це незрозумілість сну тотожня незрозумілості невропатичних симптомів. Як ці, так і сон є виразом

і заміною того матеріялу, що в наслідок витіснення став несвідомим. В обох випадках справа йде про не зовсім витіснені інфантильні інстинктивні рухи (що походять з дитячих років), та про той матеріял, що прилучився до них згодом. Там знаходяться вже обговорені нами інстинктивні рухи та затори менш-більше прихованими і при частому повторенні дають важливе пояснення того комплексу, що лежить в їхній основі. Поруч з інфантильними та сексуальними, справжніми джерелами сну, другорядними його джерелами треба вважати пережитки дня, незаважені переживання попереднього та позавчорашнього дня, а також свідомі й передсвідомі психичні прояви: настрої, бажання, побоювання, наміри й тому подібне, з багатьома різнomanітними їхніми подробицями, що часто, на перший погляд складають головний зміст сонних марінь.

Сон—це не хаос нісенитниць, як гадали досі, але важливий душевний феномен. Кожний сон, і то без винятку, уявляє собою регулярно здійснення бажання, ц. т. з'ображує несвідоме бажання сонного в драматичній формі. При цьому бажання дитячого походження охоче комбінується з теперішніми. Проти цього закидають, що є чимало страшних, жахливо-кошмарних снів, котрі являються як раз протилежністю до здійснення бажань. Але ж Фрейдові вдалося довести, що кошмар, коли його як слід з'ясувати, являється відбитком приглушеного (витісненого) сексуального бажання, якому не пощастило заховатись як слід. Фрейд умів доказати, що воно нам тільки так здається, що страх, який відчуваємо уві сні, пояснюється змістом сну, який проявляється в жахливих снах; справа тут тільки в розумінні невротичного страху взагалі. Через те страшний сон належить до проблеми страху і його докладно-з'ясовано нижче при розгляді «гістерії». Але тлумачення снів та їхній зв'язок з загальним життям людини не можна надто просто собі уявляти. Адже ж те, що ми пригадуємо собі вранці («маніфестний зміст сну») є здебільшого дуже фантастичним, де-коли парадоксальним витвором думки, бо навіть там, де він здається логично збудованим, не виказує дійсного значіння сну («латентного змісту сну»). Тільки пояснюючий дослід психоаналізу здатний виявити поза цим «маніфестним змістом сну» прихований «латентний зміст» думок, ц. т. дійсний не свідомий зміст бажань. Але не слід давати себе звести на манівці тим, що сон багато де в чому зв'язаний з вражіннями останнього дня. Змішування пережитків дня з глибоко несвідомим елементом відбувається в типовому випадку складання сну так: пережитки дня попадають у зв'язок з витісненим близьким до них по змісту, несвідомим дитячим бажанням, що в сонному стані дає їм силу ввійти в свідомість. Латентні (приховані) думки через своїх несвідомих спільників, перетворюються, переодягаються, переинакшуються й стають таким чином заманіфестованим сновиддям. Частині несвідомого вдалося ввійти рівночасно в сферу свідомого.

Справжню підкладку сну творять несвідомі бажання з часів дитинства, що, складені в глибині несвідомого, стали нездійсненими і цілком нормально дякуючи культурному розвитку залишилися в обсязі несвідомого або й зникли. Бажання, що дійсно створюють сон і ввісні здійснюються, можна шляхом об'яснюючого дослідження психоаналізу виявити до найменших подробиць. Вони, як протилежність до зовнішнього змісту сну, уявляють логичний та змістовний, а також умотивований почуттями зв'язок думок, що складає органічну частину всякого іншого душевного життя. Натомість зовнішній сон, що ми його пригадуємо вранці, стоїть часто перед несплячою свідомістю без усякого внутрішнього зв'язку почуття, незрозумілим і так само чужим якими, нормальній свідомості здаються, наприклад, божевільні ідеї психично-хворого. Так доходимо ми до того факту, що сон у своїй найглибшій основі є виразом тих інстинктивних первісних побажань, які згодом, відчуті як неприємні (витіснені), знову його оживляють через складні механізми перетворених форм. Фрейд гадає, що свідомість знаходиться на послугах витісняючої діяльності і, як свого роду психичний цензор, працює навіть увісні, де вона не дозволяє забороненим потягам егоїстичної та сексуальної природи виявлятися цілком ясно, а тільки в формі переодягнутій в слова та образи. Внаслідок цього культурного ослаблення, здебільшого уникається появи неприємних почувань, що були б зв'язані з ясним усвідомленням несвідомого (страшний сон означає те, що ця тенденція сну розбилася).

Після цього настає можливість безтурботного супокійного сну. Таким чином сон, в різку протилежність до банального уявлення, являється якраз справжнім захисником сну; цьому зовсім не перечить те, що сон не завжди може як слід справитися з цим своїм завданням, — наприклад, кошмар.

Тут виникає питання, що це за душевні процеси, котрі ідеї сну, відшукані важкою працею витлумачення, перетворили в незрозумілу на перший погляд форму сну. З порівнянням пригаданого, заманіфестованого змісту сну з відшуканою, зхованою увісні ідеєю впливає поняття «праці сну», котра спричинила «перетворення сну». Тут передовсім кидається в вічі такий факт: знайдені шляхом аналізу ідеї сну далеко переважають той зміст сну, який ми собі пригадуємо. Ця обставина вказує нам на значне «згущення» ідеї сну. Поруч зі згущенням є ще й другий процес, котрий може до нашого нерозуміння сну долучити ще й здивування з приводу його душевної оцінки. Річ у тому, що в той час, як довершене витлумачення показує нам добре впорядковані та змістовні ходи думок, що лежать в основі сну в їх відповідному підкресленню, то в самому сні другорядне й незначне майже завжди наділяється невідповідно сильним чуттєвим підкресленням, а явно важливе, навпаки, трактується часто надто недбайливо. «Це

переміщення» душевної оцінки од важливого на другорядне спричиняється здебільшого до затемнення значіння сну і робить звязок його зі змістом сну незрозумілим. Поруч зі згущенням та переміщенням, цими двома найважливішими й для праці сну найбільш характерними витворами, огляди на засоби зображення спонукують далі той сон, насамперед в словесному виразі, до цілком дивовижних виконуваль. Цього вимагає те, що ідеї сну мусять перетворитися в наглядні форми, а задля цього мусять підпасти різноманітним перекручуванням та модифікаціям.

Більшість людей заперечує те, що їхні сни мають головним чином сексуальний зміст. Це зрозуміло, бо непосвячений бере на увагу тільки зовнішній зміст сну, бо ж про прихований зміст він не має ніякої уяви. Але ж Фрейд доказав, що тема сексуального виступає у сні замаскованою, і зображується в певному регулярно повторному типово-символичному способі зображення, наче по аналогії, до якоїсь картинної мови.

Непосвяченому та незнайомому з цією справою може здаватися зовсім абсурдним брати цілком безневинні і здається, звичайні образи, речі, особи, форми діяльності, виразити і. т. и. в сексуальному та бридотному значінні. Але треба згадати, що сон не може виявити свого дійсного змісту одверто. Це ж, власне, цензура змушує сон користуватися можливістю, виявляти себе в прикриваючій мові символів. Розуміється, справи не можна уявляти собі так, що праця психоаналітичного пояснювання ні в чому іншому не полягає, як тільки в перегортанні сторінок символічного словника. Справа не така проста. Адже ж кожна людина утворює собі зі своїх особистих досвідів, спостережень бажань і випадкових переживань свою власну символіку снів. Тепер, після цих обмежень та застережень, наведемо ряд типових сексуальних символів: король та королева зображують здебільшого батьків сплячого, принц та принцеса—це він сам. Всі об'єкти, що мають довгасту форму: палки, стовбурі дерев, гадюки, парасолі—мають представляти чоловічий член (дякуючи своїй подібності до нього, коли він в стані ерекції). Коробки, пуделки, шахви, грубки, вози—відповідають жіночому тілові. Кімнати уві сні—це здебільшого жіночі кімнати. Описи різних входів і виходів при цьому поясненні не зводять на манівці. Сон, в якому виходять з кімнат похапцем—це бурдейський або гаремний сон. Столи, накриті столи та дошки—це так само жінки. Всі складні машини та апарати представляють, мабуть, полові органи. Краєвиди визначають часто жіночі полові органи; країна, «в якій ми вже раз були», мусить символізувати тіло матері. Діти часто означають уві сні полові члени, бо чоловіки й жінки при нагоді мають звичку називати їх своїми «малими». Хто символічної мови сну не розуміє (а вона вимагає багатьох років вправ у поясненні), той ніколи не зможе цілком пояснити

сну, ніколи не зможе провести вдалого психоаналізу. Символіка—це як раз найважливіше технічне приладдя в науці про душу.

Тепер звернемося до науки Фрейда про невроз. Фрейд поділив усі неврози на актуальні неврози та психоневрози. До актуальних неврозів він зараховує неврастенію та невроз страху, до психоневрозів гістерію та невроз пригніченості. В усіх випадках неврозів існує сексуальна причина хвороби. При актуальних неврозах це моменти порядку актуального, при психоневрозах вони інфантильної (дитячої) природи. Друга важлива різниця між цима двома групами неврозних захворювань в тому, що при актуальних неврозах пошкодження мають, здається, токсичну природу (повстають з отруйних річовин). Вони проходять подібно до тих явищ, що бувають наслідком надмірної або надто малої доставки певних нервових отрут. Симптоми при психоневрозі мають, навпаки, психичну природу. Це можна определити ще й так, що актуальний невроз повстає при актуальному ушкодженні сексуального життя і при диференціально-діагностичному досліді пізнається як такий тоді, коли він після усунення цього сексуального ушкодження сам раптово зникає (чого, звичайно, при психоневрозі не буває).

Це Фрейдова заслуга, що він з усієї різноманітної маси всього того, що раніше називали неврастенією, цілком ясно виділив «справжню неврастенію» та «невроз страху». Неврастенію можна раз-у-раз вивести зі стану нервової системи, що походить від ексесивного (надмірного) онанізму або повстає самовільно в наслідок частих полюцій. Невроз страху пізнається по неврозному страху, вражливості, сильному нервовому биттю серця, болях голови та шлунку, псевдоревматизмах, потіннях, дрожаннях, памороках та багато де-чого иншого. Причиною неврозного страху є, як уже вказано, завжди актуальне порушення сексуального життя.

Тепер запитавмо, в яких осіб трапляється невроз страху? Він трапляється як страх дівочий і страх юнаків. Численні недвозначні спостереження показали, що в досягаючих дівчат перше спіткання з сексуальною проблемою (коли, напр. побачить сексуальний акт, почує його з слів иншої людини, або прочитає про нього, коли дивиться на малюнок, де зображено цей акт); може викликати невроз страху, котрий типово комбінується з гістерією. Далі страх жінок, що їхні чоловіки мають ознаки «ejaculatio praecox» (передчасного виділення насіння) або дуже ослаблену потенцію; далі, що вони вживають «coitus interruptus» (полової сполуки, під час якої, в наслідок передчасного виймання члену з пихви, насіння не має змоги ввійти в неї), або «coitus reservatus» (полової злуки з захисними приладдями, напр. з кондоном). Ці

всі випадки належать до одного комплексу, бо при аналізі можна переконатись, що тут вся справа в тому, чи жінка при половій сполуці має повне задоволення чи ні. Останній випадок стає умовою для неврозу страху. Але як що чоловік повторенням полового акту (що розуміється, краще), або вже в першому акті стримуванням виділення насіння зможе жінку задовольнити, то вона неврозові страху не підпаде, але тоді може захворувати на невроз страху чоловік, що вживає такого стримування коїтусу. Звідси ясно, що з чоловіка та жінки, що побоюючись дітей, вживають «coitus interruptus», завжди тільки одно захворює на невроз страху. Полова злука з Гондоном нічим, не шкодить жінці, тільки тоді, коли вона дуже швидко подразнюється, а чоловік дуже потентний. В іншому разі цей спосіб сполуки шкідливий не менше, ніж інші. Далі невроз страху трапляється, як страх вдов та тих, що навмисно утримуються від всяких полових зносин, і як страх в роки мутації (переходів з дитячого в дівочий, а з дівочого в жіночий вік). Це все—що до жінок. У чоловіків невроз страху трапляється, як страх у тих, що навмисно утримуються від полових зносин, далі як страх, що повстає з незадоволеного роздражнення (напр., під час засватаности), і нарешті як страх у тих осіб, що боячись наслідків сполуки, обмежуються лише обмацуванням та огляданням жінок. Ця група умов (яку без зміни треба перенести й на осіб другого полу: оглядання «молодої», зносини з сексуальним охоронним знаряддям) дає найчистіші випадки неврозу. Сюди належить далі страх чоловіків, що вживають «coitus interruptus» і доти затримують еякуляцію, доки не задовольниться жінка. Потім сюди належить і страх старіючих чоловіків. Річ у тому, що є чоловіки, котрі подібно до жінок, переживають стадію переходових років, і в часи зменшення потенції та збільшення «лібідо» хворують на невроз страху. Крім цього для обох полів важливе ось що: неврастеніки, в наслідок онанії, підпадають неврозові страху кожного разу, як тільки кидають свій звиклий спосіб сексуального задоволення. Ці особи зробились особливо нездатними до абстиненції (повздержливости). Нарешті, невроз страху виникає в обох полів ще з одної обставини, яка, здається, не має й найменшого відношення до сексуальности, а саме: через надмірну працю, виснажуюче напруження, напр., після нічного неспання, після догляду за хворими, ба навіть після важких хвороб. Але тут відсутність сексуальної «етіології» тільки здається. Хвороба виникає все-таки на ґрунті сексуального механізму, коли оте виснаження приводить до того, що психіка стає нездатною задовольнити тілесне сексуальне подразнення, котре їй постійно підлягає.

Що торкається теорії неврозу страху, то у Фрейда вона виглядає так: при досліджуванні цього неврозу маємо вражіння, що тут справа в нагромадженні сексуальних

роздратувань; що страх, котрий відповідає цьому накопиченню роздратування, є страхом тілесного походження, якого не можна вивести з самої психіки. Це зауваження підтримує той погляд, що механізму неврозу страху треба шукати в відхиленні тілесних сексуальних роздратувань від психичних та в ненормальному вживанні цих роздратувань. Механізм неврозу страху ми можемо собі приблизно уявити, як що змалюємо собі картину сексуального процесу. Для простоти ми проробимо це на прикладі чоловіка. Нормальний сексуальний процес полягає в тому, що скупчене тілесне роздратування, після того, як воно піднялось до психичного хвилювання і породило «лібідо», розряджується через складний рефлекс, при чому мусить цілком пройти і психічна роздратованість. Але таке повне звільнення психіки можливе лише тоді, коли воно відбулось шляхом акції, яку Фрейд назвав «специфічною» або «адекватною». В рямці цього зображення сексуального процесу, який в його основних рисах треба прикласти й до жінки, можна вкласти етіологію як справжньої неврастенії, так і неврастенії страху. Неврастенія повстає що раз, коли адекватне (відповідне) певному індивіду звільнення, замінюється раз-у-раз менш адекватним, як напр., нормальну полову сполуку при найбільш сприятливих умовах — онанією або полюцією; але до неврозу страху приводять всі ті моменти, котрі перешкоджають психичній перепрацьовці тілесного сексуального подразнення. Таким чином фрейдівський погляд з'ясовує нам симптоми неврозу страху до де-якої міри, як сурогати (заміну) пропущеної специфічної акції сексуального роздратування.

Тепер звернемось до обговорення гістерії. Фрейд обстоює такий погляд: душевне життя зводиться до гри сил, що взаємно себе зміцнюють або одна одну стримують, і коли в якомусь випадкові певна група уявлень залишається в сфері несвідомого, то активний опір інших груп уявлень спричиняє таку ізолюваність і несвідомість одної групи. Отже, своєрідність фрейдівської концепції полягає в «витісненні». Аналіз доводить, що такі витіснення відіграють надзвичайно важливу роль в нашому душевному житті, що індивідові вони часто можуть не вдатися і що ця невдача витіснення є передумовою гістеричних симптомів. Психоеаналіз дав відповідь і на те, звідки повстає така протилежність між нашим «я» та окремими групами уявлень, суперечність, яка вимагає усунення. Мова тут про глибоку суперечність між інстинктами, що служать сексуальності, досягненню сексуальної насолоди, та іншими, котрі мають завдання самозбереження індивіда, інстинктами «я». «Я» почуває себе під загрозою з боку надмірних сексуальних вимог і боронить себе від них шляхом витіснення. Фрейд зумів далі показати, що остання причина неврозу походить ще з дитячих років, коли пристрасть, підвищена через

де-які органічні умовини життя, сприяє тому, що витіснення не відбуваються. Отже, гістєричне витіснення знаходить собі таким чином аналогію, або свою передумову в «органічному витісненні» дитячого інстинкту та сексуального життя, що само по собі є цілком нормальне. Це витіснення є передумовою пізнішого гістєричного витіснення і пояснюється тільки тим, що індивід має цілий скарб решток спогадів, вийнятих с-під влади свідомости. І от вони через асоціяційний зв'язок притягають до себе те, на що з боку свідомости впливають напорні сили витіснення. Таким чином сексуально дозрілий неврозний індивід регулярно приносить зі свого дитинства частку «сексуального витіснення», що під впливом реального життя набуває більшої ваги і веде до конфліктів. Втікання від незадовольняючої дійсности, котре ніколи не буває для хворого позбавлєним безпосередньої насолоди, відбувається шляхом повороту (регресу) до попередніх фаз сексуального розвитку, котрі не були позбавлені певного задоволення. Таким чином один з дитячих станів сексуального життя знову відновляється.

Головний зміст душевної картини гістєричного складає, згідно з даними психологічного досліду, любовне життя в найширшому обсязі, з його інтензивними фантазіями. Цей головний зміст душевної картини гістєричних для поверхового спостереження, розуміється, так само прихований та зображений символічно, як і зміст сексуального сну. Картина хвороби стає тільки тоді зрозумілою, коли ми знаємо, що гістєрик своєю хворобою несвідомо для самого себе задовольняє ті бажання, котрі мають йому допомогти розв'язати його теперішні еротичні конфлікти. В цьому пункті існує певно згода між фрейдівським та звичайним розумінням, оскільки й Фрейд приймає, що латентного гістєрика явно хворим робить якась реальна подія з життя. Але ці реальні життєві події регулярно виявляються при ближчому досліді, як конфлікти еротики (напр. в любовному розчаруванні, в примусовому або розбитому жениханні, в сексуальному злочині, в раптовому сексуальному відкритті то-що). Коли на перший погляд здається, що є ще й інші причини (догляд за хворими, смерть родича), то при більш докладному досліді можна крок за кроком доказати несвідомий зв'язок цих банальних переживань з сексуальними та інфантильними переживаннями. Отже, гістєричні хворі страждають од ремінісценцій (спогадів). Фіксування певних душевних вражіннь—це одна з найважливіших і практично найзначніших прикмет неврозу. Отож, причиною гістєричних симптомів мають бути сексуальні переживання, бо уявлення, заряджені певною сумою подразнєнь, не одхилено ні певною нормальною

реакцією ні відповідним виявом душевного руху, при чому маса подразнень, звільнена уявленням обридження, вживається на те, аби викликати тілесний симптом. Ці замкнуті афекти залишаються почасти як постійне пригніблення душевного життя й стають для нього джерелом постійних роздражень; почасти вони підлягають перетворенню в якісь незвичайні тілесні рухи та затори, котрі згодом стають тілесними симптомами даного випадку. Фрейд назвав цей процес гістеричною «конверзією».

Фрейд вказав на те, що подібно, як у дитини, можна ерогенну прикмету перенести на всяку тілесну область, так і при симптоматології гістерії повертається аналогічна здібність до переміщення. При цьому неврозі витіснення буває найчастіше в генітальній області, котра свою вразливість передає й іншим ерогенним областям, що в сексуальній зрілості через різні схиблення відсуваються звичайно на задній план. Так, наприклад, гістерична блювота може появлятися у тих індивідів, в котрих область рота за дитинства була надто підкресленою і діяльною (смоктання). Ця насолода, витіснена згодом, могла пізніше перекинутись на весь потяг до їжі, дякуючи спільності ротової області з рештою органів травлення.

Всі пацієнти з перешкодами у їжі, з перехватами в горлі та блювотами, були, як уже згадано, за дитячих літ дуже пристрасними. Таким чином повстають усі гістеричні симптоми, коли органи або системи органів, що служать обом групам потреб, через те, що вони опираються своїм ерогенним функціям (витіснення), відмовляються й від інших дальніших своїх функцій. Так, напр., повстає гістерична хромота, коли рухи тіла в дитячій фазі мали особливе, згодом витіснене підкреслення (онанія під час ходи, напр., у дівчат). Те, що ушкодження може захопити різні органи, ґрунтується на умові, що вони поруч зі своїми звичайним органічними функціями служать також і різноманітними ерогенним функціям. Так, напр., рот служить для поцілунків так само, як і для їжі та мови; очі бачуть не тільки важливі для підтримання життя зміни зовнішнього світу, але також і якості осіб, які через те підносяться до об'єктів любовного вибору, їхні «принади» й т. и. При повстанні гістеричного симптому, на думку Фрейда, грає роль й «пересування дороги». Так в одної дівчини, що переживала в зв'язку з поцілунком генітальні почування, повстало через пересування вгору неприємне почуття у ротовій області: гидкість. Друга дівчина слабує на гістеричні болі в грудях, після того, як вона при обіймах відчула на своєму стегні тиснення твердого члену.

Важнішим од вказівок на тілесні умовини гістеричного симптому і власне найважливішим здобутком Фрейда є відкриття, що торкається психичного коріння. Психичні основи не

прості, а скомпліковані ріжнومانітно. Особливу роль грає при цьому змістовна, по аналогії до снів, широко закономірна символіка. Так, напр., як передуюва гістеричного болю руки в однієї пацієнтки виявилась несвідома уява твердого чоловічого члена, але разом з тим цей симптом був також карою за рух, цією рукою зроблений. Як що для повстання симптому необхідні певні передумови, то згодом до цього приєднуються так звані «мотиви хвороби». Яка-небудь психична течія вважає зручним користуватися гістеричним симптомом. Таким чином цей починає нести другорядну функцію і зв'язує себе з душевним життям. Багато з наслідків хвороби є тоді результатом цієї другорядної функції і уявляє з себе досягнення несвідомого наміру. Хоробливий намір, що часто намагається виявити відносно оточення ніжність, шанобливість або якісь інші особисті гарні прикмети, часто спричиняється також до дальшого зберігання хвороби. Але існують ще й випадки з чисто внутрішніми мотивами, як от самопокарання, каяття та спокутування.

В цих рямях мусить, нарешті, бути накреслена й проблема гістеричного страху. Ми вже зустрічали страх, яко головний симптом актуального неврозу страху, де було сказано, що механізм неврозу страху треба шукати в переміщенні тілесного сексуального роздраження на психіку і в його наслідку— в ненормальному вживанні цього роздраження. При цьому мова йде про такий страх, що не дозволяє вивести себе з психіки. Правда, клінічно—випадки неврозу страху виявляють себе такими, що їх ніби можна прилучити до гістеричного страху психичного походження. Звідси повстає поняття «гістеричного страху». В цих випадках страх повстає не тільки тілесним шляхом, але частина незадоволеної пристрасти захоплює несвідомі комплекси і якраз через їхнє витіснення повстає неврозний страх. Як психіка нормальним страхом реагує на зовнішню загрозу, так, можна сказати, захищається й нормально «я» від свого внутрішнього ворога.

Без зведення неврозного страху до витіснення пристрастних рухів не може бути зрозумілим і страшний сон,—переживання відоме майже всім. Аджеж на перший погляд здається, що страшний сон суперечить основному принципіві теорії сну, а саме, що сон репрезентує здійснення; внутрішній психичний зміст ховається за зовнішнім, імпульсивним змістом страшного сну, цей закид повертається в нівець. А саме: при пояснюючому аналізі виявляється, що це тільки здається, що ніби-то страх, який ми переживаємо, вві сні, пояснюється змістом цього сну. Він походить з іншого джерела. Пояснення таких снів викриває, що їхній зміст є витісненим сексуальним бажанням, коли його перетворенню вві сні не пощастило здійснитися. На цей прорив сексуального вві сні, що може навіть збудити сплячого, сонний може реагувати лише так, як невротик на-яві, а саме—страхом. Часто трапляються

страшні сни при невроті страху та гістеричному страхові з таким характерним змістом: при страшному сні пацієнтові (жінкам частіше) вважається, що на неї нападає великий та небезпечний звір й хоче на неї кинутись. Здебільшого при цьому мова йде про коней, злих собак або диких звірів. Характерно, що це часто буває кінь або бугай, отже звірі, що з давніх часів вважалися символами потентної сили звіриної мужності. В цих звірячих образах легко побачити символізацію тих, заборонених свідомим мисленням істот, що мають задовольнити сексуальність. Символіку, що ще яскравіше виявляє цю свою тенденцію, ми бачимо в снах з розбишаками, озброєними револьверами, кинжалами або іншими подібними знаряддями; сни з такими кошмарами дуже часто зустрічаються у вдів, незадоволених жінок то-що, яко характерний рід стурбованого сну.

Як що ми повернемо назад до гістеричних симптомів, то в цілому матимем такі факти: гістеричний припадок—це ніщо інше, як проєкційована в рухові, пантомімічно відтворена сексуальна фантазія, а через це далі символ спогаду певних активних сексуальних вражень та переживань, що раз-у-раз відживають через «конверсію». Отже, гістеричний симптом уявляє з себе частину сексуального життя людини й служить сексуальному задоволенню. Ще треба зауважити, що гістеричний симптом повстає як комплекс двох протилежних собі рухів афектів чи інстинктів; з них один виявляє парціяльний (частковий) порив або складову частину сексуального цілого, а другий намагається її пригнобити.

Викладати досліди Фрейда над невротами примусу, змушеними вчинками, меланхолією, манією, страхом переслідування, що дали надзвичайно цінні висліди, значило б вийти далеко по-за межі цієї статті.

Психоаналіз Фрейда є необхідним засобом для кожного психичного лікаря. Заперечення, які часто ще й досі офіційна медицина протиставляє науці Фрейда, полягає на хаосі незнання, небажання розуміти та дріб'язковому бажанні зменшити значіння цієї науки Фрейда. Крім того, що до особистого відношення, то лікарі зрештою противляться питанням сексуального життя не інакше, як і всі інші людські істоти. Через це на них навіть і на неупереджених впливають ті самі перешкоди, які ми обговорили на початку цієї статті. Зі студії психології невроту здобуто багато для зрозуміння культурного розвитку, бо невротизм з одного боку виявляють вражаючі й глибокі аналогії до творчості в мистецтві, релігії та філософії, а з другого боку вони бувають їхнім перекинуттям. Ледве чи існує якась галузь історії культури та соціології, яку дійсно можна було б зрозуміти без психоаналізу. До того ж справа мається зовсім не так, що психоаналіз—це лікарська монополія. Кожний справжній знавець людей повинен принаймні хоч трохи вникнути в психоаналіз.

З подорожів по Київщині¹⁾.

I

3. ТРАХТЕМИРІВСЬКІ ТАЄМНИЦІ.

На правому узбережжю Дніпра, біля підніжжя маєстатичних горбів, у Канівському повіті, притулилося невеличке і, на жаль, мало відоме у нас «містечко» Трахтемирів. Згідно з даними офіційної земської статистики (1915 р.), це містечко належить до Ходорівської волості і містить у собі 156 дворів (на 42 десятинах садиб) та більш тисячі мешканців, має одну неправильну вулицю завширки від трьох до п'яти сажнів та два відокремлених кутки. Дахи хат здебільшого солом'яні (тільки три хати мають залізні дахи). На вигляд воно зовсім не скидається на «містечко», а скоріше на середнє село і належить до числа зубожених, занепалих містечок, що їх є чимало в нашій країні. За так званих «добрих» старих часів чимало власників сел клопоталися про перейменування їх на «містечки» та про призначення в них ярмарків (зрозуміло, з метою прибутків); але згодом такі штучно-утворені містечки, як що вони по природньому своєму положенню не відповідали умовам торговельного розвитку, неминуче потрохи занепадали і в сучасну добу, продовжуючи носити назву «містечек», нічим не відрізняються від звичайних сел. Таким є й сей Трахтемирів.

В історії України Трахтемирів відігравав другорядну лише роль. Це є, безсумнівно, дуже давня оселя: в ньому заховалося досі старе городище, де знаходжено річі неолітичного та бронзового віків; біля села існують доісторичні печери у лісі, також становиська кам'яного віку та городища. У писаній історії Трахтемирів згадується з XVI-го століття, коли його оддано Стефаном Баторієм козакам. З тої пори він називався «козацьким містом». Під такою назвою він згадується й в «книзі Великого Рисунку» («Книга Большого Чертежа, 1627 року»). Згодом козаки заснували тут шпиталь для старих та поранених запорожців. Через Трахтемирів ніколи не проходив який-будь важливий військовий або торговельний шлях і тільки повз його біжать нині по Дніпру прудкі пароплави, як колись пливли повз

¹⁾ Див. «Ч. Ш.» № 4—5.

нього важкі човни Олега та швидкі човники запорожців. Можна сказати, що як давніш історичне життя, так тепер економічне життя йде повз цього забутого містечка. Тут нема фабрик, заводів, особливих промислів або кустарного (хатнього) виробництва. Тільки біля самого підніжжя горбів, недалеко від церкви, в невеликих відкритих ямах-каменярях здобувається селянами гарний жорновий камінь,—грубозернястий третичний пісковець, що тут же на місці переробляється на жорни; їх вироблювано на рік не більш як 100 або 110 штук. Це виробництво не надає містечкові промислового характеру. (Той самий твердий третичний пісковець виступає «заборами» й серед Дніпра недалеко від Трахтемирова).

Проте, можна сказати справедливо, що Трахтемирів є один з найбільш мальовничих та найбільш знайомих з геологічного боку пунктів України.

Не дарма його з теплим почуттям нераз згадує в своїх безсмертних віршах назабутній Тарас Шевченко.

Не дарма також околиці Трахтемирова вже здавна (з 1851 року) являються предметом пильного вивчення для вчених геологів. В чому же секрет його наукового значіння? Які невідомі таємниці може розкрити уважне дослідження його околиць?

II

Гарного літнього дня сядемо на пароплав, що відходить з Києва до Катеринослава. Ранішнє повітря є чисте й прозоре. Від синіх хвиль Дніпра, що хлопотять об боки пароплава, віє прохолодою й свіжістю. Місто вже прокидається й починає свій безупинний, незмовчний денний гомін, що доноситься слабо здалека. Пароплав відходить від берега, запінуючи хвилі своїми колесами, і плавно накерується вниз по Дніпру та лавірує між берлинами й плотами. Перед вашими очима, що мимоволі звертаються на правий берег, проносяться високі, стрімкі Київські горби, що вінчані на горі садками та дзвіницями церков. Блимають знайомі, чудові краєвиди, що мало є рівних з ними по красі. Аж ось пароплав пройшов під лянцюховим та під залізничним мостами й прискорює ходу. Побережні горби відходять від ріки праворуч, та відділяються від ріки широкою смугою низького берега. Цікаві краєвиди припиняються надовго (аж до Трипілля). Лише біля Трипілля побережні горби (до 10 сажнів заввишки) знову наближаються до Дніпра, а за Ржищивом знову досягають такої височини, як біля Києва (од 45—49 сажнів), під Преображенським монастирем, що відомий є своєю чудовою мальовничістю. Повсюди тут будова горбів залишається та сама, як у Києві: на горі бачимо ліс, (до 10 сажнів завглубшки), під ним моренові (льодовикові) поклади глини та піски з північними каміннями-наметнями (завглубшки 6 або 7 сажнів), а нижче починаються вже третичні морські поклади—в горі рябі глини (верства

завгрубшки більш 6 сажнів), далі білі як сніг тонкозернясті піски (верства завгрубшки більш 9 сажнів), зелені глявконітові піски (верства до 7 сажнів завгрубшки), блакитний мергель або синя глина (верства завгрубшки до 13 сажнів, з них 5 сажнів під рівнем Дніпра; с-під блакитного мергеля, починаючи від Трипілля, вже виглядають на самому долі сірі фосфоритові піски, яких у Києві ще не видно, бо тут в Трипіллі й Ржищіві Дніпро глибше врізався у свою долину, ніж біля Києва.

Далі, чергуючись, перед очима проходять горби та низовини; на них ледве видно оселі, що туляться серед зелені,—Балики, Щучинка, Ходорів та інші. Далі ріка круто повертає спочатку у лівий бік (на північ), потім на правий бік (на південь) і біля лівого берега вже видно здалека Переяславську пристань. В цей момент зверніть увагу на правий берег, до якого тулиться пароплав, слідкуючи за напрямком фарватера,—і ви побачите на терасі берега невеличку білу сільську церкву. Це є Трахтемирів. Село розсипалося праворуч від церкви на побережній низовині, що замикається позаду горбами. Від берега починається піскуватий шлях, що смугою тягнеться за церкву. Біля самої церкви видно відкриті ями, де здобувають жорновий пісковик. Солом'яні дахи біленьких хат виглядають з-за вишневих садків.

Пароплав йде трохи далі,—і ось зараз за церквою починається шерг високих побережних стрімчаків, що їх звуть місцеві селяне «шпилями». Ці горби досягають тут значної височини, не менш Київських горбів, і по де-яких місцях попереділені вузькими межгір'ями—проваллями (ярами). Своєю зовнішньою конфігурацією Трахтемирівські горби мало відрізняються від тих, що ми бачили раніш на правому березі Дніпра, і швидкий рух пароплава не дає можливості ближче до них придивитися, хоч для досвідченого ока їх особливості виступають досить різко.

Щоб познайомитися з ними докладніше, треба зійти з пароплава на Переяславській пристані й поглянути на протилежний берег. Тут краєвид Дніпра є надзвичайно ефектний і гарний. Далеко праворуч ледве вбачається за широкою піскуватою мілізною Трахтемирівська церква, а безпосередньо ліворуч від неї починаються високі «шпили», що поступово підвищуються й досягають біля села Монастирка 113 сажнів абсолютної височини, або 75 сажнів відносної височини над рівнем Дніпра. Тут вони зливаються в один величезний масив, що різко вирізується на ясному південному небі. Біля підніжжя цього масиву знаходиться так званий Зарубинський ріг, поза яким, біля села Зарубинців, Дніпро круто повертає на південь. Цей ріг, коли дивитися на нього з Переяславської пристані, нагадує своєю формою в мініятурі знакомиту Відмедьгору біля Гурзуфа в Криму й не уступає їй в мальовничості.

III

Як що під час п'ятигодинного переїзду з Києва до Переяславської пристані ви уважно стежили за побережними урвищами та відслоненнями, то око ваше звикло до цілковитої поземості (горизонтальності) ліній, що відділяють в цих природніх відслоненнях різні верстви одну від одної. Зокрема дуже різко вирізняється й визначається усюди верства Київського блакитного мергеля, або так званої синьої глини; його видко й у самому Києві, і повсюди далі в побережних урвищах, починаючи від Трипілля. Ця верства утворює відокремлену терасу, що безпосередньо тулиться до берега ріки. Вище цієї тераси урвище берега трохи відступає вглиб; в урвищі по де-яких місцях с-під мурігу виглядають зелені та білі піски, що також лежать правильними поземими верствами. Таку саму правильність та поземість свого уложення виявляє й той піскуватий верстуватий утвір, що його видко у Трахтемирові під церквою. В цій піскуватій долішньо-третичній верстві містяться великі скиби грубозернястого сірого жернового пісковика (в таких скибах той самий пісок є сцементований і перетворений на пісковик). До цієї самої верстви належать і ті фосфоритові (або апатитові) піски, що виглядають с-під блакитного мергеля у Трипіллі та Ржищові; про них згадано було вже вище. У Трахтемирівському пісковці можна знайти чимало відбитків та виліпків (так званих «ядер») мушлів. Вчені кажуть, що ці мушлі, безсумнівно, морські мушлі і належать до далекого минулого—долішньо-третичного (еоценового) періоду, коли тут на Україні існувало море. Пісок та пісковик, в якому тепер знаходяться ці останки мушлів, є осад на дні цього моря; так само з моря згодом осів блакитний мергель, а ще пізніше—зелені гліяконітові піски. Це море займало колись величезний простір на Україні; його осади тягнуться від східного схилу нашого Українського кристалічного кряжа (себ-то від бувш. повітів Радомиського, західної частини Васильківського й Канівського, Черкаського й Чигиринського) на схід та на південь через усю Подтавщину, Чернігівщину, Катеринославщину, північну частину Херсонщини, Харківщину й далі за Дон і Волгу, а на півночі переходять у Волинь та Минщину. Повсюди в цих землях осади цього давнього моря заховують своє поземе уложення, що є неминучим і природнім для справжніх морських витворів.

Від невисокого горба, що на ньому стоїть Трахтемирівська церква і в якому закладені каменярні жорнового пісковика (що лежить на рівні Дніпра), ви проходите де-кілька десятків кроків і стаєте перед першим «шпилем», що стрімко підвищується до гори. Тут ви вже не бачите відомого вам жорнового пісковика і блакитного мергеля; цей горб складається з цілком інших, невідомих вам піскуватих та глинястих верстов. Але яке ж то дивне уложення цих верстов! Вони покручені, поперевертані,

зігнуті і утворюють дуже виразну дуговату зморшку (фалду), що поворочена опуклим боком до гори; один і той самий витвір (або верства) виступає ліворуч з глибини землі майже прямо-вісно, далі дугою повертає праворуч і знову спускається по похилій, а далі по прямовісній лінії додолу, щоб зникнути під землею; під ним так само виразно й правильно зігнута друга, третя верства... Наче величезна хвиля піскуватого та глинястого моря, що була колись, підвищилась на незвичайну, 20-сажньову височину, раптом заворожена невідомими чарами, закам'яніла в своєму дикому величчю! Очевидно, тут трапилося щось надзвичайне, незнане, чого ми не спостерігаємо в більшій частині України,—щось невідоме, таємниче.

Коли ми оглянемо сумежні відслонення «шпилів», що знаходяться ще далі ліворуч від церкви, то ми побачимо цілий хаос таких хвиль—цілу низку поперекручених верстов, що стрімко або притягло похилені (падають) по різних напрямках. Ось виступають сіро-зелені піски з конкреціями кремнякового пісковика, під ними верства жовтого піскуватого мергеля, ще нижче—темна глина (останні дві верстви належать, як побачимо, до юрського періоду)—і уся ця серія верстов падає ліворуч, а з правого боку вони наче обриваються та стремлять своїми обірваними кінцями у повітрі; через де-кілька кроків далі та сама серія верстов вже нахилена на правий бік та відділена від першої хвилі скидовою щілиною, що тепер занята яром. Така примхлива й надто поплутана покрученість верстов землі спостерігається повсюди звідси до Каніва й далі до Мошногогір'я. Коли зійдемо на верховину горбів, то там, на 20-сажневій височині над рівнем Дніпра, ми знайдемо той самий (вже нам знайомий) жорновий пісковик третичного віку, який на відлеглості де-кількох десятків кроків, під Трахтемирівською церквою, лежить поземо на рівні ріки. Отже, уложення верстов тут цілком незвичайне й своєрідне.

Коли придивимось ближче до тих нових для нас верстов глин, пісків та мергелів, що виступають тут на поверхню землі, та покопаємось в них,—ми знайдемо в них останки таких мушлів, які раніш ніде нам ні зустрічалися. Між іншим, тут трапляється безліч великих і різноманітних рибячих зубів, сила гарних відбитків спіраль-но-скручених амонітів та величезна кількість твердих, оригінальних «чортових пальців»—белемнітів. Усе це є останки таких морських животин, що повимерли задовго до утворення третичного жернового пісковика; вони жили за далеко більш старовинних часів, ніж третичний період,—за так званого юрського періоду. Звідси треба зробити висновок, що верстви, які містять у собі безліч таких скам'янілостей, потрохи відклалися на дні колись існувавших тут морей (юрського, а потім крейдяного моря) і згодом були вкриті третичними покладами. Як усі морські поклади, ці юрські та крейдяні піски, мергелі й глини первісно лежали правильними

поземими верствами, мали правильне уложення типових морських осадів, яке ми бачили повсюди раніш.

Які ж це таємничі й величезні сили висунули з глибини ці спокійно-утворені маси, порозривали їх на частини, позігнули та покрутили немилосердно первісно поземі верстви? Чиї невідомі чари зхвилювали це мертве кам'яне море, удихнули в нього на мент бунтівливе життя та дикі рухи—і знову примусили бурхливі хвилі закам'янити на віки? Чи ж це не є таємниця, що заслуговує терпеливого вивчення?

IV

Отже Трахтемирівські таємниці нами знайдено. Ми бачимо тут такі цікаві явища, таке незвичайне уложення землі, якого не можна знайти на сотні верств навкруги. Ми спостерігаємо тут сліди діяльності величезних сил природи, безсумнівні прикмети грандіозних перевертів, які зовсім не торкнулися багатьох частин нашої країни—і несподівано виявилися тут в дуже яскравій формі. Ми бачимо, нарешті, що у наслідок цих велетенських процесів висунуто на поверхню, поламано й покручено такі глибокі верстви старовинного походження (юрські та крейдові поклади), яких ми не знаходимо на поверхні на сотні верств навкруги, хоч вони існують тут на глибині (наприклад, у Києві). На глибині при проведенні свердловних отворів знайдено крейдові та юрські верстви, а на поверхню, крім Канівського повіту, юрські поклади виступають найближче лише на відлеглості до 400 верст—в Донецькому краї та в Рославльському повіті Смоленщини; лише крейдові верстви виступають на поверхню ближче—на Волині, на Поділлі та Чернігівщині.

Але як що встановлено таємниці, то конче треба знайти й ключ для їх відгадки. Мимоволі виникає ціла низка питань: хто—які чинники—нагромадив тут оці необсяжні маси та висунув їх на недосяжну височінь на страх та на подивування людини? Що це були за величезні сили, що здатні повертати й перекидати такі грубі маси? Чому ці сили виявили свою могутню діяльність саме на цьому місці? І нарешті,—чи вже скінчена їх титанична праця, або вони тільки починають її, загрожуючи ще більшими перевертами у майбутньому?

Не легко знайти відповідь на такі питання. Мовчазно здійснюються наддніпрянські урвища, що вінчаються на своїх верхах гайками та маленькими (на погляд здолу) оселями людей. Ці мовчазні урвища ревниво заховують свої таємниці, а старий Дніпро, що плюскотить біля їх підніжжя, нашептє своїми жвакими хвилями безкраї, але незрозумілі промови... Величні герби, що носять на собі відбиток невідомих перевертів, тягнуться звідси шерезами до Каніва й далі—де Мошногоїрря, заховуючи тайну свого походження, і марно почали б ми

шукати відгадку цієї тайни на околишніх безбережних рівнинах. Чимало пережили на своєму віці ці рівнини; у недрах своїх вони ховають красномовні забутки різних геологічних подій— чергування морів і суходолів, насування та відступання льодовикових поволок, сліди мертвих пустинь та квітучих степів; у своїх могилах (курганах) і старовинних городищах вони заховують забутки не тільки татар, половців, печенігів, але й багатьох народів, про які не згадується в літописах,— народів, що з'явилися та зникли на зорі історичного життя. Але й за тих далеких часів, коли невідомий доісторичний дикун бився на наддніпрянських горбах кам'яними сокирами зі звіринами, що давно зникли,—мамутами, первісними биками й носорогами, печерними ведмедами—і в непросвітних дібровах приносив жертви своїм кровожадним богам,—і тоді вже Трахтемирівські та Канівські горби (в тому числі й Шевченкова гора) так само гордо, мовчазно й таємничо здіймалися над сивими хвилями Дніпра. Вони є старші від людської історії! Вони вистраждали свої грандіозні переверти та застигли зі своїми страдальницькими зморшками на гордому чолі далеко раніше, ніж з'явилася тут людина. Лише в тому піскувато-глинястому горішньому покрові, що як плащ обкутав їх пошматовані, поламані члени за останній геологічний період і який вчені звуть льодовиковими (моренними) покладами, знаходяться перші сліди найбільш старовинної доісторичної людини. Тому цілком марно було б шукати відгадки Трахтемирівських таємниць в мітах, переказах, легендах та епічних оповіданнях людей.

Щоби з'ясувати питання про походження Трахтемирівських та Канівських урвищ з їх складною будовою, щоби відповісти на наведені вище питання, потрібні були багаторічні праці й морочливі дослідження багатьох вчених, серед яких приємно зазначити сталих діячів на Україні (головні й основні праці в цьому обсязі переведено було свого часу невідомим професором Київського університету К. М. Феофілактовим). Довелося покликати на допомогу усі відомості, якими володіє наука про будову землі й походження гір в інших країнах; довелося прикласти усі способи дослідження, починаючи з топографічного й компасного здіймання (з точним визначенням напрямків падання й простягання верстов) і кінчаючи скрупулезними петрографічними, палеонтологічними та мікропалеонтологічними дослідженнями. І ось, у тиші вчених кабінетів, серед груді книг, мап, плянів, рисунків, фотографій, профілів, мікроскопів та зразків порід і скам'янілостей, випрацьовано ідеї, що освітили яскравим світлом нерозгадані тайни й розсіяли млу тисячоліттів! В руках вчених і непоказні піскувато-глинясті верстви, і сиві хвилі Дніпра і околишні рівнини, і далекі гори,—усе заговорило зрозумілою мовою. Для з'ясування Трахтемирівських таємниць закликано було на свідків і спалені сонцем, піскуваті й безживні гори Мангішлацьких пустинь (на східному березі Каспійського

моря), і діслоковані (попереворочені) верстви Ерґенів (на Волзі) та Донецького кряжа, і числені згаслі вулкани України, і родючі долини Сандомірських гір у Польщі. Було б надто довго і втомно для читача—не фахівця розбиратися в усіх цих слідкуваннях, що їх зібрано з таким великим трудом; тут для нас досить познайомитися з їх остаточним результатом.

В результаті досліджень виявилося, що існував та існує потайний зв'язок, скриті взаємини (хто міг би це подумати!) нашого Трахтемирів з Азійськими гірськими пасмами з одного боку і з Сандомірськими відрогами Карпатів—з другого боку. На цьому довгому шляху знайдено було свідків, як і виявили цей добре замаскований зв'язок та згідно підтвердили його безсумнівними свідченнями. Такими свідками були: на південному сході гори півострова Манґішлака за Каспійським морем, гірські фалди Ерґенів в Астраханській губернії, красномовні верстви Донецького кряжа та ціла довга низка згаслих вулканів України¹⁾; до них належать, між іншими, і відомий Ісачківський горб, біля села Ісачків в Лубенському повіті на Полтавщині (старовинний осередок вулканічних вибухів) та чимало згаслих вулканів Катеринославщини. На північно-західньому продовженні цієї самої лінії, що перетинає Дніпро між Трахтемировим та Канівом, знайдено згаслі старі вулкани Київщини (біля сел Іваньків та Луковатої в Липовецькому повіті, біля села Булаїв у Бердичівському повіті та біля села Старого Кошарища в Радомиському повіті) і на Волині (вже описано більш 26 згаслих вулканів у повітах Житомирському, Звягільському, Овруцькому, Рівненському й Луцькому), а далі на тій самій лінії—Сандомірські гори, які через посередництво Карпатів знаходяться у далекому зв'язку з Балканами й Альпами. Отже, виявлено було з очевидністю, що по згаданій лінії проходить безпереривна, але здебільшого скрита в землі і непомітна у рельєфі гірська фалда, що є приблизно рівнобіжна до напрямку Кавказького пасма. Трахтемирівські та Канівські горби це є зачаткові, зародкові гірські пасма, що імовірно продовжують і тепер потрохи, дуже повільно (на протязі тисячоліттів) утворюватися та рости. Їх не дарма з давен-давна звано «горами». Це є справжні, типові фалдові або плікативні гори, тільки ще мініятурних розмірів; по своєму характеру й походженню вони цілком подібні до старших гір Кавказа, Урала, Альпів і и.; вони відрізняються лише тим, що знаходяться ще в початковому періоді свого розвитку,—в дитинячому віці.

V

Серед народа нашого дуже розповсюдженою являється думка, наче гори та каміні ростуть. Що до гір, то така уява є близька до істини. Гори справді ростуть, виростають, збіль-

¹⁾ Див. мою книгу «Нариси з природи України», вип. I, Київ, 1920 р., стор. 69—99.

шуються в розмірах, але зростання їх переводиться не зверху, а здолу. Походження фалдових (або плікативних) гір, до числа яких належить більшість сучасних гірських пасм (Карпати, Кавказ, Урал, Альпи, Апеніни, Піриней, Гімалаї, Атлас, Анди й інші) з'ясовується тепер в науці так:

Внутрішні частини земної кулі ще досі дуже гарячі, розжарені, як це доводить повсюдне зростання температури при поглибшенні у землю, вулканічні вибухи та гарячі глибинні джерела (так звані «терми»). Така висока температура панувала в середині землі й за всіх попередніх геологічних часів, на протязі багатьох мільйонів років,—про це свідчать численні старовинні вулкани,—згаслі огнища вибухів. Горішні частини земної кулі (так звана «земна кора») вже остаточно охолоджена й стверділа, в ній встановилася вже термична рівновага. Розжарена середина землі продовжує невинно охолоджуватися в наслідок втрати теплоти через земну кору до світового простору. Цей процес не може припинитися, доки існує різниця температур,—він є неминучим і безсумнівним, але охолодження це переводиться надзвичайно повільно (з причини значної вже грубости земної кори і її малої перетеплености). З охолодженням є сполучене зменшення обсягу (об'єма) внутрішньої частини землі; одночасно зовсім охолоджена земна кора, в якій вже мається термична рівновага, не скорочується в об'ємі, тому через якийсь час вона стає надто великою для внутрішнього «ядра» землі і не може вже щільно одягати його собою з усіх боків; алеж, в наслідок свого тягару (в наслідок притягання до осередку землі) ця кора повинна неминуче спочивати на цьому «ядрі» і між ними не може виникнути порожніх промежків. Отже земній корі доводиться необхідно пристосовуватися до цих обставин,—вигинатися й зморщуватися, ламатися й трощитися, щоб усе ж таки щільно приставати до «ядра». Таким чином переводиться так звана деформація в де-яких місцях земної кори. В міру поступового охолодження й зменшення «ядра», в земній корі виникає напруження, вона потрохи шкарубиться, карючиться, ламається й збирається у фалди. Ці фалди або зморшки на обличчю сабуні-землі й являють собою гірські пасма, а там, де земна кора ламається, виникають так звані скибові гори. Найбільш високі гірські фалди (до 8 верст в Гімалаях) дуже малі в порівнянні з земним радіусом (пересічно 6370 кілометрів). Зростання гір переводиться надзвичайно повільно,—на протязі мільйонів років; цілі народи встигають з'явитися на історичній арені, зістарітися й зникнути, цілі цивілізації виникають, розвиваються й загибають, доки утвориться помітна гірська фалда. Тому зрозуміло, що про справжнє зростання гір не могло залишитися ніяких спостережень і переказів навіть у довгого ряду людських поколінь. Одночасно з утворенням фалд земної кори в ній виникають різноманітні щілини, скиди й інші порушення, а по цих глибоченних щілинах

відкривається вихід для вибухових лав,—утворюються вулкани різних типів. Але одночасно з тим атмосферні чинники—вітер, хемичне звітрювання й механічна діяльність текучої води—потрохи руйнують верховини й схили гір, намагаючись знизити їх. Від умов та обставин, що дають перемогу тому або іншому процесові,—зростанню гірських фалд до гори або їх руйнуванню—залежить високість виникаючого гірського пасма. Атмосферні руйнівничі чинники можуть руйнувати, нищити гори швидче, ніж підвищуються фалди земної кори,—тоді гори нічим не виявляються у рельєфі країни. Це будуть скриті у землі фалди зі зрізаними верховинами; вони, мовляв, «відцвіли, не встигнувши розцвісти». Це будуть так звані «загиблі гори» (приклади таких гір не рідкі в різних країнах). Але разом з тим по де-яких місцях землі (найчастіше рівнобіжно до існуючих вже гірських пасм) виникають у земній корі нові фалди, що подступово підвищуються до гори. За першого часу після свого утворення вони ще скриті у землі й нічим не виявляються на поверхні; це є справжні гори, хоч їх не зазначено на топографічних мапах; від «загиблих» гір вони відрізняються тим, що фалди їх ще заховані цілком, верховини фалд ще не знищені. Такі непомітні з поверхні фалди земної кори є «зародкові гори». Ці «дитинки» будуть продовжувати своє зростання невпинно, але долю їх вгадати наперед не можна: вони можуть згодом стати велетнями, перед якими блідне людська уява,—але можуть і зникнути дочасно з поверхні від руйнуючої діяльності атмосферних чинників.

Такі є й Трахтемирівські гори. Це є малі діти землі, це є дитинячі, зародкові гори, що їх майбутнє так само є темне й тьмяне, як темні глибини Дніпра, як невиразні обриси цих гір, що відбиваються в його хвилях. Чи виростуть наші Трахтемирівські гори згодом на неприступних титанів, чи, навпаки, залишаться горбастими, приземкуватими старцями,—невідомо. В кожному разі ми тут є присутні при одному з найбільш грандіозних явищ природи,—при акті народження нових гір. Тому скромний Трахтемирів завжди буде одним з найбільш цікавих місць України, що варті глибокого й терпеливого вивчення.

М. ГОРБАНЬ.

Кілька уваг до питання про автора «Історії Руссовъ».

Ще в 1918 році на сторінках «Нашого Минулого» (ч. I, ст. 146—148) Е. Онацький писав: «питання про автора «Історії Руссовъ» вже має велику літературу, і навіть ця література має свою літературу». Дійсно, «Історія Руссовъ» майже найщасливіший пам'ятник, бо не одна стаття, не одна розвідка присвячена їй видатними вченими, навкруг неї йшла бурхлива полеміка в той час, як більшість інших джерел, як от Грабянка, Величко та інші, ще чекають пильного дослідувача, ще не розроблені остільки, оскільки цього вимагають ці джерела.

Навіть вже після статті Е. Онацького в емігранському журналі «Хліборобська Україна» з'явилася досить простора стаття Дорошенка про «Історію Руссовъ» та її автора, думки і постать котрого є любі й для автора цієї статті і для його однодумців—хліборобів-власників. Але вся література про «Історію Руссовъ» спірається на одному питанні: хто був автором її, і навіть це питання не розв'язане до цього часу. Коротка замітка Е. Онацького теж присвячена цьому питанню, але це питання не розв'язане, та й не могло бути розв'язане Е. Онацьким на підставі того нового матеріалу: листа Н. Кондоїді, дуже близького приятеля Г. А. Політики, що його знайшов Е. Онацький в музеї Тарновського. Відомі гіпотези про те, що «Історія Руссовъ» є праця обох Політик, і батька і сина, відомо, що де-які дослідувачі, як от Горленко в статті «Из истории южно-русс. обществ начала XIX века», обстоюють авторство сина Г. А. Політики, Василя Григоровича.

І ось, я гадаю, кожен матеріал, що проливає світло на взаємовідносини між батьком і сином, на те, як ставився син до історичних та літературних праць свого батька, як ними користувався, може з'ясувати й стати корисним і в справі, що цікавить багатьох істориків аж до наших днів, ще почавши з О. М. Лазаревського, який перший висловив гадку, про те, що «Історія Руссовъ» вийшла з родини Політики, а саме може допомогти розв'язанню питання, хто ж саме склав «Історію Руссовъ».

У рукописному відділі книгозбірні бувш. Київського Університету переховуються невидруковані до цього часу записки

Г. А. Політики. Про них нагадав світу академик М. П. Василенко у своїй статті «Къ исторіи малорус. истор. и малор. общ. строя» («Кіевск. Стар.» 1894, 11 кн.), але ці записки теж не розроблені до цього часу; за винятком уступів, присвячених цим запискам М. П. Василенком, літератури про них нема¹⁾. Перша з цих записок має таку назву: «Историческое извѣстіе на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою Польскою, и на какихъ договорахъ поддалась російскимъ царямъ и патріотическое разсужденіе, какимъ образомъ можно бы оную нынѣ учредить, чтобъ она полезна могла быть російскому государству безъ нарушенія правъ ея и вольностей». Це публіцистично-історичний твір, цінне джерело для характеристики тієї групи українського панства другої половини XVIII віку, що хоч жила в добу скасування автономних форм, але ідеали свої переносила геть далеко, до часів литовсько-польської доби та вважала себе законним спадкоємцем литовської та польської шляхти з її усіма правами.

Дітям цих шляхтичів, або де-кому, хто ще дожив до часів Олександра I, довелося провадити довгу боротьбу за право бути записаними у дворяне тієї шляхти, яка свої докази на дворянство будувала на тому, що її діди та батьки були сотниками, осавулами, полковниками та іншою старшиною, тоб-то довелося обороняти принцип, що чини малоросійської служби дають право на дворянство в той час, як герольдія відкидала цей принцип цілком. На ґрунті оборони прав нащадків козацької старшини на дворянство виникла ціла низка публіцистично-історичних записок «патріотів сего края», що доводили право української шляхти на «благородное дворянство». Вся ця боротьба змальована Д. П. Мілером в його розвідці «Очерки изъ ист. и юридич. быта Стар. Малороссіи. Превращеніе козацкой старшины въ дворянство» («Кіевск. Старина» 1897, 1—4). І ось серед «патріотів», серед українських панів, що працюють на цьому ґрунті «для общей пользы» ми маємо й сина Григ. Андр. Політики, маршала Роменського повіту, Василя. Його перу належить «Записка о началѣ, происхожденіи и достоинствѣ малоросійскаго дворянства» 1808 року, видрукована в «Кіевск. Стар.» 1893, I, додаток та окремим відбитком, з датою: 1809 рік.

Ось саме порівняння цих двох публіцистично-історичних праць батька та сина: невидрукованої записки Г. А. Політики, назву якої наведено вище, та оцієї записки о малорос. дворянстві В. Г. Політики дає наслідки, що мають нам досить

1) Про ці записки мною було зачитано 1922 року в-осени реферат у засіданні наук.-дослідн. катедри іст. України в Харкові. За допомогу при командировці до Київа задля праці в рукописному відділі цієї книгозбірні вважаю за свій обов'язок висловити подяку керівникові катедри акад. Багалієві Д. І., а за допомогу працювати, хоч і дуже короткий час, у сприятливих умовах у рукописному відділі складаю подяку проф. Кордту.

характерну картину взаємовідносин двох публіцистів—сина та батька¹⁾).

В. Г. Політика на початку своєї записки говорить про ті причини, що викликали цю записку, про відношення герольдії до прав нащадків козацької старини, про зневажання цих прав і далі говорить: «сказавши о таковомъ правѣ малороссійскихъ чиновъ на благородное достоинство, надобно сказать, какъ о началѣ онаго, такъ и доказать то съ ясностью, что оно имъ неотъемлемо принадлежитъ и, следовательно, хотя слегка коснуться малороссійской исторіи». Ось саме оце місце, де В. Г. Політика робить екскурс історичний, і порівняємо ми з початком записки Г. А. Політики, початком її першого розділу. «§ 1. О томъ, на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою Польскою» (невидрукувана записка поділена на два розділи; другий розділ має назву: «§ 2. На какихъ договорахъ Малая Россія поддалась Россійской Имперіи»).

Невидрук. записка Г. А. Політики.

«Читающимъ Россійскія и польскія исторіи не можетъ быть неизвѣстно, что составлявшія въ древнія времена одно пространнѣйшее въ свѣтѣ Россійское государство великія княженія Кіевское, Черниговское, Переяславльское, или нынѣ называемая Малая Россія, такъ какъ и прочія Россіи принадлежавшія княженія и земли послѣ владѣнія татарскаго отошли къ королевству Польскому и великому княжеству Литовскому частію черезъ завоеванія, а частію черезъ добровольное подданство».

Далі в записці Г. А. йде вставка: «но намъ нѣтъ нужды здѣсь въ пространное о томъ вступать изложеніе; нужда состоитъ токмо въ томъ, чтобъ описать, на какомъ основаніи была Малая Россія доставшись Республикѣ Польской, то-есть какую имѣла форму правленія, якія права и привилегіи, якіе гражданскіе и воинскіе порядки,

Записка В. Г. Політики (ст. 5).

«Всѣмъ извѣстно, что составлявшія въ древнія времена одно пространнѣйшее въ свѣтѣ Россійское государство великія княженія Кіевское, Черниговское, Переяславльское или нынѣ Малая Россія, такъ и прочія Россіи принадлежавшія княженія и земли послѣ владѣнія татарскаго отошли къ королевству Польскому и великому княжеству Литовскому частію черезъ завоеванія, а частію черезъ добровольное подданство».

¹⁾ Запискою В. Г. Політики користуюся по окремому відбитку.

что мы, слѣдую неоспоримымъ свидѣтельствамъ, вкратцѣ предложитъ и доказать намѣрены».

А далі знов текст записок є подібний цілковито:

«По свидѣтельству разныхъ лѣтописцевъ и Синописа Киевскаго первый былъ Гедиминъ Великій Князь Литовскій, который татарскому владѣнію надъ княженіемъ Киевскимъ здѣлалъ конецъ».

Отже, початок цього історичного екскурса переписав В. Г. у свого батька.

Візьмемо далі вишивки. Йде однаковісеньке по обох записках оповідання про привілеї, які надавали польські королі українським землям. Освітлення у обох однакове, та навіть вирази однаковісенькі.

Тому, що нам ходить лишень о те, як використовував праці Г. А. його син, наведу ще вишивок про Люблинський сойм:

Записка Г. А.

«Помянутый король (Сігізмунд Август—примітка моя) узнавъ, что поляки больше имѣютъ права на оное княженіе (Київське—моя примітка) нежели Литва по согласію всѣхъ чиновъ Республики на бывшемъ въ Люблинѣ въ 1596 году сеймѣ княженіе Киевское присоединилъ къ коронѣ Польской, давъ оному за подписаніемъ собственной своей руки, и всѣхъ бывшихъ на сеймѣ чиновъ особливую на то привилегію. Сія привилегія есть безъцѣнный остатокъ правъ и вольностей Малыя Россіи»...

Записка В. Г.

«Помянутый король... і далі слово в слово, як у записці Г. А.

Отже вся історична частина записки В. Г. Політики про права шляхетські вкраїнського панства написана на підставі записки свого батька та навіть переписана. Та й в дальшій частині, як вже було раніше зазначено¹⁾ Мілером, «по вопросу о доказательствахъ дворянства» «В. Полетыка цѣликомъ повторяетъ мнѣніе своего отца, высказанное имъ нѣкогда въ комиссіи для сочиненія проэкта новаго уложенія». Таким чином ми бачимо, що В. Г. Політика не виявляє власної історичної ерудиції,—він користується працями батька, робить навіть

1) Д. П. Миллеръ. Превр. коз. старш. въ двор. 1897, апрѣль 37 стр.

плагіат, як що це не буде занадто гостро,—його записка це в історичній частині записка його батька, що переховується й досі майже невідома в Києві. Звідси можна зробити висновок: коли ще в кінці першого десятиліття В. Г. Політика так рабськи копіював праці свого батька, не мав власної історичної ерудиції, то ледве чи є змога припустити, що б «Історія Руссовъ» з її навіть усіма помилками була написана ним. Найпевніше, що коли вона й пройшла через його руки, то як через руки редактора, та й то редактора несміливого, що не міг би внести великих змін в працю свого батька.

М. ДОЛЕНГО.

Київ та Харків—літературні взаємовідношення.

НАЧЕРК ПЕРШИЙ.

Спільного між Харковом і Києвом мало, тільки те, що, як колись влучив Ніковський в книжці про нове життя, лежить тавром на всіх українських містах: ознака—*rusticus*, селянський. Київ старе місто, історичне—і в давноминулому, і в революційних роках.

Трохи іронізуючи, а все ж півзакохано пише якийсь киянин у «Новій Громаді» про Київ—«далекий, сивий, золотоголовий, що стоїть на замріяно-тверезих берегах Дніпрових».

Отаким—замріяно-тверезим, заглибленим чи в минуле, чи в майбутнє встає в уяві здалеку це місто, найбільше на всю країну.

Харків інший. Центр і пульс культурного життя України, індустріальний Харків, він весь од сучасного і в сучасному, столиця УСРР, наймолодша з усіх столиць всесвіту.

Ще й не так давно Харків і Київ жили своїм окремим життям кожний. Спочатку потяги не ходили, тим, хто робив історію, було ніколи, обиватель—літературний—наляканий революційними вибухами та сипняковими комахами, взагалі берігся, а потім, здається, просто при звичаїлись.

Через це й культурне існування двох міст розійшлося по двох різних шляхах розвитку, перейшло, в галузі красного письменства зокрема, під різними впливами, виробило різні стилі.

Для майбутнього історика є цікаве завдання: хто перший кого відкрив—чи Харків—Київ, чи Київ—Харкова... Од часів першої та другої Радянської влади в Києві лишилися неясні спомины про «харківський імпресіонізм», а в харківських часописах іноді згадували про київських символістів та футуристів, думаючи, грішним ділом, що як од тих, так і од других лишилися самі ймення (... кістки). Це по всьому.

Приїхав було Поліщук, але так швидко зробився харківським, що ми од його майже нічого й не взнали.

Тільки минулої зими літературний Харків був відкритий сміливим київським Колумбом—Івановим-Меженком. Був відкритий Хвильовий (нова українська проза!). Але стаття про Хвильового довела, що час для взаємного порозуміння не надійшов. Ми—харків'яне—взнали з неї тільки те, що етюди Хвильового «бездоганно прекрасні», на київський погляд, а синій колір велика річ в часи пореволюційні. Оце все нам було дуже приємно вислухати, та хотілося ще чогось: не такого офіційного розуміння.

Випадково знайшовся в Харкові «Семафор у майбутнє»—це той самий, що має Валерьяна Поліщука зокрема, а всіх інших загалом... і «Катафалк Искусства», де хтось з харків'ян прочитав, що він є «таємний учень» панфутуристів і, здається, не зрозумів, за що такого комплімента одержав, бо встиг тим часом, деструктувавши закінченню поезію, взятися до прози.

Але, в усякому разі, харківську америку було відкрито, і, як завше буває, нова країна почала прихоплювати колонізаторів. Зараз є можлива тема: Київ у Харкові. Здається, взаємовідносини, перервані в 20-му році, налагоджуються знов. Природне питання: що ви робили, про що співали за час розлуки? Харків за час розлуки зріс, поновився новими йменнями, і придбав сили асимілювати нові обличчя, надаючи їм своє, харківське, вражіння.

Необхідно сконстатувати присутність двох культурних центрів на Україні і в галузі літератури, де до двадцятого року був один чи майже один центр. Таким є перший висновок і у харківських киян. Кожний центр має зараз свої неодхильні особності і кожний затягає в свою орбіту посередні елементи, примушуючи їх до свого ритму життя.

Взагалі Київ старіший од Харкова і людніший. В йому є традиції, школи. Життя мистецтва там різноманітніше.

Театр з українською мовою, музика, малярство ще й досі тільки в Києві знаходять і ґрунт для розвитку, і просторинь для шукань. В цих трьох відношеннях Харків є, порівнюючи з ним—«одсталою провінцією», і тільки намічає шляхи поступу. Харків був провінціальним і в літературі, та й сучасний розвиток його є перейнятий провінційальною своєрідністю аж до боротьби з абеткою мистецтва чи до її побожного засвоєння включно... Харків—молодший і вільніший. Життя не надало йому консервативної ролі охороняти придбання минулого, бо таких не було. Він весь по двадцятому році. Літературний Харків розвинувся і набрав власного виразу тільки за часів «третьої Радянської влади».

Дуже характерним є для Харкова те з'явище, що тут немає зовсім (і при тому не тільки на українському ґрунті...) діячів літератури безпосередньо звязаних з якою-будь певною формалістичною течією. Немає в Харкові й гуртків, що об'єднані були б певними естетичними, дисциплінуючими творчість особи принципами.

Всі харківські літературні — постійні й тимчасові, відомі кожному й ніким незнані — об'єднання є об'єднані ідеологічно, а не технічно, — колективним негуванням старого (чи як старого, так і нового) світу. Всі харківські «маніфести» зводяться до формули: заперечую й не згожуюсь, чи до дитячої гри «всім ї недоволен».

«Однаково одгетькує всіляких» не тільки Наш Універсал в збірнику Жовтень (1921 р.), але й поважна «Нова Хата», що так і не народилася досі.

Взагалі «дух» харківської творчості позасвідомо анархичний, іноді з бандитськими ухиленнями і не кожний його витримує. Тут його головні хиби й головна вартість його. З цього виходить і т. з. «харківський імпресіонізм» і взагалі харківська ірегулярність, що так погано впливає на нерви київських рецензентів, навіть щонайрадикальніших... «Новаторство» в Києві засвоює собі, як і київський консерватизм, обов'язкові, офіційні форми. Київ завжди упорядкований. Як що ти футурист, лаштуй собі в поезії цирк і анонсуй французьку боротьбу між Гео Шкурупієм і «Володькою» Маяковським: подивимось! А як що ти неокласик — будуй свій храм невідомому богові і молись: послухаємо.

Все на своєму місці: ось є деструкція, ондечки конструкція, сьогодні в церкві такі співи й такі куплети в цирку, та й звавтра те ж саме. А там, бог дасть, поспокійнішає, так і через десять років майже те ж саме у програму буде.

Взагалі трагічний «сторостерзаний Київ» має, ховає в найінтимніші закутки позасвідомости великий нахил до зворушуючої ідилії. Іноді дивись й не розумієш чи то Гольфштром чи просто якась Ворскло!... Доля: «rusticus», тавро селянське, чи просто втома рафіновано-селянської інтелігенської культури Києва, що вже дійшла до найвищого з можливих для неї досягнень в особах Леонтовича та Тичини.

Харківська продукція, бодай почасти потенціальна, вже незрозуміла якось для київської критики, не висловлюється в термінах київської творчості.

Як що одкинути в Гольфштромовських виданнях та ин. безпретенційно повітовий тон лайки, всміхнувшись на дотепи «рыжего», то всі висновки сумного непорозуміння вийдуть готівкою.

Я далекий од думки про те, що вся діяльність «панфутуристів» обмежується цирковими вибриками (та й цирк є дуже серйозна справа...). Вони висунули зовсім не аби-якого поета в особі «короля футуроперій» Шкурупія Гео, вони зворушили трохи що не скрябінську мрію про «метамистецтво», і коли панфутуристи зробляться незабаром трохи сучаснішими, про їх дуже приємно буде побалакати зокрема. Але зараз, перечитуючи старе хоча б число «Семафорів», харків'янин в відомостях про своє харківське життя знаходить замість

ворожої навіть інформації тільки старі пльотки, точнісінько такі, як і по де-яких закордонних виданнях за ті ж місяці. Якийсь психологічний кордон став непереходимо між двома великими містами УСРР і завданням 23-го року є знищити його.

Кияне, починаючи приїздити до Харкову, цілком сумлінно взялися до вирозуміння його, з'явилися такі присвячення, як П. Тичина Хвильовому, згадана стаття Меженка і т. и., але одразу виявилася цікава філологічно-хронологічна плутанина: Харків і Київ розмовляють різними мовами!

Розвиток київської літератури спиняється на 20-му році, як на кульмінаційному пункті. Цим роком закінчується процес диференціації в поезії. Досягає найвищої витонченості символістично абстрагована й професійно поетична мова. З'являється «Мистецтво», яке в де-яких числах дає блискучий, хрестоматійний добір поезій, одсовуючи прозу на другий план.

Радикальна українська інтелігенція знаходить на мент свій тон революційності в діяльності українських есерів і запалюється на короткі місяці неповторним блиском у надмірно напружений до злиття з ідеалом дійсності. «Псалом залізу», «Месія», «Блакитний роман», весь Чумах, речі Єллана, поеми Слісаренка—це все дійшло до нас од тієї доби: 19—20 р.р.

Тоді закінчено виробилась та замріяна навіть у своїй суворості, абстрактна навіть у найконкретніших описах, глибока й гарна символістична мова з нахилом до екстатичності; з неймовірним почуттям такту й міри, але безнадійно далека од живого життя з його брудом і кров'ю... та мова, що зхарактеризувала добу «Мистецтва».

Але:

Минув, як сон блаженний час
І готики й бароко.
Іде чугунний ренесанс,
Байдуже мружить око.

(П. Тичина).

Час минув, але Київ ще живий спогодами про його і все його мова чи отстає чи випереджає дійсність на три секунди або на півгодини (в залежності од точності «апарату»).

В час розквіту «Мистецтва» харківські сучасні діячі були здебільшого там, у тій юрбі, сфінксове обличчя якої притягало тоді закохане, або вороже спостереження київських поетів з непереможною силою: на фронтах і по селах,
«де бруд, де пранці і війна».

Серед киян були герої й тільки. Це й забагато й замало в той же час.

А сучасні харків'яне були тоді «юрба», дрібненькі люди—в побуті революції, в її конкретних формах. І таке становивище примусило їх віч-на-віч із життям підійти до нього безпосередньо. Завданням стало дати всьому, що побачилось ніби вперше,

своє ім'я. Відновити словник. Змінити ідеалістичний, умовний лексикон попередньої доби на матеріялістичний.

Завдання це було необхідним, конечним. Необхідно було або впасти під тягарем вражін у путях символістичної мови, або знайти вихід із зачарованого ідеалістичного кола до безпосередньої дійсності. Це завдання свідомо або несвідомо запанувало. Різними шляхами підходили до його розв'язання й ці шляхи виявляють цікаву рівнобіжність, порівнюючи з відповідними шуканнями російського неореалізму. В Києві під тягарем традицій недавнього й блискучого минулого потреба у зміні словника і в принциповому зміні відношення до дійсності не була відчута так гостро й пекуче—до фізіологічного болю, як тут у Харкові. Він (Київ) лишився зі своєю абстрагованою, ідеалістичною мовою, а ми тим часом перестали розуміти її умовність і підвищеність: те, що з'єднувало, ставило під одні лапки футуриста Семенка з символістом Яковом Савченком і Дмитра Загула з Павлом Тичиною.

Та й проблеми ідеалістичної мови зробилися в Харкові чужими—як диференціація, так і ліквідація диференценок. Нова мова висунула свої художні вимоги і за ними нам не до півзабутих «ізмів». Боротьба їх, зміни й перемоги не зачиплювали, навіть руйнуючи до-щенту головного—словника й світо-переймання. Руйнували вони старе, і нові комбінації з того ж матеріялу, зроблені тими ж засобами відчуження, тхнуть також роскладом.

Нова харківська художня проблема висловилась, як організація в певні форми свіжого вербального й психологічного матеріялу, здобутого не в теоретичній лабораторії, а безпосередньо од життя.

Не дрібнотехнічна, а загально-конструктивна проблема, але ім'я її все ж:

організація.

Для цілої низки харківських робітників слова можна простежити зазначений перехід од абстрактної до конкретної мови.

Яскравий приклад дає І. Кулик «Моїх Коломийок» і «Зеленого Серця». Перехід, давно готовий у психології людини, переймається зовні, як стрибок, злом, негаданий поспіх. На різних стадіях того ж процесу перебувають окремі представники й різно ставляться вони до необхідності дати нову конструкцію своїм виробам, але ясно й зараз, що вся своєрідність Харкова полягає в зусиллях дати іншу, ніж попередня, не ідеалістичну систему поетичної мови під знаком безпосереднього підходу до дійсності. Поза цією метою Харків є тільки учнем Києву чи Москви і не завше таким, що подає надії.

«Червона Зіма» В. Сосюри і всі монументальні етюди Валер'яна Поліщука, «Сині Етюди» в Хвильового і «Зелене Серце» І. Кулика об'єднані позасвідомо й свідомо цією безпосередністю підходу до теми, до матеріялу переживань, до слова, і вона надала

всім означеним творам і свіжості, інтимності навіть і одночасно високого колективного значіння.

Згідно своїм попереднім симпатіям та смакові й згадані, й не згадані автори підходили до свого завдання з різних боків. Намічено три типи розв'язування однієї проблеми і вони так мало нагадують традиційні поділення, що не знаєш, як перевести—в яких термінах—спробу класифікації.

В. Поліщука з його фізіологічним словником і огидою до робленої естетики важко поплутати з Сосюрою, який навпаки навіть до фізіологічних тем (останні кримські вірші...) вносить естетичне замилювання й свою мальовничість. Іншим шляхом пішов Хвильовий—од слова з його перехованою музикою.

Графічну чіткість Григорука:

— Декрет і другий, потім нота
Та листування цілий том.
І там, де нидіє робота,
На дверях читке—«Замнарком»

зогрів І. Кулик:

— Підписати останній папірець в установі,
Позабути совбаришень і совбурів.
Мої вечори на фабриці сірниковій.
Моє кохання білявий робітниці Шурі,

давши перший портрет Беатриче нового світу, робітниці Шури.

Усталивши перші підвалини: слово і відчуття, прийшлося перейти до завдань композиційних. І першою встала тут—проблема мелодики. Музика. В цій галузі великі поспіхи досягнені були Києвом. В зв'язку з умовністю ідеалістичної мови була ніжна, аж занадто ніжна її мелодія. Досягши непереїдених верховин у Тичини, ця мелодійність спокусила багатьох на її наслідування.

Але йти до конкретної матеріялістичної мови з ритмами мови ідеалістичної було не можна.

Або, або. І мелодійність симетричних асонансів було кинуте.

Власне на цьому кінчається спільне у Харківських мистців літератури. Що до композиції самого твору, то тут виходять наперед і особисті ознаки, і оточення, і класове походження, і всі інші фактори...

По-перше, тут ми попадаємо до сфери прогнозів... Головна хиба Харкову, принаймні минулих трьох років—недисциплінованість—дає себе відчути в тих, що маються, спробах.

Вже харківські «Шляхи Мистецтва» в цілому, як часопис, роблять крок назад у порівнанні з їх попередником—київським «Мистецтвом». Ціла низка книжок у харківських діячів не дотримані, як книжка, уявляючи з себе просто випадковий добір п'єсок, більш менш непоганих.

Запановує аморфність, як ознака відсутності традиційної культури. В той час, коли «Слово» у Києві видає одну чепуреньку книжечку по другій, в Харкові, здається, просто не

знають, як скласти, як видати книжку. І тільки 23-й рік у звязку з відновленням... звязків приносить і тут добрі вісті. Відновляється книжкова культура.

Так само й з боку теоретизації в галузі поетики. Харків — практик, Київ — теоретик. Маненькій, але змістовній книжці Якубського «Наука Віршування» Харків може протиставити тільки практичні поради про те, як писати вірші. Київські критики погано чи гарно репрезентують «наукову критику», наші займаються популяризацією. Там, де Київ виступає організованими загонами, він є самим собою, де його мистцям треба щось робити на виключно власний ризик, він відчуває себе розгублено.

Безсумнівною заслугою Харкова є те, що він поставив на обговорювання й практичне виконання ряд пекучих питань, і заслуга В. Коряка тут не мала, бо в його трохи фантастичній уяві вперше синтезувались питання про українську пролетарську культуру, про ролі інтелігенції в її відбудуванні й низка випадково блискучих і дотепних крапок у статтях та рецензіях. Тепер, коли йде пора систематизації, про те все треба згадати, хоч і трохи в іншому освітленні.

Цілком певне питання зворушив Хвильовий: побут і по ньому йдуть у розробці побуту плугатарі.

Новий епос, епос революції, є тема В. Поліщука, а ргіогі надсильна для людини окремої зараз, але він зійшовся один на один з нею та й не хоче приступати. І це дискусійне значіння, може єдиного зараз епіка, не з'ясовано та й не з'ясувалося ще.

Ще одна маненька рівнобіжність між Харковом і Києвом то є пейзаж творів. Замість традиційного Дніпра з'являється, починаючи з Сосюри, Дінець:

Лисиче над Дінцем, де висне дим заводу.

Для цілої, низки творів тло подій і згадок — Донбас:

Ти дівчина з шахт Донбасу,
З нетрів чорного золота.

(І. Кулик).

Іншими шляхами пішли неокласики київські й найталановитіший з них, один із найбільших поетів українських — Максим Рильський. Їхнім завданням було підійти й теж безпосередньо і теж до дійсності, але тільки до минулої дійсності, її ж мовою.

П. КОЗИЦЬКИЙ.

Суть музичної творчости Кирила Стеценка.

СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ.

Щоб освітлити творче обличчя художника, треба по-перше, проаналізувати його творчість з боку тих елементів, що складають її, по-друге, шляхом порівняння встановити щабель «автономности» ¹⁾ його форм, і нарешті, дослідити «криву» її еволюції, та вияснити ті чинники, що на ту еволюцію впливали.

I

Коли художник-маляр творить картину, він складає спочатку певний плян, композицію (ідея, сюжет картини), а потім втілює його в фарбах, лініях та инш. В процесі втілення ідеї в конкретні форми він обов'язково користується тим матеріалом, який бачить навколо: кольор, контур, лінія і т. и. Ця схема творчого акту є типова для всіх форм творчости, будь то в галузі науки чи мистецтва. Ріжниця буде лише в тому, що один наслідки свого ізживання вкладає в готові схеми (творчість вченого, ремісника), в форми «гетерономичні», другий, в індивідуальні, винайдені,—в форми «автономні» (творчість художника).

Отже, дослідження того побуту, що оточує художника, може в великій мірі з'ясувати елементи його творчости. І це особливо стосується до художника звуків, композитора.

Який звуковий побут оточував Стеценка в часи його дитинства.

Що ж то були за стихії? Що чув Стеценко в родині, на вулиці?

Батьки Стеценка були співочі, любили пісню й співали її. «Батько—згадує мати Стеценкова,—бувало працює, а трилітній Кирило сидить поруч і пильно стежить за роботою... За роботою завжди підспівував (найдужче улюбив був пісні: «Ой, не ходи

¹⁾ Ми користуємося термінологією Р. Грубера («Проблема музыкального воплощения», в збірникові «De musica» П.П. 1923 р.). Під «автономними» формами Грубер розуміє оригінальні, своєрідні, неповторюємі форми «вплощення» матеріалу. Під «гетерономними»—загальні схеми.

Грицю», «Червона калина», «Гриць»)¹⁾ Перебуваючи серед тодішньої «інтелігенції», панства та духовництва, він засвоїв їхні пісні, зжився з ними й міцно відтиснув їх на мягкій, як віск, чутливій, як неспіваний валок фонографу, душі майбутньої музики.

Що ж то були за пісні, який мали вони стиль?

Українську пісню творили в різних шарах суспільства. Коли вона йшла від грудей простого селянина, чи козака, що не чув іншого нічого, крім пісень свого села, то пісня та була глибоко «автономна». Її звукова форма не була запозиченою. Коли ж її творили в салонах українського панства, то вона світила бликами чужої пісні: італійської, чи польської, чи іншої якої. Вона переймала настрої солоденькою сумою, пасивності,— ритми життя панночок та паній, що не знали де діти себе й свій час. Тут, в цьому оточенні, народився так званий «старосвітський український романс» (напр. «На що мені чорні брови», «Ні мамо, не можна»), який під назвою «малороссийских песен» увійшов у збірники Заремби, Зелтарського й інших «етнографів», для котрих садиба українського пана застувала собою нарід. Мелодика цих пісень—не оригінальна, європеїзована,—то в більшості, солодка, сантиментальна мелодія італійської фарбовки. Динаміка—кволість, пасивність.

Стиль цих пісень стихійно вплинув на творчість багатьох українських композиторів до-Лисенкової доби (Аркас, Артемовський та інш. «з дворян»). Не застерігся від цього впливу й Лисенко («Коли розлучаються двоє» та інші). Він знайшовся й у Стеценка.

Хіба не тхне духом «старосвітського романсу» від таких пісень Стеценка, як «Вечірня пісня» («Тихесенький вечір на землю спадає»), або «Літньої ночі»?

Tranquillo

Музична нотація для «Tranquillo» у 6/8 такті. Перший рядок містить перші шість нот: Ді-ха-ють ти-хо а - ка-ці - ї ніж-ні, де «а» є довгою нотою. Другий рядок містить наступні шість нот: злегка ко-ли-шуть - ся в мо-ро-ку сріб-нім і т. д., де «мо-ро-ку» є довгою нотою. Обидва рядки мають ключ Ф-мажор та 6/8 такт.

(«Літньої ночі» слова Олеся).

Хіба не занадто вже солодка лірика цього уривку (така типова по мелодії для Стеценка) з її метром в 6/8? Хіба не

¹⁾ П. Козицький. «Кирило Стеценко»—«Музика», ч. 2, ст. 4, Київ 1923 р.

віє від нього сумом панночки, що тоне в розкошах панського життя? Коли йти далі, то цю ж знайому стихію, але в більш рафінованих формах, в більш вишуканих гармоніях, знайдемо в таких хорових прелюдах-поемах, як «Сон», «То була тихая ніч», і далі навіть, в «Іфігенії в Таврії».

Ми не будемо тут спинятися на питанні, чому Стеценко захоплювався стихією «старосвітського романсу», зазначимо лише, що вона просякає собою всю Стеценкову лірику і що коріннями своїми простягається до днів його дитинства до... тих пісень, що наспівував старий Стеценко своєму трилітньому синові.

Ідемо далі.

Самий поверховий прогляд творів Стеценка доводить до висновку про надзвичайну ритмічність (в загальному розумінню) його мелодики. Відкіля взявся бадьорий, танковий рух багатьох його творів? А ціла низка маршів?—Чи не є це наслідок дитячих вражень від тих танків, що грали селянські музики с. Квіток по весіллях, і які потім знайшли таку прекрасну форму в «козацках» (з музики до «Гайдамак» Шевченка).

Отже серед, міщанської пісні, в звуках і ритмах тих танків та маршів, що занесли в село «вчені» селянські музикеремісники,—виховувалася й гартувалася душа молодого художника. І вона засвоїла, зберегла ці звуки, яко матеріал до своєї творчості.

Інша звукова стихія йшла с-під темних церковних зводів, с-під струн старця лірника.

Релігійні емоції, торкаючись глибин людського духу, переймаючись настроями «таємничого», неземного, завжди мали в музиці прекрасну форму для свого втілення. І простий нарід (канти), і музична культура всесвіту мають широкорозвинені форми церковної музики. Її різнобарвна насичена емоційність приваблювала музик¹⁾.

Стихія релігійної музики опановувала душу Стеценка з самого дитинства. «Навчивши Кирила складів, вона (мати) віддала його до школи, в науку до дяка Платона Старжевського. Знавець церковного співу, він узяв маленького хлопця до крилосу, навчив нот і взагалі мав на нього великий вплив²⁾. Далі,—роки науки в духовній школі, семінарії, участь (яко диригента) в церковних хорах.

Це не могло пройти без сліду на його творчості.

Ми минаємо церковні твори ранішого (шкільного) періоду, вони мусіли бути, коли автор крім церковної музики іншої не чув. Але й після зміни творчого світогляду, ця стихія не минається. Ми маємо на увазі збірники розкладок колядок на хор.

1) Минаючи класиків, з которых кожний мав хоч кілька мес, ми бачимо, що й сучасні композитори (Глінка, Р-Корсаков, Чайковський, Гречанинов, Рахманінов, Мусоргський, Танєєв і навіть Скрябін в своїй теургічній «містерії»); захоплювалися церковною музикою.

2) П. Козицький. «К. Стеценко»—«Музика», ч. 2, 4 ст.

Витвір поганського, а потім християнського культу Сонця-Христа, українські колядки стали одним з красивих і поетичних плям звукового побуту України. В них тісно сполучалися мотиви народньо-релігійної й церковної музики. Цим вони й привабили Стеценка, якого більш тягло до кантів та псалмів, аніж до обіходних мелодій. Роскладки ці пройняті своєрідним ароматом, це не вулицьна пісня, це напів релігійний, напів-народний твір, обвіяний духом глибоконароднього мистицизму.

Отже, тут позначився напрямок творчих симпатій композитора, який остаточно викристалізувався в «п а н а х и д і» (1918 р.). Це твір—тонкого художнього смаку й глибокої інтуїції. В основу Стеценко поклав лірницькі канти (канти Яким та Ганні), типову мелодійну схему з побільшеною секундою («Покой Спасе»). Весь цей матеріал він переклав в глибокі по силі емоції й по щиронародньому мистицизму форми. Це не є твір для ритуального вжитку, його цінність сягає далеко по-за межі церковних музів. Це художньо опрацьований витончений музичний символ української релігійної лірики, шедевр стилю. Це український Requiem.

Тут стихія релігійної лірики тісно сполучилася зі стихією народньої (світської) пісні, котра вливалася в душу Стеценка теж з дитинства від «вулиці» і з кров'ю матері.

Але довгий час вона не подавала голосу. Розбудив її М. Лисенко.

Лисенко був художником-борцем. Він був апологетом «селянської пісні» і ради неї залишив принадні обрії власної лірики й зійшов до примитивів народньої творчості.

В основу розробки народньої пісні Лисенко поклав принцип ригористичного наслідування співзвукам ладової пісні¹⁾, народній поліфонії, широкого користування, яко контрпунктом, мелодичним матеріалом пісні. Позначивши методи, «рецепти» музичного мислення, яким на його погляд мусів користуватися всякий український музикант, Лисенко в повній мірі був ідеологічним і практичним головою «школи»; вплив його на молодь був великий.

Яскравість Лисенка заїмпонувала Стеценкові—бо відповідала його власній творчій вдачі.

«Орієнтація на українську народню пісню», на її склад,—ось те гасло, за яким пішов Стеценко.

Як же ця «орієнтація на народню пісню» вплинула на творчість Стеценка?

По-перше це відбилося на складі мелодики та формі. Народньо-пісенний орнамент особливо ясно проступав в перших творах Стеценка (хори—«Могила», «Бурлака»), які до того

1) Про ладову основу українських пісень дивись: Лисенко М. «Характеристика муз. особенностей малор. дум и песен» (Зап. Юго-Зап. От. Имп. Геогр. Об-ва, т. 1).

мають запозичену у народньої пісні куплетову форму. Гармонізовано (особливо «Могила») в той же спосіб, що вчив Лисенко—контрапунктичний візерунок, народні каденції і т. и.

Ще в більшій мірі ця стихія проступає в ранніх операх: «Полонянка» (1902-3 р.), «Кармелюк» (1906 р.) Коли в першій ми зустрічаємо такі талановиті імітації народньо-співочого стилю, як «Рости квіте», «Веснянка» (що увійшла потім в склад музики до п'єси «Про що тирса шелестіла»), «Кряче ворон»—зразок художнього перетворення кобзарської рецітації, то в «Кармелюкові» є не менш витримані по стилю моменти: пісні Наталі й Марусі, а особливо хор «Червона калина».

Andantino

Чер - во - на - я ка - ли -

нонь - ка по - хи - ли - ла

ся мо - ло -

да - я, ой, та дів - чи нонь - ка

за - жу - ри - ла - ся

Тут не тільки народній елемент в мелодії, але й в гармонії є наслідування типовим зворотам народньої поліфонії (5—6 і 13—14 т. т). Ні в підручниках по теорії композиції, ні в творах Лисенка—таких зворотів нема,—в них Стеценко цілком оригінальний. Деж він міг запозичити їх?—Тільки на «вулиці», «вулиця» була вчителем композитора. Він, «орієнтуючись на народню пісню», шукав, збирав її прикмети з уст самого народу.

Він був піонером українського стилю в музиці, і шукаючи основ його в народній творчості, йшов тим шляхом, який показав Лисенко.

Лисенко весь час був зразком для наслідування Стеценкові. Це наслідування виявлялося не тільки в методах музичної праці, але й у виборі форм, і в характері загальної музичної діяльності.

Лисенко вчив, що українську пісню треба одягти в убрання ладу пісні, і Стеценко в своєму заповіті дав зразок такої гармонізації. Лисенко любив форму «симфонічної (власне «хорової») поеми»,— «Гамалія», «Хор бранців», «Іван Гус» т. і., і у Стеценка ми зустрічаємо її: «У неділеньку святую», «Єднаймося». Лисенко брав тексти переважно з Шевченка,—Стеценко в значній мірі теж (музика до «Гайдамак» та інш). Лисенко брав для опер сюжети побутово-історичні («Тарас Бульба») — Стеценко теж («Полонянка», «Кармелюк»). У Лисенка—казка («ноктюрн») — у Стеценка («Івасик Телесик»), у Лисенка — «Коза-Дереза», «Зіма й весна», у Стеценка «Лисичка, котик і півник». Нарешті, у Лисенка античні мотиви «Сапфо» — у Стеценка «Іфігенія в Тавриді».

І не тільки в методах мислення, в виборі форм йшов Стеценко за своїм вчителем, але навіть у синтаксові музичної мови багато запозичив він від Лисенка.

Отже, Стеценко був ідейним наслідувачем Лисенка, його учнем, належав до його школи. І не помилявся Лисенко, коли підчас однієї зі своїх хорових подорожів сказав, вказуючи на юнака Стеценка: «ось хто заступить мене!»

Але Стеценко не був лише копією Лисенка, він мав своє обличчя.

Коли поділяти композиторів на «єгоцентричних» і «космоцентричних»,¹⁾ то, безумовно, Стеценка треба віднести до першої категорії. Він претворює в звукові форми не світ, що навколо, а свої власні емоції. Він не малює, а виспівує. Це є тавро, що лежить на всій його творчості.

Але схоластичні методи навчання техніки музичної мови, яким «обучали» Стеценка, надзвичайно негативно вплинули на форми викладу його музики. В межах гармонії ця «школа» (ми розуміємо «школу» яко навчальну систему) дала Стеценкові

¹⁾ Термінологія Р. Грубера («Проблема музыкального воплощения», — збірн. «De musica», Пп. 1923 р.). «Егоцентричним» є «стремление к самоизживанию, направленность творческого внимания внутрь себя» (Чайковский, Скрябин); «космоцентризм» — то є «направленность творческого внимания во вне» (74—75 ст.).

низку трафаретних гармоничних схем (якими повні підручники по «Гармонії»), що скували його творчу думку. Він не міг вирватись з обійм цих схем,—піднятися вище їх, збагатити новими звуковими сполученнями. Тому й гармоничне убрання його творів завжди одноманітне, що цікаво, завжди викликає почуття розчарування.

Такими ж елементарними й нецікавими є форми викладу акомпаніменту (що нагадує акомпанімент композиторів до-Глинчиного періоду), а також партій інших струментів (напр., скрипки), що трапляються в де-яких творах.

Духом дилетантизму віє від них.

Причина цього—в незакінченій музичній освіті. Брак освіти породив брак техніки. Відчуваючи це, творча воля Стеценка пішла по лінії найменшою опіру—в бік мелодики.

В процесі історичного розвитку музики перед творцями її завжди повставала певна проблема музичного втілення, чи то проблема будування мелодії (т. зв. «монодичний» стиль), чи—будування звукових сполучень («поліфоничний стиль»), чи обидві разом (сучасні часи).

Стеценко по-за своєю волею розв'язував проблему мелодії. До цього вів знайомий, рідний стиль вокального співу, форми хорової пісні, якою так прекрасно він володів. До цього ж вели і ті «стихії», що складали «звуковий» побут навколо маленького хлопця, і які, сплітаючись одна з одною, фарбуючи одна одну, склали звукову основу Стеценкової мелодики.

А як мелодист, Стеценко був одним з багатших, талановитих серед українських музик. В мелодії—вся сила його! І ту силу склала стихія народньої пісні, обвіяна духом теплого індивідуального ліризму й пройнята глибинним містицизмом...

II

Плеханов в своїх працях по мистецтвознавству (особливо в статті «Искусство и общественная жизнь») дав прекрасні аналізи соціологічної природи мистецтва. Коли художник знає, що сказати й вірить в те, що слово його дійде до мас, його мистецтво набуває агітаційного змісту. Так було з художниками доби Великої Французької Революції. Коли художник почуває себе безсилем вплинути на суспільство, він замикається в коло своїх власних інтимних переживань, в романтику, в містику. Так було, напр., з Пушкіним, коли суворий поліцейський режим та загальна темрява суспільства замкнула його уста, яко поета-громадянина.

Стан класової свідомості поета й суспільства, рівень загально-економічних взаємовідносин,—ось ті фактори, що творять обличчя художника, і, навіть більше,—творять цілі напрямки в мистецтві.

І Стеценко—прекрасний приклад тому. Еволюція його світогляду та стилю його творчості, наче тонкий струмент фіксує всі стадії боротьби реакційних та революційних сил його часів ¹⁾. Твори із громадсько-політичним змістом займають видатне місце в його лірі.

Може несвідомо, інтуїтивно, але ще в 1902-3р., заздалегідь до революції 1905 р., Стеценко відчував затхлість і духоту реакційних часів, і вже в перших творах проступають громадсько-політичні мотиви Грінченкової поезії.

«Серед степу на просторі могила стоїть,
Навкруги трава висока, хвилює, шумить.

Серед степу та могила сумує одна...

Не промовить та могила: стоїть нежива,
А круг неї степ широкий, зелена трава».

(«Могила», чол. хор. на текст Грінченка, нап. в 1900-3 р.).

В другому творі тієї ж доби Стеценко продовжує:

«І сховала домовина горді поривання,
Всі надії молодії, всі його бажання».

(«Бурлака» чол. хор. на слова Грінченка, нап. 1902-2 р.).

Ця могильна атмосфера викликає з грудей композитора не протест, не революційний вибух (він ще не знав цього), а лише поки—мрію:

«І серце полинуть бажає

Туди, де ще воля гуляє»...

(«Вночі на могилі», тріо на текст Грінченка, нап. в 1902-3 р.).

Поезія Грінченка захопила композитора. Стеценко відчув в її образах правду сучасності.

Вдарила революція. Її хвиля захопила Стеценка. Він остільки глибоко прийняв динаміс та ідеологію її, що залишає романтичний сюжет оп. «Полонянка» й розпочинає творити оперу на сюжет «Кармелюка». Уже в першому акті дія будується на яскраво накресленому соціологічному ґрунті. Ясно проступають елементи класової боротьби, яко зав'язка дії:

До зажерливого глита-мельника що-разу йдуть бідні голодні люде прохати хліба. Він одмовляє їм, бо він ненавидить голоту:

«Пройдисвіти та п'яниці»

Лежебоки кметі!

Позбірались волоцюги,

Лодарі прокляті!

«Землі давай, давай волі!»

Ненавистю проймається й голота:

«О, зібрать би сюди зграю

Ситих гордих та багатих,

На шматки б їх розірвати!..»

¹⁾ Треба також зазначити, що Стеценко стояв на боці національних інтересів українського селянства і тому «національний мент» мав в його очах революційну активність.

— З распачем кричить Тетеря, у якого діти гинули з голоду.

І ось на тлі такої обопільної класової ненависти народжується кохання Кармелюка до бідної дівчини—сироти Марусі. Соціальні мотиви проступають і в їх розмовах:

«Коли ж стогнуть люде бідні,
Коли сльози ллються,
Де ж ті радощі візьмуться?

Вони мріють про те,

«Щоб сонця промінь засіяв,
Щоб день волі скрізь настав,
І закуті у кайданах
Радо весело співали
Пісню волі, пісню слави!!

Далі трапляється подія, що більш підкреслює класову нерівність.

З-за кону вибігає парубок, якого переслідують панські служники, б'ють, катують за те, що той насмілювався «благати й просити» пана, щоб

...«не коїв мені лиха,
Мою долю Катерину,
Мою зорю, мою радість,
Щоб віддав»...

Хлопця катують, але цієї кривди Кармелюк не міг стерпіти:

«Невже повік терпіти нам
Ярмо неволі на собі...
Обіцяю життя я віддати тобі,
Щоб волі святої дістати¹⁾).

Така схема першої дії «Кармелюка», що писалася в 1906 р.

Опера не закінчена, обривається на 2 дії. Але й наведеного уривку досить, щоб уявити ті ідеї, симпатії, якими жив композитор в часи революції. Ясно, що, соціальні мотиви сюжету—не випадкові. Ясно, що ідеалізуючи постать розбійника Кармелюка, яко борця за право селянської голоти, Стеценко тим самим хотів взяти активну участь в запеклій боротьбі 1905 р. серед тих, хто стояв за революцію.

Але революцію загасили. Кліщі реакції почали що-далі, то тісніше давити все навколо. Стеценко гостро це відчуває:

«Сунуться, сунуться хмари,
Наче злих фурій отари,
Мов ті привиддя страшні...
Вітер гуде, завиває,
Гілля зелене ламає.

(«Хмари», міш. хор. на слова М. Вороного).

¹⁾ Клавір оп. «Кармелюк» (рукопис 1, половина 2 акту) переходується в Муз. Т-ві ім. Леонтовича. Архів Стеценка. Папка № 3.

Слова й музика дуже яскраво передають невпинний страшний хід політичної реакції, урядового терору, що ламав все свіже, зелене.

«Сонечка, сонечка з неба,
Сонечка, світла й тепла

(там же)¹⁾

—молить композитор, задихаючись в цій темряві.

І далі:

«Над нами ніч безрадісна, осіння,
Ми горнємось, ховаємось, тремтим.
А там, в пільмі, несеться голосіння
З прокляттям віковим.
І мало нас, і як іти вночі?..
Куди іти? Кудюю нам тікати?
Оточені усуди катом ми...

(«Над нами ніч»,—міш. хор. на слова Олеся)²⁾

Оця політична ніч, зневір'я в своїй долі, розгубленість—кинули Стеценка в бік чистої лірики. Політичний режим довів Стеценкові, як колись і Пушкінові, що його пісні не матимуть сили дійти до мас, розбудити їх. І він одвертає зір від зовнішнього й замикається у власному внутрішньому світові.

Цей «поворот» стався по всьому фронтові його творчості.

В сфері опери він бере казкові, аполітичні, сюжети. «Івасик-Телесик» (1907-10 р.), «Лисичка, котик і півник»—дитяча оперка на 2 одміни (1911 р.), «Дика сила»—побутоволірична мініатюра на 1 дію (1916 р.).

Те ж саме і в сфері романсу та хору:

«Сійтеся, квіти страждання,
Сійтеся, квіти надій,
Повні жалю і ридання
Повні жалю і надій.

(«Сійтеся квіти», міш. хор. на слова Коваленка).

Або:

«Усе жило, усе цвіло,
в щасті раювало».

(«Усе жило», міш. хор. на слова Олеся).

Лірика Олеся, поета індивідуаліста, співця надірваних безсилим поривань, починає все більш співзвучати настроям Стеценка. Олесь поволі заступає в його творчості місце Шевченка, Грінченка, Грабовського та инш.

Велика революція 1917 р. знов піднесла життєвий тонус Стеценкової творчості, що одразу завітчалася низкою маршів-гимнів.

¹⁾ Точної дати «Хмар»—встановити не можемо, але написано й видано їх в період поміж 1908/9—1917 р. р.

²⁾ Закінчено 28-IX. 1917 р. Написаний після повороту Стеценка з Винниці до Києва, в дні бадьорої енергичної праці,—він уявляє цікавий з боку психології творчості приклад ремінісценції художніх емоцій.

Нові мотиви, мотиви народжуючогося дня, недалекої перемоги, екстатичне поривання вперед до кращої будучини, бадьорі заклики,—ось якими іскрами розсипалася муза Стеценкова під кресалом революції.

«Знов весна, знов надії

В серці хворім оживають

(«Знов весна»,—міш. хор на слова Л. Українки,
нап. 19. V. 1918 р.).

Або:

«Сьогодні в нас весільний день,

Сьогодні в нас бенкет великий...

На степ, на гай, байраки, ріки,

Де шум, де спів, де гук пісень...!

(1 травня, міш. хор. на слова Філянського,
1. I. 1918 р.).

Або:

«Сонце на обрії, ранок встає.

Браття вставайте, ранок стрівайте».

(«Сонце на обрії», міш. хор на слова Олеса,
6. III. 1919 р.).

Вогонь Шевченкової поезії знов запалює композитора. Його захоплюють широкі епічні полотна соціальної боротьби минулого—«Гайдамаки», і він пише музику до цієї поеми, музику повну народньої стихії, народнього побуту, повну іскор вакхичного екстазу й разом суму; «Гайдамаки»—то 1919 р. в творчості Стеценка ¹⁾.

А далі з поглибленням революції в жорстоку класову боротьбу Стеценко відходить від бурхливого життя сучасності й поринає в античний сюжет «Іфігенії в Тавриді», останньої його опери (нап. 14. III. 1922 р.).

Мимоволі згадуються «Ноктюрн», і «Сапфо»—опери останнього періоду творчости Лисенка. Але то був спів творця, якому затулили рота кліщі реакційного режиму царату, а «Іфігенія» Стеценка з'явилась в наслідок колізії, що повстала поміж національно-демократичними мріями композитора й жорстокою дійсністю класової боротьби.

Життя пішло не тим шляхом, який вимріяв собі Стеценко. В політичному житті України запанував примат соціальної боротьби, що відсунув мент національний на другий план. Стеценко не зрозумів змісту й історичного значіння цієї боротьби і в-останнє замкнувся в собі...

Дуже цінно те, що еволюція музичної мови, її символики, цілком відповідала еволюції світогляду Стеценка. Стеценко, як і Лисенко, був апологетом народньої «селянської пісні». Для нього вона була елементом пригнобленим, занехаяним,—і він хтів силою свого талану поставити її серед інших світових скарбів, як рівну по-між рівними. Ідея визволення пригнобленого соціально й національно українського селянина та ідея

¹⁾ Написано 21/IX—1919 р.

захисту зневаженої української пісні—злились по-між собою. І тому, в художній аперцепції Стеценка стихія народної пісні стала звуковим символом його революційного credo.

І справді, твори—від «Могили» до «Кармелюка»—скрізь пройняті духом народної пісні. Далі—мент знесилення під вагою реакції позначився зменшенням, ослабленням цієї стихії. Стеценко одійшов від неї, а разом і від себе, і попав серед «чужих». В ньому заговорила нездорова стихія «старосвітського» ліризму, що контрабандою під одягом народної пісні залізла в його душу і завела Стеценка в обійми італійщини, мендельсоновщини. Нове революційне зворушення—Стеценко пише музику до «Гайдамаків», «У неділеньку святу», мент розчарування—і з'являється стилізована «на грецький лад»—«Іфігенія в Тавриді».

Ось така крива творчого шляху Стеценка.

Музика Стеценка, наче дзеркало, відбила в прекрасних звукових формах всі елементи українського звукового побуту. Тут іскорками блищить народня містика, прориваються релігійні емоції, віє духом ліричних зітхань,—а по-над всім—народня пісня, все проймаюча своїм ароматом.

Стеценко—художник нерівний, що до напруженості творчої енергії і, головне, що не завжди панував над своєю музою. Зростав динамізм між відношеннями сил в суспільстві, давило на Стеценка оточення, і творчість його ставала більш динамічною, зростала її активність, цінність і підіймалася до вершин натхнення, даючи шедеври. Завмірало життя навколо, знижалося тиснення, і внутрішня інтенсивність творчості слабшала, опадала до меж шаблониових, запозичених форм.

Стеценко—то співець своєї сучасности, то звуковий літопис свого часу. Цим пояснюється те, що сучасність його так шанувала й розуміла, і те, що будучи учнем Лисенка, він своїх учнів не залишив...

Проф. Є. КАГАРОВ.

Криза історії літератури.

Історія літератури переживає в сучасний мент гостру й болючу кризу. Ще недавно їй доводилось провадити вперту боротьбу за своє визволення з кайданів філології. Тепер же, намагаючись вибитись, нарешті, на шлях самостійного розвитку, вона стремить відокремитись від історії культури,—науки, що загрожує умістити й розтворити в собі історію літератури поруч з іншими проявами історичного процесу взагалі. Відомо, що останніми роками історики літератури надто вперто підносять думку про те, що коли їхня наука хоче стати «самодовлеющою», то вона мусить вивчати тільки елементи мистецтва в поезії, питання форми художніх творів, вживаючи до цього методів «морфологічного» або «іманентного» аналізу. Через цю кризу—в розумінні завдань і меж історії літератури, інтересно знову переглянути питання про відношення цієї науки до філології, з одного боку, і до історії культури—з другого¹⁾.

Що таке філологія? В античну епоху філологом називали кожну людину, віддану науці й освіті, зокрема—людину, що вивчає старовинну культуру взагалі, протилежно граматику, що вивчає виключно мову й літературу. Пізніше тямок «філолог» звузили. В новий час, починаючи з XIX ст., більшість учених дає означення філології, розуміючи під цим виразом науку про духовне життя того чи іншого народу в усіх його проявах. Такий погляд мали на філологію класики Ф. А. Вольф, Г. Герман, Бек, К. О. Мюлер, Ричль, Фрайнд, Віламович і інші. В цьому, саме розумінню утворені були, на зразок класичної філології, системи німецької (бр. Грими, Пауль) романської (Дитц, Гребер), слов'янської (Копітар, Добровський, Шафарик, Ягич) філології і т. д. Але на початку XX ст. ми спостерігаємо стремління точніш розмежувати царини філології й історії. Ще Узенер бачив у філології цілком формальну дисципліну, свого роду методологію історичної науки, бо всюди перед історичною побудовою мусить йти філологічна інтерпретація (тлумачення). Ед. Мейєр вважає, що філологія переносить продукти історичного процесу в нашу сучасність, розглядаючи їх не в динамічному аспекті,

¹⁾ Про відношення філології до історії див. статті Jaeger'a і Wendland'a в *Neue Jahrb. f. d. kl. Alt.* 1916 і 1917.

з погляду їхнього утворення (це справа історії), а в статичному (як щось таке, що вже існує). Вільгельм Вундт в II-ому томі своєї логіки зазначає, що історія интересується окремими об'єктами тільки в їхньому звязку з загальною ходою розвитку; для філолога ж історична еволюція важна лише постільки, оскільки вона допомагає йому зрозуміти окремі явища. Нарешті, проф. Ф. Ф. Зелінський доводить, що матеріально обидві царини знання сходяться, що різниця між ними цілком методологічна: філологія—звернена до пам'ятників, історія—звернена до загальних законів розвитку сторони єдиної історико-філологічної науки¹⁾.

Зі зростом матеріалу, з ускладненням і уточненням методів наукового дослідження таке універсальне розуміння мусило неминуче привести до повільної диференціації останньої. Історія господарського, соціального й економічного життя відійшла до економістів, істориків і юристів, історія точних наук перейшла до компетенції математиків, біологів і медиків, приватне життя, побут народу стали предметом вивчення істориками мистецтва й фольклористами, вивчення історії мови є можливе в цей час тільки на підставі порівняльного мовознавства, історію релігії умістила в себе етнологія, нарешті, при вивченні історії літератури широко вживається порівняльний метод. На долю філології лишаються, таким чином, одні тільки формальні науки—про принципи обробки пам'ятників культури: критика, герменевтика, чи інтерпретація й т. інше²⁾.

Так скинула з себе ярмо філології історія літератури. Трудніше було їй відмежуватись од історії культури, з якою вона звязана не менше, як з філологією.

Три основних проблеми повстають перед істориком літератури на перших кроках його роботи: 1) текст твору, 2) особа автора і 3) процес створення даного поетичного твору. Розглянемо ці проблеми детальніш.

Текст. Історик старої літератури має діло, звичайно, з текстом, попсованим і перекрученим пізнішими переписувачами. Він мусить тому передусім відновити пам'ятник в його первісному вигляді (критика тексту); визначити його місце в ряді споріднених з ним творів, тоб-то установити ім'я автора, час написання й т. ін. (історична чи літературна критика).

Особа поета. Вихідним пунктом є для нас тут чинники утворення характеру: спадковість (раса, далекі предки, батьки), оточення (соціальна класа, родина, школа), вражіння дитинства, літературні знайомства й т. інш. Матеріали для встано-

1) Приблизно в таких самих словах W. W. Jaeger в статті: *Philologie und Historie* (в журналі *Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt.* 1916, стор 90) встановлює цю різницю: історик виходить із джерела, що є для нього тільки засобом, увага філолога напрямлена на саме джерело, що є для нього метою.

2) Nop. H o w a l d, *Griechische Philologie* (Wiss. Forsch. Ber.), Gotha 1918.

влення психичної організації поета є так листи, щоденники, спомини сучасників, як і власні твори поета.

Історія виникання тексту. Поет і текст становлять два кінці довгого ланцюга, проміжні кільця якого потрібно встановити послідовно. Треба вивчити генезис літературного твору, простежити його розвиток од неясного замислу й чорнеток до остаточної обробки; простежити назрівання плану, збирання матеріалів, різні редакції твору. Недавно якийсь Ю. В. Португалов зробив спробу встановити елементи механізму поетичної творчості, де він розрізняє дев'ять процесів (сприйняття дійсності, зафіксування матеріалу, диференціація, відреагування, згущення, індукція, ідейне керівництво, інсценіровка, проекція на зовні), але це все в найбільшій мірі наївно (Португалов Ю. В. «Механізм літературно-художественного творчества», «Низовье», VI, Самара 1922 г.). Нарешті, для цілкового відновлення процесу створення художнього твору потрібне сполучення дослідувача з психологічною структурою автора, субституція, як влучно називає цей психологічний факт базельський проф. Петерсен¹). Він же цілком слушно говорить, що історик літератури може йти двома шляхами: від тексту до поета (аналітична метода) і від поета до тексту (синтетична метода).

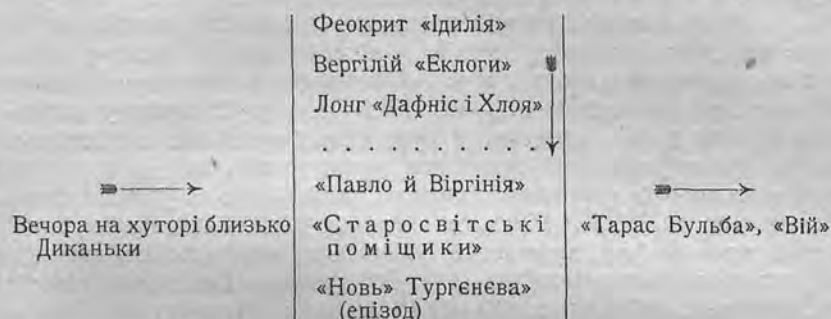
Дальніша праця дослідувача полягає в тому, аби дати всебічне тлумачення літературного твору, що виник в результаті творчого процесу, про який говорили вище.

Та частина методології історії літератури, що вчить нас розуміти художній твір, називається герменевтикою чи інтерпретацією, всібічне ж тлумачення становить завдання аналітичної герменевтики (чи інтерпретації). За її допомогою ми мусимо з'ясувати, напр., «Войну и Мир» Толстого, з погляду мови, стилю, мелодики, композиції (формальний або морфологічний аналіз), з боку змісту чи матеріалу (сюжет і його генеалогія, політична, релігійна, моральна, філософська тенденція, загальний світогляд поета, відношення змісту твору до позитивного знання, до науки: історії, психології й т. ин.; це—матеріальний аналіз твору).

На цьому закінчується перший цикл роботи історика літератури. Аналітична інтерпретація завершує собою філологічний підхід до об'єкту вивчення; її можна назвати також іманентною,

¹) Petersen, Der Aufbau der Literaturgeschichte, GRM, 1914.

бо вона пояснює художній твір, як такий. Але ми можемо вивчати твір і як один з елементів ширшої одиниці, комбінуючи його з однорідними творами. І тут ми встановлюємо подвійну низку фактів, дві колони—горизонтальну й сторчову. Кожний літературний твір визначається двома координатами: він стоїть: 1) на лінії всіх творів даного автора і 2) на лінії аналогічних (формою, ідеєю, сюжетом) творів інших поетів. Так, «Старосвітські поміщики» Гоголя, маючи певне місце в низці інших

творів цього письменника, уявляють з себе, в той же самий час, один з моментів в розвитку ідилії. Сума всіх вертикальних творів дає, так звану, історичну поетику. Сукупність усіх горизонталей складає матеріал для історії літератури. Науку, що знайомить нас з методами побудови обох цих дисциплін, можна назвати синтетичною герменевтикою (або інтерпретацією). За вірною увагою проф. Ф. Ф. Зелінського, вона відрізняється від аналітичної: 1) своєю односторонністю—даний твір вона розглядає тільки з погляду своєї дисципліни, 2) своєю широкістю—вона не обмежується одним тільки пам'ятником, а охоплює все, де може знайти матеріал для цієї дисципліни. Але всі елементи історико-літературного аналізу можна перенести з одної системи до другої: поетична техніка, сюжет, світогляд споріднених в тому чи іншому відношенні письменників створюють нові одиниці, нові узагальнення.

Ми підійшли, таким чином, до синтетичної історії літератури (Walzel, *Analytische und Synthetische Literaturforschung*, G.R.M. II) побудованої на групуванню літературних явищ формою, складом, ідеологією й походженням.

Історію літератури можна побудувати на класовому принципі; так, Клюкхон присвятив спеціальне дослідження пісням мінезингерів, як верстовій поезії (Klückhohn, *Der Minnesang als Ständesdichtung*, A. F. KG XI); В. Келтуяла виклав увесь широкий матеріал російської літератури старого періоду з погляду класових ідеологій. Так званий марксистський метод, що вивчає літературні явища з погляду історичного матеріалізму, до цього часу ще мало розроблений в російській нації. Першою спробою

спорудження всієї будови історії російської літератури з погляду марксистської схеми були книги Є. А. Солов'йова-Андреевича: «Очерки» і «Опыт философии русской литературы». Сюди ж треба віднести загальний курс П. С. Когана: «История новейшей русской литературы». Детальніш про марксистську критику див. тепер Н. К. Піксанов «Два века русской литературы», 1923 р., стор. 197 і дальші та книгу—«Художественная литература в русской марксистской критике», складену Р. Мандельштамом за редакцією Н. Піксанова, Пб. 1923 р.

З другого боку, історія поетичної творчості може спиратися на ролю окремих племен і місцевостей (в такому дусі Надлер написав свою книгу: «Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften». I—II, 1912—1913). З погляду диференціації на країни написано і Курс старої російської літератури В. А. Келтуяли. В розвитку нової російської літератури можна зазначити цілу низку таких «краєвих літературних гнізд», як називає їх Н. К. Піксанов: північно-російський культурний центр, ярославське, харківське, казанське, вороніжське, нижнегородське літературні гнізда (див. його книгу «Два века русской литературы», 1923, стор. 179—188). Історико-літературний матеріал можна укласти в цілком хронологичні рядці, розподіляти на періоди, покоління, десятиліття (ритм десятиліть поклав в свою книгу Енгельсгардт, «История русской литературы» I—II). З порівняння наслідків дослідження історії окремих літератур виростає можливість нового, ще ширшого синтезу—порівняльної історії літератури, побудова еволюції поетичної творчості цілого людства. Зі слів Кюнемана, це—у цілковитому розумінню слова філософська проблема; тут ми скупчуємо явища в їхній першооснові, вловлюємо в безкрай ріжноманітності фактів загальні для всіх їх закони¹⁾.

Спроба пристосувати біологічну теорію еволюції до історії літератури робили в Європі Брюнетбер, в Росії—Н. Кареев, А. Н. Веселовський, Плотніков. А недавно, професор В. В. Сиповський підносив думку про тотожність метод природознавства й історії літератури, висловлюючи впевненість в те, що прийде час, коли й природознавство, й історія об'єднаються під покрівлю одної вищої науки: «універсальної біології»²⁾.

З'ясовуючи в історії літератури методи, що вживаються (або ті, що вживалися), ми, протилежно до класифікації В. Перетца, Євлахова й інших, поділимо ці методи, як це й зробив небіжчик Рих. Мейєр, на дві великі групи: 1) систематичні (точніш—статичні, Є. К.) і 2) генетичні (краще—

¹⁾ E. Kühnemann, Zur Aufgabe der vergl. Literaturgeschichte Centralblatt für Bibliothekswesen XVIII, 1901, стор. 9.

²⁾ В. Сиповский, «О методах естествознания в литер. и истории литературы», Изв. Бакинск. Университета № 1, 1922, стр. 278.

динамічні, Є. К.) методи. Нижче я даю класифікацію Р. Мейєра в формі таблиці, що її я склав для більшої наглядності¹⁾.

М Е Т О Д И

Систематичні			Генетичні		
Алегорич- ний	Філоло- гичний	Естетич- ний	Історич- ний	Технічний (морфоло- гичний)	Психоло- гичний.

Три систематичних метода виходять із загальних положень, із засадничої ідеї, що все мистецтво в цілому є живий організм, окремі твори—тільки частини цього цілого. Алегорично ми мусимо розуміти, скажемо, епіграми Пушкіна на Н. І. Надеждіна, мистичні твори Тургенєва («Призраки» й ин.). Філософський метод можна пристосовувати до вивчення «Божественної Комедії» Данте, «Фауста» Гете. Естетичний метод стремить установити значіння даного пам'ятника, як художнього твору; за вихідний пункт можуть стати тут загальні закони мистецтва, обов'язкові для кожного художнього твору. Але, так само як природа, мистецтво є вічне життя й рух. Твір мистецтва в його закінченій формі є тільки один з моментів у складному процесі художньої творчості. Щоб з'ясувати його існують три генетичних метода дослідження. Історичний метод стремить зрозуміти літературне явище з комплексу економічних, соціальних, політичних факторів. Звужений до розмірів окремого поета, він перетворюється в психологічний метод, а звужений до меж даного твору він стає методом технічним. Кожний з цих підходів уявляє з себе відому односторонність, і тільки сполучене вживання всіх методів вивчення може привести, на думку Рих. Мейєра, до належних наслідків.

Яке ж місце має історія літератури в системі історико-філологічних наук? В цілому я приймаю (з деякими змінами) схему Г. Безеке, запропоновану ним в 1919 р.²⁾ Мова й література складають дві вісі, дві магістралі, навколо яких уміщені різні царини людського знання, що становлять разом складний організм соціальної культури. Література, таким чином, надто тісно зв'язана з низкою інших царин культурного життя, щоб можна було, за «Опоязом», обмежувати завдання її вивчення одним тільки формальним аналізом. Досить подивитись на схему, щоб упевнитись в цьому³⁾.

¹⁾ Richard Meyer, Ueber das Verständnis von Kunstwerken, Neue Jahrbücher f. d. kl. Altertum VII, 1901.

²⁾ G. Baesesche, Deutsche Philologie (Wissenschaftliche Forschungsberichte hsg. v. K. Höpff), Gotha 1919, стор. 2.

³⁾ Так само проф. Н. К. Піксанов в останній своїй «Два века русской литературы» 1923, стор 5, пише: «літературна наука своїм предметом має явища остільки складні, що обмеження будь-якою одною монополюю методою в ній було б надто шкідливим». Інтересна стаття того самого автора: «Новый путь литературной науки» в журналі «Искусство», 1923, № 1.

В своїй статті я хотів зазначити головним чином нові західно-європейські роботи в царині методології історії літератури. Про сучасні течії в російській науці про літературу зр. статті проф. А. І. Білецького в «Народном Просвещении» 1922, № 5—6, проф. А. П. Машкіна в «Зорях Грядущего» 1922, стор. 106 і І. Я. Айзенштока в «Пути Просвещения» 1922, № 6, а також зазначену там літературу.

В. ГАДЗІНСЬКИЙ.

Естетика «Блакитного Роману».

Кажуть люди або десь мені причулося, що «мовчання значить признання». Це значить, хто мовчить, цей годиться на думки свого співбесідника або—вони йому байдужі.

Ця увага відноситься до «Блакитного Роману» і його ідеологічного пояснення, викладеного в моїй статті «Символіка Блакитного Роману» (див. «Шляхи Мистецтва» № 2, 1922 р., ст. 129). На поставлене питання розуміння «Блакитного Роману», крім уваги т. Йогансена, в якій він годиться на мої основні думки (там же), не відізвався ні один з близьких товаришів покійника, ні людей, які цікавляться процесом розвитку української літератури.

Я чекав більше—повне мовчання...

А це ж питання і з революційного боку, і з критично-літературного надзвичайно цікаве.

Беру це мовчання як реальний факт і розумію його як признання правильності моїх думок відносно розуміння «Блакитного Роману», бо сумніваюся, чи можна це мовчання пояснити тим, що наша літературна критика не хоче про це питання говорити, або, що гірше, не має, що говорити...

Беручи це признання, як факт, хочу сьогодні дати спробу технічного аналізу «Блакитного Роману», вважаючи, що коли він «архитвір» української літератури з часу революції, то ця досконалість відноситься не тільки до ідеологічної сторони твору, а також з рівною важливістю до технічної суцільності і мистецьки-естетичних прикмет.

Естетику «Блакитного Роману»—його технічну досконалість приходить аналізувати в слідуючих напрямках:

1) Мова—оволодіння українським словом, його технікою.
2) Суцільність конструкції в області образів, настроїв, драматичних настроїв і глибини ліризму.

3) Фантазія (уява), як один з творчих елементів, що символічними образами висказує: реальність, прямо матеріяльну, політичну дійсність—історію.

4) Краски—кольорит поодиноких відділів, що виступає разом зі змістом наче декарація п'єси.

5) Точність, ясність і оригінальність стилю, що доповнює суцільність і викінченість конструкції.

Мова «Блакитного Роману» — це стихійний потік слів, що інколи тече бисто, але спокійним темпом (прямо ідиличним), то знову наче підбирає, громадить свої сили перед перешкодами і опісля спадає нестримним, бурливим крутоворотом в пропасть.

Інколи («Посвята» частина 8) робить він вражіння, що цей стихійний потік, а може ця велика струя революції впливає в лиман перемоги, стає нескінченістю океану. В життю покійн. Гната Михайличенка цей океан — його смерть: смерть індивідууму, а в життю колективу це перемога й перехід в новий період: «океан історії революції».

І мова «Блакитного Роману» — це не шукання, не творення нових елементів української мови в процесі революції і по визволенню з гніту царизму — це закінчене вже приладдя, яким автор в творчому процесі керував свідомо чи несвідомо, але все по-майстерськи. І коли порівнюємо мову «Б. Р.» з мовою наших сучасних письменників (прозаїків і поетів), що вже перейшли 5-літній революційний процес виводу української мови в нових ідеологічних умовах, то мусимо сказати, що в 1919 році т. Г. Михайличенко мав цю техніку слова, яку ще не досягнули корифеї сучасної революційної укр. літератури.

На цю сторону «Б. Р.» я прохаю звернути увагу більше компетентних від мене у цій справі спеціалістів, в глибокому переконанню, що вони признають правильність моєї думки.

Багатство слів у «Б. Р.» прямо поражає, гнучкість зворотів і фраз надзвичайна.

Наприклад: «Шалений танок різнобарвної (!) смерти, що ниже в бурштинове намисто гаї й садки. Ти полюбив осінь» (в «Коли пожовкне листя», част. 2).

Або: «У темних проваллях одвічної тайни снувалась легенда Аоріст. Знаки незнані й давні твою тамували блакить. Чийсь придорожній нагробок з дикого каменю дороговказом шлях твій відзначив, нудьгу невимовну й байдужу у душу тобі навівав. Пітьму безкрайніх світів ти зором незрячим своїм пронизав і застиг у бутті» (в «Аоріст», част. 5).

Або: «Руки відпали від тебе, безсило повисла на місячних хвилях. Ти стомлений бачив, як вона тонула під місячним промінням. Як поволі зникала під водою. І більше вже не з'явилась на її поверхні» (в «Під місячним промінням», част. 6).

Або: «Індиго і кобальт навперейми змагались за своє панування в освітленні твоєї путі. Кошулю й ноги на трупі окутав суворий ультрамарин. Край неба баканом закаляно» (в «Аоріст», част. 5).

І т. д....

Треба підкреслити короткість фраз і речень, що так рідка при загальній розпливчості української мови у більшості наших письменників. А це дає мові виїмкову ритмічність і силу, цей ефект, який викликає в нас вид зомкнутих рядів військової колони, і навпаки—це неміле вражіння, коли стоїмо перед гуртом людей, розсипаних юрбою, в безпорядку...

В «Б. Р.» дуже часто два слова, і—речення, скінчена думка, і—образ. А далі вже працює читач... Зв'язаний, ощадний потік слів, струя води, б'юча з крану, що пориває з собою все, весь порох розсипаних думок...

І—несе з собою...

Наприклад: «Я зітхнув як найглибше. Привчає себе» (2). «Це страшна зброя» (3). «Перед погрозою її ніюдин не зраджує» (6). «Це не те, що було в старі часи...» (7).

Або: «Палала, грала червона заграва» (4). Не стримав себе і напружено стримнув вперед (6). Стиснув міцно кулак і погрозливо кинув його в небо» (7).

Або: «Ти не міг зрозуміти» (4). Ти не міг заспокоїтися» (4). Одвик (1). Забув» (1).

Або: «Ледве заплющив очі... Ти її бачив». (Два рази по три слова). «Ти міг торкатися її» (4).

Спробуйте одкинуть хоч одно слово з цих речень! Найдіть одно, котрого вжиття було б: «ненеобхідне»?!

Або: зложіть кілька я навів речень і кілька у них слів.

16 (шіснадцять) речень (не рахуючи поодиноких букв, як «і, в, у» і т. д.) і на них як раз 60 слів, пересічно по 4 (чотирі) слова на речення.

Це надзвичайна зомкнутість мови, яка рівночасно через свої оригінальні комбінації, одержує виїмкову стислість і гармонію.

Також цікаво вживає пок. Г. Михайличенко у «Б. Р.» прикметники до речівників.

На основі відношення числа речівників до числа прикметників можна оцінювати образівість і барвність мови в даному стилі автора.

У найбільших мистців слова, як Гете, Тургенев, Шевченко, Анатоль Франс і др. число прикметників більше, як речівників.

Проаналізуймо місця «Б. Р.»¹⁾.

Наприклад: «В твоїй душі була блакить *стоячих* вод, оздоблених *блідо-зеленою* ряскою. В ній була *тьмава* імла *давно минулих* віків, *вкритих таємничим* серпанком *чародійних* явищ. *Первісний* шал і *дикунська* вибагливість».

Одержуємо десять (10) речівників і одинадцять (11) прикметників.

Взагалі техніка розподілу речівників і прикметників прямо досконала (таких прикладів можна наводити без числа) і може

¹⁾ Увага: речівники набрано в розрядку, прикметники курсивом.

бути класичним прикладом образowości і барвности української мови.

Ми закінчуємо цю частину слідуючим:

«Мова» «Б. Р.» остільки жива буйна, ритмічна й багата, що пригадує найкращі місця прози пок. М. Коцюбинського, який рахується одним з найкращих майстрів українського слова. І ще невеликий додаток: це крім цього мова революції, у якій відбивається бурхливий ритм життя сучасности й важких спазмів революції на Україні, все її багатство форм, ситуацій і жорстоких конфліктів.

Суцільність конструкції в області образів, настроїв, драматичного напруження й глибини ліризму виступає у «Б. Р.» з виїмковою гармонією форми.

Візьмемо тільки два образи і два настрої, аби можливо скупчено й коротко уловити основні пункти широкого матеріалу нашої статті.

Наприклад: (картина осіні).

1) «Падає, падає листя.

Падає листя пожовкле на твою голову, на руку. В прозорноблакитному, ніжнохолодному, соняшному повітрі жовто-золоті сльози жалю за минулим. Падають нечутні й тануть як умираючий лебединий сміх лоскотною тихою тугою радісного небуття...

Оповитий розмаїто-жовтим серпанком осіні садок задумано конав. Шемрالی верхівля дерев тобі на останнє... Молитовним піснєпохороном линули з хати звуки сопілки, на котрій тужила Іна за вікном. Тужила за весною. А за осіню?

Осінь—це вогненний птах, що майнувши золотим, промінним крилом сконає, спопеліє до щенту. Шалений танок різнобарвної смерті, що ниже в бурштинове намисто гаї та садки».

Чи ж треба доказувати суцільність цього образу?

А таких у «Б. Р.» не зрахувати. Чи ж треба звертати увагу на це глибоке почуття-розуміння природи, що на око здається тільки поетичним малюнком слів—а дає повний, точний краєвид, що рівночасно є глибоким символом. Ця осінь—«шалений танок різнобарвної смерті»—це: осінь і смерть буржуазних форм української державности.

Але нам не вільно виходити за рамки й програм статті.

А ось другий короткий приклад образу й настрою:

«Два мертвих трупи з обличчями білими як нововипавший сніг спокійно лежали обнявшись у ліжку, з виразом захованої одвічної таємниці на своїх непорушних устах».

Цим образом починається й кінчиться «Б. Р.», і тому він має виїмкове значіння. Це початок і кінець конструкції: два причулки мосту, що в'яже два світи—епохи, і через який переходиться тільки тоді, коли один з них гине.

Можливо, що це є суб'єктивна думка, але я вважаю «Б. Р.» мостом між двома світами—епохами української літератури, себ-то дореволюційною і пореволюційною, рахуючи від Жовтня 1917 року.

З таких повних, глибоко ліричних й настройових образів складається цілий роман. Але рівночасно ці образи, по формі ліричні й настройові, начеб-то відриваються від свого творця, одержують позаіндивідуальне, конкретне значіння й форму, стають коротким як вік радіо і електрики: «епосом революції».

І «Б. Р.» від «Інтродукції» по «Посвяту», яка творить 8-му частину, це один цікль надзвичайно барвних і суцільних образів з цілою масою фрагментів і подробиць, які ні на один мент не затемнюють загального виду, не усувають в сторону уваги від головної конструкції цілості.

Ще кілька слів відносно драматичного напруження кількох сцен.

Є 4 найсильніші місця «Б. Р.», які у драматичному розумінні не тільки можна б інсценізувати, але які представлені на кіноленті, могли б давати глибокі сюжети драматичного, революційного вислову.

Це місця:

1) З четвертої частини: «Палала червона заграва»—де Іну, «Блакитну Іну» будить до нового життя знасилуванням «Великий, міцний Чоловік» (лідер червоних) і коли він бере під свою революційне керування-опіку «Ти»—український нарід, що в незрозумілому самозабутті й знесиллі впав на солому безтями (!) і аж тоді зрозумів, який для нього «дорогий і необхідний Великий міцний Чоловік».

2) З шостої частини «Під місячним промінням»—сцена на Дніпрі: «Смерть Ганки» (третій розділ шостої частини).

3) З сьомої частини розділ п'ятий і шестий: «Смерть блакитних душ».

4) «Посвята»—в цілості.

Причиною нерозуміння «Б. Р.» є це, що на око це твір фантастичний, без ніякого змісту,—символичний, скажуть одні, або заплутаний—другі.

Літературна критика, а дуже часто «критика взагалі» грішить в більшості випадків цим, що змагається за названня або слова, забуваючи про сам твір мистецтва, який треба все аналізувати як продукт, відповідаючий данній економічній добі, соціальним умовам.

Впрочім, дуже часто визначається даний твір мистецтва «а пріорі» «реалістичним», «символичним» і т. д. (тов. Кулик любить говорити про імпресіонізм...), але ці поняття, це тільки прості схеми, що мають значіння аксіоматичних математичних законів, що аж тоді одержують реальну цінність чи саму реальність,

коли відносяться до реальних подій, даних, фізичних прикладів.

Ми кажемо, наприклад: «Символіка Б. Р.»...

Але цим ми ще дуже далеко від того, аби «Б. Р.» визнати як яркий приклад літературного символізму.

Це питання технічне в розумінню літературної техніки, але не напрямку...

Фантазія творця бачить події образами природи. Або: дані події життя по закону «асоціації понять» (з психології) пригадують другі події, наприклад, з життя природи, що більше знані, понятні й зрозумілі людині,—і ось автор малюючи словом чи краскою чи звуком дає більш-менш доступну логичним поняттям чоловіка картину, фрагмент чи відламок життя.

Таким відламком життя, ошліфованим у творчій майстерні пок. Г. Михайличенка, являється «Б. Р.», з цим, що само життя в ньому, скрите за цілком фантастичні, інколи не знати звідки взяті образи, типи людей, їх діла й історію.

Можна винуватити автора, що таким способом він затрудняє розуміння й доступність твору.

Але хто піде цим шляхом хай наперед спитається першого побаченого мистця, що він на це скаже, коли йому зроблять пропозицію написати який твір по заказу по признаних і відомих, напрактикованих законах.

Це як раз питання академізму в мистецтві—і тому цей метод шкідливий, «ретроградний» і прямо—непотрібний сьогодні.

Вертаючи до ролі фантазії (уяви), що мала місце у творчому процесі, коли писано «Б. Р.», приходиться сказати:

«В хвилю творення «Б. Р.» творча фантазія пок. Г. Михайличенка працювала в умовах виїмкового напруження й схвильовання. Це ж не тільки обстановка денікинського підпілля, арештів, тюрми, розстрілів, а одночасно доба глибокої кризи революції на Україні і в Росії під ударами Денікіна, Колчака, Юденіча і т. д.

І тому нам стиль і форма здаються фантастичні, а може містично-символічні, незрозумілі. Але я на цьому місці пригадаю знамениту фразу Й. В. Гете:

«Wer den Dichter will verstehen
Muss in Dichters Lande gehen»

(на українській мові: «Поета—не зрозумієш,
Поки в край його не підеш»),

— тоб-то: в умови творчого менту, що був народинами даного мистецького твору.

І як раз цей нервний стан, що в передсмертному настрою синтезував не тільки власне життя автора, але цілі віки існування людини зродив: «Інтродукцію, Аоріст і Посвяту».

Нам, звичайній публіці від пера і других щоденних родів професійної праці, пізнати до самих глибин і зрозуміти цей творчий процес і схвильовану вищенаведеними причинами творчу

фантазію, що дала цю виїмкову технічну форму-вигляд «Б. Р.»— надзвичайно трудно.

Тому він для нас фантастичний і т. д., але поза-цими «фантастичними, незрозумілими образами» криється надзвичайно глибоке розуміння, прочуття—синтетична й суцільна картина української й світової революції.—

Приходиться кількома словами, хоч як це живий матеріал, обмежитися над красками—кольоритом «Б. Р.».

Кольорит цей треба розглядати у двох напрямках:

1) кольорит стилю, що виявляється багатством слів, означуючих різнорідність красок (зокрема прикметників), дуже часто вперше введених пок. автором до української літератури.

Наприклад: «Блакить безмежних глибин голодних океанів», «осліплюче-яскрава соняшна блакить», «прозорно-блакитний», «розмаїто-жовтий», «вогненний птах», «рожево сміялась Іна», «тьмаво-зеленкувате освітлення», «блакитно-тьмавий погляд», «червоно-димна», «млявість насиченої болотяної блакиті», «шуми баграві стихії Аоріст», «жахливо-посиніла краса», «під місячним розірваним вітром промінням», «блакитною плямою блілого світла з втомленим поглядом тьмавих очей», і т. д. Багатство нових комбінацій красок надає «Б. Р.» виїмковий кольорит стилю. Це перше.

2) Колорит поодиноких частин «Б. Р.» також надзвичайно цікавий. Так перша частина «Інтродукція», сьома «Блакитні душі» і восьма «Посвята» мають означену перевагу блакитної краски. Зокрема сьома частина відповідає біляво-блакитній красці, як сніг у глибокій, зимовій, місячній ночі.

Друга частина відповідає жовтій красці осіннього листя. Це настрій, «коли пожовкне листя, а блакитна ніч вступить в свої права».

Третя частина—це краска сепії, «коли садок почорнів і безсиле соняшне тепло не могло змінити його вигляду».

Четверта частина—це центральне місце «Б. Р.» «Палала червона заграва» відповідає червоній красці. Це «зростала червона заграва», «червоно-димна й незрозуміла», «це в близу палала, грала гаряча червона заграва».

П'ята частина «Аоріст»—це краски шумів багрових стихії «Аоріст; це «непроглядна темрява бурливої ночі, в яку експресний поїзд кидав яскраву смугу іскор, і дерева рипіли, стогнали, Чорні дерева». Або індиго і кобальт змішані з багровими шумами: глибокий фіолет нічної трагедії - смерті Ясі на буферах...

І останнє—«Під місячним промінням» (частина шоста)—це краска місячної ночі на Дніпрі, коли в його хвилях відбиваються сні минулих віків, майбутнє—і шумить сучасність.

Це краска: «місячного розіраного вітром проміння»—коли на хвилях Дніпра колише зеленкувато-посинілий труп чоловіка...

Такий кольорит «Б. Р.». Можливо, що це суб'єктивний аналіз, але він по всій прадоподібності правильний.

Спитаємо:

«Є в українській літературі один твір (поема, новеля, роман) з якими можна порівняти «Б. Р.»?»

Я шукав... Пригадував найкращі місця прози М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Франка і т. д.

І кажу: «немає».

«Б. Р.» стоїть на шляху розвитку української літератури одинокий і—немає йому ні одного подібного, не можна найти твору, з яким можна б його порівняти.

Він сам «класичний приклад».

Як це—скажуть критики—коротка новеля, якийсь фантастичний стиль, непонятна фабула, короткий... «подумайте: 49 стор. малої шіснадцятки в виданню Д. В. України»... і це має бути архитвір, класичний приклад революційної творчости...

В цьому й діло, що «Б. Р.» короткий. Що у ньому така точність, ясність і оригінальність стилю, що я бажаю всім нашим найбільш талановитим, здібним письменникам уміти таку масу думок і ідей «змісту» (як каже тов. Коряк) вмістити в такому короткому творі, в такій короткій, систематичній конструкції.

Чим радує наше око легка конструкція великого залізного мосту або віядуку?

А тим, що ми не знайдемо у ньому ні одного фунта непотрібного заліза, ні одного ніту ні шруби, котрі не були б необхідні.

І от такою композицією-конструкцією є «Б. Р.».

В ньому є все розраховане й потрібне, в ньому не знайдеш ні одного непотрібного фунта заліза-слова, ні одної точки-ніту і т. д.

Наприклад (наводжу цілком нові місця):

1) «Ти був по той бік з самого початку. Ти був тим, чим я стану завтра. А може сьогодні?»

2) «Ти радий був плакати у неї в ногах. Все тремтів і тулився до неї».

3) «Білі ночі рідко бувають.

Ти не спав, але снів.

Білі ночі голодні. Білі ночі думку твою устрикнули. Твоя думка проснулася, всяяла.

Ти визирнув у вікно і—побачив».

4) «Ганка сиділа осторонь. Звірятком. Під місячним промінням. Вона бачила вже втретє труп батька. Вона вже не могла плакати ані за батьком, ані за своїм місячним коханням. Під місячним промінням в неї спорожніла душа в німому стремлінню «до тебе».

І т. д.

Що ми маємо у цих наведених прикладах?

Крім всіх прикмет, висказаних вище, мусимо ще раз підкреслити точність і ясність стилю.

Спробуйте перемінити хоч одно маленьке слово. Спробуйте відняти хоч одну незначну фразу.

Ломиться весь настрій, вся звучність мови, вся точність вислову й ясність образу.

А спробуйте це зробити у наших других письменників. Я певний, що у В. Поліщука, в його поемах, як «Я. Курна-товська» або «Адигейський Слівець» (який дуже нагадує «Мойсея» І. Франка), також у М. Хвильового (хоч трудніше), а навіть у П. Тичини «В космічному оркестрі» можна викреслити цілі фрази або відділи, на що вони за кілька років мабуть самі б згодилися.

В «Б. Р.»—хоч він на око фантастичний, незрозумілий, цього абсолютно не можна робити, і в цьому сила його стилю, в цьому точність, ясність і рівночасно оригінальність.

Пусте—я це кидаю прямо в очі, всій академічній критиці—коли короткість «Б. Р.» будемо уважати, як його хибу, або причину, для якої він не може бути класичним твором революційного, українського письменства.

Я є певний, що коли б у всіх творах, признаних критикою за взірці літературної творчості, зробити «чистку» непотрібних слів, або не конечно необхідних фраз, то цілі томи звелися б до одного, без утрати своєї естетичної вартості.

А до того, не треба було б тратити кілька часу на їх прочитування.

Ми кажемо: точність, ясність і оригінальність стилю у «Б. Р.» являється виїмковою в українській літературі, а рівночасно вони дають коротку, скупчену форму, що вагітня й гармонично-вагітня цілою низкою глибоких думок, ідей, що крилися довгими віками і стихійно виринули на арену історії в мент революції,—з самих недрів минулого—історії українського народу.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Ми думаємо, що ми можливо коротко, звертаючи увагу тільки на основні моменти, показали дорогу до розв'язання питання «Естетика Б. Р.».

Над аналізом наших сьоми пунктів треба глибше попрацювати, треба місто поодиноких прикладів, що ілюструють ці питання, писати окремі теоретично-пізнавчі розвідки з області техніки українського слова, зокрема по лінії граматики, фразеології, композиції, колориту й музичності.

На це в нашій добі, у нашій стихії творчого підйому, нема часу.

Ми можемо давати, що найбільше тільки напрямки, лінії, дороги праці слідуєчих за нами поколінь, бо ми покоління, що напрямки даємо і остаточну розробку—реалізацію їх мусимо залишати наслідникам.

В цьому розумінню «Б. Р.» являється напрямком, шляхом, який показав українській літературі зокрема, а всьому суспільству взагалі, загибаючий у денікинських підвалах пок. Г. Михайличенко, і тому він на переломі двох періодів української літератури починає нову добу українського революційного письменства.

«Б. Р.»—в ідеологічному й технічному змісті, це міст, що в'яже дві епохи-добі української літератури, і хто раз цей міст перейде, для цього вже нема повороту «назад». Він мусить йти шляхом української революційної дійсности, або загине, буде тільки трупом минулого, як це вже й сьогодні діється з недавніми корифеями українського мистецтва.

Недруковані листи Лесі Українки до матері.

Вже минуло (1.VIII ц. р.) десять років, як померла Леся Українка, а й досі ще не зібрано її біографічного матеріалу, що з протягом часу може безслідно загинути й який має велике значіння для характеристики письменниці.

Коли громадські й літературні погляди Лесі Українки склалися під впливом її дядька—М. Драгоманова, то мати її—Олена Пчілка—робила все, щоб Леся стала українською письменницею й дбала весь час про сприяючі обставини для літературної праці хворої ще з дитинства Лесі. В цьому признається й сама О. Пчілка. В листі до Ом. Огоновського вона писала: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки,—і з певністю можу сказати, що мені се удалося. Не знаю, чи стали-б Леся й Михайло українськими літераторами, коли-б не я?—може-б стали, але хутчій, що ні... Від батька вони не могли-б навіть навчитись української мови, бо він нею не вміє говорити. Власне я «наважила» і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближшою,—щоб вони з-малку пізнали її як найбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому»¹⁾.

Вчилася Леся дома під впливом і доглядом матері; під впливом матері вона почала й писати. Перші свої твори Леся писала на біблійні теми йдучи за матір'ю, напр., поезія «Самсон», балада «Русалка» написана під впливом «Русалки» матері й т. д. Мати також виправляла твори Лесі на початку її літературної діяльності. Перші твори Лесі друкувалися в тих же закордонних часописах, де містилися й твори матері. Коштом матері були видані окремими виданнями переклади Лесі та її збірка поезій «На крилах пісень». Взагалі можна сказати, що завдяки великій допомозі матері Леся вийшла на літературний шлях, на якому й потім увесь час щиро підтримувала її мати.

Часто мати возила Лесю до Київа з причини її хвороби, а також вживала всіх заходів, щоб Леся могла їздити лікуватися на південь. Перебуваючи другу добу свого життя по різних південних курортах, далеко від культурного українського життя, Леся повсякчасно зверталася до матері з листами за моральною й матеріальною допомогою й порадою.

¹⁾ Ом. Огоновській—«Истор. Литерат. русской», ч. III, від. II, стор. 1127.

Оригінали цих листів, що нижче я подаю, переховуються в Драгоманівському домі, в м. Гадячому на Полтавщині. Правопис заховується.

I

Ялта, Екат. ул., д. Лощинск., кв. № 9.

26.X. 1897.

Люба Мамочко!

Недавно послала тобі і знов пишу, се вже теж саме за довге мовчання. Прости, на сей раз лист буде «діловий». Напиши, в якому «положенні или состоянні» постановка моєї драми, хто, де і коли має ставити її? Папа писав мені якось, що «ролі розписані для акторів», ти писала, що Стар. хоче врядити постановку в літ. тов. Що з сього всього вийшло? Як що будуть ставити, то я думаю внести одну поправку: чи не краще випустить зовсім сцену Люби з Крицьким в 1-му акті? Бо так, як вона написана «про людське око», вона не має смисла, або ще гірше,—має глупий смисл, вертати ж їй первісну редакцію може «для початку» поки що не слід. До того ж де-хто з моїх критиків був тої думки, що сцена ся взагалі зайва. Коли ти думаєш інакше, то я пришлю тобі первісний текст. Запевне, ти будеш на репетиціях, отже прошу тебе, вмов головну актрису, щоб вона не була, щоб вона не передавала куті меду, с. т. щоб не падала занадто в істерику, сього елемента і так не мало там у мене, а коли його підкреслити, то вийде вже зовсім несамовитий характер, до яких моя героїня все таки не належить. В останніх двох діях як можна менше сліз, надто в п'ятій, мені здається, що в такому стані люде вже не плачуть, хоч би й хотіли.

Знаю, що всі такі ради на просторіні не багато значать, та все ж може до чогось придадуться.

Теперь ще про драму. Один мій новий знайомий, що був тут літом у Криму—я писала тобі про нього в свій час—Сергій Констант. Мержинський, дуже заінтересований моєю «Трояндою», яку я йому читала, написав мені на сих днях з Мінска, де він постійно живе, що туди має приїхати Кропівніцкий з трупом і що я добре б зробила, коли б послала йому, Мерж., свою драму, а він би дав Кроп. для постанови і наглянув, щоб мої умови, які я поставлю, були достотно виконані. На се я ще нічого не відповідала, бо одно, що у мене тут єсть, тільки черновка, сама переписувать я не можу, укр. переписувача знайти тут не легко, друге ж те, що я не знаю, яка тепер труппа у Кроп., чи не партацька часом, третє, що я не знаю, які умови матеріяльні треба ставити і в якій формі. Я дуже прошу тебе, наведи справки про Кроп., зваж сама, чи варто розпочинати се діло, а коли варто, то напиши мені, які умови звичайне бувають між автором і антрепренером, а «Троянду» (переписану, чи цензуровану?) пошли на адресу Серг. Конст. Мержинського¹⁾, в Мінск, в Контроль Либаво-Роменск. Ж. Дор.,

¹⁾ Я не хочу давати її просто в актьорські руки.

умови ж моральні і матеріяльні я пошлю від себе. Кроп. буде в М. в початку ноября. Ну от і всі діла. Ні, ще одна увага: мені все таки хотілось би, для слави козацької, дебютіровать в Київі, але ж я не знаю, на скільки серйозний там замір ставити «Троянду», а коли серйозно, то все таки, коли власне се має бути.—Все се має такий вид, наче я набиваюся з своїм «дѣтищемъ», — правда ж так? А факт тим часом той, що я страшенно боюсь сеї постановки, і в Київі більш ніж де, *malgrés tout!*..

Все таки, зверни увагу на мій «діловий» лист і відпиши мені скоріше, бо слід же мені щось відповісти людині, що так дбає про росповсюдження (от іще слово!) моєї слави—а врешті може й неслави, хто знає...

Жаль мені, що я не можу ще раз умити свою дитину перед тим, як пускати її на позорище, боюсь що в ній виявиться багато промахів при репетиціях. Ет, що вже про се говорити, все одно не допоможе! Часами у мене з'являється якийсь дуже скептичне і суворе відношення до сеї драми і мені здається тоді, що в ній більше промахів, ніж чого доброго. Дуже се гірка думка, а приходять вона мені все частіше й частіше...

Врешті годі! Се погана авторська звичка отак безконечно базікати все про одно.—А *propos* драм, читала я сьогодні в Русск. Мислі рецензію на «Вову» і «Пашеньку», панійські драми,—щось то вони мені не конечне... «Пашенька» могла б бути доброю драмою, та коли рецензент правду каже то пані наколотила там всього чимало, а до купи не звела і виходить, що діло не в тім, що Пашенька міщанка, а її чоловік князь, а в тім, що вони обоє дурні, або принаймні, і то безперечно, Пашенька дурна і скажена, а від сього звісно княжеський титул не ратує: *quand on c'est bête c'est pour toujours*,—давно відома правда.

Позавтрому тут в театрі Гари^{ні} Станюкович мають читати прилюдно свої «уліти», піду послухаю, які то літературні вечорі «у здѣшняго государя» бувають, воно ж до речі й розривка буде. Не знаю тільки, де вони публіки наберуть, бо «сезон» скінчився, саврасна Москва розїхалась, а лишилися тільки—пропрієтери Ялтинські (з них «взятки гладки»), та де не де такий «залітний гість на чужині», як я. Мені добре ходить, бо я живу напроти театра, а хто забрався напр. так як Надсон у гори або яри, то вже сидітиме увечері тихо і не рипатиметься. Тут бо тепер так: ранком всі, от і я теж, ходять по літньому, в палеринках і часом під зонтиками, а ввечері напинають тепле, хто що має. Ранок сьогодні був чудовий і море розкішне: синє, рожеве, зелене, опалове, яке хочеш, а тепер чудова місячна тільки дуже холодна ніч і я не одважуюсь піти подивитись на море, хоч воно певне цікаве, таке як учора.—Ну се все зайва мова, вибачай, тут якийсь ще більш привикаєш, писати безтолкові листи. Добраніч! Міцно цілую тебе і людоньків наших. Кому варто, тому кланяйся від мене, т. є. тому, хто мене добрим словом згадає.

Твоя Лєся.

II

Сад. і М. Ф. кланяються всім вам.

29.I. 1903.

Люба Мамочко!

Я забула пояснити, що в моїй замітці місця, відчеркнені олівцем, можна виключити, якби замітка була признана занадто довгою, але більше я нічого не зможу виключати і прошу редакцію не робити ніяких «поправок», бо се не стаття звичайна, а «письмо в редакцію». Я цитату з делле Граціе не приклеїла, бо може вона не придасться; коли «довгість» не завадить, то приклей, а коли то не прийдеться, то відішли мені. Я буду хутко писати статтю до М. Б. про делле Граціе, то мені придасться.—Я не пам'ятаю, як ти хотіла: чи треба тобі назад прислати статтю Ефр.? ніяк не можу знайти твого листа, що відноситься до сього. Напиши, коли треба, то відошлю.

У нас за сі два дні нічого нового не сталося, хіба, що весна почалася: засівають город і поливають завзято, у нас і в наших сусідок, французських манашок.

Я ще забула тобі написати: я начитала у Вістнику, що видавцям Віку докоряють (між иншим, Славінський у Мірі Бож.) за непоміщення моєї і твоєї біографії і за нероскриття наших псевдонімів. Я не знаю, як ти до того відносишся, але я за саму себе (не згадуючи нічого про тебе) послала коротеньку заміточку до Вістника, Міра Б. і Києвск. Ст., що я сама не хотіла уміщення біогр. і розкриття псевдоніму без жадних дальших раз'яснень, як і чому то сталося, бо думаю, що всю історію виволікати на світ не варто, та я й не знаю гаразд її деталей. Зробила я се тим, що мені тепер надто не хочеться, аби за мене в чім би то ні було відповідали видавці Віку—я стою на пункті педантичної коректності що до них, власне ще тим більше, що певне прийдеться прилюдно і виразно ворогувати з ними. Тай справді ж, самий факт неуміщення біогр. і т. п. залежав не від їх. Може тобі неприємно, що я се зробила, але я иншого виходу для себе не бачила, а тебе я думаю, то нічим не обов'язує, бо я тільки про себе в замітці споминала, а про тебе не згадувала нічого. Не послала ж раніше замітки тобі через те, що у Львів і Петерб. кружно і довго було б, а вже й так часу багато минуло, а в К. Ст. текст замітки той самий, що і в М. Б., то ти можеш її там побачити і додати що, коли схочеш, від себе за своїм підписом. Мені приємніше почувати, що я нігочісенько, навіть формально, невинна видавцям Віку, таким способом я маю цілком вільні руки в разі дальшої «війни».

Не посилаю тепер дальших приміток до ст. Ефр., бо сьогодні не маю часу їх писати, зібралось скільки листів пильних, тай инша робота є. Але хутко надішлю. Обридають уже мені потроху ці звади, та що робити!

Чом то ви всі покинули мені писати, а так тільки самими карточками та бандерольками розмовляєте? Я не кажу, мені і те мило, а тільки вже хочеться «довшого слова».—Цілую тебе міцно, моя мамочко, пиши мені довше слово.

Твоя Леся.

III

25.XI. 1904.

Люба Мамочко!

Не написала я тобі одразу і до сьогодні через те, що була в чималій агітації. Твій лист розбудив в мені такий порив, що ще хто зна, чим він скінчиться. Звістка про «оскудніє» України аж до Матушевського-редактора вразила мене так, що я подумала, подумала — тай смальнула телеграму Славінському, щоб рекомендував мене в редактори «Южных Записок!»... Даремне представляв мені Кльоня весь рїск сього проекта: переїзд зимою в Одесу (бо як би діло зладилось, то може прийшлося би і не ждучи весни їхати), одиноке життя, поки вдасться йому переїхати в Одесу, масса роботи не зовсім привичної; просив, нарешті, хоч не посилати телеграми, поки він вернеться з суда, та ще раз порадимось. Але я зарвалася і таки послала. Потім прийшла маленька реакція і сумніви вступили в свої права, та я вважаю і тепер, що коли діло зладиться, то я таки мушу їхати. Мені досадно, щоб вважалось, ніби українців-літераторів «просто нема», і досадно, щоб і такий, хоч не український та все ж сприяючий і, поки-що, єдино можливий орган зовсім уплив з наших рук. Нарешті, манить мене мрія хоч який час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі, роботі активній, як не як організаторській. Як бачиш, не одна «сліпа богиня» владає мною, і те, чого я ні за що не зробила б ради конвенансів або фальшивих гордоців, я можу зробити ради того, чому служила ще з дитячих літ. Я не скажу, щоб мені се було лехко, я почуваю, немов дві великі сили тягнуть мене в різні боки і розривають, але, як не вмішається ще одна «велика сліпа» Доля, то я таки піду за давнішою богинею, літературою. Зрештою, ся жертва не така вже велика: Кльоня каже, що коли я переїду в Одесу, то і він постарается як найшвидче переїхати туди, хоч би прийшлося починати знов усе спочатку, себ то з безплатного «кандідата». Значить, розлука наша недовга буде, а прикро мені те, що справді я сим способом можу значно попсувати йому матеріяльний стан. Та що робити—с'est plus fort que moi—і Кльоня має благородство не докоряти мені за се, тільки все повторяє, що він «має надію, що в Ю. З. редактор вже є». Ти, я думаю, не огорчишся ні моїм планом, ні тим, коли він таки виконається. Навпаки, се повинно тобі бути приємно, що твоя дочка не така вже «рабиня» як, ти думала, тому я і не боюся сповіщати тебе про се, хоч може

з того ще й справді нічого не буде. — Оце отримала телеграфічну відповідь від Славінського: «Извѣстіе ваше сомнительно; пишу». Се, значить, він думає, що вже хтось знайшовся за редактора. Може... Ну, нічого, пождем.—У всякім разі ся телеграма трохи бризнула на мене холодною водою; *mir ist ich weiss nicht wie...*

Не здивувало мене і навіть не огорчило, що на мою книжку нема отзивів. Положим, один був, в «Одесских Новостях», глупо зложений, але з добрим заміром. Може через те іменно там був отзив, що Комаров конечно намігся послати в ту газету примірник «для отзыва» від себе. Може тому в інших не було, що ми не схотіли піти за сим звичаєм, а се, кажуть, конечно потрібно, коли хочеш, щоб про книжку знали. Може знайомим і ніяково писати отзиви про «авторській подарок», а хто небудь чужий з редакційних людей і написав би. Зрештою, я ж і не покладала рожевих надій на свою «славу» — недарма тепер поети французські йдуть... в прикашки! «Fais-toi chroniqueur, mon ami Gringoire, fais—moi chroniqueur», згадую я пораду іронічно-меланхолічну автора *La chèvre de M-e Seguin* і—марю вже про хронікерство хоч в Южн. Записках, чей ше тоді хоч лаяти будут! — Але будь тепер справедлива до галичан — вони не мовчали ні на одно моє видання і власне в тім краю, можу я сказати, *nennt man die besten Namen, so wird auch der meine genannt*.

Будь ласка, пришли мені «1001 ніч» і «Оповідання» — я їх не маю і дуже ними інтересуюся. Мені т. Еля теж писала про мою книжку, спасибі їй, я дуже порушена її листом. Писав мені теж і Грінченко подяку und Complimenten genug. Ну, а в печаті — мовчання. Та щож, поділю сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором.

Я теж хутко писатиму ще, не ждучи відповіді. А тепер кінчаю, піду слухати оперу «Борис Годунов» поки там що.

Мамочко, дорогая, держись і будь здоровенька. Все буде гаразд, аби ти була здорова. Цілую тебе і всіх наших міцно.

Твоя Леся.

К. кланяється всім їм.

IV

10.IX. 1907.

Люба Мамочко!

Я отримала твого листа і саме в той день, коли вже хтіла посилати телеграму з запитом про твоє здоров'я, через те подвійно була рада з того листа. Але звідки се така халепа — от уже іменно «на гладкій дорозі!» Все таки добре, що се хоч не перелом, бо хоч ті розтягнення і вперті, а все ж перелом гірше і небезпечніше. Тепер тільки треба витримати, щоб нічим не надвержувати ноги, а за це то я боюся, знаючи що ти не дуже то вмієш витримувати до кінця скільки небудь затяжну

курацію, але надіюся, що може Ліля не так ще хутко виїде, то вона вже догляне. Я не писала сії дні тобі на відповідь, бо дуже була занята «улітами». Під впливом «осаждаючих» мене просьб від усяких редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася) я заходилась кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата («Руфін і Прісцилла»), але й давно почату та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона вже й залишиться, а мені її шкода — *es ligt mir doch etwas daran*. Тільки оце на скільки день зважила зробити перерив, бо почала було перетомлюватись, а там знов приймусь. Тут час і обставини дуже сприяють такій роботі, бо клопоту з господарством не маю ніякого, маючи обід і вечерю від хозяйки, до того ж і К. не потребує «ухода», бо настільки зміцнів, що все собі робить сам, та ще й мені часом де в чому (напр., в переписуванні) помагає. За цей місяць ні крові ні підвищення темп. у нього не було та й кашель дуже зрідка озивається, бувають такі дні, що й зовсім не кашляє. Ми се пояснюємо собі надзвичайно чистим повітрям нашого теперішнього мешкання, бо різко помітно зменшився кашель, як тільки ми спровадились на сю дачу. Тут хоч не дуже тепло, за те пороку зовсім нема і нема тої тісноти, що робить «центр» Балаклави таким загаженим і противним. Навіть часті переломи погоди — се ж тепер теж «равноденствіє» — досі не зробили видимої шкоди здоров'ю. Тільки втому К. досі переносить дуже погано, як тільки попише, або почитає трохи більш ніж слід, зараз перестає їсти, блідне і якимось прив'ядає. Та все ж потрошку хоче щось робити. От просив запитати тебе, чи не придалися би до «Рідного краю» критичні замітки про новітні збірники народніх укр. пісень, се мав би бути ряд нарисів (на скільки номерів) під спільним заголовком; мають бути розглянуті збірники галицькі (Людкевича, Ів. Колесси, Філ. Колесси) і видані в Росії (Ліньової, Конощенка і т. п.) — матеріял чималий, публіці мало відомий, а досить цікавий. Виклад має бути популярний (як в тій рецензії, що так було сподобалась тобі). То ти напиши, чи воно придалось би (може часто друкувати щось про музику та етнографію «Р. краю» не до програми або що, а «як що той», то хутко й отримаєш якийсь «матерьял». Я тепер в періоді викінчування, то певне докінчу і давно обіцяну «Р. кр.» поему — досі не зробила свого не з браку охоти, а з браку відповідного сій темі настрою. З коротших віршів якимсь не знахожу «достойного», може згодом що небудь кращого напишу, то надішлю.

Чи ти, мамочко, не знаєш адреси Олеся (*vulgo* Кандиби)? Мені б хотілось щось йому написати, та не знаю куди.

Що до постійних співробітників, то чи не поспробувала б ти списатися з Капельгородським (адреса є на «Просвіті») — з нього виробляється нічого собі публіцист і може б він навіть міг

в Київ переїхати, як би мав там постійну роботу—щось він наче натякав про се в листах до земляків.

Чи приходив до тебе Пахаревський в справі «Блакитної Троянди»? Він з товариством хоче її ставити і писав до мене, просячи ценз. примірника або виправленого тексту. Я його направила до тебе, щоб попросив тих корректурних аркушів, що вже мусят буту готові у Кульженка. А ргoгoс як там з тим дальшим друком? Я б хотіла, щоб розписувалися з друкованого, а то там чепухи якої небудь понаписують, не розібравши гаразд, та так і вивчать. Дуже хотілось би знати, як з тим справа стоїть,

Як же в нас дома? Чи вже знов хто куди поїхав—Ліля, Оксана? На коли призначено Микасевий шлюб?

Міцно цілую тебе і всіх наших, хто є при тобі. Кльоня кланяється і вітає всіх вас. Поправляйся ж, люба мамочко і пробі не спішися виходити з хати!

Твоя Леся.

V

11.IV. (28.III) 1910.

Твого листа, писаного з Гадячу, я отримала. Цур їй тій машині! От іще халепа!

Egypte Helouon Yilla Continentale.

Люба Мамочко!

Пора вже мені умовитись, де ми зустрінемося, як буду вертатись «во свояси». Був у мене проект заїхати пожити до Лілі з тим, щоб і провадити далі ін'єкції туберкуліну, що їх, здається, не вдасться тут скінчити. Але з сього проекту певне нічого не буде, найперше через те що навряд, чи буде Ліля сама в Катериносл., по друге, через те що все ж боюся довго de tour на Катериносл. бо не стільки я поправилася, скільки слід би, а як ще й ту поправку розтрушу по дорозі, то мало що більше доведу до дому проти того, що вивезла... З тої ж причини (другої) страшно вато мені і в Київ їхати, хоча і дуже хочеться,—у Києві ж, окрім подорожньої втоми, ще матиму метушню, від якої можу втриматись хіба в тому разі, як що роскисну так, як було при проїзді з Берліна, чого, звісно, не дай Боже. Найобачніше було б для мене спинитись в Одесі і просити тебе і Лілю (Дора певне буде занята екзаменами, а Микасєві либонь не до роз'їздів) приїхати. Однак, як се для Вас обох ніяк неможливо, або можливо на дуже вже короткий час, то я таки приїду в Київ, бо не можу ж я бути на українським березі тай не бачити своєї родини. Тут тільки одна маленька «загвоздка» є: надіючись на гонорари від тебе та од «Вістн.», я не запевнила собі завчасу висилки додаткових грошей з Кавказу (тай взагалі се дуже трудно зробити з такого троц, як Телав), а приймаючи на увагу, що звідти й звичайні листи йдуть не раз цілий місяць, рахувати на те, щоб

отримати грошовий лист (в Телаві ж банків нема) до початку мая ст. ст., коли я думаю виїхати, тепер уже неможна. Тим часом, гонорарів моїх щось не чують, заробітки мої тутешні зменшились бо учеників тільки двоє лишилось, а то всі повтікали від хамсіну (alias самум) так само і ті міліонери, що давали мені перекладати торгові контракти, тож фінанси мої тепер у такому стані, що їх либонь хіба дуже в обріз стане на поворот до дому. Взагалі мене се «підрізує»—от навіть одержі літньої не можу собі як слід справити, бо вже ж «лічебного» бюджету скоротити ніяк не можна, то треба вже на чомусь іншому натягати. Я, правда, може й сама винна, бо відмовилася в свій час від «авансу», до якого мене призволяв «Вістник», та я непевна була, чи справді коли «излѣзе на свѣтъ» моя поема, а при таких умовах аванс скидається на «подачку»,—я ж ще до таких злиднів не дійшла. Може б тепер написати, щоб прислали за той шматок, що вже видрукуваний у III кн., та трохи ніяково й се робити. Однак, як що ти не можеш прислати мені тепер за «Йоганну», то будь ласкова передати ред. Вістника сю просьбу про скорі надіслання частки гонорару. Не пишу поки що про се просто до «Вістника» бо, натурально, мені легше писати про такі речі тобі, ніж чужим людям. Хоча взагалі, мушу признатись, неприємно про се писати до кого б не було—така вже моя вдача зроду. Я б таки й на сей раз нічого не казала, як би ти не написала якось, що справи «Р. кр.» поліпшали і що тобі не дуже трудно буде заплатити мені. Тепер може ти просто думала, що скоро побачимось і що неварто до того часу посилати, але я тобі пишу по правді як стоять мої діла, і буду вдячна, коли ти звернеш на се увагу.

Щоб уже раз скінчити з грошовими темами, я нагадаю і ще про одну справу, не з тим, щоб просити тепер її залагодити, а тільки для того, що як не мати на увазі сього тепер, то може потім воно трудніше буде для всіх. Річ власне про ті гроші, що папа не міг мені додати до повної суми, як продав землю. Власне то не 1000, а 900 р., хоча папа казав мені в Ялті, що хоче мені «для круглости» 1000 згодом прислати. Я тії «круглости» не вважаю обов'язковою, а що то було саме 900 р., то тямлю з того, як папа писав, посилаючи мені 8000 після продажу, що він взяв з моїх грошей 500 р., щоб дати заставу за Мих. Вас. (саме тоді був той арешт), 250, щоб послати екстренно Оксані за кордон, і півтораєта пішло на домашні потреби в Києві. Се саме папа повторив мені в Ялті, обіцяючи вернути «кругло», як будуть гроші, а я тоді щиро казала, що се справа не нагальна (хоча, звісно, вже і в той час, через «лічебні бюджети» мої фонди потерпіли вже чималу аварію:—майже два роки життя в Ялті без заробітків, Євпаторійська санаторія, Берлін... ну, а тепер долучився ще й Єгипет...).

Не напосідаюсь я й тепер, але як що пізніше се буде для вашого спільного бюджету важче, ніж у ближчій часі, то може б

ми її залагодили тепер у маю, як побачимось. Через те й пишу заздалегідь, щоб ви могли зважити, як для вас вигідніше буде, та щоб уже потім нетреба було ні писання, ні розмов на сю тему.

Тепер ще друга тема мало чим приємніша: моє здоров'я. Щось таки з ним нема справжнього ладу. Може даремно я одважилась робити ті ін'єкції туберкуліну (препарат «endotion»), бо від коли їх роблю, оце вже два місяці, то мала тільки 19 день нормальної температури, а то все «реакція», та ще до того обізвалася було й моя нога (sic!).—Либонь там якийсь недорізаний баціл ще від Бергмана лишився—і так мені цілий місяць без перестанку обридла, що часом і до плачу доходило... ja, das war etwas! Тепер, чи вже звикла до туберкуліну, чи може хамсін та сірчані купелі її подолали, але вже схаменулась і ні спати, ні ходити не заважає, хоча ще часом озивається. Скоріш таки хамсін та сірка помогли, бо з туберк. ми зробили на якийсь час велику перерву та зайнялися вже ногою. Пробували було «соняшну ванну», та з тим вийшло щось чудне: t^0 підскочила (в мені) до 38^0 , пульс до 115 і поки що якось мій лікарь боїться повторити сю пробу. Чи не розсердився се мій бог Ра на мене за те, що я крім його небесної сили вдаюся до нечестивих земних ліків, усяких тих endotion'ів... Ну, та вже «le vin est tiré il faut le boire», скінчу вже той «курс», а як що аналіз не покаже серйозного поліпшення в нирках, то будь він проклятий той endotion від нині і до віку. Хоча лікарь і каже, що ті «курси» треба від часу до часу повторяти впродовж двох років, але з мене буде досить і одного курсу—«себѣ дороже стоить».

Після сього, чи маю ще пояснити, чому не написала Перуна? Яке вже там було мені писання (тільки й могла писати контракти, а то навіть листи не писались). За останні дні хоч воспрянула духом, та під впливом хамсіну могла тільки на єгипетські теми писати: «Хамсін», «Дихання пустині», «Афра» (се такі мої вірші). Ох, як би ти бачила того рудого демона хамсіна, як він світ у жовтий кошмар зміняє! Справді злий дух—Тіфон!.. А потім уже «тихий хамсін» без піску та каміння летючого в повітрі, тільки з жовтим колорітом та з $+30^0$ R. «у холодку», а потім ще було «дихання пустині», з тою ж t^0 , але вже без жовтого колоріту, а потім була «афра» — мертва тиша з білим від спеки небом (t^0 все та сама), нарешті північний вітер і—дощ. Тепер маємо t^0 гомерового олімпу і розкошуємо. А то були такі «єгипетські ночі», що ми мало не подуріли. Гелуан наполовину спорожнів від масового панічного втікання наїздних. Але я вдоволена, бо хотіла знати, що то є справжня Африка. Тепер знаю.—Ну, годі вже. Будь здорова, мамочко, поцілуй наших, хто при тобі. Цілую тебе міцно.

Твоя Леся.

Подав І. Ткаченко.

(Закінчення в слідуючій книжці).

М. ЛЮБЧЕНКО.

Замість міжнародного огляду.

Господарча катастрофа в Німеччині. Серед трьох вулканів. Наука болгарської помилки.

ПЕРЕД СОЦІАЛЬНОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ В НІМЕЧЧИНІ.

Літо 1923 р. пройшло в Німеччині серед безперестанних заворушень в різних частинах країни на тлі безробіття й небувалого зросту доріжні. Кілька цифр, узяті з сучасної преси, можуть дати уявлення про катастрофічний економічний стан Німеччини.

Протягом червня місяця індекс цін на предмети першої потреби підвищився у 5 раз. Протягом першого тижня серпня підвищення цін склало 109,2% (індекс піднісся з 79,476 до 149,531). За один день 8 серпня ціни в Берліні піднеслися на 100%. Газети занотовували зміну цін не по днях, а вже по годинах: напр., хліб 7 серпня ранком коштував 70 тисяч марок, у вечері 82 тис., 8-го ранком 90 тис., о 12 год. дня—160 тис. На 15 вересня індекс доріжні був уже 14.244.900, а піднесення його за тиждень складало 182%. На 20 вересня індекс, порівнюючи з попереднім тижнем, піднісся на 165%.

На 20 вересня життєвий мінімум робітничої родини з 2 дітьми складав 1½ мільярда марок на тиждень, у той час, коли заробок батька міг дати лише половину цієї суми, і то при повній кількості робочих годин і днів.

Поруч з доріжнею зростало й безробіття. З липня по серпень число безробітних збільшилось у двічі, а тих, що працювали неповну кількість годин—у тричі. У серпні промислова криза охопила 43% підприємств. Безробіття найбільш почували швейники (13% безробітних і 58% неповногодинних), друкарі (13% безробітних і 32% неповногодинних), текстильщики (5% і 46%).

Катастрофічне падіння німецької марки ще краще малює економічний стан країни. Наводимо курс долара з 1 липня по 15 жовтня в тисячах марок.

1/VII	160	1/X	241.000
1/VIII	1.050	6/X	900.000
5/VIII	1.600	7/X	2.500.000
7/VIII	3.300	10/X	4.000.000
3/IX	9.700	11/X	7.000.000
17/IX	132.000	14/X	8.500.000 (8½ мільяр.)

Як бачимо, найбільш різкі підвищення курсу долара припали на 5—7 серпня й початок жовтня. Ці дати знаменують собою політичні зміни в країні—кризи кабінетів, спочатку Куно, а потім—великої коаліції. Кінець липня і початок серпня дали найбільшу кількість заворушень, головним чином у робітничих районах краю. Ці заворушення додалися до непорядків у Рурі, які невгавали з початку пасивного опору. Під час кривавих заворушень в Бреславлі, напр., було розбито магазини, розгромлено крам, убито кілька робітників, арештовано над 11½ тисячі чол.; збитки—700 мільярдів марок. Хвиля заворушень пройшла по всій Німеччині.

Все це—падіння марки, зріст безробіття й доріжні, продовольчі й робітничі заворушення, нарешті—подальший натиск французів у Рурі,—споводовало падіння кабінету Куно. Головна помилка Куно була в тому, що політику внутрішню він підкорив міркуванням зовнішнього характеру. Розрахунки на втручання Америки в фінансову колотнечу, на допомогу Англії в репараційному питанні, надії на те, що сам Пуанкаре за три місяці окупації зараз же й «видихнеться»,—це займало в політиці Куно значно більше місця, ніж поліпшення фінансового стану, ніж пом'якшення промислової й продовольчої кризи. В середині липня державні прибутки покривали 4% видатків; в кінці липня вони покривали лише 2½%.

І в Берліні 10 серпня нарада вищого об'єднання профспілок, зібравшись в помешканні рейстага, винесла резолюцію про скинення кабінету Куно, скріпивши резолюцію проголошенням трьохденного генерального страйку. Нарада («Комісія 15-ьох») пройшла під впливом комуністів і тому в своїх рішеннях пішла далі звичайного демонстраційного страйку. Комісія 15-ьох ухвалила боротись за робітничо-селянський уряд, конфіскацію харчів, підвищення заробітної платні до 60 зол. пфенігів на годину і т. и.

Як завжди, соціал-патріоти вирішили рятувати становище перед грозою пролетарської революції. Не змігши протиділати генеральному страйкові, вони винесли резолюцію про скинення кабінету Куно й утворення широкої коаліції з народньої партії, центру й есдеків. Канцлером був призначений Штреземан, б. лідер націонал-лібералів, потім творець народньої партії, голова союзу саксонських промисловців. Уряд Штреземана прийняв владу 13 серпня і виступив з такими головними точками програму: 1) Припинення емісії й стабілізація марки; соціал-демократи обіцяли також обкладення великої власності. 2) Розрішення справи репарацій. 3) Розігнання нелегальних організацій. 4) Заходи про прийняття Німеччини до Ліги націй.

Уряд Куно вважався за самий бездарий кабінет в історії Німеччини. Штреземан за 2 місяці існування свого уряду довів, що рекорд бездарості Куно не перейшов. Всі пакти свого програму Штреземан блискуче... не здійснив. По пакту

1-му—марка стабілізувалася хіба в своєму небажанні підноситись... Наведена вище табличка свідчить про це. По пакту 2-му—кабінет відмовився од пасивного опору, який не був в інтересах великих промисловців, і їхні представники Вольф і Стинес уже склали угоду з французькою командою що до поновлення праці в Рурі... Малюнком до пакту 3-го була диктатура фашистів у Баварії, проголошена 27 вересня, а про прийняття до ліги націй, звичайно, ще розмов не може бути: не досить ще вислужився Штрezeман перед антантою... В програмі не було нічого сказано про справи продовольчі, але життя нaтoмісць сказало своє слово: вересень знаменувався новою хвилею продовольчих заворушень по всій Німеччині. Коли 13.VIII хліб коштував 450 тисяч, то 12.X за його платили 100 мільйонів. Фунт масла за два місяці подорожчав з 1 320.000 до 600 мільйонів. На початку жовтня продовольчі заворушення набрали ознак справжньої громадянської війни.

Ось що дав кабінет Штрezeмана. І не дивно, що з перших же днів swojego існування він викликав протести. Зібрання робітників в Брунсвіку, яке на третій день уже домогалося усунення Штрezeмана, нараховувало 60 тисяч чоловіка. Не дивно, що не пройшло й двох місяців, як вибухла криза кабінету. Соціал-зрадники, врятувавши капіталістичну батьківщину перед примарою радянського перевороту, не мали в своїх державних головах пороку більш, ніж на цей термін. Почалась міністерська чехарда, у наслідок якої 7 жовтня було утворено «новий» коаліційний кабінет на чолі з тим же Штрezeманом, у складі майже тих же міністрів.

Тим часом заворушення по всій Німеччині не припинялися. У Баварії хазайнують фашисти з фон-Каром; у Саксонії утворився робітничий уряд, при чому комуністи взяли дві теки: фінансів і народного господарства. Пролетарські сотні в Саксонії й Тюрингії зробили серйозний опір фашистам в їхньому поході на Берлін, і цей похід не відбувся. Наказ уряду Штрezeмана про роспуск пролетарських сотень ставить на чергу дня конфлікт між Саксонією й федеральним урядом і прискорює події.

При розподілі Німеччини на три вулькани, при поширенні хвилі голодних заворушень кабінет Штрezeмана пробує врятувати становище шляхом військової диктатури, через одержання «особливих повноважень». Не вважаючи на опозицію в складі комуністів з лівого боку і націоналістів та баварської народної партії з правого, закон про «особливі повноваження» був прийнятий 360 голосами проти 24. Одержавши повноваження, уряд проголосив такі заходи: скорочення числа урядовців, утворення емісійного банку, збільшення робітничого дня. Фактично ж особливі повноваження є передачею влади до рук військової диктатури.

І звичайно, крім полекшення фашизмові шляху до влади, «особливі повноваження» нічого дати не можуть. Скорочення державних установ вимагає одноразової виплати такої суми,

якої в скарбі нема; утворення емісійного банку розраховано на субсидію з боку Америки, що є річчю проблематичною; нарешті, в питанні про порушення 8-годинного робочого дня німецький пролетаріят, без сумніву, дасть рішучий бій капіталові.

Німецькі події довели безглуздя всякого іншого виходу, крім переходу влади до робітничо-селянського уряду. Протягом кількох місяців було випробовано всі можливі рецепти: уряд буржуазний (Куно), уряд коаліційний (Штреземан з есдеками), фашиський кулак (Баварія), нарешті військова диктатура («повноваження»). Жоден рецепт не приніс припинення харчових бунтів, не врятував марки. До попередніх заворушень додалися єврейські погроми, бо буржуазія намагається звернути обурення голодних в національний, а не соціальний бік. Уряд Штреземана фактично випустив владу з рук; соціалдемократична партія після двохмісячного перебування при владі розсклалася. По підрахунках «Форвертс» (14. X), майже дві третини місцевих організацій есдеків знаходяться в опозиції до ЦК.

Німеччина швидким кроком простує до соціальної революції. Іншого виходу з важкого фінансово-господарчого й політичного стану нема. Історія любить повторюватись, і сучасне Німеччини може бути фільмою для демонстрування подій нашого 1917 року. До Жовтня недалеко.

І німецькі події притягли до себе увагу працюючих усього світу. Не тільки тому, що революція в Німеччині—справа кількох днів, а ще й через ті величезної важливості наслідки, які несе ця революція для всієї соціальної структури світу.

РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКИЙ ВИБУХ У БОЛГАРІІ.

Зараз усі три південні півострови Європи знаходяться в руках фашизму. Та хвиля реакції, піднесення якої ми констатували в попередньому огляді, міцно охопила Італію, Іспанію й Балкани, жорстко здавлюючи всяку прояву повстання проти неї. Майже одночасно фашизм нагадав про себе й свої методи в двох протилежних частинах Європи—в Болгарії й Іспанії. В останній «юнти»—офіцерські союзи захопили владу, утворивши кабінет Пріжо-де-Рівера.

У Болгарії фашиський уряд Цанкова прийшов до влади протягом 1½ години (9 червня). Повстання селян проти Цанкова вибухло лише за кілька днів і скінчилося повною невдачею й загибеллю обох лідерів землеробської партії: Стамбулійського розстріляно в Славовицях, а Даскалова вбито надісланим убивцею в Празі, де він організовував болгарську еміграцію. Лідер комуністів т. Коларов був заарештований у Варні в день прибуття з Росії.

З самого початку було зроблено помилку комуністичною партією Болгарії, яка не використала антицанківського руху селянства для захоплення влади. Попередні репресії уряду Стамбулійського і його ганебна політика що до комуністів штовхнула

цих останніх на позицію вичикування. Комуністична партія гадала, що боротьба Цанков-Стамбулійський знесилить обидва табори і утворить сприятливий ґрунт для робітниче-селянського уряду. Вийшло не так. Цанков переміг землеробів і, розправившись з ними, заходився біля комуністів.

Черга на комуністів прийшла в вересні: у наслідок цанкиського режиму стихійно вибухають селянські й робітничі повстання. Ось що пише про ці події сам керівник їх т. Коларов (4. X, з Нишу):

...«Нас ганебно спровокував до бою білий уряд. Обурені маси почали підійматися стихійно, не питаючи нікого. Перед партією повстало питання: чи бути з масами, хоча б і в поразці, чи кинути маси на сваволю подій. Ми відповіли: ми підемо з ними, ми станемо на чолі їх. І пішли. Весь нарід повстав. Жінки, діти й старі. Ентузіазм невимовний: на жаль, нестало зброї. Ми руками захоплювали гармати, кулемети, та дарма. Технично й матеріально перемога була на боці ворога. Він використав як найширше й врангелівців. Останні взяли широку участь в подавленні революційного руху. Ми протримались біля двох тижнів, нарід виявляв чудо хоробрости й самовідданности, але ми мусили загинути. В районі Вратци, де був я, ми відступили в бойовому порядку до балканських гір, і біля 600 чол. перейшло кордон Югославії.

«Відомості з Болгарії—жахливі. Уряд мститься жорстоко і над винними й над невинними. Багатьох розстріляно й повішано по селах. Між ними є й жінки. Села запалено й бомбардовано, ранених заарештовують і убивають. А тим часом буржуазна преса кричить про «злочини» революціонерів, коли ми нікого не вбили, нікого не грабували й жодного акту особистої помсти не допускали»...

Історія занотує участь російських офіцерів в задавленні робітниче-селянського повстання. Коли урядові не пощастило зібрати добровольців для боротьби з революціонерами, врангелівський відділ силою в 10.000 під командою ген. Вітковского прийшов на допомогу і врятував фашиський уряд.

Жорстоко покаравши повстанців, захопивши майже всі місцевості, які опинилися в руках революціонерів, уряд приступив до подальшого зміцнення свого становища. На 18 листопада призначено вибори в Народне Зібрання, причому комуністи й члени землеробської партії позбавлені права брати участь в виборах. Як і в Німеччині, на допомогу урядові великої буржуазії приходять соціал-зрадники: майбутні мандати поділено між урядовим блоком, який отримує 240 місць, і соціал-демократами.

Болгарські події мусять бути доброю наукою для трудящих усіх країн. Вони показують, що лише в союзі робітника з селянином можна досягти перемоги над капіталом. Коли б свого часу Стамбулійський не спровокував селянство на

розрив з міським робітником і коли б робітник в свою чергу не відмовився підтримати селянина в червневій боротьбі з фашизмом,—події не набрали б такого загострення й не коштували б стільки крові. Цю науку обидва табори болгарського пролетаріату вже зрозуміли, бо в вересні вони виступали одним фронтом. Та, на жаль, цей виступ був зроблений за пізно і неорганізовано і тому не дав бажаних наслідків, залишившись лише вибухом обурення, здавленим залізною рукою. Але боротьба в Болгарії ще не скінчилася.

ВАС. МАЗУРЕНКО.

Увага на Середній Схід.

(Індія супроти англійської влади).

...«Звертаю увагу товаришів на міжнародне значіння національного питання на Вкраїні».

Тов. Раковський на VII Конгр. КП(б)У.

...«Наша політика в головному полягає в заприязненню з народами східних країн і в єднанні з народами пригнобленими імперіялізмом Антанти».

Тов. Зінов'єв на XII З'їздові РКП.

Ці два уривки двох промов, виголошених одна в Харкові, а друга в Москві, доповнюють одну й ту ж думку: тільки наочний приклад справедливого розв'язання національного питання в ССРР надасть надійний ґрунт для нашого заприязнення з пригнобленими народами східних країн.

Інтересно, що зараз в Англії британський міністр закордонних справ, Керзон, виголошуючи на імперській конференції доклад про закордонну політику Англії, насамперед зупинився теж на справах Сходу, зазначив, що престиж Британії в Туреччині та на Сході значно піднявся, що ніби-то у всіх мусульманських країнах панує спокій і взаємна доброзичливість до Англії. При цьому Керзон пригадав, що тут, на Сході, на протязі дев'яти тяжких років перебувало англійське військо, яке коштувало дуже дорого. Але виходить, Англія не шкодувала ні війська, ні коштів аби заслужити дружбу й доброзичливість у мусульманських народів.

Що Англія не зупиниться тут ні перед якими витратами, цьому ми охоче віримо, але щоб доброзичливі почуття були взаємні, то інше діло. Ми всі добре розуміємо, що наш шлях привів до Лондону тільки через Схід: оскільки доброзичливість і приязнь на Сході схиляється на наш бік, остільки ми страшенні для Лондону, бо Лондон без Сходу, особливо без Індії, вже не Лондон, а швидче Відень, і напевне вже червоний.

Англія тремтить за свої «сфери впливу» на Сході і особливо з-за того, що там далі лежить її «Перлина Сходу» — Індія, що власне і є основою «колоніальної англійської політики». В газетах же ми й зараз читаємо про антианглійські рахунки.

Відомо, що революційні настрої й вибухи в Індії ніколи не вгавали й особливо піднеслися з початком війни. Оскільки

ці події були ворожими до Англії, остільки ті громадські верстви покладали свою надію на бувшу Росію.

«Як відомо»,—говориться в секретній інструкції російсько-імператорському консулу в Індії Набокову, 7 січня 1900 року,—серед тубольців Індії дуже поширено переказ, що сварка між Росією й Великобританією неминуха й що в наслідок цієї сварки виникне визволення Індії с-під англійської влади».

Тепер оголошено «Тайные документи бывш. Министерства Иностр. Дел». Ми там знаходимо вузли тієї тонкої дипломатичної павутини, що нею світові імперіялісти б. Росії, Англії й Німеччини оплутували аграрні народи Сходу і що вона тепер не розплутується, а просто тріщить і розривається. Ці відомості, особливо «донесення» генерального консула Набокова, підтверджують колосальне значіння революції на Сході для світової революції, а також спеціально й для нашої будучини.

Вони дозволяють нам визначити перспективи й розміри «резерву» революції, що на середньому Сході набирає нової сили, і зрештою зазначити ту роль, що ми змогли б відограти на азійському ґрунті в спільці з пригнобленими народами супроти наймогутнішого імперіяліста.

Безперечно, найголовнішою країною англійського визиску і сили є Індія.

Спираючись на цю базу, Англія впливає на увесь Середній Схід. Через це-то ми й хочемо зараз зупинити свою найпильнішу увагу на цій інтересній країні й дозволимо собі навести про неї докладніші відомості.

Півострів Індостан розпросторюється на 4 мільйони 86 тисяч кв. кілометрів; на цьому обшарі змогла б поміститися вся Західня Європа.

Тут мешкає 315 мільйонів людности, цеб-то п'ята частина всієї людности, це більше, як у всій Європі включно до Уралу.

Індія володіє портовими містами світового значіння: Калькута, Мадрас, Бомбей і Коломбо на Цейлоні.

Цей колосальний азійський півострів є оточений з заходу, сходу й півдня Бенгалською затокою, Арабським морем і Індійським окіяном, а з півночі його щільно захищає своїми неприступними верховинами вічно вкритий снігом таємничий Гімалай.

Цей сніг, ростачи, служить вічним джерелом для великих індійських рік, що густою сіткою оснували й розрізали Індію, роблячи її дуже хлібородною й приступною для сполучень дешевими водяними шляхами. Найголовніші річки: Ганг, Брамапутра і Інд.

Найбільшою хлібородністю визначається Бенгалія, де жнива бувають по двічі й тричі на рік. Там росте пшениця, ячмінь, просо, горох, квасоля, індіго, тютюн, чай і мока, що з нього готують опій, і т. д.

На Деканському узгіррі є величезні поклади вугілля, заліза й міді. Трапляються золото й славнозвісні «алмази Голконди».

Деканська країна є частиною Індії, що переважно зайнята здобуваючою промисловістю й торгівлею. Долішня ж частина, так звана Індогангетична, є країною переважно хліборобською. Вона має такий же простір, як Франція, Німеччина й бувш. Австро-Венгрія вкупі; тут живе 160 мільйонів людей. Не дивлячись на величезні врожаї й хлібні багатства, часто цю пригноблену країну настигають голодовки, що гублять мільйони людей. Так, від неврожаю 1876—78 років померло 2 мільйони людей і зменшилось число народжень на 800 тисяч.

Тоді Англія, як звичайно, призначила комісію, замість того, щоб не вивозити з Індії запасів хліба й реформувати земельні відносини.

Остаточню Індію було прилучено й підпорядковано Великобританії в 1858—66 роках після великого повстання. До того Індія знаходилась у «аренді» Ост-Індійської компанії, що користалась необмеженими правами, одержаними від англійського уряду. З 1876 р. король Англії почав називатись і «королем Індії», а в самій Індії він мав свого заступника—«віце-короля Індії». При віце-королі мається рада з 3—5 членів (ніби кабінет міністрів). Коли ж до ради додається ще 6—10 членів по призначенню самого ж віце-короля, тоді ця рада робиться «законодавчим» органом, що до нього входить де-кілька почесних тубольців, більше для декорації, ніж для дійсної роботи. Всі закони затверджуються не радою, а віце-королем. В Англії ж всіма індійськими справами керує окремий статс-секретар, що при ньому також є рада 15 членів по призначенню ст.-секретаря. Головне завдання ст.-секретаря і його ради—це догляд над діяльністю індійського уряду, виробка принципів і інструкцій для нього.

Для переведення своєї політики Англія має в Індії військо й поліцію, що в них нарочито переважають англійці над тубольцями.

Військо складається з таким підрахунком, щоб на кожного європейця приходилося не більше двох тубольців, щоб артилерія складалася майже виключно з європейців; до того ж туболець ні в якому разі не може отримати офіцерського ступню, навіть в минулу війну, що тоді індійці билися з видатною завзятістю.

Політичне управління цілком відповідає економічним інтересам англійського імперіялізму. Англія пильно дбає про утримання за собою індійського ринку. З загальної суми довозу до Індії в 1912—13 роках на 2.284.614.343 рупій (рупій=50 к. довійськових) на долю Англії припало майже половина 1.014.420.915 рупій. Вивозила ж Англія з Індії в тому ж році вдвоє менше, як довозила туди. До того ж більша частина вивозу з Індії складається з сировини, переважно з бавовни, що вироби з неї знов повертаються до Індії.

Економічну політику Англії направлено до того, щоб не допустити розвитку виробової промисловости в самій Індії, що має всі природні вигоди й умови для того: масу робітничих рук, сировину, шляхи, порти й величезний внутрішній ринок для продажу виробів.

При таких умовах країна, звичайно, не змогла розвинути своїх продукційних сил. Коли ще додати до того ті величезні кошти (біля пів-мільярда рупій), що їх що-року англійці витягають з нещасної країни в формі податків і штрафів,—то нам ще яснiш стане нужда й визиск індійського народу.

Ось через що всі класи об'єдналися поки-що в національній боротьбі проти англійського ярма. Ось чому для Англії страта цієї найбагатішої в світі колонії, страта необмеженого господарювання в ній, визначає цілковитий підлив самої підвалини її існування, як імперіялістичної держави. Ось через що Англія так противиться змаганням Індії до самостійности, або навіть до куцої автономії. Англія без Індії—ніщо,—без Індії покірливої, слух'яної, що її можна доїти, як корову.

Навіть у війну Англія ввязалася зрештою з-за Індії, значить, з-за шляхів до Індії: вона боялася, що Німеччина з Австрією прокладуть новий шлях до Індії через Месопотамію. Через те то й радіє тепер Керзон за підвищення свого престижу на цих шляхах до Індії.

Але війна тільки прискорила темп наближення катастрофи для англійської влади в Індії. Вже в кінці 1913 року в політичний програм інтелігентних індусів, так брамінів, як і мусульманів, входять змагання до замирення глибокої релігійної ворожнечі між цими двома домінуючими вірами, ворожнечі, що головне зміцняла англійську владу й ослаблювала боротьбу проти цієї влади.

Коли під натиском народньої сили віце-король Хардінг при замиренні розрухів в Каунпорі ліберально задовольнив вимоги мусульман і тим спинив розрухи, то англійці-адміністратори і особливо військові кола обурились за «ослаблення престижу». Доводили, що будуть нові, ще більші розрухи, і тоді, звичайно, доведеться прикласти до Індії залізну руку без найменшої оксамитної рукавички, хоч би як провідники робітників протестували в Лондонській Палаті».

Російський консул Набоков наводить факти спорадичних убивств і повторювання розрухів все в більшій і в більшій мірі.

В 1915 році виникло серйозне мусування в Пенджабі: оскільки ці розрухи були уперті й як міцна була їх організація видно з того, що за короткий час було притягнено до суду в різних містах і місцевостях Пенджаба значне число людей, з них коло 500 засуджено, коло 2500 виправдаю. В 1915 р. в Раваль-Пінді, одному з найбільших військових центрів, на протязі де-кількох днів панувала цілковита паніка серед європейського населення, і ця паніка була небезпідставна, позаяк готувалось повстання в тубольчих військах, що було спинено тільки «енергійними мірами поліції і військової адміністрації».

Окремі вбивства урядовців трапляються й в інших провінціях Індії. Особливо неспокійно біля авганського кордону.

В початку 1916 року прибули до Ташкенського генерал-губернатора два індійці по уповноваженню раджі сполучених

Провінцій (в Індії) з пропозицією допомоги Росії супроти Англії. В цій місії брали участь і авганці. Можливо, що сам емір Авганістану не брав співучасти в подіях супроти Англії, бо одержував увесь час велику платню від англійсько-індійського уряду, але досить міцні кола авганців підтримали індійських післанців.

«Розмову індузи вели з великим нервовим піднесенням, говорили з переконанням і, видно, щиро» (донесення від Турк. ген.-губ.).

Як англійці, так і тубольці, що з ними доводилося говорити російському генеральному консулові Лісовському, сподівалися великих подій в Індії після закінчення війни. Особливо боялися повороту військ з фронту, вважаючи їх за «поголовних бунтівників і революціонерів» (Лісовський).

Головним представником нових думок і нових вимог від англійського уряду є зараз тубольчий інтелігентний пролетаріят, що числить в собі значну кількість осіб, скінчивших університети Індії й Англії.

Порівнюючи свій сумний стан урядовців третього ступня, що служить за нужденну платню, з блискучим становищем англійців державної цивільної служби або офіцерів, що одержують великі гроші і що в більшості є просто малограмотні, — молоде покоління не може не почувати себе приниженим і скривдженим, і через те переходить до лав уже свідомих супротивників англійської влади в Індії.

Вони змагаються в пресі і з'їздах (напр., в 1916 р. в Мадрасі) за широку участь тубольців в управлінні Індією.

Так само за весь час війни і в Авганістані йшло мусування вороже Англії, яке підсилювали й розворушували до того ще й німецькі агенти, звичайно, маючи на увазі свої власні зисколюбні імперіялістичні завдання.

Вищезгадані індійські посланці, говорячи Туркестанському дипломатичному урядовцю про сучастність і про негайну можливість скинення «великобританського ярма в Індії», зазначили, що разом з організованим повстанням в Індії забезпечено виступ Авганістану, обуреного англійським гнобленням. «Конче потрібно тільки знати, чи лишиться Росія в цій боротьбі, хоч би нейтральною, але навіть російська ворожість не в силах буде спинити цієї непохитно вирішеної визвольної війни» (з секретної телеграми дипломатичного урядовця при Туркест. ген.-губ. 1 травня 1916 р., ч. 486).

В другому консульському документі говориться, що коли повстання досі й не виникало, так лише через те, що Авганістан завше знаходився «поміж молотом і ковадлом», розуміючи Росію й Англію. Ці два імперіялісти полюбовно розмежувались в Середньому Сході і 31 серпня 1907 р. по «приватній згоді» Авганістан і Тибет увійшли в сферу безпосередніх зносин і впливу іце-короля Індії.

Коли за царських імперіялістичних часів в серцях численних народів Середнього Сходу не вгасала надія на Росію, так

тепер цілком зрозуміло величезне заворушення на Сході у відповідь на визвольні заклики й антиімперіялістичні гасла Радянської влади, гасла й заклики, які були підтримані й піднесені Комуністичним Інтернаціоналом і які зібрали в Баку до 2000 делегатів різних рас.

От новий колосальний фактор за світову революцію і, принаймні, за симпатії на Сході до Радянської влади, фактор, який примушує англійців прислухатись до голосу Радянської влади і боятися її агітації на Сході.

Значіння Індії для Англії, як видно з цих коротеньких рядків, колосальне, незмірне... Через це значіння визволення Індії від англійської кормиги також величезне, як для самої Індії, так і для всіх середньосхідних, пригноблених, особливо аграрних народів.

Для радянських республік важно придбати на Сході природних союзників на ґрунті спільної боротьби супроти спільних ворогів-імперіялістів.

Буржуазна Європа (Англія й особливо Франція) нам дала добру лекцію про ціну своєї «приязни». Вона згідна була приятелювати лише з реакціонерами, як Колчак, Денікин і Врангель, вважаючи їх своїми «ідейними» колегами. Одначе, з цих односторонніх вимогали компенсації: борги, проценти, концесії, контроль над фінансами й взагалі вічне ярмо на шию й становище колонії для України й для Росії.

Індійська революція має, безперечно, світове значіння: 1) не може бути загального миру без вільної самостійної Індії і 2) трудно сподіватись повної соціальної катастрофи на Заході доти, доки Захід може ще жити й багатіти на кошт Сходу, доки ще є покірливий край для визиску.

Отже, Схід гартується, становиться огнищем нової революції, незрівняно більшої по кількості захоплених мас, як наша революція. Можна передбачити, що Індія й інші країни Сходу переживуть спочатку добу національного відродження. Позаяк своя національна буржуазія не встигне добре зорганізуватись під огнем революції, так там класова боротьба буде полегчена. Інтернаціональна комуністична організація допоможе східним товаришам в боротьбі проти «рідних визискувачів» і шляхом організації Радянської влади придбає нових членів Інтернаціональної Світової Радянської Федерації.

Такі перспективи уявляються нам для Середнього Сходу.

Але коли для нас на невеликій порівнюючи території треба було де-кілька років, щоб пережити період національної революції і закріпити, як слід, Радянську владу на Україні,—так на Сході, де в одній Індії населення більше, як у всій Європі, треба готуватись на десятки літ жорстокої боротьби, доки не улаштується новий радянський лад і не буде знесено відживший під'ямний порядок.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

ЕКОНОМІЧНА ХРОНІКА.

ДОНБАС.

ЗДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ.

У минулому році в Донбасі не помічаємо як в минулих роках характерної для нього кризи збуту. В цьому можна переконатися, порівнюючи здобич 1922/23 р. зі здобичею попередніх років по місяцях. Загальна здобич Донбасу в міліюнах пудів по даних УГКП і «Хемвуглю».

Місяці	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень . . .	25,2	35,4	26,8
Листопад . . .	29,5	43,9	33,7
Грудень . . .	31,9	53,1	41,2
1-ша чверть .	86,6	132,4	101,7
Січень	23,3	39,7	33,5
Лютий	29,6	40,1	39,0
Березень . . .	33,1	39,0	44,4
2-га чверть . .	86,0	118,8	116,9
Квітень	30,2	26,2	28,7
Травень	24,7	33,0	39,2
Червень	18,1	31,7	41,4
3-я чверть . .	73,0	90,9	109,3
Липень	9,1	22,5	36,7
Серпень	11,3	20,0	39,5
Вересень . . .	18,4	21,2	50,0
4-та чверть . .	38,8	63,7	126,2
За цілий рік .	284,4	405,8	454,1

Таким чином в четвертій чверті загальна здобич Донбасу не тільки не падає так катастрофічно, як в попередніх роках, але навпаки—досягає навіть максимуму. В результаті 1922/23 рік дав більше за 1921/22 на 48,3 міл. пудів або на 12% і більше здобичи 1920/21 р. на 169,7 міл. пудів, або на 60%.

Відсутність літньої кризи в Донбасі пояснюється задовольняючим станом справи з робочою силою. В цьому

році, що відрізняє його від попередніх років(коли робітники йшли влітку на польові роботи), завдяки вищій зарплаті, почасти завдяки зниженню цін на с.-г. продукти, число забойщиків та інших робітників дуже мало скоротилося під час літніх місяців.

ПЕРЕХІД РУДОУПРАВЛІНЬ УГКП НА ГОСПОДАРЧИЙ РОЗРАХУНОК.

З метою повисити й поліпшити роботу, а також понизити собівартість продукції, УГКП переводить зараз окремі рудоуправління на господарчий розрахунок. Для кожного рудоуправління визначається середня собівартість палива й відповідно з цим відпускаються кошти. В разі рудоуправління знизить собівартість проти цін кошторису, це береться на увагу як досягнення й управління і службовці дістають відповідну тантьему.

Навпаки, перевищуючи встановлену кошторисом собівартість, управління вважається дефецитним і має відчитуватися.

Перехід рудоуправлінь на господарчий розрахунок дасть можливість слідкувати за тим, в яких рудоуправліннях справи ведуться краще, а також збільшить зацікавленість окремих рудоуправлінь в роботі Басейну.

ДОГОВІР УГКП З ДОНБАСТОРГОМ.

УГКП Донбасу й Донбасторг (торговий апарат Донецької Ради Народнього Господарства) склали договір, по якому УГКП передає Донбасторгові реалізацію всієї вугільної продукції і закупівлю для УГКП всіх потрібних йому матеріалів.

У зв'язку з цим договором УГКП ліквідує всі свої торговельні й комерційні апарати.

Складення такого договору викликано стремлінням УГКП до зменшення загальних витрат і одночасово до концентрації своєї уваги й реальних коштів на питаннях самого виробництва.

ПІВДЕНСТАЛЬ.

Зростання продукції.

Четверта чверть 1922/23 року характеризується для Південсталі значним підвищенням виплавки чавуна. Це підвищення обумовлено збільшенням попитом на чавун, що викликало гострий чавуновий голод.

В цих таблицях ми подаємо цифри з продукції чавуна та сталі й прокатки заліза по місяцях останніх трьох років.

Виплавка чавуна (в тис. пудів)

Місяці і чверті	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень . . .	178	132	466
Листопад . . .	199	271	513
Грудень . . .	238	491	497
1 чверть . . .	615	894	1.476
Січень	103	347	563
Лютий	113	252	418
Березень . . .	51	290	537
2 чверть . . .	267	889	1.518
Квітень	9	260	386
Травень	18	424	390
Червень	122	633	387
3 чверть . . .	149	1.317	1.163
Липень	225	647	708
Серпень	138	583	950
Вересень . . .	96	500	1.050
4 чверть . . .	459	1.730	2.708
Цілий рік . .	1.491	4.830	6.865

Таким чином виплавка чавуна в 1922/23 р. була на 42% вище, ніж в 1921/22 р. і в 4,6 разів більшою ніж в 1920/21 р.

Виплавка сталі в тис. пудів

Місяці і чверті	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень . . .	365	324	473
Листопад . . .	160	615	566
Грудень	256	896	722
1 чверть . . .	781	1.885	1.761

Січень	225	730	537
Лютий	146	624	476
Березень . . .	91	675	765
2 чверть . . .	462	2.029	1.778
Квітень	97	536	745
Травень	230	747	1.182
Червень	241	61	1.423
3 чверть . . .	568	1.894	3.350
Липень	177	755	1.496
Серпень	—	709	—
Вересень . . .	109	700	—
4 чверть . . .	286	2.164	—
Цілий рік . . .	2.097	7.972	—

Прокатка заліза в тисячах пудів

Місяці і чверті	1920/21	1921/22	1922/23
Жовтень . . .	273	482	303
Листопад . . .	171	641	498
Грудень	198	720	719
1 чверть . . .	592	1.843	1.520
Січень	178	442	713
Лютий	207	386	602
Березень . . .	149	637	946
2 чверть . . .	534	1.465	2.261
Квітень	146	475	884
Травень	135	574	983
Червень	218	621	1.059
3 чверть . . .	499	1.670	2.926
Липень	151	450	1.936
Серпень	150	254	—
Вересень . . .	210	250	—
4 чверть . . .	511	954	—
Цілий рік . . .	2.136	5.932	—

НОВІ ДОМНИ ПРАЦЮЮТЬ У ПІВДЕНСТАЛІ.

Збільшення попиту на чавун з боку різних споживачів, особливо залізниць, а також збільшення внутрішнього вжитку чавуна самою південсталлю (для мартеновського виробництва й прокатки) викликали досить значний чавуновий голод, особливо в другому півріччі. У зв'язку з цим уживається заходів до збільшення виплавки чавуна, пускаються нові домни—дві в Юзівці і одна на Брянському заводі, завдяки чому збільшується виплавка чавуна в липні до 708 т. пудів, замість середньої кількості 390 т. пуд. в місяць (в 3 чверті 1922/23 р.); в серпні виплавка чавуна досягає 950 т. п. і у вересні 1050 т. п.

Загалом, пересічна місячна виплавка третього кварталу (900 т. п.) перевищує пересічну місячну виплавку 4 кварталу в 2,2 рази.

Однаке й таке збільшення продукції для покриття всієї потреби

в чавуні замале. У зв'язку з цим в 1922/23 р. буде пущено нові домни й загальну вагу виплавленого чавуна буде доведено до 18 міл. пудів. Чавуновий голод сподіваються ліквідувати лише на весні.

ВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ ВЕЛИКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ Й СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

Велика промисловість.

Загальна вартість продукції великої промисловості, що є у віданні ВРНГ України, за перші 3 квартали 1922/23 р. складає, за цінами довійськового часу, суму в 128,2 міл. золотих карб., против 92,3 міл. зол. карб. за ті ж 3 квартали 1921/22 р. і 113,5 міл. зол. карб. за весь

1921/22 р. Таким чином продукція перших трьох кварталів 1922/23 року перевищує на 13% продукцію всього 1920/21 р. і на 40% продукцію таких же кварталів 1921/22 року.

Приводимо таку цікаву таблицю руху вартості продукції важкої й легкої промисловості по чвертях року в тисячах золотих карб:

Кwartали	Важка промисловість		Легка пром.		Сумарна вартість продукції	
	1921—22	1922—23	1921—22	1922—23	1921—22	1922—23
I . .	23.159	18.365	{ 5.875 *) { 8.644	{ 25.080 *) { 11.508	{ 5.875 { 31.803	{ 25.080 { 29.823
II . .	20.271	22.190	7.249	12.220	27.520	34.410
III . .	18.437	24.220	8.687	14.190	27.124	38.910
IV . .	(13.173)	—	(7.993)	—	(21.166)	—
Разом за 3 четв. .	61.867	65.275	30.455	62.988	92.322	128.263

Цікаво, що в 1921/22 році максимальна вартість припадає на перший квартал, далі вона весь час зменшується в зв'язку з загальним скороченням важкої промисловості.

Навпаки в 1922/23 році вартість продукції (не беручи цукрової, що має сезонний характер) зростає з кожним кварталом, що, безсумнівно, говоре за поступове оздоровлення. З різних галузів промисловості особливо зросла продукція: Південь сталі (рівняючи з продукцією того ж періоду 1921/22 р.), майже в 2 рази, Укртрестсільмаша на 70%, Півдсіль-

маштреста на 45%, Цукротреста 335%, Стеклосода і Хемвугіль на 68% і т. д.

Загальний темп розвитку промисловості можна побачити з такої таблиці:

Промисловість	1921/22				1922/23		
	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	I кв.	II кв.	III кв.
Важка .	100	87,5	79,5	57	100	122	132
Легка .	100	84	105	92,5	100	111	129
Сумарно	100	86,5	85,5	66,5	100	115	132

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

З попередніх відомостей загальна вартість продукції сільського господарства збільшилася, за довійськовими цінами, з 894,3 міл. зол. карб. до 1033,1 міл. чи на 16%. Загалом,

продукція сільського господарства складає коло 60% довійськової, а загальна сумарна продукція промисловості 28% довійськової продукції.

*) Вартість цукрової промисловості вказано окремо, бо в 1922/23 р. вона збільшилася з 5,9 міл. карб. до 25,1 міл., або в 4 рази, що й відбилося на загальній сумі.

РУХ ЦІН В 1922—23 р.

Рух цін в 1922/23 році можна найкраще пізнати з індекса гуртових цін Держплану по окремих групах промисловости.

Зміни в індексі Держплану за 1922/23 р.

Групи товарів	Індекс відносно до довійського часу в грош. зн. 1923 г.			Відношення індекса групи до загального		
	1 жовтня 1922 р.	1 жовтня 1923 р.	Збільшення за рік (у скільки разів)	1 жовтня 1922 р.	1 жовтня 1923 р.	Збільшення (+) Зменшення (-)
1. Зерно й фураж	6,28	249,25	39,6	1,02	0,45	— 0,57
2. Інші росл. прод.	6,36	319,62	50,1	1,03	0,58	— 0,45
3. Жив. прод.	4,61	324,22	70,4	0,75	0,59	— 0,16
4. Прод. харч. пром.	12,45	1318,83	10,5	2,02	2,40	+ 0,38
Усі харч. прод.	6,78	350,40	51,8	1,10	0,64	— 0,46
5. Паливо	6,13	869,53	14,3	0,99	1,58	+ 0,59
6. Чорні метали	5,06	982,37	193	0,82	1,79	+ 0,97
7. Кольорові метали	2,21	733,25	332	0,36	1,34	+ 0,98
Усі метали	4,28	933,07	222	0,69	1,70	+ 1,01
8. Бавовна й тканини	10,12	1627,99	160	1,64	2,97	+ 1,33
9. Льон, пенька й ткан. . . .	3,78	818,67	217	0,61	1,49	+ 0,88
10. Вовна й вовн. ткан. . . .	7,30	1571,90	216	1,18	2,86	+ 1,68
Текст. сировина	6,17	893,20	145	1,00	1,63	+ 0,63
» фабрикати	8,52	1503,56	179	1,38	2,74	+ 1,36
Вся текст. пром.	8,02	1452,81	183	1,30	2,56	+ 1,26
11. Шкіряні товари	6,14	883,87	144	0,99	1,61	+ 0,62
12. Хемичні »	4,13	444,81	107	0,67	0,81	+ 0,14
13. Будівельні матеріяли . .	3,90	486,80	125	0,63	0,89	+ 0,26
14. Папір	6,32	735,05	116	1,02	1,34	+ 0,32
Усі с.-г. продукти	5,86	294,29	50,1	0,95	0,54	— 0,41
Усі промислові товари . . .	6,51	941,74	145	1,05	1,72	+ 0,67
1—14 Загальний індекс . . .	6,18	549,01	87,9	1,00	1,00	—

Треба хоча б поверхово розглянути цю порівняльну таблицю, аби переконатися в тому, що протягом 1922/23 р. сіл.-госп. продукти піднялися в ціні значно менше, ніж фабрикати. (Росходження цін між с.-г. продуктами й промтоварами т. Троцький дуже влучно назвав ножицями).

Так всі с.-г. продукти піднялися в 1922/23 р. всього в 50 разів, у той час, як всі промтовари піднялися в 145 разів. Виходить, що с.-г. товари є знецінені відносно до промтоварів втричі.

Таке знецінення с.-г. продуктів стає особливо яскравим при порівнянні цін окремих груп. Так група «зерно й фураж», подорожчала за весь рік всього в 40 разів, в той час як текстильна група подорожчала в цілому в 183 рази, а вовняна й льняна підгрупа навіть в 216 разів. Таким чином вовна й вовняні тканини подорожчали за 1922/23 р. мало не в 5 1/2 разів більш як зерно й фураж. Ще більше подорожчала група металів, хоча тут грає роль те, що в минулому році ця група була дуже знецінена.

Рівняючи з довоєнським часом, найбільше подорожчали групи текстильної та харчової промисловості.

Перша група подорожчала в 2,56 рази більш, ніж всі товари (загальний індекс) в цілому. Друга група подорожчала в 2,40 рази. З окремих підгруп текстильної промисловості де-які дали подорожчання ще в більшій мірі (максимально подорожчала група бавовних й бавовняних тканин: мало не в 3 рази).

Далі йдуть групи паливо й метали, що в минулому році були, рівняючи до загального індексу, знецінені, тепер перевищують його на 58 і 70%. Вище загального індекса стоїть також група «шкіряні товари». Де-що нижче загального індекса стоять групи «хемичні товари» й «будівельні матеріали».

Загалом же, рівняючи з минулим роком, відношення індексів окремих груп всіх промтоварів до загального індексу збільшилося.

Зате це відношення значно зменшилося для с.-г. продуктів і особливо для групи «хліб і фураж» (3—1,02 на 1 жовтня 1922 р., до 0,45 на 1 жовтня 1923 р.). Таким чином 1 пуд зерна й фуража коштує зараз в середньому, в довоєнських карбованцях 0,44 того, що він коштував на 1 жовтня 1922 і 0,45 того, що він коштував до війни.

Коли порівняти це з тим, що бавовна й бавовняні тканини коштували на 1 жовтня 1923 року в довоєнських карб. в 2,9 рази більше ніж до війни, то матимемо, що відносно до бавовняної групи, група «хліб і фураж» подорожчала в довоєнських карб. в 6,6 разів менше.

Зазначимо, що загальний торговий індекс Держплану подає середній рух гуртових цін по всьому Союзу Рад. Республік (європейська частина). По окремих же районах віддалення між «ножицями» ще більше, особливо, коли рівняти ціни роздрібного торгу.

Окрім «ножиць» характерним є ще й значне збільшення цін на паливо й метали, що є одною з основних передумов відновлення важкої промисловості.

ПРОБЛЕМА «НОЖИЦЬ».

Проблема «ножиць» весь час турбує наші керуючі й партійні кола. З широкої дискусії вже виявилися основні причини такого сильного розходження між цінами с.-г. продуктів і промтоварів. Причини ці є такі:

1. Наша промисловість і торгові органи почали працювати з дуже обмеженим оборотним капіталом. Звідси й природне стремління збільшити цей капітал за допомогою підвищення цін.

2. Загальна собівартість сучасної продукції, завдяки цілій низці умов (слаба навантаження, старість машин, великі видатки на паливо й сировину то-що), значно вище, як до війни.

3. Розвиток податків в середині року значно підвищує собівартість.

4. Сировина, що в минулому році була знеціненою, дуже подорожчала. До того ж і закордонна сировина обходиться дорожче, ніж до війни.

5. Постійне зростання цін на сировину й збільшення податків створили стремління господарчих органів до страхування себе від збитків шляхом підвищення цін.

6. Широкий кредит, що був відкритий для промисловості Державним Банком в 1922/23 році, дав нашим господарчим органам можливість затримувати в себе продукцію, виробляючи для складу й тим самим поступово одриваючися од споживчого ринку.

7. Великі побічні видатки на зарплатню, на страхування, високі відсотки на кредити все це значно підвищує собівартість.

8. Недосконала організація нашого торгового апарату, який значно підвищує ціни на товари, поки вони потраплять од виробництва до споживача.

9. Низькі ціни на хліб мають підставами: добрий урожай 1922 р., велику кількість продналогового хліба, що впливає на ринок і, останніми часами, викидання селянами на ринок великих партій хліба для реалізації у зв'язку з виповненням єдиного сільсько-господарського податку.

Для того, аби всі ці причини, що викликають розсування «ножиць», усунути, зараз провадиться енергійна робота.

Так, шляхом концентрації й поліпшення роботи промисловости можна буде досягти загального зниження собівартости. Окремі комісії цін переглядають калькуляції певних господарчих органів, маючи метою усунення безпідставних моментів в справі призначення цін. На черзі стоїть питання «уплотнення» торгового апарату. Можливим є також

і підвищення хлібних цін, після того, як проміне час «податкової гарячки».

Усі ці заходи мають в найближчому часі привести до зближення «ножиць». Але уже й тепер, завдяки припиненню широкого кредита й новій кризі збуту, наші госпоргани змушені значно знизити ціни на промтовари.

С. Розентул.

Х А Р К І В.

У СПІЛЦІ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ».

За останній місяць робота спілки селянських письменників «Плуг» значно поширилась. Почала справно працювати літературна студія «Плуга». Що-неділі відбуваються в помешканні Сельбудинку студійні збори плужан, на яких пророблюються та обговорюються ті чи інші питання. Останні збори студії «Плуга» було присвячено розбору статті О. Білецького про нову українську поезію та доклад т. М. Майського про техніку кіно-сценарія. Літературно-публічні вечірки «Плуга» — понеділки відбуваються регулярно. До сього часу відбулося 75 вечірок. На передостанньому понеділковому було заслухано доклад т. А. Панова про культурне життя на Кавказі, який дуже зацікавив аудиторію. На останніх вечірках зачитувалися та обговорювалися оповідання та вірші плужан і, між іншими, було заслухано оповідання В. Стефаніка — «Сини» та читав свої нові вірші Д. Загул. Уже складено ч. I альманаху «Плуг» і складається умова з Держвидав'ом про те, щоб видання альманаху було періодичним.

Місцеві філії спілки, з наступом осінньої пори починають потроху розвивати свою діяльність.

Вживаються заходи до організації філій спілки в Києві та Одесі.

До бюро організації подано багато заяв про вступ до членів спілки.

В портфелі «Плуга» зібралася велика сила недрукованих матеріалів членів спілки, які в найближчий час розподіляються поміж окремими видавництвами. До сього часу вийшло з друку й друкується до 20 книжок творів окремих плужан.

І. Ш.

Т Е А Т Р.

За минулий літній сезон і біжучий осінній Харків не тільки не може похвалитися будь-яким «досягненням» в царині театрального мистецтва, а й взагалі нічого не може про себе сказати.

Студія театру ім. Лесі Українки була примушена за браком помешкання й коштів припинити свою працю й перенести свою діяльність в особі поодиноких керівників в районні робітничі клуби.

Державний театральний технікум ліквідувався ще в травні.

Пролеткульт знайшов собі притулок «Уголок артиста», типовий театр-мініатюр зо всіма атрибутами, цьому театру належними.

І лише наступний зімовий сезон обіцяє дати щось нове, серйозне й цікаве.

Наркомосвіта при допомозі т-ва «Укробсельтеатру», нарешті, серйозно взялася за справу створення в Харкові Українського Державного Драматичного Театру.

Відпущений Державою «Малий Театр» весь знову відремонтовано. При театрі існують квартири для артистів. Існує своя електрична станція й парове опалення всього помешкання театру.

Крім того, передбачається й постійне субсидування театру. Поки що Раднаркомою ухвалено відпустити театру тридцять тисяч золотом (30.000).

Отже, є надія, що з матеріального боку театр буде забезпечено.

Що до складу групи, котра має грати в ньому, то тут, здається, також все гаразд. Складено умову з театром ім. Франка.

Трупа досить сильна й цікава. На чолі всього діла—директор театру Гнат Юра, головний режисер франківців, людина з досить поважним стажем.

Цікавий напрям театру: він відзначається від знайомих вже Харкову театрів Курбаса й Мейерхольда тим, що в протилежність цим двом корифеям, котрі всю свою увагу скеровують на рухові зовнішньому, театр ім. Франка стремить до виявлення й перетворення цього ж таки руху внутрішніми, глибшими засобами. Таким чином, коли актор у Курбаса, чи Мейерхольда є лише необхідний, неминучий атрибут, потрібний для виконання задуми режисера аксесуар,—у Юри, в театрі Франка актор є певним чинником і займає досить поважне місце.

Персонально склад трупи, крім постійних поповнено запрошеними акторами. З харківських артистів увійшли Д. Грудина, Й. Маяк і Л. Болобан. З київських—відомий вже Харкову талановитий артист С. Семдор, артистка П. Самійленко, артист В. Васильєв.

З найбільш відомих франківців в трупі маються: Гнат Юра (головний режисер) О. Ватуля, Терешко Юра, Є. Коханенко, В. Варецька, О. Юрський, К. Коханова, О. Горська, Ф. Барвінська, О. Рубчаківна, К. Кошевський, М. Пилипенко, В. Кречет.

Художньою справою керуватиме художник Романовський. Запрошено також художника Магнера. На чолі музичної справи музикант Косса.

Репертуар театру складається з п'єс героїчного характеру, психологічного й комедійного.

В роботі такі п'єси: «Гамлет», «Отелло», «Юлій Цезарь». Крім того, готуються:

Вечорі творів Л. Українки й Перетца.

Відкриття театру передбачається пристосувати до Жовтневих свят.

Підуть п'єси: «Червоні салдати»—трагедія Вітфогеля, присвячена т. Леніну й всьому штабові Великої Революції; «Едіп Цар»—Софокла й «Лісова пісня» Лесі Українки.

«УКРОБСЕЛЬТЕАТР».

За невеликий час т-во «Укробсельтеатр» (Український Робітниче-Селянський Театр) розвинуло чималу акцію.

Засноване 3—4 місяці тому невеликим гуртком «фанатиків», котрим ніхто не вірив і з котрих «специ» театральної справи глузували, Т-во при активний допомозі одного з найголовніших фундаторів Т-ва, новітнього мецената робітниче-селянського театру—Українбанка, твердо стало на ноги й змогло привернути до себе так увагу як і симпатії громадсько-державних кол і кооперативно-кредитових та професійних організацій.

Одночасно було приступлено: 1) до організації в Харкові українського театру, 2) до придбання коштів, шляхом притягнення різних установ та організацій в склад пайщиків Т-ва, і 3) до юридичного оформлення свого становища.

По п. І. завдання виконано майже на всі 100%. При найближчій участі Т-ва переведено ремонт помешкання «Малого Театру» (Т-во позичило Наркомосвіті біля 1000 червінців), викликано трупу (ім. Ів. Франка) і в майбутньому має Т-во підтримувати Театр так морально як і матеріально.

По п. II. маємо таку картину: зараз до складу Т-ва увіходять такі інституції:

1. Наркомос.
2. Наркомзем.
3. Губвиконком (Харківський).
4. Укрзовнігосторг.
5. Українбанк.
6. Укр. Червоний Хрест.
7. Сільський Господарь.
8. Українкуселянська спілка.
9. Спілка сел. письм. «Плуг».
10. Спілка прол. письм. «Гарт».
11. Видавн. Т-во «Рух».
12. Видав-во «Пролетарій».
13. Видав-во «Книгоспілка».
14. Театр ім. Л. Українки.
15. Театр ім. І. Франка.
16. Управл. Півден. Заліз.
17. Управл. Пів.-Дон. Заліз.
18. Т.П.О. Пів.-Дон. Заліз.
19. Харківська Кустарьспілка.
20. Губпрофрада.
21. Профспілка «Всеробіс».
22. Профспілка «Всеробітос».
23. Профспілка «Всеробітземліс».

24. Профспілка «Печатник»—разом усі пайщики на загальну суму пайв до півтори тисячі червінців.

Встановлюються зв'язки з великими містами України, де мають бути засновані філії Т-ва.

Крім того в самому Харкові мають ще увійти до Т-ва по-над 25—40 установ.

Що торкається п. III. то Статут Т-ва зараз, після ухвали його колегами Наркомосвіти й Комвнуторгу У.С.Р.Р. знаходиться в Раднаркомі, де має бути остаточно затверджений.

К І Н О.

За останній час ВФКУ розвинуло велику діяльність що до найскорішого випуску власних фільмів, а також і розробки нових сценаріїв, які б відповідали сучасності. Зараз розпочали знімати окремі сцени з нових постановок «Тараса Бульби» та соціальної драми «Остап Бандура» під режисурою Гардіна. Окремі натурні знімки будуть провадитись у Києві та в інших містах, на Дніпрі. До цих картин заготовляється нове убрання і всі приладдя по окремих малюнках. Ці дві картини будуть мати кілька окремих цікавих моментів—як наприкл., у «Тарасові Бульбі»—життя, запорізької сім'ї й інше.

В недалекому часі у Харкові буде проглянуто нові фільми, що їх випустив ВУФКУ: «Господарь черних скель», «Кандидат у президенти» та найважливішої вистави біжучого сезону «Слесарь и Канцлер».

Проводяться знімки виробничої картини—роботи на цукрових плантаціях, цукрового заводу імені тов. Калініна, що охоплює всі моменти роботи, а також і життя робітників.

Останній час науково-сценарна комісія звернула особливу увагу на технічні поліпшення розробки сценарія, в зв'язку з завданням нашого кіно. Ця комісія мусить стати лабораторією, де буде провадитись дослідна робота що до вироблення нових форм сценарія та вивчення психології глядача—аби взнати, що зараз для нього найбільше потрібно. З цією метою будуть роздаватись глядачам анкети й улаштовуватись бесіди після різних сеансів.

МОЛОДИЙ РОБІТНИК.

Видавництво «Молодий Робітник», при ЦК КСМУ, видало за останній місяць такі книги: 1) М. І. Яворський «Коротка історія України», 2) Хрестоматію «Освободженний Труд» ч. I і ч. II, 3) «Юнацький рух» збірник матеріалів про історію юнацького руху на Україні.

Друкуються й незабаром вийдуть такі підручники та збірники: 1) «Хрестоматія Молодого Селянина», 2) «Країна Чорного Золота», збірник про Донбас, 3) «Залізний вік», збірник про залізо, 4) «Марксівська Хрестоматія для юнацтва» Семковського, 5) Збірник про Леніна за редакцією Д. Лебеда, 6) «Політграмота молодого робітника»—книги вийдуть одночасно російською та українською мовою.

Видавництвом пророблена велика редакційна робота, виготовлено декілька нових збірників та хрестоматій. На замовлення видавництва пишеться багато популярно-наукових книжок, робиться переклади нових романів з чужих мов.

Місцеві філії видавництва широко розвивають свою діяльність,—особливо гарно працюють Полтавська та Одеська філії.

В скорому часі видавництво почне видавати популярно-науковий та політично-громадський юнацький часописи українською мовою.

СЕРЕД МИТЦІВ.

— М. Хвильовий написав дві новелі: «Орест із Альянки» і «Страйк»; виготовив до друку другу книжку новел, яка має вийти в кінці цього року.

— В. Сосяра написав декілька поезій, здав до друку збірку «Осінні зорі».

— М. Йогансен опрацьовує поему «Комуна». Перекладає німецьких поетів. Опрацьовує наукові роботи.

— Валерьян Поліщук написав твір «Металеві віхи», де змальовані ступні минулої культури (мідь, бронза), сучасної (залізо, криця) й майбутньої (алюміній і дюралюміній).

Він же написав три поезії: «Сила», «Ніч газетяра» й «Ранок» і новелю «Філігрань». Державне Видавництво України ухвалило видати збірник

його поем. Всеукр. Фотокіно замовило сценарій «Бармашиха». Валерьян Поліщук має видавати журнал мистецтва «Динамічний льот». Крім відділів творчості, критики й инш. тут має відродитись давня форма літерат. боротьби епіграма, сатира, памфлет.

— І. Сенченко написав оповідання «Життєві фільми» й «Інженіри».

— О. Копиленко написав оповідання «Голубиний заспів» та новелю «У ніч».

— Гр. Коляда написав поему «Настя».

— І. Дніпровський працює над книжкою «Портрети гартованців».

— С. Пилипенко. Вийшла з друку «євангелія часу» разом двома накладом: «Шляхом Освіти» в Києві і «Космосом» у Берліні.

Працює над каркасами колективних творів (повістей та романів).

— А. Панів виготовив ціл віршів: «Подорож у Крим і на Кавказ».

— В. Вразливий. Друкується накладом «Шляху Освіти» збірка оповідань: «В яру». Кінчає повість «Метеори».

— Петро Панч. Вийшли з друку накладом «Шляху Освіти» повісті: «Там, де верби над ставом» і «Гнізда старі»; друкується збірка оповідань: «Бій преподобний».

Виготовує до друку оповідання: «Зелена трясовина» і «Мишачі нори».

— І. Кириленко. Вийшло з друку, накладом «Червоний Юнак» оповідання «Таких багатом».

— І. Шевченко. Вийшло з друку накладом «Червоний Юнак» оповідання: «Яшко». Кінчив оповідання «Сашка» і ціл робітничих пісень, крім того переклав російських пролетарських письменників.

— І. Муринець. Вийшла з друку 3-х актова п'єса «По ревізії», друкується накладом «Книгоспілки» діточа п'єса «Розумна бабуса». Написав п'єсу «Спартак».

— Ан. Крашаниця написав декілька оповідань і поезій із комсомольського життя.

— М. Романовська готує до друку збірку своїх поезій.

— П. Голота готує до друку поему «Осінніми шляхами» і виготовує збірку віршів «Сонце в поезії».

— Гжицький друкує накладом «Руху» збірку поезій «Трембітени тони».

— Степовий. Вийшла з друку накладом ДВУ п'єса «Боротьба».

— І. Бедзик. Написав п'єсу «За кулісами церкви».

— Н. Капустянський виготовує розвідку «Історія росквітку української соціальної пісні».

— М. Доленго. Т-во «Цех каменярів» випустило дві збірки поезій М. Доленго — першу п. н. «Блакитна жалоба» і другу п. н. «Litterae».

— Я. А. Мамонтів написав нову п'єсу «Ave Maria», трагедія на 5 дій, де трактується проблема релігії.

— Л. Улагай-Красовський кінчає п'єсу «Чотири вершники», яка йтиме у Державному Українському театрі.

— Гордій Коцюба кінчає повість «Сміх і радість», з революційного побуту.

— Російський письменник А. Лейтес зараз пише нарис сучасного українського красного письменства для петроградського журналу «Жизнь Искусства».

— С. Кравців — написав поради для авторів видавців — «Одрукопису до книги» з невеличкою вступною статтею про історію книги на Україні.

— Композитор Б. Яновський до вистави «Лі-лю-лі» написав музику й надіслав цей музичний твір Ромен Роланові до Парижу. Музика під час виконання її в Державному театрі мала великий успіх.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПРОМИСЛОВОГО ПОДАТКУ.

На підставі постанови ЦВК та РНК від 19 вересня 6 р. Народнім Комісаріатом, Фінансів звільняються від державного промислового податку видання й продаж автором власних літературних та музичних творів, коли не утримується для цього торговельних або промислових підприємств (п. 14).

ПАМ'ЯТНИКИ МИСТЕЦТВА.

Науковим Комітетом розроблено інструкцію розподілу майна бувш. Київ-Печерської Лаври між Народніми Комісаріатами: Соціального Забезпечення та Нар. Освіти. Всі будівлі, пам'ятники мистецтва, все майно, що належало бувш. Київ-Печерській Лаврі, переходить в розпорядження Наркомосу УСРР.

Наркомос виділяє з майна для потреб Київського Відділу Соц. Забезпечення ті будівлі, що не

мають особливого художнього значіння. Інструкція затверджена головою Раднаркомом УСРР.

V A R I A.

Член Російської Академії Наук В. П. Бузескул, який повернувся з подорожі в Петербург, зробив Науковому Комітетові доклад про Російську Академію Наук.

В цей час Академія Наук зайнята підготовчими роботами до 200-річного святкування ювілею Академії.

Неодмінному секретареві Ольденбургів, командированому закордон, доручено запросити де-яких чужоземних наукових робітників взяти участь в ювілейних святах.

Робота Російської Академії проходить в досить сприяючих нормальних умовах. Життя Академії й взагалі наукове життя в Петербурзі продовжує розвиватись, хоч брак коштів впливає на де-які галузі роботи, зокрема це почуватись на академічних виданнях; доводиться сильно скорочувати їх, наприклад: на досить довгий час Академія примушена буде припинити видання «Известий».

Взагалі ж у Петербурзі дуже розвинена книжкова торгівля, дуже багато приватних видавництв. Найбільш розкуповують книжки та видан-

ня науково-популярного змісту. Бувша фірма Брокгауза-Єфрона видає також наукові праці.

Академік Бузескул познайомився з відомим норвежським ученим філологом Броком, котрий приїхав у Петербург з Християнії.

Брок—особистий друг Нансена. Він з великою цікавістю вів розмову з В. П. Бузескулом про ССРР та про Україну й повідомив про те, що Нансен тепер вважає своїм завданням і обов'язком знищити духовний голод радянських республік.

Наукові установи можуть звертатись до місії Нансена зі списками книжок та часописів. По цих списках і будуть висилатись закордонні видання.

A. P.

НА ХАРКІВЩИНІ.

Валки. Засновано український літературний гурток імені «Плуга».

До праці в гуртку закликано український державний хор, артистів, кобзаря та інші культурні сили.

Вечірки прилюдно відбуваються щосуботи в партійному клубі. На них провадиться вивчення української літератури, як старої так і революційної доби.

Членів гуртка нараховується декілька десятків чоловік.

К И І В.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ.

(Допис).

Культурне життя Києва літом завершило і тільки з середини вересня можна було помітити де-які ознаки наближення зимої пори. Що-правда, видавничий рух був доволі жвавий, але виходили, за малим винятком, самі підручники для трудової школи.

Розмови про великий журнал лишаються другим рік розмовами. Особливо багаті на такі балачки панфутути.

Інших угруповань у Києві нема. Літературні сили розпорошені, не тільки не об'єднані, а навіть і на ріжні течії нездиференційовані. Спроба Культкомісії Академії Наук улаштувати літературні зібрання скінчилася не дуже вдало. Що-правда, люду було переповнено, але добір матеріалу й диспут були бідні і без провідної ідеї. Можливо, що далі

з програмою справа поліпшиться, а тим самим і публіка виявить більше оживлення в диспуті.

Київ чекав гостей з Харкова. Весь час були відомості, що має приїхати «Гарт».

Така поїздка як що не «Гарта», так бодай персонально харківських письменників до Києва є дуже потрібною, бо прискорить взаємне розуміння поміж Харковом і Києвом. Зараз неналагодженість літв'язків в Києві почуватись сильно, і, безсумнівно, лише технічні перешкоди затримують утворення спільної дружньої роботи.

На літературні збірники чи—індивідуальні, чи колективні—Київ не багатий. Нічого не друкувалося й зовні літжиття найбільш виявляється в «Новій Громаді», в «Більшовику» та в Академічних вечірках.

Театру нема. З 1-го листопаду має розпочати Курбас, де-кілька вистав композиції «Карнавал» дав театр ім. Михайличенка. Безумовно, це дуже

видатне явище і треба чекати окремої розвідки про методи Марка Терещенка (ідейний керівник театру), бо коротенькі замітки, що були заповнили на де-який час київські газети, не дали повного освітлення.

В Академії Мистецтв життя на зimu обіцяє бути цікавим. Приїхало кілька нових професорів, і це мусить добре відбитись на темпі й характері роботи.

Музичне т-во ім. Леонтовича енергійно розвиває свою діяльність і, по всіх даних, взімку дасть цілу низку цікавих концертів і музикальних вечорів. Зараз випустило 6-те число «Музики» й друкує 7-е, присвячене Лисенкові.

Український Науковий Інститут Книгознавства друкує 4-е число «Бібліологічних Вістей».

МИСТЕЦТВО В КИЇВІ.

(Довис).

Після шостирічної летаргії мистецький Київ прокидається до життя, правда, не широким розмахом, але оживлення відчувається значне й зима обіцяє принести багато цікавого.

Ряд художників, що в свій час покинули Київ ради села, повертають назад, навантажені новими працями. З'їждяються, групуються по напрямках. Виникає ідея про виставку й зріє з кожним днем, так що Київ напередодні ряда виставок, давно бажаних і сподіваних.

Єсть думка заснувати мистецьке товариство на зразок музичного т-ва ім. Леонтовича. Гостро підноситься питання про періодичний мистецький журнал, який освітлював би проблеми сучасного мистецтва. В проекті—видавництво, мета котрого видавати монографії сучасних художників і по народньому мистецтву.

Зокрема серед художників провадяться такі праці: Василь Кричевський готує серію пейзажів «Старий Київ», ціле ж літо працював, як архітект над обмірами старовинних будівель м. Києва.

Михайло Козік привіз з села, де перебував майже три роки, свої улюблені мотиви квітів. Що до засобу виконання, то художник почав вживати темперу.

Юхим Михайлів нещодавно закінчив дві пастелі «Чайка» й «За

завісою життя», обидві символічні, як і всі його праці.

Вадим Мелер захопився цілком композиціями для новітнього театру й працює в мистецькому об'єднанні «Березиль». Зараз вікінчує декорації для постановки «Макбет».

Що до різбарів, то їх не чуно. Після невеликого зворушення після конкурсу на пам'ятники: «Жертвам Революції» та «Леніну» вони затихли.

Але незабаром їх спокій буде порушено Музичне Т-во ім. Леонтовича на-днях оголошує конкурс на пам'ятник (надгробок) композиторові Миколі Лисенкові.

Інтенсивно працював минулий сезон Сергій Жук, але, на жаль, скрутні умови життя стоять на перешкоді цьому досить талановитому майстрові.

Не повезло в цьому році педагогічним мистецьким закладам нашим, а саме: Інституті Пластичн. Мистецтва та Художньо-Індустріальному Технікумові. За браком будинків у Наросвіті їх збили в один будинок, що був тісним для одного Технікума.

В обох цих закладах розпочались іспити. Хоч справа з помешканням так і залишається нерозв'язаною.

Юліан.

ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВА.

Інститут Мистецтва в Києві—єдина мистецька установа на УСРР, яка була заснована в 17 р. як Академія Мистецтв, в 1922 р. перейменована в Інститут Пластичних Мистецтв, а зараз просто Інститут Мистецтв. Можна гадати, що через де-який час знов буде Академія Мистецтв, як і більшість московських Інститутів перейменовано в Академії.

Інститут Мистецтв складається з майстерень: 1. Ксилографічної й різьби по дереву (керує С. Бойчук), —2. Театрального Малярства (керує В. Мелер), —3. Художньої оздобы будинків (керує В. Кричевський), —4. Мозаїчної (керує Таран), —5. Скульптурної (керує Сагайдачний), —6. Монументальної (керує М. Бойчук), —7. Декоративної (керує Ю. Крамаренко), —8. Станкової (керує Ф. Кричевський) і 9. Станкової (керує Богомазов). Ще має відкритись Поліграфічна майстерня і Художньо-Пе-

дагогічний факультет. При І. М. маються художні зразкові курси для дорослих і дітей. Курси ці мають перейменуватися в семінарії при Художньо-Педагогічному Факультеті.

Навчальний план розбитий на 3 цикли: 1) загально-освітній, 2) чисто фахового характеру й 3) робота по своїх майстернях.

Поскільки в наш індустріяльний час художник-майстер мусить мати загальну освіту, спеціальну освіту й гарну ерудицію, навчальна робота йде повним темпом при самих строгих вимогах зачетів теоретичних і практичних.

При І. М. є музей по кількості і вартості річей і книжок дуже гарний. Організація музею належить т. Ернсту. Поширення повних можливостей праці Інституту йде поволі. Причина—матеріальний стан.

На це треба звернути увагу, бо зацікавленість в громадянстві росте, орієнтація на І. М. є, а Інститут Мистецтв пнеться зо всіх сил, але все відстає од других Мистецьких Вузів ССРР.

Контингент студентства І. М. в кількості 200 осіб (разом з тими, що тільки вступили) майже весь робітничо-селянський.

Дві проф'ячейки «Роботос» і «Робіс» по своїй переважній кількості охоплюють все студентство.

Пряма участь активного студентства, на чолі з Політкомом, в житті І. М. дає свої належні наслідки.

Політично-наукову освітню працю серед студентства поставлено досить добре самими студентами. Наприклад, науковий гурток по досліді мистецтв вже в своїй початковій роботі досить сильний (яких нема в УСРР).

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА В КИЇВІ.

Інститут Книгознавства в Києві є спадкоємець б. Головної Книжкової Палати, з перенесенням якої до Харкова й було утворено цю нову наукову інституцію. Завдання Інституту є, по-перше, вивчення та студіювання дисципліни книгознавства з усіма її галузями, що вивчає друковане слово у всіх його проявах. По-друге Інститут студіює та збирає всі друковані матеріяли українською мовою та про Україну, де б вони не вийшли, та зокрема територіально

вितвори друку українського на всіх мовах (в межах УСРР). На чолі Інституту стоїть вид. український бібліолог Юр Меженко, під керівництвом якого працює 8 співробітників. Брак матеріальних коштів не дає змоги поширити роботи Інституту і через те найпотрібніші плани та ідеї лишаються поки що на папері (напр., в галузі видавничій і т. п.). Все ж Інститутом по змозі пророблено велику роботу. Інститут продовжує почату ще Головною Книжковою Палатою роботу над складанням систематичного покажчика книжок, що вийшли на території УСРР за 1917-1922 р.р. Готує також річні покажчики періодики на території УСРР за той же термін. Для своєї наукової роботи Інститут одержує від Української Книжкової Палати обов'язковий примірник всіх витворів друку на території УСРР. Окремо збираються та систематизуються агітаційно-прокламаційні видання.

Крім того при Інституті існує спеціальний окремий відділ «Усгапіса», що збирає та систематизує друковані матеріяли на українській мові та про Україну до-революційних часів і сучасні закордонні.

Інститутом проведено на початку 1923 року велику роботу по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку. Ця виставка, між иншим, поклала початок для багатьох намічених далі виставок друку, в першу чергу готується річна виставка друку УСРР (1923 року).

Одним з чергових завдань Інституту є заснування постійних курсів практикантів при Інституті для підготовки робітників по всіх галузях книгознавства (бібліографії, бібліотекознавства, друкарській, видавничій та книгарській справах). Складено докладний програм, який уже ухвалений Науковим Бюро Наркомосу. Головним покажчиком роботи Інституту повинна бути його видавнича діяльність, але за браком коштів ця справа посувається поволі. Інститут приготував і готує до друку багато цінних матеріялів, але за 1923 рік зміг тільки надрукувати одну брошуру Ю. Ковалевського «Правила картографії». В серії науково-підручної бібліотеки Інститут має приготовані чи в стадії роботи слідучі праці: 1) Переклад з нового видання (1921 р.) скорочених

таблиць десятичної класифікації Міжнародного Бібліографічного Інституту. 2. Переклад повного підручника по міжнародній бібліографічній класифікації того ж інституту (в перекладі Юр. Меженка). 3. Переклад відомої праці по бібліотечній техніці P. Otlet & Z. Wouters. *Manuel de la biblioteque Publique* з 2-го вид. 1923 р. 4. Інформаційно-агітаційне видання про Інститут Книгознавства в Києві та його завдання й др.

Має готову й готує до друку також серію під назвою «Труди Інституту Книгознавства», з яких, напр.: 1. Повний систематичний покажчик книг надрукованих на території УСРР за 1917—1922 р. 2. Праця співробітника Інституту Стешенко «Бібліографічний покажчик книг надрукованих українською мовою на території 6. Росії від 1798-1916 р.р. вкл.» 3. Ігнатієнко В. «Бібліографічний покажчик української періодики та її історії». 4. Систематичний покажчик змісту часописів друкованих в 1923 р. на території УСРР і др. роботи.

Інститут взагалі в кожній своїй роботі йде до об'єднання українських бібліологічних сил, задля чого в першу чергу приступив до друкування органу під назвою «Бібліологічні Вісті» (вже вийшло 3 числа) і приймає діяльну участь в організації Першого Всеукраїнського З'їзду діячів Книги. В справах бібліології Інститут має постійний зв'язок з усіма відповідними установами ССРР та закордоном. Зокрема Інститут приймає участь в складанні міжнародного бібліографічного справочника (що видає міжнародна асоціація наукової співпраці при Лізі Націй в Женеві) та є представником в ідейному та практичному відношенні Міжнародного Бібліографічного Інституту в Брюсселі (для якого, між іншим, зараз складає бібліографічний покажчик змісту журналів, що друкуються на терит. УСРР).

Інститут надруковуватиме та розіслав всім видавництвам та організаціям закордонним відозву з проханням надсилати всі витвори друку українського для його наукової роботи. (Між іншим Інститут має право одержувати в 1 прим. всю заборонену літературу з-закордону).

Поки що Інститут одержав мало видань по-перше, з огляду нерозу-

міння деякими установами ваги збирання витворів друку, а по-друге за браком коштів та поганим транспортом (багато посилок пропало невідомо куди). Для збирання та пересилки закордонної літератури Інститут має кореспондентів-представників, що збирають для нього матеріали (у Львові, Подєбрдах, Відні, Берліні й ин. містах). В сучасний мент Інститут організовує сітку кореспондентів-співробітників по провінції для збирання та складання місцевих бібліог. покажчиків.

Для спеціально наукової роботи при Інституті існує підручна бібліотека по книгознавству. Як окремий відділ заводиться підвідділ українського книгознавства, де збираються також періодичні видання, де є матеріали по книгознавству. Одним з чергових завдань Інституту є утворення музею-книги для наукових робіт та студій та складання біо-бібліографічного словника діячів України (на зразок відомої роботи Петрогр. Інст. Книз.).

В останні часи Інститут слідує по м. Києву над правильністю бібліографічної індексації всіх витворів друку, що згідно постанові Управління по Справах Друку тепер переводиться по всій Україні.

МАЛЯРСЬКА МАЙСТЕРНЯ ПРОФ. В. МЕЛЕРА.

Малярська майстерня проф. Мелера існує в Києві на протязі двох років. Засновуючи її, проф. Мелер поставив собі метою скерувати роботу майстерні й педагогіку на шлях наукового досліджування.

Для цього довелося вибрати більш-менш незіпсований старою школою елемент і з цими учнями, кількість яких увесь час мінялася, починати роботу.

В процесі роботи майстерні остаточно з'ясувався й набрав певних форм продукційний принцип, висунутий самим життям і прийнятий також і лівими митцями в Москві.

Матеріальні умови майстерні й життя учнів були тяжкі, поскільки вони не мали змоги одразу на перших кроках мистецької освіти використовувати своє мистецьке надбання для певних прибутків.

Для введення учнів в мистецьку культуру саме життя висунуло ідею колективу, який склався з самих учнів без участі проф. Мелера й існує до цього часу.

Метою проф. Мелера є підготувати сучасного театрального маляра, який би міг працювати в сучасному театрі, розуміючись на всіх шуканнях сучасного режисера й допомагаючи йому в усіх галузях його роботи.

Спільно з режисером сучасний маляр повинен обґрунтовувати його задуми на основі законів просторового оформлення.

Учні майстерні вивчають малярство, графіку, відношення малярства до різних матеріалів. Певним фахом майстерні залишається театральне малярство, але колектив виконує різноманітні замовлення.

З виконаних колективом робіт треба відзначити розробку друкарського матеріалу для плакатів. Таку роботу було виконано для афіш про постановки «Газу» й інших.

Взімку колектив працював на завданнях «Червоного Хреста», виконуючи малюнки по дереву по старих українських зразках. Ці роботи було відзначено премією на Московській художньо-кустарній виставці.

В галузі портретного малярства майстерня працює над портретом пан-футуриста Михайла Семенка. Ця робота незабаром закінчується. В дальшому передбачається серія різних портретів.

У майстерні є 20 учнів. Керують роботою майстерні проф. Мелер і його дружина, художниця Генке-Мелер.

«КАРНАВАЛ».

Композиція «Михайличенківців».

Курбас та Терещенко. Два герої сучасного українського театру, їх завжди й згадують разом, хоч би того тема і не вимагала. Очевидно, це викликано тим, що Терещенко й Курбас обидва в театральне дійство ввели ритмізовані рухи. Але на цьому кінчається подібність.

Терещенко сам по собі остільки цінне й цікаве явище, що його можна розглядати окремо від робіт майсте-

рень Курбаса. Та й не тільки можна але й потрібно.

Будемо говорити лише про «Карнавал», бо інші композиції вже досить відомі, а до того ж «Карнавал» багато де в чому поступував від попередніх вправ «Михайличенківців».

Воснову театрального дійства покладено рух, напружений, інтенсивний, динамічний. Виправдання тому рухові треба шукати не в психологічних моментах дійства (чи в цілому, чи окремого героя), а лише в індустріально-робітничому житті. А тому рух у Терещенка й не потрібне бути зв'язаним з психікою та емоцією персонажів;—треба ще підкреслити, що психологізм і емоційність—це поняття зовсім чужі мистецтву «Михайличенківців». В цьому правда сьогодняшнього дня.

Індустріально-робітничий рух виявляє напруження не психологічне, а лише фізичне і тому так високо розвинута у «Михайличенківців» культура фізична. Майже акробатизм. Дійство розвивається на тлі максимальної рухливості тіла, і як що у Курбаса рух—то і мострація, пояснення, підкреслення й підтвердження слова яко психологічного чинника, так у Терещенка він індустріально-виробничий процес і свідомо одмовляється від зв'язку з психологічною структурою дійства. Переживання нема, психології нема, є вища колективна мета—робочий процес і в ньому треба шукати джерела рухів у Терещенка.

В цьому Терещенко безумовний колективіст. Треба ще підкреслити й зарахувати в актив «Михайличенківцям», що вони вийшли с-під гіпнозу поняття «краси». Всі естетичні критерії скасовано. Те, що по-російському звється «красівість» і що тягнуло мистецтво в міщанський салон, для Терещенка чуже. Красиво те, де є напружена робота, красиво все те, що викликано працею. Справедливо буде відкинути слово красиво і замість нього поставити «матеріалізм для мистецтва».

Терещенко вивчив виробничі рухи і з великим хистом використав і в цілому їх виді і в окремих елементах, бо при вивченні він їх розкладав на первні, як математик формулу. Він показав себе не лише аналітиком, але й дав синтез тих елементів руху

і досяг того, що створив театр дійсно динамічний.

Масові сцени довершені по своєму технічному виконанню і по динамічному виявленню. Не можна й не треба говорити про окремих персонажів. Помилково зрозуміли устремління Терещенка ті, що рецензуючи виділяли із всього дійства окремих дієвих осіб. Їх не можна виділяти так само, як і окрему постать із юрби; всі вони лише частина величезного механізму, що в цілому має назву композиції. Персонажі у Терещенка не типи, тим більш не герої, а невідривні складові не індивідуальні частини всього єдиного завдання.

Тепер трохи про самий «Карнавал». Це сатира і навіть з доволі великими натяками на сюжет. Звичайно, це не робота Терещенка, а Ромен Ролана, але характерно те, що Терещенко прийняв такий твір. Перші його композиції були безсюжетні і тому їм мабуть іноді бракувало правдивого динамізму, — було статус напрудження (як що буде такий термін зрозумілим). В Карнавалі крок вперед. Звичайно, це не сюжет з завязкою, з кульмінацією, з розв'язкою — хоч де-що подібне ніби й може нагадати — але все ж таки послідовність дійства, хоч нема розвертання дійства.

Ще один поступ Терещенка. «Карнавал» — це сатира. Не ліричний патос з трагічними концепціями, а здорова сатира; не гумор, не усмішка, а регіт іноді остільки голосний, що інтелігенські делікатні душі не витримували й тікали з театру, коли бог на авансцені викукував лайку «сукин син».

Так сміються ті, що перемогли й сміятися інакше не тільки не вміють, а й не хочуть. Така сатира не Мейерхольдовські нічні горщики з імператорами, із землею дибом; це не смішно, як не смішно взагалі все інтимне, а здоровий глум, голосний регіт з контраста, з фальшію вскритої таланом режисера може бути єдиною правдиво сучасною сатирою.

БЕРЕЗІЛЬ.

Культшефство «Березоля». В своєму маєткові «Красная Слобода», на Київщині, Березіль прийняв культшефство над околицьними

селоми. В першу чергу взято на увагу місцеву школу. В головному будинкові маєтку одведено для школи декілька кімнат, які спішно ремонтуються, закуплено відповідну кількість підручників і шкільного приладдя. На зиму школа має бути забезпечена паливом і всім потрібним. Крім того, учителів школи вирішено допомагати матеріально, а також газетами й книжками.

Вступні іспити до вишколи «Березоля» закінчилися. Всього прийнято коло 40 чол., переважно незаможників. Через іспити пройшло за останній місяць коло 300 душ.

В майстерні № 3. В Білій-Церкві жваво готуються до вистави в день свята Жовтневої Революції. Під керуванням дел. об'єднання тов. Чистякової - Курбас приготовлено п'єсу «Рур».

Перший виступ майстерні № 2 відбудеться в одному з місцевих театрів в день Жовтневого свята, 7 листопаду. Готується до вистави інсценівка т. Ф. Лопатинського.

Відкриття сезону майстерні № 4 відбудеться 7 листопаду. Для відкриття піде інсценівка роману У. Сінклера «Джиммі Хігінс» в постанові Л. Курбаса.

Цими днями т. Ігнатович приступив до репетицій Толера «Маса Людина» в т. м. № 4.

ТЕАТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ.

Для того, щоб наглядно простудіювати еволюцію розвитку театру на Україні взагалі й нашого театру зокрема, потрібен театральний музей, в якому б були зібрані усі матеріали, що до історії розвитку театральної культури на Україні — від найдавніших часів аж до наших днів, бо ніде не промовляє так виразно й безпосередньо сила й міць культури, мистецького минулого, як в музеях. Молоде покоління прихильників театру матиме звідки черпати свої знання й досвід, а історики театру матимуть нарешті потрібні матеріали.

Мистецьке об'єднання «Березіль», яке поруч з творенням нових форм театрального мистецтва, кладе перші цеглини театральної науки, в повній свідомості нагlosti потреби — взяло

на селі працю утворити перший на Україні театральний музей.

В січні 1923 р. була обрана спеціальна Музейна Комісія—в складі т.т. Гакебуш, Тихонович, Кононенко, Савченка й Василька, — яким доручено було за всяку ціну організувати Музей. Мета цього музею—зібрати й зробити доступними широким масам все, що стосується до театральної культури на Україні незалежно від націй, часів та ідеологічних угруповань. Т. Музей М. О. «Березіль» мусить бути сугобо нейтральною організацією й широко відкрити свої вітрини для всіх матеріалів.

Без жадних коштів, перегружені іншою черговою працею в своїх майстернях, члени Музейної Комісії ось уже 8 місяців працюють над збиранням матеріалів для Музею. Треба признати, що праця не пройшла марно, почастило зібрати дуже цінні матеріали: між ними перше місце займають дарунки М. К. Заньковецької, яка дуже прихильно поставилася до ідеї утворення Театрального Музею і вітала наші заходи від щирої душі. Зараз М. О. «Березіль» має можливість одвести під Музей спеціальну велику кімнату і таким чином організаційний період закінчується.

Музей міститься: Київ, вулиця Воробського, 29.

АСОЦІАЦІЯ ПАНФУТУРИСТІВ УКРАЇНИ.

З осені цього року панфутуристи розгортають свою роботу у всеукраїнському масштабі з центром у Києві.

Ц. К. Аспанфуку ухвалено декларацію по цілому фронту теорії й практики панфутуризму, а також вже виготовлений статут Асоціації надається на затвердження.

Останніми пленумами панфутуристів постановлено звернути спеціальну увагу в бік панфутуристичної конструкції, зважаючи на те, що деструктори вже досить себе виявили, в той час як конструктивна робота ледве намічена. Цією роботою будуть заняті панфутуристи протягом цілого сезону 1923—1924 року.

Вже приступається зараз до видавничої роботи. Не пізніше 1-го жовтня виходить бюлетень панфуту-

ристів в формі регулярного двотижневого журналу.

Поновляється вихід «Семафора в Майбутнє», який буде виходити раз на місяць і буде присвячений переважно роботі ідеологічного Бюро Асоціації панфутуристів.

Спеціально практиці панфутуристів призначаються альманахи. Кождий альманах присвячується окремо для ударних фронтів—буде альманах деструкторів, альманах обструкторів, екструкторів і конструкторів (метамистів).

Одначасово буде провадиться широка пропагандиська праця у всеукраїнському масштабі, а для всеозної й міжнародної роботи виділено Оргбюро Панфутінтерна, на чолі котрого стоїть Михайло Семенко.

СЕРЕД МИТЦІВ І ВИДАВНИЦТВ.

В-во «Спілка» друкує 3-ю збірку поезій Дм. Загула під назвою «Поєма про сотворіння»; готує до друку «Герой» Сінга.

В-во «Слово» друкує «Чумак» поему М. Рильського.

Видавництво «Час» розпочинає видання систематичної літератури по різних галузях знання. А до того вирішило випускати літературні збірники (типу альманахів). Перший такий збірник мусить піти до друку в листопаді місяці.

«Глобус». Під такою назвою почне виходити з 1 листопаду додатком до газети «Більшовик» двотижневий, ілюстрований універсальний журнал для широких робітничеселянських мас.

Передплатники газети одержуватимуть журнал, як безплатний додаток.

Г. Косинка виготовував до друку збірку оповідань.

Дмитро Загул переклав для театру Курбаса п'єсу Толера «Людина-Маса», а для студії «Березіль»—«Закамейського вїта»—Кальдерона та «Героя»—Сінга.

П. Филіпович закінчив досить значну студію про Котляревського.

Т. Осмачка крім «Нашої легенди», яку він зачитав на вечірці в Академії, закінчив складанням другу збірку поезій.

Олена Журлива написала ціліль революційних поезій «Червоний Шум».

— Мих. Могилянський написав літературно-критичну статтю про сучасне українське письменство, яку зачитав на черговій вечірці в Академії Наук.

— Гнат Маркуш написав поему «Perpetuum mobile».

— В. Атаманюк переклав з єврейських нових поетів поезії Дувида Гофштейна, А. Кушнірова, Іцїка Фефера, Аврума Кагана.

— Критик Мик. Зеров пише нариси по історії нового українського письменства. Він же виготовує том перекладів з римських класиків.

— Критик і теоретик письменства, Якубський, закінчив велику розвідку про Лесю Українку.

— Критик Юр. Меженко закінчив збірку статей про українських письменників переважно революційної доби. В збірку входить кілька теоретичних розвідок.

— О. М. Стешенкова склала другу частину читанки «Рідні Колоски». Читанку дозволено до вжитку в установах соцвиху.

— Худ. Юх. Михайлів закінчив останню свою композицію «За завісою тайни». Картина справляє велике вражіння: це найкраще з усього того, що намалював Юхим Михайлів.

— Композитор Козичький написав музику до поезії Вал. Поліщука «Марш юнаків».

— О. Крамаренко переклав з французької—поезії П. Верлена.

НА КИЇВЩИНІ.

С. Сулимовці. Баришпільського району. Відкрито клуб ім. Франка. На відкритті було сказано промову «Хто такий Ів. Франко і чому його іменем названо Сулимовський клуб-читальню».

М. Баришівка. Молодий письменник О. Сорока виготовує до друку книжку своїх поезій «Я прагну пияти» та инш.

М. Самгородок. Письменник С. Волковинський написав поему «Немов причинна».

ПОЛТАВА.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІДДІЛ ПОЛТАВСЬКОГО МУЗЕЮ.

У своїй роботі цей відділ керується необхідністю якомога ширше використовувати можливі засоби до збільшення речей цього відділу.

Наш переломний час дуже відбився на життю нашого селянства, що змогло тепер прийняти до себе нові впливи, нові ідеї,—разом із тим старі звичаї, забобони, старовинні речі селянського побуту потроху зникають. Отже, збирання цих речей до Музею в річчу надзвичайної культурної ваги, бо втрачаючи мент можемо лише шкодувати потім за ним.

Одним із шляхів досягнення цієї мети, збирання речей селянського побуту, є влаштування експедицій у наші села Полтавщини, де б на місці можна було одшукувати ці речі.

Для цього при Музею засновано гурток, який має своїм завданням підготувати членів до практичної роботи на селі, а саме навчити серед маси речей селянського побуту уміти знаходити те, що уявляється етнографічною цінністю.

І от загальний відділ, згідно з постановою Колегії Музею, 12 серпня ц. р. відбув в експедицію до м. Решетилівки. На допомогу працівникам цього відділу Е. Я. Рудинській і К. В. Мощенко (зав. від.) було запрошено й членів етнографічного гуртка. Виїхало на роботу всього 10 чоловік. Експедиція тривала з 12 по 18 серпня. План роботи був розподілений на відділи:

1. Збирання старовинної одіжі;
2. " взорів до шитва;
3. " знаряддів хліборобської праці;
4. Збирання знаряддів до рибальства;
5. Збирання речей, що зв'язані з обрядами та звичаями нашого села.

Розуміється, що цілком виконати завдань не вдалося, по-перше, через такий короткий час, а також і за відсутністю коштів (експедиція мала в своєму розпорядженні дуже обмежені кошти).

З одіжі пощастило купити кілька речей жіночого убрання й зібрати кілька цікавих взірців старовинного шитва.

Досить повно зібрано знарядя хліборобської праці, як то: ціп, рожен, вила, коромисло й інші.

Так само здобуто майже всі знаряддя до рибальства: ятері, хватку, сітки, вершу й інші.

Крім цього багато дістали дрібних речей хатнього вжитку, як напр., рубель, ковганку (солянку) й інші, де-що зі старовинного посуду. Де-які з них визначаються високою художньою вартістю.

Було оглянуто церкви м. Решетилівки, при чому виявилось, що майже всі церкви хоч і старої будівлі, але остільки попсовані пізнішими перебудуваннями, що втратили свою архітектуру цінність. Виятком є кам'яна церква Успіння, що будована в XVIII ст. й залишилась у первісному стані. Всамих церквах знайдено кілька зразків українського малярства XVIII ст., прекрасні зразки шитва цього ж часу, дві стародруківані книжки XVII і XVIII ст. Одна із здобутих ікон має на собі яскраво виявлений український колорит (це ікона св. Варвари), написана в сережках, в намисті та в квітках.

Містечко Решетилівка тепер уже уявляє собою маленьке місто з яскраво визначеною містечковою культурою.

На прикладі Решетилівки, того містечка, що було козацьким, що заснувалось дуже давно, що славилось своїми смушками й оспівано Котляревським у його «Енеїді», бачимо що старина зникає й це дає нам змогу припустити, що подібний же процес відбувається й по інших селах Полтавщини. Зникає те, що має надзвичайну цінність для вивчення минулого нашого села й тому, безумовно, та робота, що провадиться історико-етнографічним відділом Музею, має велику культурну вагу й ідею збирання етнографічних рідкостей слід якомога ширше популяризувати саме тепер, бо через недовгий час буде вже пізно.

Експедиція в Решетилівку доповнила й Полтавський Пролетарський Музей тими речами, що їх досі він не мав.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО.

В середині серпня відбулися збори Наукового Товариства. На зборах був зачитаний доклад І. Ф. Рибаківа про архів князя Репніна (малоро-

сійський генерал-губернатор). В архіві винайдено: великий матеріал до землеволодіння на Україні, матеріали до козацької старшини й літературні пам'ятники кінця 17 століття. Між іншим знайдено: рукопис, можливо, що автограф «Хустини» Шевченка» (над рукописом працює зараз Бузинний), автографи листів Сковороди й два старих списки «оди до князя Юракіна» Котляревського.

Незабаром відбудуться збори з докладами: «Рибаківа—про «архіви совітних судів», Бузинного—«Хустина», І. Рудинської—про рукописи Панаса Мирного, М. Рудинського—про розкопки в Мачухах (17 верст від Полтави,—провадиться зараз) і Щепот'єва—по народній словесності.

СЕРЕД МИТЦІВ І ВИДАВНИЦТВ.

«Спілка Селянських письменників «Плуг» 3-го вересня після літньої перерви, розпочала свою працю. Перше засідання відбулося в тісному колі найближчих співробітників філії. Зачитували свої твори Жилко, Данилейко і др. Обговорювались тези планової роботи наосін біжучого року.

«Гр. Епик написав оповідання: «Нова сила».

«Андрій Головка написав п'єсу «В червоних шумах» і оповідання «Із банди в комсомол».

«Ол. Донченко (з Лубеньщини) написав поему «Ленін» і виготовив збірку своїх поезій «Леза».

«Хор ім. Шевченка улаштовує у місяці вересні два концерти, присвячені творам М. Лисенка, під орудою М. Попадича.

Перший концерт відбувся в залі Сельбуду, а другий у самому музичному технікумі.

В програмі ввечері увійшли народні пісні про чоловічий хор. Перед концертом т. Щепот'єв прочитав лекцію про ці пісні.

Половина прибутку від концертів призначена хором на збудування пам'ятника М. Лисенкові на його могилі в Києві.

Здається, полтавське громадянство першим відгукнулось на заклик музичного т-ва ім. Лисенка.

1-го жовтня хор справив ювілей 5 років свого існування. Ювілей відзначився великим 110-м (за 5 років) концертом на 4 відділи:

1) революційний—Вериківський та Попадич; 2) етнографічний (твори: Лисенка, Кошиця, Леонтовича, Вериківського, Степового й др.); 3) художній (твори: Ревуцького, Лисенка, Верховинця й Попадича); 4) уривки з українських опер.

Хор за 5 років придбав в свій репертуар всі твори Лисенка, Кошиця, Леонтовича, Стеценка, Степового й революційні твори новітніх композиторів на слова сучасних поетів.

№ 1-й Держтеатр (бувш. Гоголівський). Наркомосом України асигновано на відстройку міського театру 7000 крб. золотом. Недохват по кошторису доповнюється місцевими хозорганами, інституціями та окремими особами. Ремонт і відстройкою керує комісія при міській раді. Закінчення й відкриття театру намічається на 1-ше листопаду ц. року.

Вийшли з друку у виданні «Молодого Робітника» (Полт, ГКСМ) двома випусками, за передмовою В. Коряка, видані уривки з повісті П. Мирного «Пропаща сила», під назвами—«Дитячі літа Чіпки» (28 ст.) і «Жив-Жив» (22).

НА ПОЛТАВЦІНІ.

Прилука. Молоді письменники й аматори письменства об'єдналися у літостудію при Роб. Клубі.

В липні місяці видано збірник поезій «Під загрозою повстань», в якому вміщені твори поетів: Ведміцького Ол., Хоменка Єв. і Гука-Станка Вас. Готуються матеріали до видання другої збірки.

Відбуваються зібрання письменників, на яких зачитуються твори сучасних письменників.

До студії все більше з'являється письменників-селян і робітників з далеких закутків з бажанням понайти з сучасною творчістю, а також де-небудь надрукувати й свої перші спроби. Відсутність певного органу в окрузі не дає такої можливості і поети села повертаються розчаровано...

Літостудія гадає поширити свою роботу й об'єднати всіх молодих письменників округи, а потім ввійти в ту чи іншу всеукраїнську спілку письменників.

Відсутність в центрі органу, де б містилися твори «чернозему», гостро відчувається на місці.

ЧЕРНИГІВ.

У ГЛІБОВА Й КОЦЮБІНСЬКОГО.

(Допис).

Відомий український байкар Леонід Глібів похований у Троїцькому монастирі в Чернігові, праворуч собора. Скромна могила, білий мармуровий пам'ятник. На ньому напис:

Ласкавим голосом пісень
ти нам давав
У наше чесне діло віру,
І гомін радості й надії
проважав,
Тепер твою розбиту ліру...
І от замовк твій глас,
погас огонь ясний.
Що в темному світив
околі,
Але не вмер поет у пам'яті
людській.
Згадаєм ми тебе в недо-
леньці лихій,
І в кращий час нової долі.

Можна сперечатись, звичайно, про літературну вартість нашого байкара.

Але тепер, коли «кращий час нової долі» для України настав, все-таки варто іноді згадати й Глібова.

Багато його байок є з громадським змістом, в яких він як міг і в силу свого розуміння протестував проти тої сваволі й приниженості та соціальної нерівності в, яких перебував «менший брат».

Не дивлячись на те, що Глібів не був ні республіканцем, ані прихильником соціального перевороту, все-таки його байки (проти його навіть власної волі) будили думку читача, примушували його задумуватися над соціальними явищами, будили поривання й наводили на певні висновки.

Зараз прийшли нові часи. Потрібуться й нові пісні. Тепер ми хочемо не пісень, що ласковим голосом нам давали б «у наше чесне діло віру», а потрібний поет, котрий би співав

нам годину великої борні працюючих з народними павуками.

І навіть тут, на цьому монастирському цвинтарі, ми можемо помічати ту соціальну нерівність, яка ще так недавно безподільно панувала у житті.

От величезна плита з бронзовою постаттю ридаючої жінки якійсь княжні Прозоровській. Тут от якийсь статський совітник, а там якийсь генерал, що, очевидно, не раз «драл мужичков» за те, що вони бунтували проти своїх панів.

Поет чужий серед них. Так здається. А постійна тінь от собора закриває його, гнітить. Як образок старого, той собор закриває сонце, і чи не він винний тому, що пам'ять поета та байкара притінена, що на ній є відбиток чужого нам світу.

Серед скромних простих могилок, під ярочком, поховано М. Коцюбинського, творця «Тинів забутих предків», і інше.

Така, кажуть, була його воля.

Зараз, коли студіюється Коцюбинський, інтерес до поета підвищується.

Але його могилу не так легко знайти.

— Скажите, де тут поховано Коцюбинського?—питаєте ви якого-небудь обивателя, що випадково вештається по Яловщині¹⁾.

Він знизує плечима й цідить кріз зуби:

— Не знаю...

Тому не ражу звертатись до дорослих. Питайте краще дітей. Вони тут часто бігають.

Коцюбинський?—перепитує вас хлопчик або дівчинка.—А ось зараз. Ходіть, я вам покажу...

І веде.

Ви бачите просту могилу з дерев'яним хрестом і новою оградкою. Висять кілька засохлих вінків з польових квіток. То, здебільшого, теж знак пошани дітей, що для них і про них написав письменник «Маленького грішника» та казку про старого «Хо».

Нижче стоїть стара-стара церковця у долині. Там служба правиться.

1) Яловщиною зветься урочище коло Троїцького монастиря з слідами стародавнього цвинтаря й городища.

Гугнявий голос дяка розноситься навколо і змішується з пахощами уже засихаючої трави.

Навколо могилок невідомих людей, що про них уже й пам'ять стерлася.

То «вони», що будують світ. То «ті», що про «них» любив писати письменник, ті, що давали йому матеріал для «П'ятизлотника», для оповідання «Що записано у книгу життя»...

Серед цих простих людей і спочиває письменник.

А навколо зрита земля. Одинокі дуби з обламаним віттям стоять. Вони в осінь і зиму підставляють свої груди вітрам.

Стоять. Міцні, незграбні й підіймають до неба віти-руки, немов у скорботі.

Нижче будинки. Передмістя Чернигова-Лісковиця. Бір сосновий. Десна сріблом переливається. А праворуч город з банями церков, що горять у промінню сонця.

Сидиш на могильці, дивишся на кругом разлиту красу й краще розумієш ту вічну красу, що змалював у своїх творах письменник і ту борню й ті страждання, що пережили «вони», невідомі люди, серед яких його поховано.

Подорожній.

— Михайло Жук написав новий свій драматичний твір «Мадонна з Ефесу».

— Ладя Могилянська написала поему «Трояндовий куш».

— О. Соколовський виготував до друку першу книгу поезій.

— Дм. Тась написав дві поеми: «Гультяї» й «Кріз багаття».

— Марко Вороний закінчив поему «Забутий шпиталь».

СТУДІЮВАННЯ ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА М. ЧЕРНИГОВА.

Протягом червня м. цього року відбулися дві наукові експедиції діячів науки та мистецтва м. Києва до Чернигова—перша, організована Академією Мистецтва (Інститутом Плястичного Мистецтва), друга—Київським Археологічним Інститутом. Крім численних груп студентства обох інститутів, а також окремої групи від Робітпроса, в екскурсіях прийняло участь значна частина робітників науки й мистецтва м. Києва.

З художників—професорів Академії Мистецтва їздили проф. М. Л. Бойчук, Л. Ю. Крамаренко, В. Т. Кричевський, з музейних діячів та істориків мистецтва—А. С. Дахнович, В. М. Зуммер, М. О. Макаренко, А. Ф. Серeda, Ф. Л. Ернст; з істориків та архівістів—В. М. Базілевич, В. В. Міяковський, В. О. Романовський, П. П. Смирнов; дослідувач великокнязівської архітектури І. В. Моргілевський, археолог П. П. Курінний. Кожний з згаданих екскурсій довелося пробути в Чернигові лише чотири дні, але навіть за такий короткий термін вдалося зробити чимало.

Доісторичному минулому країни й міста присвячено було кілька лекцій, з демонстрацією городища, курганів та могил, а також відповідних відділів чернігівських музеїв—М. О. Макаренка (директора музею Ханенка у Києві), проф. П. П. Смирнова та П. П. Курінного (завідуючого уманським музеєм).

Особливе зацікавлення викликали, природня річ, дорожочинні пам'ятки великокнязівського будівництва Чернигова, яке охоплює, як відомо, п'ять будівель XI—XII віків. Порівнюючи з аналогічними київськими будівлями, архітектурні пам'ятки Чернигова краще зберегли свої первісні, ясні й монументальні форми. Тим не менш, не дивлячись на порівнюючи численну літературу, ні одну з них до цієї пори науково не обслідувано, не обміряно, не видано як слід. Минулого року дослідувач київської Софії І. В. Моргілевський докладно обміряв апсиду чернігівського Спаса, але це — тільки крапля в морі. Докладні пояснення в справі архітектурних форм та будівельних прийомів цих пам'яток давали в першій екскурсії І. В. Моргілевський, в другій—В. М. Зуммер. Екскурсії Академії Мистецтва почастило примітити в Єлецькій церкві під шаром побілки ясні сліди старих фресок; але обмежились лише констатуванням цього факту—згодом, при кращих обставинах, мабуть, вдасться розкрити цілий розпис XI віку—а це буде факт колосального значіння не тільки для історії українського мистецтва, але й мистецтва усього Сходу Європи.

Серед пам'яток архітектури пізньої доби особливу увагу екскурсантів викликав ніде не виданий собор

Троїцького монастиря—величезна будівля другої половини XVII віку, мабуть побудована німецьким богословом і архітектором (дуже цікавою фігурою тих часів)—Адамом Цернікау. І справді, форми цього собору—чисто західні, в дусі пізнього німецького ренесансу. Докладно оглянуто й чудесну Катерининську церкву (початок XVIII віку), звернуто також увагу на численні пам'ятки архітектури, побудовані в кінці XVII століття московськими майстрами—між ними в першу чергу т. зв. дім Мазепи. По чернігівських церквах збереглося також багато гарних зразків старого сніцарства (різьби по дереву), яким колись славився Чернігів—чудесних іконостасів. Нарешті, у початку XIX століття Чернігів збагатився низкою дуже гарних будівель класичного стилю, авторами яких з'явилися—абсолютно невидомі, але безумовно видатний архітект Антін Карташевський та Амвросимов, який будував багато в Полтаві та в повітових містах Полтавщини. Пояснення до пам'яток перелічених груп давав Ф. Л. Ернст. Низку цікавих пам'яток старовинного міщанського будівництва дослідив проф. В. Т. Кричевський.

Чернігів є щасливим власником першорядних виробів по металу—спеціально по сріблу. Між ними чудесні врата Борисоглібського собору з гербом Мазепи, як виявилось, мають клеймо Авгсбурга. Другий зразок німецької роботи—дуже гарна скринька з мощами в Троїцькому соборі. Тут же такі пам'ятка незрівняної художньої вартості—цілий срібний кіот чеканної роботи—також з гербом Мазепи, чудесного виробу—але клейма, на жаль, не пощастило встановити. Численні пам'ятки мистецтва згаданого характеру всі лічаться на уряді губерні. комітету охорони старовини.

Серед пам'яток малярства, на які також багатий Чернігів, особливо вразила художників ікона чуда Єлецької богородиці з надзвичайно гарно написаними архітектурними краєвидами Єлецького монастиря. Як виявляється, це тільки стара копія, а оригінал у Харкові. Для українського мистецтва—це просто перлина.

Чимало праці було оддано чернігівським музеям. П'ять музеїв в та-

кому невеличкому місті свідчать про стару й дуже високу культуру краю.

Музейний відділ Чернігівської Політосвіти зараз як раз провадить роботи по реорганізації (в напрямку до спеціалізації або систематизації) чернігівських музеїв. В результаті її Музей Тарновського придбає характер музею переважно т. зв. козацької доби, II Радянський Музей (був. архівної комісії) стане переважно археологічним. Безумовно, обидва музеї після такого розмежування сильно виграють в своїй цільності, виставлять на краще місце свої уніка й заховують подалі хлам (нову віденську порцеляну й т. и.). Решта музеїв вже придбала свою фізіономію — етнографічний, музей культів і музей побуту. Музей культів зібрав дуже гарну збірку старого малярства, різьби, виробів по металу, тканин й т. и. Особливе захоплення художників викликали чудесні зразки старого шитва — дуже гарного по рисунку, виконанню й по тонах — і старі кліше деревляних гравюр чернігівської друкарні XVII віку. Художник А. Ф. Середа, за допомогою чернігівської фарби, зробив по декілька відбиток від цих гравюр.

Музей побуту є музеєм нового типу, які єсть у Москві та Петербурзі (був. збірки Шереметьєва, Шувалової, Юсупових т. и., в Москві — «Музей 1830-х років» т. и.), але на Україні, здається, ще не представлені. Це — художня хатня обстановка українського панства 1-ої половини XIX віку. Тут єсть гарні зразки меблі (переважно червоного дерева), непогані портрети, штихи, гарна серія «руїн» в дусі Піранезі, невеличка збірка порцеляни (особливо Миклашевського та сервіз рідкої фабрики Юсупових) трохи бронзи, фаянсу й т. и. Безумовно, в Чернігові було більше подібних річей, решта, очевидно, загинула під час горожанської війни. Але слід одмітити, що Чернігів перший завіз такий музей — ні Київ, ні Харків спеціального музею побуту не мають.

Повною несподіванкою для екскурсантів було одвідання нових печер, викопаних 1917 — 1919 роках біля Троїцького монастиря в Чернігові. Виявляється, що юрба сільських баб та дівчат викопала в горі цілу систему підземних церков й коридорів та оздобила її по своєму розумінню

скульптурною (прямо в стіні) орнаментациєю й росписом — остільки цікавими для студіювання народного мистецтва, що згадани печери, безумовно, потребують спеціальної експедиції для обмірів, фотографування й замальовування цього єдиного у своєму ряді народного твору.

Одним з наслідків згаданих екскурсій з'явилися археологічні досліді, які тепер починаються в Чернігові біля Спаськогобору під керівництвом М. О. Макаренка й І. В. Моргілевського. Чернігівська губерніяльна влада ставиться до культурних питань далеко більш уважно, ніж київська. Так, в чернігівських музеях на спеціальні кошти промито й реставровано дуже гарним реставратором, М. І. Касперовичем, щось біля сотні старих ікон, портретів та картин. В Петербурзі та Москві такі реставрації лічаться ледве не тисячами, а в Києві — не пророблено ані одної.

Екскурсія Археологічного Інституту закінчилась спільним засіданням чернігівської філії Українського Наукового Товариства з Київським Археологічним Інститутом. Після взаємних привітань з докладами виступили П. П. Смирнов (загальні історичні уваги до історії Чернігова), П. П. Курінний (доісторичний Чернігів), В. М. Зуммер (чернігівське будівництво XI—XII віків), В. М. Базілевич (архіви м. Чернігова), Ф. Л. Ерст (Чернігівське мистецтво XVIII—XX століть).

Після повернення до Києва обидві інституції приступають до систематизації добутих матеріалів.

Всі учасники екскурсій констатують дуже уважне й ласкаве відношення музейних робітників м. Чернігова до київських гостей.

Ф. Ерст.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

Хут. Мотронівка-Кулішівка. 9-го серпня в Мотронівці відбулось традиційне свято — день смерті визначного письменника П а н т е л е й м о н а Куліша.

Носівсько-Козарський цукровий завод. На заводі що-тижня виходить українська стінна газета «Зоря Нового Життя» з статтями на антирелігійні теми, про міжнародне становище, критичне описання життя на заводі і з укр. поезіями та піснями.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ
ІНСТИТУТ ІМ. КАРЛА МАРКСА І
РОБФАК ІМ. ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛА.

На руїнах заснованого гетьманом «Кам'янецького Українського Державного Університету», що був покинутий своїми проводирями, які повтікали закордон, Рядянська влада утворила дві вищих українських школи: Сільсько-Господарський Інститут та Інститут Народної Освіти. В 1922 році при Сільсько-Господарському Інституті за допомогою ком. партії та організованого пролетаріату і Рад. влади zaloжено Робфак, в який вступило 260 робітників і селян, котрим відкрила соціальна революція двері до вищої школи. Частину робфаківців, більш підготовану, виділено було в окрему групу і в липні місяці 1923 року 70 робфаківців, після серйозної перевірки, признано цілком підготованими до вступу до вищої школи. 50 з них вступило на І курс Сільсько-Господарського Інституту в Кам'янці, а решта вступила до індустріально-технічних шкіл Києва та Харкова.

Самі робфаківці й уся професура дивляться на роботу в Робфаку й Інституті дуже серйозно, знаючи, що Республіці потрібні не люди з паперовими дипломами, але кваліфіковані робітники, спосібні дати тих провідників-пролетарів, тих агрономів-організаторів, які поведуть наше сільське господарство новими дорогами до соціалістичного сільського господарства. Робфаківці не тільки слухають лекції та відвідують практичні вправи, але ведуть самостійну роботу в наукових гуртках, виробляючи в собі спосібність активного підходу до всякого явища та методи активного ділання на ті явища в цілях перебудови суспільства. На лекціях і практичних вправах робфаківці не німі слухачі, але діяльні співучасники академічної роботи. Тільки активність робфаківців дала підставу й змогу розпочати серйозну роботу по виробленню нових методів навчання, які тільки й можуть з'явитися як результат спільної роботи студентства й професури. Професура дуже вдоволена з робфаківської аудиторії і за один рік проробила

з нею велику роботу. Робфаківці не тільки в аудиторії, але в усякій роботі по господарству, на екскурсіях виявляють все ту саму свою основу й незвичайно цінну властивість — спосібність до масового активізму, дисциплінованість, масову творчість, винесену ними з уроків великої соціальної революції. Коли, нарешті, робфаківці заповнюють усю вищу школу, — це буде дійсно нова пролетарська школа активної роботи, на якій пишно розквітне й пролетарська наука.

Але й зараз робфаківці вплинули на все студентство Інституту, активізуючи його, та захоплюючи його в масову роботу.

Після неодноразових ревізій студентства з погляду політичної свідомості та класового походження, склад студентства значно поліпшав. На 1-е липня 1923 року в Інституті при 224 студентах числилося:

По соціальному стану

Робітників	18,03%
Селян	62,05%
Рад. службовців	14,20%
Інших	5,36%
	100%

По національності

Українців	94,20%
Великоросів	1,78%
Поляків	0,45%
Євреїв	2,68%
	100%

По полу

Мужчин	93,75%
Женщин	6,25%
	100%

По віку

Від 18 до 20 років	11,61%
Від 20 до 25 років	63,84%
Поверх 25 років	24,55%
	100%

Робітники й селяне складають головну масу студентства Інституту. До 70% усього студентства належать до професійних союзів. Ці цифри промовляють ясно за тим, до чого стреміла Радянська влада, запроваджуючи перереєстрації студентства. По цих перереєстраціях школа стає дійсно-пролетарською, а по національному складу українською.

Всі виклади в Інституті й Робфаку ідуть українською мовою. За чотири роки свого існування українська радянська школа виробила свою термінологію, показавши що «мужича мова» в пролетарській школі стає знаряддям наукової роботи. Це факт, який показує, з одного боку, міру дійсного відношення Радвлади та Компартії до пролетарської української культури, а з другого боку недвозначно промовляє за тим, при яких соц. умовах можуть дійсно розвиватися національні культури поневолених капіталом націй. Факт чотирьохрічного існування вищої спеціальної школи в Кам'янці, це колосальний актив і наочний доказ усім русотяпам по той и по цей бік кордону, а жовто-блакитникам доказ того, що червоний прапор краще й певніше творить українську культуру, ніж їх вештання по закордонних кав'ярнях. Прочитані в Кам'янському СГП курси, після серйозного перегляду їх з боку чистоти мови, Академією наук будуть видруковані й уживатимуться по вищих школах України, де зараз іде серйозна підготовка до переходу на українську викладову мову.

Наукова робота розвивається в двох напрямках: 1) у філії Сільсько-Господарського й Наукового Комітету України, куди входить вся професура СГІ; 2) в студентських наукових гуртках, де з науковими докладами виступають студенти й професори. Ця робота розвивається повільно, бо матеріальне забезпечення студентства ще не дійшло такого рівня, аби студент міг віддати науковій роботі більше часу. Але в процесі участі студента в господарстві Інституту, через зв'язок студента з незаможницькими селянськими масами, студент дістає силу матеріалу для наукового освітлення й розробки. Наукова робота направляє до розв'язання конкретних питань, які ставить науці сільське господарство та місцева індустрія. Поширення шкідників викликало необхідність серйознішого вивчення ентомофауни та мікології. Притому професорами Храневичем, Гамораком і Богацьким виявлено нові види ще неznані в науці. Багато нового дає й ботанична флора Поділля, особливо флора товтр. Необхідність розвитку на Поділлі кормової площі, викли-

кала спроби вияснити продукційність диких кормових трав з метою окультурнення їх, що й робиться на учених полях кормових рослин і лугівництва. Потреби селянського господарства в більш продуктивних расах зернових і кормових трав викликали до життя під приводом проф. Горощецького досвідне поле з відділом пристосування, де випробовуються нові сорти й має репродукуватися насіння перевірених культур для поширення в місцевому сільському господарстві. З осені 1923 року починає Інститут роботу в напрямку селекції. Багатство Поділля на рогату худобу покликала до життя молочарні, де студентство практично вивчує методи переробки молока, а місцеве селянство захоплюється до кооператизації молочарства. На фермі Інститута ідуть наукові дослідни над годівлею свиней, бо свинарство на Поділлі починає розвиватися. При фермі є злучний пункт.

Студенти Інститута працюють на агробазах, провадять поміри в цілях лісоустрою та землеустрою, провадять агропропаганду, навикаючи в процесі такої продукційної роботи до своєї многогранної праці в царині організації сільського господарства.

Таким способом, Інститут вростає в місцеве сільське господарство, виконуючи ролю його генерального штабу. Та прірва, що була між школою й господарством, зникає, бо школа все більше просякається господарством, а господарство починає використовувати школу, яко свою робочу лабораторію. Діяльність учених установ Інститута виходить навіть по-за межі сільського господарства. Лабораторія Інститута під приводом проф. Полонського провадить аналізи коалінів, фосфоритів, різних продуктів та матеріалів, відповідаючи тим на життєві запити, які ставлять до школи радянські господарські органи й населення.

Але радянська школа повинна бути не тільки школою; вона є колективно організоване господарство. За допомогою Рад. влади, «Сільсько-Господаря» Колектив Сільсько-господарського Інститута й Робфаку дістав до 550 дес. земель, а з них 70 десятин садків. Влада всі землі Колектива звільнила від податків, дала Інституту два турбінових та один водяний млин. Маючи в своєму розпорядженню

засоби продукції студентство Інститута й Робфаку дбає не тільки про своє харчування, але свою працю покладає на те, аби допомогти владі оборудувати Інститут в такій мірі, щоби на нових продукційних підвалинах збудувати пролетарську науку. Тільки недостаток живого реманенту затримує справу розвитку продукції.

В роботі Інститута, в його господарській організації ще є чимало дефектів і помилок. Але постійне й тісне співробітництво місцевої влади, пролетарського студентства, продукційна лінія, яку взяв Інститут, гарантують нам успішний розвиток.

Пролетарське студентство прийшло в Інститут не тільки для того, щоб учитися, але воно творить школу своєю працею. Коли школа нарешті стане на твердий пролетарський ґрунт,—сили студентства підуть на творчу роботу в глибинах сільського

господарства. Новий пролетарський агроном-організатор буде творити нове сільське господарство не тільки язиком, але всіма своїми психо-фізичними силами.

В кінці 1923 і на початку 1924 року, школа випустить перших своїх агрономів, творців нових форм господарства.

Щоби скріпити ще більше свій зв'язок із незаможницькими селянськими масами Інститут звертається до Електротресту, аби дістати на вільготних умовах динами для електрофікації сел, що лежать в окрузі Ріпинецького та Пудловцького млинів, належних Інституту.

Інститут у всій своїй роботі стремить до того, аби взяти правильну пролетарську лінію й покласти міцний фундамент пролетарської культури.

Observerator.

Р О С І Я

МОСКВА

В українському клубі ім. Т. Шевченка відбулися дві вечірки.

Перша вечірка 22-IX—23 р. була присвячена докладу проф. Стелецького про «Останні новини в області розкопів на Україні». Крім других цікавих новинок, проф. Стелецький доказує, що він відкрив не тільки місце, де лежав кістяк Богдана Хмельницького, але й сам кістяк—опалений, надгорілий (коли Степан Чернецький взяв Суботів, то казав викинути з могили трупа Хмельницького й спалити на багатті).

Другу вечірку 29-IX—23 присвячено літерат. праці тов. Гадзінського, котрий прочитав свою останню поему під заголовком: «УСРР» (Україна). В дискусії звернено увагу, що автор правдиво підмітив окремий характер таких частин УСРР, як Полтавщина, Донбас, Поділля, Київщина й показав в художній формі революційне життя й побут. В дискусії брали участь проф. Стелецький, Оницьук, Шафран, Десняк і инш.

В. Гадзінський (Москва) написав новий ікл поем, під заголовком «УСРР» (Україна) в 7 частинах: 1) Полтавщина, 2) Чернігівщина,

3) Слобожанщина, 4) Донбас, 5) Херсон, 6) Поділля, 7) Київщина.

ПІДГОТОВКА РОБОЧОЇ СИЛИ.

В Москві засновано акційне т-во підготовки робочої сили при ВЦСПС з ініціативи ЦІТА. Товариство має своїм завданням утворення курсів та шкіл для підготовки робочої сили навчально-наочних майстерень, лабораторій, музеїв і т. и. Методи швидкого навчання трудовим прийомом ще не знайшли собі широкого вжитку в практиці. В справі розроблення цих методів багато зробив ЦІТ, при якому вже функціонують курси т. зв. «Культурної установки». Перші спроби широкого використання методів швидкого навчання трудовим прийомом зроблені лише у металістів та залізничників. Дальше поширювати цю справу має зазначене акційне т-во.

НОВІ ІДЕЇ В ЄВГЕНИЦІ.

Ідеї поліпшення людської раси—євгеничні ідеї зараз дуже поширюються. Одночасно висовуються наперед і питання, як саме їх прово-

дити в життя. Над цими питаннями евгенічної практики працює «Русское Евгеническое О-во» в Москві, що видає свій журнал, Інститут фізичної культури в Києві. На С.-Г.

Виставці в Москві в закордонному відділі—Америка, яка найбільше успіла в евгенічній практиці, улаштовує лекції по теорії та практиці евгеніки.

Г Р У З І Я

ТИФЛІС

Грузинські письменники об'єднуються всі в одну спілку, що так і зветься «Спілка грузинських письменників». Центром для неї є «Палац Мистецтв Грузії», один з найкращих будинків Тифлісу, чудово, навіть розкішно обставлений, з окремими залами для поетів, художників, музик, з залом концертною, з невеличким інтернатом і садком тропічних рослин... Упорядковуються щотижнева літературні вечори, іноді виставки й концерти. Є прекрасна читальня й бібліотека.

Але об'єднує мистців Грузії тільки спільне помешкання, «Спілка» ж в середині поділяється на декілька груп, ворожих одна одній. Це «старі» письменники, «нові» й пролетарські.

Наймолодші—останні, хоча їхній голос в різнобійному письменницькому хорі звучить упевненою владно і завойовує симпатії трудящих мас. Тема їхньої творчості—праця, завод, огонь, машина... Найвидатніші з них Сандро Еулі (недавно вийшла книжка «Згуки заводу»), Самсонідзе (книжка «Огневі пісні»), Іона Вагелі, Лісашвілі, Зомлетелі. Видавали також журнал «Кура» («Горно»), а також беруть участь в інших грузинських журналах.

З нових поетів найдужча група «Блакитний Ріг». До неї входять такі поети як Григорій Робакідзе («мозок грузинської літератури», як зве його газета «Фігаро»), Валеріан Гафриндашвілі—талановитий перекладач на грузинську мову Блока (вийшло «Двенадцать», «Скифи»), Таїан Табідзе, Шалва Абхаїдзе. Паоло Ташвілі, Георгій Леонідзе, Кіпіані та інші. Більшість їх в перекладах своїх же товаришів на російську мову увійшла в збірник «Поети Грузії», видані Грузинським Держвидавом. Форма

поезій цієї групи надзвичайно витончена й вибаглива, переважають сонети, тріолети, з багатьма римами й асонаціями, образи свіжі, яскраві. У Рабакідзе чудовий «верлібр»; зміст поезій, принаймні, в «Поетах Грузії» далекий од сучасного життя, нагадує по-декуди наших неокласиків і символістів.

«Старі»—Магашвілі, Голдіашвілі, В. Бартов та інші.—переспівують головним чином старі мотиви, як формою так і змістом, переважно національні.

Журналів та газет грузинських виходить багато, як в Тифлісі так і в провінції. В Тифлісі найпопулярніші газети «Комуніст», «Муша» («Робітник») — 80.000 тиражу, «Міцххсі-Муша» («Сільський Робітник»), на провінції — «Комуна» й «Муша-Таглері», «Сімартле» («Правда»).

З журналів в Тифлісі найбільшої уваги заслуговує «Грдемлі» («Ковадло»), щотижневик типа московського «Прожектора» і «Красной Нивы». Журнал має добірний літературний матеріал, багато й гарно ілюструється. Крім того журнали «нових» — «Хомаді» («Корабель»), «Рубікон», «Барикади» «старих» — «Лемісі».

Комсомольці видають щомісячний журнал «Момавалі» («Майбутнє»). Є також російський журнал «Пламя», де містяться переклади з грузинських, армянських і татарських письменників, поки що досить слабенький. Виходить гумористичний щотижневик «Ніанге» («Крокодил»). Крім журналів виходять також літературні газети «Лашарі» грузинською мовою і «Фігаро» російською.

В Тифлісі (Тифліс є столиця не тільки Грузії, а й усієї Закавказької федерації радянських соціалістичних республік) виходить три вірменських газети, татарські і декілька журналів цими мовами.

В державному театрі імені Руставелі цей сезон ставляються п'ять нових оригінальних грузинських опер: «Абесалом Етері», «Шота Руставелі», «Даїсі», «Коте і Кето», «Барсова шкіра». Крім того перекладні, як «Демон», «Фауст», «Гугеноти» та інші. Режисер-Марджані.

Працює Грузинський університет. При ньому невеличкий, прекрасно

підібраний і сконцентрований історично-етнографічний Музей...

Існує картинна галерея, де поруч з оригіналами й копіями старих майстрів—європейських, грузинських перських—є зараз зала сучасних художників, між якими виділяються Какабадзе («Жінка з прядкою») Тоїдзе («Бенкет») Гугідашвілі («Чай в хаті», Габаїв-Гіро й інші.

О С Е Т І Я

ВЛАДИКАВКАЗ

В столиці Горської Республіки (куди входять осетини, інгуші, козаки, чеченці) у Владикавказі виходить осетинська щоденна газета «Саерло» («Світло»). Наркомос ГСРР. друкує нові книжки й підручники осетинською мовою, латинською транскрипцією. Досі ж була російська, винайдена німецьким професором Шигрен 1864 р. Недавно вийшов букварь для дорослих новим шрифтом. За кордоном видруковано книжку осетинського поета «Кости Хетагурова» (був весь час на заслання й умер 1906 р.) «Ірон Фаендур».

Драматург Бритаєв (живе нині в горах) написав нову п'єсу «Прометей».

Засновано при Наркомосвіті мандрівний осетинський театр з постійним складом 12 чол. Режисер трупи Татров, бувш. артист Малоого Театру. Трупа мандрує по аулах, ставить вистави в школах, населення зустрічає скрізь її з захопленням.

Працює Інститут Краєзнавства, де діяльну участь приймають осетини.

Розроблюється інгушська азбука, якої ще досі не було.

ЗАХІДНЯ ЄВРОПА.

ФРИДРИХ ЕНГЕЛЬС ТА СЛАВІСТИКА.

Під таким заголовком в пражському журналі «Slavia» (т. I, вип. I, 1922, стор. 188—189) знаходимо замітку Германа Венделя, котрий вказує на те, що Фридр. Енгельс цікавився слов'янознавством. Це ще раз стверджує думку про різноманітність інтересів та здібностей одного з фундаторів наукового соціалізму, що вже зазначили його біографи (див., напр., у Каутського, «Фридр. Енгельс», рос. переклад Степанова, 1920, стор. 29). Подаючи переклад цієї замітки, я дуже був би задоволений, коли б цей нахил Енгельса підняв би його в очах деяких слов'янознавців, з другого ж боку—й слов'янознавство в очах сторонців Енгельса.

П. Б.

Хоч Фридрих Енгельс, приятель Карла Маркса й великий теоретик наукового соціалізму, не завжди розумів, як слід, необхідність вільної боротьби малих слов'янських народів, лякаючись зміцнення від цього російського царизму, зате, з другого боку, він виказував велику прихильність до слов'янських мов. На російській та польській мовах він читав цілком вірно, добре знав теж по сербськи й заглиблювався, нарешті, в дух болгарської мови, коли, вже на 74-му році свого життя, він одержував софійський соціалістичний часопис. Як добре він розумів в галузі слов'янознавства, свідчить його лист до Фердинанда Ласалю, котрий знаходиться в надрукованому недавно 3-му томі листів та рукописів Ласалю, що видає Густав Майер. Під 14-м березня 1859 р. ось що там

написано: «Від часу до часу я віддаю данину своїй старій любові—порівнявчій філології. Але коли весь день працюєш над іншою шляхетною справою, то, звичайно, в такій надзвичайно широкій науці не підеш далі чистого дилетантизму, і коли я мав колись сміливу думку скласти порівнявчу граматику словянських мов, то тепер я вже її залишив, особливо від того часу, як це з блискучим успіхом виконав Міклошич». Франкфурт н/М.

Герман Вендель.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО НА ЗАХОДІ.

Франція.

З творів красного письменства, що появились останніми часами у Франції, треба найперше занотувати поезії Жоржа Дюгамеля, що належить до групи унаністів (чи не найцікавіша й найсильніша літературна група сучасної Франції, до якої належить Ж. Ромен, А. Мерсеро, Ж. Блок, Рене Аркос).

З творів Ж. Дюгамеля, що з'явилися раніше, маємо зарахувати «Життя жертв», «Ті, що належать до світу», «Цивілізація», «Розмови в натовпі»,—це є оповідання-етюди з побуту під час імперіялістичної війни. Пізніше з'явилася збірка оповідань «Покинуті люди»—низка етюдів, що мають характерні випадки соціально-психологічних стосунків. З них найцікавіші—«Фурман», «Всього не розповіси», «Дарунки моря» «Кімнати з дигарями», і «Бенгальський зяблик». Перові того ж автора належать і повісті з дитячого життя: «Радощі та ігри» (Записки двох дітей—Кюба і Тюпа).

Рене Аркос написав збірку віршів «Чужа кров» і антимілітарського роману «Касарія»; Марсель Мартіне, автор відомої «Ночі», випустив книжку віршів «Прокляті дні», щирість перейняту революційним екстазом. Цю книгу можна вважати за найкращу з книг, що останніми часами вийшли у Франції.

Поль Вальєн Кутюрє—поет-комуніст написав книгу оповідань «Танок смерті». Московський Держвидав випустив не що-давню книгу написану Кутюрє вкупі з Раймонтом Лафевром. Анрі Барбюс в

передмові до неї пише: «автори з великим талантом передали в своїх кошмарних спогадах малюнок війни, лишаючись ширими. Читайте цю книгу, учітеся й передумайте читати». Книга ділиться на два розділи—«Фронт» (траншейна війна й наступ) і «Запілля» (військовий суд і апотеоза війни).

Жорж Шенев'єр—поет з групи «Clarté» написав книгу віршів «Поклик до миру».

П. Ж. Жув видав книги віршів «Ви-люди» (поема проти великого злочину) і «Години», обидві книги антимілітарського напрямку. Роні старший випустив книгу під назвою «Смолоскіпи й світильники», присвячену спогадам автора.

Дріє де Ларошель випустив роман «Громадське життя», де психологізм сполучено з соціальним відтінком. Роман малює життя нового покоління французької молоді.

Анрі де-Реньє видрукував роман «Героїчні мрії Тіто Басі», історія життя вигаданого автора, що написав її в жовтні 1873 р. «Невідомі повісті»—низку новел з містичним відтінком, роману «Грішниця» з життя Франції другої половини XVII сторіччя й книгу віршів «Сліди полум'я».

Слід занотувати новий роман бр. Таро під назвою «Даремні труднощі»—історія плохонького негра, що пірнув у вир імперіялістичної війни.

Поль Кльодель випустив «Ювілейну оду Данте» і «La messe en bas».

Жюль Ромен випустив книгу «Кохання цвіту Парижа»—любовні пригоди на фоні паризьких краєвидів і збірку оповідань зі студенького життя «Товариші по школі».

Морис Метерлінк випустив нову п'єсу «Бургомістр Стільмонд». Не що-давно випущено посмертну збірку віршів Еміля Золя «Ліричні поеми».

Німеччина.

Карл Штернгайм (відомий драматург і автор книги оповідань «Хроніка XX сторіччя», аналізу драматичної творчості якого присвячено було статтю Г. Гайне «Тип буржуа в драмі К. Штернгайма в 4-5 книжці «Ч. Ш.») випустив повість «Fairfax», великого роману-епопею «Європа» в 2 томах, драму «Су-

часник», «Кандитат», «Перлеберг», «Сноб» і книгу повістей «Берлін».

Казимир Едшмід (автор «Тімура» і «Шости припливів») випустив книгу оповідань «Життя—буря».

Вальтер Газенклевер написав драму «Антигона», «Гобзек», «Син»—ліричну драму «По той бік»—п'ятиактова драма, в експресіоністській манері.

Райнхард Герінг випустив драму «Морський бій», що малює історію шости матросів і їх переживання війною 1914 року.

А. Вільдганс випустив драму «Dies irae»—тема «батьків і дітей», конфлікт двох поколінь.

Арнольд Бронен—написав драми «Убивство батька» й «Ексцес» і книгу оповідань під назвою «Вересневі новели».

Густав Майрінг випустив фантастичного роману «Вальпургієва ніч», що нагадує по манері писання видавничий видавничий «Всемирная литература» роман «Голем»—там життя празького «гетто», у «Вальпургієвій ночі»—життя паризької аристократії.

Карл Айнштайн (автор «Злої весни») випустив повість під назвою «Бебукін, чи аматори чуда».

З романів Франца Юнга треба означити «Офіра», «Софія», «Саул», «Пролетар», видруковані видавничством «Die Aktion».

З революційної поезії сучасної Німеччини зазначимо: збірку віршів Макса Бартеля під назвою «Душа робітника»—вірші про фабрику, битий шлях, мандрівників, війну й революцію і книгу віршів «Дайте нам перемогти світ», також книгу віршів Людвіга Рубінера «Товариші людства»—пісню про світову революцію; книгу Карла Брегера «Полум'я»—збірник революційних віршів, Еріха Мюзама «Земля, що горить», Йогана Бехера, «Вічне в повстанні», «Вірши до народа» і «План нашого часу»; книгу віршів І. Голла «Дифірамби» і поему «Парнас горить». Книги віршів Альберта Еренштайна «Людина кричить», «Червоний час», «Забитим братам»; книгу віршів Вальтера Газенклевера «Політичний поет» і книгу віршів Карла Отена «Скік з вікна».

Недавно вийшов цікавий збірник «Росквіт» («Die Entfaltung»), присвячений новій німецькій прозі; в збір-

никові розміщено вибрані повісті й поеми кращих німецьких белетристів сучасності: Адлера, Бена, Брода, Бубера, Дайблера, Дебліна (автора роману з життя китайського революціонера «Три скоки Ванг-Луна») Едшіда, Еренштайна, Леонарда Франка (автора «Людина-добра»), Франца Юнга, Кафта, Кольба, Ласкер-Шюмер, В. Лемана, Томаса Мана, Лейднера, Зака, Рене Шікеле, Стефена, Карла Штернгейма, Вайса та інших. В збірникові розміщено цікаву вступну статтю відомого німецького критика Макса Крель.

Герман Зудерман випустив збірник оповідань під назвою «Доля Німеччини» й «Ганна»—сільські ідилії.

Г. Гауптман випустив драму «Пітер Бауер», «Мандрівка Ганнем на небо» і працює зараз над великою річчю «Велика мрія».

Томас Ман випустив Пісні про лялечку.

Франц Верфель (автор «Людини з свічада») випустив твори «Світовий друг», «День суда», «Закляття».

Ернст Вайс випустив новий роман «Звіри в цепах», «Атуа», і «Nahat».

Макс Брод випустив низку романів, з них найцікавіші «Самотні», «Земля обітована», «Поганство» й «Жидівки».

Ернст Толер випустив книгу «Вірші з в'язниці».

Арн. Уліц—автор великого роману—«Апарат» випустив нового цікавого роману «Ведмедича».

Англія.

З молодих англійських поетів треба зазначити Д. Лоренса, (сина шахтаря)—романіста, філософа поета й драматурга. З останніх його романів найцікавіші—«Веселка» та «Сини й коханці»—один з найбільших англійських романів нашого часу. Цікаві також молоді англійські поети—Сігфрайт, Саесун, Герберт Рід, Осберт Сітцел, і Елдоне Гекслі.

Треба згадати романіста У. Хатсона, що написав прекрасну новелу «Ель-Оруба», і Унтхема Льюїзе, англійського імпресіоніста, що склав великого роману «Тарр».

З молодих ірландських поетів зазначимо Томаса Мак-Дона, Пірса й Планкета. В «Антології сучасних ірландських поетів» найцікавіші Джорж Расель, Кембел, Колун, Кезінс, Сусана Мітіель, О'Сюліван, Е-Гор-Бот, Аліса Міліган.

БОЛГАРІЯ

МОЛОДІ ПРОЛЕТАРСЬКІ ПОЕТИ.

Серед болгарської революційної молоді дуже великим успіхом користуються три молоді поети: Дмитро Ніколов, Білорічко та Осинин. З них найбільш викрісталізувався й, безумовно, найбільш талановитий це Дмитро Ніколов.

Загальний мотив творчості всіх трьох поетів—це заклик до боротьби,

до повстання. Ніколов у своїх віршах трохи переспівує російських пролетарських поетів, але поруч дає сильні своєрідні образи, які надають його віршам великої інтесивності.

Цими поетами написано дуже багато революційних болгарських пісень, з яких напр., марш «Младите» свіається по всій Болгарії.

А М Е Р И К А

Письменник М. Ірчан випустив з друку останніми часами такі свої твори: 1. «Дванадцять»—драма в 5-тих діях накладом «Українських Робітничих Вістей», 2. «Безробітні»—драма в 3-х актах накладом Вид-ва «Пролеткульт», 3. «Нежданий гість», драматичний етюд накладом «Українських Робітничих Вістей», 4. «Іх біль»—драм. етюд накладом «Укр. Роб. Вістей» (усі 4 книги у Вініпезі), 5. «Фільми революції»—нарис й новели;—(Ви-во «Культура»), 6. «Трагедія 1-го Травня»—спомини.

Він же друкує в «Українських Щоденних Вістях» свої спомини про революцію на Україні та готує до друку драму «Вир» і збірку оповідань «Писклята». Пише двоохтомову повість «Великий гнів».

Ви-во «Українських Робітничих Вістей» у Вініпегу випустило дві нові книжки—П. Костенка. «Людське суспільство в передісторичному розвитку» і В. Лункевича «З життя первісного чоловіка і сучасних дикунів».

Нью-Йорська газета «Українські Щоденні Вісти» передрукувала на своїх шпальтах, а Ви-во «Молот» видало окремою книгою драму Мамонтова «Веселий хам». П'єса Мамонтова користується поспіхом на американській аматорській сцені.

Та ж газета охоче передруковує—на своїх сторінках статті визначних українських політичних діячів і літератів. В останніх числах уміщено статті: С. Пилипенка—«Велика

грань», «З приводу одкриття пам'ятника Шевченку». П. Петровського—«Національна культура й не-заможники», В. Коряка.—«Христос-Кострубонько», «Література на Рабфаках», Д. Мануїльського.—«На варті української культури» та «Нові проблеми», І. Кулика—«Українська пролетарська преса», Єв. Касьяненка—«Про Спиридона Черкасенка, Володимира Винниченка, та про українську культуру».

В «Укр. Щод. Вістях» уміщені передруки віршів П. Тичини і П. Филиповича.

Дописувач «Укр. Щоденн. Вістей» у ч. 221 цієї газети, пишучи про відозву до робітників своєї округи, зазначає між иншим:—«Ну тепер хай кожний себе спитає чого хотять от ці великі українські поети: Шевченко, Франко і Тарновський»(?!).

У ч. 124 «Укр. Щод. Вістей» уміщено статтю «Мова на Україні», де подається в популярному викладі уривки зі статті проф. Семковського «Марксизм і національна проблема», що була в свій час уміщена в 1-й книжці «Червоного Шляху».

В тому ж числі «Укр. Щод. Вістей» бачимо статтю М. Ірчана про допомогу українських робітників в Америці пролетарському місячнику «Нова культура», що виходить у Львові, а в ч. 127 читаємо прихильну рецен-

зію на 1-е число «Нової Культури», при чому рецензент зокрема зупиняється на достоїнствах віршів П. Тичини й І. Кулика.

В ч. 159 «Укр. Щод. Вісти» містять статтю під заголовком: «Клим Поліщук торгує людьми». Стаття розглядає видання цього «українського письменника» — «Українській емігрант», яке має метою агітацію за переселення українського люду з Галичини до Бразилії, Куби, Аргентини, Мексики й викриває редактора, як агента великих пароплавних компаній і плантаторів — споживачів української робочої сили.

Останніми часами «Укр. Щод. Вісти» уділяють місце принципівим питанням з обсягу літератури й мистецтва. Так в ч. 186 знаходимо статтю «Футуризм», де дається негативна оцінка цього літературного напрямку; в ч. 202 уміщено статтю-відповідь на пропозицію одного дописувача газети про потребу керувати репертуаром робітничих аматорських гуртків в напрямі наближення його до потреб справжнього робітничого театру. На жаль, «Укр. Щод. Вісти» у відповіді відкидають раду свого дописувача, посилаючися на різні технічні «непереможні обставини». А між тим наблизити репертуар українських аматорських театрів до справжніх потреб робітництва давно пора. Репертуар бо цей й досі складається з творів таких як — «Сатана в році» (вистава від 23-IX—23 в Нью-Йорку), «Помста жидівки, або чортове кубло» (вистава від 23-IX—23 в Детройт) то-що.

Туж таки мистецьку справу освітлюють статті: «З театрального мистецтва в Нью-Йорку, де подається хроніка одного з найактивніших аматорських гуртків, при чому список виставлених п'єс складається з творів подібних до: «Пана Штукаревича», «Бувальщини» то-що; і статті — «Художні промисли на Україні», де подається хроніка з української прикладної художньої творчості і Театральне мистецтво на Україні», що інформує читачів про виступи театру ім. Франка й Березоля з його «Газом», «Жовтнем» і «Руром».

Детальному обговоренню й аналізу видавничого плану «Космоса» гуртування шеровців (акціонерів), яке Ви-ва «Укр. Щод. Вісти» провадять весь час, присвячено велику статтю в 2-х номерах під назвою: «Марксіська наука українською мовою». Окрім того кожне видання «Космоса» нотується й рецензується у відділі бібліографії «Укр. Щод. Вістей».

Українське видавниче життя в Америці гуртується навколо робітничих Видавництв «Molot», що одночасно є кольпортером українських видань з Радянської України й Галичини і Ви-ва «Kultura» (обидва в Нью-Йорку).

Канада має свої робітничі Видавництва — «Пролеткульт» у Вінніпезі і «Новий світ» у Montreal'i.

«Українські Щоденні Вісти» видають своїм новим цілорічним передплатникам даремно по 1-му прим. «Червоного Шляху» № 1, уміщуючи з приводу цього таку об'яву:

Нагорода.

Хто прише нову цілорічну передплату на «Українські Щоденні Вісти», одержить в нагороду оден примірник першого числа «Червоного Шляху». «Червоний Шлях» виходить в Харкові і є літературно-науковий, громадсько-політичний місячник. Має 390 сторін друку на гарнім папері із образками. Ціна його: долара за примірник. Купити його зараз ніхто не може і най ніхто не присилає замовлення, бо в нас мається тільки 45 примірників, котрих рішили дати в нагороду виключно новим передплатникам.

Отже, хто бажає одержати цей журнал даром, хай старається стати цілорічним передплатником «Українських Щоденних Вістей».

Старайтеся, щоб Ви були перші й одержали нашу нагороду, бо мала скількість цих примірників скоро розійдеться.

Передплату посилайте через поштові порекази, або в реджістрованім листі на адресу:

The Ukrainian Daily News
502 E. 11Th. St. New York N. Y.

Матеріал «Укр. Щод. Вістей» свідчить, що ширші кола українських робітників починають цікавитися

питанням виховання своїх дітей і власної самоосвіти.

Шпальти «Укр. Щод. Вістей» переповнені об'явами про робітничі школи, організовані переважно відділами Української Федерації Робітничої Партії Америки, або відділами «Товариства Техничної допомоги Радянській Україні». Де-які Видавництва постачають ці школи підручними книжками місцевого друку (маємо оголошення про вихід граматики й робітничої читанки в 3-х частинах).

На сторінках «Укр. Щод. Вістей» йде завзята кампанія боротьби з українськими парафіяльними школами і школами зорганізованими аполітичними, так званими культурницькими організаціями. Добрим знаряддям для такої боротьби є дописи про стан шкільної справи в Старім Краю—Галичині, про що в кількох дописах пише дорогобичський кореспондент, викриваючи ворожу до робітництва політику в шкільній справі українських патріотів-угодовців.

UKRAINICA

Вийшло друге видання II ч. громадсько-літературної хрестоматії на російській мові «Освобожденный труд» за редакцією І. Рабиновича з передмовою А. Луначарського вид. «Молодой рабочий» ЦККСМУ. Поруч з творами революційного характеру як російських, так і інших європейських письменників сюди увійшли й українські: Т. Шевченко—«Як би ви знали паничі» («Когда б вы знали, господа») — В. Винниченко — «На рабочем пункте» і Вал. Поліщук

кінцевий уривок з «Леніна» заголовком «Думы о грядущем».

— Кількома виданнями в Берліні, Варшаві та Вільно вийшла поема «Купа» відомого молодого єврейського поета Перца Маркіша на євр. мові,—де змальовано жахливі події в м. Городищі на Волині. Цей поет, який в 1921 р. пробував у Катеринославі та у Києві, має тепер з Берліну повернутись назад на Україну. В його творах відбилися події часу революції на Україні.

Бібліографія.

Г. Зиновьев. История Российской Коммунистической Партии (большевиков). Госиздат. Москва—Петроград, 1923 г., 50.000 экз.

У нас, хоч як це не дивно, немає ще й досі «Історії РКП». Партія наша й досі ще не висунула свого Франца Меринга, який би сконцентрував у єдиній монументальній праці колосальні матеріали, розкидані по нечислених газетах, журналах, брошурах та книгах.

На місце «Історії» останніми часами з'явилася ціла низка часом удатних, часом менш удатних праць, які в стислому огляді передають зміст жорсткої боротьби робітничого класу Росії, що нею (боротьбою) більш як три десятки літ керувала наша партія. Є деякі старі праці до цього питання, як от праці Н. Батурина, М. Лядова й інші, та зараз вони значно застаріли—це перше, а по-друге, їх доведено—у першого до 1908 року, у другого—до 1903 року.

«Історія РКП» тов. Зинов'єва не є праця історика, який зібрав зазначені матеріали, систематизував і оживив їх ідеєю. Це шість лекцій, які він читав перед 25-літнім ювілеєм нашої партії, що святкувалося його в березні сього року. Автор із скромності зазначає, що він видав оцю працю «тільки через те, що література до історії РКП поки що дуже бідна». Тов. Зинов'єв дивиться на свою працю яко на короткий вступ до історії нашої партії.

Проте, треба пам'ятати, що тов. Зинов'єв, яко один з вождів нашої партії, що перейшов укупі з нею довгий тернистий шлях, не покидавши її за найтяжчих часів, співвойовник, тов. Леніна й його найправовірніший учень, при своїх блискучих лекторських даних не міг не дати нам в своїй короткій історії дуже багато нового й цінного.

«Історію» подається читачеві в шістьох лекціях. В першій лекції автор аналізує поняття «партія». Він становить собі питання, що таке «партія», дефінує марксівське й буржуазне пояснення слова «партія», пояснює, чого буржуазна наука не дає слушного цьому слову визначення, наводить пояснення Мілюковські й есерівські й з'ясовує взаємовідносини між класом та партією. «Для нас, каже тов. Зинов'єв,—партія—не просто група однодумців або купка, людей, що зійшлися на спільній ідеології, котру вони незалежно від звязку з тим, чи іншим класом можуть виголошувати де завгодно. Задля нас партія—частина певного класу, що вийшла з його середини, звязала з ним свою долю». Далі тов. Зинов'єв виявляє історичні передумови, що призвели згодом до утворення РСДРП і РКП.

У другій лекції викладається спірка поміж народництвом та марксизмом в питанні про терор, про гегемонію пролетаріату в революційному рухові, полеміка Струве й Плеханова проти народництва й Леніна проти Струве та «легального марксизму». Період 80-их та 90-их років являється утробним періодом партії. Від «Союзів боротьби» т. Зінов'єв переходить до 1-го З'їзду партії, присвятивши перед цим кілька рядків «Бунду». Закінчується друга лекція аналізом «Економізму». Третю лекцію присвячено періоду 1900—1903 р.р., 2-му З'їзду РСДРП, розколу в її рядах і питанням, що призвели її до розколу.

В четвертій лекції розповідається про період наростання революції 1904—1905 року. Гострі суперечки лівого й правого крила С.-Д. в питаннях про збройне повстання, про революційне правительство, про взаємовідносини між с.-д. і буржуазно-ліберальними партіями. Відома річ, що революційне піднесення закінчилося збройним повстанням в Москві у грудні. Керівника й організаційна роля належала в ньому (в повстанні) більшовикам, їхньому комітетові, на чолі якого стояли були: небіжчик Шанцер (Марат), що вмер в 1911 р., теперешній Замнаркомвнсправ Володимирський, член нашої партії Седой etc. Живо змальовується відношення тов. Леніна до повстання. Воно протилежне до зрадницького відношення меншовицьких героїв. П'ята лекція охоплює період занепаду 1906—1909 р.р., шоста—добу «Звезды» й «Правды», війни до революції.

До книги додано: Маніфест 1-ого З'їзду РСДРП, Маніфест ЦКРСДРП до 25-ліття РКП і статтю т. Зінов'єва «Більшовики й гегемонія пролетаріату». «Історію» тов. Зінов'єва, звичайна річ, важко назвати підручником, та як допоміжна книга вона блискуча. Йй також не бракує де-яких хиб і де-яких прикрих пропусків. Так, приміром, тов. Зінов'єв зовсім не згадує про «Южно-Русский Рабочий Союз» в Миколаєві, групу «Южный Рабочий». Тов. Зінов'єв помилково одним з делегатів «Бунду» на 1-му з'їзді називає Косовського, а це був єдиний на цьому з'їзді робочий Кац. «Союзы борьбы» повстали в 1897 році в цілій низці міст, а тов. Зінов'єв вважає, що в Іванові-Вознесенському і в Москві вони існували в 1895 і 1896 р.р. Є ще кілька помилок в датах.

Через побіжність нарисів тов. Зінов'єв слабо розвиває цінні думки, кинуті ним принагідно. Так, приміром, кажучи про «Южно-Русский Рабочий Союз» 1875 року тов. Зінов'єв пояснює меншу ясність його програм, в порівнянні з «Северно-Русским Рабочим Союзом» тим, що «ріжниця соціальної прослойки» наклала де-яке тавро на перші робітничі організації: «Южно-русскую» й «Северно-русскую». «Північ—пише т. Зінов'єв,—увійде в історію нашої революції як революційна частина російського пролетаріату, в той час як уся контр-революція гніздилася головним чином на півдні, де вона невинно зароджувалася й набиралася сили». Аналізові зачепленого т. Зінов'євим питання можна присвятити цілу розвідку. Не дурно ж на всім протязі 25 літньої історії робітничого організованого руху меншовики були

трохи не виключними представниками Півдня, а більшовики—партія революційного марксизму—півночі.

Книгу, без сумніву, зустрине прихильно наша шкільна молода аудиторія. 50.000 примірників—тиражу, як на наш час величезного саме цієї книжки не вистачить. Книжку треба як найшвидше перекласти українською мовою.

До книги додано на першій сторінці знімки п'ятих найстарших соціал демократів: Леніна, Плеханова, Бабушкіна, Дубровінського й Я. Свердлова. Видано книжку прекрасно, папір добрий, друк чіткий.

М. Равіч-Черкаський.

Д. Мануїльський. «Нові проблеми». Видання Головополітосвіти. Видавництво «Шлях Освіти». Харків—1923 р.

Невеличка книжечка (42 ст.) передає основні моменти в роботі Пленуму Комінтерна (червень ц. р.). Автор аналізує три тактичних проблеми. Ці питання такі: 1) робітниче-селянський уряд, 2) національне питання і 3) централізм та децентралізм—організаційне питання Комінтерну. Ці три проблеми виникли не механічно, а в зв'язку з розвитком міжнародного робітничого руху, коли він наближається до захоплення влади, через це цілком черговим гаслом з'являється робітниче-селянський уряд. Тов. Мануїльський доводить, що останній маневр Комінтерну природно виходить із попередніх етапів його розвитку. Після III-го конгресу Комінтерн закликав до створення «єдиного робочого фронту». На віщо? По-перше, аби застерегти де-які комуністичні групи від «сектанського замороження», по-друге,—роскласти стару соціал-демократію, вирвати с-під її впливу робітничі маси. І зараз, коли під впливом германської компартії є біля 2-х мільйонів організованих в профспілки робітників, коли міжнародний союз транспортників за спільну роботу з Профінтерном,—не приходить вже говорити, оскільки доцільна була така тактика Комінтерну. Тепер перед ним нове завдання—завоювати не тільки робітничі маси, а й широкі шари трудового селянства та колоніальних народів. Селянство в багатьох державах з'являється значною соціальною силою, за винятком таких хіба держав, як Англія, Бельгія і то без колоній; тому досягнення влади можливе через блок з селянством і не через голову якої-небудь «зеленої селянської партії», а безпосередньо через блок «знизу». Тов. Мануїльський, як послідовний марксист, не вважає робітниче-селянський уряд за диктатуру пролетаріату, але такий уряд в процесі боротьби міг би стати на боротьбу за справжню диктатуру.

Національне й колоніальне питання з'являється також могутнім фактором всесвітньої соціальної революції, особливо в цю добу капіталізму, коли під гнітом імперіялістичних держав налічується до 930 мільйонів колоніального населення. Тут також потрібний блок,—союз пролетаріату з поневоленими імперіялізмом націями. Ось чому так завчасно поставлено це питання Комінтерном. Правда,

де-які секції його не розуміють цього питання, не вміють практично поставити його. Де-які секції боліють ще «дитячою хворобою», шкідливою «лівизною»,—«соціал-нігілізмом», базуючись на марксистським твердженні: «пролетар не має батьківщини». Цю голу схему переносять в дійсність, ігноруючи реальні умови, відсталість пригноблених націй, стихійний націоналізм, асиміляторство пануючих націй. Ця точка зору має своє «історичне» коріння. Ще «друг» Лафарг в 1866 р., як представник «Молодої Франції» на Генеральній Раді I-го Інтернаціоналу, заявив, що всі «нації—просто старі забобони».

Не даром же Маркс в листі до Енгельса з такою геніяльною критичною прозорливістю висміюював: «Наш друг Лафарг, здається, під одкиданням націй, розуміє зразкову французьку націю». Такого погляду, як «наш друг» Лафарг, додержувались в свій час польські комуністи т.т. Р. Люксембург, Радек, Дзержинський, в РКП т. Бухарін і інші, в німецькій компартії є також «націонал-нігіліська» опозиція. Але ця хвороба по секціях проходить, засвоюється марксіська, ленінська точка зору. При розборі цього питання т. Мануїльський зупиняється на особливо гострому, здавалось, дразливому, моменті. При теперішньому стані в Германії, коли французькі імперіялісти заняли Рур, чи має право німецька компартія одстоювати національні інтереси, потягти на боротьбу трудящих Германії проти Франції. Чи може вона за це братись як робітнича партія? Чи не буде це націонал-комунізмом, опортунізмом?—Ні, коли партія зберігає «своє обличчя», навпаки дуже добре коли їй вдається потягти на боротьбу проти гнобителів і дрібно-буржуазні елементи.

Нарешті, третя проблема, якої торкається тов. Мануїльський в своїй брошурі—це централізм й децентралізм в Комінтерні.

Ще в I Інтернаціоналі розпочалась боротьба між бакуністами, прудоністами, з їх анархізмом, індивідуалізмом проти централізму, «диктаторських» замахів Маркса. Це не була організація з твердою дисципліною, вона скоріш нагадувала спілку «професійних революціонерів».

II Інтернаціонал — це федерація незалежних національних партій, де кожна організація жила своїм «отрубним господарством» з міщанським демократизмом. Така організація «Friedensinstrument» — зброя миру, як колись назвав Кавцький, яка годиться тільки для мирного часу, а не для боротьби. Для завоювання пролетаріатом влади потрібна міцна, дисциплінована організація, з демократичним централізмом, як III Комінтерн.

I коли ми недавно спостерігали по де-яких секціях Комінтерну боротьбу за децентралізм (як от у французькій компартії і інших проти «диктатури» Москви), то тут як раз виявляється атавізм, традиції, опортунізм, перенесений із II Інтернаціоналу, від соц.-демократії.

Ось приблизно зміст цієї книжки. Ці всі питання освітлені дуже ясно й просто.

Книжка дуже «сезонна».

В той час коли пролетаріят Германії стоїть на передодні захоплення влади, з цими питаннями, викладеними в такій популярній формі, треба знайомити широкі робітничі маси.

Шаховицький.

Karl Joël. Die philosophische Krisis der Gegenwart.
Вид. F. Meiner. Leipzig. 1922.

Ця невеличка книжечка на 65 сторінок є промова ректора Базельського Університету, проголошена на академічному святі ще в падолисті 1913 року. Другим виданням з невеличкими змінами вона вийшла після війни в 1919 році. Врешті в 1922 році ми маємо оце третє видання без жадних змін в серії «Філософічні питання сучасности». Така сталість автора сама по собі дуже характерне явище. Це тим більш для нас цікаво, що в книзі дається огляд цілої сучасної німецької філософії з притяганням також і філософів інших країн: Бергсона, Пуанкаре, Шілера (Фердинанда, англійського «гуманіста») — прагматиків. Очевидно, великі світові події нічого не дали нового для філософії, ніяк не відбилися на ній. В передмові до другого видання автор сам так каже про це: «За п'ятиріччя з того часу (1913-1919) буря подій ще дикіше, ще вище підкинула чуже для думок життя й остільки ж глибше в тінь сховала чуже для життя думання».

Така надзвичайна віддаленість від життя дуже характерна для сучасної філософії і в цьому властиво й полягає її криза. «Коли я беру до рук книгу якого-небудь сучасного філософа, — каже один західний історик, — то я ставлю собі питання, яку він взагалі має уяву поза категоричною або порожньою партійною балаканиною, що відповідає рівневі середнього журналіста й що її можна зустріти у Гюйо, Бергсона, Спенсера, Дюрінга, Ейкена, — про фактичний бік світової політики, про великі проблеми світових городів, капіталізму, про майбутність державности, про російське питання».

Зараз це все поза межами фахової філософії. А колись було не так, колись філософи були громадськими діячами, політиками, цікавились прориттям каналів, гірняцьким ділом, технікою. І сама філософія їхня дійсно мала велике значіння для практичного життя. Але як же нам змальовує сучасну філософію Йоель. Вже давно філософія перестала бути універсальною наукою. Поволі майже всі науки увільнились с-під її впливу. Вона сама зробилась спеціальністю. Йоель означає її, яко спеціальну науку про дух, що відрізняється не тільки від усіх природничих наук, але й від усіх наук про продукти духовної творчости, про релігію, право, мову, мистецтво та економіку. Таким чином, як що відкинути ці «продукти», то для філософії лишається вивчення не об'єктів, а самого духу яко такого, — це «наука, що робить сам суб'єкт своїм об'єктом».

Тим часом всі інші науки, коли визволились с-під контролю філософії, не тільки остаточно заглибились в емпірію, в життя, але силою обставин сами почали філософувати. Тільки вже ця філософія

зробилась філософією не абстрактного духу та абсолютних норм, а конкретних фактів життя. Цей могутній розвиток філософії дійсності привів по всіх царинах до того, що над раціоналізмом ідеї запанував ірраціоналізм життя, «практика зробилась паном теорії, життя паном над думанням. Психіка цілком означається життям. Розум є рахівник на службі у життя. Абсолютних істин, вічних норм нема, все відносне, як у фізиці, так в соціології, так у психології».

Але в той час, як практичне життя та спеціальні науки про світ так руйнують усі абсолютні, філософи чистої думки, спеціалісти науки про дух, яко такий, силкуються як раз ті абсолютні норми викувати. Найбільш відзначаються в цьому три школи: марбурзька, баденська та гетингенська. При всіх різницях вони мають усі однозавдання, вони змагаються угрунтувати пізнання на розумі або на «чистому», «надіндивідуальному», «абсолютному», на «свідомості взагалі»; всі вони шукають за прикладом Канта критично-«раціонального», «апріорного», «трансцендентального» знання, яко «синтетичної системи пізнання». Для досягнення таких завдань ці філософи відвернулись від реальних фактів життя, заховались «у башті» чи «замкові»; і Йоель запевнює, що в тій башті вони не здобули нового хліба. Адже ж буття само по собі не має права існувати, тільки апріорна думка усталоє, що властиво можна вважати існуючим і що ні, бо дійсне «існування є існування думання».

Отже, «дві бойові лави протистоять тепер одна одній на полі ідейної боротьби: захисники влади думання та захисники влади життя, взагалі буття. Для одних буття є проста категорія думання, для других думання є просто витвір буття. Одні здобувають дійсність з істини, другі здобувають істину з дійсності».

Який вихід. На думку Йоеля, життя не може існувати без абсолютних норм і філософи не можуть вічно сидіти в своїй башті, бавлячись порожніми абсолютними формами. Вони повинні вийти з тієї башти й пустити в діло свої ножі. І життя скориться їм, бо, при всій своїй різноманітності та нерозумності, в основі його лежить схований абсолютний вічний порядок, той самий, що відкривав в самому собі чистий розум.

Не місце тут теоретично полемізувати з Йоелем. Книжка його містить багатий матеріал фактів, але що до висновків інколи здається просто наївною. «Дисертація була наповнена великими істинами,—провал цієї дисертації є факт». Проминула війна, прийшла революція, а філософи з башти не вийшли й не зважились приміняти в такі бурхливі часи своїх ножиків. Ні, вони навіть дужче заховавались. Правда, Йоель випустив за час війни книжечку «Розум в історії»; яка була її доля—не знаю, але ясно, що сучасна німецька філософія—та, про яку пише Йоель, не грає ніякої ролі в житті і в дійсності нікому не потрібна. І не тому, що наша епоха не має великих світових змагань, а тому, що сама ця чиста філософія вже давно лежить на смертельному одрі й постійно переживає все нові кризи. Ще в 1894 році вона здавалась вже

зовсім мертвою й В. Wahle, сам професор філософії, написав їй некролог під назвою «Вся філософія та її кінець». Але її якось підживили неокантіанством, неогегеліанством то-що,—до нової кризи. Чи вмере вона й коли саме? За відповіддю треба звернутися до життя.

А. Н.

Акад. Е. Ф. Карський. «Бѣлоруссы. Том III. Очерки словесности бѣлорусскаго племени. 3. Художественная литература на народномъ языкѣ». Петроградъ, 1922.

В цьому 3-му й останньому випуску 3-го, теж останнього тома своєї величезної праці про білорусів, котрою, сказали б ми, автор спорудив пам'ятник як білоруському народові, так і собі самому, славетній академик розстається поки-що з «Бѣлоруссами».

Не зайвим було б для українців довідатися про літературу спорідненого їм народу¹⁾, котра в багатьох відношеннях заслуговує уваги й навіть наслідування. Властиво кажучи, справжній розвиток білоруського красного письменства починається тільки в 90-х роках минулого століття, але за такий короткий час з'являється цілий ряд письменників, котрі подарували білорусам багато художніх творів.

І ось цю молоду білоруську літературу і розглянено докладно акад. Карським в його праці. Хоча повний розвиток білоруської літератури й взагалі білоруського національного руху можна починати з 1891 р., коли була надрукована «Dudka Bieloruskaja» Мацея Бурачка (псевдон. Франца Богушевича), але твори на народній білоруській мові були відомі й раніш. Цікаво те, що як і нове українське письменство, так само й білоруське письменство починається з «Энеиды, вывороченной на изнанку на Бѣлорусскій языкъ», котра з'явилася під впливом Енеїди Котляревського. На підставі поісованих имен Бонопарта та Кутузова, котрі згадуються в білоруській Енеїді (Дамоуки стали убиратца, як отъ Кургузова Липартъ), акад. Карський (ор. cit., стор. 17) terminus'ом post quem її появи лічить 1812 р. Автором її, мабуть, був мешканець смоленщини Ровинський.

Ось приблизно з цього 1812 р. і починається перша доба білоруського письменства, котра тягнеться до повстання 1863 р., коли старою російською владою було заборонено білоруським письменникам писати свої твори на рідній мові. Розвиток білоруської літератури на довгий час припинився, і тільки приблизно через 25 років починається її відродження, котре дало вже великі наслідки, особливо в останні часи, після революції 1917 р.

З першої доби білоруського письменства згадаємо тільки імена відомого приятеля Адама Міцкевича—Яна Чечота, котрий писав, між иншим, і по білоруськи, потім Людвиг Кондратовича—

1) Спорідненість ця полягає не тільки в тому, що обидва народи належать до східно-слов'янської галузі; є багато лінгвістичних рис, спільних укр. і блр. мовам, як на це вказував ще покійний акад. Шахматів. До його прикладів схожості можна де-що додати.

Сирокомлю, котрий, подібно Чечоту, теж був білорусом по походженню й де-що написав на білоруській мові, але більше все-таки належить до польської літератури; нарешті, спомянемо діди́ча Викентія Дуні́на-Марці́нкевича. Хоча рисою творчости письменників цієї першої доби є сентименталізм і дидактизм, хоча сам Дунін-Марці́нкевич часто в своїх творах доказує, що тверезий та слухняний селянин завжди одержує нагороду від уряду та діди́ча й що всі непорозуміння між селянами та діди́чами виникають тільки завдяки злим око́номам, одна́че інколи і в нього тяжке життя білоруського селянина викликає сумний настрій (див. на 63 стор.).

В протилежність Яну Чечоту, Дуні́ну-Марці́нкевичу та іншим старим письменникам, представники нового білоруського письменства — Богушевич, Іван Неслуховський, Янук Купала (псевдон. Івана Луцевича) та інші, всі по більшості селянського походження, не дають вже дидактичних порад, не малюють ідилій; майже через всі їх твори червоною ниткою проходить громадянський сум з приводу безнадійного життя білоруса. У віршах всіх цих письменників ми чуємо скарги на безземелля, на злидні та народню темряву¹⁾. Скаргуючись на свою злу долю, білорус в цих вершах часто висловлює й свої побажання, вони досить невеликі й помірні. В одній вірші Луцевича-Купали читаємо:

«Трэба нам, трэба перш-на-перш хлеба,

Хлеба каб стало на цэлінькі год,

Дроўцаў палена, конікам сена,

Капейку якую сабе на зварот...

Лепты, даўжэйшы зямелькі шнурокъ,

Сытай скацінкі, новай хацінкі,

Каб красаваўся пры хатце садок...

Цэлы адзетак, ксёнжак для дзетак;

Трэба нам школы на вёсках стаўляць...

Доктора трэба, шпіталь нам трэба» (ор. cit. стор. 260—261).

Такі ж самі побажання часто знаходило й у інших письменників (див. стор. 295).

Найбільше талановитим із зазначених письменників є Луцевич-Купала, відомий, між іншим, українцям своїми віршами, присвяченими Т. Г. Шевченкові (див. «Вінок Т. Шевченкові. Збірка з примітками М. Комарова. Одеса, 1912 р.», стор. 237—238 і 241—242).

¹⁾ Дуже яскраво в гумористичній формі малює злидні білоруса одна анонімна вірша «Тэатр». Один селянин з грішми, що одержав за дрова, проходив біля театру та почав хреститися. Але коли йому один «генерал» оповів, що це «ні моле́льня, а тэатр», він зацікавився й узяв квіток. В театрі він, як дома, зняв онучи та лапті. Побачивши як після плясу однієї танцюристки на сценку почали шпурляти квіти та цукерки, він сам кинув туди свою люльку й зібрався вже кинути й лапті, як тут його вивели два «генерали» й відвели до поліції. Але арештанське помешкання, де він перебував одну ніч, та хліб, що йому дали, так сподобалися йому, що бідолаха навіть не зрозумів, що це все є карою. Хліба дали так багато, що йому навіть шлунок заболів, і він решту відніс до-дому, де його дочки коштували цей хліб як ласощі.

В протилежність Дуніну-Марцінкевичу, новіші білоруські письменники починають помалу догадуватися, яка соціальна причина сприяла погіршенню матеріального становища білоруса. Полягає ця причина в загальній кривді капіталістичного устрою. У вірші «Мужык» блр. письменн. Конст. Мих. Міцкевич пише:

«Я балоты сушу,	Ды ня ежджу па іх,
Надрываю живот;	А хаджу пехатой
За безцэнак кашу,	Ў рваных ботах старых
Рыю землю, як крот	Часьцей босай ногай.
Усе вуглы і куты	Збудаваў я палац,
Сваім целом я змеў	Многа фабрык, мастоў
Ссек я лес і кусты	Сам же голы, як бац,—
І дарогі правёў;	Пары дзьве лахманаў» (стор. 293).

Той самий письменник звертається з грізним словом до панів:

«Ужо даўно вяроўкі
Вас, паны, чакаюць,
І па вас асіны
Сьлёзы праліваюць».

Але більш за все соціальні мотиви, заклик до боротьби за кращу долю ми подибуємо в дуже здатного письменника з робітників Дмитра Хведор. Жилуновича, чинбаря по фаху, редактора «Савецкой Беларусы.» Як грізно він закликає повстати за волю в однім вірші:

«І сцяг чырвоны адамшчэньня,
Жыцця шчасліваго той сцяг,
Ўздymай да сонца адраджэньня,
Панам-убіюцам—на іх страх».

Комуністичні ідеї відбилися в творах Плавника, єврея по походженню.

Згадані і де-які інші письменники пишуть також драматичні та більш значні по розміру епічні твори.

Від нових українських письменників відрізняється трохи Альберт Павлович своїм більш веселим настроєм та нахилом до гумору. В своїй праці, котру можна лічити першим вичерпуючим істор.-літературним оглядом всього білоруського письменства (бо «Гісторыя беларускае літэратуры» Горещького не задовольняє як слід науковим вимогам), акад. Карський не обмежився розглядом творчости відомих письменників. Він додав ще «Матеріалы для словаря остальных бѣлорусскихъ писателей послѣдняго времени», в котрих згадується рішуче все, що було надруковано на білоруській мові.

Визнаючи високу вартість праці акад. Карського, я, однак, наприкінці хотів би вказати на непевність його висновку (на стор. 442). З одного боку він каже, що «литература бѣлорусская, отличающаяся жизненностью, как провинціальная, будет существовать и развиваться», але з другого боку він посилається на слова

Бодуен-де-Куртене, котрий писав, що «бѣлорусскій языкъ столь близько къ языку великорусскому, что ему навряд-ли удастся удержаться рядомъ съ этимъ последнимъ. Для нуждъ изящной литературы и для нуждъ науки, бѣлоруссы будутъ, вѣроятно, пользоваться и впредь общерусскимъ языкомъ». Так і зостається невідомим для нас, яку власне літературну майбутність пророкує акад. Карський своєму народові.

П. Бузук.

Ак. Д. І. Багалій і М. І. Яворський. Український філософ Г. С. Сковорода. Державне Видавництво України. 1923 р. Книжка ця містить в собі дві промови, проголошені на ювілейному святкуванні, що відбулося 24-го грудня 1922 року в Харкові в Соціальному Музеї ім. тов. Артема.

Стаття Акад. Д. І. Багалія під назвою «Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода. Його життя, філософія й значіння» та М. Яворського «Гр. С. Сковорода і громадянство». До книжки додані—портрет Г. Сковороди та малюнок пам'ятника, поставленого в м. Лохвиці на Полтавщині.

Ми живемо в таку епоху, коли світогляд Сковороди сам по собі в цілому не відповідає потребам наших сучасників. Ми можемо поважати його лише, як велику людину епохи, як «гору серед степу» минулого. Для нас «лишається в силі наукова оцінка Сковороди, як історичного діяча в історичній перспективі на тлі його доби—тодішніх соціальних умов» (стаття Д. І. Багалія, стор. 47). Оцього питанню історичної оцінки Г. Сковороди, його повстанню з економічно-соціальних обставин того часу, головним чином, і присвячені обидві статті. Але вони містять у собі ще й багато де-чого іншого. Акад. Д. І. Багалій, відомий як найбільший знавець Г. Сковороди, що багато років працював над його вивченням, зараз приготував велику працю про нього, що ґрунтується на виданих і невиданих джерелах і охоплює Сковороду з усіх боків. Ця промова є почасти резюме тієї великої праці й дає одночасно систематичну спробу порушити та розв'язати найважливіші питання, що торкаються Сковороди (стор. 10). Так само М. І. Яворський, спеціально розглядаючи зв'язок Г. Сковороди з його соціальним оточенням, розглядає також багато питань, що торкаються його філософії, етики, громадських поглядів. Обидва історики дають в своїх промовах перш за все соціальну та політичну характеристику доби XVIII віку. Зокрема Д. І. Багалій з'ясовує, на підставі своїх дослідів та невиданих матеріалів, походження Г. Сковороди з найбільш ширів тодішнього козацтва та його постійний зв'язок з народною «незастоїтською» стихією. М. І. Яворський вивчає, що філософія Г. Сковороди «опиралася одною ногою почасти на матеріалістичному світогляді придушеної української буржуазії, а саме—своїм матеріалістичним пантеїзмом, а другою—стояла на сектійській утопійності українського селянства своїм етичним евідемонізмом та містичною формою

виложення думки (56). З другого боку світогляд Г. Сковороди повстав, як контраст, як «антитеза до сучасного йому так матеріалістичного, як і ідеалістичного світогляду українського дворянства та російського капіталу» (61). Далі М. І. Яворський спеціально спинається на громадських поглядах Г. Сковороди.

Таким чином в цих двох статтях положений основний камінь економічно-соціальному аналізу діяльності Г. Сковороди. Однак, мені здається, що аналіз цей не можна вважати вичерпуючим і остаточною, і з цього боку Д. І. Багалій, що більше спинився на самій індивідуальності Сковороди, на самих фактах його життя, більш детально підійшов до його взаємовідносин з соціальним оточенням. Д. І. Багалій де-кілька разів підкреслює, що Г. Сковорода, властиво кажучи, був людиною «декласованою» (16, 21, 42). Хоча він і був сином «незаможника», але вже 16 років покинув Чернухи й на його психологію почало впливати інше оточення. Крім того, належність до хоч і бідного, але все ж козацького стану, «гарантувала йому у всякому разі особисту волю та дала йому психологію вільної людини: у нього не було такого гострого почуття ненависти до панства, як у кріпака Шевченка» (22). Такого роду декласовані люди, відірвані від свого первісного стану та його ідеології, починають виробляти світогляд під впливом ідеології інших груп населення, первісно їм чужих. Отже, таких людей «не можна цілком з'ясувати тільки економічними умовами (загального характеру—А. К.): поруч з ними тут виступають індивідуальні умови, що розвинулися завдяки своєрідності природних здатностей та того оточення, в котрому пробувала особа» (ст. Баг. 11). Г. Сковорода віддав належне суто козацькій ідеології в своєму віршику «Що то за вольність», де він вихваляє Хмельницького. Але походження Г. Сковороди само по собі ще не може з'ясувати його світогляду,—він рано одірвався від рідної хати. Довгий час він був зв'язаний з церковними сферами, потім на нього вплинуло перебування в шляхецьких колах і особливо педагогічна праця (між шляхецькою молоддю в колегіумі), і лише після уходу з колегіуму він знаходить широку сферу діяльності серед селянства. Звичайно, Сковорода був дуже незалежною людиною й може ніколи остаточно не втратив зв'язку з народом, але все ж переминам в його житті відповідають певні зміни, етапи розвитку в його світогляді, зміни в його стилі то-що. Аналіз цієї еволюції під впливом і власного розвитку і, головне, зовнішніх обставин та зміни соціального оточення я пробував зробити на основному для Сковороди етичному питанні у своїй спеціальній праці, присвяченій етиці Сковороди. В кількох словах (10 хвилин), я пробував подати її результати на тому ж таки ювілейному святі. Там же розглядається й еволюція соціальних поглядів Сковороди. Ще зроблю де-кілька дрібних уваг до статті Д. І. Багалія. Цікаві дрібниці. 1) Г. Сковорода розповідав про один дуже важливий в його житті сон, що він ніби бачив «опівночі грудня 24 числа 1758 року в селі Коврай». Д. І. Багалій гадає, що «ця фантастична форма (сну), звичайно,

тільки прибрана навмисне Сковородою задля того, щоб висловити свої думки» (27). Може Сковорода й міг би таке зробити, але навіщо було тоді вказувати день і годину цього сну. Про сон цей сповіщає Ковалінський, але бачив його Сковорода тоді, коли він з Ковалінським знайомий ще не був; отже, він розповідав йому про сон далеко пізніше, значить Сковорода побожно зберігав у пам'яті всі обставини (годину, день) сну. Мабуть він його таки бачив. 2) Наведена дуже важлива недрукована фраза з «Потопу Зміїного»: Сковорода, висміюючи біблійні оповідання, між иншим, каже: «тройца во единице, единица в тройце бытъ не может». Це місце спростовує всі міркування з приводу віри Сковороди в тріюбо та в християнську догматику (див. «Червоний Шлях», кн. 3, стор. 287).

Наприкінці ще одно словечко з приводу видання: на обгортці великими літерами бачимо такі помилки: 1) злучник и замість і, 2) «українский», замість—ський, 3) «Державне Видавництво України». Гидко дивитись. Видавництво дійшло до «Єри». Далі йти нікуди.

А. Ковалівський.

М. Плевако. Хрестоматія нової української літератури том 2 (від початку 80-х років до останніх часів). Рекомендована Головою Наркомсвіти УСРР як підручна книга при вивчанні української літератури в старших групах трудової школи. Кооперативне Видавництво «Рух». Харків, 1923, стор. XVI + 528 великої вісімки.

В перші роки революції українська трудова школа не мала жодного підручника по українській літературі. Говорити про підручники галицькі тут не доводиться, бо ні хрестоматія Огоновського, ні така сама Партицького, ні «Вибір» з творів укр. письменства Барвінського, ні хрестоматія Крушельницького до вжитку в укр. трудовій школі Наддніпрянщини зовсім не надаються. «Хрестоматії» М. Сумцова з старовинної літератури та з народної словесности занадто застарілі по методу і вбогі що до змісту. Їх замінили хрестоматія Ол. Дорошкевича й Л. Білецького, але й ці обмежились тільки літературними зразками до Котляревського та частиною народної словесности. Тим часом школа вимагала в першу чергу хрестоматії нової української літератури від Котляревського й до наших днів. Правда, Ол. Дорошкевич хотів заповнити цю прогалину виданнями окремих творів і вже появилися були дві книжки «Енеїди» Котляревського та 20-40 роки XIX ст. в укр. літературі, але на тому справа поки-що була закінчилась. Мусило минути з початку революції аж шість років, доки трудова школа дочекалася першого справжнього підручника-хрестоматії укр. нової літератури.

М. Плевако зрозумів, що краще таку хрестоматію починати з останніх періодів історії літератури, аби в найпершу чергу познайомити учнів з тими творами письменства, котрі ближчі їм по часові й по змісту. Таким чином автор рецензованої книжки уникнув помилки Ол. Дорошкевича, Л. Білецького та М. Сумцова, котрі починали з старовинної літератури і до нової не мали змоги дійти.

Старі, як російські так і українські, хрестоматії містили тільки тих письменників, котрі були зрозумілі ширшим колам міщанської верстви суспільства, і залишали на боці не тільки найновіші напрямки в літературі, але й символістів, неореалістів та модерністів-імпресіоністів. Учні не мали змоги познайомитись з новими течіями в поетичній творчості і, пройшовши по такому підручникові історію літератури, не мали й найменшої уяви про ті літературні інтереси, які викликались новими обставинами. М. Плевако зарадив цьому лихові тим, що вмістив у свої хрестоматії навіть твори тих наймолодших письменників, що тільки що виступили. Його праця нова ще й тим, що не хибить естетичізмом. Це не вибір «художньо-викінчених» шедеврів української літератури; автор, як і сам зазначає в передмові, намагався витримати певний підхід—найлучче підкреслити соціальні моменти в нашій літературі в умовах невинних змін в економічній структурі України, але одночасно дати місце й представникам «чистої» поезії, майстрам техніки, форми. Такого підходу старі підручники дбайливо уникали, і нам, свідомим значіння літератури в класовій боротьбі суспільства, треба цей підхід широко вітати.

Кілька сторінок передмови дають коротенький нарис історії української літератури од Франка до «Гартованців» і «Плужан». Автор пояснив тут зміну літературних форм і напрямків різними соціально-економічними умовами, в яких перебула Україна від 80-років минулого віку до наших днів. Це зроблено як слід тільки, на нашу думку, варто було б вказати й на впливи західно-європейських літератур та літератур слов'янських. Ясно, що капіталізм на Україні перед великою революцією тільки що починав розвиватись, а вже до цієї революції в нас появилася символізм, футуризм та імпресіонізм, що виникли в наслідок суперечностей прихованих у капіталістичному ладі, як ознака розкладу останнього. Значиться ці течії виникли під впливом заходу.

М. Плевако зробив до речі, що на початку своєї хрестоматії дав список загальних розвідок, статтів та оглядів новоукраїнської літератури. Цей бібліографічний показчик, що займає три сторінки петиту, досить повний, але гадаємо, що можна було б його ще трохи поширити. Чи не краще було б, напр., замість дрібних заміток вмістити в ньому такі книжки як А. Ніковського «Vita nova»—першу критичну книжку про поезію революційного часу, і подібні їй?

Бібліографія перед творами окремих письменників доповнює загальний бібліографічний показчик, а біографічні відомості про авторів коротенькі, як і треба. Неприємно вражають «лірические отступления» в біографіях наймолодших письменників, напр. Вал. Поліщука, Гр. Косинки, М. Семенка т. и.

Дивує нас, що автор не вмістив жодного твору такого письменника як М. Павлюк, в котрого соціальні мотиви—єдині. Правда, досі Павлюка чомусь письменником не вважали, але його твори варті тепер більшої уваги. Так само пропущено між найновішими

письменниками Я. Мамонтова, М. Івченка, М. Йогансена, Шкурупія та инш. Тут же вміщено поетів другорядних і третьорядних, а старших письменників другої величини пропущено. Гадаємо, що краще було б революційну літературу якось різко одмежувати від дореволюційної, або подати літературу від Тичини (тоб-то від 1917 року) в окремій книжці, котра мала б характер альманаху.

Ще кілька уваг, що до змісту хрестоматії. В ній, крім драматичних творів Л. Українки, не показано більш ніяких творів драматичної форми. Хіба ж українська література їх не має? Ні одного уривка з п'єс Франка, Цеглинського, Винниченка, Черкасенка, Олеся і т. д. Це велика прогалина, яку в другому виданні треба буде заповнити. Далі: в біографіях окремих письменників революційної доби у кількох місцях сказано: «В історію української літератури увійшов, як пролетарський поет («Історія українського письменства» — конспект Сулими...). Що це таке? Хіба в історію літератури входять по «конспектах», як по паспорту? Чи автор сам боїться вводити «новичків» у літературу і мусить на когось зсилатись, що, мовляв, то не я, а он той увів його, так що... І так далі..?

Не дивлячись на ці недогляди, книга М. Плевако досить солідна. Це досі єдина підручна книга-хрестоматія в нашій шкільній літературі, солідна й необхідна. Зверхній вигляд нічого — тільки ріжний папір, кепська коректа й недоречні кінцівки псують вражіння. Але виданням цієї книги видавництво зробило велику послугу нашій шкільній справі. Видати підручник на 34 аркуші друку — це зараз не така легка справа.

І. М.

Б. Якубський. «Соціологічний метод у письменстві». Вид-во «Слово». Київ 1923 р.

В цій книжечці автор коротко розповідає про залежність ідей та форм літературних творів від економічно-соціальних явищ, про те, яку роль при цьому грають географічні обставини, літературні впливи, яке відношення між формою та змістом в творах письменства, як погодити старі методи дослідження в історії письменства, особливо так званий формальний метод, з економічно-соціальним і т. н. Завданням книжки є допомогти українській «читаючій публиці» й особливо критиці, вийти з вузької сфери чисто літературного приймання й оцінки творів, показати, що хоча «ніхто не має претензії на володіння вічною науковою істиною» (стор. 43), але все ж «є наука, з досягненнями якої не можна не рахуватися» (42), а тому за наших часів відкидати залежність літературних явищ від економічно-соціальних зовсім неможливо.

Б. Якубський відомий у нас дослідувач літературної форми (чудовий його аналіз форми творів Шевченка). Ось чому найцікавіші сторінки в його книжці ті, що торкаються як раз залежності літературних форм від економічно-соціального оточення (стор. 16—19 та розділ VII). Форму й зміст в літературному творі відділити не можна. Цьому присвячений цікавий розділ (VI). Але все ж

предметом досліду науки історії літератури повинна бути тільки форма. Так робить кожна наука, штучно віділяючи свою сферу з неподільного світу явищ. Таким чином формальна метода є справжньою й найбільш властивою формою в історії літератури, принаймні при першому аналізові матеріалу. Але форма творів цілком залежить від економічно-соціальної основи життя. Цьому дані цікаві й блискучі приклади,—особливо аналіз Б. Арватова, синтакса Маяковського та мова революційних творів В. Брюсова. Таким чином аналіз форми приводить до аналізу економічно-соціального. Особливо цінна тут увага, що часто аналізом форми далеко краще можна усталити соціальне оточення автора, ніж аналізом змісту, бо «ідеї найлегшим чином обманюють». «Найчастіш, мабуть, несвідомо й для себе самого, письменник висловлює ідеї, що підказані йому не з глибокого й міцного ґрунту його соціального оточення, а літературними впливами, модою, традицією, нерозумінням себе самого» (53).

Ще цікавіші уваги Б. Якубського що до форми в новітньому, особливо пролетарському письменстві. В першу добу розвитку літератури дуже мало дбають про доскональність форми. Вся увага звертається на зміст: простою одноманітною формою змальовується життя святого, ведеться проповідь, однаковим розміром пишуться довжелазні поеми про вчинки героїв, наївно прості малюнки каткомб. В часи літературного занепаду, кінця, навпаки зміст перестає цікавити авторів і вся увага звертається на естетичне вражіння. Виходячи з класового розуміння історії, Б. Якубський зауважує, що явище це зв'язане з розвитком та занепадом класів. Література останніх часів спеціально культивує форму, нехтуючи змістом. Це тому, що ця література була ознакою занепаду буржуазної класи. Письменники «бояться аналізу громадських ідей у творах письменства тому, що ясно бачуть, як ці ідеї непереможно свідчать про занепад і виродження їх класу» (29). Лишається розважати чистою красою, виточеною формою. Пролетарська література, каже Б. Якубський, навпаки, є свого роду народження, початок нової ери. У пролетарських письменників такий новий і важливий зміст, що вони мають нахил нехтувати формою, в них «форма відстає від змісту» (36). Так є, це—історія, п. т. так мусить бути. Мусить, але не повинно. Б. Якубський теоретик і сам кохається в студіях форми. Він усталоє, що «мистецький твір будується на гармонійній єдності змісту й форми» (36), а тому чергове завдання нашого молодого письменства—«виробити форму, що відповідала б новому змістові» (36). Пролетарським письменникам треба зайнятись формою. Як що вищезгадана думка подібності до повстання нової літератури вірна, то висновок не логичний. Як що пролетарська поезія є дійсно нова епоха, початок нової ери, свого роду пісня про Роланда, як що паралелізм вірний, то не можна радити цій первісній, глибоко змістовній пісні шукати виточення форм Аріоста. Вони прийдуть, але не зараз. Але можна трохи инакше поставитись до тієї тези Б. Якубського. Він сам зауважує, що пильне

відношення до форми, спеціальна зацікавленість формою не є лише ознакою буржуазного естетизму. Воно повсгало з загальної сучасної спеціалізації життя. Працювати над виробленням ідей, ідейного змісту для творів, є справою різного роду спеціалістів-ідеологів. Тоді дійсно справа письменника, особливо пролетарського, полягатиме як раз у виробленні форми, перетворенні ідей, готових ідей пролетарської ідеології, в мистецькі образи, що задовольняли б естетичні потреби пролетаріату, збуджували б, розвивали б у ньому пролетарські, класові емоції. Оскільки є потреба за наших часів в такого роду творчості й чи не далеко більше сучасні читаті потребують просто «змісту» без спеціально обробленої форми, це вже інше питання. «Є епохи уважні до літератури й байдужі» (16), є епохи, коли «мовчать музи» (16).

Тепер що до загально-історичного змісту книжки. В цій книжці автор не виявив себе ані істориком, ані широким систематизатором людської думки. Він раз на завжди рішив, що «механізм» життя відомий і зрозумілий» (2), а тому лишається тільки звернутись до «найавторитетніших дослідувачів» (Г. Плеханова, Фріче й навіть Мюлера-Фрейенфельза). Там «остаточну формулу механізму» життя й знайдемо. Тим часом вже сама назва книжки викликає непорозуміння. «Соціологічний метод»,—ц.т. залежність літературних явищ від соціальних, громадських. Але ж таку залежність можна установити на різні лади,—від «духу» епохи, «національного призначення» то-що. Метода Тена теж соціологічна. В книжці йде мова про залежність економічно-соціальну (в марксівському розумінні). Отже, назва не відповідає змістові. Б. Якубський зве всі ті методи історичними. Можна розглядати історично розвиток літературних явищ без жодного зв'язку з загальною історією чи взагалі з оточенням. Далі, автор пише сам і доводить текстом з Плеханова, що мало сказати взагалі «письменство відбиває життя»,—треба детально проаналізувати, в чому полягає «механізм життя», та як же саме, на підставі яких залежностей цей вплив відбивається. Все це, на жаль, в книжці накреслено в занадто загальних рисах. Автор дає ряд тверджень взагалі про залежність, про ролі класів, про географічні умовини й т. и., спростовує вульгарне розуміння марксизму, ніби література є «служницею агітації» (44) й т. и. Але до суцільної системи це все не зведено. Увесь «аналіз залежності явищ письменства від соціально-економічних умов» (розд. III) є просто ряд тверджень у 8-ми пунктах, що властиво нічим не зв'язані. Особливо в найважливішому питанні про «взаємовідносини», про «зворотний вплив» ідеологічних явищ на основні чинники історії, автор лишається цілком безпорадним. В другому місці він каже: «коли тільки змінюються в історії відносини поміж класами, зараз відповідно змінюються й погляди», отже «наша свідомість надзвичайно мало стала, мало стійка» (54). Автор судить по тому, що діється з його сучасниками й не бере на увагу того факту, до якої міри в дійсності в історії стали й тривкі ідеї та естетичні звички людей, до чого «свідомість» відстає від життя, так що

утворіння цілої економічної класи ще не означає, що зараз же утворюється й її класова свідомість. Все це основні, важливі питання й краще було б, як би Б. Якубський так і назвав би їх питаннями.

Наприкінці і в середині книжки подані цікаві бібліографічні вказівки.

А. Ковалівський.

Книга — журнал літератури, критики, бібліографії. Ч. 3. Травень-липень. «Книгоспілка». Харків. 1923 р.

Третє число позбавилося вже від історично-літературних розвідок і набуло характеру близького до бібліологічного органу. Проте, не все гаразд і з 3-м числом: 1) Вийшло в вересні замість липня і тим самим де-які матеріали вже застарілися. 2) Містить статтю Агуфа, про яку можна сказати: краще нічого не говорити мовчки, ніж нічого не сказати на 2^{1/2} сторінках і без того тісного часопису. 3) Ще не покинув утравистичного принципу, причому невідомо чому саме дає на рос. книжки українські рецензії, а на українські книжки—російські. Може для взаємного ознайомлення з мовами? 4) Взяло приклад (а може й самотужки дійшло) з Всеукраїнської Академії Наук (Збірн, Істор.-філол. Відділу. кн. III) поновлювати в укр. літературі бабу Параску й бабу Палажку—це я про лист О. Курило. 5) Неуважно зроблено коректу індексів, які при найменшій друкарській помилці втрачають всяке значіння.

Це хиби. Позитивні риси треба підкреслити особливо, бо вони вказують на поступ.

1) Стає із літературно-критичного науково-бібліологічним.

2) Обіцяє стати періодичним замість спорадичного.

3) Краще й влучніш підбірає рецензійний матеріал.

Рецензентові годиться висловити побажання:

1) Аби покинуто було плутанину мов. Це zarazом і в адресу Книжкової Палати, бо бюлетені бібліографічні можна друкувати й укр. мовою.

2) Звернути уваги на закордонне книжкове життя.

3) Збільшити бібліологічну хроніку.

4) Притягнути до співучасті книжково-наукові установи та окремих книгознавців (особливо киян, їх таки є чимало).

Юр. Меженко.

Знаття. Щотижневий популярно-науковий і громадський журнал. Видання «Хозяйство Донбасса». Харків. Число на 29 с. іл 4^о. Ч. ч. 1, 2, 3, 4, 5. 1923 р.

13 серпня ц. р. почавшись, журнал уже набрав певної фізіології й згуртував біля себе популяризаторів з різних галузів знання. Маючи на меті обслуговувати робітництво й селянство, він виходить двома виданнями—російською й українською мовами. Приступніший за колишній «Вестник Знания», по добору матеріалу, він дає відповідь на головні запитання наукові, що можуть зараз

виникати в широких масах. Він мав завданням опрeдiлювати їх світo-гляд i давати розумiння oколишнiх явищ життя, щоб у такий спoсiб допомогти вийти з руїни та злиднiв i пiдняти культурний рiвень i самосвiдомiсть. Для цього робiтникам, звичайно, пoтрiбнi технiчнi знання, eкономiчнi й полiтичнi (по iсторiї й теорiї класової боротьби). Їх, як i природничi (по хемiї, фiзицiї, бiологiї, астрономiї) i дає переважно журнал, зрiкшися своїх, поставлених напочатку, широких завдань: що-тижня освiтлювати внутрiшнє й мiжнароднє життя, присвячувати окремий вiддiл фабрикам i заводам, їхнiй працi та професiйно-освiтньому руховi на них, давати також освiтлення сiльського побуту. Немає в журналі й вiддiлу красеного письменства, коли не залiчувати сюди випадково видрукуваної в 4 ч. «Пiснi Комсомольцiв» П. Тичини та нарисiв про походження мови й письменства (Н. Жiнкина), написаних у белетрист. формi, а також агiтки М. Горького «Один з королiв республiки» (ч. 3).

Таке звуження своїх завдань шкодить журналовi, роблячи його, не дивлячись на добрий зовнiшнiй вигляд i велику кiлькiсть iлюстрацiй, нудноватим. В ньому всебiчного пожитку пролетар, що навряд чи зможе передплатити бiльше нiж одно яке перiодичне видання, не знайде.

Видрукований матерiал робить вражiння випадковостi, якоїсь роскиданостi. Перше число, напр., трактує про походження людини, iсторiю здобування електричностi, про розвиток лiтакiв важчих за повітря, про зоряне небо, Т. Мора й транспорт; у другому—знаходимо статтi про дрова й вугiлля, про склярство, сталактити, рудниковий газ, топку, котли, малярiю, фiнansi, чудеса; у третьому—про Ленiна, сучасний аероплан, значiння холоду в життi людини, метричну систему; в четвертому—про землетруси, татарщину, хрест, грошi, алюмiнотермiю, хлiборобство, тепло, пошестi; у п'ятому—про робiтничий рух у Японiї, про Гракха Бабефа, iндекси, соду й т. д.

Цим статтям не можна вiдмовити в умiлому й приступному викладi, але в усьому бракує якоїсь системи, що стає конче пoтрiбною, коли викладаються не якiсь новини чи сучаснi вiдкриття.

Журнал робить заходи анкетою з'ясувати, чого вимагають читачi, i це буде для нього на користь.

У всякому разi в ньому не пошкодить вiддiл художнiй. Це зрозумiли його сотоваришi, кооперативна «Нова Громада» й «Сiльсько-Господарський Пролетар», що в них вiдчувається зразу зв'язок з мiсцями й пульс життя, хоч технiчно вони й гiрше обставленi.

Але все ж «Знаття» є свiдком, що ми вступаємо в полосу культурного життя будiвництва. Можна йому побажати тiльки поступування що до добору матерiалу. Тодi він набуде поширення й дiйсно обслоговуватиме маси.

Іван Капустянський.

О. Синявський. Украинский язык. Пособие для практического изучения украинского языка на рабфаках, в техникумах, курсах для взрослых, а также для самообразования. Одобрено Методком'ом Главпрофобра Н.К.П. УССР. «Книгоспiлка» 1923.

Ім'я О. Синявського, автора кількох уже практичних підручників до вивчення української мови, між іншими й прекрасного «Порадника», само ручиться за якість книги. І справді, повнотою своєю, доскокальністю формувань це один із що-найкращих української мови підручників взагалі. Отож тим прикріше вражають де-які дрібні хиби, що їх не виправлено й «при печатанні доповнительного тиража». Не будемо спинятися при таких твердженнях, як:

«Согласные перед украинским «е»...» не настолько тверды (курсив наш), как если бы произнести по русски «избо» (стор. 2) або:

«Апостроф в украинском ставится после согласных», когда они не сливаются с последующими я, ю, є, ї» (курсив авторів) (стор. 3).

І багатьох інших, обережно висловлюючись, невдалих твердженнях. Не будемо на них спинятися, бо їх обговорив компетентний рецензент К. Німчинов у «Книзі». Дозволимо собі лише на те, щоб заважити де-що, чого не визначив згаданий рецензент і що «поп ео mīnus», здається нам, заважити доконче треба.

Знову поминемо де-які дрібненькі хиби на вірець того, що автор, безперечно, надто захоплюється теорією (своєю) асиміляції голосозвуків у двох, що поруч себе стоять, складах. (До цього, наприклад, твердження, що «о» має нахил до «у» як раз перед складом з «у» і до того приклад «вигострію» (!!); важко сказати за сучасного стану діалектології, яка є умова звуження о > у, та можна з певністю сказати, що «у» в дальшому складі тут не при чому). Поминаючи цей (й інші) недогляди в формулюваннях фонетичного характеру, спинимось на небагатьох істотніших хибих фонетики О. Синявського.

Сюди треба віднести три фонemi «л» в українській мові. Хоч як старе це твердження (а його можна знайти мало не в кожній шкільній граматиці!), воно цілком невірне. Тільки в західно-українських говірках трапляється задне «л»; для говірок, що є основою літературної мови, є тільки дві фонemi: «л̑» «середнє» і «л̑» «м'яке». Немає в тому ніякого сумніву, що середнє «л̑» має різні підфарбки в залежності від того, який голосний по ньому йде, та окремої велярної фонemi в нас на наддніпрянщині й на лівобережжю немає.

В зв'язку з цим цілком хибне також твердження авторове, ніби середнє «л̑» «особенно характерно выступает перед согласными, за которыми следует «и» или «е»: сильный, мельник... etc, тоб-то, ніби «л̑» в «сильний» не таке, як «л̑» в словах «сильна, сильного, сильному» etc. (!!)

На стор. 11 читаємо: «Как бы в параллель с очень распространенным переходом «о» в «а» в глаголах русского языка (ходить, расхаживать) в украинском при полнейшем отсутствии этого перехода распространен...» (курсив наш). Яко ілюстрацію до «полнейшего отсутствия» дозволимо собі навести:

могти: вимагати

гонити: ганяти

ломити: ламати

вхопити: хапати

скакотити: скакати... (цітуємо з тієї ж книги, стор. 9).

Що до «заміни» «в» і «у» «й» та «і» є в автора кілька сумнівних (хоч і дуже традиційних) тверджень. Справа в тому, що хоча б у прикладі з Шевченка «шубовсть в воду», або «заходилась вчити» не можна говорити про «стечение согласных» — це було б фетишизмом напису. «В» — і взагалі не «согласний» в укр. мові, а тим паче тут. Прислухаючися до живої мови, легко помітити, що «в» і «у» різняться в таких випадках тільки довгістю, ніяк не якістю. Що правда, цю традиційну помилку знаходимо: в рецензента книги, і в О. Курило і т. и. Non eo minus — це все ж таки помилка.

В слові «манах» «о» зовсім не «перейшло» в «а», бо слово це узятو з новогрецького вже *manastirion*, *manachos*. Що до вимови, можна б іще відзначити традиційну знову і теж невдалу характеристику українського «и» яко звуку «середнього між рос.» «ы» та «и». Треба б: між «ы» та «э»! Так само автор рекомендує вимовляти вкр. «н, д, т, л» (в «діл») «при таком же положении языка, как при ни, ди, або на, да, Треба б: «више на піднебінні, ніж при «ни, на».

Що ж до написів «стриміти, хрибет, кликотіти, гриміти»... то їх можна тільки привітати, яко правильні історично й до того ще вони заводять однастайність у правопис складів із старим «РѢ, ЛѢ...»

Морфологію — мабуть чинена найкращий розділ книги О. Синявського, викладено дуже докладно й з властивою авторові точністю. Ні в морфології, ані в словотворі й у правописі ми не знайшли нічого істотного, що можна б закинути авторові, що потребувало б доконче виправлення.

В розділі «ударение» випущено чомусь наголос прикметниковий. Добре викладено хоч і коротко складню. Що до правопису, то не можемо погодитися хіба тільки з написом «щой-но» (стор. 105). В цьому слові дві частини «що+йно» (другій частині відповідає чеське «*jep(o)*», словацьке «*lep*» etc. Той факт, що в українському маємо взагалі «форму—но», не стоїть на перешкоді історично правильному написові що+йно. Адже ж ми слово «наймав» відчуваємо, як «на+ймав», хоча окремо маємо тільки «мав».

М. Йогансен.

О. Слісаренко. Поеми. *Panfuturysty*. Київ, 1923.

Чимось минулим тхне від збірки О. Слісаренко. Ще так ніби недавно Семенко написав свою «Каблепоему» (що правда, «Каблепоема» ця і тоді вже видавалася досить нудною), та якось ніхто не помічав неймовірної гіперболичности образів, реторичного тону, зарозумілої похвальби її. Потебня сказав якось (про Гоголя), що різниця між гіперболою й брехнею та, що гіпербола захоплює читача; коли ж цього захоплення немає, то гіпербола перестає бути гіперболою й стає звичайно собі брехнею. Семенківські: «переставим ріки», «вимотаєм планету», «зсунем верховини й хребти», «1925 р. радіо трам Земля-Марс», що в хвилі піднесення, в хвилі найгострішої боротьби, видавалося «гіперболою», тепер стало «звичайною собі брехнею» ще й поганою українською мовою.

І коли читаємо в Слісаренка:

«О, родиться річка моя
і кулю земну опереже
великодню стрічкою (курсив авторів),

або в іншому місці:

«Води морів
під ногами моїми
тверді, як скло»

або:

«Я відчуваю у грудях
електрони жагучо-рухливі» (курсив наш)

то це зараз все вже трохи смішно: читач почуває, що автор його не злякає, хоч і має здатність просто-таки «відчувати електрони» в своїх грудях. Та це поеми 1919-го року, отже просто запізно їх видруковано. Аж от поема «Ціклони» року 1922-го.

Тут уже, правда, не сам автор з'являється перед читачем в такому грізному вигляді, а «Ціклони». Тема поеми така: Ціклони загрожують зруйнувати старий світ і розмити місце, щоб можна було збудувати новий. Кінчається закликком:

«Руште,
окіяни на суходоли—
обмити
забруднений сволочю
рай!»

Словом сказати, космічні сили все ще на послугі в наших поетів!

Поза цими, в суті речі зовнішніми, рисами ця поема Слісаренка цікава для нас тим, що маємо в ній спробу одбити, зхарактеризувати сучасну економічну політику Радянської влади:

«З смердючої стані
на соковиті паші
гонимо тупих биків
уїдливіми батогам
по товстошкірих хребтах!
Нехай
проторюють
дурними ногами
намічений нами
шлях».

Тоб-го, пояснимо читачеві: пустимо непманів на пашу; вони протолочуть нам шлях. Признаємось, що нам здається, що оцим образом не доведено справедливості думки. Ну, з'їдять, потолочать бики пашу—а далі що? Для нас ясно, що завдання не легке поставив собі автор, але, нам здається, йому не пощастило його розв'язати, йому не вдалося навіть правильно постановити його. Не кажемо

вже про те, що те, що ми процітували, є що хочете, тільки не поезія. Рядок:

«по товстошкірих хребтах» —

це не є рядок з поеми, а з сільсько-господарчої статті.

Для поеми він надто какофоничний. Рядки (далі):

«Розірвуться серця,

Манометри завзяття.

Спопелить душу

гнів»

(курсив авторів)

теж не поезія, а почасти стара-старезна віршова реторика (розірвуться серця; спопелить душу гнів), почасти невдалі порівняння:

«Манометри «завзяття» —

на нашу думку, це ті ж таки «електрони в грудях» Слісаренка 1919 р.

В цілому вражіння від книжки таке: автор силкується розв'язати «квадратуру кола». Йому багнеться науковою мовою співати наукові твердження й з того, звичайна річ, нічого не виходить. Це тим прикріше, що Слісаренко уміє інколи крепко взятися слова:

«Крицею думки

крешеться кремій

майбутнього» (хоч це вже й не в перше сказано),

або:

«Я радісно несучу свою вагу,

бо кличний гук

пасеться на лузі».

Автор, очевидно, й сам відчуває більшу вартість цих своїх рядків, бо зробив з них рефрени до поем «Царівна Останнього» і «Весногук».

М. Крамарь.

Дмитро Загуг. Поетика. Видавництво «Спілка». Київ. 1923.

Окрім компілятивної й досить таки невдалої книжечки О. Гаєвського, це перший, здається, підручник теорії мистецького слова українською мовою. Як на першу спробу, книга Загула видається нам спробою щасливою.

Автор не ставить перед собою широкого завдання перебудувати всю систему теорії мистецького слова, таке завдання ві всякім разі й не під силу окремій людині, та й час до цього ще мабуть не наспів. Принаймні ані в російській, ані в європейських літературах не знаходимо навіть таких спроб.

В рямцях звичної класифікації поетики Д. Загуг, однак, бере під увагу всі важливіші досягнення науки поетики, тонко аналізує кожен ділянку мистецтва слова. Від читача не ховається жодна важлива риса сучасного мистецтва, виробляється правильне уявлення про стосунки між мистецькими формами то-що. Що правда, не знаходимо вказівок на те, в якій спосіб могли повстати ті чи інші форми, коротко кажучи, не дає автор розробленої теорії класового походження мистецьких форм — є в його вказівки тільки на національне їх походження.

Але такої теорії взагалі ще не розроблено. Вимагати від автора підручника поетики, щоб він уклав власну теорію, не тільки не можна, це було б недоречно.

Оті звиклі рямці поетики Загулової призводять автора иноді до того, що зміст їх прориває й в них не вкладається. Такий, приміром, поділ лірики на лірику безпосередню, лірику настрою й лірику філософської задуми; поділ дуже сумнівної вартости. Що це так, зілюструють найкраще самі приклади Загулови. За приклад до «лірики настрою» наведено:

«Блажен, блажен, благословен,
Хто в ці страшні, байдужні дні
Ішов невтомно як Овен
В н'ю гармоні»

(Тичина);

а за приклад до «лірики філософської задуми» наведено з Шевченка:
І день іде, і ніч іде
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся чому не йде
Апостол правди і науки.

На наш погляд (певно що й на всякий інший), перша цитата має в собі тільки ж філософської задуми, що й перша.

Таких випадків можна мабуть ще кілька нарахувати по книзі, що матеріал прориває грати класифікаційні. Матеріал же Загулів дуже багатий і добре його підібрано. Прекрасна глава про розмір. До главки: «Значіння звуків в поетичному мистецтві» треба б додати, що окремі наведені автором значіння звуків є власне тільки а прогос, до речі, а не щось абсолютне.

Як на видання 1923 року слід би усталити правопис за «найголовнішими правилами» (з одного боку «психологія», з другого «Ляфонтен» і багато інших).

Загалом кажучи, підручник Загулів вражає багатством матеріалу, свіжістю трактування, влучністю прикладів. Хиба підручника—це класифікація—і хиба ця неминуча й не від автора залежить, а від сучасного стану науки-поетики. З боку педагогічного проста легка мова надзвичайно полекшує користування книжкою навіть мало-начитаному споживачеві.

М. Йогансен.

Акад. Ф. И. Шмидт. Искусство, как предмет обучения. Изд. «Путь Просвещения». Харьков. 1923 г.

Нова праця Ф. І. Шмідта написана, як він говорить, в дискусійному порядку, себ-то автор не виставляє ніяких загально-обов'язкових наукових положень, а головне своє завдання бачить в самій постановці цієї справи та у фіксації на ній громадської уваги. Тим, хто знайомий з іншими працями цього автора («Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция». Харьков 1919 г.) та особливо «Психология малювання» (Київ, 1922 р.) ця книжка навряд чи дасть що-небудь нове: в ній коротко повторюються

основні погляди автора на суть мистецтва, на закони художнього розвитку та на їх педагогічне значіння. Новим в ній являється хіба тільки стремління автора пристосувати свою теорію мистецтва до завдання Радянської держави.

В короткій рецензії нема можливості дати увесь зміст цієї праці: доводиться спинитися тільки на самому важливому, або на самому «дискусійному», Власної теорії мистецтва Ф. І. Шмідт при всій своїй парадоксальності не має. «Мистецтво є знаряддя емоційональних стосунків, зв'язку людей поміж собою», воно соціальний манометр і соціальний фактор». Це майже те саме, що говорили про мистецтво Л. Толстой, М. Гюйо та інші. Для дискусійної праці така теорія, мабуть, занадто вірна й занадто загальна, але справа не в ній: дальніший зміст праці не знаходиться в жадному органічному зв'язку з цією теорією і визначається сміливістю узагальнень, своєрідністю наукових висновків, а часом навіть і безперечною парадоксальністю.

Центральним пунктом в педагогічних міркуваннях Ф. І. Шмідта являється біогенетичний закон, по котрому онтогенезіс являється коротким повторенням філогенезіса. Цей закон, приймається автором без жадних оговорок. На думку автора, цей закон має цілковите підтвердження в мистецтві (принаймі в галузі зорових вражіннь).

Еволюційна класифікація стилю, установлена ним, повторюється і в розвитку художніх здібностей кожної окремої людини: індивід, як і все людство, проходить в строгій послідовності, шість художніх стилів: ритму, форми, композиції, руху простору, світу. На цих даних і повинен базуватися педагог, коли він хоче вихованням сприяти природньому розвитку учня, а не вступати з ним в безглузду боротьбу. Правда, Ф. І. Шмідт оговорюється, що емпіричні дані, які підтверджують його теорію, далеко не повні й односторонні (дитячі малюнки), але в той же час він завважає, що їх досить для наукового обґрунтування його основних положень, а дальніші його спостереження в галузі слухових і моторних переживань дитини повинні тільки підтвердити й деталізувати їх.

Цими міркуваннями в основному висчерпується зміст книжки проф. Шмідта. Назвисько її незовсім відповідає змістові: автор говорить, головним чином, про мистецтво, як про предмет науки й тільки в де-якій мірі зупиняється на ньому як на предметі навчання. Дидактична назва праці мало оправдується загальними увагами про те, що треба відкинути «естетичне виховання», як навчання готовим художнім образам і що головне завдання його в тому полягає, щоб навчити дітей «дивитись», себ-то примічати, спостерігати й пізнавати існуючий навколо світ. Само собою розуміється, що діти повинні дивитися своїми очима, але не очима художників давно минулих днів, а своє око дитина має на кожній ступені свого розвитку.

Педагогічні постулати Ф. І. Шмідта (краще їх викладено в «Психології малювання») виявляють собою загально відомі положення, які не викликають заперечення.

Шановний автор намічає інтересну дидактичну інтерпретацію їх, але тільки намічає, не даючи задоволення практичним потребам педагога. В науковому відношенні нова робота Ф. І. Шмідта викликає багато сумнівів. Навряд чи можна так безумовно приймати біогенетичний закон, як це робить наш автор і навряд чи допустимо таке вільне «поводження» з цим законом. Проф. Д. Болдуїн, спеціаліст в цій справі (дивись його «Духовное развитие детского индивидуума и человеческого рода») вносить ряд поправок як раз в ту частину біогенетичного закону, яка стосується до повторення індивідумом культурних епох людства. Безперечним в цьому законі являється, може бути, тільки самий принцип, а тому при практичному переведенні його треба бути дуже обережним. Багато сумнів викликає біогенетичний закон також що до розвитку окремих здібностей людини напр., графічних.

Не в'яснено в роботі Шмідта також відношення педагога до фаз природнього художнього розвитку: чи повинен він цілком підлягати цьому розвитку, чи він може вносити в нього які-небудь нормативні елементи. В де-яких своїх положеннях Ф. І. Шмідт протирічить з іншими дослідувачими цієї справи: напр., він стверджує, що діти мають не велику здібність уявлення, тоді як більшість вчених (найбільше Д. Сьоллі), настоює на протилежнім: діти визначаються сильно розвиненою уявою, як що не до якості її, то до кількості.

Зустрічаються положення, в котрих автор суперечить собі самому: на стор. 23 він пише, що в мистецтві мають значіння не технічні прийоми, а творчі задуми, а на стор. 31 він приходить до висновків, що в дитячому мистецтві, як і в мистецтві дорослих, в історії онтогенетичній як і в історії філогенетичній, суть не в сюжетах, а в художніх формах—в стилі. Але при всьому тому, що де-які основні положення не доведено, при всій своїй науковій необережності й парадоксальності нова праця Ф. І. Шмідта складає собою безперечну цінність, як талановита стимуляція педагогічної думки в тій галузі, яка більш за все потребує наукового дослідження й звільнення від анахронізмів.

Я. Мамонтів.

Мих. Йогансен. Крокове коло. В-во «Гарт». Київ—1923, 29 стор.

В збірці одинадцять поезій друкованих раніше нарізно. Йогансен—ювілер форми (як охрестив його В. Коряк)—дуже строгий до себе і не спішить кидати возами продукти своєї праці. Таким строгим мусить бути кожний справжній майстер. Але аскетична строгість і вибагливість перехилиється за вінця. На нашу думку, це до де-якої міри й шкодить Йогансенові. Так, очевидно, по цій причині Йогансен викинув половину вірша «Червона Армія», друкованого в гартованській збірці «Револуція».

З одинадцяти віршів—п'ять—чиста поезія, решта—соціальні, революційні. Доводиться констатувати, що «чиста поезія» не вся вдала. Так «сантименти» можна б було і не вмішати. З цієї категорії найсильніші два вірші: «День» і «Ніч».

Зате вірші соціального змісту викінчені, витончені, різані на міді. Шкода тільки, що «Пора», звернена до робітництва заходу, закінчується таким покликом:

«Годі!
Добре рушницю набий,
Цілуй сина,
Виходь і бий
В спину».

Це те, чим грішать тільки початкуючі поети для всилення виразу. Треба застерігати від надмірного захоплення кривавим покликом такого роду. Це закінчення з'явилося зовсім зайвим, хоч технічно воно виконано добре. Сама по собі безпорадна картина, коли:

«...сина повісять на дубі
З такою ж птицею в грудях.
З моторошним приспівом
Люлі, люлі,—на дубі
— В грудях»—

викликає протест, обурення й жагу до боротьби й помсти.

«Революція» і «Убий» найкращі вірші, класично викінчені.

Що до художніх прийомів, секретів творчості Йогансена,— треба його студіювати, дискутувати, загальників рецензента тут мало.

Виписувати уривки немає рації. Треба читати й любити строгого художника й проймається його творчістю, про яку можна сказати, що вона «многих томов тяжелей».

Збірку видано на гарному папері, але коректа й верстка дуже кепські. Переплутано кілька віршів: два вірші злиті в один і т. д. Йогансена треба б було видати далеко краще.

І. Дніпровський.

Листи до редакції.

1

Odvertyj lyst

do vsix, xto cikavyt'sja cijeju spravoju.

Skilka raziv uže pidnosylasja sprava pro te, ščo vart bulo b zavesty v ukrajins'komu pys'mi latyns'kyj al'favit. Buly i sproby praktyčno perevesty cju dumku v žyttja—tak na Ukrajinі Nad-dniprjans'kij, jak i Naddnistrjans'kij. Nahadaty pro ci spravy, jak takož pro jix ideologyčni pidosnovy, metu i zavdannja, bude dilom tyx, xto vidhuknet'sja na cej mij odvertyj lyst i viz'met'sja znov obmirkuvaty cju spravu. Meni ž osobysto žadalosja b til'ky postavyty pered šyrokymy kolamy dijačiv hromads'kyx, polityčnyx i naukovyx pytannja pro slušnist' rozvjazannja cijeji problemy same v naši dni stvorennja molodoji ukrajins'koji deržavnosti na bazi radjans'koho suspil'stva.

Meni zdajet'sja, ščo sprava cja stojit' majže dylemoju: te-per čy nikoly. «Majže tak», bo tvrdo perekonanyj, ščo unifi-kacija al'favitiv je nemynuča sprava—i to ne tak dalekoho majbutn'oho. XX storiččja maje cju problemu rozvjazaty razom iz velykoju socijal'noju perebudovoju. Ljudstvo maje odnakovo pysaty, aby men'se vytračaty času na oznajomlennja z ynšymy movamy. Ljudstvo maje ce zrobyty, aby sprjaty procesovi kopu-ljaciji mōv i tvorennju jedynoji internacional'noji movy (lyše bahatoji na dijalekty terytorijal'ni i profesijni).

Xiba može xtos' zaperečuvaty, žčo zaderžannja vidminnoho pys'ma je akt nacional'noho vidhorožuvannja i pevna pere-škoda dlja oznajomlennja z inonacional'nymy kul'turamy! Xiba može xtos' zaperečuvaty, ščo, nakoly dlja tak zvanых „vyščyx“ verstv suspil'stva navčatysja inonacional'nym transkrypcijam bulo zajvoju vytratoju času, tak dlja mas trudovyx se bulo b nadmirnoju roskiššu?

A same pered cymy masamy problema internacional'noho jednannja stojit', jak najaktual'niše zavdannja času—i najblyžčoho i, tym pače, dal'soho—času komunistyčnogo budivnyctva. I xiba, zreštoju, ne latyns'kyj al'favit—z pevnymy vidminamy na razi toho čy ynšoho prystosuvannja—je najkraščym sposobom uni-fikuvaty jak najskorše i jak najzručniše pys'mo rižnyx narodiv?

Otož zapytuju: čy ne pora iznov obhovoryty cju spravu i, može, povoli uzjatysja do pidhotovky jiji realizaciji?

Znov vertajučy do dylemy: «teper čy nikoly», majemo skonstatuvaty, ščo kožen novyj rik maje uskladnjaty spravu i ščo til'ky v najblyžči roky vona mohla b buty perevedena v žyttja bez velykych trudnoščiv. Poky my ne majemo solidnych velykych naukovych prac', poky v sferi pidručnykiv obmežujemojsja holovnym čynom počatkovuju školoju i til'ky dumajemo pro profesijnu, poky til'ky zasivajet'sja lan novoho radjans'koho pys'menstva—ce zrobyty ne tak važko. Za velykymy bahactvamy stvorenoho dosi škoduvaty osoblyvo ne dôvodyt'sja, bo „bahactva“ ci nadto sumnivni i u velykij pryhodi našym naščadkam ne stanut'. Ale skoro my dijsno zabohatijemo na velytens'ki štosy novych vydan', skoro stvorymo rižnoridnu naukovu literaturu j zabezpečymo profesijnu školu, instytuty i teknykumy pidručnykamy,—perexodyty do novoho al'favitu bude ščo razu trudniše. Škoduvatymemo za vytračenoju praceju. Bojaty memosja skladnoji reorganizaciji.

Otož—«teper čy nikoly!».

Dôvodyt'sja, zvyčajna rič, obhovoryty i šče odyb bik spravy—vužčyj, a same: stosunky z Rosijeju (de, miž ynšym ce pytannja takož ne ščo davno znymalos') i Halyčynoju.

«Moskvofily» hovorytymut' pro vidryv od najbil'šoji v teperišnij čas i najblyžčoji do Ukrajiny v usix vidnošennjax Radjans'koji Respubliky. Poprykatymut', može, j „samostijnycstvom“, odhorožuvannjam od rosijs'koji kul'tury, toji kul'tury, žčo najperša maje kopuljuvaty z ukrajins'koju.

„Ukrajnofily“ kryčatymut', navpaky, pro odhorožuvannja vid išče blyžčoji do nas Halyčyny i, do pevnoji miry „polonizaciji“, jak možut' zustryty taku dumku de-xto na Naddnistrijanščyni. i t. y., i t. y.

Vse ce j naležyt' jak najdetal'niše i same teper obhovoryty razom iz možlyvymy projektamy majbutn'oji reformy. (Prykladom: čy znyzu, z počatkovoji školy jiji rozpočynaty, a čy zhory, z vyščoji i perevahu toho čy ynšoho sposobu, polityčni j teknyčni; zarazom, dekretal'no, a čy povoli, paralel'no i porivnjannja z podobnymy reformamy v Nimeččyni, Japoniji, Serbiji, v Kavkaz'kych narodiv i t. y.).

Maju nadiju, ščo z laskavoho dozvolu redakciji „Červonoho Šljachu“, jaka vmistyla cej mij „odvertyj lyst“, zjavlat'sja tutož i vidhuky na njoho—i sprava tak abo ynak bude rozvjazana (jak „ynak“, to, dumaju, til'ky tymčasovo, bo istorija vymahatyme svoho).

P. S. Pyšu cijeju transkrypcijeju, zovsim ne propagujučy imenno jiji, ale ščob pokazaty, jak lehko, navit' bez nijakoji zvyčky, rozbyratysja v nij, a, značyt', na razi potreby—j nazavše do čohos' podobnoho perejty.

S. Pylypenko.

II

До редакції «Червоного Шляху».

З приводу листа Я. Савченка в № 4—5 «Червоного Шляху», не одмовте надрукувати й мого оцього листа.

Я дуже прошу і пролетарського поета, і члена Спілки пролетарських письменників «Іарт», і панфутуриста (і взагалі чим іще він буде, доки надрукується оцей лист) Якова Савченка дарувати мені описку в моїх шаржах, що завдала йому скільки халепи. Певна річ, що в шаржі на В. Коряка має бути П. Савченко, а не Я. Савченко. Одна літера через мій недогляд при переписці, наробила, як бачите, отакого лиха.

Даруйте мені, пролетарський письменнику Я. Савченку. То описка. Я знаю, хто Ви.

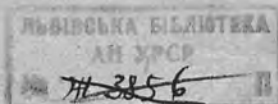
З пошаною *Павло Грунський.*

25.IX. 1923.

Від редакції. У попередньому числі «Ч. Ш.» видруковано листа до редакції Я. Савченка з приводу помилки, що трапилася в літературному шаржі П. Грунського (замість П. Савченко надруковано—Я. Савченко). Ця помилка, певна річ, остільки ж падає на автора шаржа, як і на редакцію. Ось чому, містячи спростовання П. Грунського, редакція зі свого боку визнає свою провину перед ним, а разом зазначає, що бульварно-лайливий тон листа Я. Савченка цілком приймає на свою адресу. Перелічуючи десь свої твори, хай Я. Савченко не забуде вказати бібліографам і на цей, уміщений у № 4—5 «Червоного Шляху» на стор. 288. Для загальної характеристики творчости автора він, безперечно, матиме не абияке значіння.

Редакція.

Головний редактор **О. Шумський.** Видає—В-во „Червоний Шлях“.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.
8. **Ги. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Української Радянської влади.
10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

11. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
12. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
13. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
14. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
15. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
16. **Л. Троцький.** Революція і Мистецтво. Збірка статтів.
17. **В. Чередниченко.** Артистка без ролів. П'єса в 3 актах.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“ — Берлін—Нью-Йорк.

**ГОЛОВНА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Харків, пр. Свідомости (б. Мироносицький), № 1.

|| **КИЇВСЬКА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Київ, вул. Комінтерна, № 8, книгарня.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА

НА ЖОВТЕНЬ МІСЯЦЬ 1923 РОКУ

НА ГАЗЕТУ

„ВІСТІ ВУЦВК“

До кінця року 1/2 червінця.

На 1 місяць з доставкою в Харкові й
пересилкою на провінцію **1 р. 75 к. зол.**

На 1 місяць для партійних та професійн.
організацій, військових частин, комнезамів, сель-
будинків, окремих робітників, червоноармійців,
незможних селян, по надісланню відповідних
посвідчень **75 к. зол.**

Льготна передплата приймається тільки
в конторі редакції.

За кордон на 1 місяць 1 долар.

Передплата й оголошення приймаються **в конторі**
редакції вул. К. Лібкнехта, 11, при всіх філіях і комісіонер-
ствах Українбанку й всіх її відділах та поштових конто-
рах УСРР і в правобережній філії контори редакції газети
„Вісті ВУЦВК“ (Київ, вул. Леніна, № 8, Сельбудинок).

Оголошення 60 копійок в червінцях (0,06 червінця)
за рядок **нонпарелі**.

Оповіді перед текстом—по подвійному тарифу.

Публікації розміром на 1 сторінку й більш, здані
безпосередньо в контору редакції—по угоді.

Платня за вміщення оголошення приймається в чер-
вінцях або грошзнаках по курсу дня оплати; платня має
бути виплачена в **семиденний строк**.

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивнії перла виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. Переклад за редакцією Евг. Касяненка. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16⁰, I — IX, 150 стор.
4. Б. ГОРЕВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8⁰.
8. Е. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰.

ДРУКУЄТЬСЯ:

9. К. МАРКС. Злидні філософії.
10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.
12. К. МАРКС. 18 Брюмера.
13. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
14. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Феєрбах.
15. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
16. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
17. Е. ВАРґА. Занепадання капіталізму.
18. К. А. ВІТФОРГЕЛЬ. Від пракомунізму до пролет. революції.
19. О. АВСЕМ. Історія комуністичних наук і соціальних воєн.
20. П. КАСЯНЕНКО. Алгебра для шкіл нормальних.
21. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
22. Дж. ЛОНДОН. Залізна п'ята.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЕР. 100%.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

ПРЕДСТАВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Видавництво „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

Приймається передплата на щотижневий
науково-популярний і громадський журнал

„ЗНАТТЯ“

Мета журналу—дати широким робітничим та селянським масам у зрозумілій для них формі найрізноманітніше знання з різних галузів науки та практики.

Журнал освітлюватиме всі найновіші винаходи в царині природознавства та техніки, рівно ж і історію розвитку цих наук.

Журнал віддаватиме багато уваги теорії та історії соціалізму.

Він освітлюватиме всі події біжучого життя так ССРР, як і закордонного.

Окрім того журнал уділятиме багато місця дописам з місць про їхні досягнення в царині культурній та господарчій.

В ЖУРНАЛІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ:

С. Т. Альперович, Остап Вишня, проф. Білецький, В. Блакитний, С. Божко, проф. Виноградов, проф. Воблий, проф. Герасимович, інж. Гернгрос, інж. Драхлов, проф. Желіховський, М. Йогансен, д-р Каплан, Е. І. Квірінг, Криницький, Г. Коляда, Л. Колісниченко, П. Любченко, С. М. Мазлах, М. Майський, проф. Наумов, І. Немоловський, проф. Орлов, С. Пилипенко, проф. Плевако, проф. Покровський, Анд. Річицький, В. Л. Рижков, проф. Розенбаум, проф. Рубін, Л. М. Рухимович, проф. Савич-Заблоцький, проф. Семковський, проф. О. Синявський, проф. Соболів, П. Тичина, проф. Терещенко, Я. Тун, І. Уразов, проф. Фомін, М. Хвильовий, проф. Хотинський та інші.

Передплата на 1 рік — 10 карб. золотом.

„ на 6 міс.— 5 „ 50 коп.

„ на 3 міс.— 3 „ 50 коп.

ЦІНА ОКРЕМОГО ЧИСЛА 25 КОП.

Адреса: Харків, Палац Праці, Редакція журналів
„ХОЗЯЙСТВО ДОНБАССА“ та „ЗНАТТЯ“.

МУЗИЧНЕ Т-ВО імени ЛЕОНТОВИЧА

З місяця квітня 1923 року

ВИХОДИТЬ У КИЇВІ

місячник музичної культури

МУЗИКА

З ТАКИМ ПРОГРАМОМ:

1. Філософсько-етичні проблеми у музиці.
2. Історія української та світової музики.
3. Музична етнографія.
4. Музика і педагогика.
5. Музика і пролетаріат.
6. Огляд сучасного музичного життя.
7. Хроніка мистецького життя.
8. Біографії діячів музичної культури.
9. Дописи з провінції.
10. Бібліографія.

В МІСЯЧНИКУ БЕРУТЬ УЧАСТЬ:

Ак. Л. Альшванг, акад. Д. Багалій, акад. М. Біляшівський, А. Буцький, М. Вериківський, В. Гадзинський, М. Грінченко, П. Демуцький, О. Дзбановський, С. Дрімцов, Н. Дубровська-Трикулівська, М. Качеровський, К. Квітка, П. Козицький, К. Левицький, Г. Любомирський, Б. Манжос, Ю. Меженко, Ю. Михайлів, М. Павловський, В. Петрушевський, А. Приходько, М. Радзівевський, Д. Ревуцький, Б. Реріх, Л. Сабанєв, П. Сениця, Ф. Соболев, П. Тичина, Г. Хоткевич, О. Чапківський, акад. Ф. Шмідт, Д. Щербаківський, Б. Яновський та инш.

Перше число „МУЗИКИ“ присвячене композиторові М. ЛЕОНТОВИЧУ, друге—К. СТЕЦЕНКОВІ.

В и д а є

Редагує КОЛЕГІЯ

Музичне Товариство ім. Леонтовича.

Адреса редакції контори: Київ, В. Підвальна, 15.

УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ

THE UKRAINIAN DAILY

ВІСТІ

NEWS

Ukrainian Daily News published every day except Sundays & holidays by The Ukrainian Daily News Publishing Co.
502 E. 11-th St. New York, N. Y.

Telephone: Orchard 5446.

Часопис для українського робочого люду, виходить щодня, крім державних свят і неділь.

SUBSCRIPTION RATES:

United States & Canada

One year	\$7.00
Six months	3.75
Three months	2.00
Single copy	3 c.
To Europe one year	10.00

ПЕРЕДПЛАТА:

В Злуч. Державах і Канаді

На рік	\$7.00
На 6 місяців	3.75
На 3 місяці	2.00
Поодинокє число	3 ц.
В Європу на рік	10.00

З Канади належитья висилати гроші лише на так званий „Foreign Money Order“.

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

За оголошення редакція не відповідає.

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить 1-го і 15-го кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	\$2.00
На півроку	1.00
Поодинокє число	10

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

„МОЛОТ“

The Ukrainian newspaper for satire and humor published semi-monthly by „MOLOT“ Co.

414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	\$2.00
Six months	1.00
Singly copy	10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post office at New York, N. Y. under the Act of March 3, 1879.

Видавництво „ШЛЯХ ОСВІТИ“ при НКО УСРР.

У ЖОВТНІ Ц. Р. ВИХОДИТЬ ПЕРШЕ ЧИСЛО

громадсько-педагогічного місячника

„РАДЯНСЬКА ОСВІТА“

Орган має на меті встановити зв'язок із місцями, допомогти вчительству знайти відповідь на найголовніші питання сучасного громадського й педагогічного життя УСРР і СРСР.

Для цього в ньому намічені такі відділи:

I. Загальний політико-педагогічний.

II. Наука й техніка.

III. З педагогічної практики.

IV. З практики політосвіти.

V. Життя на місцях.

VI. Дитячий рух та творчість.

VII. Інформації та хроніка (робота центру, місць, професійне життя).

VIII. Бібліографія.

IX. Листування з читачами.

До участі в журналі статтями, оглядами, дописами, кореспонденціями, порадами запрошуються робітники на ниві освітній й центру та місць.

Надіслані матеріали будуть оплачуватися.

Журнал виходитиме українською мовою, розміром на 3—4 друк. аркуші.

Адреса редакції та контори: Харків, вул. Артема, ч. 31.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК

„Сільсько-Господарський Пролетар“

ОРГАН УКРБЮРО ВСЕРОБІТЗЕМЛІСУ.

Журнал містить провідні статті й огляди з політичного життя й професійного руху.

Знайомить читачів з життям робітників землі та лісу на Україні та їх союзних об'єднань по С.Р.С.Р. та інших країн.

Знайомить з організацією й кращими засобами господарювання в відділі „Сільське й лісове господарство“.

Освітлює широке життя на місцях, містячи численні робітничі й селянські кореспонденції.

В „Літературному відділі“ дає твори найкращих сучасних пролетарських та селянських письменників і зразки робітничої творчості.

Містить найголовніші розпорядження й інструкції Ц. К. і Укрбюро Все-робітземлісу в „Офіційному відділі“.

Виходить щомісяця в розмірі 4—5 друкованих аркушів. Друкується українською й російською мовою (мовою автора або по його бажанню).

У М О В И П Е Р Е Д П Л А Т И :

На один місяць . . . 25 коп. золотом

На три місяці . . . 70 „ „

На півроку . . . 1 карб. 30 коп. зол.

На рік . . . 2 „ 50 „ „

Приймаються оголошення по ціні 25 крб. зол. за сторінку.

Адреса редакції: Харків, площа Рози Люксембург, «Палац Праці»,
к. 81, Укрбюро Всеробітземлісу.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць	1 карб.		на 6 місяців	6 карб.
на 2 місяці	2 »		на 12 місяців	12 »
на 3 місяці	3 »		за курсом червінця (банкн.).	

Передплатники Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Катеринослава, Чернигова дістають передплачені числа з місцевих контор В-ва **без доплати за пересилку**.

Інші передплатники платять за пересилку по здешевленому поштовому тарифу.

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для Європи—75 центів USA, з доставкою.

Окреме число в роздрібному продажі 1 карб. 25 коп. за курсом червінців (банкнот).

Передплата приймається за курсом червінців (один карб. = $\frac{1}{10}$ червінця) Радянськими грошовими знаками по курсу дня передплати, або ж самими червінцями (банкнотами) по номінальній їх ціні.

Передплачувати можна: в Головній Конторі редакції—Харків, проул. Свідомости (б. Мироносицький), № 1, у всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, у всіх поштових конторах, у поштових переводах на адресу Контори Редакції, у всіх конторах по прийому передплати, а також у місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до—Kosmos Verlag Berlin, № 4, Wöhlertsstrasse, № 3.

Редакція «Червоного Шляху» залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші неприйняті до друку не зберігаються і з приводу їх редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

При видавництві монопольне представництво В-ва «Космос» Берлін—Нью-Йорк.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ КООПЕРАТИВНЕ КНИГОВИДАВНИЧЕ
Й ТОРГОВЕЛЬНЕ Т-ВО „КНИГОСПІЛКА“.

ЖУРНАЛ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКИ Й БІБЛІОГРАФІЇ
„КНИГА“

Виходить щомісячно за редакцією С. ПИЛИПЕНКА.

Журнал має розділи:

1. Статті по історії й теорії літератури.	6. Літературне життя на Україні, в Росії й на Заході.
2. Критика й огляди.	7. Видавнича хроніка.
3. Видавничі й друкарські справи.	8. Стан літературної праці.
4. Рецензії на нові видання по всіх галузях знання.	9. Інформаційно-справочний зідділ.
5. Бібліотекознавство.	10. Бюлетень Укр. Книжкової Палати.

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

на 1 місяць	40 коп. в золоті
» 2 »	75 » »
» 3 »	1 р. 10 » »

В журналі беруть участь:

Агуф М., Айзеншток І., Блакитний В., проф. Белецький, проф. Білоусов М., акад. Багалій Д., Білик Я., Височанський П., акад. Воблий, Воля Т., Гайлис Я., Годкевич М., Драгоманів С., Дубняк К., Йогансен М., проф. Кагаров Е., Качинський В., Колісниченко Л., Коряк В., Котов М., проф. Коршіков, Кулик І., Коцюба Г., Краснов П., Мамонтів Я., Меженко Ю., Немоловський І., Озерський Ю., Омельченко І., Панченко М., Пакуль Н., Пастернак С., Пельше Р., Педаєв Д., Петренко Г., Пилипенко С., проф. Плевако М., Поліщук В., Приходько А. (Прийдешній), Радлов В., Русанов А., Равіч-Черкаський М., Савченко Я., Самброс Ю., проф. Семковський, проф. Синявський, проф. Соболів, Совз-Правда О., Сулима М., проф. Таранушенко, Тиховський П., Уразов, проф. Федорівський А., Чередниченко В., Яворський М., проф. Яната й інші.

Адреса редакції:

Харків, Чорноглазівська вул.,
Ч. 7/9—„Книгоспілка“.

Там же приймаються ОГОЛО-
ШЕННЯ до ЖУРНАЛУ:

1 ст.—15 карб. в зол., 1/2 ст.—
8 карб., 1/4 стор.—5 карб.

304

1,00